ŠEFIK BEŠLAGIĆ

PROBLEMATIKA ZAŠTITE SPOMENIKA NARODNOOSLOBODILAČKOG RATA U BOSNI I HERCEGOVINI

UVOD

Mnogobrojni su i raznovrsni spomenici Narodnooslobodilačkog rata. Još su, takoreći, svježe uspomene koje nas potsjećaju na teške dane okupacije naše zemlje, ali i na mnogobrojna herojska djela naših naroda u borbi za oslobođenje i socijalistički poredak. Preostali zidovi spaljenih ili bombardovanih zgrada, ostaci konstrukcija mostova ili drugih zdanja donedavno su nam predočavali sve one strahote koje smo preživjeli i napore koje smo učinili za vrijeme rata. Marljive ruke oduševljenih graditelja novog društva očistile se takve terene i na njima podižu nova zdanja — spomenike socijalističke izgradnje. Za koliko mnogo mjesta u selima, šumama, pećinama i planinama je vezano djelovanje organa Komunističke partije Jugoslavije, jedinica Narodnooslobodilačke vojske, narodnooslobodilačkih odbora, Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije, Narodnog fronta, itd. Zna se gdje je sve boravio Vrhovni komandant drug Tito. Tamo i tamo su bile partizanske baze, ovdje i ondje partizanske bolnice, radionice oružja, tehnike, partizanske i vojne škole. Na ovome području ili mjestu odigrala se značajna borba u kojoj su junački pali ovi ili oni prvoborci ili narodni heroji, ali u kojoj je uništeno na stotine i hiljade fašista i kojom je oslobođen ovaj kraj. Ova partizanska groblja tako rječito govore o tome kako su naši narodi bili odlučni u borbi za svoju slobodu. Raznovrsno oružje, oteto od okupatora, ili izrađeno u vlastitim radionicama, razna vojna oprema, partizanska štampa, arhiva i drugi pisani materijal, fotosnimci, zastave i raznovrsni pokretni predmeti pretstavljaju drugu skupinu dokumenata NOR. Pa i objekti ili predmeti koji su vezani za djelatnost neprijatelja imaju posebnu dokumentarnu vrijednost za proučavanje ovoga istoriskog perioda. To su samo neki općenito spomenuti spomenici burnog Oslobodilačkog rata 1941—1945 godine. Svi oni, bez obzira da li su nepokretni ili pokretni, od kakvog su materijala, gdje se nalaze i u kakvom su stanju danas, pretstavljaju ne samo ubjedljive dokumente za proučavanje toga istoriskog perioda, nego kao živi svjedoci natčovječanskih napora i besprimjernih uspjeha u izvojevanju slobode i stvaranju novog, socijalističkog društva vrlo snažno, poučno i vaspitno djeluju na sve ljude. Oni su spomenici naše najnovije istorije, naše Narodne revolucije. A Narodna revolucija, neosporno, znači najsjajnije doba cjelokupne istorije naših naroda uopšte. Takvim spomenicima naše istorije dužni smo pokloniti svu moguću pažnju.

Neposredno poslije Oslobođenja doneseni su zakonski propisi o zaštiti istoriskih spomenika i osnovane su posebne ustanove za tu službu. Ubrzo se počelo raditi na prikupljanju pisanog i fotomaterijala, štampe, oružja i drugih spomenika NOR. U tim poslovima najviše aktivnosti su pokazale organizacije Saveza boraca NOR i NF, odnosno SSRN, do osnivanja posebnih odjeljenja NOR u zavičajnim (kompleksnim) muzejima, ili pak do osnivanja specijalnih i memorijalnih muzeja sa tematikom iz NOR. Naročitu aktivnost oko sakupljanja takvog materijala razvila je JNA. Tako je ubrzo došlo do osnivanja Muzeja JNA i Vojnog instituta u Beogradu. Posebnu službu oko prikupljanja i publikovanja arhivske i istoriske građe iz NOR organizirali su centralni komiteti KP pojedinih republika, kao i CK KPJ u Beogradu. To sve govori o brizi koja je posvećivana spomenicima NOR. Međutim, i pored svega toga, općenito se može reći da je mnogo spomenika propalo, kao i da su mnogi danas ugroženi. Ako bismo analizirali naš dosadašnji odnos prema ovim spomenicima, došli bismo do zaključka da smo većini, prvenstveno pokretnih spomenika, prišli zdušno i da je bilo dosta dobronamjernih aktivnosti, ali da je, s druge strane, bilo dosta nestručnosti u tim

poslovima, posebno da je bilo nedovoljno organizovanih pojedinih akcija, da je nedostajalo sistema, a i koordinacije svih zainteresovanih faktora. Takav odnos je donekle i razumljiv — radilo se o sasvim novim spomenicima i sasvim novim poslovima. Nismo znali kakvo je stanovište trebalo zauzeti u ovome ili onome pogledu, nismo znali kako se čuvaju pojedini spomenici i materijali; za te poslove nismo imali stručnjaka. Trebalo je vremena da se steknu iskustva. Ali, nije to dovoljno; ima i naših propusta koje treba priznati.

Još nije kasno da se na ovome području naše kulturne djelatnosti mnoge greške isprave, odnosno da se poslovi solidno, planski i koordinirano organizuju i obavljaju tako da se u doglednom vremenskom periodu postignu mnogo veći rezultati. Možda je, upravo, vrijeme da se učini osvrt na dosadašnji rad u tome pogledu i na temelju stečenih iskustava stvori novi, perspektivni plan rada. U tome cilju želim da se u ovome članku osvrnem na problematiku zaštite spomenika NOR. Ta je problematika obimna i trebalo bi je zahvatiti sa nekoliko stanovišta. Ovog puta mogu izložiti samo stav konzervatora iz aspekta Zavoda za zaštitu spomenika kulture BiH. Pritome imam u vidu prvenstveno problematiku spomenika na terenu Bosne i Hercegovine.

DOSADAŠNJI ODNOS PREMA SPOMENICIMA NOR

U staroj Jugoslaviji nije bilo organizovane službe zaštite spomenika kulture, niti zakona koji bi takvu materiju regulisao. Zakoni o zaštiti kulturno-istoriskih i umjetničkih spomenika su doneseni od 1945—1947 godine. U vezi s tim formirane su i posebne ustanove — zavodi. Zbog toga što nije bilo tradicije, iskustva, stručnjaka, a ni materijalnih sredstava (u prvim godinama poslije Oslobođenja bilo je mnogo drugih neriješenih pitanja kojima je trebalo prvenstveno posvetiti pažnju) služba zaštite spomenika kulture se sporo učvršćavala. Ona ni do danas nije obuhvatila sva potrebna područja. Tako je i područje zaštite spomenika NOR dosta trpjelo. Za te poslove nije bilo posebnih referenata u zavodima i ti poslovi su se više prepuštali drugima: Savezu boraca NOR, SSRN, muzejima NR, narodnim odborima, itd. Takvom stanju doprinosilo je i to što se u zakonima o zaštiti spomenika nijesu naročito isticali a ni spominjali uopšte spomenici NOR, pa su neki, možda, smatrali da će se donijeti posebni propisi za tu vrstu poslova. Međutim, trebalo je propise i poslove zaštite odmah protegnuti i na ove spomenike, koji nisu ništa drugo nego istoriski spomenici.

Najbolje stanje je vladalo u NR Sloveniji. Tamo je još za vrijeme rata organizovana zaštita kulturne baštine. Zakon Slovenije izričito navodi spomenike NOB. U Zavodu je 1949 godine postavljen referent koji je koordinirao rad za Savezom boraca i Muzejom NOB koji su imali prilično materijalnih sredstava i podrške kod mjerodavnih faktora. U toj Republici je do danas relativno vrlo mnogo učinjeno — obavljena je solidna evidencija spomenika, sakupljeno dosta pokretnog materijala, a na terenu spaseni, očuvani, konzervirani, odnosno restaurirani ili rekonstruirani brojni nepokretni spomenici — baze, bolnice, tehnike, štampanje itd. Tako su konzervirani-restaurirani: bolnica Zgornji Hrastnik i Jelen-Dol (sa 16 objekata), bolnica »Franja« (sa 11 objekata), Baza 20 (sa 32 objekta), štamparija »Slovenija« na Vojskom i tehnika »Krn« blizu Tolmina, štamparija Toneta Tomšiča u Ljubljani, »Sv. Urh« kod Ljubljane, itd. Pored čisto konzervatorskih poslova, u Sloveniji je (pomoću Saveza boraca i drugih ustanova) u čast NOR podignuto 320 novih spomenika, većinom skulptura, i sa preko 660 spomen-ploča obilježena su važnija mjesta i objekti iz NOR. Uzorno je uređeno više partizanskih groblja.

U drugim republikama se mnogo manje uradilo. U NR Srbiji, u Autonomnoj pokrajini Vojvodini i Kosmetu dosada je specijalno zaštićeno 38 nepokretnih spomenika. To su pretežno rodne kuće narodnih heroja, ruševine partizanskih bolnica i zgrade u kojima su se održali važniji politički sastanci i u kojima se zadržavao Vrhovni štab. Čuvanje ovih spomenika je povjereno narodnim odborima. U Makedoniji je briga za spomenike NOR bila skoro isključivo stvar organizacija Saveza boraca. Savez boraca vodi računa o postavljanju spomen-ploča na važnija mjesta iz NOR, kao i o podizanju novih spomenika. Nije poznato da li je i šta zaštićeno rješenjima Zavoda i da li je i šta konzervirano. Zavod Dalmacije je najviše radio na evidenciji spomenika. Zaštićena su 4 bunkera, nekoliko zgrada vezanih za najvažnije sastanke KP, Špilja na otoku Visu gdje je zasjedao Vrhovni štab (danas se pretvara u muzej). Pomagao je u obilježavanju istoriskih mjesta spomen-pločama i kod formiranja Muzeja NOR u Splitu. I u ostalim krajevima Hrvatske još se vrši evidencija, ali taj proces traje dosta sporo. Do kraja 1955 godine Zavod je zaštitio 30 spomenika, ali on nad njima nema pregleda. Nije mi poznato stanje u Crnoj Gori.

U našoj Republici također se uradilo malo. Za razliku od drugih zavoda, Zavod BiH od 1954 godine ima svog referenta za zaštitu spomenika NOR (sada ga ni Slovenija nema). Ranijih godina Zavod, zbog nedostatka stručnog kadra, materijalnih sredstava, a i drugih objektivnih razloga, nije mo-

gao da razvije svoje djelovanje ni na drugim sektorima, pa, prema tome, ni na sektoru zaštite spomenika NOR. Posljednjih godina Zavod ima uslove za širi i kvalitetniji rad. Njegov posao na ovome sektoru bio je usretsređen na popis spomeničkog fonda, na administrativno-pravnu zaštitu kapitalnih spomenika te na nastojanja da preduzme nekoliko većih konzervatorskih zahvata. Podaci su prikupljani putem organizacija Saveza boraca, narodnih odbora i ličnim obilascima terena. Dosada su sakupljani podaci skoro sa čitavog teritorija, ali se oni moraju popunjavati, provjeravati i sređivati. Specijalno je zaštićeno 40 spomenika koji su vezani za djelatnost CK KPJ, Vrhovnog štaba i druga Tita, AVNOJ-a i ZAVNO BiH-a i veće vojne i druge događaje. U vezi s poslovima održavanja spomenika Zavod je obnovio porušeni manastirski konak u Šekovićima, kao važan spomenik NOR, i već 2 godine radi na konzervaciji i restauraciji starog grada i zamka u Ostrošcu kod Cazina. Planirani su bili i radovi na još nekim spomenicima, kao, na pr., na crkvenoj zgradi u Kladuši, gdje je poubijano i poklano oko 1500 nevinih ljudi, zatim na poznatoj partizanskoj tehnici u Mostaru, ali se to nije moglo obaviti zbog nedostatka materijalnih sredstava. U svom radu Zavod je imao dosta teškoća i pitanja, čija rješenja nisu ovisila samo od njega. On je u više mahova davao inicijativu da se poslovi koordiniraju sa drugim zainteresovanim ustanovama i iznosio na rješavanje neka zajednička pitanja. Tako je izradio i jedan referat za konferenciju koju je sazvao Savjet za prosvjetu, nauku i kulturu NR BiH. Međutim, drugi problemi su tada bili još aktueliniji tako da je diskutovanje i rješavanje ove problematike odgođeno,. U međuvremenu ostvarena je dobra saradnja sa Muzejom NR, a formirano je i jedno tijelo za koordinaciju poslova Zavoda, Muzeja, Saveza boraca i Istoriskog odjeljenja CK KP i BiH. U posljednje vrijeme poslovi dosta dobro napreduju, ali se ne može pristupati mnogim nužnim akcijama konzerviranja i restauriranja dok narodni odbori i Izvršno vijeće NR BiH ne osiguraju u tu svrhu predložena materijalna sredstva. U poslovima obilježavanja istoriskih mjesta i podizanja novih spomenika Zavod nije učestvovao; istina, on nije ni pozivan na učešće, ali nije ni sam našao načina da se uklopi u tu aktivnost.

U svemu ovome važna je i uloga i odnos muzeja NOR prema zaštiti ove vrste spomenika, pa bi i to trebalo osvijetliti. Nažalost, naša stručna muzejska štampa, takoreći, uopšte se ne bavi takvim pitanjima, pa su podaci koje sam pribilježio sa naših sastanaka i konferencija nepotpuni. Osim toga, u radu tih ustanova dominira sasvim druga problematika koja bi se mogla zasebno rješavati. Do 1954 godine u FNRJ bilo je ukupno 20 samostalnih muzeja i preko 60 odjeljenja NOR u zavičajnim (kompleksnim) muzejima. Osim toga, bila su u procesu formiranja još 3 samostalna muzeja i oko 30 odjeljenja u zavičajnim muzejima. Najveći broj samostalnih muzeja (uključivši tu i one memorijalne i specijalne) nalazi se u Hrvatskoj i Sloveniji. U našoj Republici postoje 4 samostalna muzeja: u Sarajevu, Jajcu, Bihaću i Mrkonjić-Gradu, i 7 odjeljenja NOR u zavičajnim muzejima u Mostaru, Banjoj Luci, Tuzli, Prijedoru, Visokom, Travniku i Sarajevu. Planirano je formiranje memorijalnih muzeja u Drvaru, Foči i Bos. Petrovcu. Djelovanje ovih muzeja dosada se uglavnom ogledalo u sakupljanju materijala, pretežno arhivske građe, i u povremenom izlaganju toga materijala. U svom radu najviše je učinio centralni muzej — Muzej NR u Sarajevu, jer drugi muzeji vrlo slabo stoje sa stručnim kadrom, prostorijama i materijalnim sredstvima. Svi muzeji u zemlji, pa tako i u BiH imaju dosta teškoća u radu, a ima i dosta neriješenih osnovnih, uglavnom organizacionih pitanja, koja otežavaju njihov razvitak. Među teškoćama se ističu one materijalne naravi: smještaj i stručni kadar. Zbog nedovoljne koordinacije u radu ovih ustanova dolazi do neželjenih sukoba oko podjele muzejskog materijala. Nije riješeno ni pitanje mreže, ni terenske nadležnosti pojedinih muzeja. I nazivi ovih muzeja su vrlo različiti, neujednačeni. Tematske strukture još nisu dobro proučene, izložbe su često nekritički postavljene i nije se pristupilo sistematskoj naučnoj obradi prikupljenog materijala. Jedno vrlo važno pitanje — konzervacija prikupljenih materijala, a naročito arhivalija — nije još riješeno, zbog čega mnogi dragocjeni materijali propadaju. Uopšte, čini mi se, da ove ustanove, osim iznimaka, koje su nam toliko potrebne i koje su, besumnje, vrlo važne, nisu još našle svoje pravo mjesto, nije im određen status i nijesu još regulisale osnovne uslove svoje egzistencije.

Iz svega što nam je poznato u našem dosadašnjem odnosu prema zaštiti spomenika NOR moglo bi se rezimirajući reći: Iako je bilo lijepih pojedinačnih uspjeha, općenito, oni nas ne mogu zadovoljiti. Pred velikim zadacima mi se nismo dovoljno snašli. Nismo stvari kompleksno zahvatili, nismo se blagovremeno pobrinuli za kadar i materijalna sredstva. Nije bilo dovoljno plana i koordinacije u našim akcijama, a ni sada nam nije jasno kako treba organizovati sve poslove. Posebno, služba zaštite kulturno-istoriskih spomenika je u velikom zakašnjenju sa svojim učešćem. Sada postoji svijest o potrebi našeg ozbiljnijeg zahvata. I poteškoća smo svjesni, ali se s njima moramo uhvatiti u koštac. Problematika je vrlo obimna i može se rješavati samo uz učešće svih zainteresovanih faktora. Iako postoje neujednačena gledišta o funkciji zavoda za zaštitu spomenika kulture u radu na području zaštite spomenika NOR u širem smislu riječi, meni se čini da zavodi ovdje imaju vrlo važnu, da ne kažem najvažniju i najodgovorniju funkciju.

VAŽNIJE KONFERENCIJE I SAVJETOVANJA

Nekoliko godina iza Oslobođenja u svim republikama su formirana muzejsko-konzervatorska društva, a u decembru 1950 godine formiran je Savez ovih društava sa sjedištem u Beogradu. U problematici rada Saveza pojavila su se i mnoga pitanja muzeja i zaštite spomenika NOR. Nepostojanje saveznog organa koji bi koordinirao i usmjeravao rad u okviru FNRJ, a dosljedno tome ni takvih republičkih organa, tražilo je da se Savez i društva muzealaca i konzervatora tu aktiviraju. Na poziv Saveza, u novembru 1953 god. u Beogradu je održano jedno međurepubličko savjetovanje na kojem su, pored muzealaca i konzervatora, bili prisutni i pretstavnici Saveza boraca NOR, Istoriskog odjeljenja CK KPJ i Odbora za obilježavanje istoriskih mjesta iz NOR. Na ovom savjetovanju istaknuti su mnogi problemi koji tada nisu mogli biti riješeni. Doneseni su zaključci od 13 tačaka koji se uglavnom odnose na rad muzeja. Jedna, trinaesta tačka, govori o službi zaštite spomenika NOR na terenu. Konzervatorski zavodi treba da se u punoj mjeri angažuju u zaštiti spomenika NOR na terenu; u tom cilju nastojati da se u svim zavodima postave referenti za te poslove; republički muzeji NOB i odjeljenja NOB u zavičajnim muzejima, uz saradnju organizacija Saveza boraca i lokalnih organa narodnih vlasti pomoći će zavodima u radu na ostvarenju evidencije spomenika NOR na terenu kako bi se što prije mogla sprovesti administrativna zaštita; samo čuvanje spomenika trebalo bi povjeriti muzejima i počasnim konzervatorima na terenu, a tamo gdje ovih nema tražiti angažovanje organizacija Saveza boraca, ili samo u tu svrhu odrediti počasne konzervatore; radi uspješnijeg rješavanja zajedničkih problema svih muzeja NOR riješeno je da se formira jedno koordinaciono tijelo za čitavu Jugoslaviju u kojem će biti zastupljeni svi zainteresovani faktori; ovo tijelo trebalo bi da u prvoj polovini 1954 godine organizuje stručni sastanak delegata svih muzeja i organa zaštite spomenika u Ljubljani koji bi riješio neke zajedničke osnovne probleme.

U vezi s ovim zaključcima formirano je predviđeno koordinaciono tijelo u obliku Sekcije za NOB muzeje i spomenike pri Upravi Saveza muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ, koja je organizovala savjetovanje u Ljubljani, ali ne u prvoj polovini 1954 godine nego tek godinu i po dana kasnije, tj. u avgustu 1955 godine. Ovo savjetovanje je trajalo 5 dana, uključujući u to brojne izlete i razgledanja muzeja i spomenika na terenu Slovenije. Na savjetovanju su, opet, u velikoj mjeri dominirala muzejska pitanja, dok je problematika zaštite spomenika na terenu, ne računajući tu posjete spomenicima Slovenije, samo ovlaš dodirnuta. Istina, za to snose krivicu i sami konzervatori koji su na ovome savjetovanju bili veoma malo zastupljeni. (Iz NR Srbije, Makedonije i Crne Gore, na pr., nije bio nijedan konzervator.) Diskusija se više odnosila na pitanja organizacione prirode. Stručna pitanja nisu prodiskutovana. Osjećalo se da se većina prisutnih nije spremila za takve diskusije. Za rješavanja takvih i složenijih pitanja predlagano je formiranje posebnih komisija koje bi, uz rukovodstvo Sekcije, kasnije tu materiju razrađivale. Karakteristično je, napr., da u vezi sa dva referata, koji su se odnosili na vrlo aktuelne probleme — O čuvanju, konzerviranju i restauriranju arhivskog i foto-materijala i štampe i o razornom djelovanju sunčeve svjetlosti na muzejske objekte — nije bilo diskutanata. Dvije tačke donesenih zaključaka na ovom savjetovanju odnose se na zaštitu spomenika. Konstatovano je da ni u jednoj republici, osim u Sloveniji, nije posvećeno dovoljno pažnje zaštiti spomenika NR na terenu, da u većini republika još ne postoje ni približno potpune evidencije tih spomenika i da je nužno da se odmah pristupi evidenciji spomenika i izradi topografije, a na osnovu toga da se izvrše pravna zaštita i tehnički konzervatorski zahvati gdje je to potrebno. Pri konzerviranju dati prioritet objektima koji su najznačajniji i najugroženiji. Apeluje se na organe narodnih vlasti da se u svakoj republici stvori radno mjesto referenta za zaštitu spomenika NR bilo u zavodima, bilo u muzejima Narodne revolucije. Na ovoj evidenciji potrebno je da svi zavičajni muzeji pruže pomoć na svome terenu i da neprekidnu kontrolu o stanju i održavanju ovih spomenika shvate i kao svoju dužnost. Prava i potpuna evidencija i zaštita ovih spomenika biće moguća ako se ukaže i široka pomoć društvenih organizacija, naročito Saveza boraca i organa narodnih vlasti, pa se apelira na ove da pomognu u ovome poslu kako bi se što prije spasilo ono što je ugroženo. U vezi s ovim, ispoljen je i zahtjev da se u novi Zakon o zaštiti unesu preciznije odredbe o zaštiti spomenika NR, naročito da se preciziraju dužnosti zavoda za zaštitu spomenika i organa narodnih vlasti u tome pogledu. Isto tako je konstatovan akutan problem konzerviranja arhivalija, štampe i fotografija, kao dokumentarnog materijala iz NOR, pa se traži hitno osposobljavanje stručnjaka putem kurseva.

Na poziv Sekcije Saveza muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ, a na osnovu zaključaka iz Ljubljane, u novembru 1955 g. održana je konferencija, sa manjim brojem delegata iz svih republika, o pitanju inventariziranja i katalogiziranja arhivske i uopšte dokumentarne građe u muzejima NOB. Na ovome sastanku su prodiskutovana sva pitanja u vezi s predmetom i postignut je dogovor o principima i metodama toga inventariziranja i katalogiziranja. Zagrebački sastanak se, dakle, odnosio na jedno uže, ali vrlo važno i aktuelno pitanje u radu muzeja NOB.

Iz naprijed izloženoga nazire se slika stanja spomeničkog fonda i našeg dosadašnjeg odnosa prema ovome fondu, a iz toga i slika problema zaštite ove vrste spomenika. Pokušaću da ovdje iznesem i objasnim osnovne i glavne aktuelne probleme. Nastojaću da se više zadržavam na problemima naše Republike. Gdje god mi je to moguće, daću i prijedloge kako bi trebalo da se oni rješavaju.

Prije svega, moramo konstatovati da kod mnogih stručnjaka i ljudi koji se bave poslovima zaštite spomenika NOB ne postoji jasan ili potpun pojam spomenika. Šta je to spomenik NOB, kakva svojstva bi trebalo da ima ono što hoćemo da nazovemo spomenikom NOB? Zbog različitog gledanja na to, zbog različitog definiranja spomenika proizlaze i naši različiti odnosi i postupci prema njima. To sve pretstavlja jedan od glavnih problema službe zaštite spomenika. Svi ćemo se složiti da spomenik mora da pretstavlja dokumenat o NOB — to je njegov najvažniji osnovni atribut. I to, da on može biti pokretan ili nepokretan predmet, također je jasno. Možda je dovoljno i svojstvo da predmet samo potsjeća na događaje iz NOB ili da stvara raspoloženje ili aktivan odnos o NOB, pa da se smatra spomenikom, itd. Mogla bi se postaviti još neka pitanja. Sva ova pitanja bi se morala zajednički raspravljati i morali bismo nastojati da naša gledišta u ocjeni spomeničkih svojstava što više izjednačimo. Napr., da li rodne kuće narodnih heroja treba smatrati takvim spomenicima, kako tretirati neprijateljske bunkere ili mjesta teških fašističkih zločinstava, da li i likovne spomenike, podignute u čast NOB, treba smatrati spomenicima NOB i slično. U nekim republikama se rodne kuće narodnih heroja odreda zaštićuju, a u nekima o tome nisu mnogo mislili. Mi u BiH smo zaštitili nekoliko takvih kuća, ali nismo jedinstveni u gledanju na ovu vrstu spomenika. Narodni heroji su redovno siromašni seljaci i radnici. Dobro bi bilo da se vidi iz kakve sredine i odakle su ovi titani naše NOB potekli. U perspektivi, ove kuće, ili barem neke od njih mogu i da prerastu u memorijalne muzeje. To su, otprilike, razlozi koji bi govorili za specijalnu zaštitu ovih objekata. Ali, broj narodnih heroja nije malen, a možda će biti još i veći. Akt specijalne zaštite donosi prilično velike obaveze i brige, naročito one materijalne prirode, jer se redovno radi o privatnim vlasnicima koji zato što je kuća pod zaštitom iznuđuju od države razne beneficije. To su, opet, razlozi koji govore protiv zaštite. Ja, napr., mislim da bi bilo dovoljno ako ovakve objekte obilježimo spomen-pločama, ako o njima zabilježimo osnovne podatke i uzmemo fotosnimke, a da nije nužno da ih specijalno zaštićavamo i održavamo pod svaku cijenu. Dalje, u Sloveniji je više neprijateljskih bunkera zaštićeno, a mi u BiH to nismo činili, nego smo pustili da se oni ruše. Tako isto, ako je zloglasni Jasenovački logor zaista važan spomenik iz NOB, zašto se, onda, dozvolilo da se on sravni sa zemljom i da danas, kada postoji ozbiljna misao o njegovoj obnovi u vidu obilježavanja i djelomične restauracije, moramo činiti mnogo više materijalnih izdataka, nego što je za to bilo potrebno prije nekoliko godina?

Narodnooslobodilački rat je trajao od 1941 do 1945 godine i spomenici toga perioda se smatraju spomenicima NOR ili NOB. Međutim, NOB nije stihijski nastala, ona ima svoje uzroke, povode — pripremu koja je duže trajala. Ona je dio Narodne revolucije koju ne možemo odvajati od djelovanja Komunističke partije Jugoslavije prije rata, od radničkog pokreta u našim zemljama, a tako isto ni od perioda izgradnje socijalističkog društva poslije Oslobođenja. Nije pravilno da u spomenike naše nove istorije ubrajamo samo one iz perioda 1941—1945, dakle, samo one koji pripadaju NOB, nego zakonske propise o zaštiti i naše aktivnosti moramo proširiti na mnogo širi vremenski raspon. Ako se slažemo s ovakvim gledištem, onda je nužno odrediti taj vremenski raspon; da li početi od 1937 godine, ili 1919 godine, ili možda ići još dalje? Ja mislim da bi se trebalo orijentirati na šire razdoblje. Čini mi se da najviše ima razloga stav da se počne od 1919 godine.

U vezi s ovim je vezano i pitanje naziva ove vrste spomenika, a i ustanova koje se time bave. Proširujući ovu aktivnost na mnogo veće vremensko razdoblje, mi se stvarno bavimo evidencijom, zaštitom i proučavanjem ne samo spomenika NOR, nego evidencijom, zaštitom i proučavanjem spomenika NR, pa ih tim općim imenom treba otsada i nazivati. Iz tih razloga trebalo bi mijenjati i imena muzeja, kako onih u centrima republika, tako i onih pokrajinskih, odnosno odjeljenja u kompleksnim muzejima, osim ako se ne radi o specijalnim muzejima. Dakle, ne Muzej NOB, nego Muzej NR, i ne Odjeljenje NOB, nego Odjeljenje NR.

Plediram za upotrebu ovoga termina — Narodne revolucije — iako mi se čini da bi se čak ovi spomenici mogli nazivati samo — spomenici naše novije istorije. To mislim da je potrebno prosto radi toga da se pogrešno gledanje, koje se ponekad ispoljava i kod nekih istoričara, ispravi. Naime, ponekad NR se prikazuje tako kao da je ona nešto sasvim posebno, kao da je van istorije naših naroda. Čak neki kažu da je to politika, a ne istorija. To je sasvim pogrešno tretiranje naše NR. Ona, zapravo, ne može biti i nije ništa drugo nego dio opšte istorije naših naroda, naša najnovija istorija koja je umnogome nova i drugačija od ranije, ali koja ima svoje potpuno logično mjesto i opravdanje.

Ima nejasnosti i u podjeli poslova među zainteresovanim faktorima. Dosada su na prikupljanju pokretnih spomenika, naročito knjiškog materijala, uglavnom radile ekipe SSRN i Saveza boraca. U tom pogledu su se, naročito posljednjih godina, aktivizirale i ekipe muzeja. Kako dalje regulisati ovaj posao, jer sigurno je da na terenu još ima mnogo takvog materijala? Trebalo bi da postoje i neki principi o podjeli toga materijala. Nije svejedno kome će se on povjeriti na čuvanje. Da li se može tolerisati praksa da predmet pripadne onoj ustanovi koja ga prva pronađe, ili čijim troškom se pronađe, odnosno otkupi, bez obzira na teritorij, na značaj predmeta kao spomenika i na druge okolnosti — kako to neki misle? (Slučaj spora između dva muzeja o tenku u Drvaru, rekvizitima jedne partizanske bolnice u Podgrmeču, štampariji iz I zasjedanja AVNOJ-a i dr.). Ko je nadležan da u slučaju spora konačno odluči kome će pripasti ovaj ili onaj novopronađeni spomenik? Da li tu i kakvu ingerenciju ima Zavod za zaštitu spomenika kulture koji po Zakonu o zaštiti spomenika odlučuje gdje će se, napr., pronađeni arheološki spomenici pohraniti na čuvanje? Ili bi za spomenike ove vrste trebalo drugačije ovo pitanje regulisati? Interesantan je ovaj primjer: Ekipa Vojnog muzeja iz Beograda došla je u Čajniče, i turski top, koji je nekada bio u Gradu Samoboru, a koji je od strane Zavoda već davno evidentiran i specijalnim rješenjem stavljen pod zaštitu države, uzela i odnijela u Beograd. Sličnih slučajeva bilo je još. To sve govori o tome da postoji problem nadležnosti i podjjele poslova na ovome sektoru. U taj problem ulazi i pitanje prava prvootkupa spomenika iz privatnog vlasništva kao i još neka druga, pitanja. Kada se radi o poslovima zaštite, onda tu ima više još neriješenih pitanja: čija je dužnost da vrši evidenciju spomenika, da li i gdje ona treba da bude skoncentrisana, ko treba da ocijeni da li je i u kojem stepenu neki nepokretni spomenik ugrožen, ko je dužan da vodi neposrednu brigu o njegovom čuvanju, ko da obezbijedi materijalna sredstva za opravke, odnosno konzervatorsko-restauratorske zahvate na tim spomenicima? Neke nejasnosti u podjeli i kompetenciji poslova dolaze i otuda što ne postoje uopšte potrebni zakonski propisi ili što oni nisu potpuni i precizni, a neke opet otuda što postojeći propisi nisu međusobno usklađeni.

Novi spomenici, tj. oni koji se u formi skulptorskih ili arhitektonskih rješenja podižu iza Oslobođenja u čast NOB, pretstavljaju poseban problem. Pohvalno je što se u mnogim našim mjestima osjeća želja i akcija da se nekom skulpturom obilježi uspomena na neki važniji događaj iz NOB, da se umjetničkim — likovnim jezikom izrazi kolektivna volja i odlučnost za borbu protiv ugnjetača, patnja i trpljenje nevinog naroda, tuga i ponos majki čiji su sinovi junački izginuli, ili nešto drugo što karakteriše našu Revoluciju. Ima tu lijepih ostvarenja. Ima dosta pokušaja da se za ovu jedinstvenu tematiku nađu novi, ali adekvatni likovni izrazi. Možda će iz toga izrasti naš nov i poseban stil u ovoj vrsti umjetnosti. Ali u tome nastojanju se često ide predaleko, u krajnost. Podižu se takvi spomenici u velikom broju, u tome se žuri, poručioci angažuju one majstore koji im se znaju ponuditi, a ne prave skulptore-umjetnike, radovi se primaju bez žiriranja, ili u žiriu budu ljudi koji ne mogu pravilno da ocijene vrijednost djela, pa se dešava da takvi spomenici nemaju mnogo umjetničke vrijednosti, da su loše kopije nekih drugih spomenika, da su loše postavljeni, te da na gledaoce ne ostavljaju nikakav dublji utisak. Čak, neki, zbog loših osobina, postižu gotovo suprotan utisak. I u našoj Republici ima takvih spomenika. Držim da bi se što prije morala obaviti revizija svih spomenika o NOB, skulptura i arhitektura — one za koje se utvrdi da su neuspjeli trebalo bi ukloniti, a na njihova mjesta postepeno obezbijediti kvalitetne. Meni lično, u ovom vremenskom periodu, kada nemamo ili kada ne možemo očekivati skulptura zaista neosporno velikog umjetničkog kvaliteta, mnogo ubjedljivije djeluju takvi spomenici koji su dobro postavljeni samo grubo i jednostavno klesani komadi kamenja, sa možda malo teksta i — ništa drugo. Isto tako, mislim da spomenici u vidu spomen-škole, spomen-česme, spomen-puta, spomen-bolnice itd. dostojno i uspješno evociraju uspomene na NOB i ostvaruju velike savremene potrebe, pa bi se na ovakve trebalo više orijentirati. I spomen-ploče, koje se također u znatnom broju postavljaju na razne objekte koji su vezani za NOB i NR, mogli bismo donekle ubrojati u ovu vrstu spomenika. Nažalost, moramo priznati da smo i ovdje imali dosta propusta. Znatan broj spomen-ploča ni sadržajno ni jezički, a pogotovo likovno nije na visini, a ima ih koji upravo nakaradno izgledaju. U ovom pogledu se još više osjeća potreba temeljite revizije postavljenih spomen-ploča. Sva ova pitanja traže hitan dogovor svih koji su ovdje zainteresovani da se učinjene greške isprave i da se ubuduće one izbjegnu.

Otvoreno je i pitanje organizacije službe zaštite spomenika NR, osobito ako se ona posmatra u širem smislu — evidencija, proučavanje, administrativno-pravna zaštita, neposredni nadzor, čuvanje, konzervacija, restauracija, rekonstrukcija itd. Zavodi za zaštitu spomenika kulture, koji kao državne ustanove posluju po Zakonu i koji imaju svoj aparat, sredstva i drugo, nemaju posebne otsjeke ni referate za zaštitu spomenika NR, nego se izvjesni poslovi zaštite (djelomična evidencija i pravna zaštita) obavljaju usput, uz postojeće poslove Zavoda. Ranije sam spomenuo da je Slovenija imala referenta u Zavodu (sada je on u Muzeju NOB), a da sada jedino Bosna ima svog referenta u Zavodu. Po mom mišljenju nije moguće

poslove zaštite spomenika NR obavljati usput, bez referenta, a nije uopšte praktično da referent bude službenik muzeja. Suradnja sa Muzejom je neophodna, ali referent bi iz mnogo razloga morao biti u Zavodu. Zavod je pretežno administrativno-operativna ustanova, a njegov referent trebalo bi da bude mobilan, lako pokretljiv. Prisustvo i aktivnost Zavoda moraju se osjećati svuda; on mora intervenisati i brzo i efikasno. Da bi Zavod tako mogao da djeluje, on u organima narodnih vlasti mora imati svoje pomagače. Držim da je u sjedištima narodnih odbora srezova nužno potrebno da Zavod ima jednog sposobnog čovjeka koji bi bio, ako ne samo za spomenike NR, ono, za sve spomenike, referent u savjetu za kulturu i prosvjetu. Osim ovih referenata u narodnim odborima, osjeća se potreba postavljanja stalnih plaćenih čuvara važnijih spomenika, ili grupa spomenika u pojedinim mjestima. U centrima bivših srezova, gdje su danas najčešće centri komuna, bilo bi nužno pronaći barem po jednog čovjeka koji bi uz izvjestan stalan, ili povremen honorar, ali više iz svoje lične pobude, obavljao dužnost neke vrste počasnog konzervatora. Oni bi imali stalnu vezu sa Zavodom, a s druge strane sa narodnim odborom i sa organizacijama Saveza boraca i SSRN. Ako bi se s ovim saradnicima s vremena na vrijeme održavali seminari, oni bi, držim, mogli postati ne samo vrlo dobri informatori službe zaštite, nego bi bili jezgro budućih malih tijela koja bi na sebe mogla da prime i mnogo veće zadatke zaštitne službe. Od njih bi postepeno mogli izrasti neki organi, male uprave ili filijale Zavoda na izvjesnom području.

Osnov svih poslova zaštite je evidencija spomeničnog fonda. To je i najaktuelniji problem službe zaštite naše Republike. Tek kada znamo šta imamo na terenu i u kakvom je to stanju, možemo vršiti klasifikaciju, stvarati listu po važnosti i ugroženosti, stvarati plan rada i preći na konzervatorske zahvate tamo gdje je najpreče. Evidencija se ne može stvoriti preko naći, ona je jedan dug, složen i vrlo ozbiljan posao. Ona obuhvata sve podatke, njeni sastavni dijelovi su kartoteka, fototeka i planoteka. Sve skupa to pretstavlja savremenu javnu instituciju kojom se uspješno mogu da služe naši naučni i javni radnici. Mi u BiH nemamo ni približno takve evidencije. Nešto podataka je dosada sakupio Zavod, izvjesne podatke ima Muzej NR, podatke o nekim novopodignutim skulpturama i spomen-pločama ima Savez boraca, i to je skoro sve. To nije objedinjeno, nema sistema, i kada od toga nešto ustreba, svi se namučimo.

Stvarnoj zaštiti nepokretnih spomenika NR prilazi se različito. Tu nema jedinstvenih metoda, niti ustaljenih principa. Pitanja u vezi s tim su neprodiskutovana. U našoj nauci i praksi prevlađuje princip konzervacije. To znači: konzervirati, a ne restaurirati, ili pak — više konzervirati, a manje restaurirati. Rekonstrukcija, takoreći, i ne postoji uopšte. U većini slučajeva tu se radi o umjetničkim spomenicima i taj princip je opravdan, Ali, u našem slučaju radi se o sasvim drugoj vrsti spomenika. Oni nisu monumentalni, od tvrdog i trajnog materijala, nego od krhkog, pravljeni da privremeno posluže svojoj svrsi — oni su prvenstveno dokumenti. Zbog toga se ovdje može otstupiti od konzervatorskih principa; ovdje se može dozvoliti restauracija, pa i rekonstrukcija kad za nju imamo sve potrebne podatke. U Sloveniji, gdje se najviše učinilo u ovome pogledu, najviše se rekonstruiralo. I u Bosni je Manastirski konak u Šekovićima rekonstruiran, dok se u Ostrošcu kod Cazina uglavnom radi na konzervaciji i djelomičnoj restauraciji. Da li ići prvenstveno na rekonstrukciju, ili potrebu čitavog spomenika nadomještati maketama, a primjenjivati više konzervatorski princip, to su pitanja za diskusiju. Hoćemo li pod svaku cijenu insistirati na rekonstrukciji neke partizanske bolnice u i danas nepristupačnom planinskom kraju (u Podgrmeču, napr.), ili ćemo napraviti maketu te bolnice i držati je u Sanskom Mostu ili Bosanskom Novom, a njeno mjesto na terenu samo na zgodan način označiti i obilježiti? Mislim da ne bi trebalo isključivo primjenjivati metod rekonstrukcije, kao ni same konzervacije. Često će nam i druge okolnosti diktirati metod i mi ćemo morati najčešće nastupiti individualno i elastično.

Izvjestan broj nepokretnih spomenika su u privatnom vlasništvu. I na njima se osjeća zub vremena, pa ih treba održavati. A to pretstavlja problem. Ko je dužan da te spomenike održava? U više slučajeva vlasnici su, čim je Zavod zaštitio takav objekt, tražili da ga država opravlja, da ga održava, otkupi ili da mu za njega dade ili napravi bolji, tvrđi i u gradu, a ne na selu, itd. Bilo je i takvih primjera gdje vlasnik traži pomoć od države, a objekat dobro iskorišćava za lične potrebe. Mislim da bi bilo potrebno propisati obaveze i postupak u ovakvim slučajevima. Vlasnicima se može dozvoliti izvjesno ali ne veliko prepravljanje spomenika. Ako ga oni koriste, dužni su i da ih popravljaju i održavaju. Može se ovdje dati neka beneficija u vidu oprosta ili smanjenja poreza. Ako je vlasnik siromašan i nema sredstava da spomenik održava, pogotovo ako taj objekat i ne koristi, mislim da je u tom slučaju obavezna briga nadležnog narodnog odbora. Eventualne špekulacije privatnih vlasnika trebalo bi onemogućavati.

Više faktora je zainteresovano pitanjem očuvanja spomenika i više akcija se preduzima sa tim ciljem. Međutim, između njih ne postoji koordinacija koja je nužna da bi se postigao potreban uspjeh. Ne postoji nikakav savezni organ koji bi koordinirao rad po republikama. Samo u izvjesnoj mjeri tu potrebu nadoknađuje Sekcija muzeja NOB pri Upravi Saveza muzejsko-konzervatorskih društava. To nije dovoljno, najprije zato što se ni sam Savez nije dovoljno afirmirao, a drugo što je

sam Savez nije dovoljno afirmirao, a tako ni ta Sekcija koja se, osim toga, skoro isključivo bavila problemima muzeja NOB. Izvjesna koordinacija, i to samo nekih faktora i samo po jednom sektoru — bila je ostvarena preko Komisije za obilježavanje istoriskih mjesta. Druge koordinacije nema. Ona je vrlo slaba i u republičkim relacijama. U Bosni i Hercegovini je više puta davana inicijativa za takvu saradnju, ali se ona nije mogla ostvariti. Tek u zadnje vrijeme formirano je jedno tijelo od pretstavnika Saveza boraca, Istoriskog odjeljenja CK SK BiH, Muzeja NR i Zavoda za zaštitu spomenika kulture koje zasada fungira kao savjetodavni organ Zavoda. Ako većina poslova bude koncentrirana u Zavodu, takvo tijelo će imati svoje opravdanje, ali bi ono moglo biti i drugačije, njegova kompetencija bi mogla biti i mnogo veća, kada bi se tu uključili i drugi pretstavnici: Državnog arhiva, SSRN, Savjeta za kulturu ili Izvršnog vijeća, tako da ono rješava i sve važnije probleme i koordinira, odnosno reguliše rad svih faktora, uključujući tu i muzeje na terenu Republike. S druge strane, za muzejsko-konzervatorski sektor vrlo važnu ulogu moglo bi da ima muzejsko-konzervatorsko društvo, odnosno njegove odgovarajuće sekcije. U našoj Republici su vidljiva nastojanja u radu tih sekcija. Mislim da je nužno da je u radu republičkog Odbora Saveza boraca uključen i stručnjak Zavoda, kao i to da se neko od konzervatora nalazi u republičkoj Komisiji za obilježavanje istoriskih mjesta iz NOB. Držim da su i međurepublička savjetovanja i konferencije po pitanjima zaštite spomenika NR također nužno potrebna. Moglo bi biti i drugih oblika koordinacije. Nužno je da se taj problem zajednički prouči i da se što prije nadu najpodesniji oblici koordinacije.

Relativno vrlo je velik broj spomenika NR od papira. Zbog osjetljive materije, koja je za vrijeme rata bila izložena kvaru, a koja i sada na mnogim mjestima nije dovoljno osigurana, ovi spomenici propadaju ili im prijeti opasnost da propadnu. Signali za takvo stanje su već dati na nekoliko konferencija. Ako se još znade da su i ostali spomenici takvog materijala (stari rukopisi, knjige, arhivalije itd), koji su u znatnom broju već evidentirani i administrativno-pravno zaštićeni od strane Zavoda, u vrlo teškom stanju, onda taj problem — zaštita spomenika od papira izlazi pred nas u pravoj slici. Kako pomoći da takvi spomenici ne propadnu? Potrebni su nam stručnjaci i opremljene radionice za konzervaciju, a mi ih nemamo. Poznato mi je da Centralni državni arhiv u Beogradu zbog svojih sličnih problema obrazuje stručnjake u inostranstvu i osniva institut za diagnosticiranje, a onda i radionicu za liječenje svojih arhivalija. Zavod Srbije je osposobio jednog stručnjaka u inostranstvu ali samo za jednostavnije konzerviranje bez ulaženja u diagnosticiranje i oformio skromnu radionicu u tu svrhu. I te skromne aktivnosti su nepovezane. Držim da bi jedan Institut u Jugoslaviji trebalo da se osposobi, ali ne samo za potrebe državnih arhiva nego za sve, a da bi svaka republika morala da ima barem po jednu radionicu za liječenje te vrste spomenika. Zavod BiH je već predlagao nadležnima da se za potrebe naše Republike osposobi stručnjak i da se formira jedna radionica koja može biti pri Zavodu ili pri nekoj drugoj ustanovi. Zasada bi to mogao biti i jedan dobar knjigovezac koji bi najprije naučio što može u našoj zemlji, a onda, eventualno, i u inostranstvu. Rješenje ovoga problema ne bi se smjelo uopšte više odlagati.

Osiguranje finansiskih sredstava za održavanje spomenika NR je također važan problem. Od njegovog rješenja najviše zavisi sva služba zaštite. U skladu s našim opštim razvitkom, a naročito u skladu sa stepenom razvitka narodnih vlasti, kada su mnoge nadležnosti prenesene ili se prenose na narodne odbore i komune, zauzet je i stav da se već sa 1955 godinom sva finansiska sredstva za održavanje spomenika kulture uopšte, a dosljedno tome i spomenika NR, u Bosni i Hercegovini osiguravaju u budžetima narodnih odbora, a da se u budžetu Zavoda ostave samo sredstva koja su potrebna za njegov stručni, studiski i drugi interni rad. To je u principu sasvim pravilno, ali isključivo oslanjanje, barem u ovom prvom periodu, na same narodne odbore, moglo bi dovesti, a već i dovodi u pitanje održavanje znatnog broja spomenika, ako brzo ne preduzmemo sve mjere da se odbori na to pripreme. Pa, i pored toga, po mome mišljenju, trebalo bi se izboriti za obezbjeđenje izvjesnih sredstava iz republičkog centra — za hitne spasavalačke, nepredviđene i delikatne radove, a posebno za one važne, a ugrožene spomenike koji se nalaze na teritoriju odbora koji nemaju dovoljno vlastitih prihoda. Iskustvo nam već to diktira. Da li, na kraju, ostaje inicijativa i isključivo pravo narodnih odbora, da li će se pokrenuti organizacija opravke jednog, ovog ili onog spomenika, ili Zavod, iako nema svojih budžetskih sredstava, također tu ima ingerenciju i kako mu tu ingerenciju osigurati? Ja mislim da bi ovakva praksa trebalo da bude: Zavod neka podnese prijedlog Izvršnom vijeću šta, kako i za koju sumu bi trebalo opraviti ove ili one spomenike, a istodobno i odnosnim narodnim odborima da predloži to u odnosu na spomenike koji se nalaze na terenu toga narodnog odbora. Ali, da to ne ostane samo na prijedlogu — na apelu, mislim da su nužni propisi o obavezama odbora u tome pogledu.

Već duže vremena osjećam potrebu da pokrenem diskusiju o dva pitanja, koja se skoro nigdje ne spominju, a koja su, po mome mišljenju, toliko važna i složena da pretstavljaju ozbiljan problem. Za jedno je vezana aktuelna Međunarodna konvencija o zaštiti spomenika u slučaju rata, a drugo se odnosi na spomenike NR koji se nalaze u tuđini.

Inicijativom naše zemlje u UNESKO, organu UN, izrađen je projekat Deklaracije i Konvencije o zaštiti kulturnih dobara u slučaju rata. Članice Organizacije UN koje su potpisale Deklaraciju prisustvovale su u maju 1954 godine Konferenciji u Hagu koja je usvojila konačan tekst Konvencije. U delegaciji FNRJ učestvovao je, pored političkih pretstavnika, dr. Cvito Fisković, direktor Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju. Tu Konvenciju ratificiralo je naše X zasjedanje Savezne narodne skupštine. Sve zemlje — potpisnice Konvencije — primile su, pored ostaloga, i obavezu da obavijeste svoje građanstvo o tome i da još u miru izvrše sve pripreme za zaštitu kulturnih dobara u slučaju rata. Među ta dobra spadaju i spomenici NR. Pripreme za takvu zaštitu pretstavljaju vrlo obimne i studiske poslove, koji traže koordinaciju nekoliko zainteresovanih faktora. Iako su u BiH i prije ove Konvencije vršene izvjesne mjere predostrožnosti za čuvanje kulturnih dobara, mislim da one i otsada traže mnogo poslova i koordinacije. Uloga konzervatora je ovdje vrlo odgovorna.

U nekim zemljama među pokretima otpora i u raznim drugim vidovima bilo je aktivnosti naših građana i iseljenika. Osim toga, fašisti su odvodili zarobljene partizane i čestite građane iz naše zemlje, zatvarali ih u koncentracione logore, mučili ih i ubijali na najsvirepije načine. Mnogi naši građani u tuđini su na razne načine sudjelovali u Narodnooslobodilačkom pokretu naše zemlje. O svemu tome ima dosta dokumenata - pokretnih i nepokretnih spomenika (pisanog materijala, fotografija, zgrada, groblja itd.) koje bismo morali evidentirati i na neki način zaštititi, jer oni, povezani sa spomenicima u zemlji, imaju pravu vrijednost i znače neosporno vrijednu cjelinu. Služba zaštite naše Republike bi morala imati i evidenciju ovakvih spomenika.

Na kraju, htio bih da istaknem još jedan veoma važan problem od koga uveliko ovisi uspjeh zaštite spomenika NR. To je problem pravnih propisa. Iako postoji Opšti, a postoje i republički zakoni o zaštiti spomenika kulture, čije odredbe protežemo i na spomenike NR, tretirajući ih istoriskim spomenicima, ne možemo biti s odredbama tih zakona zadovoljni, jer ne regulišu svu materiju, neprecizne su, s obzirom na naš brži razvitak već su neaktuelne, pa se osjeća potreba njihovog noveliranja. Zakoni su doneseni dosta davno (1945—1947 godine), kada je administracija imala sasvim drugačiju ulogu. U tim zakonima mnoga pitanja nisu dovoljno precizirana (a pitanja spomenika NR, napr., nisu uopšte ni spomenuta). Veliki je nedostatak i u tome što nisu jasno izražena zaduženja narodnih odbora. Stvar je postavljena tako da se glavni i skoro jedini poslovi očekuju od Zavoda za zaštitu spomenika kulture. To je, vjerovatno, u svoje vrijeme bilo i opravdano, ali je naš razvoj prevazišao te postavke Zakona. S druge strane, velike teškoće su postojale baš u tome što narodni odbori nisu bili u većoj mjeri obavezni da vode brigu o svojim istoriskim spomenicima.

Zbog svega ovoga smatram da se već ozbiljno postavlja pitanje novih zakonskih propisa o spomenicima kulture. Konzervatori su već preduzeli akciju oko izrade prednacrta opšteg zakona, ali to ide prilično sporo. Međutim, postavlja se pitanje: Da li da se ostane pri jedinstvenom zakonu za sve spomenike kulture, ili da se predloži donošenje posebnog zakona o zaštiti spomenika NR? Da je zakonodavac već uočio nedostatke propisa koji bi se odnosili na spomenike NR, vidi se po tome što je donio poseban Zakon o partizanskim grobljima. S obzirom da se ovdje radi o brojnim spomenicima posebne vrste, o spomenicima Revolucije naših naroda, čiji smo mi savremenici, o odabiranju i čuvanju njihovom, skoro bi imao opravdanje zahtjev za posebnim zakonom. Međutim, ovdje imam na umu onu pojavu tretiranja Narodne revolucije odvojeno od istorije naših naroda, pa zato se ne bih zalagao za poseban zakon. Čini mi se da bi dva zakona, jedan o zaštiti istoriskih, umjetničkih i drugih spomenika, općenito spomenika kulture koji pripadaju vremenu do 1919 godine i drugi, koji bi se odnosio samo na spomenike naše novije istorije, dakle samo na razdoblje od 1919 godine do danas, donekle išli u prilog ranije spomenutog pogrešnog tretiranja NR.

NEŠTO O PROGRAMU RADA

Iz onoga što sam dosada izložio mogu se lako izvući najpreči zadaci na području zaštite spomenika NR u Bosni i Hercegovini. Nužno je da se najprije riješe oni osnovni problemi koji uslovljavaju svaki dalji rad. Odmah iza toga dolaze ostali raznovrsni zadaci, po prioritetu. Njih bi trebalo planirati na kraći i duži vremenski period. Takav, bliži i dalji plan, razumije se, pretpostavlja jasnu situaciju mnogih elemenata: podjele poslova, osiguranja materijalnih sredstava, raspolaganja kadrovima, itd. On će, prije svega, biti odraz našeg uvida u stvarno stanje spomeničkog fonda i našeg odnosa prema tome istoriskom blagu. Zato, program našeg rada mora biti brižljivo sastavljen i prodiskutovan. Ovdje bih htio da ukažem na neke od tih važnijih zadataka.

Dogovorom svih pozvanih i zainteresovanih faktora trebalo bi što prije doći do barem približno jednakih gledišta o definiciji, vremenskom razdoblju, a i o nazivu spomenika. Kada se u to-

me postigne izjednačenje, to će značiti znatnu olakšicu za rješenje drugih problema.

Podjela poslova i fiksiranje nadležnosti, što znači podjela zadataka i odgovornosti za te zadatke, jest jedan od problema koji se mora odmah riješiti. Kako sam već ranije rekao, ja u svemu ovome vidim najveći i najodgovorniji zadatak Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Zavod treba da vrši evidenciju i nepokretnih i pokretnih spomenika NR, da obavlja sve poslove oko administrativno-pravne zaštite tih spomenika, da vodi brigu o čuvanju spomenika, da ocjenjuje koje spomenike treba konzervirati, odnosno restaurirati ili rekonstruirati, da propisuje metode tih radova i da te radove stručno nadzire. Narodni odbori vode neposrednu brigu o čuvanju spomenika i, na vlastitu inicijativu ili na prijedlog Zavoda, u svojim društvenim planovima i budžetima predviđaju i osiguravaju potrebna materijalna sredstva za opravke na spomenicima svoga teritorija. Specijalna obaveza narodnih odbora, po posebnom Zakonu, odnosi se na partizanska groblja. Muzeji, pored svojih redovnih zadataka na prikupljanju, čuvanju, proučavanju i izlaganju pokretnog spomeničnog materijala, pomažu Zavodu u evidenciji i neposrednoj brizi oko čuvanja nepokretnih spomenika na terenu i pokretnih koji se ne nalaze u muzejskim zbirkama. Zajedno sa Savezom boraca oni organizuju sav rad oko prikupljanja podataka od učesnika NOB, o važnijim i karakterističnim događajima — oko takozvanih partizanskih kronika ili memoara. Organizacije Saveza boraca NOR, pored kronika, vode brigu oko obilježavanja važnijih istoriskih mjesta, oko podizanja novih figuralnih i arhitektonskih spomenika u čast NOR, ukazuju pomoć organima zaštite oko evidencije spomenika i daju inicijativu za druge raznovrsne akcije u vezi sa zaštitom spomenika NR. Ovako zamišljena podjela rada ne smije biti nikakva kruta šema, jer se poslovi dodiruju, dopunjuju i prepliću.

Uspjeh u poslovima biće obezbijeđen jedino ako se ovi poslovi koordiniraju. U tu svrhu je potrebno da se postojeći koordinacioni organ, komisija, upotpuni i da mu se odredi status. Najbolje je ako bi to bila stalna komisija pri Savjetu za kulturu, koja bi, pored koordiniranja, regulisala rad svih zainteresovanih faktora kao državnih ustanova.

Vrlo brzo se moramo izboriti za izmjenu postojećeg Zakona o zaštiti spomenika kulture i za posebne odredbe u tome novom Zakonu koje će jasno istaknuti spomenike NR, potrebu njihovog čuvanja i zadatke ustanova i organa u vezi s tim.

Paralelno sa rješavanjem ovih pitanja, odmah moramo pristupiti organizovanom evidentiranju cjelokupnog spomeničnog fonda, izdvajanju iz tog fonda spomenika koji su za specijalnu zaštitu, koji su nesumnjivo vrlo važni, a nalaze se u vrlo teškom stanju, zatim osiguranju potrebnih materijalnih sredstava za njihovo opravljanje i pristupanju stručnim zahvatima na njima.

Kod evidencije će korisno poslužiti već prikupljeni podaci iz većine bivših srezova. Ove će trebati znatno ispraviti, popuniti i srediti. Nužno je da se barem najopštije popisu spomenici i u onim srezovima odakle Zavod sve dosada nije uspio da dobije podatke. Najbolje bi bilo da se iz svih novoformiranih srezova i komuna, putem naročito štampanog jednoobraznog anketnog lista — formulara — sa jasnim pitanjima organizuje prikupljanje i dostavljanje podataka. Svaki spomenik bi morao da ima svoj poseban karton sa podacima, svoje fotosnimke, a i tehničke snimke. U neke krajeve sigurno ćemo morati slati ekipe za sakupljanje podataka, a predviđam i dosta poslova oko stvaranja fototeke. Pored prikupljanja podataka sa terena, moraće se podaci sabirati i iz literature i arhivske građe. Za takvu evidencija predviđam najmanje dvije godine sistematskog i intenzivnog rada. Uz spomenute zadatke oko evidencije nužno će se odmah pojaviti potreba stvaranja topografskih pregleda, topografskih karata ove vrste spomenika. To je također vrlo ozbiljan i dug, ali i vrlo koristan posao. Tome poslu još nije nijedna republika ozbiljno pristupila. Slovenija je izradila topografske znakove za sve vrste spomenika i sada namjerava da pristupi stvaranju karata za manja područja. I mi u Bosni i Hercegovini moramo razmisliti o upotrebi znakova i simbola. Možda bi se slovenački simboli, zato što su dobro odabrani, a i zbog praktičnosti, mogli koristiti kao jedinstveni u čitavoj Jugoslaviji?

Na temelju dosada primljenih podataka, moguće je početi sa klasifikacijom spomenika po vrstama, njihovoj važnosti i ugroženosti. Već sada se jasno ističu najhitniji poslovi oko zaštite spomenika.

Među te najhitnije poslove svakako spadaju oni koji se odnose na zaštitu pokretnih spomenika. Ovdje mislim u prvom redu na raznovrsne spomenike koji su u svoje vrijeme raznim akcijama prikupljeni i koji se nalaze na mnogo mjesta, po kancelarijama, u ormarima i ladicama, po kućama, u raznim organizacijama i ustanovama, pohranjeni poslije neke izložbe ili predviđeni za izložbu, možda i neevidentirani ili sasvim zaboravljeni, a koji se oštećuju ili koji su ozbiljno ugroženi. Nadam se da kod nas nema tako drastičnih primjera nebrige za takav materijal kao što je, na pr., onaj u Zagrebu, gdje je jedna organizacija Saveza boraca izgubila nešto preko 4.000 primjeraka raznog dokumentarnog materijala, ali bi, mislim, bilo nužno potrebno da se obavi pregled svih mjesta gdje ima dokumenata, ili gdje bi ih moglo biti, da se ima uvid u stanje toga fonda kako bi se onda moglo odlučiti gdje i kako dalje čuvati taj materijal.

Isto tako pretstoji hitan zadatak koji se odnosi na sprečavanje uništenja vrijednih pokretnih spomenika, naročito onih od metala, koji se prodaju preduzeću »Otpad« i koji kao staro željezo završavaju u ljevaonicama. Nerazumijevanjem, nebrigom ili špekulacijom nekih građana, pa i organa i ustanova, koji bi po svom zadatku morali da sprečavaju štetočinski odnos prema izrazitim dokumentima NOR, u našoj Republici je već uništeno dosta vrlo vrijednog materijala. Dosta je samo da se ovo napomene: Preduzeće »Otpad« iz Foče otkupilo je i prodalo Livnici u Zenici 3 brdska topa I proleterske divizije koji su nađeni u Tjentištu i koji pretstavljaju rijetko vrijedne spomenike. Takvih primjera je bilo više. Organi unutrašnjih poslova, Narodna milicija i drugi bi morali strogo paziti da se ovakva praksa onemogući. I odgovorni rukovodioci »Otpada« i livnica morali bi se sasvim drugačije odnositi kada se radi o ovakvim predmetima, koji dođu do njih. Skladišta bi se morala češće kontrolisati, a slučajeve namjerne nebrige i uništavanja ovoga blaga trebalo bi najstrožije kažnjavati. Paralelno s ovim služba zaštite i drugi zainteresovani trebalo bi da što prije stvore popise svih takvih spomenika i da se pobrinu da se ovi spomenici pohrane na mjesta gdje će biti čuvani.

Od građevinskih objekata koji su vezani za značajne događaje iz NOB, koji nisu uništeni nego se još i danas, barem djelomično, drže, ali su trošni i ugroženi, mislim da bi trebalo konsolidovati, konzervirati i restaurirati ove: 1. — Stari grad i dvorac u Ostrošcu kod Cazina, gdje je boravio Vrhovni štab i drug Tito, a na čemu su radovi već počeli. Ovaj objekat može imati vrlo korisnu savremenu namjenu. Nužno je da se najprije riješi pitanje njegove namjene, a onda da se pristupi izradi definitivnih projekata konzervacije i restauracije. 2. — U bivšoj zgradi pravoslavne crkve u Kladuši ustaše su na najsvirepiji način poubijali i poklali 1500 nevinih ljudi. Od te zgrade i danas stoje krvlju poprskani zidovi. Bilo bi potrebno da se zgrada popravi i preuredi za spomenik koji će podsjećati na ovaj svirepi događaj. 3. — U maloj i trošnoj kući Muje Muštovića, u ulici Gojka Vukovića, u Mostaru aktivno je radila partizanska štamparija za vrijeme čitavog rata i tako je odigrala neobično važnu ulogu u učešću Mostara i Hercegovine u NOR. Kuća se danas jedva održava, a štampariju je neka jedinica prilikom oslobođenja Mostara negdje prenijela. Nužno je da se kuća opravi, a štamparija pronađe i konzervira. 4. — Titova pećina i Titova vila u Drvaru, dva objekta koja znače prvorazredne spomenike iz NOR, čekaju na dalje opravke i uređenje.

Mnogi građevinski objekti su za vrijeme rata ili kasnije uništeni, ali o njima postoje podaci, a i danas ima ljudi koji dobro znaju kako su oni izgledali. Među takvim značajnim objektima nalaze se one poznate dvije barake u Jajcu, kod katakombi, u kojima je bila trpezarija Vrhovnog štaba i u kojima je maršal Tito primao delegacije. Njih bi trebalo rekonstruirati ili barem napraviti njihove makete. U važnije spomenike spadaju i bolnice, naročito one veće, centralne, kao i uopšte veće sanitetske ustanove, koje su odreda već porušene. Teško je predložiti čemu treba dati prednost. Možda bi, ipak, najprije trebalo obnoviti bolnicu u Klekovači, koja je bila najveći objekat te vrste u NOB, zatim onu u Trnavi pod Majevicom, kao jednu od najvećih i najbolje organizovanih u Bosni, ili Centralnu bolnicu Vrhovnog štaba u Drinićima sa kapacitetom od 700 postelja. On sanitetskih ustanova veoma značajno mjesto zauzima i Invalidski dom u Dušci Palanci, prva ustanova te vrste u NOB, pri kojoj je kasnije formiran i prvi centar za rehabilitaciju invalida. Držim da je krajnje vrijeme da pristupimo obnovi ovih prvorazrednih spomenika, dok još možemo prikupiti podatke za njihovu obnovu.

Baze, skloništa i uopšte naselja u zabačenim i sklonjenim mjestima pretstavljaju važne spomenike iz NOR. Mislim da je Partizansko naselje kod Vitlovske, u Kozari, najzanimljiviji spomenik te vrste. Ovo naselje je izgrađeno po sistemu baraka i imalo je u svom sastavu štab, bolnicu, magacine, bunkere i druge objekte. Naselje je imalo i svoje električno osvjetljenje. Ostaci zgrada se i danas mogu primijetiti, a i danas žive ljudi koji su kao majstori podizali ovo naselje. Držim da je potrebno, barem djelomično, obnoviti ovo naselje.

I radionice za izradu i opravke oružja pretstavljaju jedinstvene i značajne dokumente naše Oslobodilačke borbe. Njih je bilo više i u svim krajevima BiH. Po svom kapacitetu, po opremi i izradi originalnog oružja ističu se radionice u Drvaru, Drinićima, u Međugorju kod Rastičeva, Brodu kod Foče, kao i ona u Osječenici, kod Bosanskog Petrovca, u kojoj se jedino pravio barut. Svakako bi trebalo što prije razmisliti, i neku od ovih radionica što prije obnoviti.

Od većih i važnijih partizanskih groblja, koja se nalaze u tako rđavom stanju da nam to nikako ne služi na čast, prije svega nužno je da pristupimo uređenju groblja u Garavici, kod Bihaća, gdje je poubijano 8500 fašističkih žrtava; zatim groblja uz Centralnu bolnicu Vrhovnog štaba u Grmeču, koje se još jedva primjećuje, gdje je pokopano preko 500 boraca NOV; te groblja — jame u Zavolju, kod Bihaća, gdje je ubijeno 850 ljudi.

Ima i mnogo drugih i drugačijih vrsta spomenika koje nije moguće ovdje u ovom momentu razmatrati. Za mnoge još nemamo podataka, a možda su i važniji i ugroženiji od ovih koje sam naveo.

Pri ovim poslovima trebalo bi se pridržavati nekih osnovnih principa. Te principe bismo morali utvrditi. Na pr., mislim da ne smijemo ići na rekonstrukciju ako za nju nemamo sve potrebne podatke. Pa i u tome slučaju možda ćemo se prije odlučiti samo na markiranje i izradu maketa, a teže na potpunu obnovu, naročito tamo gdje je objekat daleko i gdje je težak pristup. Groblja ne bi trebalo mnogo premještati. Nastojati da se što manje mijenja izgled mjesta i neposredne okolice gdje se odigrao važniji događaj, gdje su bile bolnice, baze ili slično. Kod restauriranja ili rekonstruiranja nastojati da se upotrebljava isti građevinski materijal i da se objekat ne ističe kao nov, nego da postignemo dojam staroga. Budući da se drveni materijal, od koga su najčešće naši spomenici građeni, brzo kvari, trebalo bi taj materijal odmah konzervirati da duže traje. Kada se radi o obnovi unutrašnjosti nekog objekta, nužno je strogo voditi računa da ti enterijeri budu vjerni starim i da namještaj i svi pokretni predmeti budu postavljeni onako kako su i nekada bili.

*

Iz svega što sam u ovome članku izložio vidi se kako je problematika zaštite spomenika NR u Bosni i Hercegovni važna i obimna i kako zadaci zaštite traže dosta solidno organizovanih i sistematskih aktivnosti svih zainteresovanih faktora. Mislim da postoji spremnost da pristupimo rješavanju svih osnovnih pitanja i odlučnost da se čitav naš odnos prema spomenicima naše novije istorije znatno izmijeni. Isto tako, mislim da danas već postoje mnogo povoljniji objektivni uslovi za zaista stvarnu i efikasnu zaštitu ovih istoriskih spomenika. Čini mi se da se već sada više radi o inicijativi, koordinaciji i dobroj organizaciji poslova, nego o drugim teže rješivim pitanjima koja su dosada dominirala.

Uvjeren sam da već nastaje vrijeme pravog, pravilnog i korisnog odnosa prema spomenicima najslavnijeg perioda naših naroda, upravo onakvog kakav odnos to oni po svojoj velikoj vrijednosti i zaslužuju.

HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ

SAHAT-KULE U BOSNI I HERCEGOVINI

PRILOG ZA STUDIJ KONZERVACIJE

UVOD

Još u Starom vijeku osjetila se potreba mjerenja dnevnog vremena. Babilonci su podijelili dan u 12 dvostrukih sati ili kapsu po 120 minuta. Njihov je izum i sunčani sat ili sahat. Prvi takav sat nastao je u Babilonu 640 godine prije naše ere. Noću su mjerili vrijeme pomoću kretanja zvijezda. Nešto kasnije pronađeni su pješčani i vodeni satovi. Ovim satovima služili su se ljudi i nakon pronalaska mehaničkog sata. Oni se ponegdje i danas nadu. Jedan sunčani sat nalazi se u zapadnom zidu Hadži-Ali-begove džamije u Travniku.

Mehanički satovi javljaju se u Srednjem vijeku, i to najprije na tornjevima. Sistem kotača u tim satovima pokretali su regulatori, zvani pero. Od XI. stoljeća grade se ure ili časovnici, koji iskucavaju satove. Kasnije se javljaju i stoni satovi.

Godine 1500 napravio je Petar Henlein, bravar u Nurnbergu, prvi džepni sat. Taj je sat usavršio holandski fizičar i matematičar Christian Huygens (1629—1695). Sve do XIX stoljeća satovi su proizvod obrtnika, a centar njihove proizvodnje bila je Engleska. Zbog toga su bili i rijetki i skupi, pa su ih mogli nabaviti samo bogatiji ljudi, a siromašniji svijet služio se satovima na tornjevima. U tu svrhu građene su kod nas sahat-kule.[1]

U augustu 1493 opremila je Republika sv. Vlaha jedan sat na uzdarje hercegovačkom krajišniniku Sulejman-begu, koji je rezidirao u Foči. Dr. Ćiro Truhelka primjećuje kako je taj sat bio možda prvi, koji je prokucao na bosanskom zemljištu.[2] Zakladnica Ćejvan ćehaje (Kjejvan kjethoda), mostarskog legatora od 1558, drugi je po starosti meni poznat dokumenat, u kome se kod nas spominje sat. U popisu stvari što ih je taj legator ostavio navedena su i dva sata, i to: jedan pješčani (kum-saat) i jedan sa zvonom (čan-saat).[3] Međutim, taj sat sa zvonom nije onaj sa sahat-kule, jer je sahat-kula u Mostaru iz kasnijeg vremena i zadužbina legatorke Fatime kadune.

U oskudici satova služili su se kod nas mjesnim podnevnikom (meridijan). Kao primjer za to neka nam posluži žlijeb uklesan u rub temelja munare Lala-pašine džamije u Hlivnu (XVI. stoljeće). Taj žlijeb je dio hlivanjskog podnevnika.

[1] O toj rijetkosti satova kod nas još 1658. g. govori francuski putopisac Poullet. *Glasnik Zemaljskog muzeja,* god. XX. (1908.).

[2] Dr. Ć. Truhelka: Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive, Sarajevo 1911, str. 215 (separat iz Gl. Z. M.).

[3] Zakladnica u Vakufskom povjerenstvu u Mostaru.

I

OPĆENITO O SAHAT-KULI

Sahat-kule su visoke i vitke zgrade kvadratne osnovice, zidane od kamena, a pokrivene šatorastim krovom. Po svome izgledu najsličnije su tornju romaničke crkve bez nekih njegovih elemenata. Ispod krova nekih sahat-kula je vijenac, a ispod njega jedan ili četiri otvora — prozora na sve četiri strane, na kojima je smješten sat s napravom za otkucavanje vremena. Osim tih, ima i drugih otvora, nalik na puškarnice. Ti su raspoređeni na glavnim plohama objekta, od podnožja do sata, a kroz njih prodire oskudna svjetlost u unutrašnjosti, kroz koju do sata vodi drveno stubište, i po tome se mogu označiti kao neka vrsta prozora. Pri tlima svake sahat-kule su vrata. Od njih pa do sata vode strme drvene stepenice, koje su izgrađene uza zidove s malim podestima ili o d m o r i m a .

Kod tih je objekata ponajčešće samo na uglovima ljepše tesani kamen, a ostali su dijelovi zidova od grublje tesanog kamena. Kao žbuka služilo je otstajano zavareno vapno, kao i kod svih drugih bolje zidanih zgrada.

Ponutrica tih kula uvijek je neožbukana, a izvana su samo poneke okrečene.

Vrata su ili četverouglasta ili na svod i uvijek su jednokrilna, a po materijalu najviše su željezna, ali ih ima i drvenih. Ako su vrata manja, onda se obično otvaraju unutra (Foča), a ako su veća, naizvan (Sarajevo). Svaka vrata imaju bravu.

Otvori u gornjem dijelu tih kula su okruglasti ili pravokutni, a negdje su opet pravokutnik s lukom, koji ga prekriva, i svagdje su okrenuti na sve četiri strane. Između tih otvora je sat s minama, također na sve strane, ali ima satova i bez mina. Na kuli na Musali u Travniku bio je sat samo s jednom minom, a u Gornjem Vakufu bez mina. Kod onih sahat-kula bez mina zna se vrijeme samo po iskucavanju sata. Ovakve sahat-kule iskucavaju samo satove, a nikada četvrti.

Svaki je sat spojen sa zvonom. Kod nekih je sahat-kula zvono na krovu, a iznad njega je također šatorast krov na četiri stupica, kako se to vidi na našoj slici sahat-kule u Gornjoj čaršiji u Travniku.

Sve su sahat-kule pravljene na isti način, samo se razlikuju po dimenzijama i po položaju mjesta gdje su građene.

Stranica osnovice kreće se od 3,07 do 5,5 m, ili, tačnije rečeno, od 3,07 do 4 m, jer je samo jedna sa stranicom od 5,5 m (Gradačac). Kod nekih pak sahat-kula osnovica nije baš potpuni kvadrat, kao i kod mnogih naših kupolastih džamija, nego četverokut s razlikom u stranicama od 10, 15 pa i 20 cm. Takav je slučaj u Foči (3,10X3,20) i u Gornjoj čaršiji u Travniku (4,10X4,20).

Visine su još različitije. Gotovo ni dvije nisu jednake, a kreću se od 10 do 28 m. Najniža je u Gornjem Vakufu, a najviša u Sarajevu.

Debljina zidova je također različita, od 65 cm do 1 metra.

Najmanji je ulaz u sahat-kuli u Foči (64X95 centimetara), a najveći u Tešnju (77X170 cm).

Na vrhu krova neke sahat-kule imaju alem (Sarajevo).

Sahat-kula u Jajcu razlikuje se od svih drugih u Bosni i Hercegovini. To, zapravo, i nije objekat ove vrste, nego obična kapi-kula jajačke tvrđave, u kojoj je negdje poslije njena osnutka postavljen uređaj za otkucavanje vremena.

Neke sahat-kule imaju natpis na turskom jeziku, ali ti se natpisi, osim Gradačca, odnose, nažalost, uvijek na popravak, a ne na osnutak dotičnog objekta.

Satovi u sahat-kulama, kako je već rečeno, uvijek su spojeni sa zvonom. Tek od novijeg vremena znamo nešto i o provenijenciji tih satova. Današnji sat u Sarajevu nabavljen je godine 1874 u Engleskoj, a satovi u Maglaju, Tešnju, Gračanici, Gradačcu i Foči nabavljeni su poslije godine 1878 u Beču.

Isto su tako i zvona različitog porijekla. Njih su Turci ovamo donosili obično kao ratni plijen. Zvono, što je do godine 1879 stajalo na sahat-kuli u Hlivnu, saljeveno je 1479, a sahat-kula je sagrađena iza 1659, i, prema tome, ono nije lijevano za ovu svrhu. To se zvono danas nalazi u franjevačkom samostanu na Gorici kraj Hlivna.

Zvono na sahat-kuli u Banjoj Luci je iz godine 1501, a u Pruscu iz godine 1633. Obadva ta datuma zabilježena su na samim zvonima. Za zvono pak što je bilo u Počitelju, priča se ondje da je doneseno s Krete nakon njenog pada pod Turke (1669.). O tome govori i Salih efendija Muvekit u svojoj još neštampanoj, turskim jezikom pisanoj, H i s t o r i j i B o s n e (Tarihi dijari Bosna). Po Muvekitu, na tom je zvonu bila urezana godina 1675, i, prema tome, to ne bi moglo biti tačno, jer je zvono lijevano 7 godina nakon pada Krete. Možda se tu radi o nekom drugom zvonu, koje je zamijenjeno kasnije onim, na kome je bila urezana godina 1675. Slušao sam u Gradačcu kako je staro zvono na tamošnjoj sahat-kuli bilo doneseno iz Šapca nakon sloma Prvog srpskog ustanka

(1813) i da je skinuto i opet preneseno u Šabac godine 1919.

O cijeni i težini zvona imamo jedan podatak iz novijeg vremena. Hercegovački vezir Ali-paša Rizvanbegović htio je da izmijeni zvono na sahat-kuli u Mostaru. U tu svrhu obratio se on grofu Lilienbergu, dalmatinskom namjesniku u Zadru, i ovaj mu javlja 10 (22) marta 1838 da su cijene zvona ove:

I zvono od	1571	funtu stoji	1.205,43	forinte
II zvono od	1180	funti stoji	905,38	forinte
III zvono od	786	funti stoji	603,14	forinte
IV zvono od	686	sunti stoji	526,16	forinte
V zvono od	468	funti stoji	359,20	forinte

»Ako bi se dalo saliti zvono od 2.000 funti, stajalo bi 1.800 forinti ne računajući materijal, izradu, prenos i postavljanje zvona u Mostaru«.

18 (30) aprila 1838 odgovorio je Ali-paša grofu Lilienbergu i naručio ono najmanje zvono od 468 funti težine.

Njemu je odgovorio grof Lilienberg 15 (27) jula iste godine » ... i učiniću da se izvrše naružbine koje ste na mene naslonili po kolonelu U. Grizogonu, a poslaću vam na svoje vrijeme i sve poiskane stvari, mnoge od kojih moram izdaleka donijeti.

»Zvono neće biti od dvjesta okah no veće, i nadam se da će se izdaleka čuti, i da će dostojno biti tako slavnog Veziera Mostarskoga i Gospodina Stolačkog, moga dragog i iskrenog prijatelja komu ja iz svega serdca dobro želim«.[4]

I u Bosni su se lijevala zvona. U Sarajevu je postojala Zildžijska (Zvonarska) čaršija. Oko 1815 radilo se o prenosu jednog zvona iz Sarajeva u Travnik, sigurno za sahat-kulu u Gornjoj čaršiji, koja je u to vrijeme popravljana.[5]

Sahat-kule su građene ponajčešće u centru čaršije dotičnog mjesta, ali ih ima koje su sagrađene i u oboru nekih tvrđava (Maglaj, Tešanj, Gradačac, Počitelj i Trebinje).

Danas ima u Bosni i Hercegovini u svemu 19 sahat-kula, i to 2 u Travniku i po jedna u Banjoj Luci, Donjem Vakufu, Foči, Gornjem Vakufu, Gračanici, Gradačcu, Hlivnu, Jajcu, Maglaju, Mostaru, Nevesinju, Počitelju, Prozoru, Pruscu, Sarajevu, Tešnju i Trebinju. Osim ovih, bile su 1878 još dvije, i to: jedna u Stocu, a druga u Sarajevu uz Bijelu džamiju. Ova zadnja bila je sagrađena 1874 od drvenog materijala i u nju je smješten sat sa Gazi Husrevbegove sahat-kule. Kako se kod jačeg vjetra njihala, pobojaše se okolni stanovnici da se ne sruši, pa je porušiše.

Od velikog požara u Travniku (godine 1903) ne radi sahat-kula na Musali, a od godine 1917 ne rade još neke, jer su austriske vlasti skinule zvona, da od njih prave municiju. U prošlom ratu prestale su raditi sahat-kule u Foči, Gračanici i Donjem Vakufu. Ta posljednja ostala je i bez krova. Jedina je stolačka sahat-kula porušena prije kojih tridesetak godina, dok sve ostale stoje uzgor i pod zaštitom su Zemaljskog Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u Sarajevu, i podaci, koje ovdje iznosim, daju se kao uvodna studija za konzervatorske radove na toj vrsti spomenika.

Svaka sahat-kula ima po jednog službenika, koji navija sat i koji se brine da on tačno ide. Ti se satovi navijaju obično jedanput tjedno. Prije su ti satovi išli a la turca, a danas ih ima, koji idu po srednjoevropskom vremenu. Donedavno su vodili brigu o sahat-kulama razni vakufi, a sada ima i narodnih odbora, koji se za njih brinu, smatrajući ih utilitarnim objektima lokalnog značenja. Na satovima ovih kula vršile su popravku sahačije.

Od druge polovine XVI stoljeća grade se po Turskom Carstvu sahat-kule, jer su tada kao i kasnije, kako je to već spomenuto, bili džepni satovi, zbog velike skupoće, dosta rijetki. O tome ima zanimljivih podataka u putopisu Francuza Poulleta, koji je prošao Bosnom godine 1658. Baš zbog te oskudice takve sahat-kule gradili su pojedini dobrotvori, mahom vakifi.

Tu su ustanovu preuzeli Turci iz Srednje Evrope. Prvu sahat-kulu podigli su u onovremenom carstvu u makedonskom Skoplju između godine 1566 i 1572, donesavši onamo sat iz zauzetog Sigeta. To nam kaže jedan Francuz koji je prošao kroz Skoplje 1572 i koji u svojim putopisnim bilješkama ističe kako su Turci doveli i majstora iz Sigeta, koji vodi brigu o satu i prima za to veliku plaću. Taj putopisac posebno ističe kako Turci vole i cijene satove i kako je to jedini j a v n i sat u cijeloj Turskoj.[6] Je li bilo baš tako, zasada se ne da utvrditi. Ne samo Turci, nego i drugi islamski narodi cijenili su sat, jer im je bio potreban za vršenje pet dnevnih molitava koje padaju na tačno određeno vrijeme. To je bio i jedan od glavnih razloga, što su ti islamski narodi u Srednjem vijeku i kasnije proučavali astronomiju mnogo više od drugih.

Među brojnim spomenicima kulture, što ih je naš Zavod popravio i u red doveo, ubrajaju se i neke sahat-kule.

[4] Državni arhiv u Zadru: Atti presidiali dell' I. R. Governo della Dalmasia, anno 1838, br. 521/X, 961/X i br. 1422/X. Ove mi je podatke ustupio prof. Hamdija Kapidžić, na čemu mu se i ovdje lijepo zahvaljujem.

[5] Sidžil 63, str. 28 i 29.

[6] Dr. M. Dinić: Tri francuska putopisca XVI. veka u našim zemljama, Godišnjica Nikole Čupića, XLIX. (1940.), str. 102.

II

SAHAT-KULE POJEDINIH MJESTA

1. BANJA LUKA. U prvom godištu ovog časopisa (str. 103) napisao je Alija Bejtić, današnji arhitekt našeg Zavoda, o banjalučkoj sahat-kuli ovo:

»U uskoj povezanosti s džamijom Ferhadijom i ostalim opisanim spomenicima uz tu džamiju stoji u kompozicionalnom smislu i susjedna sahat-kula, koja je nekad odbijala a la turca sate. Danas je ona dobrano pregrađena i preinačena, ali dok je bila u prvotnom obliku, spadala je, svakako, u najljepše spomenike te vrste u Bosni i Hercegovini. Kvadratično podnožje s osnovicom od 3,20 m neobično je masivno i zidano od tesane sedre, a od istog je materijala, dakako, bio i gornji dio, u kojem su na četiri strane bila po dva otvora u obliku prozora svedenih na šiljasti luk, kroz koje se razlijegao glas zvona. U novije vrijeme ti su otvori zazidani i vrh nadozidan tvorničkom opekom, pa je tu smještena vatrogasna sirena. Tom je prilikom donji dio objekta i utegnut u dvije visine (oko 4 i 8 m) jakim željeznim obručima. Tada je čitav objekt i ožbukan, a time je ta lijepa građevina jako nagrđena, pogotovo otkako je mjestimično žbuka otpala. Od stare sahat-kule osim donje mase do danas se sačuvao u prvotnom obliku i ulaz s jugoistočne strane s polukrugom u gornjem dijelu i željeznim vratima veličine 130 X 70 cm. Do rata bilo je tu i zvono, što je odbijalo satove. Na njemu je i latinski natpis: Salio me je Bartol Padovan godine gospodnje MDI (1501). Slova su salivena vrlo primitivno.

Sahat-kula u Banjoj Luci, pogled iz trijema džamije Ferhadije

I tu sahat-kulu sagradio je Ferhad-paša Sokolović nešto prije godine 1587. To razabiremo iz same Ferhad-pašine zakladnice. Tu se, doduše, sahat-kula izričito ne spominje, ali se određuje plaća službeniku, koji će voditi brigu o javnom satu, a posve je jasno, da je taj sat mogao onda stajati samo na sahat-kuli. To je ujedno i najstariji poznati trag sahat-kula u ovim stranama, a možda je upravo ta sahat-kula bila i prva, koja je proradila u Bosni i Hercegovini.«

Da li je ova sahat-kula baš prva u Bosni, teško je reći, jer sat, koji se spominje u Ferhad-pašinoj zakladnici, mogao je stajati i na zidu džamije.

Tu sahat-kulu spominje i jedna narodna pjesma, što ju je zabilježio Antun Hangi nešto prije 1903. godine.[7]

Od novijeg vremena bila je u Banjoj Luci i muvekithana.

2. SARAJEVO. Na zapadnoj strani Begove džamije u pročelju Imareta stoji četvrtasta vitka kula, koja visinom dosiže šerefe munare džamije. Pri vrhu ove kule smješten je sat, koji se vidi sa sve četiri strane kroz prozore.

Ne zna se tačno kada je sagrađena sahat-kula, jer se ne spominje u Gazijinim zakladnicama. Najstariji joj spomen nalazimo u jednom djelu Ćatib Čelebije, turskog geografa prve polovice XVII. stoljeća. Tu on među ostalim kaže da kod Husrevbegove džamije ima sahat sa zvonom.[8] Pri navali princa Eugena (1697.) stradala je sahat-kula, što se vidi iz jednog hudžeta, napisanog trideset godina kasnije, ali je popravljena.[9] Ponovo je stra-

[7] A. Hangi, Banjaluka. Grad i okolica. *Školski vjesnik,* X./1903., str. 59.

[8] St. Novaković, Hadži-kalfa ili Ćatib-Čelebija turski geograf XVII veka o Balkanskom Poluostrvu. *Spomenik* S. K. A., XVIII, Beograd, str. 19.

[9] Isprava u arhivu Gazi Husrevbegova vakufa u Sarajevu.

dala 1831 i popravljena je 1832. U popravak je potrošeno 185 groša. Na ovom je objektu izvršen jedan manji popravak i godinu dana prije, a trošak je iznosio 15 groša. Isto tako popravljana je 1177 (1762/63) iznosom od 895 akči.[10] Gornji dio ove kule prezidan je četiri godine prije okupacije. Ovom prilikom uzidan je današnji sat, dobavljen iz Engleske. Iz Londona donijeli su ga sarajevski trgovci Hašimaga Glođo i Mehaga Hadžikapetanović.[11] Prije toga bio je na staroj sahat-kuli samo jedan otvor prema dvorištu Begove džamije, koji se i danas vidi.[12]

Godine 1874 sagrađena je u Sarajevu na Vratniku, uz džamiju Divan-katiba Hajdar-efendije (Bijela džamija), nova sahat-kula od drvenog materijala, i u nju je smješten stari sat s Gazi Husrevbegove sahat-kule. Ta sahat-kula radila je do izgradnje stare kasarne, koja je stajala na mjestu današnje Jajce kasarne. Kako je bila od drvenog materijala, a prilično visoka, to se vojni erar i mahaljani pobojavahu da je vjetar ne sruši, i zbog toga je oborena 1890, a sat je smješten u susjednu džamiju. Sve troškove oko ove sahat-kule snosio je Hadži Salihaga Ramić,[13] kazandžijski trgovac. O satu je vodio brigu Avdija Sabljar, zvani Dedo.[14]

Godine 1934. bila se povela akcija oko obnove ove sahat-kule, ali do ostvarenja nije došlo.[15]

Gazi Husrevbegova sahat-kula popravljana je i u ovom stoljeću, i to 1931. i 1955. godine.

M u v e k i t h a n a. Sve od polovice prošlog stoljeća nije ovdje bilo muvekithane. Muvekithana u dvorištu Gazi Husrevbegove džamije podignuta je 1859 godine, troškom istog vakufa. Od osnutka do danas snabdjevena je dobrim zidnim satovima i spravama za određivanje visine sunca. U starije doba određivala se visina sunca r u b t a h t o m od drveta, to jest astrolabiumom u obliku kvadranta, proračunatim za sarajevski meridijan, ali danas je taj instrument zamijenjen modernim sekstantom na zrcala, u koga sitni nonius dozvoljava tačno određivanje visine sunca. Mjerenje visine sunca potrebno je, jer se po njemu ustanovljava tačno kolanje satova i zalaz sunca, a po ovome doba akšama (zapad sunca). Prema akšamu određuju se ostala četiri doba namaza (dnevnih

Gazi Husrevbegova sahat-kula u Sarajevu

molitava kod muslimana). Ovo ustanovljavanje tačnog vremena dužnost je m u v e k i t a.[16] Prvi muvekit je bio Salih efendija Hadžihuseinović s pridjevkom Muvekit. Tu službu vršio je 30 godina (umro 12 III 1888). Iza sebe ostavio je jedno astronomsko djelo i spomenutu turskim jezikom napisanu povijest Bosne (Tarihi dijari Bosna) i jedan globus, koji je sam napravio, a koji se sada čuva u Gazi Husrevbegovoj biblioteci.[17] Po njegovoj smrti službu je vršio najprije njegov stariji sin Husein efendija, a po smrti ovoga Akif efendija (umro 1937). Od 1937 muvekit je prof. Muhamed Pašić, koji i danas vrši ovu službu. Muvekit upravlja i sahat-kulom. U posljednjih šezdesetak godina popravljao je sat sanacija Ibrahimaga Musakadić,[18] a sada to obavlja njegov sin Faik.

[10] Spomenica Gazi Husrevbegove četiristogodišnjice, Sarajevo 1932., str. 110 i 115.

[11] Ova dvojica trgovaca išli su prvi put po trgovačkom poslu u Paris i London 1866.

[12] O ovoj sahat kuli vidi opširnije: Dr. Ć. Truhelka, Gazi Husrevbeg, njegov život i njegovo doba, *Gl. Z. M.* XXIV/1912, str. 183, Spomenica, str. 63 i 64.

[13] Hamdija Kreševljaković, Kazandžijski obrt u Bosni i Hercegovini, *Gl. Z. M.,* Nova serija, VII/1951, str. 201.

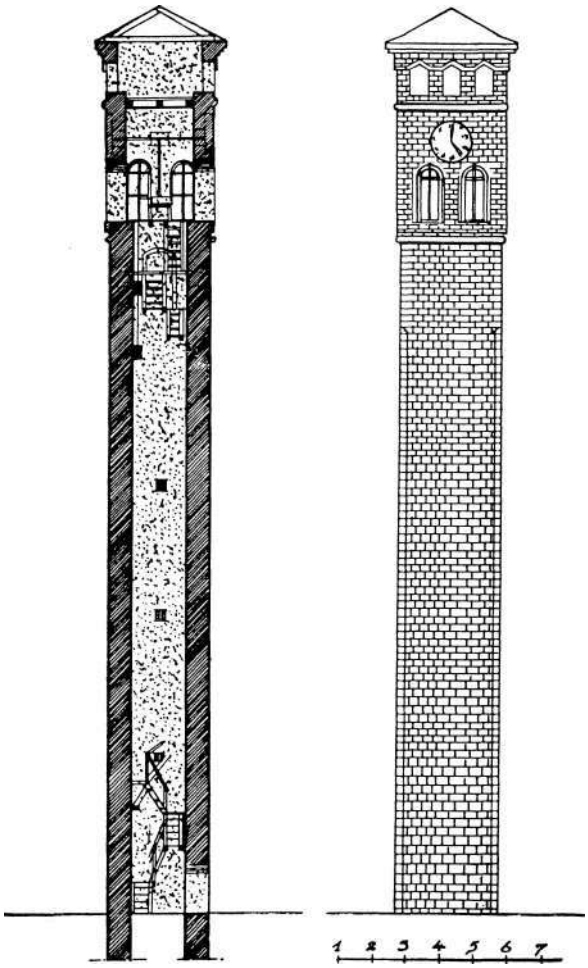
[14] M. Traljić, Dedo Sabljar, Kalendar Narodna uzdanica za godinu 1940, str. 250.

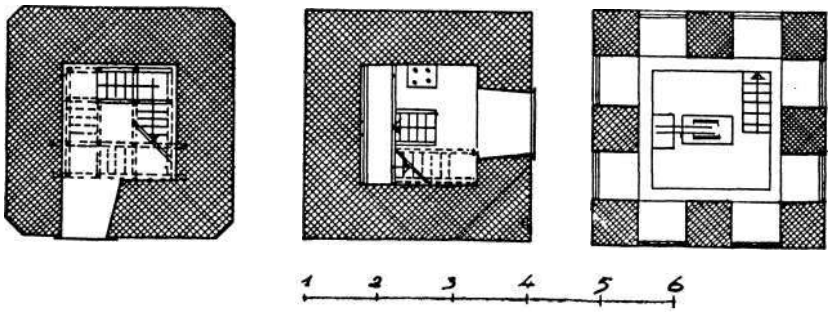
[15] S. Traljić: Sarajevski grad Vratnik, Sarajevo 1937., str. 38.

[16] Dr. Ć. Truhelka o. c. str. 16 i 69.

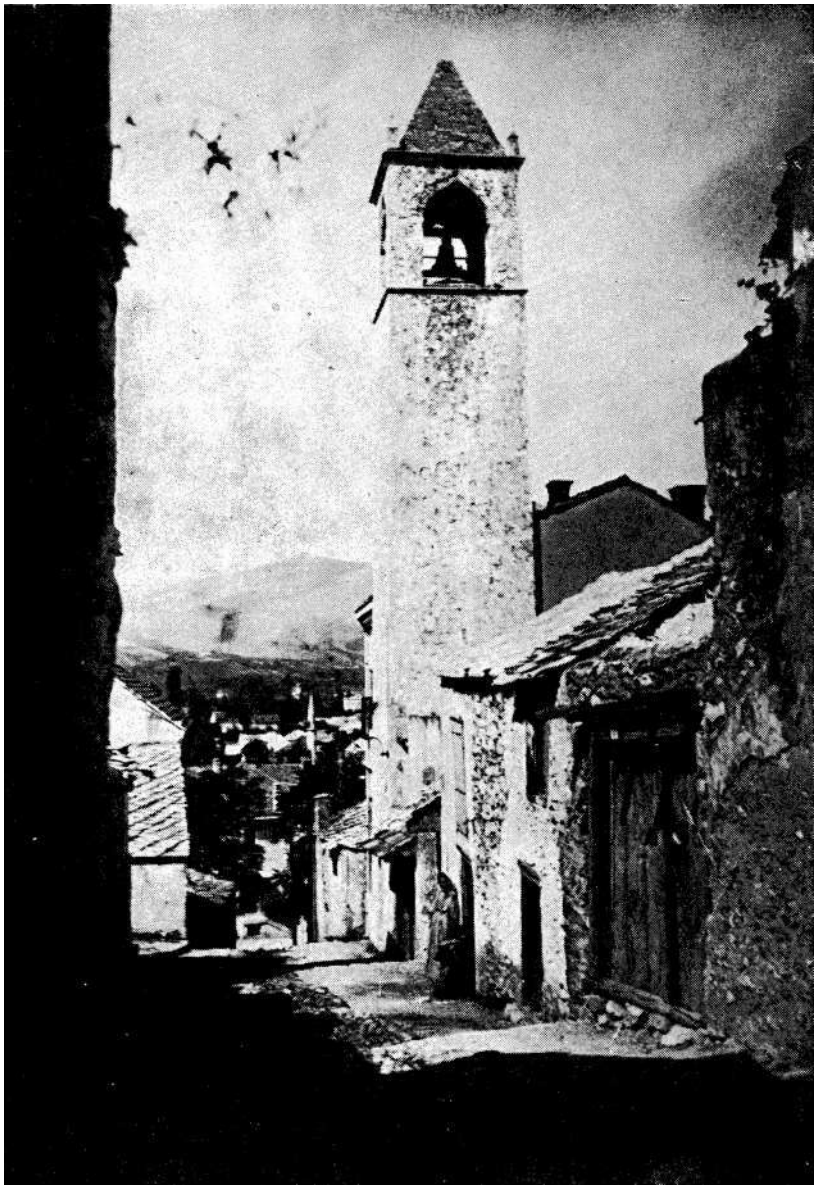
[17] M. Hadžijahić, Salih ef. Muvekit, Novi behar, IX/1935—1936, str. 221 i 222.

[18] S. M. T.: Ibrahim-aga Musakadić, Kalendar Narodna uzdanica za 1939 g., str. 159—161.

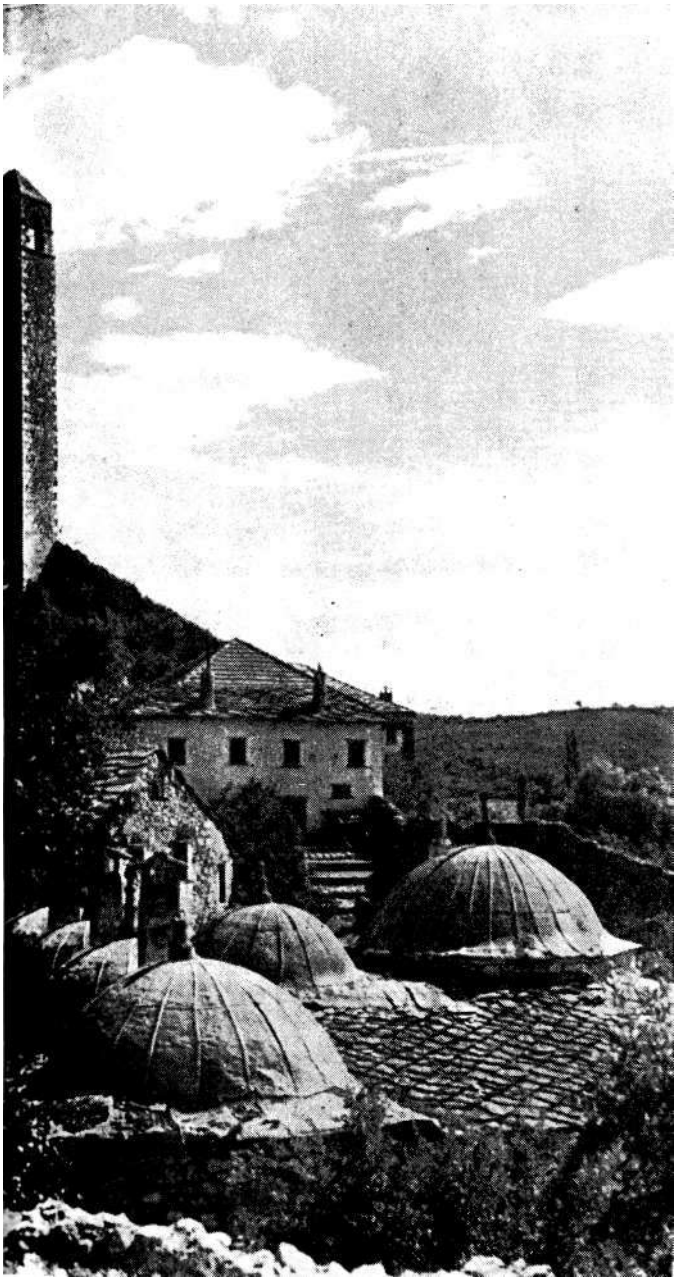

Gazi Husrevbegova sahat-kula u Sarajevu, fasada, vertikalni presjek i tlocrti

Sahat-kula u Mostaru

Sahat-kula u Počitelju

U Sarajevu je bila još jedna muvekithana uz Carevu džamiju (1854—1932), koju je osnovao bosanski vezir Huršid-paša i odredio vakuf za njeno održavanje. O tome postoji zasebna vakufnama u Vakufskoj direkciji. Jedna muvekithana, kako je već rečeno, postojala je u Banjoj Luci, a jedna u Mostaru.

Godine 1889 bila je plaća muvekita muvekithane uz Carevu džamiju 60, muvekita uz Begovu džamiju 105, a muvekita u Banjoj Luci 100 forinti godišnje.

3. MOSTAR. Jednu džamiju i sahat-kulu u ovom gradu podigla je neka Fatima-kaduna prije 1664, jer je te godine sahat-kula postojala, kako kaže Evlija Čelebija. Tada se oko ove sahat-kule sterala kazaska čaršija. Evlija kaže da se zvuk njena zvona čuo na tri sata hoda od Mostara.

Kako je već rečeno, o nabavci novog zvona radilo se 1838 godine.

Brigu oko sata vodio je u zadnje doba sahačija Avdaga Bjelevac (umro 1905). Godine 1917 skinuto je zvono i sat je prestao raditi.[19] Zgrada i danas postoji.

O gradnji te kule ima jedna pjesma:

Zaklela se kaduna Fatima,
Da će gradit sahat u Mostaru,
Da se čuje po svemu Mostaru,
Po Mostaru i oko Mostara,
I još da će džamiju graditi
Baš na srijedi u cara malo.
Što je rekla, to je učinila:
Sagradila sahat u Mostaru,
I džamiju na srijedi Mostara,
To se čudo i do cara čulo.[19a]

Ne odgovara li ova pjesma u pogledu glasa zvona navodu Evlije Čelebije?

Zakladnica ove legatorke nije se sačuvala, i tako se ne zna kada su ti objekti sagrađeni. Njena je džamija donedavno postojala.

U Mostaru je postojala i jedna muvekithana uz džamiju Ćejvan-ćehajinu, a radila je do 1878. U njoj su bila dva sata. Možda je to najstarija muvekithana, koja je mogla nastati iza 1558 godine, jer, kako je već rečeno, spomenuti je legator uvakufio dva sata, ali nije odredio nikakve plate za službenika koji će njime ravnati.[20]

Stranica kvadratne osnovice iznosi 3,45 m, a visina oko 15 m.

4. POČITELJ. Oko 1664 podigao je više zgrada u ovom mjestu Počiteljac Ibrahim, ćehaja velikog vezira Fadil-paše Ćuprilića. On je sagradio medresu, han, banju (hamam), a njegovo je djelo i sahat-kula, o čijem je zvonu bilo govora. Radila je do 1917, kad je s nje skinuto zvono, a kasnije su djeca demontirala sat. Zgrada je u relativno dobrom stanju.

Između 1880 i 1905 dva puta je sat na ovoj kuli popravljao mostarski sahačija Avdaga Bjelevac. O satu su vodili brigu imami počiteljske džamije.

Stranica je skoro kvadratne osnovice 3,22 X 3,26 m, a visoka s gornje strane oko 16 m.

[19] Godine 1919 doveo je ovu sahat-kulu u ispravno stanje mostarski trgovac Bajramaga Bijedić (umro u oktobru 1928). Sat je ponovno pokvaren 1926. Godine 1943 pao je sat na susjednu kuću Sime Mrava. 1945 zazidana su vrata na ovoj sahat kuli.

[19a] C. Peez, Mostar und sein Culturkreis, Leipzig 1891., str. 33.

[20] Za ovaj podatak zahvaljujem Hivziji Hasandediću, službeniku Arhiva grada Mostara.

Sahat-kula u Hlivnu

5. HLIVNO. Uz džamiju Glavicu stoji i danas dobro očuvana sahat-kula, sagrađena iza 1659. Ovo je druga sahat-kula, koja je prestala raditi poslije austrijske okupacije, kada je ostala bez zvona. U onim burnim danima skinuše joj zvono Ivo Vujanović Cvrk i Jozo Kasalo. Kako je već rečeno, ovo je zvono saljeveno 1479 i pripada ranoj renesansi.[21]

Osnovica je kvadrat sa stranicom 4,40 m, a visina oko 15 m.

6. GRAČANICA. Po tradiciji, koju mi je još pred dvadesetak godina priopćio Šefik Bešlagić, sadašnji direktor našeg Zavoda, sahat-kulu, jednu banju (hamam) i više drugih zgrada u Gračanici podigao je neki Ahmed-paša, koji se onamo nastanio nakon pada Budima (1686) i po tome prozvan Budimlija.

U jednom arapskom rukopisu, što se čuvao u gračaničkoj medresi 1940, napisanom oko 1215 (1800) bila je na korici bilješka, kako je ova sahat-kula popravljena nakon velikog požara, koji je to mjesto zadesio 1812. Još 1940 godine vidio se na tom objektu trag od vatre.

Sve do prošlog rata služila je sahat-kula svojoj svrsi. Okupator je s nje skinuo zvono i postavio na jedan bunker da služi za uzbunu. Sat je prestao kucati, a i krov je bio oronuo. Godine 1952, u dogovoru s našim Zavodom, popravio ju je GNO, izmijenjen je pokrov, prepravljene su stepenice, fasade su ožbukane i sat montiran.

Stranica kvadratne osnovice je 4 m, a visoka je 27 m. To je kod nas najmasivniji objekat ove vrste.

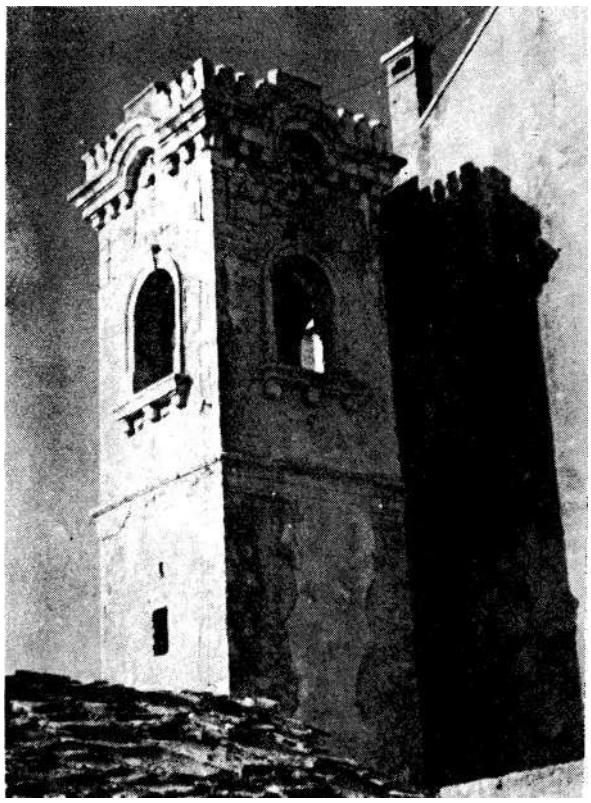
7. JAJCE. O jajačkoj sahat-kuli bilo je govora u prvom dijelu ovog rada. Ovdje ću još spomenuti, da je ona kapikula sagrađena u XVII stoljeću, ali se ne zna kada je u nju smješten sat. Sat je bio bez mina. Prestala je raditi nakon zauzeća Jajca 7 VIII 1878 od strane austro-ugarskih okupacionih četa. Odmah prvih dana skinuše vojnici sat i zvono, držeći da je to zvono pripadalo nekada crkvi sv. Luke u Jajcu, kada je ona nakon turske okupacije 1528 pretvorena u džamiju. Ta se sahat-kula izdržavala iz vakufa nekog jajačkog dizdara. Šerifbeg Šeherćehajić, po zanatu sahačija, zadnji je jajački muvekit, koji je upravljao ovom sahat-kulom.[22]

Kako je u zadnje doba bio krov na tom objektu potpuno oronuo, to je 1952 zamijenjen novim. Tom su prilikom nešto opravljeni i zidovi. Ove je opravke izveo naš Zavod.

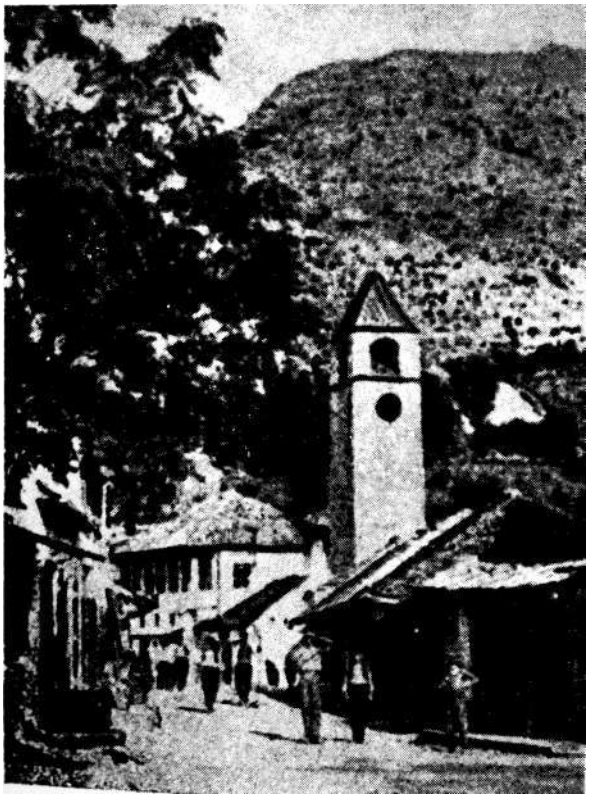
8. PRUSAC je bio nekada lijepa varošica u kojoj je bilo sjedište skopaljskog kadiluka. Danas

[21] Dr M. Mandić, Gradine, gromile i druge starine u okolini Livna, *Gl. Z. M.*, XLVII/1935, str. 14.

[22] Šerifbeg je umro u oktobru 1888. god. Podatke o prestanku rada ove sahat-kule i njenom muvekitu dao mi je Mustafa Bubrić, dobar poznavalac prošlosti Jajca.

Sahat-kula u Trebinju

Sahat-kula u Stocu, snimak iz vremena prije g. 1914

je to selo s ruševinama starog grada, koji se u Srednjem vijeku zvaše Biograd. U jarku toga grada stoji sahat-kula, a služi i danas svojoj svrsi.

Kako je Prusac podrobno opisao Evlija Čelebija i kako ne spominje sahat-kule, to je ova nastala iza 1659. Njeno današnje zvono potječe iz 1633 godine. Stroj sata napravio je, kako kažu Pruščani, neki majstor u Gornjem Vakufu. Sat nema mina.

Osnovica je kvadrat sa stranicom od 3,9 m, a visina iznosi oko 10 m.

Možda je ovu kulu sagradio neki prusački dizdar. U Pruscu se zna da je jedan dizdar uvakufio pod Pruscem jedno zemljište da se od njegova prihoda plaća službenik koji će se brinuti o satu. To je zemljište i danas vlasništvo ove kule, a uživa ga i o satu se brine Rasim Terzić, po zanimanju brijač.[23]

9. TEŠANJ. Donji dio tešanjskog grada sagrađen je 1115 (1703/4) godine. Biće da je tada nastala i sahat-kula, koja stoji u njegovu oboru i koja i danas radi. Sadašnji je sat nabavljen u Beču pred kojih dvadesetak godina, a stari sat čuvao se do prošlog rata u kuli i odande su ga odnijeli Nijemci.[24]

Osnovica je kvadrat sa stranicom od 3,2 m, a visina oko 18 m. .

10. TREBINJE. Grad u Trebinju sagradio je početkom XVIII stoljeća Osman paša Resulbegović, kapetan i kasniji miri-muhafiz. On je u tom gradu podigao i sahat-kulu, koja stoji i danas. Gradio ju je očito primorski graditelj, što se jasno vidi i na našoj slici. O tome se očuvala jedna narodna pjesma, koja glasi:

Osman paša, on je iz Novoga,
On je gradu temelj udario,
I u gradu kulu načinio,
I u kulu sahat dobavio
Iz Mletaka, za trista dukata.[25]

I ta sahat-kula ne radi od 1917 godine. (Nju zamjenjuje sat na mjesnoj gimnaziji).

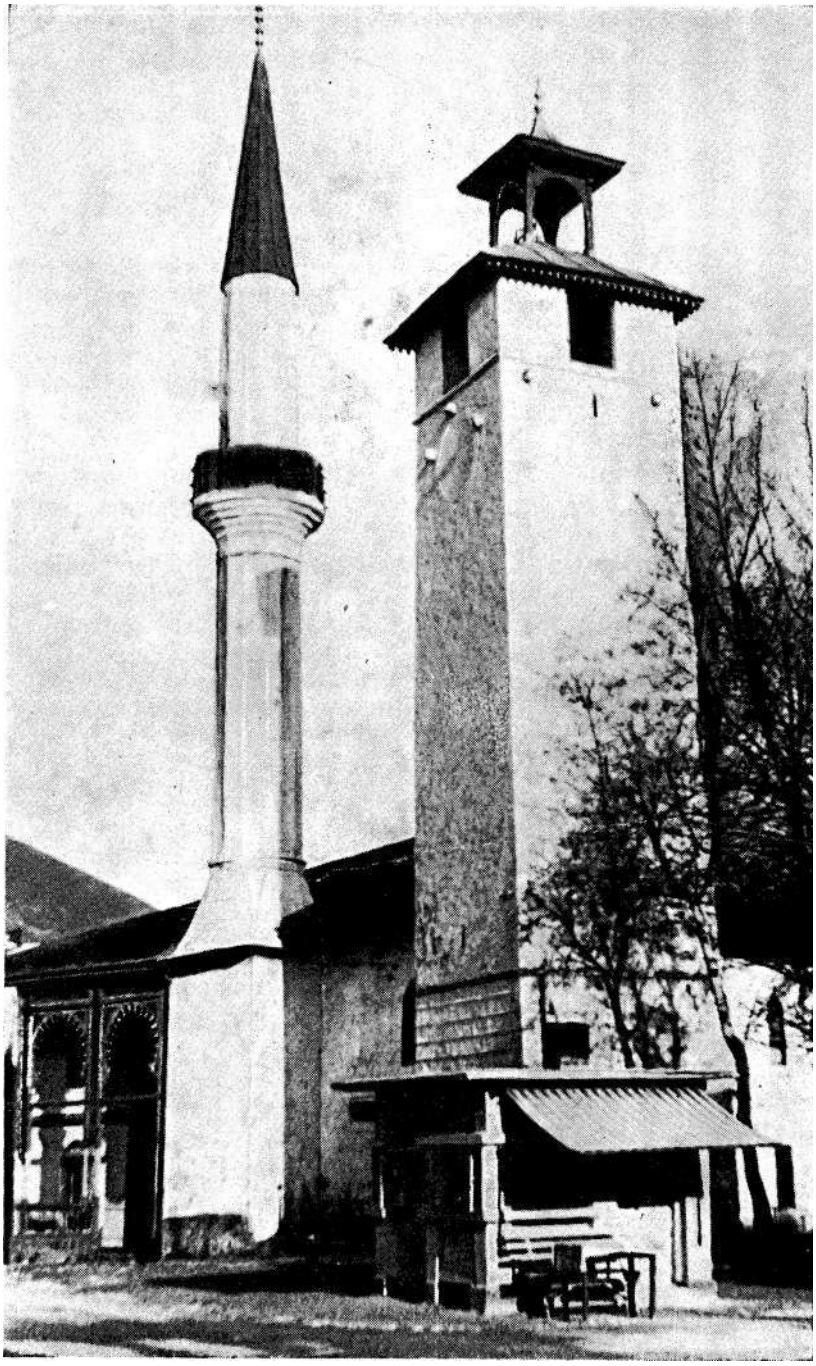
Osnovica je kvadrat sa stranicom od 3,70 m, a visina 16—18 m.

11. STOLAC. Ovdje je sagrađena sahat-kula iza 1664 godine. O njenu osnivaču ništa se ne zna. Porušena je između dva prošla rata. Od 1917 nije radila, jer je i s nje odneseno zvono. O satu se brinuo u zadnje doba Salih Kusturica, mujezin Careve džamije, i za taj trud nije dobivao nikakve nagrade.

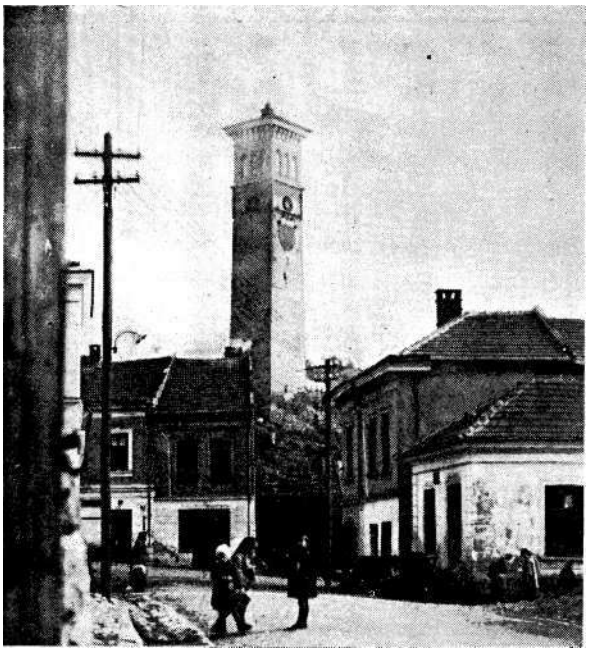
[23] Đ. Mazalić, Biograd-Prusac, stari bosanski grad, *Gl. Z. M.*, Nova serija, VI./1951., str. 187 i 188.

[24] D. Mazalić, Tešanj. *Gl.* Z. *M.,* Nova serija, VII 1953, str. 300,

[25] Gajret-kalendar za 1939, str. 299.

Sahat-kula u Gornjoj čaršiji u Travniku

Sahat-kula na Musali u Travniku

Sahat-kula u Gornjem Vakufu

Od te sahat-kule vidi se i danas nešto zidina. Očuvao je jedan crtež Hamida Dizdara i jedna fotografija ove kule.

12. TRAVNIK. Ovdje su dvije sahat-kule: jedna je situirana na Musali u starom dijelu varoši, a druga u Gornjoj čaršiji u novom dijelu, koji je nastao prenosom vezirske stolice iz Sarajeva u Travnik poslije 1700 godine. Ona prva nastala je najkasnije u prvoj polovini XVIII stoljeća, a u Gornjoj čaršiji oko 1758. Ne zna se ko je sagradio kulu na Musali, dok je ona druga zadužbina Mehmed-paše Kukavice kao i uz nju džamija, koja se danas zove Hadži Alibegovom.

Sahat-kula na Musali ne radi od 1903, tj. od zadnjeg velikog požara. Najmanje je dva puta popravljana, o čemu govore dva natpisa uklesana na dvije ploče, što su uzidane u tu kulu dosta visoko od tala i zbog toga još nisu pročitana, a ako su godine dobro pročitane, onda se prvi popravak desio 1226 (1811) a drugi 1235 (1819). Imala je samo jednu minu (Zifferblatt), i to na onoj strani, što je okrenuta prema Donjoj čaršiji. Između dva rata nešto je dozidana i u taj novi prostor smještena je sirena.

Osnovica je kvadratna sa stranicom od 3,60 m.

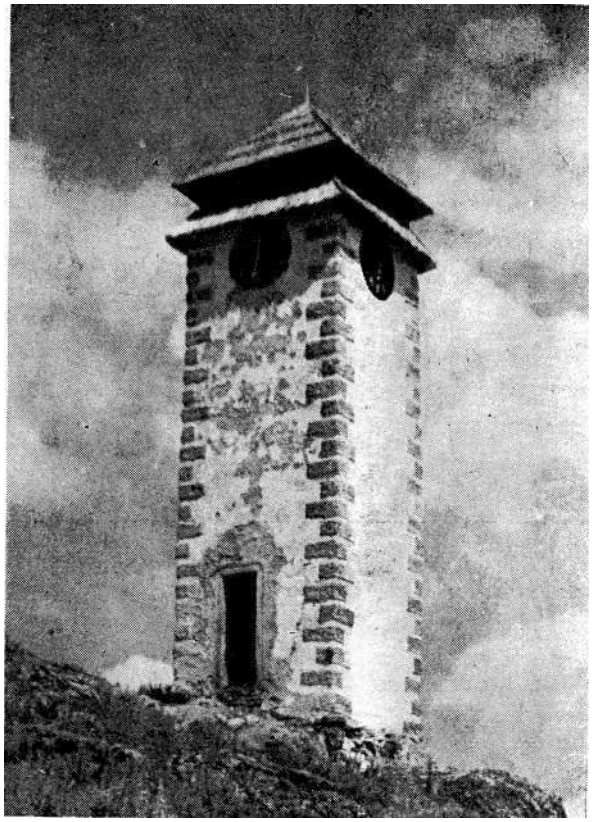
Kukavičina sahat-kula popravljana je 1233 (1817) za vezirovanja Sulejman-paše Skopljaka. O tome popravku ima uzidana ploča s natpisom iznad vrata. Godine 1238 (1822/23) preneseno je jedno zvono za ovu kulu iz Sarajeva. Od 1917 ni ova sahat-kula ne radi. Horizontalni presjek je 4,10 X 4,20 m.

13. GORNJI VAKUF. Sahat-kula je situirana u čaršiji. Njom od njena postanka, kako predaja kaže, upravlja porodica Hadžiabdić. Oni pričaju da je neki njihov predak Abdija bio šehbender (predistavnik Porte) u Rimu, i da se, bivši na hadžu (hodočašću u Meki), upoznao sa dvojicom ljudi, s jednim iz Počitelja, a drugim iz Zvornika, i kako je onaj iz Počitelja bio uzrokom da se Hadži-Abdija oženi kćerkom onoga drugoga hadžije iz Zvornika, to je Hadži-Abdija iz zahvalnosti prema jedinom i drugom opremio iz Rima po jedno zvono za sahat-kule u Gornji Vakuf, Počitelj i Zvornik.[26] Tehnika nam kaže da je taj objekat nastao u XVIII stoljeću.

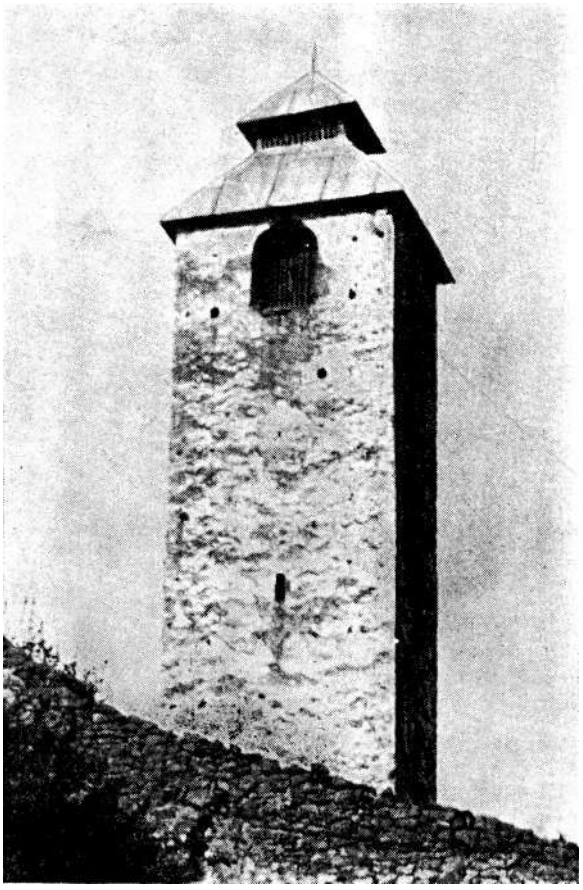
Ova sahat-kula radi i danas. Sve do 1949 godine pokazivala je vrijeme po a la turca satu, a onda je preokrenuta na srednjoevropsko vrijeme. Od 1950 do 1953 nije radila. I nju je popravio naš Zavod.

Na ovom satu nije bilo nikada mina. Osnovica je kvadrat sa stranicom 3,55, a visina cca 9 m.

[26] U Zvorniku nije postojala nikakva sahat-kula.

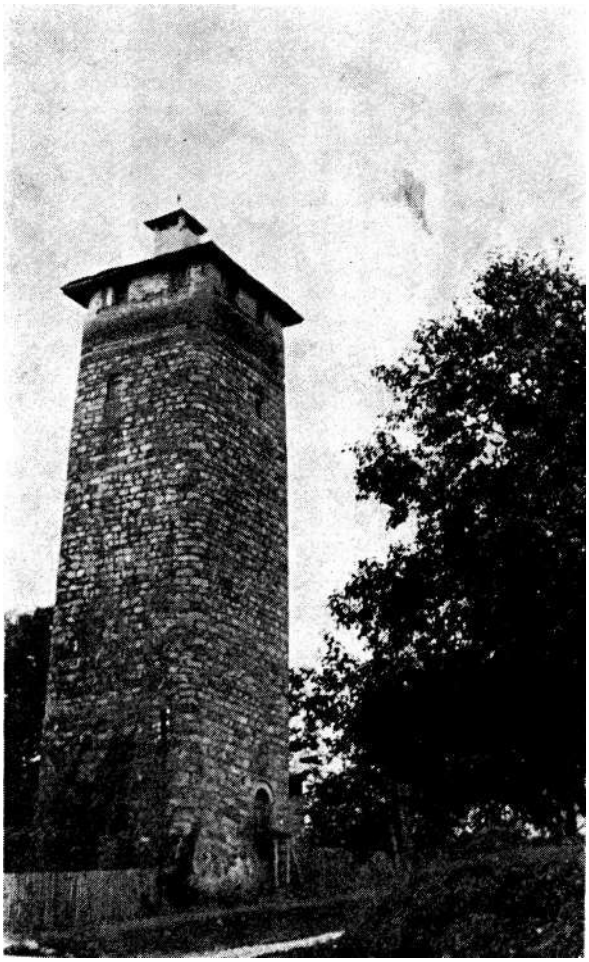
Sahat-kula u Donjem Vakufu

Sahat-kula u Maglaju

Sahat-kula u Nevesinju

Sahat-kula u Gradačcu

14. DONJI VAKUF. Sahat-kula je sagrađena u XVIII stoljeću. Njen je legator zasada nepoznat. Ne radi od 1917. Bila je ostala i bez krova, pa ju je naš Zavod prekrio i doveo u ispravno stanje 1952, ali u nju sat nije postavljen. U srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu čuva se zvono s te kule, a saljeveno je 1720 godine.[27]

Stranica kvadratne osnovice iznosi 3,25 m, a visina oko 10 m.

15. FOČA. U neposrednoj blizini džamije i drugih zadužbina Mehmed-paše Kukavice stoji i njegova sahat-kula, sagrađena nešto iza 1758 godine. God. 1844, a možda nešto i prije toga sat na toj kuli bio je pokvaren pa se sa strane dobavio majstor koji je navedene godine izvršio opravak. U devetom deceniju prošlog stoljeća nabavljen je novi sat, a stari je prenesen u Zemaljski muzej. Tada je preneseno i zvono, a na njemu je urezana godina 1637.

Godine 1943 prilično je stradao ovaj objekat, pa ga je u ljeto 1954 popravio GNO Foča.

U zadnje doba vodio je brigu o satu fočanski sahačija Savo Starović.[28]

Osnovica je 3,10 X 3,20 m, a visina oko 20 m.

16. MAGLAJ. U predvorju maglajskog starog grada stoji dobro očuvana sahat-kula, koja danas iskucava sate po srednjoevropskom vremenu. I ona je nastala u XVIII stoljeću. Kako su se za njene opravke i sve ostalo brinuli decenijama članovi porodice Uzeirbegovića, nije isključeno da ju je neko od njih i sagradio. U drugoj polovini prošlog stoljeća o satu se brinuo maglajski sahačija Mahmud Đonlija, čija je kuća bila u istom predvorju. Njegovi pređi bili su u službi maglajske posade, u odjelu đonunlija (dobrovoljaca). Zadnji član porodice Uzeirbegovića koji je ovu kulu popravio bila je Vasvi-hanuma, supruga Mustajbega Uzeirbegovića, rođena Osmanbegović.[29]

Kako je ovaj objekat situiran na litici, to mu je prednja strana nešto viša od suprotne. U horizontalnom presjeku ta je kula kvadrat sa stranicom od 3,07 m; visina je prednje strane 17,10 m, a protivne 14,77 m.

17. PROZOR ima također svoju sahat-kulu, koja od prošlog rata ne radi. O njoj nemam drugih podataka.

18. NEVESINJE. I ovdje postoji sahat-kula, koja ne radi od prošlog rata. Sagrađena je iza 1664. Do 1891 na satu nije bilo mina. Te je godine nabavljen novi sat sa tri mine, od kojih je ona jugoistočne strane imala tzv. turske brojeve, ona sa sjeveroistočne rimske, a na jugozapadnoj strani i sada stoje arapski brojevi.

Stranica kvadratne osnovice duga je do 3 m, a visina sahat-kule iznosi 14—15 m.

19. GRADAČAC. Sahat-kula u tom mjestu najmlađi je objekat ove vrste kod nas, jer ovamo ne ubrajamo onu drvenu u Sarajevu. Podigao ju je 1824 Husein kapetan Gradaščević — Zmaj od Bosne, kako se to čita na uzidanoj ploči. O njenu zvonu već je bilo govora u prvom dijelu ovog rada. Novo zvono za ovu kulu nabavila je 1923 Vasvi-hanuma Osmanbegović, udata Uzeirbegović. Godine 1953 izvršeni su opravci na kuli. Obnovljena je krovna konstrukcija, dotrajali limeni pokrov zamijenjen je sindrom, popravljeno je stubište, nabavljena vrata, dok, međutim, stari sat još nije postavljen.

Kao i većina drugih, i ova je sahat-kula u osnovici kvadrat, sa stranicom 5,50 m, a visoka je 21,50 m. Ozidana je od kamena, osim najgornjeg dijela u visini od 0,50 m, koji je od opeke.

Ova je sahat-kula radila do 1942, tj. do odlaska Ahmeda Ademovića-Ajdinovića u vojsku. Ahmed, njegov otac Ibrahim i stric Ajdin dugi su niz godina vodili brigu o satu i u zadnje vrijeme Ahmed je od vakufa za tu službu primao 100 dinara mjesečno.

Okupator je bio pretvorio sahat-kulu u benzinsko skladište, pa je tada pokvaren i njezin sat.

Jedna sahat-kula, koju je sagradio Huseinkapetanov otac, Osman-kapetan, a spominje se u zakladnici Murad-kapetanovoj od 19 reb. I 1225 (24 IV 1810).[30]

Kako se iz izloženog vidi, danas (novembar 1955) još radi pet sahat-kula, i to u Sarajevu, Pruscu, Foči, Maglaju i Tešnju, Prve dvije pokazuju vrijeme a la turca, a ostale idu po srednjoevropskom vremenu.

[27] D. M. Mandić, o. c. p. 14.

[28] Savo Starović je član starije fočanske porodice, rođen je 1873, a umro 1947.

[29] Vasvi-hanuma je rođena u Derventi oko 1845., kći je Mahmut-bega Osmanbegovića. Prije 1878. udala se za Behdžet-bega Gradaščevića, a po njegovoj smrti preudala se (1896) za Mustaj-bega Uzeirbegovića. Umrla je 1921. u Maglaju. Po njenoj oporuci kupili su 1923. u Zagrebu na sajmu zvona za sahat-kule u Maglaju i Gradačcu, njen muž Mustaj-beg i bratić Osman,beg Osmanbegović. Ove podatke dobio sam od Esada Alibegovića iz Dervente i Osmana Muradbašića iz Maglaja.

[30] Zakladnica u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, pod brojem 132.

RÉSUMÉ

LES TOURS À HORLOGE EN BOSNIE-HERZÉGOVINE

Les tours à horloge représentent des constructions caractéristiques et rares de l'architecture orientale dans la presqu'île des Balkans. Ce sont des constructions semblables aux tours des églises romaines; elles servent à indiquer l'heure à la manière turque, et c'est pourquoi elles renferment dans leur partie supérieure des cloches qui sonnent les heures, et parfois des cadrans munis d'aiguilles. En Bosnie-Herzégovine, c'étaient, à l'exception d'un seul, des monuments en pierre et à base de forme rectangulaire, se rapprochant du carré. Dans toutes ces constructions, on observe une exécution plus libre de la façade où la pierre taillée n'est employée qu'aux angles, où sa fonction est de servir de joint entre les dalles, tandis que les autres parties sont faites de pierres aux formes inégales et grossières. Les arêtes de base de ces constructions vont, en Bosnie-Herzégovine, de 3,05 m. à 5,5 m. Les hauteurs de ces constructions sont encore plus inégales. Il n'y en a presque pas deux semblables, car ces hauteurs vont de 10 à 28 mètres. La tour la plus basse se trouve dans un petit bourg de l'ouest de la Bosnie, Gornji Vakuf, tandis que la plus haute et en même temps la plus monumentale est celle de Gazi Husrevbeg à Sarajevo, qui remplit encore aujourd'hui sa fonction, et indique l'heure de la même manière qu'il y a trois cents ans.

De telles constructions s'élèvent généralement seules, en des endroits d'où l'on jouit d'une bonne vue sur le centre de la ville et les autres parties de l'agglomération, de sorte que cette horloge publique puisse servir au plus grand nombre possible d'habitants. Il y a cependant des tours à horloge qui ont été construites sur les remparts mêmes des forteresses. En raison d'une telle position, toutes concèdent à la ville un accent spécial, remarquable surtout du point de vue urbanistique et pictural.

En Bosnie-Herzégovine, à l'époque de la domination turque, vingt-et-une constructions de cette sorte ont été édifiées, dont deux seulement n'existent plus. Parmi celles qui ont été conservées, et placées sous la protection de l'état en tant que monuments rares, cinq fonctionnent encore, et deux, parmi ces cinq, indiquent l'heure calculée à la manière orientale. Cette étude fournit les renseignements historiques sur tous ces monuments, ainsi que leur description.

La coutume d'élever des horloges publiques fut introduite dans l'empire Ottoman partir de la seconde moitié du XVIe siècle, et c'étaient de riches particuliers qui les faisaient élever au moyen de legs. Les Turcs virent cette nouveauté, et la transplantèrent d'Europe Centrale dans leur propre pays. Et c'est justement sur le sol yougoslave, dans le Skoplje d'alors, en Macédoine, qu'ils édifièrent la première tour à horloge de leur empire, et cela entre 1566 et 1572, en transportant à cet endroit l'horloge de la ville hongroise de Siget, qu'ils avaient conquise. Ces renseignements nous ont été transmis par un chroniqueur français qui passa par Skoplje en 1572, et remarqua dans ses notes que les Turcs avaient fait venir un artisan de Siget, qui s'occupait de l'horloge et était payé pour ce travail. On ne possède pas de renseignements sur la date à laquelle fut construite la première tour à horloge de Bosnie-Herzégovine, mais certaines indications laissent fortement présumer que la première fut celle de Banja Luka, construite grâce à un legs du vizir bosniaque Ferhad-Pasa Sokolovic, probablement un peu antérieurement à l'année 1587.

ING. ARH. ALIJA BEJTIĆ

POVIJEST I UMJETNOST FOČE NA DRINI

6. JAVNA KUPATILA

Pored toga što je svaka fočanska kuća, čak i svaka stambena prostorija u takvoj kući imala svoju kupaonicu ili banjicu, u Foči je do šezdesetih godina osamnaestog stoljeća bilo izgrađeno i nekoliko zasebnih kupatila zatvorenog tipa ili — kako se onda zvahu — h a m a m a, namijenjenih isključivo javnoj upotrebi. Stariji Fočaci i danas kazuju da je nekad u Foči bilo s e d a m, a neki vele i d e v e t takvih kupatila. Veći dio tih kupatila, o kojim se sačuvalo sjećanje u narodu, danas možemo i dokumentima potvrditi, pa Foči po broju tih objekata bješe u čitavoj Bosni i Hercegovini ravno jedino Sarajevo. A kad tim javnim kupatilima dodamo i sve one kućne, onda sigurno možemo ustvrditi da je Foča još u šesnaestom stoljeću bila grad koji je u pogledu sanitarne kulture i tehnike daleko odmicao ispred svih ondašnjih, a i kasnijih gradova zapadne Evrope, u kojim su se ljudi počeli intenzivnije kupati i po kućama graditi kupatila tek u drugoj polovini prošloga vijeka.

Od tih starih fočanskih hamama do danas su se očuvali tek mjestimično ostaci i fragmenti, ali njihovu arhitekturu možemo prilično dobro nazrijeti iz same činjenice, što su svi hamami turske arhitekture bili izvođeni u potpuno istom materijalu, istoj tehnici izvođenja pa i u istim oblicima, samo što su se razlikovali po veličini, po broju i međusobnom odnosu prostorija. Kako je hamamu trebala najviša voda i vatra, dakle dobre sluge a zli gospodari, to su svi takvi objekti, pa tako i oni u Foči, bili građeni isključivo od kamena, svi su imali neobično debele, masivne stijene, a prekrivao ih je niz kupola i kupolica te polubačvastih svodova. Već se po tome, a i po očuvanim primjercima u drugim mjestima, dade zaključiti da su i fočanski hamami bili objekti monumentalnijeg obilježja i boljih građevnih kvaliteta, koje je još posebno pojačavao ukusno rađen dekor i inventar u samoj unutrašnjosti hamama. Unutrašnjost svakog takvog hamama dijelila se u niz prostorija tačno određene namjene, a među svima se isticala kao najveća i najreprezentativnija dvorana pod velikom kupolom, zvana š a d r v a n. Ta dvorana, koja se tako zvala po vodoskoku ili šadrvanu koji je u središtu pljuštao, bila je čekaonica, a i prostor za osvježenje i zabavu poslije kupanja, kad je poseban k a h v e d ž i j a spravljao tu kavu i gostio posjetioce.

Tim javnim kupatilima podjednako su se služili i muškarci i žene, svejedno što su i kod kuće imali kupaonicu, jer je u kupatilu kupanje bilo mnogo ugodnije i temeljitije, a, osim toga, takva kupatila pružala su još mogućnost parenja i znojenja. Kad su išle u takav hamam žene, nosile su od kuće, osim jela kojim su se gostile pri zabavi u šadrvanu poslije kupanja, i pribor za kupanje, koji se sastojao iz čitavog niza rekvizita: bošča, marama, peštemalj, havlija, futa, nanule, bakreni tas, lif, hamam-kapa zvana »kubajlija«, hamam-košulja, buhurdar (kadionica) i razna kozmetička sredstva. Cio taj pribor nosio se u zasebnoj hamam-kesi, a zvao se h a m a m - t a k u m, i imala ga je svaka bolja kuća. Jedan takav hamam-takum spominje se u jednoj fočanskoj kući god. 1871. Bio je vlasništvo neke P a š a n e, kćerke Hadži-Salihove, a žene Mustafage, sina Ahmed-agina; kad je ona umrla, u januaru ili februaru god. 1871, popisana joj je ostavština a među ostalim stvarima i hamam-takum, procijenjen na 32 groša i 20 para.[114]

Istraživanja prof. Kreševljakovića, koji je posebno proučavao i opisao prošlost hamama kod nas, iznijela su na svjetlo tri hamama u Foči, i to sultan-Bajazidov, sultan-Fatimin i Mustafa-efendijin. Prof. Kreševljaković je ukazao još na jedno mjesto na desnoj obali Ćehotine, na kojem je, navodno, nekada stajao hamam.[115] Prema najnovijim, pak, dokumentima danas znamo još za druga tri hamama u Foči, a ima indicija i za još jedan, pa bi tako moglo i odgovarati istini ono predanje koje kazuje da je nekad u Foči bilo sedam hamama. Evo podataka o tim hamamima:

1. H a m z a b e g o v h a m a m spominje se prvi i posljednji put u pristupačnim izvorima god. 1614 (1024); iz toga izvora saznajemo da ga je te godine izdao u godišnji zakup od Jurjeva do Jurjeva mutevelija Hamzabegova vakufa za 600 akči.[116] Njegov osnivač Hamzabeg apsolutno je indentičan s osnivačem istoimene džamije u Foči, koji je,

[114] Arhiv porodice Muftić u Orijentalnom institutu u Sarajevu, isprava neregistrirana.

[115] H. Kreševljaković, Banje u Bosni i Hercegovini (1462.—1916.), drugo popravljeno i prošireno izdanje, Sarajevo 1952, str. 90—91.

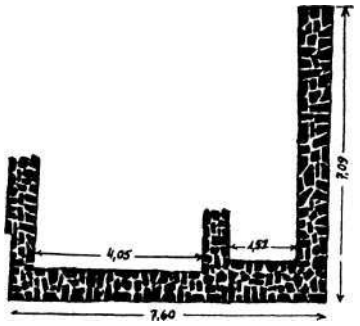
[116] Originalni godišnji obračun Hamzabegova vakufa u Saliha Muftića u Sarajevu.

kako već znamo, kao hercegovački sandžak sjedio u Foči od februara god. 1470 do kraja 1474. Prema tome, hamam je nastao u tih pet godina, a najkasnije 1474, pa je to i najstariji objekat te vrste u Foči. Evlija Čelebija, boraveći u Foči god. 1664, unio je u svoj putopis i mnoge pojedinosti o tome gradu, naveo čak da Foča ima tri hamama, ali medu njima uopće ne spominje Hamzabegov, pa po tome taj hamam mora da je propao već prije god. 1664.

2. Hamam sultana Bajazida, osnivača današnje Careve džamije. Prvi i posljednji izvor koji nam spominje taj hamam jest putopis Evlije Čelebije. Tu se taj hamam samo poimence spominje, i nema nikakvih drugih podataka o njemu. Kako je sama Bajazidova džamija građena god. 1500—1501, to je i hamam, druga Bajazidova zadužbina u Foči, sigurno nastao u to vrijeme, pa je, vrlo vjerojatno, po vremenu gradnje drugi hamam u Foči.

3. Hamam sultan - Fatime. I za taj hamam znamo jedino iz Evlijina putopisa. Nastao je, bez sumnje, u isto vrijeme kad i njena džamija u tome mjestu, vrlo vjerojatno još u prvoj polovini šesnaestog stoljeća. U doba Evlijina prolaska kroz Foču još je služio svojoj namjeni.

4. Ahmed-pašin hamam poznat nam je samo iz jednog originalnog dokumenta iz god. 1615, u kojem se navodi da ga je mutevelija Ahmed-pašina vakufa tada dao u godišnji zakup (od Jurjeva do Jurjeva) za 800 akči.[117] Budući da ni taj hamam ne navodi Evlija Čelebija, vjerojatno je i on, kao i Hamzabegov, propao prije god. 1664. Ne znamo ništa ni o vremenu postanka toga hamama, niti ko je upravo bio Ahmed-paša, njegov osnivač. Vrlo lako je moguće da je taj Ahmed-paša identičan s velikim vezirom Ahmed-pašom Hercegovićem, tj. najmlađim sinom Hercega Stjepana, Stjepanom, a sultan-Fatima, koja je u Foči sagradila džamiju i drugi hamam, s Ahmed-pašinom ženom, kojoj je doista ime bilo Fatima i koja je porijeklom bila od vladalačke kuće, samo što se pisci razilaze u pitanju njenih roditelja: jedni vele da je kći Bajazida II, drugi da je unuka, a treći je navode kao kćer Selima I. Ahmed-paša Hercegović umro je god. 1518, i, ako bi gornji hamam u Foči bio doista njegov, onda je morao nastati prije god. 1518.

Tlocrt ostataka hamama(?) na Pazaristu ispod Careve džamije

5. Mustafa-efendijin hamam također nam je poznat jedino iz Evlijina putopisa. U tom izvoru se navodi da je kraj toga hamama mešćema (sudska zgrada) i da je i nju gradio isti osnivač, zatim široka musala, na kojoj građani obavljaju molitvu. Musala je širok i potpuno otvoren prostor, na kojem se obavljala zajednička molitva u većim skupovima. Imalo ju je svako nešto veće mjesto, a ona u Foči bila je na platou iznad Ortakola, upravo na prostoru između današnje sahat-kule i kolskog druma kraj Drine, pa je, prema tome, i Mustafa-efendijin hamam bio na tome zaravanku. U jednome dokumentu iz god. 1866/67, što ću ga iscrpiti kasnije kod obrade vodovoda i česama, navodi se kao objekat orijentacije »stari hamam kraj musale«, što jasno kazuje da je tada još postojala zgrada toga hamama, ali to ne mora značiti da je taj hamam tada još i radio. Za osnivača toga hamama Mustafa-efendiju Evlija navodi da je u časti spahijskog zastupnika, a on je sigurno identičan s Mustafa-efendijom, sinom Isabegovim, rodom iz same Foče, koji je u časti baš-halife carskih silihdara ostavio vakuf za Atik-Ali-pašinu džamiju u Foči i o tome napisao zasebnu zakladnicu u Carigradu 17 I 1656. Kadić, koji nam daje podatak o toj zakladnici, navodi još na osnovi jednog zapisa, što ga je vidio u Foči, da je spomenuti Mustafa-efendija umro naprasno u Carigradu 26 VIII 1657 godine.[118] Prema tome, hamam o kojem je riječ nastao je nešto prije god. 1657 i spada u mlade objekte te namjene u Foči.

6. Hamam Hadži-Mehmed-paše Kukavice najmlađi je objekat te vrste u Foči. Sagrađen je između god. 1752 i 1758, jer je te prve godine građena Kukavičina džamija kao glavna njegova zadužbina, a posljednje navedene godine, upravo 21 jula, legalirizana je Kukavičina vakufnama, u kojoj se, među koristonosnim objektima koji se zavještavaju, navodi i taj hamam.[119] Drugih podataka o tome hamamu nema, niti se uopće zna dokle je radio.

*

To su hamami za koje dokumentarno znamo da su postojali. Međutim, u Foči i danas postoji narodno predanje koje kazuje da su u gradu bila još dva hamama: Džaferbegov i Muminbegov, dakle dvojice ljudi, koji su tu, kako već znamo, sagradili i po jednu džamiju. Jedno predanje ide još dalje i kazuje kako su Hamzabeg, Dža-

[117] Isprava na istome mjestu.
[118] Kadićeva kronika, IV, str. 144.
[119] Ovjeren prijepis vakufname u Vakufskoj direkciji u Sarajevu.

ferbeg i Muminbeg bili tri brata, kako su jedan iza drugog bili hercegovački »mutesarifi« (tj. sandžaci) i da su svatrojica u Foči sagradili po džamiju i hamam. Ta predaja može biti samo donekle istinita. Ako su Džaferbeg i Muminbeg doista upravljali Hercegovinom, što je moguće već po samoj njihovoj begovskoj tituli, onda su oni bili na tom položaju samo poslije god. 1522, jer nam je lista hercegovačkih sandžakbega do te godine potpuno utvrđena i popunjena drugim imenima, a u tom slučaju njih dvojica ne mogu biti Hamzabegova braća i nisu mogli jedan iza drugog biti »mutesarifi«, jer je Hamzabeg, kako znamo, bio na tome položaju još god. 1470—1474. Samo pak pitanje jesu li njih dvojica doista sagradili po hamam u Foči, ostaje otvoreno, ono se ne može zasada ni pobijati, ali ni ozbiljno dokazivati. Stariji ljudi, štaviše, pričaju da je Muminbegov hamam bio na mjestu današnje Sreske ambulante, a Džaferbegov ondje, gdje je danas Dom Jugoslavenske armije, kod donjeg mosta preko Ćehotine. A doista, god, 1953, kad se kopala temeljna jama za Dom, našle su se tu velike ploče i odvodni kanal (đeriz), sigurni tragovi hamama. U jednom, pak, dokumentu iz god. 1866/67, koji govori, kako ćemo kasnije vidjeti, o fočanskim česmama, navodi se stari hamam kraj Džaferbegove džamije, a to je, bez sumnje, onaj čiji su ostaci otkopani 1953, jer je to mjesto doista u blizini Džaferbegove džamije. Međutim, u jednom popisu imetka vakufa Džaferbegove džamije iz god. 1838 navodi se izričito godišnji prihod »u iznosu 10 groša od zemljišta starog hamama i od baščice s voćnjakom kraj; toga hamama.[120] Dakle, tu se ne govori o zakupnini hamama, nego o zemljištu na kojem je izgrađen, a to opet sigurno znači da je Džaferbegovu vakufu pripadalo samo gradilište, a hamam, koji je mogao biti i kasnije sagrađen na tome mjestu, možda i nekom drugom vlasniku. Tako je isto moguće, da je to bila i Džaferbegova zadužbina, samo je zgrada navedene godine bila već napuštena, propala, pa se nije ni iskazivala kao koristonosan objekat.

Muhamed Muftić, bankovni činovnik i stariji čovjek iz Foče, zna, po kazivanju starih Fočaka, da je jedan hamam bio i u Donjemu Polju, na prostoru t. zv. Ćortine bašče. U prilog tome nema nikakvih drugih podataka.

Ne zna se ni za jedan od navedenih šest hamama u Foči, za koje sigurno znamo da su postojali, gdje su upravo stajali, jer su oni davno propali. Postoje svega dva poznata ostatka temelja tih hamama, ali se ni oni ne daju sigurno identificirati. Jedan je bio, kako navedoh, pod današnjim Domom Jug. armije, a drugi se i danas vidi na Pazaristu, upravo na njegovoj južnoj periferiji. Po tim zidinama na Pazaristu i po hamamu, koji je tu nekad bio, i danas taj kraj Fočaci zovu Banjom. Vide se još vanjske stijene toga objekta, i to južna i zapadna, koje su se na čitavoj dužini očuvale. Po tome se vidi da je to bio objekat manjih dimenzija, 7,60X7,09 m mjereći vanjske dužine, a po jednoj pregradnoji stijeni, od koje se dio također očuvao, dade se zaključiti da je hamam imao svega dvije najnužnije prostorije, od kojih bi ona šira mogla biti sama kupaonica, eventualno s malim ulaznim prostorom, a uža rezervoar za vodu. Stijene su zidane od lomljenih škriljevačkih ploča. Udara u oči velika količina žbuke, koja je već potpuno petrificirana, a u toj žbuci na vanjskim plohama i izvjesna primjesa crvene boje. Način izvađanja tih stijena pokazuje punu arhaičnost, primitivnost i pomanjkanje osnovnih pomagala razvijenog zidarskog zanata: nigdje pravog ugla i nigdje iste debljine niti vanjskih, glavnih stijena. Varijacija tih debljina kreće se čak od 47 do 105 cm.

Kreševljaković navodi, bez objašnjenja, da su to ostaci hamama sultana Bajazida II. Moguće je da ga je na to mišljenje navela neposredna blizina Careve džamije, koja je također zadužbina istog sultana. Jedno pak narodno predanje, koje sam čuo u Foči god. 1953, kazuje da su to ostaci Hamzabegova hamama. Veličina objekta hamama i primitivni način zidanja ne idu u prilog prvome mišljenju, jer bi taj objekat u tome slučaju vjerovatno bio izveden bar u boljoj zidarskoj tehnici, ako ne i u većem obliku, analogno i imetku sultana i god. 1500—1501, kad je građena sama džamija, koja pokazuje apsolutno drugačiju tehniku, i kada su postojale sve mogućnosti da se dobave dobri graditelji. Konstrukcija stijena podupire baš narodno predanje da su to ostaci Hamzabegova hamama, koji je građen, kako je navedeno, između god. 1470 i 1474, dakle već u prvih devet godina turske vlasti u Foči. Proizlazi da je Hamzabegov hamam podignut onako na brzu ruku za potrebe turske vojske i Hamzabegove pratnje, koja je tu stacionirala; sve to potvrđuju očuvani ostaci hamama na Pazaristu.

Na stare fočanske hamame danas još sjećaju tri fragmenta, kamene kurne ili korita kockastog oblika, koja su stajala u kupaonicama (»halvatima«) hamama i iz kojih se grabila zdjelom voda pri kupanju. Svetri su te kurne kasnije upotrebljene kao korita pred česmama: jedna se nalazi pred česmom uz Aladžu džamiju, druga pod provizornom česmom kraj Kukavičine džamije (u dvorištu), a treća opet kraj česme i ceste kod Šejh Pirijine džamije u Gornjem Polju.

[120] Arhiv porodice Muftić.

7. VODOVODI I ČESME

Foča se počela opskrbljavati vodom za piće iz vodovodne mreže još početkom osmog decenija petnaestog stoljeća te, po tome, i u toj grani kulture prednjači mnogim mjestima ne samo u zemlji, nego i na Zapadu uopće. No, ta mreža nije bila, kao danas, jedinstvena, jer izgradnja vodovoda i gotovo svih drugih objekata bješe u Turskoj stvar privatne inicijative, pa je naselje dobivalo čistu i pitku vodu zapravo iz niza pojedinačnih i posve samostalnih vodovoda, koje su izgrađivali imućniji pojedinci za potrebe, u prvome redu, svojih zadužbina, a potom i za javne ulične česme na liniji od izvora do glavne zadužbine. Prvi takav vodovod u Foči nastao je god. 1474 ili nešto i prije te godine, a posljednji god. 1872, dakle, po prilici ravno do četiri stotine godina poslije prvoga. Prvi je sagradio hercegovački sandžak Hamzabeg za svoj hamam, koji se jedino na taj način mogao i opskrbljavati vodom, a posljednji je, opet, podigao za potrebe česme i šadrvana pred džamijom Aladžom neki Hadži-Selimaga, rodom iz Foče, čije prezime ni uz najbolje nastojanje nisam mogao doznati. U tome međuvremenu nastao je u Foči još prilično velik broj kraćih i dužih vodovoda. Svi fočanski hamami imali su svaki za se poseban vodovod, koji je ujedno opskrbljavao i pojedine česme u gradu, ali je bilo i zasebnih vodovoda, koji su davali vodu samo javnim česmama po ulicama, obično ispred džamija, te tako služili isključivo potrebama kućanstava i prolaznika.

Svi ti vodovodi uzimali su samo izvorsku vodu, i to jednim dijelom izravno s vrela na Crnome Vrhu, a drugim dijelom s izvora u brdu Ćelovini, što se proteže duž desne obale Ćehotine i Drine. Voda je kroz cijevi svugdje otjecala do mjesta potrošnje prirodnim padom, gravitacijom. Same vodovodne cijevi, pravljene i od gline i od drveta (ove druge poznate su i danas u Foči pod nazivom »tomruci«), polagane su u zemlju dosta plitko, u granicama smrzavanja, i to je bio jedan od glavnih razloga stradavanja i češćih popravaka tih vodovoda. No, dobar dio tih vodovoda služio je svojoj namjeni sve do god. 1894. Tada je u Foči izgrađen današnji moderni vodovod, koji je izbacio iz upotrebe stari i dotrajali, koji je korisno služio preko četiri stotine godina.

Potrošački objekti na tim starim vodovodima bile su česme, ulične i kućne, potom javna kupatila, koja su već prikazana, te, koliko se zna, po jedan šadrvan i sebilj.

Česme su bile najbrojnija izljevna mjesta, i to u prvom redu po ulicama, a manjim dijelom čak i po avlijama pojedinih stambenih kuća. Koliko sam mogao ustanoviti po raznim ispravama, obilaskom terena i po kazivanju starijih Fočaka, u Foči je izgrađeno u svemu 36 česama, a 7 od njih je bilo po kućama. Mnoge od tih javnih česama davno su propale, osobito izgradnjom vodovoda, ali neke i danas služe svojoj namjeni, samo vodu dobivaju iz novog vodovoda. Vrlo su zanimljiva imena tih česama, koja, čini se, nisu imala baš sve česme, ili su se zaboravila: Kajimuša iza Aladže džamije, Ćurkaša u Ljubović-mahali, Badanj u Mustafa-pašinoj mahali, Musluk i Bajramuša u Atik Ali-pašinoj ili Musluk-mahali, Kasapuša i Mulina voda u Muminbegovoj mahali, te u Gornjem Polju Dilaveruša, Ušljivica, Mejtefuša, Londža, Dikuša, Čunak, Đulduša i Brkuša. Od 29 uličnih česama, koliko se zna, više od jedne sagradio je prije god. 1569 Defterdar Memišahbeg,[121] a od njih je jedna sigurno bila uz njegovu džamiju i biće identična s današnjom, znatno prepravljenom česmom Londžom; po jednu su sagradili još bosanski vezir Hadži-Mehmed-paša Kukavica god. 1758 ili i nešto prije toga, te spomenuti Hadži-Selimaga god. 1872. Među tim znanim i neznanim osnivačima fočanskih česama sigurno se najviše istakao u prošlome stoljeću Zaim Omer Ušćuplija, jer je on sam, prema jednoj originalnoj ispravi, god. 1866—1869 pogradio u Foči sedam česama, a za njih je izgradio i poseban vodovod. Vodu je uzeo s Crnoga Vrha i vodio je po prilici pravcem današnjeg puta od Tekije do Careve mahale. A tu, negdje u blizini Careve džamije, vodovod je imao tereziju (razdjelnu komoricu) i račvao se u dva kraka. Desni je opskrbljivao vodom novosagrađene osnivačeve česme pred Carevom, Šehovom i Hamzabegovom džamijom, te česmu »ispod starog hamama« kod Džaferbegove džamije, a lijevi krak česmu »kod starog hamama kraj musale« te dvije dalje kraj Hadži-Mustafine i Hadži-Osmanbegove džamije.[122] Ne vjerujem, da na tim mjestima, koja su i važna i dosta prometna, nije bilo česama prije god. 1866. Biće, da su stare česme i njihov vodovod tokom vremena dotrajali i propali, pa je to rečene godine sve iznova sagradio spomenuti osnivač.

Zasebne česme u avliji ili iza kuće imale su, što se zna, ove porodice: Rašidkadići (stara kuća), Njuhovići (2 kuće), Vajzovići, Pilavii Mlatišume, a kuća Džonlagića u Musluk-mahali sagrađena je na samome izvoru (stublina), do kojeg su provedene, kako se vidi i iz tlocrta koji je ovdje donesen, posebne kamene stube. Neke od tih kućnih česama i stublina pod Džonlagića kućom rade još i danas. Zasebnu če-

[121] U obračunu Memišahbegova vakufa iz godine 1600 navode se izdaci za održavanje tih česama (Dokumenat na navedenom mjestu).

[122] Dokumenat u rukama Saliha Muftića u Sarajevu.

srnu imala je i tekija iznad varoši. Ta je česma sagrađena tek negdje u prošlome stoljeću i, čini se, priključena na neki stariji vodovod, jer je za dovod vode potrošeno svega 66 akči.[123]

Neke kuće i javni objekti u Foči imali su u avliji bunareve, koji su osobito dobro dolazili kad bi se pokvario vodovod. U Foči je, u vezi s tim, bilo i posebnih majstora, koji su se bavili gradnjom bunareva, a čini se da su oni prije popravljali i vodovode. Posljednji fočanski bunardžija radio je do nazad dvadeset godina, a potom je i taj obrt potpuno izumro.

Zanimljivo je da se u Foči, za razliku od drugih spomenika, nije pridavala naročita pažnja izradi i oblicima česama. Gotovo sve, bar one očuvane, imaju najnužniju konstrukciju: oluk ili cijev, koju ne drži uopće kameni blok ili zid, nego je ona izravno priključena na vodovod ili sami izvor, te vrlo jednostavno obrađeno korito, mjestimično čak i od drveta. Od svih sačuvanih primjera zaslužuju veću pažnju kao bolji građevni objekti Musluk-česma kraj Ali-pašine džamije i jedna druga kod džamije Aladže, kojih skice ovdje prilažem.

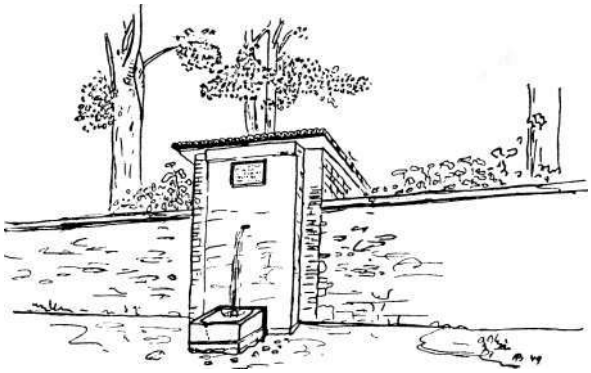
Musluk-česma ima zasebnu konstrukciju. Nije to uobičajeni kameni blok, nego posebna komora, kućica pod četverostrešnim šatorastim krovom, koji se na prednjoj strani izdužuje i natkriva prilaz samoj česmi. Objekt je građen od kamena, koji ne pokazuje osobitu obradu, a u horizontalnom presjeku ima oblik četverokuta s vanjskim stranicama 2,20 i 2,0 m. Visina mu, pak, do krovne konstrukcije iznosi 1,90 m. Voda istječe kroz posebno profiliranu i iz mase istaknutu kamenu cijev ili lulu, a u podnožju je kameno koritašce, bolje obrađeno, ali danas već ishabano i s ovim dimenzijama: 105 : 50 : 30 (visina) cm.

Stijene toga objekta ograđuju mali prostor, komoricu, u koju se može i ući sa stražnje strane i u kojoj se nalazi posebna naprava za proticanje vode. Slavina ili lula, kroz koju istječe voda u korito, nije tu priključena izravno na vodovodnu cijev. U komorici je uz prednju, čeonu stijenu i u visini lule ugrađeno posebno kameno korito, a u nj pada voda iz vodovoda, dižući se vertikalno iz tla i tekući u korito kroz koljenastu drvenu cijev. S druge strane korita, povisoko iznad dna, priključena je odvodna slavina. To kameno korito u unutrašnjosti ima funkciju taložnice, koja se može nadzirati i čistiti, a zove se musluk (iskvareno od tur. maslak), pa je po tome upravo dobila i sama česma ime, koje se kasnije prenijelo i na susjednu Atik Ali-pašinu džamiju pa čak i na čitavu okolnu mahalu.

Kazuju da je tu česmu gradio sam osnivač susjedne džamija, Atik Ali-paša, a to nije nemoguće, jer je ta česma i samoj džamiji bila potrebna.

Musluk česma uz Ali-pašinu džamiju

Česma pred džamijom Aladžom, ukomponirana u dvorišni zid

[123] Arhiv porodice Muftić na navedenom mjestu, isprava nedatirana i neregistrirana.

Originalni bazen šadrvana pred Aladžom džamijom (u pozadini turbe Ibrahimbega, sina Hasana Nazira)

Voda je bila dovedena zasebnim vodovodom iz vrela Bajramuše, oko 500 m gore ubrdu. Njome se i danas služi okolno stanovništvo, samo što u njoj nema više starog musluka, nego je slavina priključena izravno na cijev današnjeg gradskog vodovoda. Na čeonoj strani česme ima i natpis na kamenoj ploči, gotovo posve izlizan, a iz njega se razabire da je taj objekat obnovio god. 1321 (1904) Hadži-Jusuf, sin Hadži-Sulejmana. Mještani znaju da je on bio iz porodice Njuhovića, koja je stanovala u blizini i koja se i inače brinula za održavanje te česme.

Česma, pak, pred Aladžom džamijom uklopljena je u zid, koji paše džamijsko dvorište, i iznesena izravno na ulicu. I ta je česma radila po principu po kojem i Musluk-česma, a danas je i ona priključena izravno na gradski vodovod. Česma je manjih dimenzija i pod jednostrešnim krovom, a u komoricu se nije moglo ući, nego se musluk ili taložnica nadzirala samo izvana, kroz veći otvor sa stražnje strane. Česma se ističe visokim pročeljem, koje je najvećim dijelom još i izvučeno, istaknuto iz same mase objekta. Danas je pod tom česmom umjesto originalnog korita kurna nekog starog fočanskog hamama, lijepo oblikovana, ali već napukla pa utegnuta željeznom sponom.

Ta česma nastala je u novije doba, upravo god. 1872. Iz turskog natpisa, koji je uzidan u gornjem dijelu pročelja, vidi se da ju je te godine sagradio spomenuti Hadži-Selimaga, o kojem će još biti govora.

Šadrvan ili vodoskok sagrađen je u Foči, koliko znam, jedino pred džamijom Aladžom. Taj objekt nije imao samo zadaću da daje vodu za obredno umivanje nego i da dekorativno djeluje u predvorju sjajno izvedene džamije. Kameni bazen s opsegom od 9,17 m i čaška ili fiala u bazenu, kroz koju voda pljušti, a koja ima visinu od 1,35 m, sve od mermera, sačuvali se do danas. Šadrvan je, kako tvrdi Evlija Čelebija, bio natkriven kupolom na sistemu poligonalno poredanih stupova, ali je ta konstrukcija davno propala. Od originalnih elemenata posebno se tu ističe mermerna čaška u bazenu, klesarski rad prvorazredne vrijednosti. Gotovo je sva prekrivena bujnim klesarskim dekorom, sastavljenim iz neobično suptilnih linija. Uz gornji rub, koji ima oblik kruga s promjerom od 73 cm, isklesani su u bareljefu ornamenti arabeske, a od toga pojasa prema do-

Fiala u bazenu šadrvana pred Aladžom. *Foto* Milan Samardžić

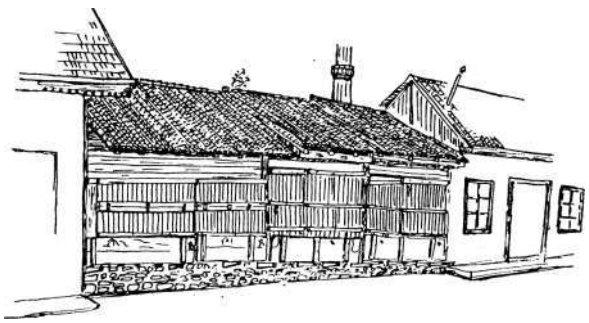
lje teče niz latica, a dalje, na vrata fiale je krasan ornamenat u sistemu spirala, pa se čini da je čitav elemenat povijen za 45 stepeni na desnu ruku. I ta čaška i bazen oko nje potiču iz god. 1550, od iste ruke, koja je pravila i samu Aladžu.

Vodovod, koji je opskrbljavao taj šadrvan, a i sam objekat bili su dugo vremena u prošlom stoljeću pokvareni i neupotrebljivi, pa je god. 1872 popravio šadrvan i sagradio susjednu česmu, o kojoj je već bilo govora, te za ta dva objekta izgradio posve novi vodovod spomenuti Hadži-Selimaga koji je, kako smo već naveli, poticao iz neke fočanske porodice. Tom prilikom podigao je i novo, drveno krovište iznad šadrvana na drvenim stupovima, koje su u gornjem dijelu vezali plitki lukovi. Ta drvena konstrukcija trajala je uz izvjesne popravke sve do god. 1943, kad je potpuno uništena. Hadži-Selimagin pothvat bio je svakako veliko djelo za ono doba; osnivač je utrošio u nj krupan iznos od deset hiljada groša. Da je taj pothvat u svoje vrijeme bio visoko cijenjen, vidi se po tome što je i sam ondašnji bosanski valija smatrao potrebnim da preko hercegovačkog mutesarifa izrazi osnivaču za to posebnu zahvalnost.[124]

Sebilj je također česma, ali zasebnog tipa i posebne namjene. To je omanji kameni objekat obično kvadratične osnove i pod četverostrešnim ili kupolastim krovom te s posebnim prostorom, što su ga zatvarale vanjske stijene i u kojem je bilo ugrađeno zasebno profilirano kameno korito, dosta slično hamamskoj kurni. Podizan uvijek kao zadužbina, služio je za besplatno pojenje žednih prolaznika. U tu svrhu unutra je sjedio poseban službenik, plaćan od strane osnivačeva vakufa, i on je grabio vodu iz korita i dodavao prolaznicima. Među rijetka naša mjesta koja su imala i takvu ustanovu spada i Foča. Zaključujem to po jednom gotovo utrnulom narodnom predanju i po specifičnom kamenom koritu te ustanove, što sam ga pronašao god. 1949 u travi pod putem ispod Pazarišta. To korito ima vanjski oblik i dimenzije hamamske kurne, ali se od nje bitno razlikuje po obliku samog izdubljenog prostora, u kojem je stajala voda. Udubina hamamske kurne ima oblik kalote, a ona u koritu od sebilj a isklesana je u obliku čuna s vrlo šiljatim vrhom (oblik stare pčelarske košnice — trnke), a to je tako rađeno radi toga da se eventualni mulj, što dolazi s vodom iz vodovodne cijevi, skuplja i taloži na što užem prostoru i duboko ispod površine s koje se grabi voda za piće. Nema nikakvih drugih podataka dokad je radio taj sebilj i ko ga je osnovao. Kako su se takvi objekti gradili uvijek na prostoru gdje se kreće najviše svijeta, može se još reći za taj fočanski sebilj da je stajao na današnjem trgu, Pazaristu, ispod kojega se i našlo njegovo korito.

8. ARHITEKTURA FOČANSKE ČARŠIJE

O samom plasiranju i broju čaršija kao trgovačkih i obrtničkih središta u staroj Foči bilo je govora prije kod urbanističke analize naselja. Te čaršije imale su velik broj dućana, u kojima su poslovali brojni obrtnici različitih struka, ali one tu nikad nisu bile podijeljene, kao, napr., u Sarajevu, po pojedinim zanatima. Tome je bio razlog, čini se, skučen prostor, jer je u Foči bilo mnogo više obrtnika nego dućana, pa su, kako je i danas općenito poznato, dobrim dijelom obrtnici radili kod kuće i tjedno iznosili svoje proizvode u čaršiju.

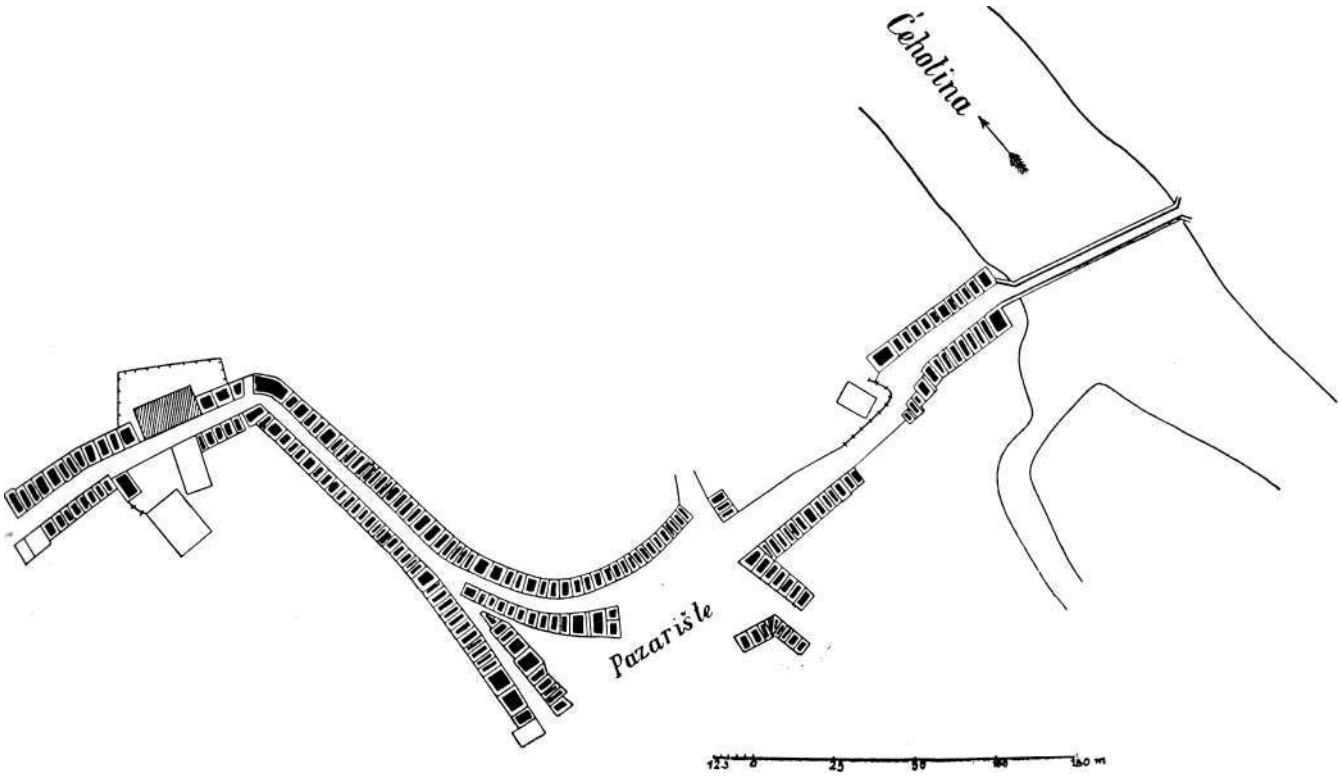

Posljednji dućani orijentalnog tipa u Foči (Prijeka čaršija, god. 1953)

Stara fočanska čaršija imala je, kao i sve druge u našim mjestima, tipičnu orijentalnu arhitekturu. Sastojala se iz niza gusto poredanih i mahom prizemnih dućana, često i pod zajedničkim, ćeremitnim krovom. I ti fočanski dućani imali su karakteristične ćefenke, kojima se zatvarao dućan i na kojima je mušterija sjedjela. Arhitekturu takvih dućana u našim krajevima iznio sam na drugom mjestu,[125] i nije potrebno zasebno prikazivati dućane u fočanskoj čaršiji, jer svi imaju, manje-više, potpuno iste građevne značajke. I fočanski dućani imali su odostrag magazu, skladište za robu, ali je bilo dućana, koji takve prostorije nisu uopće imali. Čini se da je i u Foči kao i u Sarajevu i Mostaru bilo i zasebno građenih kamenih magaza, koje su držali prvenstveno trgovci. U današnjoj fočanskoj čaršiji, koja je već potpuno izgubila svoj stari građevni oblik, vide se još ostaci takvih magaza. Od samih, pak, dućana očuvana su još svega tri u Prijekoj čaršiji i oni nam pretstavljaju potpuno očuvani tip starih

[124] Bosna, list za poslove Bosanskog vilajeta, br. 340 od 31 XII 1872.

[125] Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini, Prilozi Orijentalnog instituta, III-IV/1952—1953, str. 263—265.

Situacioni plan fočanske čaršije. Desno od Pazarišta teče Donja čaršija, a lijevo Prijeka čaršija s Kukavičinim hanom (šrafirano). Snimak iz god. 1884.

dućana fočanske čaršije. Najveći broj tih dućana potpuno je propao u prošlome ratu, ali je i prije toga bilo dosta rušenja i pregrađivanja.

Iako je Foča bila u prošlosti na glasu kao trgovački i obrtnički grad, u njoj nije bio, koliko se zna, nikad izgrađen zaseban kameni bazar bezistan, kakav su kod nas imali Sarajevo, Banja Luka, pa i Travnik, mnogo manje i ekonomski slabije mjesto.

9. HANOVI, MUSAFIRHANE I IMARETA

To su sve ustanove i zasebni objekti, koji su služili potrebama prometa i, prema tome, imali isključivo ugostiteljsko obilježje. Kako Foča bijaše mjesto, u kojem se odvijao živahan promet, to je u njoj uvijek bio dobar broj hanova i musafirhana, u kojima su konačili putnici, a sačuvao se spomen i imaretima, besplatnim putničkim kuhinjama. Iznosim pristupačne i kratke podatke posebno o svakoj toj vrsti ustanova, koje su imale i svoju specifičnu arhitekturu.

HANOVI su svratišta u kojima otsijedaju prvenstveno putnici s konjima, pa su zato oni u gradu uvijek građeni na kat, te u prizemlju imaju kao glavnu prostoriju staju za konje, a na katu odaje za konačenje putnika. Mahom su to zgrade od slabijeg građevnog materijala, ali ih je bilo i u samoj Foči i od kamena. Već takvi hanovi nazivali su se kadikad karavan-sarajima, a zapadni putnici, koji su prolazili kroz naše krajeve, zovu tim imenom i jednu i drugu vrstu.

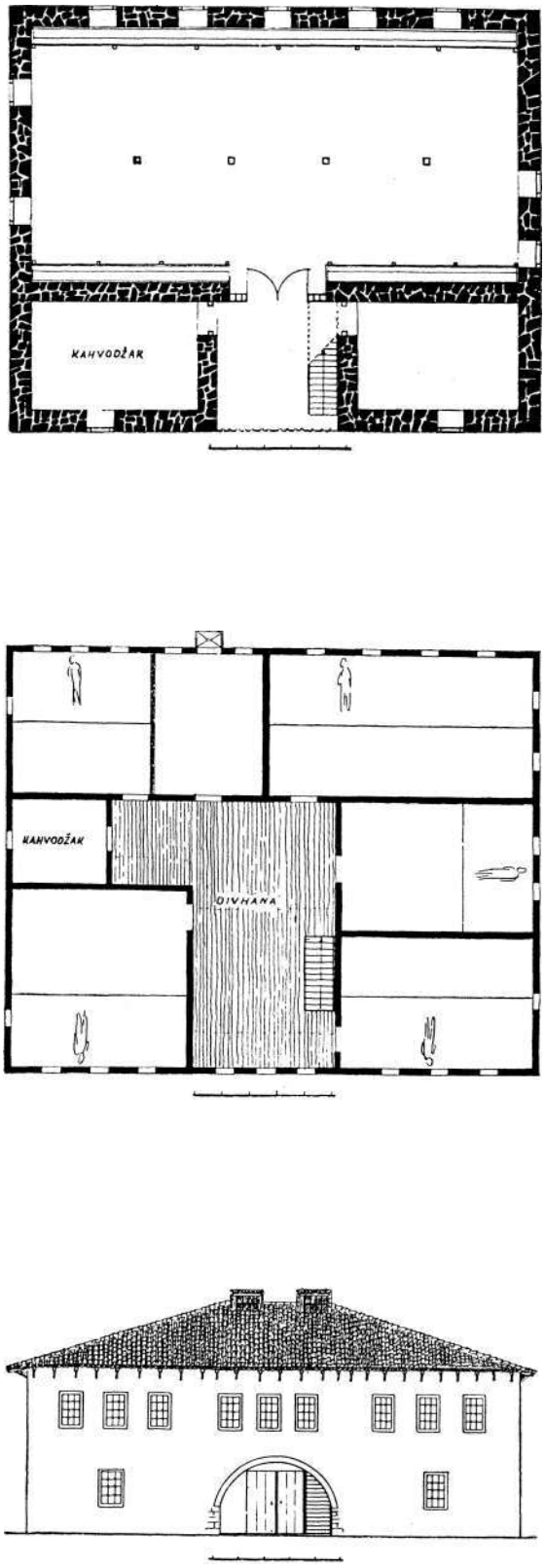
O fočanskim hanovima prošlih stoljeća imamo tek nekoliko pojedinačnih podataka, ma da ih je uvijek morao biti tu dobar broj. Prva poznata vijest o takvim objektima u Foči potječe tek iz god. 1572, a sačuvao nam ga je francuski putopisac Philipp du Fresne-Canaye, čije smo navode o Foči citirali i koji ističe samo to da se zadržao s društvom u Foči samo jedan dan u nekom »lošem i smrdljivom karavansaraju«.

Drugi, neobično vrijedan podatak sačuvao nam je Lefevre-ov putopis iz god. 1611, koji smo ovdje također citirali. Han u Foči, u kojem je noćio francuski poklisar (Lefevre ga naziva »caravansarai«), pretstavlja, po Lefevrovu opisu, najveću i najmonumentalniju građevinu te vrste ne samo u Foči nego i u čitavoj Bosni kroz sva minula stoljeća: građen od dobra kamena, pokriven olovnim krovom (kupolama?), a u nj se može udobno smjestiti tri stotine konja! Da se dobije bolja predodžba o veličini toga objekta, ističem da su najveći sarajevski hanovi Tašlihan i Morića han, od kojih je taj drugi još čitav, prema jednom službenom popisu iz god. 1878, mogli primiti po sedamdeset konja, a svih pedeset sarajevskih hanova, koliko ih je bilo tu god. 1878 ukupno 1262 konja. Iz toga proizlazi da je taj fočanski karavan-saraj

bio četiri puta veći od najvećeg sarajevskog hana i da je mogao primiti na konak blizu jednu četvrtinu od broja konja, koji su se mogli smjestiti u svih pedeset hanova u Sarajevu god. 1878. Dobivamo dojam da je to bio objekat kolosalne veličine — čitav grad. Velika je šteta što nam francuski putopisac nije ostavio saopćenje i o broju putnika, koje je taj han mogao primiti na prenoćište. Nemamo nikakvih kasnijih vijesti o tome prenoćištu, a Evlija Čelebija uopće ništa ne govori o fočanskim hanovima.

Kroz idućih stotinu i pedeset godina nemamo nikakvih vijesti o hanovima u Foči, a onda se opet javlja jedna krupna građevina, koja se slobodno može smatrati najvećim putničkim svratištem u Foči kroz posljednje dvije stotine godina. To je t. zv. Veliki han u Gornjoj čaršiji, koji je bio potpuno očuvan sve do god. 1953, a tada restauriran i pretvoren u svratište i restoran sa suvremenim konforom.[126] Han je zadužbina bosanskog namjesnika Hadži-Mehmed-paše Kukavice. Han je dovršen, kako se vidi iz njegove zakladnice, god. 1758 i uvakufljen za uzdržavanje džamije, medrese, mekteba i česme u tome istom mjestu. Objekat je građen u dvije etaže, i od mješovitog materijala, kamena (prizemlje), ćerpiča i drveta. Njegova tlocrtna šema ima oblik čistog četverokuta s vanjskim stranama od 20,90 : 15,40 m, što već samo po sebi kazuje da je to objekat velikih razmjera. Po principu svih većih konačišta staroga tipa, i u tome je hanu u prizemlju bila staja, a na katu niz odaja za putnike. Oveći ulazni trijem prizemne etaže (4,0 X 4,80 m), osobito naglašen gotovo polukružnim lukom iznad samog ulaza, kapije, vrlo dobrim rješenjem povezuje tri prostorije, što se nižu unaokolo i, usto, jednokrako drveno stubište što vodi na kat. U posljednje vrijeme u lijevoj manjoj prizemnoj prostoriji bio je kahvodžak, gdje je handžija gostio putnike kavom, a u desnoj spremnica za tovare, žito i druge potrepštine. Pozadi svatri ta prostora i na čitavoj dužini hana protezala se staja za konje u koju se ulazilo iz trijema na visoka i teška drvena dvokrilna vrata, građena tako široko, da na njih može proći i konj pod teretom. Sami prostor optički je podijeljen u dva dijela s četiri jaka drvena stupa, koja djelomično prenose opterećenje 9,15 m širokog stropa, te sa dva reda jasala uz dvije nasuprotne duže stijene. Osvjetljenje, pak, toga velikog prostora bilo je provedeno po principu koji se nalazi i u suvremenom gospodarskom graditeljstvu: nizom visokih prozora, kroz koje svjetlo ne udara izravno u oči konjima, nego upada u prostor odozgo, iznad glave i u kosom pravcu.

Kat toga hana više je puta pregrađivan. U posljednje vrijeme bilo je tu pet velikih odaja za konačenje, zatim omanja soba, zvana kahvo-

Han Mehmed-paše Kukavice. Tlocrti prizemlja (gore) i kata (sredina) te glavna fasada

[126] Ing. J. Finci i ing. I. Taubman, Restauracija karavansaraja Mehmed-paše Kukavice u Foči, Naše starine, II/1954, str. 113—118.

džak, gdje se gotovila kava i hrana, te široki prolaz do male umivaonice (abdesthane) uz stražnju stijenu hana, gdje prije bijaše ugrađen i zahod, koji je u posljednje doba potpuno odvojen od objekta. Sve te prostorije nižu se oko središnjeg komunikacionog prostora d i v h a n e, na koju je izravno vezan i izlaz na kat. U samim odajama za konačenje umjesto kreveta bili su ugrađeni, kao i u svim drugim hanovima, drveni podiji od zida do zida, t. zv. p a l a t e, na kojima su putnici spavali u skupu, jedan do drugoga. Ni tu, ni u drugim hanovima nije bilo uopće posteljine, i putnik je morao nositi najnužnije takve potrepštine sa sobom na konju.

Ulica, zapravo čaršija, u kojoj stoji Kukavičin Veliki han, bila je i inače kraj u kojem se redao dobar broj hanova. Sva je prilika da je baš u tome kraju bio i onaj veliki karavan-saraj, o kojem govori putopisac Lefevre. Početkom, pak, prošloga stoljeća tu, u G o r n j o j č a r š i j i i na uglu što su ga zatvarale dvije ulice stajao je i jedan veliki han nekog H a d ž i - I b r a h i m a iz Atikmahale. Bio je također u dvije etaže; u jednom dijelu prizemlja bili su dućani, a na katu odaje za konačenje. Staja se ne spominje, ali se uz sam han navodi sjenara, j o n d ž a l u k, pa se po tome može zaključiti da je tu bila i ta prva prostorija. Poslije Hadži-Ibrahimove smrti objekat su naslijedili sinovi M e h m e d a g a i S e l i m a g a, pa je prvi suvlasnik dana 14 II 1842 prodao svoju polovinu za hiljadu groša svojim sinovima L u t v u l a h u i M u l a S a b i t u iz iste mahale. U kupoprodajnom aktu, što ga je navedenog dana izdao kadija Foče s Ulogom, navodi se da han graniči s jedne strane dućanom Mehmedage Bulduma, s druge baščom Hadžimuratovića, a s treće i četvrte ulicama. Sam akt potpisali su kao svjedoci: Abdulah Trhulj, bajraktar Pilav, Mula Ahmed Pilav, Mula Mehmed Pilav, Mula Omer Hadžimuratović, Mula Ibrahim Kukavica, Omer Džanbo i drugi.[127]

Od okupacije god. 1878 naovamo u Foči je bilo u svemu deset hanova, među kojim je bio i opisani Veliki han paše Kukavice. Evo i o ostalima kratkih podataka:

H a n M u j a G r a n o v a, objekat na kat, u Gornjoj čaršiji, a u prizemlju je bila i potkivačka radionica. U njemu su mahom otsijedali seljaci iz Ćureva i Sutjeske. Nešto prije Prvog svjetskog rata otkupio ga je fočanski trgovac Vlado Glođajić i na njegovu mjestu napravio kuću jednokatnicu.

H a n V a s i l i j a K u j u n d ž i ć a stajao je nešto poviše gornjeg hana i s desnu stranu ulice idući prema Gornjem Polju. Bila je to također jednokatnica, pravljena oko god. 1882, i prizemlje je bilo za konačenje, a na katu je stajao sam zakupnik. Vlasnik, zanimanjem kujundžija, nije han držao sam, nego ga je davao u zakup drugima. Han je propao u Drugom svjetskom ratu. Posljednji zakupnik bio je Vasilj Štipina.

H a n M i l a n a H a d ž i v u k o v i ć a, fočanskog trgovca na veliko, bio je prizeman objekat, sagrađen poslije 1878, također u Gornjoj čaršiji, u blizini Velikog hana. Objekat je bio poznat i po imenu dugogodišnjeg zakupnika K r s t e S a m a r d ž i j e. U hanu su stajali i zakupnici, a posljednji je bio Risto Elčić, koji je i sad živ. I taj je han propao u posljednjem ratu.

H a t i b o v i ć a h a n u Ortakolu, oveći objekat na kat, građen poslije god. 1878, radio je do Prvoga rata, a porušen uz Drugi. Bivši vlasnici i danas žive u Foči.

B a k i ć a h a n, također u Ortakolu, poniže Hatibovića hana, zgrada jednokatnica i nastala također nešto poslije god. 1878, radio je do Drugog svjetskog rata, a tada je potpuno uništen. Kazuju da je to bio najuredniji han u Foči. Posljednji vlasnik bio mu je Asim Bakić, koji ga je davao u zakup, a jedno vrijeme vodio ga i sam.

A l i č a u š e v h a n bio je ispod Pazarišta, više Šehove džamije u Donjoj čaršiji, a nastao je nešto poslije god. 1878 iz konaka porodice Vejzalajbegovića, koja je tada otselila u Plevlja. Han se zvao tako po prvome vlasniku Aličaušu. U kuli, koja je stajala do toga hana, handžija je držao sijeno za konje. Han je radio do Prvoga rata, a sama zgrada porušena je nešto docnije, oko god. 1916.

H a n P a j e L a l o v i ć a u Ortakolu u blizini Donje ćuprije, omanji objekat na kat, vlasništvo fočanskih trgovaca Avdagića, nastao je poslije 1878. Porušen je uz Drugi rat. Posljednji zakupnik bio je Pajo Lalović, po kojem je i poznat, a koji je poginuo u posljednjem ratu.

H a n S m a i l a Č e n g i ć a R a t a j c a, također omanja zgrada jednokatnica (3 + 3 sobe). Nastao je nešto poslije Prvog rata, a potpuno je porušen u Drugome, kad mu je poginuo i sam vlasnik.

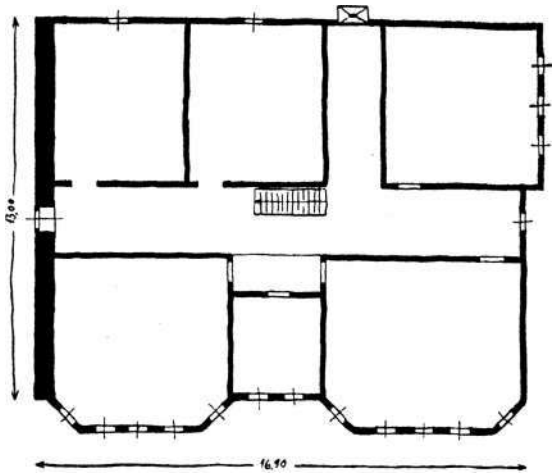
H a n H r u s t e A v d a g i ć a bio je isto tako u Ortakolu i u blizini gornjeg, Čengićeva hana, upravo u kući, u kojoj je u prošlome stoljeću bio ahar Zulfikar-paše Čengića. Zgrada je potpuno očuvana, a u njoj je i danas han, jedini i posljednji u Foči, koji vodi Sresko ugostiteljsko preduzeće i u kojem okolni seljaci i radnici nalaze jeftino prenoćište (vidi skicu na idućoj strani).

MUSAFIRHANE ili, kako ih u Foči zovu, a h a r i jesu također gostinjci, ali se bitno razlikuju od hanova time, što su hanovi tečevna poduzeća, a ahari isključivo dobrotvorna i besplatna konačišta; dalje, što su putnici u hanu dobivali samo prenoćište, a ovdje i konak i hranu, te, napokon, što su hanovi bili konačišta u prvome redu za kiridžije i trgovce s robom, a ahari za

[127] Turski arhiv u GH biblioteci, dokumenat broj 1231.

putnike, koji su putovali drugim poslovima. I takvih je ustanova dosta bilo u gradu, i Foča je bila također i po tome poznata. Ti ahari nisu bili u zasebnim objektima, nego u sklopu običnih, samo većih stambenih kuća imućnijih pojedinaca, koji su i uzdržavali takve ustanove. Takve kuće dijelile su se na muški i ženski kraj, od kojih je svaki imao i zasebnu avliju, a muški kraj bio je istodobno i ahar. Gdje, pak, veličina kuće nije omogućavala potpuno takvu diobu, vlasnik kuće je gradio u unutrašnjosti posebne komunikacije za ženskinje, kakav slučaj imamo kod kuće Čeča u Gornjem Polju (vidi tlocrte!), da bi postigao kakvu-takvu diobu, koja mu je dopuštala da u kući drži ahar. Uz takve kuće obično je bila i staja, pa su putnici mogli otsijedati i s konjima.

Putnik koji je došao u takav ahar bio je u pravome smislu gost kućedomaćina. Imao je potpuno besplatno konak, biranu hranu i pranje rublja, to je uživao obično tri dana, ali i duže vrijeme, a da ga za sve vrijeme boravka niko nije pitao, ako on sam nije kazivao, ni ko je, ni kamo ide. Da je u Foči bilo u prošlosti dosta takvih ustanova, govori nam sama činjenica, što je još između godine 1878 i 1914 bilo u tome gradu osamnaest takvih gostinjaca. Te posljednje fočanske ahare uzdržavali su u Gornjem Polju Redže, Avdaga Tulek, Hadži-Alaga Čečo, Hadži-Selimaga Šukalo, Ahmetaga Hasić, Hasaga Pilav, Hadži-Mujaga Pilav, Rašidkadić Hadži-Šerif-efendija i Hadži-Suljaga, Hadži-Husejnbeg Zulfikarpašić i Dervišbeg Čengić, zatim u Ortakolu Mehmedbeg Avdagić i Hadži-Sulejmanbeg Avdagić, u Carevoj mahali Hadži-Avdaga Trhulj i Ahmetaga Trhulj u mahali Aladži Salihbeg Čengić i Ibraga Pašović, te u Donjem Polju Jusufaga Njuhović i Rešid-efendija Vajzović. Prije god. 1878 držali su takve ahare još Šuvalije, Tafre, Masle i Hadžimuratovići. U prošlome vijeku bio je poznat i vrlo prostran ahar Zulfikar-paše Čengića u Ortakolu, što ga je Zulfikar-paša naslijedio, navodno, od

Skica kata konaka Zulfikar-paše Čengića

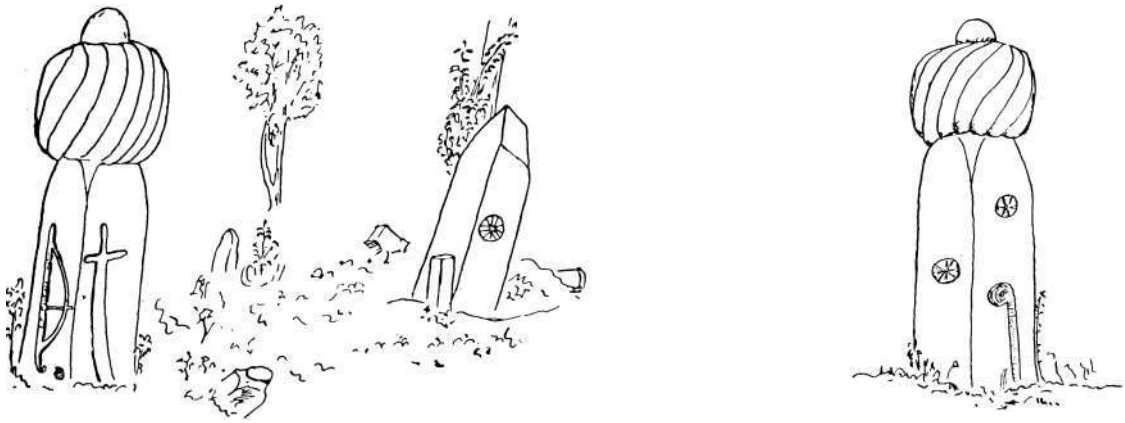
Bećir-paše Miljevinskog; ahar je kasnije pretvoren u han, te toj drugoj svrsi i danas služi. Prilažem skicu rješenja kata toga ahara.

IMARETA su dobrotvorne ustanove, upravo kuhinje, u kojima su službenici vakufa, putnici, a i gradska sirotinja besplatno dobivali hranu kraće ili stalno vrijeme. To su zadužbine vrlo imućnih pojedinaca i uzdržavane su iz njihovih bogatih vakufa. U Foči su bila i takva dva objekta i radila su još god. 1664 kad je Evlija Čelebija prošao kroz Foču i sačuvao nam spomen tim ustanovama. Prema njegovu putopisu, bila su to imareta sultana Bajazida II i osnivača Aladža-džamije Hasana Nazira. Prema godinama osnutka njihovih džamija, koje već znamo, prvo je imare nastalo oko godine 1500—1501, a drugo, ono Hasana Nazira, oko god. 1550. Poslije Evlijina prolaska nema nikakvih vijesti o tim ustanovama, pa se tako ne zna ni dokle su radile, a danas za njih ne zna više niko u gradu. O samoj arhitekturi tih objekata može se s pouzdanošću reći samo to, da su imali kuhinju, u kojoj se spremalo jelo, te pekaru, u kojoj se pekao kljeb, t. zv. fodule.

10. NADGROBNI SPOMENICI

NIŠANI. Čudna je pojava da Foča ima relativno malo starih grobalja, a još manje nadgrobnih spomenika starijeg doba, iako je taj grad bio dosta velik i dobro napučen za sve vrijeme turske uprave. Osim velikog, aktivnog groblja na Tekiji, koje je otvoreno god. 1878, kad su austriske vlasti zabranile dalje pokopavanje u gradu, ostala fočanska groblja nalaze se mahom oko džamija, usred pojedinih stambenih četvrti i zauzimaju malene površine. Što se, pak, tiče samih nadgrobnih spomenika, nišana, ni njih ne sretamo u velikom broju ni na tim malim grobljima, iako su se oni mogli lakše čuvati i uzdržavati. Čini se da je takvih spomenika ipak bilo tu mnogo više i da su kasnije upotrebljeni u druge svrhe — u zidane kamene ograde oko pojedinih grobalja, kakav slučaj osobito sretamo u ogradi većeg groblja ispred džamije Aladže i onog uz Carevu džamiju. Sačuvani nadgrobni spomenici pokazuju, manje-više, ustaljene oblike, koji se sretaju i u drugim mjestima, ali mnogi imaju u detaljima i specifične odlike, koje je vrijedno istaći.

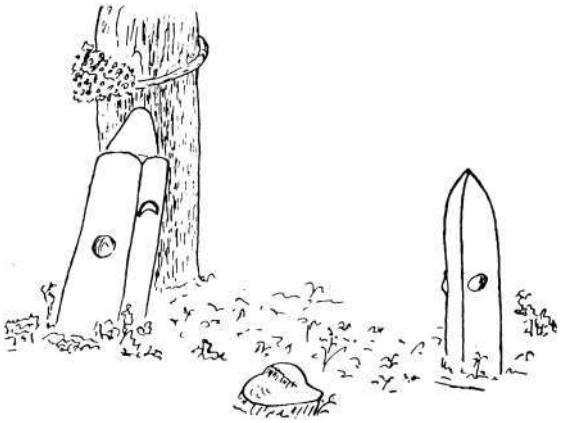
Po vremenu postanka, koje je dalo i zasebne oblike, možemo ih podijeliti u četiri skupine.

Arhaični nišani u groblju kraj džamije Aladže

U prvu skupinu idu nišani iz doba t. zv. f e t h a t. j. iz doba osvajanja ovih krajeva i prvih decenija turske vlasti u Foči. Imamo desetak pretstavnika te skupine, a sačuvali su se svi u maloj nekropoli u zapadnom kraju onog većeg groblja ispred džamije Aladže, do samog puta pored Ćehotine. Svi su ti nišani krupni, glomazni i rađeni od običnog kamena krečnjaka, kojeg su atmosferilije već odavno počele nagrizati. Njihovi oblici i sama klesarska tehnika nisu posve arhaični i primitivni, ali ipak znatno zaostaju za periodom koji dolazi, i upućuju na doba, kada klesarski zanat na tome tlu nije još bio poprimio principe i minucioznost orijentalnog obrta te vrste. Glomaznost i jednostavni oblici tih spomenika ne mogu se pripisati brzini, koja bi zahtijevala takvu izradu — jer to opovrgava sama ornamentika, koja je iziskivala dosta i vremena i truda — nego isključivo klesarskoj tradiciji, koja je vodila od izrade teških srednjovjekovnih stećaka. Po tome ti spomenici čine izravan i vrlo karakterističan prelaz od krupnih stećaka i obeliska na kasnije turske nišane mnogo manjih i suptilnih oblika, i baš u tome i leži historiska i umjetnička veličina takvih spomenika. Vrijednost upravo tih fočanskih nišana prvog perioda osobito pojačava klesarski dekor, koji je baš karakterističan za tu epohu i koji pojedine motive uzima izravno iz ornamentalnog inventara srednjovjekovnih stećaka. Tu je na prvome mjestu plastično prikazani luk i strijela, potom mač, rozete, jabuke, kijače i polumjeseci, a na jednom se još tome pridružuje i e n a m l u k, torbica s knjigom pobožnog sadržaja, koju su nosili muslimanski ratnici kao apotropejski rekvizit.

U neposrednoj blizini tih spomenika, samo nešto niže i također uz samu ulicu pokraj Ćehotine, stajala je do god. 1953 jedna druga nekropola, zvana Š e h i t l u k, sa sedam očuvanih nadgrobnih spomenika, koji se svojim oblikom potpuno razlikuju od opisanih, a koji ipak potječu iz one prve pohe, samo nešto iz mlađega doba. Umjesto turbana, koji je karakteristika onih starijih nišana, tu sretamo samo kapu, oko koje se ovijao turban, a koja je inače naročito karakteristična za pripadnike derviških redova. I na njima se zapaža posve identičan dekor kao na onim starijim spomenicima, što jasno upućuje na približno isto, samo nešto mlađe doba. U prilog tome govore i same veličine i oblici, koji se već dobro približuju kasnijim turskim nišanima.

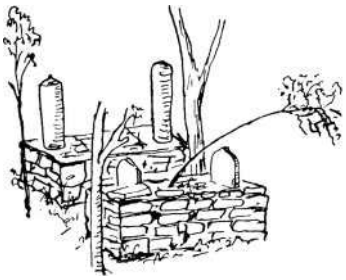
Nišani u bivšem groblju »Šehitluk« u blizini džamije Aladže

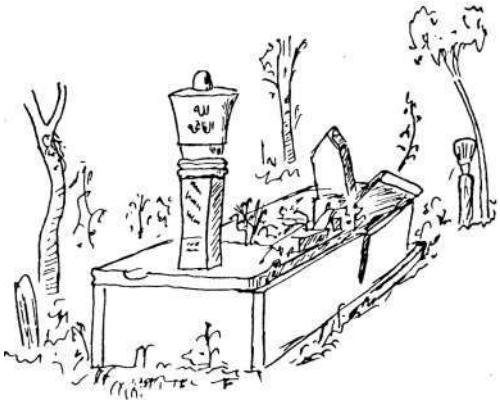
Nadgrobni spomenici u dvorištu džamije Aladže. U zadnjem planu sarkofag i nišani osnivača Aladže Hasana Nazira

Drugi period, koji traje po prilici od polovine šesnaestog vijeka pa kroz idućih stotinu godina, ima ekstravagantno suptilne oblike nišana, kakvi se ne sretaju ni prije ni poslije toga doba. Svi su razmjerno vrlo dugi, a uski i kvadratična oblika u horizontalnom presjeku, čije stranice gotovo ne prelaze više od 10 cm. Sveijedan je od sitnozrnatog bijelog mramora, i po tome zaključujem da nisu rađeni u Foči, nego da su importirani, po svoj prilici iz Skoplja. Ranijeg dekora na takvim nišanima više nema, i jedini dekorativni elemenat čini do u detalje razrađena glavica u obliku turbana. Vrijednost tih spomenika je i u tome, što već na mnogima sretamo i natpise, koji nam kazuju tačno i godinu kada su nastali. Imamo nekoliko takvih nišana u Foči, a neke prati i kameni sarkofag, u koji su usađeni. Najstariji potječe iz god. 953 (1546/47), a obilježava grob nekog Ibra---a, sina Husejnova, u dvorišnom groblju Atik-Alipašine džamije. Sljedeći je iz početka mjeseca džumadel-ahara 957 (17—26 VI 1550), a nalazi se na grobu sa sarkofagom Ibrahimbega, sina Hasana-čelebije Nazira, dakle poznatog nam osnivača džamije Aladže, u dvorištu Aladže i u zasebnom turbetu, o kojem ću kasnije govoriti. Na istome mjestu, samo iza džamije, stoje takvi nišani i na grobu, također sa sarkofagom, osnivača Aladže Hasana Nazira, sina Sinanova, koji je umro, kako kazuje sam natpis, krajem zilhidže 960 (27 XI—5 XII 1553). Glavica u obliku neobično precizno oblikovanog turbana na tome nišanu, koji je imao ukupnu dužinu od 150 cm, odlomljena je za prošloga rata i zagubljena. Potpuno je po izradi gornjima jednak, samo nešto kraći i danas prelomljen nišan u dvorištu džamije Defterdara Memišahbega, a podignut je na grobu samog osnivača, Defterdara Memišahbega, koji je umro, vidi se iz natpisa, god. 993 (1585).

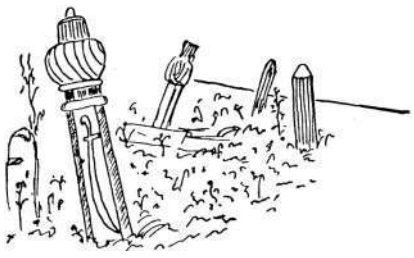
Istom periodu pripadaju i dva ženska nadgrobna spomenika bez natpisa, obadva u obliku ploče, koja se gore završava u vidu orijentalnog luka. Jedan je u groblju Careve džamije i dekoriran rozetom, karakterističnom za to doba, a drugi u dvorištu Muminbegove džamije u Donjem Polju. Na tome posljednjem grobu očuvao se i prednji i zadnji nišan, a obadva su dekorirana reljefnom ornamentikom: ona na prednjem nagovještava iz-

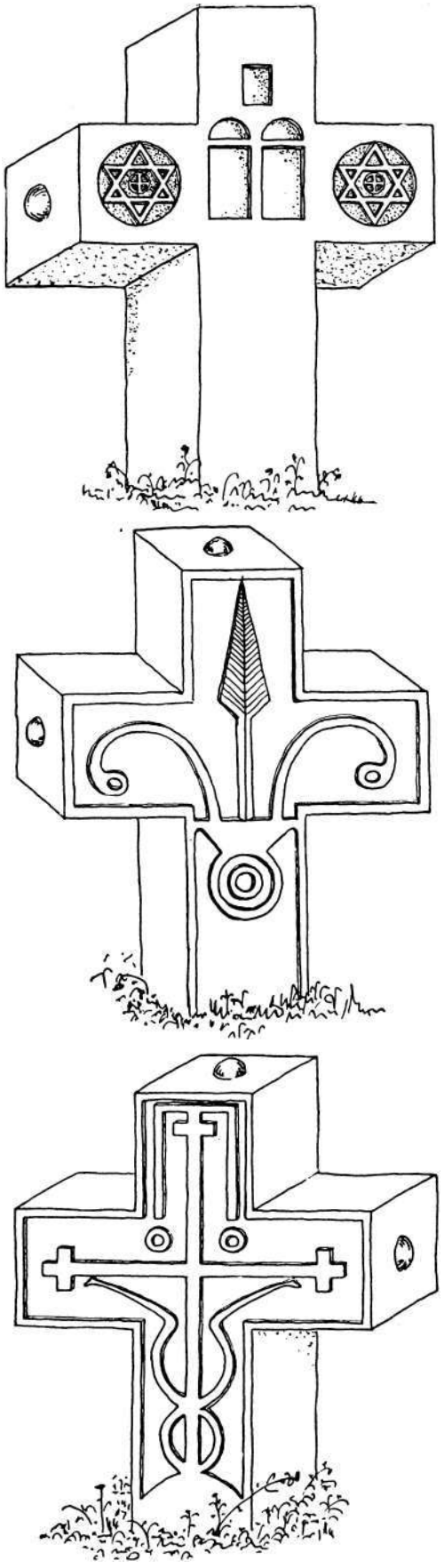
Nadgrobni spomenici uz Muminbegovu džamiju u Donjem Polju

Nadgrobni spomenik sultan-Fatime uz Carevu džamiju

Oblici nišana iz 18 vijeka (groblje uz Carevu džamiju)

lomljeni egipatski luk, a ona, pak, na zadnjem imitaciju stalaktita. Do toga ženskoga groba nalazi se i drugi, na kojem stoji nišan specifičnog, valjkastog oblika, također bez natpisa. Tim nišanima ne može se zasad odrediti doba postanka. Takvi oblici sretaju se češće kod nas na ženskim grobovima u drugoj polovini prošlog i početkom našeg vijeka, ali su ovi nišani nedvojbeno stariji od toga doba.

Treći period obuhvata duže vrijeme od druge polovine sedamnaestog stoljeća pa sve do četrdesetih godina prošloga vijeka. Nišani toga doba rade se od domaćeg kamena i na domaćem tlu, a po veličini u odnosu na one tanke mramorne iz drugog perioda, poprimaju jače dimenzije. Oblici se diferenciraju na više varijacija, a javlja se i figurama ornamentika kao čest pratilac. Najstariji datirani nišani iz tog perioda nalaze se u groblju uz lijevu stijenu Careve džamije, a obilježavaju grob nekoga Sulejmanbega, sina Hadži-Husejnova, koji je umro u mjesecu džum II 1137 (15 11—15 III 1724). Od ostalih karakterističnih pretstavnika toga doba ističem još dva datirana spomenika, također u groblju uz Carevu džamiju. Jedan je muški, ima u presjeku čak oblik osmerokuta, a gornji mu je dio već raščlanjen na vrat, turban i vrh, koji treba da pretstavlja šiljak kape. Na jednoj plohi lijepo je prikazana karakteristična turska sablja krivosjeklica (vidi skicu na prednjoj strani). Spomenik potječe iz god. 1177 (1763—1764), koja je uklesana na jednoj plohi na tome nišanu. Drugi spomenik pokazuje posve drugačije oblikovanje; to je tipični ženski nišan toga perioda. Obilježava grob sultan-Fatime, čija se mahala spominje u Foči već god. 1600, a nastao je tek u prvoj polovini prošloga vijeka, upravo 17 V 1826, kako nam to kazuje natpis na prednjem nišanu. Nišani su usađeni u sarkofag od kamenih ploča, koji je danas već prilično ruševan.

Četvrti period fočanskih i uopće bosanskih nišana, koji traje do danas, karakterizira uniformiranost, u kojoj preovlađuje oblik reformaškog fesa, pomanjkanje smisla za bilo kakvim umjetničkim iživljavanjem i čisti obrtnički profit. Tada se ti spomenici rade u velikom broju bez narudžbe, kao roba koja čeka na nepoznatu mušteriju. Takvih spomenika danas ima najviše u Foči, ali nije vrijedno da se ovdje dulje na njima zadržavamo.

KRSTOVI. Fočanski pravoslavci imali su u prošlosti dva groblja, jedno na Kaurskom Polju, a drugo daleko gore iznad Varoši i crkve u vrlo strmu kraju Crnoga Vrha. Groblje na Kaurskom Polju napušteno je davno, a poslije njega i ono drugo iznad crkve, i danas se pokopavanje vrši u novom groblju, jugoistočno od grada, a u blizini Čohodar-mahale i pri samoj lijevoj obali Ćehotine. Nas ovdje zanima ono drugo, staro groblje iz-

Tri vrste prastarih motiva na nadgrobnim spomenicima u starom srpsko-pravoslavnom groblju u Foči

nad Varoši i crkve. Nekropola je situirana na jednom malom zaravanku i gusto zasađena sa stotinjak nadgrobnih spomenika, među kojima prevladavaju samo kameni krstovi, usađeni izravno u zemlju i bez ikakva postolja ili okvira. Dobar broj spomenika ima natpise, i po njima se dade zaključiti da nekropola nije starija od prošloga vijeka. Svi ti krstovi rađeni su u dobroj klesarskoj tehnici i u posve jednakom, gotovo standardnom obliku. Stariji imaju zanimljiv klesarski dekor, pa po njima dobiva vrijednost i čitava nekropola. Dekor, koji prekriva prednju, a ponegdje i zadnju stranu spomenika mahom je geometriskog sastava i nije tu donesen samo radi ornamentalnih ugođaja, nego, nedvojbeno, i kao simbolika dubljeg značenja, koju će tek trebati riješiti. Među tim spomenicima osobito su značajna tri, čije skice ovdje donosim. Na prvome se dekor sastoji iz lika prozora s polukružnim lukovima u središnjem dijelu plohe, te dviju šesterokrakih zvijezda u horizontalnoj osi, u čijim se središtima nalaze mali krstovi, uokvireni kružićima. Na drugome spomeniku među trima ornamentima dominira stilizirani motiv stabla s granama u vertikalnoj, središnjoj osi monumenta. Na prednjoj plohi trećega spomenika ističu se dva motiva: veliki krst u središnjim osima spomenika s tri nova i manja krsta na tri gornja vrha, te, drugi motiv, dvije zmije s jako naglašenim tankim vratovima i krunama ili ćubama na glavi, koje se uzdižu iz zemlje na dvije strane simetrično prema vertikalnoj osi i nose na glavama krst.

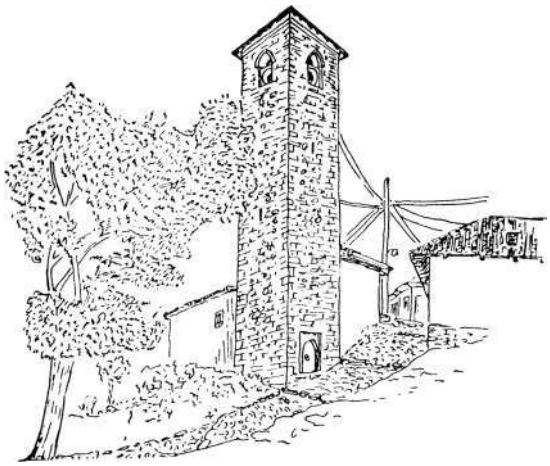
Svi ti ornamenti su u prvom redu signumi, koji imaju određeno značenje i porijeklo u davnoj prošlosti. U tumačenje motiva na prvome spomeniku zasad se ne smijem upuštati, samo naglašavam da je četverokraka zvijezda kod nas vrlo rijedak motiv na pravoslavnim nadgrobnim spomenicima. Na drugome, pak, spomeniku stilizirano stablo prikazuje — držim — t. zv. drvo života, motiv prastare neolitsko-megalitske kulture, koji se u ovome dijelu Evrope jedino još kod nas očuvao. Posebno je značajna pretstava zmija, upravo zmijskih careva na trećem spomeniku. U prastarim kulturama zmija je bila simbol podzemlja i svijeta umrlih, a ta simbolika zadržala se kod nas sve do naših dana. Sretamo je još gdjegdje na guslama, koje opijevaju djela pokojnika i izazivaju sjećanje na njih, a ovdje, na našem primjeru, zmija kao signum svijeta umrlih pretstavljena je izravno na nadgrobnom spomeniku, dakle na objektu koji stoji još u tješnjoj vezi sa svijetom umrlih.

TURBETA, mauzoleji nad muslimanskim grobovima, u Foči su, u odnosu na druga veća mjesta u Bosni, malobrojna. Ima ih svega tri. Dva su u sastavu tekije više varoši, i njihova je arhitektura prikazana kod opisa tekije. Treće, pak, turbe, spomenik uz Aladžu džamiju nad grobom Ibrahimbega, sina Hasan-čelebije Nazira, pretstavlja daleko vredniji arhitektonski spomenik. To je otvoreni tip turskih mauzoleja s masivnom kupolicom i četiri kamena stupa na nešto uzdignutom postolju, koji nose tu kupolicu kao glavni elemenat objekta. U osnovi ima kvadrat sa stranicama od 3,73 m, a visina mu do pod kupolicu iznosi 5,47 m. Kupolica, koja je izvedena od lakoobradive sedre, oslanja se na četiri stupa preko četiri ukusno izvedena kamena luka, koji nadomještaju arhitrav između stupova. Kamene baze i kapiteli stupova, a potom i opća elegancija u omjerima i u samoj izvedbi pokazuju potpunu identičnost s takvim oblicima i radovima na samoj džamiji Aladži, što je dokaz da je turbe nastalo istodobno kad i sama džamija i, nedvojbeno, radom istih neimara, a to nam potvrđuju i godine, naznačene u samim natpisima nad tim objektima. Džamija je građena godine 1550, a u ljeto (17—26 VI) te iste godine umro je Ibrahimbeg i tu pokopan. Narodno predanje veli da je to turbe gradio Hasan Nazir za sebe, ali kad mu je umro sin još za njegova života, ukopao je njega tu. Kronološki je to potpuno moguće, jer je i Hasan Nazir doista tada bio pri kraju života i umro, kako znamo, do tri godine izatoga, god. 1553. Evlija Čelebija pogrešno navodi da je u tome turbetu pokopan osnivač Aladže.

11. SAHAT-KULA

Najstarija vijest o satu u Bosni uopće vezana je upravo za Foču. Takav sat (horologium) imao je hercegovački sandžakbeg Sulejmanbeg u Foči već u septembru god. 1493, a poslaše mu ga na dar Dubrovčani. I Sulejmanbegov nasljednik u Foči Ahmedbeg Vranešević dobio je nešto kasnije, god. 1498, takav dar od Dubrovčana, sat bez utega (horologium sine contrapensis), a istodobno i Ahmedbegov bezimeni posinak dobio je drugi sat s utezima, vrijedan šest dukata.[128] To su, možda, bili prvi satovi koji su se pojavili u Bosni i Hercegovini. Poslije je takvih kronometara bilo u Bosni sve više. Od kraja, pak, šesnaestog stoljeća počinju se kod nas uspostavljati i javni satovi na zasebnim kamenim tornjevima, sahat-kulama. U Bosni i Herce-

[128] Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici, str. (separata) 215 i 217.

Sahat-kula Mehmed-paše Kukavice u Foči

govini izgrađen je u svemu dvadeset i jedan takav objekat, a jedan je od njih bio u Foči. Ta fočanska sahat-kula, koja, s izvjesnim prekidima u prošlosti, radi i danas, nastala je šezdesetih godina osamnaestog stoljeća. Situirana je na samom brijegu, što se uzdiže iznad središta grada te sa susjednom munarom i kupolom Kukavičine džamije osobito ističe cio taj kraj i daje zasebnu siluetu gradu. Taj objekt, građen od dna do vrha od nežbukana kamena, ima oblik četvrtaste prizme, visoke oko 20 m, koja se završava niskim šatorastim krovom od kamenog materijala sa pokrovom od lima. Osnovica joj ima četverokut sa vanjskim stranicama od 3,10 i 3,20 m. U unutrašnjost vode vrlo mala vrata na svod, čija visina iznosi tek 95 cm, a do samog stroja sata, koji je smješten ispod samog krovišta i ima kazaljke na sve četiri strane, vodi drveno stubište; krakovi stubišta leže uz same stijene, a podesti u svakome uglu. Iznad kružnih ploča s kazaljkama u vanjskim stijenama ostavljeni su na objektu zasebni otvori u obliku šiljastog luka, te oni, osim toga što omogućuju širenje zvuka zvona iz unutrašnjosti, i dekorativno djeluju na građevini.

Taj je objekat u Foči općenito poznat kao zadužbina Hadži-Mehmed-paše Kukavice, koji je baš u neposrednoj blizini pogradio i druge svoje objekte: džamiju, medresu, mekteb, han, a vjerojatno i hamam. Nema razloga osporavati to mišljenje, jer sama tehnika izvedbe toga objekta apsolutno ukazuje na ono isto doba, u kojem je pravljena i Kukavičina džamija, Međutim, u Kukavičinoj vakufnami iz god. 1758, u kojoj se navode njegovi objekti u Foči i drugim mjestima, nema spomena toj sahat-kuli. Ali tu se ne navode ni neke njegove druge zadužbine, upravo vakuf za tekiju u Foči te medresa i hamam u Travniku, za koje dokumentarno znamo da ih je osnovao paša Kukavica. Po tome proizlazi da je sahat-kula zajedno s tim drugim zadužbinama dovršena nešto poslije god. 1758, kad je legalizirana njegova prva vakufnama, a vjerojatno prije 1761, kad je Mehmed-paša bio prognan iz Bosne i bio smaknut.

Imamo jedan podatak da je god. 1844 sat na toj kuli bio pokvaren, i da ga je te iste godine popravio neki sahačija, koji je dobavljen odnekle sa strane naročito u tu svrhu. Taj podatak sačuvao nam se u jednoj ispravi od 3 džum. I. 1260 (21 V 1844), zapravo jednom popisu fočanskih građana za koje se pretpostavlja da će za troškove opravka dati novčane priloge, budući da sam vakuf, navodi se u ispravi, nema sredstava za opravak. Iz popisa se vidi da je priloge dalo petnaest osoba, a devetorica nisu priložili ništa.[129]

Početkom Drugog svjetskog rata stroj od sata je upropašten i djelomično raznesen, i sahat-kula nije odbijala sate sve do god. 1954, kad je sat opravljen i ponovo stavljen u uporabu.

12. MOSTOVI

Sve do poslije Okupacije u Foču se ulazilo i iz nje izlazilo preko dvije skele na Drini i dva mosta od kojih je jedan bio na Drini, a drugi na Ćehotini.

Od dvije skele, prelaza preko Drine, jedna je bila u zapadnom dijelu varoši, upravo pod Spilama i radila sve do iza Okupacije. Tom su se skelom poglavito služili seljaci s lijeve obale Drine donoseći na tržište drva i poljoprivredne proizvode i odgoneći iz grada potrebnu robu.[130] Biće da se tuda prevezao i mletački bailo Pavle Kontarino god. 1580 idući, kako smo naprijed naveli, iz Mletaka u Carigrad i ističući da se sa svojom pratnjom s velikom mukom prevezao tu lađom preko Drine.

Druga skela na Drini bila je u Donjem Polju, upravo na mjestu današnjeg željeznog mosta. Nje se više ne sjećaju ni najstariji građani Foče, ali se za nju zna iz pouzdanog historiskog izvora. To je izvještaj papinskog poslanika Bartolomeja Kašića od god. 1612—1618. On je na putu iz Dubrovnika u srednju Bosnu, navodi u svom dnevniku, naišao kroz Foču krajem god. 1612, prošao kroz samu varoš rano izjutra, prešao tu preko rijeke Ćehotine mostom a potom izbio u ravnicu

[129] Neregistrirana isprava u arhivu fočanske porodice Muftić u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

[130] Đemidžija je naplaćivao prijevoz. Pričaju stariji ljudi, koji su zapamtili tu skelu, da je drvar s konjem, koji je nosio drva u Foču na pazar, davao dva »suka« (oblice, cjepanice) za prijevoz u grad i natrag.

(dakle, današnje Donje Polje) i tu se prevezao na lijevu obalu Drine lađom, koja mu je tako velika da u nju može stati pedeset konjanika i konja zajedno s prtljagom. Iz Kašićeva dnevnika vidi se još da je tom lađom upravljao neki skeledžija musliman i da je naplaćivao prijevoz.[131]

Današnji željezni most na mjestu gdje je bila ta donja skela na Drini započeo se graditi u junu 1882, a dovršen je i predat prometu 22 oktobra 1884, dakle za nešto više od dvije godine. Ima dužinu od 180 m, a projektirao ga je pionirski natporučnik Krichbaumer.[132] Prema kazivanju starijih Fočaka, na tome su mjestu Austrijanci najprije izgradili drveni most, a poslije današnji željezni.

Preko rijeke Ćehotine vodila su do Drugog svjetskog rata dva mosta, obadva drvena, donji, koji i danas postoji, i gornji, koji je upropašten u Drugom svjetskom ratu i do danas nije obnovljen. Onaj donji, ispred današnjeg Doma Jugoslavenske armije nastao je nešto poslije Okupacje i ne ulazi u naše detaljnije razmatranje. Gornji pak most stajao je upravo na izlazu Donje čaršije na Ćehotinu, tako da su neposredno uz njega i s jednu i s drugu stranu prilaza na lijevoj obali stajali dućani. Kako je taj most sve do iza 1878 bio jedina veza dijelova grada na dvije obale Ćehotine, bio je dosta frekventan. Nemamo podataka kad je prvi put nastao tu most, ali je sigurno da je od postanja bio drven. Od putopisaca, čije smo izvatke o Foči naprijed naveli, spominje ga još god. 1533 Kornelij Duplicij Šeper, zatim 1580 Pavle Kontarino i 1613 Bartolomej Kašić. Novi most na tome istome mjestu sagradio je tu i bosanski vezir, inače rođeni Fočak Mehmed paša Kukavica god. 1758 ili nešto i prije toga, a navedene godine legalizirao je svoju vakufnamu i njome uvakufio niz koristonosnih objekata, od čijih će se prihoda održavati i taj most. Ne zna se kolikog je vijeka bila ta Kukavičina zadužbina.

Drugi most na rijeci Drini, preko kojeg je vodio saobraćaj u Foču, bio je na Brodu više Foče, upravo ondje, gdje stoji onaj današnji. Tokom prošlih vjekova bilo je tu građeno i rušeno pa opet građeno više mostova na istim temeljima. Prvi most na tome mjestu sagrađen je između godine 1559 i 1572 i bio je od drvenog materijala. Za to imamo potvrdu kod spomenutog putopisca Melchiora pl. Seydlitza iz god. 1559 koji bilježi da se na izlasku iz Foče prema Dubrovniku putnici *prevoze* na drugu obalu, te u putnim bilješkama također spomenutog francuskog putnika Philippa du Fresne-Canaye-a iz god. 1572 koji ističe, ulazeći u Foču od dubrovačke strane, da je prešao rijeku Drinu drvenim mostom. Podrobnije podatke o tome istome mostu dali su nam kasnije, kako smo citirali, tajnik francuskog poklisara na Porti Lefevre god. 1611 i, naročito, turski putopisac Evlija Čelebija. Konstrukcija i veličina mosta skrenula je pažnju obadva ta putnika, i prvi bilježi da je taj veliki drveni most duži od mletačkog Rialta i, što je naročito važno, da ima jedan jedini svod, poduprt na oba kraja, a Evlija Čelebija pak 1664 daje detaljan opis toga mosta, koji smo u prijevodu već naveli. Iz obadva ta opisa se vidi da je taj most imao konstrukciju vrijednu naročite pažnje. Dva sistema jakih drvenih greda redali su se konzolno od jedne obale prema drugoj u više vertikalnih slojeva tako da je svaki gornji sloj prelazio donji i time se približavao središtu raspona mosta, koje se opet povezivalo daljnjim gredama, vežući čvrsto u jednu cjelinu dva konzolna sistema s dviju obala i tvoreći tako u optičkom smislu zanimljiv oblik luka. Bilo je još takvih mostova kod nas, ali vrlo malo, a neki su čak bili na čitavoj površini i natkriveni dvostrešnim drvenim krovištem koje je priječilo dovod oborina na kolovoz i time štitilo konstrukciju od vlaženja i propadanja.

U vezi s mostom na tome istome mjestu imamo još tri važnija podatka. Prvi je iz god. 1612, a to je dnevnik spomenutog papinskog poslanika Bartolomeja Kašića, u kojem autor ističe na Brodu *kamenitu* ćupriju s lukom. Taj podatak o vrsti materijala, od kojeg je građen most, nije u skladu s onim iz 1572 i 1611, a pogotovo onim Čelebijinim iz 1664, jer podaci iz sve tri te godine izričito naglašavaju drvenu konstrukciju. O kakvom drugom mostu u okolini ne može biti ni govora, i biće posve vjerojatno da je Kašić pogrešno donio taj podatak. Drugi podatak sadrži jedno pismo budimskog vezira, a inače na svu priliku domaćeg čovjeka, rodom baš od Foče, Musa-paše, od 25 februara 1645 godine, kojim on moli Dubrovčane da mu šalju majstore za gradnju jednolučnog mosta preko Drine na Brodu kod Foče.[133] Pozivaju se dubrovački majstori, a oni su, kako znamo, isključivo kamenari, znači da se kanio graditi jednolučni most kamene konstrukcije. Zamisao, međutim, nije ostvarena, a to nam jasno potvrđuje putopis Evlije Čelebije u kojem još sretamo na tome mjestu onaj Lefevrov drveni jednolučni most, doduše već labilan, dotrajao, ali ipak čitav. Evlija Čelebija za njega ističe da je zadužbina sultana Sulejmana i da je taj sultan ostavio za njegovo održavanje dvanaest sela, no to ne bi moralo biti posve tačno, ali u svakome slučaju ukazuje na starost toga objekta. Treći podatak o tome mostu nalazimo u spomenutoj vakufnami bosanskog vezira Mehmed-paše Kukavice od god. 1758. U toj ispravi navodi

[131] E. Fermendžin, Acta Bosnae, Zagreb 1892, str. 342. — Dr. F. M. i (Zagreb), Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine sedamnaestog stoljeća. *Glasnik Zem. muzeja,* XVI/1904, str. 258.

[132] *Bosnische Post,* 1/1884, br. 84 (23 X), str. 3. — Die Drinabrucke bei Foča. *Ibidem,* 1/1884, br. (26 X), str. 2 (opis mosta i rada na njegovoj izgradnji).

[133] Derviš M. Korkut, Nešto o turskim dokumentima Arhiva drubrovačkog. — *Glasnik Zem. muzeja,* god. 1928, sv. za historiju, str. 157.

se kao Mehmed-pašina zadužbina, pored velikog mosta preko Ćehotine, još veliki most preko Drine također, navodi se doslovno, u kasabi Foči. Nismo posve sigurni gdje je bio taj most. Ako doslovno shvatimo smisao vakufname, onda je taj objekt bio podignut u užem gradskom području, najvjerojatnije bi bilo u Donjem Polju, ali nema nikakvih drugih podataka koji bi to potvrđivali. S dosta više vjerojatnosti se može uzeti da je i taj most bio sagrađen upravo na Brodu, dakle na mjestu gdje je i prije toga počivao onaj drveni jednolučni, dotrajali. Za tu drugu pretpostavku govori i narodno predanje, koje se do danas sačuvalo u Foči, te niz historiskih podataka, za koje se, međutim, ne može tvrditi da su tačni.

Kako se vidi, na navedena dva mjesta na Drini i Ćehotini tokom minulih vjekova bilo je izgrađeno više mostova. Takvu gradnju uvjetovale su dvije činjenice: dotrajavanje mosne konstrukcije te jedna dalja pojava, poplave navedenih rijeka, koje su nekad bile i katastrofalne. Poznate su nam tri takve jače poplave u kojima su stradali i mostovi u Foči. Prvi poznati potop Foče bio je 13 ševala 1088 (9 XII 1677) godine. Uslijed dugotrajnih kiša i provale oblaka Ćehotina je toliko narasla da je uništila, između ostalog, džamiju u Čohodar-mahali i most uz Donju čaršiju. Drugi potop Foče dogodio se mjeseca šabana 1143 (19 II—9 III 1731), a bio je još jači od onoga prvoga. Nivo Drine i Ćehotine toliko se digao da je potopio i mostove i sedam fočanskih mahala: Hasan-Nazirovu ili Aladža mahalu, Mustafa-pašinu, Devovu, Ali-pašinu, Muminbegovu, Džaferbegovu pa čak i Šejh Pirijinu. Tom prilikom je potpuno uništeno u tim mahalama oko dvije stotine kuća. Ćehotina je bila toliko nadošla, da se nije pokorila ni samoj Drini, izlila se visoko i daleko iz korita i doprla do velikog groblja, a Drina pak nadošla i preljevala preko mosnih kamenih kula na Brodu. Neki je Fočak to ovako prikazao u narodnoj pjesmi:

Dvije su se vode zavadile,
Ćehotina i zelena Drina,
Ćehotina Drini govorila:
»Drino vodo, što si se pon'jela,
zar đe valjaš drvlje i kamenje?
Pričekaj me i sutra do podne,
dok ja dođem mutna i krvava
i pronesem Ireiza dvore
i u njima lijepu djevojku.«[134]

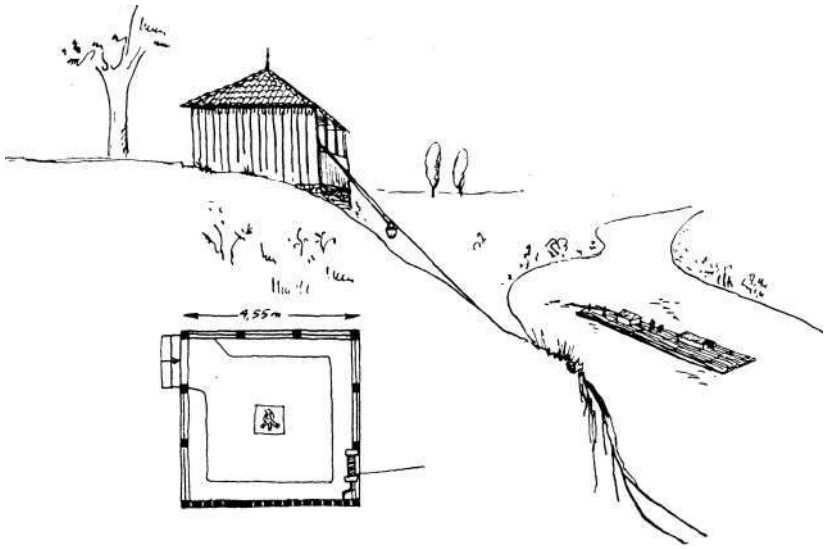
Treći, također znatniji potop Foče bio je na Lučindan 1737 godine. Drina i Ćehotina odnijele su tom prilikom u Foči mostove, jedan han i sve kuće koje su se nalazile uz obalu.[135]

13. LONDŽA

Na kraju ovoga prikaza arhitektonskih spomenika u Foči vrijedno je nešto reći i o jednom zasebnom objektu, londži, kakvu je kod nas imala jedino Foča. Londža (od tal. loggia) u Bosni znači prostoriju, u kojoj članovi esnafa drže sastanke, te i sam upravni odbor jednog esnafa, a potom i zaseban objekat u kojem se sijeli, zabavlja, pije, svađa i miri, te je u tome smislu poznaje osobito naša narodna pjesma (Pivo piju age Udbinjani, na Udbini u londži kamenoj). Londža u Foči ima upravo to zadnje značenje. To je zapravo kiosk, kome je samo podnožje bilo od kamena, a sva ostala konstrukcija od drvenih elemenata pod četverostrešnim šatorastim i ćeremitnim krovom sa šiljkom (»mizrakom«) na samome vrhu; objekat lagane, treperljive arhitekture, koja je potpuno odgovarala svojoj namjeni. Sagrađen je na samoj visokoj obali Drine u Gornjem Polju, nešto niže Memišah-begove (Nazorove) džamije. U toj londži iskupljali su se Fočaci tamo u smiraje sunca i sijelili uz duhan i kavu, što ju je tu, pred očima gostiju, spravljao poseban službenik. Rješenje unutrašnjeg prostora bilo je potpuno u skladu s namjenom objekta: kvadratični prostor, uzdignut iznad puta za tri stube, sa sjeverne strane, od udarca vjetra zatvoren, a na ostale tri strane potpuno otvoren, da gosti mogu meračiti u zelenoj Drini i još zelenijoj i romantičnoj okolini. Gosti su sjedjeli na

[134] Podaci o obadvije te poplave sačuvali su se na koricama jednog turskog rukopisa što je bio u posjedu džematskog imama u Bosanskoj Dubici Muhameda Hilmije Čengića. Tu je priopćen i tekst navedene narodne pjesme na našem jeziku. Sve te podatke anonimnog fočanskog kroničara, koji je sigurno živio u drugoj polovini 18 stoljeća, što se zaključuje po spomenu Kukavičina mosta na Brodu, Muhamed Hilmija Čengić je god. 1936 ustupio prof. H. Kreševljakoviću, a ovaj najljubaznije meni pri sakupljanju građe za ovaj rad.

[135] Muvekit, Tarihi dijari Bosna (rukopis u GH biblioteci), sv. II. sub a. 1149.

Londža nad Drinom, tlocrt i rekonstruirana perspektiva

sećiji, koja se protezala uz svečetiri stijene, a na samoj sredini prostora bilo je malo ognjište, na kojem se spravljala kava. Sve do god. 1894, dok nije proradio moderni gradski vodovod, voda za kavu u tome kiosku dobavljala se izravno iz korita Drine, koje leži duboko dolje ispod kućice. U tu svrhu služila je posebna naprava: vitao ili čekrk u samome kiosku sa željeznim užetom od londže do vode kojim se spuštala i dizala kova s vodom. Taj posao obavljao je obično kahvedžija, ali su se i gosti pokatkad time zabavljali i na taj način se iživljavali.

Londža je radila sve do posljednjeg rata, a sama zgrada, već dotrajala, oborena je god. 1947. Očuvali su se jedino još kameni temelji s vanjskim dimenzijama 4,55 X 4,55 m. Priložena skica tlocrta i perspektive napravljena je na samome mjestu na osnovi ostataka temelja i detaljnih opisa, koje su dali mještani. Kad je, pak, taj objekat nastao, ne može se ništa sigurno reći. I najstariji ljudi u Foči kazuju da ga od malih nogu pamte istog onakvog, kakav je bio i u posljednje vrijeme. Budući da je objekat stajao u neposrednoj blizini Memišahbegove džamije, jedno narodno predanje veli da je londžu osnovao još sam Memišahbeg. Po tom predanju, koje se ne može ni pobijati ni dokazivati, londža bi bila utemeljena još prije god. 1585, kad je već Memišahbeg umro.

Foča je doista još u šesnaestom vijeku imala sličnih objekata odnosno lokala, u kojima se pekla kahva i držali sastanci. Zaključujem to po tome, što se u obračunu vakufa Memišahbega navode u Foči još god. 1600 dvojica kahvedžija dakle zasebnih obrtnika, koji su spravljali kavu i njome gostili građanstvo. Iz toga samo po sebi proizlazi da su tada u Foči bile najmanje dvije kavane, a one sigurno nisu tu otvorene baš te godine, nego bar koju godinu, ako ne i više, prije toga. S kavom su se Turci upoznali u Egiptu i Jemenu za vrijeme ratova sultana Selima I, a prva kavana u Carigradu otvorena je god. 1534. U Bosnu, pak, došla je kava negdje u drugoj polovini šesnaestog vijeka, a prva poznata kavana kod nas spominje se u Sarajevu god. 1592.[136] Naši, pak, gornji podaci ukazuju da su i u Foči rano otvoreni takvi lokali. Po vremenu poznatih vijesti, Foča je, štaviše, mjesto u Bosni, odmah poslije Sarajeva, u kojem se spominje kahvedžiski obrt.

U prijašnja vremena nije bilo dovoljno ručnih mlinova, u kojima bi se mljela kava, a koliko ih je i bilo, oni nisu mogli zadovoljiti potrebe u kavanama, gdje se dnevno trošila veća količina kave. Zato su kahvedžije prženu kavu tukli u zasebnim kamenim, a negdje i u drvenim stupama, t. zv. dibecima. Jedan takav dibek nekog starog fočanskog kahvedžije našao sam uzidan u ogradi groblja Careve džamije. Usljed duge upotrebe dno mu se bilo prošupljilo, pa ga je vlasnik odbacio.

[136] F. Spaho, Prve kafane su otvorene u našim krajevima, Novi behar, V/1931—1932, str. 41—42. — H. Kreševljaković, Gradska privreda i esnafi u Bosni i Hercegovini (Od 1463 do 1878), *Godišnjak Istoriskog društva,* godina 1949, str. (separata) 29.

Ornamenat u srebrenoj žici, inkrustiran na drvenom stocu, rad Arse Šundurike

IV

UMJETNIČKI OBRTI

Foča je u prošlosti bila istaknuto mjesto na drumu koji je povezivao Istok sa Zapadom i grad s relativno visokom trgovačko-obrtničkom ekonomikom. Stoga je posve prirodno da su se u takvim uslovima među trideset i dva obrta u tome gradu razvili i takvi zanati, u kojima nije bila primarna samo korisnost izrađevina, nego istodobno i težnja da se zadovolji i luksuznim, upravo umjetničkim potrebama čovjeka. A takvih je zanata doista bilo nekoliko u Foči i doživjeli su tu visok procvat i po broju obrtnika i po umjetničkoj vrsnoći njihovih proizvoda. Mi takve obrte smatramo umjetničkim i više vrijednim stoga, što su njihovi produkti nastajali uz suradnju materije i višeg zanatskog znanja, upravo kreativnih osjećaja koji su vodili radnikovu ruku. Posljednje i dosta rijetke izrađevine starih fočanskih majstora bude u nama uspomenu na jednu razgranatu, ali već potpuno utrnulu umjetnost i sami u sebi kriju veliku izražajnu moć. U dotjeranim i oblicima i dekoru tih izrađevina ogledaju se ne samo osjećaji, nego već utjelovljene misli čitave plejade znanih i neznanih obrtnika. To nisu više pojedinačni dokumenti svoga vremena, kao ostali pisani izvori, oni, preko svojih oblika i dekorne muskulature pretstavljaju otkrivanje čitavog malog svijeta, koji su nosili u sebi pojedini obrtnici. Istina, osnovni oblici i sama zanatska tehnika došli su sa strane, iz starijih umjetničkih centara. No, povođenje za dobrim uzorima i već utrtim tehnikama poznato je i dokazano na čitavom nizu umjetnina širom svijeta, a one nimalo ne gube od svoje vrijednosti, pa, prema tome, ti strani uzori ne umanjuju vrijednost ni fočanskog umjetničkog zanatstva. Važna je konstatacija da su takvi obrti postojali u Foči i da su tu živjeli ljudi, koji su se znali umjetnički izražavati i koji su tu umjetnost kao duševnu svojinu prenašali, kako ćemo dalje pokazati, s koljena na koljeno, i podržavali je kroz jedan vrlo dug period.

1. BIČAKČIJE ILI NOŽARI

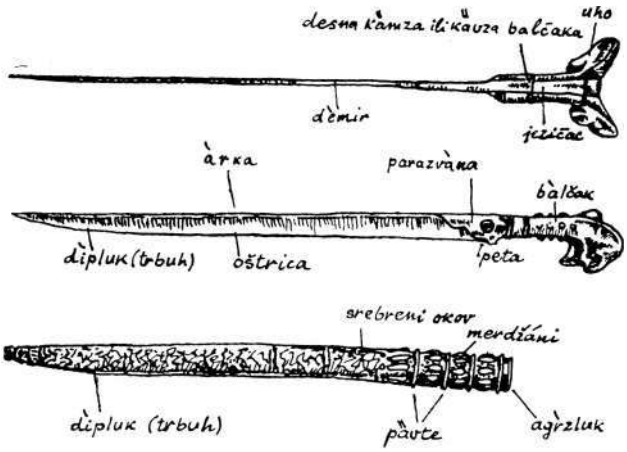
U prijašnja vremena, dok je ratnik izlazio na bojno polje s klasičnim, hladnim oružjem, izrada dugih noževa u Foči bila je vrlo razvijena i na veliku glasu. Takvi noževi izrađivali su se i u Sarajevu, ali je Foča u tome daleko prednjačila i takmičila se sa samim Carigradom. Na taj sud navodi nas svjedočanstvo poznatog francuskog učenjaka Ami Boue-a, koji je god. 1836 i 1837 prokrstario sve naše krajeve i dobar dio onovremene Turske i koji ovako o tome piše: »U nekim gradovima prave se izvrsni noževi, po oštrici damascirani, bijelog balčaka i često ukrašeni granatima ili crvenim staklom. Foča i Carigrad su na glasu za ovu vrstu noževa u drvenim ili kožnim koricama, koji se nose o bedrima (da vise) ili za pojasom. Ti se noževi prave i u Sarajevu i drugdje, ali najbolji i najjeftiniji dolaze iz spomenuta dva mjesta, gdje se prodaju po sedam groša za jedan komad.«[137] Nožarski obrt u Foči je relativno vrlo star. Prva poznata vijest o tome obrtu u tome mjestu potječe iz god. 1600, kad se, kako smo pokazali, spominje bičakčija Durak iz Džami Atik-mahale kao dužnik zajma Memišahbegova vakufa. No, tim jednim podatkom ne možemo ocijeniti starost, a još manje razvijenost i kvalitet toga obrta u Foči. Tu prazninu upravo nam sjajno popunjava francuski putopisac Lefevre, koji je, uskoro iza toga prvog spomena, god. 1611 prošao kroz Foču, vidio taj obrt i dao o njemu kratke, ali značajne podatke: »U tome gradu pravi se mnoštvo noževa, na glasu ne zbog čvrstoće, nego zbog ukusne izrade«. Dakle, ono »mnoštvo noževa« jasno ukazuje na razvijenost toga obrta u Foči u to doba, a glas o ukusnoj izradi govori i o kvalitetu proizvoda. Sasvim je logično da se taj obrt nije mogao tu razviti do te visine preko noći i neposredno pred Lefevrov prolazak kroz Foču. Zato je sigurno trebalo dosta godina i više generacija. Proizlazi da taj obrt datira sigurno od polovine šesnaestog stoljeća, a vrlo lako još i otprije, dok su se iskorišćavali okolni željezni rudnici, koji su davali željezo kao glavnu sirovinu toga obrta.

[137] Ami Boue, Die Europaische Turkei, Bd. II, Wien 1889, p. 56. — V. Ćurčić, Starinsko oružje u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Z.* M., LV/1943, str. 99.

Velik broj nožara radio je tu neprekidno sve do god. 1878, kad su dugi noževi bili kod nas izbačeni iz upotrebe. Stariji ljudi kazuju da je samo u posljednje vrijeme bilo tu oko sedamdeset nožarskih tešđajeva, t. j. radnih klupa, mjesta. Jedni su nožari imali dućane i radili u čaršiji, a drugi, u mnogo većem broju, radili su samo kod kuća po mahalama, jer u čaršiji nije bilo dovoljno prostora. Obrtnici koji su imali radionice po kućama snosili su svoje proizvode u čaršiju jednom sedmično, upravo na pazarni dan i prodavali ih trgovcima, koji su ih onda raznosili u druga mjesta u velikim količinama. Vrijedno je istaći veliku solidarnost među tim obrtnicima, o kojoj se i danas u Foči priča. U doba kad se mnogo radilo bila je obična pojava da jedan bičakčija, koji je radio kod kuće, pokupi u radnu pregaču potrebni pribor i da ide susjedu, koji se bavi istim poslom, pa da zajedno rade, ručaju i briju se. A uveče, kad bi se prodala roba, priređivali su po kućama sijela, osobito u zimske noći, na kojima bi se zaturala igra prstena kadikad i u »stranu« (pola tovara) jabuka.

Tim obrtom bavili su se u Foči, koliko se zna, samo muslimani, i bile su poznate porodice, u kojima se taj zanat prenosio s oca na sina: Bičani, Bradarići, Čavdari, Delje, Granovi, Jagnje, Kadribegovići, Karabegovići, Kolubare, Krame, Letići, Mezburi, Poje i Redže. Poneki članovi tih porodica produžili su zanat i poslije okupacije te od starih izrađevina pravili samo male, džepne noževe, ali su i njima davali oblike ubojitih dugih noževa prijašnjih vremena. Godine 1953 živio je posljednji fočanski bičakčija Ibro Karabegović. Radio je ponešto još do kraja god. 1952, a tada je i on zbog bolesti napustio taj zanat. Neki fočanski nožari preselili su krajem osamnaestog stoljeća u Sarajevo i tu nastavili svoj zanat, a po rodnome mjestu prozvaše se Foče.

Osnovne sirovine za izradu noževa bile su čelik, kost te srebro za pokov i dekoraciju. Čelik se, možda, u prvo vrijeme dobivao, kako sam napomenuo, iz same okoline, ali se poslije isključivo uvozio, mnogo i s Istoka, gdje su bile osobito poznate damaštanske i karahorosanske vrste. Kost za pravljenje kamzi, kavzi ili sapi na balčaku ili držku dobivala se od goveđih nožnih zglavaka ili čolana, koji su bili najviše traženi, a potom, za noževe jednostavnije izrade, i od rogova. Budući da veliku potrošnju takve kosti sam grad nije mogao zadovoljiti, to su fočanski nožari dobavljali tu sirovinu i iz drugih mjesta. Poznato je da su takve čolane zakupljivali od sarajevskih aščija i tovarima ih dogonili u Foču. Po saopćenju prof. Kreševljakovića, sarajevski trgovci Ćukovići i Besare dobavljali su za potrebe nožara i kosti od sjevernog jelena, t. zv. sobovinu. Taj su artikl dobavljali iz Rusije u buradima i prodavali ga u Sarajevu u Ćurčiluku, pa je moguće da

Oblik i nazivi pojedinih dijelova noževa zapašnjaka

Položaj bičakčije pri radu

su se fočanski nožari i odatle snabdijevali. Za noževe jednostavnije izrade upotrebljavalo se za izradu kamzi još i suho šljivovo drvo, pa su se takvi noževi zvali drvenjači za razliku od bjelosapaca, kojih su kamze bile od bijele i polirane kosti.

Nožarski dućani ili radionice bili su uređeni slično kao kazandžiski: uz postrane stijene bilo je jedno ili dva (već prema veličini dućana) oniska postolja, zvane sofe, na kojima su obrtnici sjedjeli podvijenih nogu i radili. Pozadi te prostorije bila je kovačnica s ognjištem, duvačkim mijehom i nakovnjem. Sam proces rada u jednom takvom dućanu ili radionici sastojao se iz nekoliko posve različitih operacija: zagrijavanje čelika i davanje prvog oblika budućem nožu, tj. iskivanje sječiva ili, kako se stručno veli, demira, potom strugaњe i brušenje sječiva, pa oblikovanje i poliranje kosti za balčak, samo usapljivanje pa okivanje balčaka srebrom i tauširanje sječiva srebrnom žicom te, napokon, izrada i dekoracija samih kora ili korica. Kako vidimo, dosta složen proces, koji se sastoji od niza radnja, od grubog rada, potrebnog za iskivanje sječiva, do projektiranja i

urisavanja onih minucioznih ornamenata. Osim jedne jedine manje znatne operacije, o kojoj će biti govora, sve su to radile jedne te iste ruke, i tu je skoro nemoguće ustanoviti prelaz običnog obrtničkog rada u umjetnički. Samo iskivanje sječiva obavljalo se u kovačnici, a sav ostali rad u prednjoj radionici na sofi. Za rad u prvoj prostoriji, na sofama, služilo je više vrsta sitnog alata, koji je stajao obješen o stijenu iza leđa obrtnika, te manji nakovanj i željezna stezaljka, t. zv. m e n đ e l e, u kojima se držao nož pri dotjerivanju. Te dvije posljednje alatke bile su usađene u drvenu kladu, debeli trupac što je položen u prednjem dijelu sofe.

Nožari u Foči izrađivali su i ornamentirali najvećim dijelom dvije vrste dugih noževa zapašnjaka, h a n d ž a r e i j a t a g a n e, koji su se najviše tražili i bili glavni fočanski izvozni artikl. Te dvije vrste noževa razlikuju se međusobno samo po tome, što je u handžara sječivo blago zakrivljeno prema dolje, a u jatagana s gornje strane posve pravo, ravno. Dužina im je iznosila i do 80 cm, a prosječna težina kretala se oko 150 dkg. Neki takvi noževi imali su na hrptu (»arka«) sječiva kaneluru u vidu oluka, pa se po tome zvahu o l u č n j a c i. Nazive pojedinih dijelova tih noževa prikazujem na priloženoj skici. Same k o r e ili k o r i c e bile su uvijek od drveta, a obloga im je mogla biti trojaka: od srebnog, iscizeliranog lima, a takve su kore najskuplje, potom od obične kože i, napokon, od uvoštenog platna (t. zv. m u š e m a l i kore). U Sarajevu su radili i nožari, koji su izrađivali samo kore, pa se zvahu k o r a d ž i j e, ali u Foči ne znaju da se takvim radom koji bičakčija posebno bavio.

Pored handžara i jatagana fočanski su nožari izrađivali još sablje, male noževe, džepne preklopne nožiće ili č a k i j e (t. zv. š k l o p c e), britve za kalemljenje (obrezivanje, oplemenjivanje) voća, mum-makaze za osjecanje svijeća, makaze za papir, što su se nosile uz starinsku tintarnicu divit, a poslije Okupacije bavili su se i usapljivanjem košću pribora za jelo, noževa i viljušaka, koje su se mahom izvozile u Austriju, Neki su nožari povremeno čak i puške popravljali, ali im je to bilo posve sporedno zanimanje.

Za fočanske sablje zasad zna samo jako narodno predanje, i čini se da nisu bile pravljene u većim količinama. Stariji Fočaci dobro pamte jednog od posljednjih fočanskih bičakčija staroga kova T o s u n a L e t i ć a iz Mustafa-pašine mahale (umro oko 1895) i pričaju za njega da je znao napraviti takvu sablju, koja se dala smotati u kolut. Za male, pak, noževe, pa čak i za čakije znamo dokumentarno da su se tu radili i prije god. 1878, još u osamnaestom stoljeću. U jednoj ispravi od 27 IV 1784, koja pretstavlja zapravo popis zaostavštine iza umrlog H a d ž i - S u l e j m a n a, sina M u s t a f a - č e l e b i j a n a, iz Hadži-Mustafine mahale u Foči, naveden je i procijenjen, među ostalim, i niz nožarskih proizvoda i nožarskog alata.[138] Ne navodi se zanimanje umrlog, ali se jasno iz popisa vidi da je bio bičakčija. Tu je navedeno i procijenjeno:

Kalemi (dubačka dlijeta)	400 akči
Noževa jatagana 5 kom.	1200 akči
Mesinganih noževa 54 kom.	770 akči
Čakija 83 kom.	480 akči
Opet noževa 2 kom.	120 akči
Mušemali korica 12 kom.	600 akči
Turpija	60 akči
Opet više korica	7250 akči
Opet drugih korica 21 kom.	600 akči
Čelika 34 oke	1020 akči
Opet 1 nož s koricama	360 akči
Opet 1 korice	180 akči
Malih noževa 5 kom.	100 akči

Iz toga popisa saznajemo i cijenu čelika kao glavne sirovine te pojedinih proizvoda. Tako se u to doba čelik kupovao okom po 30 akči, a po komadu se prodavali: jatagani 240 akči, mesingani noževi 14 akči, čakije 5,78 akči, druga vrsta noževa 60 akči, mušemali korice 50 akči, druga vrsta korica 27,6 akči, treća vrsta korica čak 180 akči, a mali noževi po 20 akči. Zanimljiv je spomen m e s i n g a n i h n o ž e v a (pirinčli bičak), i to u većoj količini. Tu se, sigurno, radi o malim noževima, kakvi se još danas ponegdje izrađuju, a čiji je mesingani držak bio u jednome komadu, katkad i korice. Iz toga dokumenta tako saznajemo da su stari fočanski nožari upotrebljavali i taj metal.

U etnografskoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu vidio sam jednu neobično zanimljivu izrađevinu fočanskih nožara: magaze (škarice) za rezanje papira kao sastavni dio divita, koji je pripadao Mehmedbegu Kapetanoviću Ljubušaku. Ta izrađevina, kad je čovjek prvi put vidi, uopće ni po čemu ne sliči današnjim škarama. To je po obliku vrlo tanak bodež dužine 22,7 cm, a sastavljen je zapravo iz nekoliko komada, kojima su dodirne ivice tako izbrušene, da čovjek uopće i ne vidi da je to predmet iz više dijelova. Bodež se po potrebi rastvori, i nastaju škarice s oštricama, pa čak i držcima za prste. Te neobične škare tauširane su srebrnom žicom po čitavoj plohi od dna do vrha vrlo laganim, suptilnim i preglednim ornamentima iz biljnoga svijeta, pa već i po tome pretstavljaju umjetninu prvoga reda. A da su rađene baš u Foči, svjedoči nam sitni zapis u srebrnoj žici na samim škarama, također tauširan, koji glasi: »Ameli Mustafa, kasabai Foča«, što će

[138] Turski arhiv u GH biblioteci, dokumenat broj 1219.

reći »Rad Mustafe, kasaba Foča«. Po saopćenju koje je prije tri godine dao sam prodavalac iz Sarajeva, majstor tih škara bio je iz porodice Kadribegovića, za koju mi već znamo da se od starine bavila nožarstvom.

2. TUFEKČIJE ILI PUŠKARI

To je drugi obrt u Foči koji je bio vezan za metal, upravo čelik te za gotovo sve ostale sirovine, koje su trošili i nožari. Nije taj obrt bio tu osobito razvijen kao nožarski, ali je ipak po kvaliteti proizvoda dostigao prilično visok stepen. Prva poznata vijest o izradi pušaka u Foči potječe iz dosta kasnog vremena, a sačuvao nam ju je također Ami Boue u svom navedenom djelu. Za razliku od proizvodnje noževa, koja je bila u rukama samo muslimana, puške su u tome mjestu kovali i opremali i muslimani i provoslavni. Od muslimana mi je poznat tufekčija Mehmed iz porodice Ramović, koji je radio polovinom prošloga vijeka. U jednoj ispravi od 20 II 1848 navodi se među osobama, koje su digle zajam od jednog fočanskog vakufa.[139] Od pravoslavnih, pak, bavili su se tim obrtom Hadživukovići i Radovići ili, kako se također prezivahu, Šundurike. Ti prvi svojevremeno su se zvali po tome zanimanju Tufegdžići, a zanat su, čini se, napustili prije god. 1878 i postali prvi fočanski trgovci. Posljednji i istodobno vrsni majstori u tome zanatu bili su Risto Šundurika i njegov sin Arso. Radili su prije god. 1878, a kad su te godine austriske vlasti zabranile proizvodnju i pušaka i dugih noževa, oni su se orijentirali samo na jednu granu svog prijašnjeg zanata, a to je inkrustacija, samo sad na posve drugim predmetima. Risto je umro 2 I 1891 (po starom kalendaru) i pokopan je na starom groblju više crkve, a Arso je živio još kojih petnaestak godina iza oca, tamo negdje do god. 1907, bavećі se sve do smrti starim zanatom. I on je pokopan na starom groblju, ali mu na grobu nema natpisa.

Fočanski puškari kovali su, opremali i popravljali, koliko se zna, dvije neobično luksuzne vrste pušaka: džeferdare i pećanke. Džeferdari ili, kako se još zvahu, dževerdeni i džeferlije, jesu duge puške, poznate i vrlo skupe po tome što im je kundak ili jalman cio prekriven sedefom, a cijev i pavte izvezene srebrnom žicom u vidu bujnih ornamenata, pa im je upravo otud i nastalo ime (arap. dževher — nakit). Za kovanje takvih pušaka u Foči imamo potvrdu kod Ami Boue-a, koji, govoreći o prizrenskim puškama, veli i ovo: »Damascirane puške zovu se dževerdeni ili dževerlije. Ovakvih ima naročito u Hercegovini, u Crnoj Gori i u Arnauta, a mnoge od njih pravljene su u Foči.«[140] Taj nam podatak ukazuje istodobno i na glavno tržište fočansikih džeferdara — Hercegovinu i Crnu Goru.

Druga vrsta pušaka koja se proizvodila u Foči jesu male puške zapasnjače, pećanke, tip koji je dobio ime po gradu Peći, gdje se najprije ili najviše izrađivao. I te su puške bogato urešene, samo u nešto manjoj mjeri i u drugačijoj tehnici u odnosu na opremu džeferdara. Vijest o kovanju pećanki u Foči sačuvao nam je poznati folklorist Vid Vuletić-Vukasović, koji je god. 1887 boravio u Foči i raspitivao se tu za stare zanate pa je sigurno tako dobio podatke i o pušci pećanki.[141]

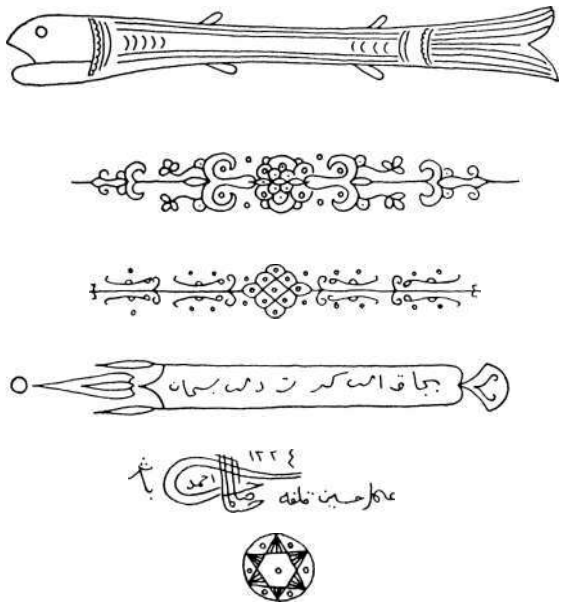
3. UMJETNOST KOVANJA I DEKORIRANJA

Izrađevine fočanskih nožara i puškara, pri čemu u prvome redu mislim na noževe handžare i jatagane te puške džeferdare i pećanke, prelaze okvire obične zanatske tehnike i dobivaju umjetničko značenje po nekoliko svojih osobina. Već sami oblici tih izrađevina, za koje se nipošto ne može reći da su jednostavni i primitivni, ukazuju na više zanatsko znanje i pravi umjetnički osjećaj za forme. Drugu i osobito značajnu vrijednost tih izrađevina pretstavlja čisto tehničko, upravo metalurško umijeće damasciranja čelika, kojim su se fočanski nožari i puškari također bavili. Damasciranje je kovačko umijeće spajanja čelika različitih tvrdoća. Uzima se jedna šipka boljeg gvožđa i druga od čelika te se zajedno užaruju, skivaju (svaruju) i polagano hlade. Proces se ponavlja sve dotle dok se ne postigne posve kompaktna masa, tako da se ne može nigdje razabrati da bi se gdje gvožđe od željeza odvajalo. Sječiva i cijevi, napravljeni od tako prerađenog metala, odlikuju se velikom tvrdoćom i elastičnošću. Tako skovana sječiva ili puščane cijevi zakopavale su se u đubre i ostavljale neko vrijeme. Kiseline iz đubreta nagrizle bi mekanije dijelove, a onda bi se sječivo ili cijev brusila ili polirala, i tako su nastajale slikovite linije na površini ili damast — treća značajka tako sjedinjenih čelika, koja se

[159] Arhiv porodice Muftić na navedenom mjestu, isprava neregistrirana.

[140] A. Boue, o. c. p. 56,

[141] Vid Vuletić-Vukasović, Napomene o narodnom umijeću (Dubrovnik 1913), str. 73.

Ornamentika (taušerski rad) na sječivima dugih noževa

mnogo cijenila. Za taj rad trebalo je i mnogo vještine i mnogo truda, i po tome se vidi da su fočanski nožari i puškari bili ne samo dekorateri nego istodobno i dobri kovači.

Treća i ponajveća umjetnička vrijednost fočanskih handžara, jatagana i pušaka leži upravo u onom bogatom dekoru, kojim su oblagane takve izrađevine. Taj dekor stoljećima je bio svojstven prvenstveno noževima i puškama, i njega je, strogo uzevši, trebalo obraditi u gornja dva poglavlja, ali ga ja ovdje izdvajam u zasebno poglavlje i tretiram kao zaseban umjetnički zanat stoga, što tu umjetnost sretamo i na drugim izrađevinama, osim noževa i pušaka, i što se taj zanat poslije god. 1878, kad je nestalo dugih noževa i pušaka, doista izdvojio u zasebnu i samostalnu zanatsku granu. Prema očuvanim primjercima, umijeće dekoriranja, kojim su se bavili fočanski nožari i puškari, pokazuje tri različite tehnike: c i z e l i r a n j e, t a u š i r a n j e i i n k r u s t a c i j a. Svaku ćemo zasebno prikazati.

C i z e l i r a n j e ili i s k u c a v a n j e ili, kako naši majstori govorahu, k a l e m l u k je tehnika ornamentiranja zasnovana na principu reljefnog iskucavanja željenog ornamenta u srebrnoj plohi ili limu, koji je nožarima bio potreban za okivanje balčaka i kora, a puškarima za okivanje kundaka i cijevi malih pušaka te pavti za džeferdare. Poznato je još i cizeliranje u bakru, ali ono spada u posao kazandžija, i o njemu neću ovdje govoriti. U svima gornjim slučajevima nožari i puškari bi najprije skrojili od srebrne pločice željeni oblik okova, a onda bi ga s unutrašnje strane prevlačili kao prst debelom naslagom olova. I tek tada bi nastupao glavni posao: po okovu s mekanom, olovnom podlogom usijecali bi se čekićem i nizom različitih dlijeta i probojaca željeni ornamenti, a kad bi posao bio dovršen, okov bi se zagrijavao, te bi se tako topljenjem uklanjalo olovo. A ako bi se želio postići što plastičniji i reljefniji ornamenat, onda bi se po istom principu iskucavanje provodilo i s druge strane. Kako ta tehnika ornamentiranja u nožarskom i puškarskom zanatu dolazi na vrlo malim plohama, to je majstor prisiljen da na tim malim prostorima pravi i male, upravo minuciozno obrađene ornamente. Rad je, zbog toga, vrlo kompliciran, i kad još spomenem da pojedini primjeri i pored toga pokazuju upravo bujnu kombinatoriku ornamenata, onda takve izrađevine u našim očima dobivaju još veću vrijednost. Ornamentalni motivi uzimaju se iz prirode, upravo iz biljnog svijeta, najvećim su dijelom iz orijentalnog dekorativnog inventara. Balčak i korice noža uz te motive imaju još i zgodno raspoređene kućice, u koje su ugrađeni drugi ornamenti — koralji i drugo kamenje u boji. Same, pak, korice ukrašene su osobito sitno utučenim i precizno izvedenim vegetabilnim ornamentima neobično bujnog sastava, a početak im rese još ispupčene, također iscizelirane p a v t e ili obruči. Na kundacima i cijevima malih pušaka već sretamo jednostavniji, prije bih rekao naturalniji raspored motiva, među kojima prevladavaju oni s granama i grančicama.

T a u š i r a n j e je druga tehnika dekoriranja fočanskih noževa i pušaka, a sastoji se u tome da se željeni ornamenat najprije urezuje, gravira na plohi čelika u žljebove, koji su u dubini nešto širi, a potom se ti žljebovi ispunjavaju ili, kako se ovdje kaže, p i r l i t a j u srebrnom žicom odgovarajuće debljine. Sličan učinak može se postići i na drugi način, ako se, naime, ploha sitno nazupčala, a u pore, nastale na tako nazupčanoj plohi, utucavala žica batićem. Takva ornamentika biva onda izbočena, plastična, ali su je naši nožari i puškari rijetko upotrebljavali.

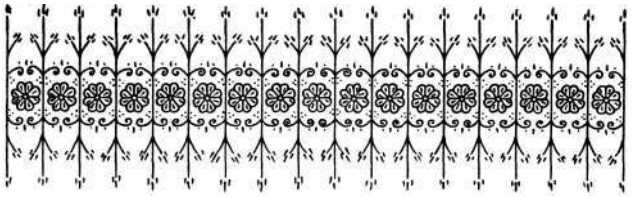
Tu tehniku dekoriranja upotrebljavali su podjednako i nožari i puškari. Na noževima se takav dekor vezao uvijek na postranim plohama sječiva, kadikada od dna do vrha. Motivi, koje primjenjuje ta tehnika, jesu u najviše slučajeva modifikacije arabeske, koje se u vidu dugih vinjeta i drugih ornamenata simetrično rasprostiru po plohama čelika. Tim čisto vegetabilnim ornamentima treba pribrojiti i neke druge, a u prvom redu t. zv. Salamonovu zvijezdu u obliku heksagrama, kojoj se pripisivala i natprirodna moć. Na jednome, pak, nožu iz godine 1820, koji se danas čuva u etnografskoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu (inv. br. 5047) ima i jedan jedinstven likovni ornamenat: lik ribe, koja je čak i u detaljima prikazana; na drugoj plohi sječiva nalazi se ime majstora M u s t a f e i gornja godina kovanja, ali, nažalost, mjesta izrade nema, no s mnogo vjerojatnosti može se uzeti da je nož pravljen baš u Foči, gdje se riba danomice vadila iz Drine i gdje

je nožar sigurno imao najjasniju predodžbu o ribi i osjećaj čak za njenim detaljima, koje je i prikazao. (Vidi sliku na prednjoj strani!)

Tauširanje je dugotrajan i težak posao, koji je iziskivao veliku strpljivost, pa ipak su naši nožari mnogo držali do svoga zanata. To se najbolje vidi iz čitavog niza očuvanih primjeraka, koje rese elegantni oblici i sjajan dekor, a posebno po tome, što su majstori osjećali potrebnim da unesu i svoje ime na svoju izrađevinu. Česti su takvi potpisi, t. zv. d a g m e, osobito na onim noževima, koji su rađeni po narudžbi. U takvim slučajevima tauširano je ime i majstora i vlasnika noža, a usto redovito i godina izrade, samo, nažalost, nigdje ne nalazimo nijednog prezimena, ni oznake mjesta u kojem se nož radio.

Kako je ta tehnika dekoriranja zahtijevala, kako sam istakao, puno vremena i strpljivosti, ona je u Foči pred kraj turske vladavine bila, čini se, posve opala. Jedan jedini taušer u Foči staroga kova, bar bolji majstor, koji je živio i poslije god. 1878, bio je bičakčija M u s t a f a L e t i ć iz Aladža-mahale, vrsna taušerska sila, no i on je već god. 1878, kad su se prestali izrađivati dugi noževi s onom bogatom dekorativnom opremom, napustio svoj stari zanat pa se umjesto nožarstva i taušerstva počeo baviti obradom malog gospodarstva u okolini Foče.

U novim prilikama, koje su nastale austro-ugarskom okupacijom Bosne i Hercegovine god. 1878, počeli su naglo nazadovati stari bosanski zanati, a među njima u prvome redu baš oni umjetnički. Stoga se uskoro povela akcija za obnovom umjetničkog zanatstva u tim dvjema pokrajinama, a pritom se htjelo provesti dvoje: prvo, opet uspostaviti u staroj čistoći najljepše sačuvane oblike stare bosansko-hercegovačke umjetničke tehnike i, drugo, izrađivati predmete prikladne za evropski kulturni život, da se tim načinom osigura unovčenje proizvoda. Provodeći tu akciju, tragalo se u prvom redu za dobrim starim majstorima, i od živućih taušera našao se jedan jedini pravi umjetnik, spomenuti Mustafa Letić u Foči. Pozvali su ostarjelog majstora da se opet lati sitnog batića i srebrnih niti, ali je to on u prvi mah odbio i odgovorio da su vremena njegove umjetnosti već prošla. Starac je očito bio ponosan na svoju umjetnost, koja je bila u najtješnoj vezi s izradom dugih noževa, i nije htio prste savijati oko kojekakvih sitnih drangulija, koje su mu nametali novi gospodari. Uloženo je mnogo truda dok su Letića napokon nagovorili da se vrati starom zanatu i da poučava samo dva učenika u tauširanju. Posao je otpočeo god. 1887. Radio je jedva godinu dana, kad ga ugrabi smrt.[142] No, on je ipak izučio dva učenika i tako uščuvao u Bosni umjetnost tauširanja. Jedan je bio R a š i d J a g n j o iz Foče, koji je nastavio Mustafin zanat, a kasnije se preselio u Sarajevo i tu umro pred Drugi svjetski rat, a drugi je O s m a n B i č a k č i ć iz Sarajeva,

Motiv inkrustacije srebrenom žicom na dirigentskoj palici, rad Arse Šundurike

kojeg već god. 1894 sretamo kao upravitelja odjeljenja za tauširanje Središnje radionice (Umjetno-obrtne škole) u Sarajevu[143] kao preteče današnje Škole za primijenjenu umjetnost u istome mjestu.

I n k r u s t a c i j a je dekoriranje predmeta od drveta u m e t a n j e m metalne, obično srebrne žice. U Foči su tu tehniku gajili samo puškari, i to u starije doba pretežno za dekoriranje drvenih kundaka, a kasnije i drugih predmeta, kao što su drvene kašike, štapovi i dr. Pritom su u starije doba upotrebljavali samo srebrnu žicu, a poslije, osobito oko 1878, i mesing. Posljednji vrsni inkrustatori u Foči bili su već spomenuti puškari ili tufekčije Risto Šundurika i sin mu Arso. Poslije god. 1878 oni su tu umjetnost kao samostalan zanat prenijeli isključivo na kućne predmete, radili na tome i jedan i drugi sve do smrti, izlagali svoje izrađevine u nekoliko velikih gradova pa čak i odlikovanja za njih dobili. U spomenutoj akciji za obnovu starih bosanskih umjetnih zanata god. 1887 u Foči je, kao poznatom i starom središtu takvih obrta, osnovana t. zv. Vladina radionica za inkrustaciju. Na čelo te radionice postavljen je Risto Šundurika, no kako taj majstor bješe već u poodmaklim godinama, radnju je zapravo vodio sin mu Arso. Nije to bila neka suvremeno opremljena radionica, nego obični dućan u Donjoj čaršiji kraj Šehove džamije (s lijeve strane idući s malog mosta), u kojem su otac i sin i prije radili. Ime »Vladina radionica« dobio je jedino po tome, što je vlada davala neku potporu učenicima, koji su učili zanat kod Riste i Arse. Arso je radio tu po starome načinu, sjedeći na sofi svoga dućana, dug niz godina, pa je po vrsnoći rada i po broju dekoriranih predmeta nadmašio u toj umjetnosti i samog oca i ostao u uspomeni Fočaka do dana današnjega. Bio je to čovjek bez ikakve školske naobrazbe, ali izljevi njegova duha, preneseni u predmete, koji su se do danas očuvali, . odaju umjetnika velikih kvaliteta. U kući starice Jelene Kočović u Čerezluk-mahali vidio sam nekoliko predmeta koje je on dekorirao srebrnom žicom za Jelenu i njenoga muža protu i fočanskog paroha Josifa Kočovića (strijeljan kao talac 1914 u Foči):

[142] Bosna i Hercegovina na milenijskoj izložbi u Budimpešti godine 1896, Budapest 1896, str. 26—33.— S. O našem domaćem obrtu, O s v i t (Mostar), III-1900, br. 45. (13 VI).

[143] Školski vjesnik (Sarajevo), 1/1894, str. 456.

igla pribadača za ženski šešir, štap, dirigentska palica i orahov šesterobridni sto s četiri stolića (peškuna) od istog drveta. Motivi, koje je on tu izvezao srebrnom žicom u drvetu, a koje na stranama ovoga rada i u slici prikazujem, pripadaju dobrim dijelom zapadnjačkoj dekorativnoj kulturi, a to je i razumljivo kad se zna da je jedno vrijeme radio po uputama i uz potporu austrijskih vlasti.

Upravo one iste godine kad je osnovana Vladina radionica za inkrustaciju u Foči je bio spomenuti folklorist Vid Vuletić-Vukasović, pa se tom prilikom zanimao i za stare obrte u Foči. Naročito su mu pažnju privukli radovi baš Arse Šundurike (on ga krivo zove Sundurikom) i Mustafe Letića, pa je o njima napisao te iste godine i zaseban člančić, i ja taj opis danas već kao izvorni materijal i kao dopunu ovome poglavlju u cijelosti ovdje prenosim:

»Odavna su poznati fočanski noževi i fočanske rezbarije, te im se i dan-danas čovjek može diviti, a i vlada podupire takve zanatnike, daje im potporu i alat, da vježbaju zanatnike u zanatu. Mladi šegrti primaju mjesečno malenu potporu, pa je ovo neka vrsta škole, regbi najpraktičnije. Na 22 septembra 1887 posjetio sam s Jovanom Čokićem, kancelistom i referentom obrtne struke u fočanskom kotaru, radionicu rezanja u drvu ispunjanjem narodnih motiva srebrnim nakitima i t. d. Gazda radionice je i učitelj momčadi mladi Arsa Sundurika. On je naučio zanat od oca, a otac mu je pirlitao za turskog vakta oklope na puškama i na drugom oružju te je taj zanat tjerao sve do okupacije. Sada narod ne nosi oružja, pa eto Šundurike vezu srebrom i tučom pirlitane (vezene) štape, cigarluke, i t. d., a to sve narodnim motivima (gdjegdje upada i arapskog veza): vodicama, kukama, cvijetićima, babicama, sponama i t. d. Sundurike su bili odlikovani na tršćanskoj izložbi, te im je u radionici u okviru spomenica. Rečene se stvari prodavaju po svoj Herceg-Bosni, te su njihovi cigarluci cijenjeni kao i travnički, a u posljednje doba primaju narudžbe iz Beča i t. d. Iz Beča šalju preko obrtničkog referenta različitih prostih drvenih predmeta: ručica, nožica za kutije i t. d., a da ih spomenuti Arsa Sundurika napuni, po svom ukusu, narodnim motivima. Štapi su od tvrda drveta, crni su kao ebanovi, ja li daju na orah, pa ih cijene od sedam forinti do trideset i pet. Onaj su čas radili pastirsku štaku za episkopa Ignjatija u Mostaru, te je bila pogođena sedamdeset i pet forinti, a izdjelana je od drenovine, na zglobove, da se može sklopiti, kad se jaše. Majstor radi, a učenici pripravljaju vitice ili djelaju drvo i t. d., a neki paze. Arsa je primao vitica od tuča i od srebra u kutijama iz Beča, al' nijesu tako dobro rasploštene kao što to sam majstor zna uraditi na nakovanu. — Drugi je zanatlija u Foči Mustafa Letić, on zna baš vješto pirlitati (udarati arabeške) na gvožđe, te je čuven na daleko. Arabeskiran nož narodnim motivima prodaje se od pet forinti do sedamdeset i jače, pa tako ne znadu raditi kao Letić ni u glavnim gradovima. On je čuvao svoj zanat kao tajnu, pa eto ostario je, a to još nitko u Foči nije oporavio. On nikoga nije htio k sebi na zanat ni u dućan pa eto je vlada u posljednje doba doskočila i toj neprilici, uradila je i s njime kao i s Arsom Sundurikom, pa eto, regbi, da će ga tkogod zamijeniti u Foči. Vidio sam njegovih vrsnih rađa u predstojničkom uredu kod g. Jovana Čokića, ali, žalibože, nijesam ga zatekao u poslu u radionici, jer je onaj čas bio otišao na selo. — Fočanski su noži na glasu, a tako sam viđao i pirlitanih kašika (ožica), al' svakako ni izdaleka se ne mogu usporediti s noževima i drugim oružjem, što ga kuje i resi Mustafa Letić, kaonoti što je on za turske vlade pripravljao oružje za age i begove.«[144]

4. KUJUNDŽIJE ILI ZLATARI

U prijašnjim vremenima, dok je podržavan ornamenat kao bitan dio nošnje i žena i muškaraca, zlatarski obrt bio je u cvatu u mnogim našim mjestima. U Bizantu je bio na visokom usponu još u Srednjem vijeku, a isto je tako bilo zlatara koji su čak i novac kovali još u srednjevjekovnoj Srbiji, Dalmaciji, posebno Dubrovniku i, bez ikakve sumnje, u nekoliko mjesta u Bosni i Hercegovini. Zanimljivo je, međutim, da toga obrta, sudeći prema turskom katastarskom popisu od god. 1477, nije bilo u Foči u predtursko doba, mada su ga u to vrijeme imala neka druga i manja mjesta, kao što je Goražde, Čajniče, Fojnica i dr. Iz toga proizlazi da je i taj zanat došao u Foču s Turcima. Stariji pak ljudi u Foči pričaju da su prvi fočanski zlatari bili iz Janjine u Grčkoj, a to može biti i tačno. Prve pak poznate kujundžije u Foči imamo iz svršetka šesnaestog i iz sedamnaestog vijeka. U navedenim obračunima nekih fočanskih vakufa, pokazali smo, javljaju se u Foči god. 1600 i 1605 zlatari Salih, Hasan, Hadži Mehmed, 1610 Mehmed, 1617 Alija, a 1664 Mihajlo iz Ligata. Iz tih se izvora vidi da je kujundžijski obrt u Foči bio u rukama i muslimana i pravoslavnih. Kasnije pak, ne zna se tačno od kojeg vremena, tim obrtom u Foči bave se samo pravoslavni, i bile su poznate pravoslavne kujundžijske porodice u kojim se taj zanat predavao s koljena na koljeno: Jeremići, Tošovići, Nikolići, Dragovići, Jaglučići i Kujundžići. Ti posljednji, koji se još zvahu Spahići ili Ligaćani, porijeklom su iz Ligata između Foče i Ustikoline

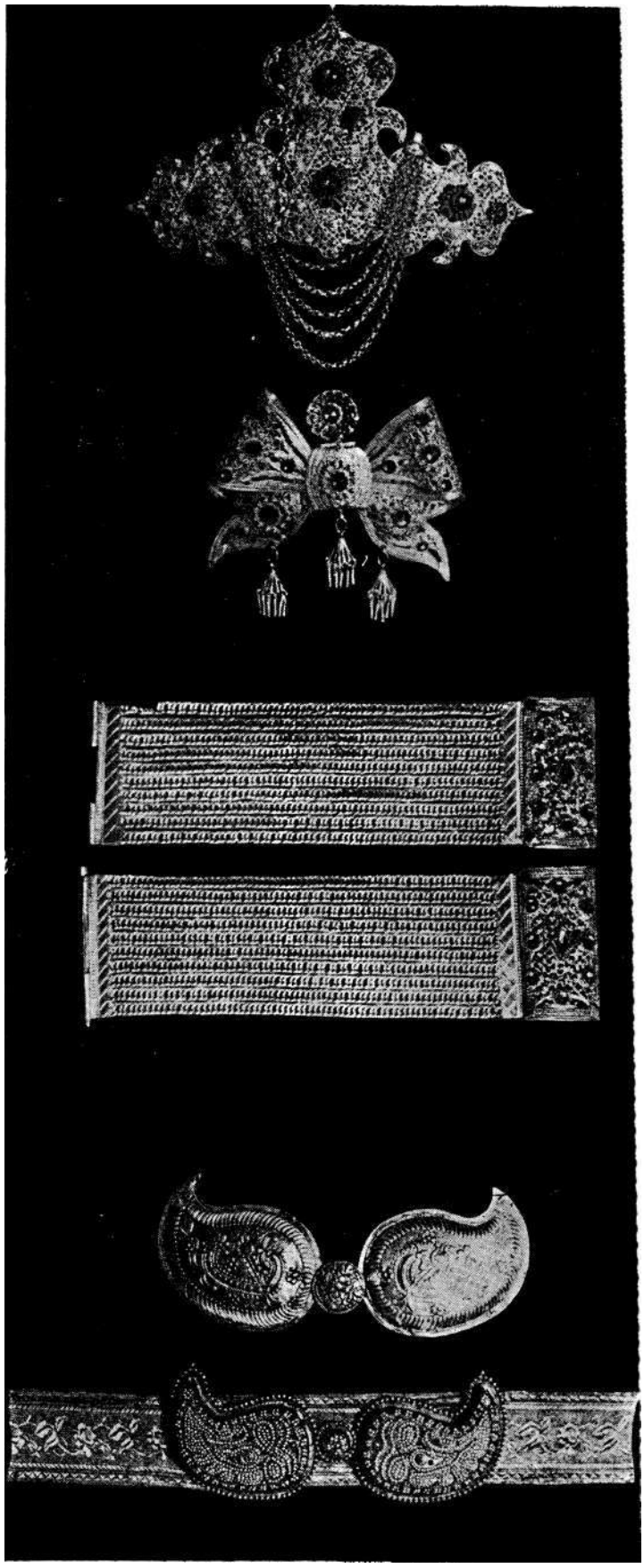
[144] V. Vuletić-Vukasović, Obrti u Foči, Glasnik Društva za umjetnost i obrt (Zagreb), III/1888, str. 27.

i sigurno su potomci još onoga kujundžije Mihajla iz godine 1664. Posljednji izdanci te stare porodice koji su se bavili kujundžijskim obrtom bili su braća Vasilije i Pero Kujundžić; Vasilije je radio sve do smrti god. 1938. Prema podacima, koje sam dobio od fočanskog kujundžije Uroša Tošovića, fočanski zlatari poznavali su i slavili esnafsku slavu.

Poslije god. 1878 zlatarski je obrt u Foči spao na desetak dućana. Sve te radnje nalazile su se u Prijekoj čaršiji, između Careve džamije i sahatkule, i još se uvijek dosta radilo. Izrađevine fočanskih kujundžija mnogo su se raznosile po čitavoj Crnoj Gori i po dobrom dijelu Hercegovine, a poslije god. 1878 izvožene su i u Austriju, čime se osobito bavio fočanski trgovac Hadži Bećir Njuhović. Zna se da su postojale 2—3 kujundžijske radnje koje su radile samo za Hercegovinu i Crnu Goru. Na takav rad fočanskih kujundžija za mušterije u Crnoj Gori sjećaju nas konkretno i danas jedne ženske srebrne pavte, koje se danas čuvaju u cetinjskom muzeju, a na kojim stoji, prema podacima, koje mi je dao prof. Seid Traljić, ovakav zapis ćirilicom o vlasniku pafti, kujundžiji te mjestu i godini rada: »JOVANI : LAZARA : SOOČICE : G : G : M : K : U FOĆI 1869«.

Kujundžijski obrt potpuno je izumro u Foči početkom prošloga rata, upravo u kasnu jesen god. 1941, ali su još živi posljednja trojica fočanskih kujundžija, Uroš Tošović, Simo Dragović i Novak Popadić, i bave se posve drugim poslovima. Uroš Tošović, vrsna kujundžijska sila, god. 1953, kad sam ga posjetio i s njime razgovarao o njegovu starom zanatu, radio je u Poljoprivrednoj zadruzi u Dragočavi. Kod kuće čuva još priličan broj svojih izrađevina iz doba prije god. 1941. Našao sam ga kod kuće na Barakovcu tek kasno predvečer, kad se vratio iz zadruge. Pokazao mi je svoje izrađevine i dao mi vrijednih podataka o obrtu, kojim se on bavio gotovo puna četiri decenija. Rođen je u Foči god. 1892, a zanat je počeo učiti u jedanaestoj godini u dućanu oca Vasilija i djeda Stjepana, koji su zajedno radili, i savijao prste oko sitnih srebrnih niti sve do god. 1941.

Fočanski zlatari izrađivali su cio niz ukrasnih, utilitarnih i zavjetnih predmeta od srebra i zlata, koje ću kasnije navesti, a pritom su se služili, kao i zlatari u drugim mjestima, dvjema vrstama dekorativne tehnike: *cizeliranje* ili *kalemluk* ili *iskucavanje,* koje sam već opisao, te *filigranska tehnika,* koju pretstavlja mrežasto pletenje, vezenje i oblikovanje ukrasnog predmeta od same srebrne ili zlatne žice na podlozi od srebrnog ili zlatnog lima ili uopće bez podloge. Cizeliranje se primjenjivalo samo na srebrnim ili, rjeđe, zlatnim plo-

Ženski, nakit, radovi posljednjeg fočanskog kujundžije Uroša Tošovića. Odozgo prema dolje: pijevac-pavte, mašna pavte, belenzuke i dvije vrste badem-pafti, gornje kovane ili cizelirane, a donje t. zv. biserli badem-pavte

čicama, dakle na predmetima veće površine, a filigran isključivo na sitnim predmetima, koji su se smatrali sastavnim dijelom odjeće. Radovi te druge vrste vrlo su precizni i jako spori, a sastoje se iz niza ornamenata, što ih čine spiralne grančice od tanke žice, a glavni ornamenat uvijek pojačava još niz sićušnih kuglica, rozeta, faseta i dr. U tome obrtu osjeća se utjecaj i religije, pa u dekoru vidno mjesto zauzima i šesterokraka zvijezda (Solomonovo slovo), kojoj se pripisuje apotropejska moć. Pafte za žensku odjeću s tako izvezenom zvijezdom radio je još do pred rat i Uroš Tošović, a jedna takva prikazana je i na priloženoj slici. Dekorativni motivi filigranerija kujundžijskih radova nemaju određenih formi, ili, drugim riječima, ima ih toliko, da je upravo nemoguće provesti njihovu tipizaciju. Stoga se kujundžijski predmeti ističu više vanjskim, općim oblikom, nego li sitnim dekorom. Pa i pored toga mora se istaknuti da je svaki majstor imao donekle svoj specifičan način rada i dekoriranja, i svaki je, po svjedočanstvu kujundžije Uroša Tošovića, mogao poznati predmet koji je on izrađivao i dekorirao. U svome su zanatu fočanske kujundžije, čini se, prednjačili i sarajevskim kujundžijama: ti posljednji upotrebljavali su, prema jednom podatku, t. zv. »fočanski let«, kojeg su valjano znali napraviti samo fočanski majstori i koji je bio njihova tajna.[145]

Koliko sam mogao saznati, fočanske kujundžije izrađivali su dvadeset i jednu vrstu predmeta koji su služili u različite svrhe, a ponajviše, dakako, potrebama ukrašavanja, do kojeg se mnogo držalo, isto onoliko, koliko i do same odjeće. Navodim te izrađevine ovdje abecednim redom: belenzuke (pletene i pulane), broševi, ćeftazeta, ćusteci, dilbagije, dukat-okovanik, ežder-kovče, halhale, igle špiode, janjoši, kabare, katije, kolani, krstovi, lančići i lanci za satove, mendjuše, parazvane za noževe, pavte (biserli, badem, pijavec, mašna i obične), prstenje, sejmen-kite i toke muške. Iako ne postoji još kod nas popis i opis izrađevina naših kujundžija, ovdje se ne možemo zadržavati na opisu pojedinih izrađevina i na analizi njihovih sastavnih dijelova te tehnološkom procesu kujundžijskog rada, jer sve to, što bi se navelo za Foču, vrijedi istodobno i za kujundžije ostalih naših mjesta koji su se služili manje-više istom tehnikom i istim oblicima.

5. KAZANDŽIJSKI OBRT

Među fočanske obrte koje po samim oblicima i težnji za dekorom označavamo višim, umjetničkim, valja ubrojiti i izradu predmeta različite namjene od bakrenog lima te samu tehniku dekoriranja tih predmeta. Tim obrtom bave se posebni obrtnici, kazandžije, a u Foči su nam dobro poznati odnazad sedamdeset godina. Oni su, kao i oni u Sarajevu, proizvodili u prvome redu kalajisano suđe, kalajisavali ih i ornamentirali u dvije tehnike: cizeliranje ili kalemluk, koju su upotrebljavali i kujundžije, te *savaćenje* ili *graviranje,* koja se sastoji u tome, da se željeni ornamenat urezuje u bakrenu podlogu, a kad bude ornamenat gotov, zamaziva se prije kalajisavanja čađom i šljivovim pekmezom i poslije kalajisavanja ukloni, i tako ornamenat ostaje u žutoj boji bakra i čini ugodan kontrast s bijelom, kalajisanom okolinom.

Prema jednom nepotvrđenom podatku, u okolini Foče se nekada kopala i talila bakrena ruda-ča, osnovna sirovina kazandžijskog obrta. Postoji pak i predanje, da je u Foči bilo kazandžija i prije god. 1878. Ta dva razloga naveli su prof. Kreševljakovića da u svojoj radnji o kazandžijskom obrtu u Bosni i Hercegovini izrazi veliku vjerojatnost da je (kazandžijski obrt u Foči starijeg datuma.[146] Kreševljaković, pišući svoj rad, nije imao u rukama dokumente o fočanskim vakufima, u kojim se, kako smo naveli, spominju brojni obrtnici u godinama 1600, 1605, 1617 i 1664. Danas već na osnovi tih dokumenata ne može se održati mišljenje, da je kazandžijski obrt u Foči starijeg datuma. U spomenutim dokumentima navedena su imena i zanimanja preko devedeset različitih obrtnika, ali kazandžijskom obrtu nema nigdje ni traga. Kad to imamo na umu, onda nije moguće da su kazandžije bili jedini obrtnici koji nisu u navedeno doba dolazili u priliku bilo da dižu zajam, bilo pak da sudjeluju kao jamci ili svjedoci kod dizanja zajma. No, kad bi taj obrt u to vrijeme i postojao, činjenica da se obrtnici te struke nigdje ne pojavljuju u navedenim dokumentima govorila bi da je u to doba taj obrt bio vrlo uzak, sveden na jednog ili dvojicu obrtnika. Ja se na osnovi tih dokumenata priklanjam mišljenju da Foča nije imala kazandžija sve do bar 1617 godine, dokle možemo pobliže pratiti vrste fočanskih obrta. Je li pak poslije te godine bilo toga obrta u Foči do austrougarske okupacije, to ostaje posve otvoreno pitanje, jer baš za taj period imamo najmanje arhivalne građe. Ostaje jedino navedeno narodno predanje, ali je ono zasada tek predanje i ništa više, S obzirom pak na samu veliku rasprostranjenost i upotrebu bakrenog suda u ona prijašnja vremena te s obzirom na potrebu povremenog kalajisavanja i opravka takvog suđa posve je prirodno da bi Foča umjesto kazandžija mogla imati bar kojega kalajdžiju. A takav obrt doista sretamo u Foči još početkom sedamnaestog stoljeća: u navedenim

[145] H. Rener, Herceg-Bosnom uzduž i upoprijeko, sv. III, str. 143.

[146] H. Kreševljaković, Kazandžijski obrt u Bosni i Hercegovini. — *Glasnik Zem. muzeja,* N. s., VI/1951, str. 191—192.

obračunima fočanskih vakufa navode se dvojica fočanskih kalajdžija kao zajmoprimci, god. 1600 Sefer (?), a god. 1610 Bešir.

Oni pak noviji kazandžijski obrtnici u Foči, koje smo najavili na početku ovoga poglavlja, otpočeli su raditi tu krajem prošloga stoljeća presadivši taj zanat u Foču iz Sarajeva. Prvi je taj obrt prenio tu kazandžija *Meho Hadžahmetović,* rodom Fočak. Izučio je zanat u kazandžijskoj radnji porodice Hajra, a dućan u Foči otvorio je i otpočeo s radom god. 1889 te poslovao neprekidno sve do god. 1941, dok nije nastupio rat (ubili su ga četnici te godine u Foči). Bio je dobar majstor. Radio je t. zv. *ravno* i *čarkiš* sude, a usto i rakijske kazane. Dućan mu je bio u Donjoj čaršiji, upravo uz ćupriju, a radnja mu bila, prema kazivanju njegovih mladih esnaflija i sugrađana, velika i uvedena. Imao je po dvije hiljade kilograma bakra u prometu.

Drugi po redu kazandžijski dućan u Foči otvorio je god. 1907 *Smail Kašmo* (rođen 1886 u Foči). I on danas radi o drugome poslu. I on je kazandžijski zanat završio u Sarajevu kod braće Ramića; po danu je radio o zanatu, a uvečer pohađao Zemaljsku radionicu umjetnih zanata za Bosnu i Hercegovinu, gdje mu je bio prvi učitelj poznati majstor Bektić. Zanat je završio 1905 pa je dvije godine izatoga radio kao kalfa u istome mjestu, a onda prešao u Foču i tu otvorio dućan u Prijekoj čaršiji. God. 1910 otvorio j;e i drugL kazandžijski dućan u Trebinju i tu nastavio raditi, a u Foči ostavio izučenog kazandžiju brata Rašida. Godine pak 1912 zatvorio je i jedan i drugi dućan pa se odao trgovini voćem za izvoz, čime se pomalo i prije toga bavio jer mu je to, kako on sam kazuje, bio tada unosniji posao. Izučio je trojicu kazandžijskih obrtnika: Avdu Balića, Memiša Kumru i Ahmeta Dizdarevića. Avdo Balić otvorio je dućan u Foči oko god. 1912 i radio do 1918 (tada umro od sušice, i radnja mu zatvorena). Memiš Kumro, izučivši zanat, otvorio je kazandžijski dućan u Ustikolini i radio tu od 1912 do 1918, a treći pak učenik Ahmet Dizdarević otvorio je god. 1913 dućan u Trebinju, gdje i sada radi.

RÉSUMÉ

HISTOIRE ET ART DE FOCA SUR DRINA

Foca est aujourd'hui une petite ville du sud-est de la Bosnie, sur la rivière Drina, comptant environ dix mille habitants. Elle a grandi sur l'importante et ancienne route de caravanes qui, déjà au Moyen Age, et peut-être même avant, reliait le littoral adriatique, et en particulier la florissante cité commerciale de Dubrovnik, à l'intérieur de la Péninsule Balkanique et à l'Asie Mineure. En raison de cette voie qui canalisait la culture venant de l'Est et celle de l'Ouest, Foca était prédestinée à prendre de l'essor en tant que ville à l'économie et à la culture matérielle et spirituelle développées. C'est précisément le développement de la culture matérielle de cette localité au cours des siècles écoulés qui fait l'objet de la présente étude, et nous la résumons ici selon les chapitres qui divisent l'étude elle-même.

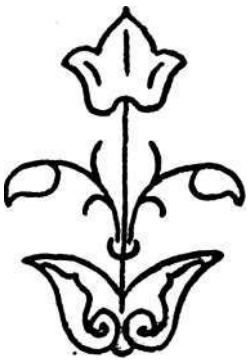
I. *Conditions historiques et culturelles de la ville et de ses environs.* — Les vestiges archéologiqes, bien qu'assez rares, nous prouvent que les environs immédiats de la ville étaient déjà habités à l'époque préhistorique et, plus tard, à l'époque romaine. On a pu constater qu'à cette époque régnait la coutume d'embaumer les morts, et c'est la première fois que cette coutume apparaît dans les Balkans à l'époque néolithique. L'histoire de Foca, authentifiée par des documets, ne commence vraiment qu'au Moyen Age, où elle apparaît, comme étape de caravanes, sur la route mentionnée plus haut. Dans ce rôle, elle est mentionnée dès 1638, sous le nom de *Hotca* ou *Choca,* qui s'est transformé sous la période turque pour devenir l'actuel Foca. Le Moyen Age a laissé son empreinte dans la ville et les environs: en ville, tout d'abord sous la forme de la basilique, sur les fondations de laquelle repose aujourd'hui la mosquée du Tzar; dans les environs, sous forme de nombreuses pierres tombales pataraines, qui représentent une valeur historique et artistique.

C'est sous l'occupation turque que Foca connut son plein épanouissement, économique et architectural, et devint l'un des centres économiques et culturels les plus importants des Balkans. Les Turcs la prirent en 1466, en firent en cinq ans le siège du sandjak herzégovinien (elle le demeura quatrevingts ans), et la première mosquée de l'endroit fut construite deux ans plus tard (entre 1472 et 1474). En 1477, d'après le renseignement du sandjak herzégovinien effectué par les autorités turques qui fut alors publié, Foca comptait 227 maisons (foyers, plus exactement), et cela démontre, comparativement aux autres données, que Foca était alors le plus grand bourg de Bosnie-Herzégovine. Selon ce même renseignement, il y avait en 1477, c'est-à-dire 12 ans après la conquête, seulement trois musulmans, cela signifie que le processus d'islamisation fut lent, et qu'il faut modifier l'hypothèse jusqu'à présent anmise, d'une islamisation brusque en Bosnie. Au XIVe siècle, le développement économique et culturel de Foca prend son plein essor, ce que soulignèrent presque tous les chroniqueurs étrangers qui passèrent par là, et dont les extraits concernant la ville sont cités ici. A la fin de ce siècle, il existe déjà à Foca plus de 24 corps de métier, et d'autres sources, postérieures ,nous en révèlent 7 autres, de sorte qu'il y avait là sous- l'occupation turque en tout 31 espèces d'artisanats. Mais nous ignorons si les artisans de Foca étaient groupés en corporations.

II. *Analyse urbanistique.* — Comme presque toutes les autres villes datant de la période turque en Bosnie, Foca a été, elle aussi, construite en grande partie sur un terrain qui descend vers la rivière et la grand-route, et permet la meilleure exposition au soleil et à l'air pur. De même que toutes les villes médiévales de l'ouest, Foca s'est également développée autour du noyau économique essentiel qu'est la place, et s'est agrandie concentriquement, de tous côtés. Les maisons d'habitation de type oriental représentent pour la plupart la structure architectonique de l'agglomération, de même que de nombreuses constructions telles que les hauts minarets de pierre qui s'élèvent au-dessus des toits dans les différents quartiers. Jusqu'à la fin du XVIIe siècle, la ville a vu développer dix-sept quartiers, qui ont pris le nom des fondateurs de leurs mosquées respectives. La disposition des maisons d'habitation dans ces quartiers par rapport à la rue est, comparativement aux autres villes de Bosnie, particulière à Foca: là, la maison fuit la rue et le monde extérieur, elle s'enfonce plus profondément dans la parcelle qui lui est allouée, et recherche l'intimité. C'est une caractéristique urbanistique de l'ancienne, comme de la nouvelle Foca, que ces surfaces d'un vert soutenu qui donnent à la ville ombre et fraîcheur. On rencontre aussi de telles surfaces autour de certaines maisons, dans leurs cours (avlijas) toujours plantées de fleurs et d'arbustes. Cette verdure donne à Foca, dans le sens microurbanistique du mot, le caractère de *ville-jardin* et égalemenet, dans l'ensemble, tous les traits d'une *ville-paysage,* tels qu'on en rencontre rarement d'aussi parfaits.

III. *Monuments architectoniques.* — La valeur et l'importance culturelle toutes particulières de Foca résident en fait dans ses monuments architectoniques dont la plupart, cela va sans dire, remontent à la période turque. L'architecture médiévale est représentée uniquement par les seuls vestiges de la basilique, sur les assises de laquelle repose aujourd'hui la Mosquée du Tzar, et par les fragments de pierre décorés, qui écoquent nettement dans la pierre représentent, selon l'auteur, un caractère particulier de l'art médiéval dans cette région. Pendant la période turque furent élevées un grand nombre de constructions diverses dont beaucoup présentent une valeur artistique durable: 16 mosquées, dont la plus ancienne est celle *d'Aladza.* construite en 1550, trois, et peut-être quatre »medresas« (écoles réligieuses), une »tekija« (monastère), de nombreuses maisons d'habitation, six bains publics (hamams), de nombreuses fontaines et conduites d'eau, (Foca avait sa canalisation avant même l'année 1474!) puis ,dans le centre, des bâtiments de commerce, un grand nombre de »hans« (auberges où les voyageurs passaient la nuit) et de »musafir-hans« (auberges gratuites), deux »imarets« (cantines gratuites), ensuite des monuments funéraires et une tour à horloge. Toutes ces constructions présentent un caractère oriental très marqué, le caractère en fait de l'architecture turque, et sont l'oeuvre en partie d'artisans orientaux, en partie d'artisans du pays, en particulier des célèbres tailleurs de pierre de la côte dalmate. En même temps que l'analyse architecturale et artistique de ces monuments, sont également fournies ici les données historiques qui les concernent.

IV. *Métiers artistiques.* — Pendant la période turque, Foca était une ville à l'économie commerciale et artisanale d'un niveau très élevé. Il est donc très naturel que parmi ces nombreux métiers se soient développés et maintenus ceux qui avaient pour but de satisfaire aux besoins de luxe, en fait aux besoins artistiques de l'homme. Ces métiers artistiques ont connu un véritable épanouissement et Foca était même célèbre par certains d'entre eux. Il faut en premier lieu signaler l'art avec lequel étaient travaillés les long couteaux *handzars* et *yatagans,* décorés richement, et avec goût, ainsi que certaines sortes de fusils, les bijoux d'or et d'argent (qu'exécutaient les orfèvres), toutes sortes de plats et autres objets de cuivre (travail des chaudronniers). Les objets de cette sorte qui ont été conservés nous permettent de constater que la façon dont ils étaient travaillés dépassait le cadre de l'habituelle technique artisanale et présentait un caractère artistique, dû à leur forme autant qu'au travail (damasquinage de l'acier), et en particulier au sens très développé de la décoration manifesté dans tous ces objets. Ce sens de la décoration prenait différents aspects techniques: ciselure, intaille, incrustation, gravure et filigrane, et certaines de ces techniques se sont conservées jusqu'à la première guerre mondiale, époque à laquelle ont disparu presque comnlètement tous ces anciens artisanats. Les formes fondamentales et la technique artisanale elle-même ainsi que la terminologie provenaient de la région ethnique turque qui a également transformé, du point de vue culturel, toutes les autres agglomérations pacifiées. D'ailleurs dans le monde entier on s'inspire des bons exemples et des techniques déjà affirmées en matière d'art; ces modèles étrangers ne diminuent donc pas non plus la valeur de l'artisanat artistique de Foca des siècles passés. Ce qui est important, c'est de pouvoir constater que de tels artisanats existaient à Foca, et que là vivaient des hommes qui savaient trouver leur pronre expression artistique, et qui ont su transmettre leur art, véritable bien commun, de génération en génération.

Motiv ljiljana, inkrustacija srebrenom žicom Arse Šundurike na drvenom stocu

ESAD PAŠALIĆ

RIMSKA CESTA IZMEĐU BANJALUKE I BOSANSKE GRADIŠKE

1. UVOD

Ispitivanja tragova rimske ceste od Banjaluke do Bos. Gradiške pisac ovog rada vršio je u 1954 i 1955 g. Ta spitivanja su nastavak onih koja su obavljena još u 1953 i 1954 g. na dijelovima: Mlinište — Podrašničko Polje; Podrašničko Polje — Banjaluka i Mrkonjić-grad — prema Banjaluci. Rezultati tih istraživanja već su saopšteni.[1] Podaci koji su u tim saopštenjima izneseni nisu potpuni zbog toga što je moralo izostati lociranje pojedinih postaja i naselja uz navedene dijelove poznate rimske magistrale Salona — Servitium. Poslije izvršenih ispitivanja i na prostoru između Banjaluke i Bos. Gradiške može se tačnije obilježiti pravac tog dijela rimske ceste. To obilježavanje, također, omogućuje preciznije lociranje rimskih postaja i naselja ne samo na ovom prostoru već i na područjima uz dio rimske ceste Mlinište — Podrašničko Polje — Banjaluka.

U saopštenju o rimskoj cesti Podrašničke Polje — Banjaluka[2] izneseni su razlozi koji opravdavaju potrebu da se izvrši naknadno određivanje lokacija rimskih postaja i naselja. Potsjećamo na to da istraživanja između Banjaluke i Bos. Gradiške u 1954 g. nisu bila završena[3] i da se tek poslije ispitivanja na tom otsjeku rimske ceste u 1955 g. može uz pomoć rimskih itinerara i svih dosad prikupljenih arheoloških podataka dati određenija topografija cijelog cestovnog pravca Mlinište — Bos. Gradiška.

Valja napomenuti da tokom putovanja kroz ove krajeve pisac nije dospio da utvrdi topografiju i ostatke drugih rimskih puteva koji se ovdje bogato granaju i slijevaju na rimsku cestu Salona — Servitium. Jedino je dosada stigao to da učini za rimski put od Mrkonjićgrada prema Banjaluci. Da zapadna Bosna ima dosta tragova rimskog života, a posebno tragova rimskih puteva, istaknuto je još u prvim arheološkim bilješkama i radovima o tim krajevima koji su objavljeni potkraj prošlog vijeka.[4] Novija arheološka istraživanja u zapadnoj Bosni proširila su ranija znanja o značaju ovih krajeva u rimsko doba. Međutim, rimski putevi u zapadnoj Bosni i drugim dijelovima naše zemlje čekaju one koji će ih ispitati i obilježiti i na taj način dati nove priloge poznavanju istorije Bosne i Hercegovine za vrijeme Rimljana.

2. TRAGOVI I PRAVAC CESTE

Od Banjaluke prema Savi tragovi rimske ceste mogu se pratiti samo djelimično i samo na pojedinim mjestima. Ovo je predio prostranog Lijevče Polja. Između Banjaluke i Laktaša ravnica je sužena i ide dolinom Vrbasa, a od Laktaša prema Savi ona zahvata široki predio koji se proteže od istočnih obronaka Kozare do zapadnih obronaka Motajice. To je kraj vrlo jake kultivacije zemlje koja je od davnine zatirala tragove spomenika ljudske kulture, pa i tragove rimskih komunikacija. Otuda je za poznavanje rimske ceste na ovom području presudno istraživanje ostataka antičkih naselja na koje se još i danas nailazi.

Do Trna — 9 km sjeverno od Banjaluke — rimska cesta je išla dolinom Vrbasa istom trasom kojom ide današnja cesta. To je prirodno najpogodniji prolaz za komunikacije. Trn i njegova bliža okolina bogati su ostacima rimskog života.

[1] Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo, 1954., 312 (krat. GZM). »Naše starine«, III., Sarajevo 1955.

[2] »Naše starine«, 1. c.

[3] »Naše starine«, 1. c.

[4] Ballif, GZM, III., 1891., 403—404; idem, Romische Strassen in B. u. d. H., Beč 1893., 1—11 — Upor.: idem, Das Strassenwesen in B. u, H., Beč 1903, 9.

Sl. 1. Detalj rimskih zidina na lokalitetu Zidine u Laktašima

Još je Blau[5] zabilježio da se, pored drugih nalaza, u Trnu na desnoj obali Vrbasa nalaze temelji rimskog kastruma. Radimski je o rimskom naselju u Trnu dao preciznije podatke i ispravio Blauovo mišljenje da su sačuvani temelji ostaci rimskog kastruma na desnoj obali Vrbasa. Stvarno se, po Radimskom, radi o prirodnoj tvorevini koju je napravio Vrbas a ne o Kastrumu, ali se u Trnu na lijevoj obali Vrbasa nalaze ostaci rimske naseobine.[6] Obilazeći ovaj teren u 1954 i 1955 g. ustanovio sam da se i danas u Trnu na njivama uz cestu, pa i na desnoj obali Vrbasa, nalazi mnoštvo fragmenata od građevinskog materijala upotrebljenog za rimske zgrade. Mještani znaju za stare zidine koje su bile na njivama Tomić Matije, a danas ih više nema, a Đumrukčić Hamid, zemljoradnik iz Trna, zna da je 1925 g. u tim zidinama nađena natpisna ploča koja je odnesena u Zagreb. Na humkama po njivama Vidović Ilije često se nalaze odlomci rimskih opeka i keramike, i isto tako i rimski novčići. Humke nisu ništa drugo nego gomile nabacanog kamena, cigle i drugog materijala skupljnog prilikom čišćenja njiva. I druge njive i bašče na lijevoj obali Vrbasa još uvijek izbacuju ostatke rimskog građevnog materijala, fragmente zamljanog posuđa i primjerke rimskog novca. Odlomke rimskog građevinskog materijala nalazio sam i sam po ovim njivama. Slično je i sa najbližim zemljištem na desnoj obali Vrbasa. Naročito su brojni ostaci materijala sa rimskih zgrada na njivama Delić Pere — tačno nasuprot njiva Tomić Matije. Na desnoj obali je poznata Gradina u selu Šušnjarima, čije su zidine rimskog porijekla.[7] Rimski tragovi na šušnjarskoj Gradini još su sačuvani. S ove strane Vrbasa interesantno je i brdo Stražbenica. Od ranije su poznati tragovi rimske zgrade u Glamočanima, sjeveroistočno od Trna; u selu Barlovcima, sjeveropazadno od Trna, ostaci rimske ciglane, a kod željezničke stanice Ramići, zapadno od Trna, tragovi rimske zgrade i ciglane.[8]

Prema tome, i s jedne i s druge strane sadašnje ceste nalaze se tragovi rimskih naseobina. Tih tragova ima u Trnu i s desne obale Vrbasa. Rimska cesta je na prostoru današnjeg Trna prolazila kroz oveće naselje koje je imalo svoje ciglane i pogodan smještaj za vojnu posadu.

Od Trna rimska cesta prolazi kroz Glamočane i Klašnicu istom trasom kojom ide moderna cesta. Odatle je ona najkraćim pravcem pored sela Jakupovci produžavala prema Laktašima. Ovdje, kod Laktaša, postoje tragovi rimske ceste. Oni su, istina, danas samo mjestimično sačuvani, ali mještani kazuju da su ti tragovi bili veći i vidljiviji prije 25—30 godina. To su ostaci kaldrme, široke do 3 metra, koja pokazuje pravac od Jakupovaca na sjever pored Laktaša, ali ne trasom današnje ceste nego zapadno od nje. Nastavak kaldrme može se pratiti kroz njive zv. Zidine i Kruškik, zapadno od zadružnog doma u Laktašima, jer se na tim njivama ocrtava trag kaldrme čije se ploče još i danas nalaze prilikom oranja zemlje.

Laktaši su otprije poznato mjesto po rimskim nalazima. Zabilježeno je da je u Laktašima otkrivena pozlaćena statua, vjerojatno nekog rimskog cara.[9] Ovdje su 1889 g. ustanovljene ruševine jedne veće rimske zgrade s ostacima hipohausta i

[5] Reisen in Bosnien u. d. Hertzegowina, Berlin, 1877, 130 i d.

[6] Radimsky, Wissenschaftliche Mittheilungen, II, 1894., 62 (krat. WMBH).

[7] Vl. Skarić, Banjaluka i njena okolina u davnini, »Otadžbina«, Banjaluka, 1924, br. 31.

[8] Ibidem, br. 32.

[9] Blau, o. c, 129.

nekim drugim rimskim predmetima kasnijeg vremena.[10] Kod toplog vrela banje Laktaši nađeni su 1893 g. predmeti iz preistoriskog doba: narukvica, zemljani pršljenovi i dr.[11] Ostaci rimskih naseobina u Laktašima i mjestima sjeverno odatle poslužili su kao nesumnjiva indicija da se u tom pravcu traži dalji smjer rimske ceste Salona—Servitium, koja se, svakako, nije mnogo udaljavala od njih.[12]

Istraživanja u Laktašima i njihovoj okolini doprinijela su mi da ranija znanja o rimskim nalazima iz ovog područja dopunim i da ukažem na neke nove momente. Prije svega, lokalitet Zidine sačuvao je, pored tragova rimske kaldrme, ruševine jedne značajnije zgrade koje su danas obrasle u živicu i u kojima se i sada nailazi na odlomke opeke i zidni lijep sa rimskih građevina. (Sl. 1). Nisam mogao ustanoviti da li su to one ruševine o kojima govori Kelner. Na Zidinama se odavno vade iz zemlje cigle kvadratičnog oblika 30 X 30 cm koje su mjestimično pokazivale trasu široku do 2 m u pravcu termalnog vrela. Teren je podvodan (»pištaline«) i vjerovatno je da se na taj način, u nedostatku kamena, ciglom popločavalo zemljište u dvorištima ili čak do same ljekovite banje. Uz termalno vrelo nalaženi su u raznim prilikama, a naročito 1930 g., kad je podizana moderna banjska zgrada, rimski novčići i fragmenti zemljanih posuda. I danas su česti nalazi rimskog novca u blizini banje i na malom brijegu koji se nalazi uza samo vrelo. Drugih nalaza i ostataka u Laktašima nema, a ni mjesno stanovništvo nezna više o njima. Iz toga zaključujem da je u doba Rimljana u Laktašima bilo manje naselje vezano uz termalno kupatilo i njegovu eksploataciju.

Sjeverno od Laktaša uz rimsku cestu i u njenoj blizini postoje znatni tragovi rimskog života. Naročito se u tom pogledu ističe mjesto Mahovljani — 4 km od Laktaša. Po njivama zv. Derbaba, sa zapadne strane ceste, vlasništvo Đumišić Mustafe, ima još i danas mnogo odlomaka rimske cigle, a iz zemlje se stalno vadi kamen sa krečnim lijepom i ciglama. 1 nešto zapadnije od posjeda M. Đumišića, u vinogradu i šljiviku Jerković Ivana, ima takvih rimskih ostataka. Ovdje se nalazi interesantan nasip polukružnog oblika na lokalitetu zv. Berek. Oko nasipa su česti odlomci rimske opeke i građevinski kamen. Uz posjed I. Jerkovića sa zapadne strane još i sada se u zemlji nailazi na veće kamene ploče koje su doskora mogle da se prate u vezanom stroju kaldrme pravcem prema sjeveru. Nema sumnje da su i to ostaci rimske ceste i nastavak onih tragova kaldrme koji idu od Jakupovca preko Zidina i Kruškika u Laktašima, pravcem prema Mahovljanima, ali zapadno od moderne ceste. Tu je uz obronke Kozare čvršće tle, a i put je kraći. Uz Berek se nalazi parcela zemlje, obrasla u korov i šiblje, 40 X 40 m, koja je ispod nivoa ostalog zemljišta i u kojoj sam našao odlomaka rimske cigle i grumenja željezne troske. Ovdje je, možda, bila neka rimska radionica, najvjerojatnije metalurgiska. Ostaci zgrade u Bereku i nalazi građevinskog materijala na posjedu M. Đumišića ne bi mogli biti od ruševina koje su prema saopštenju Kelnera otkrivene 3 km sjeverno od Laktaša, pošto su se te ruševine nalazile istočno od ceste i još tada bile potpuno raznesene.[13] Ostataka rimskih zgrada ima i na posjedu Ivić Vida i Bezer Jove, na istočnoj strani sadašnje ceste. U Mahovljanima su po njivama i danas česti nalazi rimskog novca. Mještani su puni kazivanja o nekim grobnicama, statuama, zlatnom nakitu i sl. — što su sve njihovi stari vadili iz zemlje.[14]

Dalje, sjeverno od Mahovljana, u području Maglajana na više mjesta istočno od ceste stalno se nalaze rimski ostaci, naročito kamen i opeka. Poznata su nalazišta jedna humka, zv. Crkvina, i njiva, zv. Luka, blizu kuće Milana Bursaća. Nije beznačajna činjenica da ovuda ima i željezne troske. Na ovoj njivi su još 1896 g. nalaženi odlomci rimskih opeka i novčići Antoninus Pius i Maximilianus.[15] Nisam mogao konstatovati tragove rimskog života u području od Maglajana do Mrčevaca. Međutim, na posjedu Kelečević Vide u selu Vakufu, sjeverno od Mrčevaca, nalazi se lokalitet zvani Gradina koji još nije ispitan. Nešto sjevernije, u Seferovcima, s lijeve strane potoka Aržaba, na njivi zvanoj Gradina, vlasništvo Petković Đorđa, našao sam građevinskog kamena sa lijepom i odlomaka rimske opeke. Mještani pričaju da se toga nalazilo i ranije i da je prije 40-tak godina pop Nikola Kojić našao jednu ploču s natpisom koju je nekuda poslao. Pomenuta Gradina je 2 km istočno od ceste u visini sela Cvijići. Kod sela Vakuf (u sekciji Turski Vakuf), sjeveroistočno od Seferovaca, nalazi se izvorište potoka koji nosi ime Matura i koji se ulijeva u veliku okuku Save niže Donje Dolije. Naziv ovog potoka je, besumnje, latinski i može biti u vezi s rimskim aglomeracijama koje su ostavile svoje tragove u ovim mjestima. Na terenu nisam mogao tačno utvrditi gdje se nalazi ono mjesto u blizini Gradine u Mrčevcima, istočno od ceste Banjaluka — Bos. Gradiška, u kome su 1897 g. otkrivene ruševine neke rimske naseobine.[16]

Od Mahovljana prema sjeveru danas nije moguće utvrditi tragove rimske ceste. S jedne i druge strane moderne ceste do Topole leže na širokom prostoru brojna naselja koja međusobno imaju

[10] J. Kellner, WMBH, I, 1893., Beč, 254—261.
[11] F. Fiala, WMBH, IV., 1896., 180.
[12] Patsch, WMBH, VI., 1899., 243.
[13] J. Kellner, o. c, 261.
[14] Vrijedi da se pomene i ovo: 70-godišnji starac Miloš Radovanović sjeća se da su oko 1895. g. u više mahova iskopavani primjerci zlatnog novca koje su mještani prodavali banjalučkom trgovcu Poljokanu.
[15] Patsch, o. c, 243.
[16] Ibidem, 242.

gustu mrežu puteva. Obrada zemljišta je vrlo jaka i razvijena. Sa zapadne strane ceste su značajna naselja Gornji i Donji Romanovci, čija su imena karakteristična. Približniju trasu rimske ceste na sektoru od Mahovljana do Save kod Bos. Gradiške određuje to što nije ništa smetalo da se ovuda provede cesta koliko je moguće kraćim pravcem. Stoga je rimska cesta na ovom prostoru išla ne trasom današnje ceste, već zapadno od nje, bliže padinama Kozare. Zašto usmjeravam cestu na Bos. Gradišku, biće pokazano u docnijem izlaganju.

U ovom posavskom kraju, koji je bogat vodom i karakteriše ga hiljadugodišnja kultivacija zemlje, tragovi rimske ceste nisu se mogli očuvati onako kako to biva u krševitim i šumskim predjelima. Otuda je i razumljivo što se ostaci te ceste u Lijevče Polju danas samo mjestimično pokazuju. Činjenica da su ti mjestimični tragovi sačuvani jedino u ostacima kaldrme govori da je u ovom području mek i vlažan teren diktirao takav način izgradnje cesta. Rimljani su takve — popločane i kaldrmisane — ceste obično, gradili u udolinama, na nestabilnom tlu i na prilazu gradovima.[17] Međutim, ne bi trebalo na cijelom ovom sektoru od Banjaluke do Bos. Gradiške očekivati istu konstrukciju cesta. I u tome su mjesne prilike, intenzivnost cirkulacije i uslovi dobavljanja građe za cestu imali znatnog uticaja. Često isti rimski put pretstavlja raznolike načine konstrukcije, besumnje prema prirodi terena kroz koji prolazi, prema obimu prometa i osobito prema većoj ili manjoj blizini nastanjenih mjesta.[18]

Razumije se da u rimskim naseljima, čije sam tragove već obilježio (u Trnu, Laktašima, Mahovljanima), treba tražiti kako putne postaje tako i naselja vezana za poljoprivrednu i drugu proizvodnju. U putnim postajama su se na ovako važnoj cesti, svakako, nalazile gostione (diversoria), prodavaone (tabernae), staje (stabula), skladišta (horrea) i, naročito, kovačnice u kojima su radili potkivači i veterinari (mulomedici). Mjestimično su postaje uz rimske puteve imale i odjele beneficijara kojima je bio zadatak da obezbjeđuju javni saobraćaj na određenom sektoru i da ureduju kod održavanja državnih magacina. Takve beneficijarske odjele imale su i postaje na rimskoj cesti Banjaluka — Bos. Gradiška, jer je ovo bila granična oblast dviju provincija i, usto, kraj koji je obilno punio državne magacine. Distance etapa (mansiones) i postaja u kojima su se mijenjale zaprege (mutationes) Rimljani nisu čvrsto određivali. Međutim, usavršavanje cursus publicus-a izražavalo se i time što su skraćivana otstojanja između pojedinih mutationes, tj. one su postajale brojnije. Naravno, ni na ovom prostoru ne možemo tačno označiti gdje se nalazila stanica etapa ili postaja — mansio ili mutatio — ili gdje su bili stacionirani beneficijari. Ovdje je to teško i stoga što u imenima mjesta nema latinskih etimoloških elemenata koji su redovno pouzdani u rješavanju svih problema toponimije. Ime mjesta je vrlo važno, naročito onda kad mu je etimologija jasna i kad je ostalo sačuvano u sirvivanima. Ono uvijek pomaže da se tačno odredi vrsta i priroda aglomeracije koju označava.[19] Ali ni toponimija ne bi bila potpuna ako bi je podredili samo filološkim tumačenjima ne uzimajući u obzir građu koju pružaju arheološka, topografska i istoriska ispitivanja predjela i mjesta.

Treba istaći da je područje kroz koje prolazi dio rimske ceste koji obilježavamo ravničarski kraj, izrazito agrikulturni rejon. Rimske ceste u takvim područjima nisu mogle zahvatiti sve ljudske aglomeracije. Postaje sa svojim skladištima, radionicama, prenoćištima i sl. nalazile su se na prolazu ceste. To je slučaj i sa starijim naseljima koja je cesta zatekla i međusobno ih povezala, slično aglomeracijama koje su nastale uz samu cestu poslije njene izgradnje.[20] Međutim, poljoprivredna dobra (fundusi) i njihovi objekti (villae fructuariae, stabula, apiaria i dr.) obično su udaljeni od cesta.[21] Interesantan je problem komunikacija unutar fundusa i među njima. Raspravljajući o tom problemu C. Jullian[22] pretpostavlja da su itinera privata vezali posjed sa glavnom cestom i obezbjeđivali vezu među pojedinim fundusima. Takvi putevi su ustanovljeni na mnogim galo-rimskim domenima. Jullian, dalje, ističe da je u katagoriji itinera privata bilo puteva koji su vezali centar posjeda sa njegovim udaljenijim gospodarskim zgradama, sa selom, šumom, grobljem i drugim neposredno važnim lokalitetima. — Prema tome, glavne rimske ceste (viae publicae) obično nisu prolazile kroz funduse, već su ih omeđavale i ostavljale njihove centre po strani. Za današnju Francusku to je mnogo lakše utvrditi, jer su se imena centara pojedinih fundusa sačuvala u imenima modernih sela koja su i ponikla tamo gdje su bili centri fundusa, tj. po strani od prolaza glavne ceste.[23]

Analogno tome ni na prostoru od Banjaluke do Bos. Gradiške ne bi trebalo aglomeracije tražiti isključivo na samoj rimskoj cesti. Naročito to ne treba kad su u pitanju ostaci objekata koji su po-

[17] A. Grenier, Manuel d'archéologie gallo-romaine IL, Les routes, Paris, 1934., 332 i d. — Upor.: T. Livius, 41, 32; Statius, Silvae IV., 3, 32.

[18] K. Schumacher, Die Erforschung des röm. und vorröm. Strassennetzes in Westdeutschland, IIP[r] Bericht der Röm. Germ. Kommission, 1906.—1907., 13—14. — Upor.: J, Hagen, Römerstrassen d. Rheinprovinz, 1923., 10.

[19] C. Jullian, Revue des Etudes Anciennes, 1926., 151 i n. 2. (krat. REA).

[20] A. Grenier, o. c, 213.

[21] Primjeri: Jeanton, Le Maconnais gallo-romain, u Bulletin Archeologique Comite, 1924., 33—71; 1925., 81—182.

[22] REA, 1926., 147—150. — Upor.: idem, REA, 1911., 426 i 1930, 136,

[23] A. Grenier, o. c, 1. c.

stojali na poljoprivrednim dobrima ovoga kraja. Tragovi aglomeracija oko rimske ceste između Banjaluke i Bos. Gradiške brojni su i samo na nekoliko mjesta nalaze se uz cestu. Oni tragovi koji su udaljeni od glavne ceste ne mogu pretstavljati ništa drugo nego ostatke objekata (villa rustica) na jednom fundusu. Karakteristično je to da su na ovom području i danas moderna sela i zaseoci najvećim dijelom grupisani podalje od današnje ceste i da su sa njome povezani brojnim seoskim putevima koji na cestu izlaze pravom linijom.

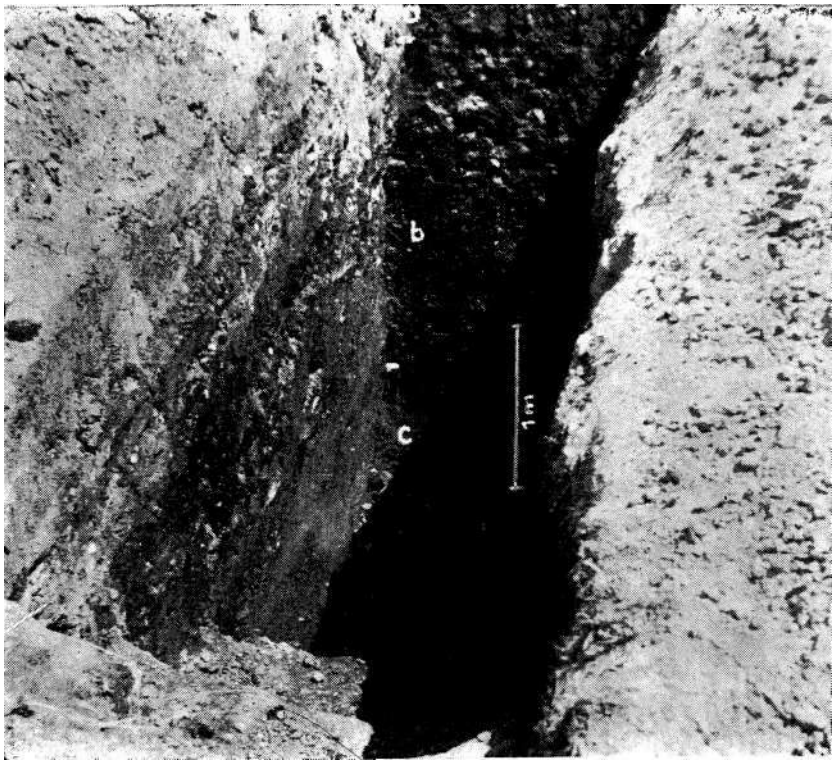
Dosada su bila poznata i neka druga preistoriska i rimska nalazišta koja su bila na manjoj ili većoj udaljenosti od trase rimske ceste. Tako je u Lamincima, jugoistočno od Bos. Gradiške, otkriveno brojno oružje i nakit iz preistoriskog doba, u kome ima i rimskih primjeraka.[24] Još dalje, istočno, u predjelu Donje Doline, koja je već odavna poznata po preistoriskim sojenicama, Truhelka[25] je ustanovio tragove rimske ceste u kamenu na nasipu od Gornjeg Polja prema Gornjoj Dolini i iz toga zaključio da prelaz preko Save nije bio u Bos. Gradišci, već blizu Gradine u Donjoj Dolini. On tu cestu vodi do Laminaca i dalje preko Laktaša u Banjaluku. Bogatstvo preistoriskih otkrića u području Donje Doline, u kome jedva da su bili ustanovljeni tragovi rimskog života — s jedne strane, a nedovoljno poznavanje Bos. Gradiške kao rimskog naselja — s druge strane, naveli su Truhelku da izlaz rimske ceste na Savu traži nizvodno od Bos Gradiške. Truhelka i sam ističe da je nepoznato da li je u doba izgradnje te rimske ceste još postojalo preistorisko naselje u Donjoj Dolini, ali drži vjerovatnim da su Rimljani ovuda proveli svoju cestu iz istih razloga iz kojih su Iliri prije njih smatrali ovo mjesto pogodnim za stanovanje.[26] Ne zna se da li je u Donjoj Dolini postojalo rimsko naselje, zato je i teško primiti mogućnost da je ovuda prolazila rimska cesta. Na ishodištu ovako važne ceste valja, svakako, tražiti oveće i značajnije rimsko naselje ili postaju, što Truhelka zanemaruje. — Razumije se, ovo ne znači da u tom prostoru ne treba tražiti neke vicinalne puteve, tim prije kad se imaju u vidu cestovni tragovi u nasipu od Gornjeg Polja prema Gornjoj Dolini i preistoriski nalazi u Donjoj Dolini i oko nje, koji pokazuju da je u tom području i u području ušća Vrbasa bilo značajno naselje.[27] Treba napomenuti da Truhelka u svojim docnijim izvještajima o Donjoj Dolini nigdje više ne postavlja i ne razrađuje pitanje ove ceste.

U cilju potpunijeg poznavanja terena na koji je izlazila rimska cesta, ja sam juna 1955 g. u društvu sa Đurom Baslerom, arheologom Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH, posjetio Mačkovac na Savi i Srbac. Na području Mačkovca nismo mogli ustanoviti nikakvih tragova rimskog života, a naročito ne tragova rimske ceste. Što se tiče Srpca, tu su dva interesantna lokaliteta. Prvo, lokalitet zv. Cagangrad koji se polukružno uzdiže nad desnom obalom starog korita Vrbasa i potoka Ine. To su danas oranice, vlasništvo Steve Jejnića i njegove braće. Po oranicama ima fragmenata keramike i tragova odbranbenog nasipa sa ulomcima pečene zemlje. Ostaci i oblik mjesta na kome se oni nalaze upućuju na to da se ovdje traži neko naselje (utvrda) iz ranog srednjeg vijeka. Rimskih građevinskih ostataka nema. Inače se cio kompleks njiva od posljednjeg obronka Motajice nad Srpcem do ušća Ine naziva Cagani. Drugi lokalitet, interesantan zbog svog naziva, jeste brežuljak Srbac. Po njemu se nazvalo i samo mjesto Srbac. Iza ovog brežuljka, kao posljednjeg zapadnog obronka Motajice, nalazi se drugi brežuljak koji se zove Svinjar i po kome se ranije zvalo sadašnje mjesto Srbac. Na brežuljku Srpcu gdje se sada nalazi crkva nema nikakvih rimskih ostataka. Nema ni u samom mjestu. Mještani ne znaju ni za nalaze ni za ruševine zgrada u mjestu i okolini koji bi mogli uputiti da se traži neko rimsko naselje. Na mogućnost da je u današnjem Srpcu mogla postojati važna rimska postaja Servitium navodilo me je samo ime Srbac koje bi etimološki moglo da vodi porijeklo od prototipa: Servitium (Tab. Peut.) = Serbitium (Rav. Anon.). U tom uvjerenju podržavala me i činjenica da jedan određeni lokalitet, tj. brežuljak, nosi ime Srbac. Međutim, od te filološke apstrakcije bez arheoloških nalaza sa terena ne može biti ništa.

Bos. Gradiška na Savi poznata je po nalazima iz rimskog doba. Odavde potiču dva rimska novčića careva Klaudija i Trajana,[28] i primjerci rimskih bakrenih novčića većinom iz III i IV vijeka, kovanih u Sisciji, koje je u ruševinama stare turske tvrđave Berbir u Bos. Gradišci g. 1927 prikupio opštinski bilježnik Alagić.[29] Mještani znaju i o drugim rimskim ostacima, naročito o primjercima rimskog novca, od kojih je samo manji broj dospio u muzeje. U slojevima ispod tvrđave Berbir nailazilo se na sve starije primjerke rimskog novca što su slojevi bili niži.[30] Tvrđava Berbir interesantna je i po tome što se u njoj i oko nje odavno nailazilo na brojne odlomke građevinskog materijala sa rimskih zgrada. Koliko mi je poznato, na tom mjestu dosad nisu vršena arheološka istraživanja.

Za vrijeme boravka u Bos. Gradišci 1954 g. našao sam u Berbiru nekoliko većih fragmenata

[24] Truhelka, GZM, XIII., 1901., 16—29.
[25] GZM, XIII., 1901., 229.
[26] Ibidem.
[27] Ibidem, 287. — Upor.: Fiala, WMBH, VI., 1899., 141—143.
[28] Patsch, o. c, '242.
[29] Sergejevski, GZM, XLVI, 1932., 25—26.
[30] Dr. Nikola Bilogrivić, Sredovječni grad Vrbaška i kraj pod njim, kalendar »Napredak«, Sarajevo, 1936., 190.

Sl. 2. Sonda s rimskim kulturnim slojevima na Berbiru (Bos. Gradiška)

rimske krovne opeke, pritesanog građevinskog kamena sa lijepom i odlomaka rimske keramike. Tom prilikom sam pregledao i bilješke umrlog bilježnika Alagića koji je marljivo prikupljao arheološke nalaze iz Bos. Gradiške i bavio se izučavanjem istorije svoga mjesta. U tim bilješkama navedeni su podaci o rimskim novcima koji su nalaženi u Bos. Gradišci i neki manje vrijedni podaci o samoj tvrđavi Berbir. Juna 1955 g. na prostoru ove tvrđave naišao sam sa Đurom Baslerom na nekoliko dubokih sondi koje su tih dana iskopane radi ispitivanja tla prije no što se pristupi izgradnji škole. Sonde su bile duboke do 3 metra. U svim ovim sondama našli smo mnogo velikih odlomaka krovne i podne opeke i fragmenata keramike. Profili jasno ocrtavaju slojeve rimskih ruševina počevši od dubine od 1 do 2,5 m. Međutim, rimski kulturni slojevi ne leže neposredno na zdravici, već na jednom sloju čiji sadržaj (paljevina, sitni ulomci keramike) neosporno ukazuje na to da je ovo mjesto bilo naseljeno i prije dolaska Rimljana. U priloženoj fotografiji jedne sonde (Sl. 2) vide se rimski kulturni slojevi. Pored brojnih većih odlomaka opeke i keramike, u ovoj sondi smo našli nekoliko ulomaka od staklene posude i jedan okrugli mlinski žrvanj razbijen u tri dijela. Dubina ovih slojeva u kojima se nalaze rimski građevinski ostaci kao i primjerci ranije nađenog rimskog novca, među kojima ima i onih iz I i početka II vijeka n. e., govore o starosti rimskog naselja u Bos. Gradišci i o njegovom kontinuitetu od najmanje tri vijeka.

Pravac rimske ceste od Banjaluke vodi u Bos. Gradišku, a ne u područje oko Donje Doline i Srpca, nizvodno od Bos. Gradiške. Položaj samog mjesta koje dominira nad Savom i koje se nalazi nad čvršćim obalnim prilazima tim je zgodniji, jer je u njemu i prelaz preko rijeke lakši i bezbjedniji no na mjestima nizvodno odavde. Nemam namjeru tvrditi da je ovdje bio most u rimsko doba, ali je to vjerovatno i moguće s obzirom na značaj same ceste koja je sa Jadrana izbijala na Savu i vezala se za rimsku cestu Siscia—Sirmium. To se ne može tvrditi bez podataka o istraživanjima tragova na terenu. Ovdje je, besumnje, postojao prelaz preko rijeke i tako se obezdjeđivala veza sa komunikacijama s one strane Save.[31] Ne treba izgubiti iz vida ni plovidbu rijekom Savom kojom je pored tovarnih lađa krstarila riječna patrolna flotila rimskih trupa stacioniranih u oblastima provincije Panonije.[32] Među pristanišnim stanicama na Savi postaja u Bos. Gradišci kao punkt velike rimske ceste imala je odgovarajući značaj za riječni promet i vojnu flotilu.

[31] Upor.: ibidem, 181.

[32] Notitia dignitatum occ. XXXII., 55: praefectus classis primae Pannonicae, Seruitii. — Upor.: J. Jung, Romer und Romanen in den Donaulaendern, Insbruk, 1887., 69—70, bilj. 1.

Od interesa je da napomenemo i to da se u selu Gornji Kijevci — oko 15 km jugozapadno od Bos. Gradiške — na lokalitetu zv. manastirište Karanovac uz potok Lubinu nailazi na stare zidove i odlomke cigle, a mještani pričaju i o pločama sa natpisima kojih sada nema. Zapadno od Gornjih Kijevaca, blizu današnje pilane u Podgracima, na lijevoj obali rijeke Vrbaške, leži lokalitet Crkvina (posjed braće Tendžerić). Tu se nalaze ruševine sa pritesanim kamenom, lijepim i brojnim ostacima krovne i zidne opeke, što ukazuje na ostatke neke rimske zgrade. Iznad ovog lokaliteta je Gradina koja nije istražena, ali je po svoj prilici srednjevjekovna. (Podgrace i okolinu obišao sam u junu 1955 g. u društvu sa Đ. Baslerom). Doline rijeka Lubina i Vrbaške pretstavljaju prirodan prolaz za rimski put. Taj put bi mogao polaziti iz rudarskog područja Bronzani Majdan—Stratinska u pravcu sjeveroistoka preko Turjaka i dolinama Lubina i Vrbaške u Bos. Gradišku. Jedna ovakva komunikacija mogla je imati prvenstveno rudarski karakter i služiti za transport sirovine u Posavlje radi njene prerade u radionicama. Međutim, ovo je samo pretpostavka, jer kraj kroz koji bi ovaj put prolazio još nije ispitan.

Prema tome, rimsko naselje u Bos. Gradišci — to je poznata postaja Servitium (Tab. Peut. i Not. dign. occ, XXXII, 55) = Servitti (Itin. Ant.) = Serbitium (Rav. Anon.). I ranije su u nauci postojale tvrdnje da je Servitium = Bos. Gradiška,[33] ali dokazi za takvu lokaciju nisu bili dovoljno jaki da bi mogli otkloniti svaku sumnju u njihovu ispravnost. U tom svjetlu treba posmatrati i Balifovu kartu uz njegovo poznato djelo o rimskim cestama u Bosni i Hercegovini. Na toj karti je pravac rimske ceste od Banjaluke do Bos. Gradiške, na osnovu CIL III, 1873 g., označen kao »nesiguran«. To je i razumljivo, jer su arheološka i preciznija topografska otkrića na ovom prostoru izvršena docnije, pa je i njegova lokacija Servitium-a u Bos. Gradišiku nesigurna. Međutim, novi nalazi iz Bos. Gradiške i novija hodološko-topografska znanja o ovom sektoru rimske ceste potvrđuju ispravnost lokacije po kojoj je Servitium = današnja Bos. Gradiška.

Z a k l j u č a k. Rimska cesta od Banjaluke prema Savi prolazila je dolinom Vrbasa kroz Trn, Glamočane i Klašnicu trasom moderne ceste. Tragovi rimske ceste kod Laktaša i Mahovljana pokazuju da je ona na ovom dijelu išla zapadno od današnje ceste uz obronke Kozare. Odatle nastavlja prema Bos. Gradišci najkraćim pravcem, opet zapadno od današnje ceste. Mjesta: Trn, Glamočani, Barlovci, Ramići i Laktaši, zatim Mahovljani, Maglajani, Vakuf, Seferovci i, najzad, Bos. Gradiška — od ranije su poznata po nalazima iz rimskog doba, a najnovija istraživanja su dopunila ono što se dosad o njima znalo. Za pravac ove ceste prema Donjoj Dolini i Srpcu nema arheoloških i topografskih dokaza. Bos. Gradiška je ishodište ove ceste na Savu, jer ima prirodne uslove za pristup obali i prelaz preko rijeke, a osim toga u njoj su otkriveni znatni rimski ostaci. Prema tome, tu je bilo rimsko naselje Servitium.

3. TOPOGRAFIJA UZ RIMSKU CESTU MLINIŠTE - PODRAŠNIČKO POLJE-BANJALUKA - BOS. GRADIŠKA

Pravac rimske ceste od Banjaluke do Bos. Gradiške i ispitivanje rimskih tragova uz nju omogućuju nam da damo i njenu topografiju, t. j. da obilježimo mjesta gdje su se nalazile pojedine postaje i naselja. Sa već saopštenim podacima o rimskoj cesti od Mliništa preko Podrašničkog Polja do Banjaluke i rimskom putu od Mrkonjićgrada prema Banjaluci moguće nam je to učiniti i za cio pravac do Bos. Gradiške. Naravno, pri tome se moraju uzeti u obzir toponimija i distance iz antičkih itinerara i karata, arheološki i topografski podaci iz ranije literature i vlastiti rezultati hodoloških ispitivanja na ovim sektorima rimske ceste.

S e r v i t i u m = današnja Bos. Gradiška (vidi skicu).

A d F i n e s (Tab. Peut. i Rav. Anon.) = današnji Mahovljani, 4 km sjeverno od Laktaša. Za ovu lokaciju postoje dovoljni dokazi u rimskim nalazima iz samog mjesta i njegove okoline, kako je to navedeno u prethodnom poglavlju ovog rada. Ovdje su, takođe, od prirode pogodni uslovi za granicu između Panonije i Dalmacije, na kojoj se nalazila postaja Ad Fines, jer tu počinje prelaz iz bosanske ravnice u brdovite predjele. Udaljenost Servitium—Ad Fines iznosi po Tab. Peut. XVI m. p. = cca 24 km. Ta udaljenost odgovara stvarnoj distanci Servitium (Bos. Gradiška) — Ad Fines (Mahovljani = cca 24 km trasom rimske ceste kako smo je obilježili (v. skicu). — Dosad je preovladavalo mišljenje da je Ad Fines = Laktaši[34] zbog

[33] Tomaschek, Mitth. der geogr. Gesellschaft, Beč, 1880., 512. — Mommsen, CIL III., str. 417, 422, 506. — Cons, La province romaine de Dalmatie, 1882., 230 i d. — Kellner, WMBH, I., 1893., 261. — Patsch, WMBH, VI., 1899., 243 napominje da se misli da je Servitium bio u današnjoj Bos. Gradišci. — Richter, WMBH, X., 417. — Pichler, Austria Romana, Leipzig, 1903., 188; 1904., 296. — H. Kiepert, FOA, 1901., XVII. — Miller, Itineraria Romana, 1916., 461 i 477 po kome je Servitium = današnja Stara Gradiška. — Bilogrivić, o. c, 181.

[34] Mommsen, CIL III., str. 422. — Cons, o. c, 383. — Ballif (karta) prema CIL III., 1873. g. — Kiepert, o. c, XVII. — Pichler, o. c, 1904., 276.

ranijih nalaza u Laktašima i zbog termalnog vrela koje je eksploatisano i u rimsko doba. Međutim, Laktaši su u doba Rimljana bili naseljeni, ali je to, po svoj prilici, bilo neko manje banjsko naselje pored koga je prolazila rimska cesta. Neki raniji istraživači davali su i druge lokacije postaji Ad Fines, uglavnom blizu Laktaša.[35]

Ad Ladios (Itin. Ant.) = Trn, sjeveroistočno od Banjaluke. U Trnu i najbližoj okolini od ranije su poznati rimski ostaci. Novija istraživanja su ih dopunila i umnožila. Itinerarium Antonini označava razdaljinu Servitti-Ad Ladios XXIV m. p. = cca 36 km, što se podudara sa stvarnom distancom između ova dva mjesta (v. skicu). Prema arheološkim i topografskim istraživanjima koja su obavljena ranije, istraživači su smještali Ad Ladios u Trn[36] ili blizu njega.[37]

Castra (Tab. Peut.) = Banjaluka. Po Tab. Peut. razdaljina Servitium—Castra iznosi XVI + XIII m. p. = cca 43,5 km. Ova razdaljina ne divergira mnogo od one koja je označena u Itin. Ant. (Servitti—Ad Ladios XXIV m. p. = 36 km) čemu treba dodati 9 km udaljenosti Ad Ladios (Trn)—Banjaluka = ukupno cca 45 km (v. skicu). Iz Banjaluke i Gornjeg Šehera dosada su poznati izvjesni rimski ostaci. Pač je zabilježio nalaz natpisa u kome se spominje beneficiarius consularis i brojne nalaze rimskih novčića u Gornjem Šeheru gdje su poznate toplice (»stipem iacere«).[38] Ispitivanjem istoriskih spomenika Banjaluke bavio se i Vl. Škarić. Prema njegovim podacima vidi se da je na mjestu današnje Banjaluke u rimsko doba bilo znatnije naselje sa tvrđavom koja se nalazila ondje gdje je sada tvrđava iz turskog vremena. Na Govedarnici blizu tvrđave otkriveni su temelji rimske zgrade i nađeni rimski novčići i odlomak jednog nadgrobnog natpisa sa slovima D M. Skarić zaključuje da je uz tvrđavu ležalo naselje (canabae) sa Jupitrovim hramom i da se to naselje zvalo Castra.[39] Najnovija istraživanja potvrdila su da je kroz Banjaluku prolazila rimska cesta Salona—Servitium,[40] što se dosad samo pretpostavljalo ili smatralo neizvjesnim. Postaju Castra tražili su u Banjaluci i neki stariji arheolozi-istraživači,[41] ali su joj davane i druge lokacije.[42] Ovdje treba dati izvjesne napomene o Pačovim objašnjenjima povodom nalaza beneficijarskog natpisa na votivnoj ari u Banjaluci: I(ovi) o(ptimo) m(aximo) et Genio loci L. Sicinius Macrinus b(eneficiarius) co(n)s(ularis) P(annoniae) s(uperioris) v(otum) s(olvit) I(ibens) m(erito).[43] Pač na osnovu ovog natpisa zaključuje da je granica između Panonije i Dalmacije išla južno od Banjaluke ili bar preko nje, navodeći da se beneficijarske stanice susreću i na drugim međuprovinciskim granicama. Sve da i pretpostavimo da je natpis dobro pročitan, ostaju ove činjenice koje govore suprotno Pačovim objašnjenjima: beneficijarskih stanica ima svuda, a ne samo na granicama; u našim oblastima obično se nalaze beneficijarski natpisi sa oznakom legije kojoj je beneficiarius pripadao; često su beneficijari upućivani iz svojih legija i provincija u susjedne oblasti kad je to zatrebalo.[44] I Pačovu pretpostavku da je oznaka beneficiarius consularis Pannoniae superioris upotrebljena stoga što se u blizini nalazilo drugo područje, t. j. Dalmacija — nije moguće primiti zato, što je vjerojatnije da bi ova oznaka na natpisu mogla imati namjenu: isticanje da dedikant nije bio iz mjesta u kome je postavio aru. Rimsku topografiju ne možemo ispitivati pomoću nekog izoliranog dokumenta, već jedino pomoću cjeline dokumenata — itinerara, epigrafije i arheologije. Protiv Pačovog tumačenja govore i obrazloženja data uz lokacije postaja Ad Fines, Ad Ladios i Castra kao i razdaljine po itinerarima.

Lamatis (Tab. Peut.), Aemate (Itin. Ant.) = Šljivno sjeverno od Dobrinja. Udaljenost Castra (Banjaluka)—Lamatis iznosi po Tab. Peut. XII m. p. = cca 18 km, što sa razdaljinom Ad Ladios—Banjaluka čini cca 27 km, a Ad Ladios (Trn)—Aemate po Itin. Ant. XIX m. p. = cca 28,5 km (v. skicu). Ove dvije distance neznatno otstupaju — svega cca 1,5 km. U saopštenju o rezultatu ispitivanja na sektoru rimske ceste od Dobrinja do Banjaluke istaknuto je da tim pravcem — tj. preko Konatara i Plavšića do Gornjeg Šehera — treba nastaviti istraživanja.[45] Novo ispitivanje na ovom prostoru, obavljeno u 1955 g., potvrđuje da je ovuda išla rimska cesta od Dobrinja i Šljivna u Banjaluku. Što se tiče problema ubikacije za Lamatis (Aemate), on je dosad često tretiran. Mišljenja se ne podudaraju. Antički ostaci u Paviću, zatim dobra voda u tom mjestu na visoravni Dobrinje koja

[35] Tomaschek, o. c, 512 = kod Laktaša. — Pichler, o. c, 1903., 104 i 145 = Ivanjska-Slatina. — Miller, o. c, 477 = Bakinči ili Laktaši. — Grgo Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije. »Nastavni vjesnik«, Zagreb, 1918., str. 129 = kod sela Bakinči.

[36] Tomaschek, o. c, 513. — Miller, o. c, 477 = Trn ili Slatina Ilidža.

[37] Cons. o. c, 230 = Banjaluka. — Kiepert, o. c, XVII. = na Vrbasu kod Banjaluke. — Pichler, o. c, 1903., 105 = Banjaluka. — Idem, o. c, 1904., 258: Banjaluka, Dubica, Gornji Vrbas i dr. — Ballif (karta) prema CIL III., 1873. g. = Banjaluka.

[38] Patsch, WMBH, V., 1897., 230.

[39] Skarić, o. c, br. 32 i 33.

[40] Vidi: Rimska cesta od Podrašničkog Polja do Banjaluke, »Naše starine«, III., Sarajevo, 1955. g.

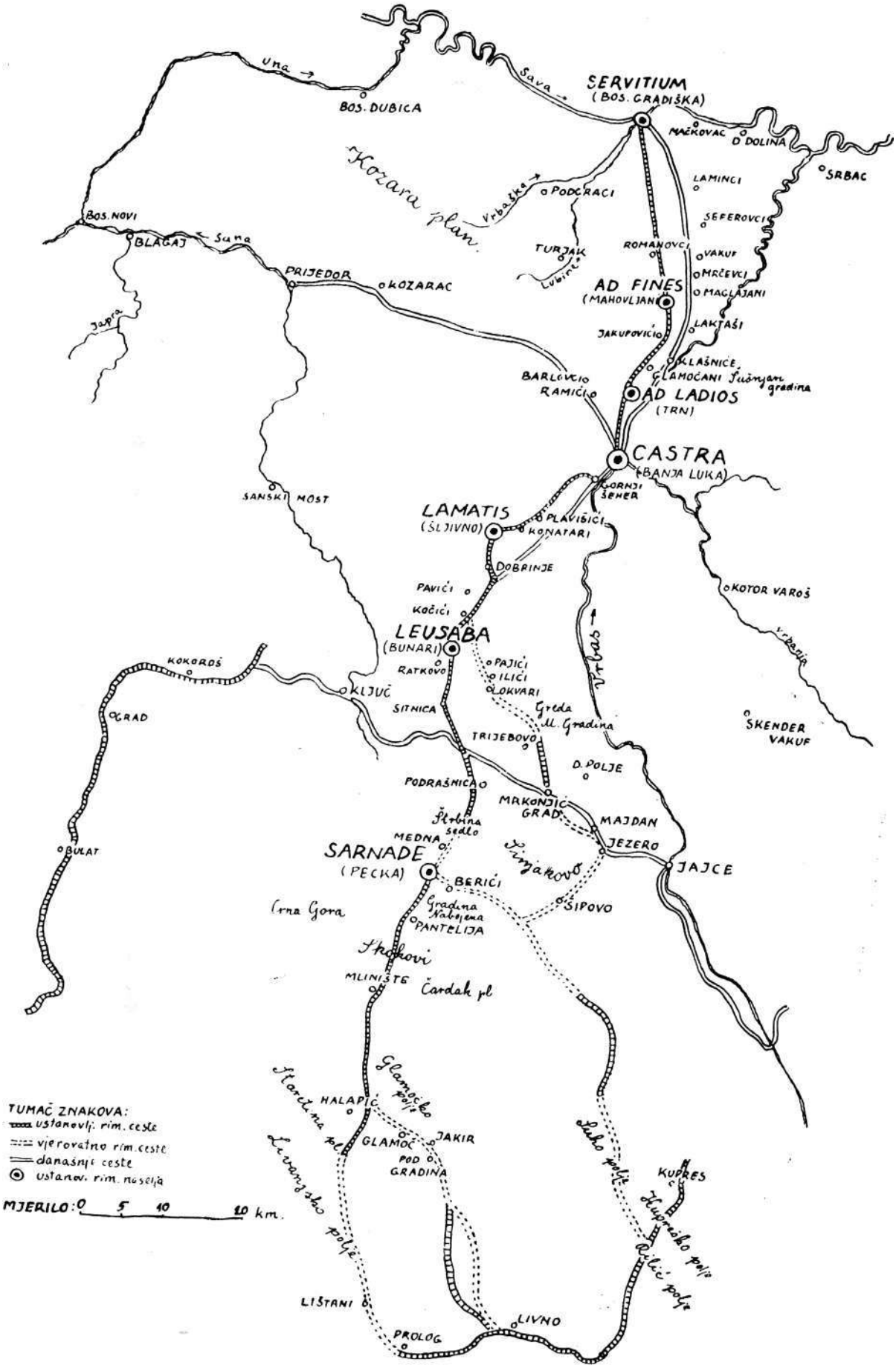
[41] Tomaschek, o. c, 513. — Cons. o. c, 230. — Kiepert, o. c, XVII. — Miller, o. c, 478 (CIL III., 14221).

[42] Ballif (karta)prema CIL III., 1873. g. = Dobrinje. — Pichler, o. c, 1903., 131 i 1904., 270 = Dobrinje, između Ad Fines i Lamatis pred Leusabom. — Patsch, WMBH, V., 1897., 228—230 smatra da Castra nije u Banjaluci. (Upor.: Pauly-Wissowa RE, (krat. PWRE) Patsch: članak Castra).

[43] Patsch, WMBH, V., 1897., 228 i d.

[44] Upor.: CIL III., 14218 sa Momzenovom bilješkom.

[45] »Naše starine«, 1. c.

Skica rimskih puteva u području rijeke Vrbasa

je bezvodna i splet puteva koji ovdje izbijaju iz raznih pravaca — upućivali su na to da se ovdje traži Lamatis (Aemate),[46] pri čemu su i razdaljine u Tab. Peut. i Itin. Ant. odgovarale takvoj lokaciji. Međutim, neki istraživači su smatrali da se ne može dati tačnija lokacija za Lamatis (Aemate).[47] Tomašek[48] drži da je etnikon od Aematis Aematini ili Haematini prema natpisu nađenom u Vaganju, jugozapadno od Jajca (CIL III, Suppl. 9864a) o uređenju granica između Sapuaćana (Sapua) i Emaćana (Aemate) koje je izvršeno otprilike sredinom I. vij. n. e. Momzen je, međutim, izrazio sumnju u pravilnost konjekture (La)matinos (CIL III Suppl. — bilješka uz 9864a i uz 10159). U svakom slučaju etnikon sa ovog natpisa ne protivrječi našoj lokaciji Lamatis (Aemate), mada je još nejasno gdje se nalazila Sapua.

L e u s a b a (Tab. Peut.; Itin. Ant.), Lausaba (Rav. Anon.) = Bunari (Han Bunari). Udaljenost Lamatis (Šljivno) — Leusaba iznosi po Tab. Peut. X m. p. = cca 15 km, a po Itin. Ant. Aemate (Šljivno)—Leusaba iznosi XIII m. p. = cca 19,5 km (v. skicu). Prema tome, podaci o distanci se razlikuju za nekoliko km. Našoj lokaciji Leusaba = Bunari odgovara više udaljenost kakvu daje Itin. Ant., zbog toga što je konfiguracija terena ovdje diktirala nekoliko znatnih zavoja na rimskoj cesti, čime je put postajao duži. Razdaljina Lamatis—Leusaba po Tab. Peut. odgovara zračnoj liniji. Tragovi rimskog života u Bunarima i u neposrednoj okolini (Ratkovo—Sitnica) potvrđuju, također, da ovdje treba tražiti rimsku postaju Leusabu. Dosada je preovladavalo mišljenje da je Leusaba u Podrašničkom Polju,[49] iako na njemu nisu otkriveni ostaci rimskog naselja.

S a r n a d e (Itin. Ant.), Saniglio (Rav. Anon.) = Pecka. Ovaj pravac, na jug od Leusabe, nije označen u Tab. Peut. Njega Itin. Ant. obilježava ovim postajama i distancama: Leusaba • XVIII • Sarnade • XXIV • Salviae • XVIII • Pelva • XVII • Aequo. Udaljenost Leusaba (Bunari)—Pecka iznosi cca 27 km (v. skicu). Ta razdaljina se uglavnom podudara sa stvarnom distancom između Bunara (Leusaba) i Pecke (Sarnade) linijom rimske ceste = cca 30 km. Ovu diferenciju možemo tražiti u skraćenjima rimske ceste koja su, vjerovatno, postojala na prolazu kroz Podrašničko Polje, a koja mi danas nismo u stanju da ustanovimo. Neki stariji istraživači držali su vjerovatnim da je stanica Sarnade u Peckoj,[50] dok su je drugi tražili na drugim mjestima.[51] Za Pecku se od ranije znalo kao za mjesto u kome se nailazi na rimske starine.[52] Lokacija Sarnade = Pecka nalazi svoju potvrdu i u brojnim otkrićima rimskih naseobina u području Glamočkog Polja koja govore o postojanju nekog municipium-a na Glamočkom Polju[53] (Salviae?). Razdaljina između Sarnade i sljedeće postaje na jugu (Salviae) iznosi XXIV m. p. = cca 36 km, što otprilike odgovara stvarnoj udaljenosti između Pecke i Podgradine ili Glamoča. Ovdje to samo uzgred dotičem bez namjere da određenije lociram Salviae, jer ovaj predio nije bio u domenu mojih istraživanja. Ipak treba ukazati na pretpostavke ranijih istraživača da bi Salviae mogla biti na Glamočkom Polju (Glavice, Glamoč),[54] upravo na onom području odakle potiču brojni dokazi o postojanju municipuim-a koji su docnije otkriveni (Podgradina). Posebno je pitanje diskusije oko autentičnosti izgubljenog natpisa CIL III, 9860 u kome se pominju Salviatae i Stridonenses.

---

[46] Blau, o. c, 109—111. — Tomaschek, o. c. 513.

[47] Cons, o. c. 390 = Imac? Bunari? Han Pavić? — Ballif (karta) prema CIL III., 1873. g. = Dobrinje. — Kiepert, o. a, XVII. (Upor.: idem, CIL III., 2 — karta) = Bunari. — Miller, o. c, 478 = Dobrinje. — Pichler, o. c, 1903., 158 = pred Leusabom. (Upor.: idem, o. c, 1904., 260 = Banjaluka, Bunari, Sitnica).

[48] PWRE, Tomaschek: članak Lamatis (Aematis).

[49] Tomaschek, o. c, 514. — Cons, o. c, 230. — Ballif (karta) prema CIL III., 1873. g. — Kiepert, o. c, XVII. — Pichler, o. c, 1903., 159. — Upor.: Pichler, o. c, 1904., 282 = Han Bunar, Jajce, Koltor? Podlipci, Podrašnica, Sitnica, Unac, Varcar Vakuf; Miller, o. c, 478 = južno od Sitnice.

[50] Blau, Monatsberichte der Berliner Akad. d. Wissensch., 1867., 742 i d. — Ballif (karta) prema CIL III., 1873. g. — Tomaschek, o. c. 514 = Pecka ili izvor Sane.

[51] Kiepert, CIL III., karta VI. i FOA, XVII. = Srnetica. — Pichler, o. c, 1903., 187 = Jajce, Gornji Unac, Sana-Pliva, sjeverno od Indenee. (Upor.: idem, 1904., 294: Brajsko, Glavica, Jajce).

[52] Ballif, Rom. Strassen in B. u. d. H., Beč, 1893., 21. — Patsch, WMBH, IV., 1896., 262—263; V., 1897., 235—236. — Upor.: E. P., GZM, 1953., 310—311. — Iz Mrkonjićgrada javljaju o novim nalazima u Peckoj: ostaci rimskog vodovoda ili kanalizacije — što još nije ispitano.

53 Sergejevski, GZM, XXXIX., 1927., 256—265; XL., 1928., 79—94; XLI, 1929., 98—99; XLV., 1933., 7—13; LIV., 1942., 113 i d.

[34] Kiepert, CIL III., 2, karta III. i FOA, XVII. — Cons, o. c. 231. — Tomaschek, o. c, 514. — Ballif (karta) prema CIL III., 1873. g. — F. Bulić, Osterreich. Jahresh. II. Beibl., 1899., 109 i d. — Jelić, WMBH, VII., 1900, 194 i d., 207. — Pichler, o. c, 1903., 185 = Glavica ispod Sarnade ili Staretina. (Upor.: idem, o. c, 1904., 294: Glamoč, Glavica, Ševarovo Blato, Sućurac). — Novak, o. c, 130. — Upor.: PWBE, Vulić: članak Salvia.

U zaključku ovog poglavlja, mislim da je potrebno ukazati na još neke momente u vezi sa topografijom komunikacije o kojoj je riječ. Naselja i postaje koje smo naveli, svakako, valja smatrati važnijim među ostalim naseljima i postajama ove ceste. To znači da ih je uz cestu bilo još. O tome govore tragovi rimskih starina, naročito ostaci rimskih zgrada. Servitium (Bos. Gradiška) je cestovna stanica prvog reda koja je bila završna tačka velike rimske magistrale na rijeci Savi, postaja rječne flotile i jači centar izrastao uz vrlo prometnu komunikaciju. Ad Fines (Mahovljani) je postaja (mutatio), a možda i etapna stanica (mansio), sa prodavaonicama, radionicama, magacinima, svratištima i sl., što sve dolazi uz ovakve stanice. Ovdje valja tražiti i sjedište granične posade. Banjsko naselje u Laktašima moglo je također služiti kao odmorište na putu. Razdaljine od Ad Fines do Ad Ladios (Trn) i Castra (Banjaluka) odgovaraju uobičajenim razdaljinama za postaje (mutationes), naročito zato, što je ovo bio lakši i prohodniji teren na kome su Rimljani obično skraćivali distance na prosječno VIII m. p, = cca 12 km.[55] Castra je pretstavljala ne samo utvrdu i etapnu stanicu na cesti već je postala i znatnije naselje na ovoj komunikaciji. Već smo napomenuli da je prostor Banjaluka—Bos. Gradiška u rimsko doba bio važan kao poljoprivredni rejon i da su na njemu, s obje strane ceste, nicale aglomeracije vezane za agrikulturu. Dalje, južno od Castra, sljedeća postaja Lamatis (Šljivno) po prirodnim uslovima zadovoljavala je potrebe jedne putne postaje (voda, teren), što je bilo naročito važno u ovom teškom i bezvodnom kraju. To isto vrijedi i za Leusabu (Bunari). Treba napomenuti da je na ovoj komunikaciji izvjesnu ulogu imala i Gradina (»Grčka gradina«) iznad Kočića s obzirom na to da je ovdje izlazio vicinalni rimski put od Mrkonjićgrada i da je ona dominirala prirodnim prolazima iz svih pravaca. Nešto slično je i sa Dobrinjem i Pavićem. Naredna etapa prema jugu je Sarnade (Pecka) koja je na terenu kakav je ovaj pretstavljala najpogodnije mjesto za važniju putnu stanicu. Između Leusabe i Sarnade svakako je postojala neka postaja, najvjerojatnije pod Štrbina-Sedlom gdje ima dobre vode i gdje cesta usponom i spuštanjem prolazi kroz prevoj.

Za vicinalni rimski put od Mrkonjićgrada prema Banjaluci (sc. Kočiću), na koji sam ukazao u već pomenutom saopštenju, nisam u mogućnosti da dam neku određeniju topografiju. Ovo stoga što smatram da je to dio posebnog cestovnog kraka ili ceste, koji je zahvatao porječje Plive i rudarski distrikt Sinjakovo—Majdan, a tu cestu nisam istraživao.

[55] A. Grenier, o. c, 204. — Upor.: J. Bidez, La vie de l'empereur Julien, 1930., 244 i natpis: CIL V., 8987 = Dessau 755.

RÉSUMÉ

LA VOIE ROMAINE ENTRE BANJALUKA ET BOSANSKA GRADISKA

Au cours des années 1953, 1954 et 1955, l'auteur a étudié les vestiges des voies romaines menant de Mliniste à Bosanska Gradiska par Podrasnicko Polje, Mrkonjic-grad et Banjaluka. Les résultats des recherches de 1953 et, en parti, de celles de 1954, ont été antérieurement communiqués. On trouve dans cet article les résultats obtenus par l'auteur au cours de ses recherches sur les vestiges et les traces de la voie romaine dans le secteur s'étendant de Banjaluka à Bosanska Gradiska. Ces résultats sont le fruit des recherches effectuées sur place en 1954 et 1955. On trouvera dans ce travail non seulement des données sur le fragment de voie romaine du secteur Banjaluka—Bosanska Gradiska, mais aussi une étude de la topographie sur le parcours Mliniste-Banjaluka-Bosanska Gradiska tout entier. Pour la topographie et l'identification de la toponymie tout au long du dit fragment de l'importante voie romaine reliant Salona à Servitium, l'auteur tient compte, en plus des données qu'il a recueillies en parcourant les lieux, de celles que fournissent les itinéraires, l'épigraphie et les recherches archéologiques effectuées jusqu'à nos

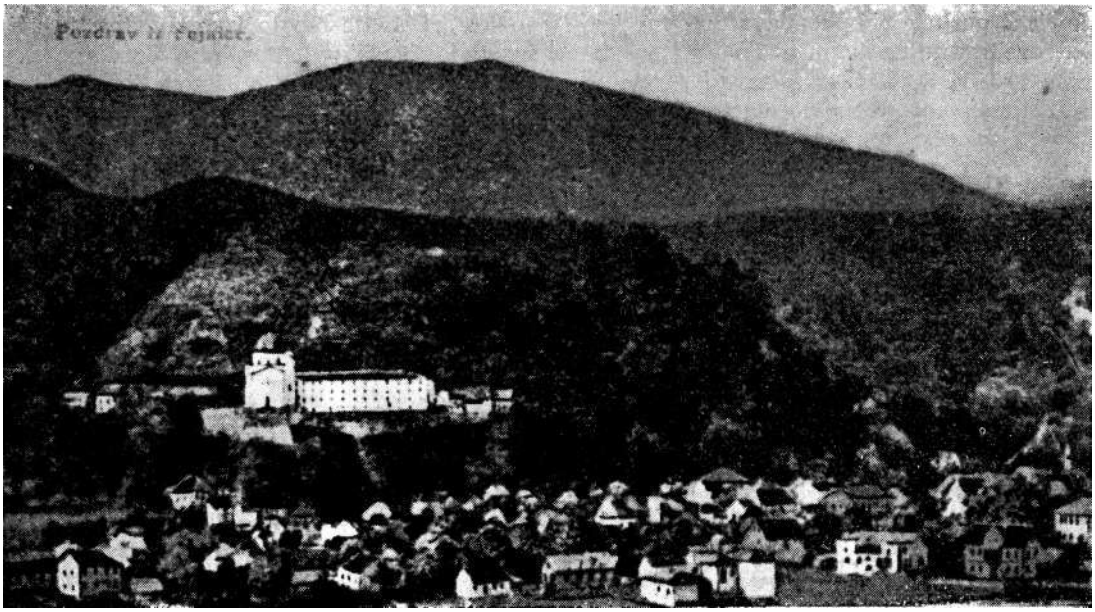
jours dans la région. En vue d'aider à mieux comprendre les preuves qu'il fournit et les résultats que lui a apportés son étude du terrain, il joint croquis et deux photographies.

La voie romaine allant de Banjaluka vers la Save suivait la vallée de la Vrbas, traversant Trn, Glamocan et Klasnica, comme le fait la route actuelle. Les traces de voie romaine relevées près de Laktasi et de Mahovljani montrent qu' à cet endroit elle s'écartait de la route d'aujourd'hui, vers l'ouest, s'approchant davantage de la montagne de Kozara. De là, elle continue vers Bosanska Gradiska par la ligne la plus courte, mais se maintenant toujours à l'ouest de la voie actuelle. Trn, Glamocani, Barlovci, Ramici et Laktasi, puis Mahovljani, Maglajani, Vakuf, Seferovci et enfin Bosanska Gradiska — toutes ces localités bordent la voie romaine et présentent des vestiges d'anciennes agglomérations romaines, et les recherches les plus récentes ont élargient ce que l'on connai sait auparavant de ces dernières. L'auteur a confirmé que la voie romaine aboutissait à l'actuelle Bosanska Gradiska, sur la Save. C'est là, par conséquent, que se dressait l'agglomération romaine de Servitium.

La topographie de cette voie apparaît comme suit:

Servitium = actuelle Bosanska Gradiska;
Ad Fines = actuel Mahovljani;
Ad Ladies = actuel Trn;
Castra = actuel Banjaluka;
Lamatis (Aemate) = actuel Sljivno;
Leusaba = actuel Bunari; et
Sarnade = actuel Pecka. (voir croquis).

L'emplacement des postes et localités mentionnés correspond presque entièrement aux distances indiquées dans le Tab. Peut, i Itin. Ant, et se trouve confirmé par des données archéologiques antérieures aussi bien que par les résultats les plus récents des recherches horologiques et topographiques effectuées dans cette région. L'auteur estime que ce n'étaient pas là les seules agglomérations et les seuls postes, qu'il en existait d'autres, mais que ceux-là étaient les plus importants. Cela est valable en particulier pour la région de Castra (Banjaluka) — Servitium (Bosanska Gradiska), région de plaine dans laquelle se dressaient un plus grand nombre d'agglomérations romaines, dont la population s'adonnait à l'agriculture. Dans son étude, l'auteur réfute certaines opinions ayant cours auparavant, et attribuant aux agglomérations et postes romains des emplacements différents, utilisant pour cela les données que lui ont fournies ses recherches, et la comparaison de celles-ci avec la documentation que des recherches semblables dans d'autres parties de l'empire romain ont permis d'établir.

Sl. 1. Fojnica sa franjev. crkvom i samostanom (snimak iz doba prije početka 20 st.)

SMAIL TIHIĆ

STARE SLIKE I PREDMETI UMJETNOG OBRTA U FRANJEVAČKOM SAMOSTANU U FOJNICI

Veoma je stara istorija franjevačkog samostana u Fojnici, nekadašnjem sjedištu bosanskih biskupa, provincijala i apostolskih vikara. Neposredno iznad današnje varošice Fojnice, sa okolinom bogatom mineralnim izvorima, na brijegu koji dominira lijepom dolinom dižu se zdanja samostana i crkve. (Sl. 1.)

Kada je osnovan ovaj samostan, pitanje je otvoreno, mada ima dokaza da je u Fojnici, i to ne na istom mjestu, postojalo još u 15 st. zdanje, neki crkveni objekat, u kome su franjevci obitavali i iz koga su vršili svoje religiozne misije. Da li je to bilo u vrijeme kada je počela eksploatacija rudnog blaga u Bosni od strane Dubrovčana, koji su je finansirali, i Sasa, koji su radili kao stručni radnici, teško je odgovoriti, ali je činjenica da postoje dokumenti koji idu u prilog takvim pretpostavkama. Fra Mijo V. Batinić[1] tvrdi tako i navodi za to dokumenta nađena u Dubrovačkom arhivu, koja je svojevremeno proučio dr. K. J. Jireček.

Doseljeni Sasi i Dalmatinci, kako to pretpostavlja Batinić, željeli su da slušaju službu božiju na materinskom jeziku (talijanskom ili njemačkom) pa su pozivali svećenike iz svojih krajeva da vrše obrede u novopodignutim crkvama, koje su u prvo vrijeme, najvećim dijelom, potpale pod jurisdikciju dubrovačkog nadbiskupa. Za prilično napornu službu u novim krajevima pogodniji su bili članovi prosjačkih redova nego li svjetovno svećenstvo, koje je tražilo veće udobnosti i materijalne izdatke, što je, po svojoj prilici, i bio razlog da su se u Bosni pojavili prosjački redovi, prvo dominikanci, koji su se nakon otpora domaćih ljudi (»bogumila«) povukli, ustupajući mjesto vitalnijim franjevcima. To bi uglavnom bila Batinićeva interpretacija o dolasku prvih franjevaca u Bosnu.

Julijan Jelenić je drugi franjevački pisac koji se pozabavio kulturnom prošlošću bosanskih franjevaca.[2] On je daleko oprezniji od svog prethodnika i smatra da je pitanje dolaska prvih franjevaca u Bosnu i osnutak vikarije bosanske problem za sebe i veoma težak pa teško da će se naći neko pouzdano rješenje.

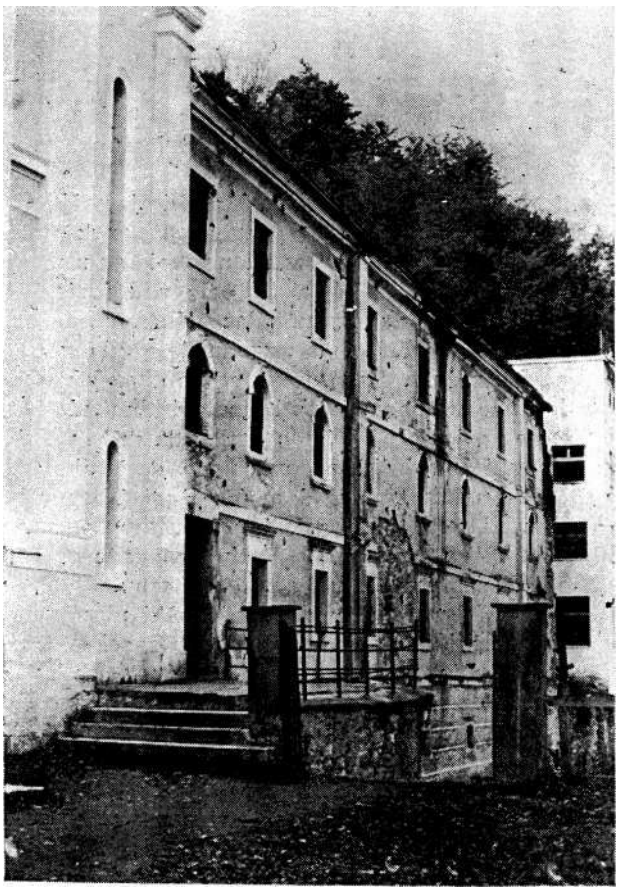
Nimalo nisu pouzdanije vijesti o postanku prvih samostana u Bosni. U ljetopisima domaćih sa-

[1] Fra Mijo V. Batinić, Franjevački samostan u Fojnici, od stoljeća XIV—XX, Zagreb, 1913, str. 17, 18.

[2] Fra Julijan Jelenić, Kultura i bosanski franjevci, I svezak, Sarajevo 1912, II svezak, Sarajevo, 1915.

mostana ne postoje nikakvi podaci koji bi mogli da nam korisno posluže pri proučavanju ovog problema. S druge strane na ovom području i u ovom pravcu nisu vršena nikakva arheološka istraživanja koja bi nam pomogla da dobijemo neku predodžbu o tome kako su izgledale prve crkvene zgrade bosanskih franjevaca da bi im (nakon proučavanja) mogli odrediti vrijeme postanka. Samo je Batinić izvršio pokušaj da odredi vrijeme postanka samostana u Fojnici. Ali kako nije našao dokaza u ljetopisima samostana, on se poslužio sa starim turskim spisima (jedan je iz 1527 g.) ili događajima kasnijeg datuma vezanim za istoriju samostana (jedan iz 1432, a drugi iz 1435 g.) na osnovu kojih proizvoljno navodi prvu polovinu 14 st. kao sigurno vrijeme kada su udareni temelji fojničkom samostanu. Kada se, međutim, pažljivije pročita Batinićevo izlaganje postaje jasno da on zamjenjuje prvu polovinu 15 st. sa prvom polovinom 14 st. i da mu je, prema tome, bila namjera da, navodeći gornje podatke, stavi osnutak samostana u Fojnici u prvu polovinu 15 st., a ne u prvu polovinu 14 st., kako je to ponovio nekoliko puta.

Franjevačka crkva i samostan kakve ih danas vidimo rezultat su većih zahvata izvršenih u drugoj polovini prošlog vijeka. Tada su udareni temelji novom samostanu, pošto su prethodno porušeni stari; to se moglo izvesti zahvaljujući novcima koje je prikupio fra Mijo Zubić po Bavarskoj i u Beču. Idejni nacrt za ovu gradnju (Sl. 2) izradio je arhitekt Ceciliani, graditelj izgorelog samostana u Gučjoj Gori, dok je poslove nadzirao Matija Lovrinović. Iako su temelji na kojima je počivala zgrada bili relativno jaki, ipak je došlo do pucanja zidova. Uprava samostana je zbog toga otpustila dotadašnje izvođače i povjerila posao Špiri Mariću s otoka Visa, graditelju livanjske crkve. Pošto je temeljito prostudirao veoma delikatan položaj zgrade, novi izvođač je napravio čvrst podzid povezan sa vanjskim samostanskim zidom; potom je isprezidao podrum i utvrdio ga gvozdenim sponama. Na takvoj osnovi podignut je franjevački samostan u Fojnici koji i danas postoji, ma da ne očuvan; (veoma je mnogo oštećen, tako da je jedno krilo izloženo potpunom propadanju). Kroz 90 godina, koliko je prošlo od vremena kada je sagrađen ovaj samostan pa do danas, nastupila su znatna oštećenja kako na vanjskoj tako i na unutrašnjoj strani. Krov prokišnjava, zidovi se ne popravljaju. Trijem ostavlja leden dojam. Stupovi od sedre, povezani lukovima, obloženi su po čitavoj površini cementom, što umanjuje estetski izgled. Ali, kako se u sa-

Sl. 2. Franjev. samostan u Fojnici (danas)

Sl. 3. Franjevačka crkva u Fojnici (danas)

mostanu čuva dragocjeno kulturno-umjetničko blago, prema kojemu ne možemo biti ravnodušni, nameće se potreba očuvanja samostana, njegove zaštite, njegove konzervacije ili djelomične restauracije. Kako i na koji bi se način to izvelo i iz čijih sredstava, to je pitanje koje prelazi okvir ovoga članka.

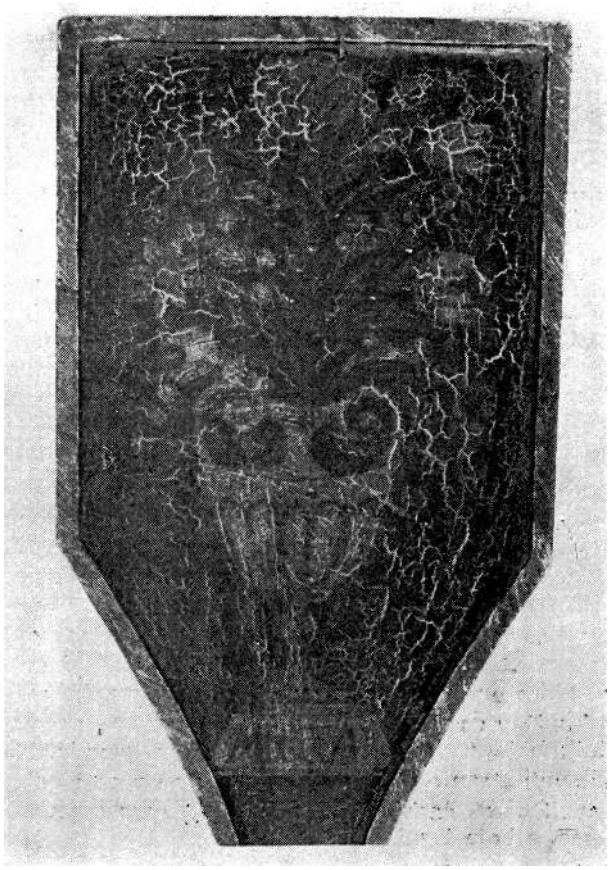
God. 1884 arhitekt Franjo Mojse (iz Dalmacije) sazidao je tehnički sasvim nesolidnu crkvenu zgradu, čiji su zidovi odmah popucali, te je prijetila opasnost da se potpuno sruši. Zbog toga je zidanje nove crkve bilo povjereno Josipu Vancašu. našem poznatom graditelju, koji je gradnju završio 1889 g. Tako je sagrađena sadašnja samostanska crkva u Fojnici, jedna od najmonumentalnijih građevina te vrste u našoj Republici (sl. 3). Građena na način romaničkih građevina sa kupolom, crkva je kasnije dobila toranj, a unutrašnji zidovi bojenu dekoraciju. Tom prilikom nabavljen je iz inostranstva crkveni namještaj (tri oltara kod Stuflessera u Tirolu, orgulje kod Rigera u Šleskoj, dva velika zvona u Insbruku i Put Križa iz Beča).

U toj crkvi i samostanu pohranjeni su predmeti umjetnog obrta i stare slike. Njima je i namijenjen ovaj članak, koji na neki način treba da pretstavlja dalji prilog boljem upoznavanju materijalne kulture bosanskih franjevaca, tek neznatno osvijetljene ranijim usputnim napisima u kojima su izneseni samo sumarni podaci. Smatramo da po svojim likovnim kvalitetima i istoriskim elementima spomenici materijalne kulture franjevačkih samostana u Bosni imaju neosporne vrijednosti i da im zbog toga treba dati odgovarajuće mjesto u istoriji umjetnosti.

I. STARE SLIKE

Samostan posjeduje desetak starih slika, a nijedna od njih nije u takvom stanju tehničke sačuvanosti da bi smo mogli biti sasvim zadovoljni. No, to u osnovi ne mijenja radikalno likovnu vrijednost slikarskih platna, mada utiče na njihovo ocjenjivanje. Postoji također velika varijabilnost u pogledu njihovog porijekla, starosti, a isto tako i kvaliteta. Pojedinačan pregled pružiće nam bar približnu sliku toga likovnog blaga.

1. »Mrtva priroda«. (Sl. 4) — Sasvim zabačena, nezapažena ma od koga, ležala je u jednoj ladici muzejske zbirke drvena daska neobičnog oblika, islikana na jednoj strani. To je ustvari pačetvorina koja je isječena tako da je pravac dužih strana naglo promijenjen prema sredini daske. Tim je dobiven oblik podesan za držanje u rukama. Uprkos tome što je pri vrhu naslikanog cvijeta daska probijena i napravljena rupa kroz koju se da provući konac da bi se slika objesila na zid, može se pretpostaviti da je daska služila drugoj namjeni: najvjerovatnije kao stalak za držanje svete knjige prigodom bogoslužja. Nezavisno od toga slika je zanimljiva prije svega zato što između suženih krakova ima jedno bijelo polje na kome je latinskim brojevima ispisana MCCCXXVIII (1328) godina. Ako bismo povjerovali u tačnost ovog datiranja, onda bismo imali jednu od najstarijih godinama obilježenih slika na dasci u našoj istoriji umjetnosti. Značaj takvog otkrića ne bi trebalo naglašavati. Ali mi moramo biti veoma oprezni pri izricanju sudova, tim prije što ima dokaza falsificiranja istoriske istine, osobito u prilikama kada je vlasniku takvog predmeta trebalo dokazivati istoriski primat njegove institucije nad sličnim ustanovama. Otuda slučajevi prepravljanja ubilježene godine i zamjene sa brojevima starijeg datuma ili sasvim proizvoljnog upisivanja starih datuma na nove umjetničke tvorevine. To su stvari koje nas navode na sumnju, a isto tako i na pomisao da se možda ne radi o slučajnoj grešci i da je ispušteno latinsko slovo D (broj 500).

Sl. 4. »Mrtva priroda« (tempera na dasci, iz 1328 g.?)

Sl. 5. »Ana i Marija« (ulje na platnu)

Zbog svega toga, u ovom slučaju, samo stilska i tehnološka analiza mogla bi nam, možda, pružiti potpunije rješenje.

Na drvenoj dasci, stanjenoj u čitavoj površini na 0,5 cm, a sa ivicama koje čine okvir slike (širokim 1,3 cm, a debelim 1 cm) naslikana je mrtva priroda: veliki cvijet, koji je teško odrediti. U posudi, u obliku kaleža u svojoj osnovi, smješten je buket cvijeća čiji su pojedinačni cvjetovi sastavljeni od po osam latica, ili čaškama sa 3—5 listića. Tretman cvjetova je različit, po obliku i boji. Pozadina je mrka, stabljike cvjetova i brojevi godina su intenzivno crni, dok su cvjetovi tamnosmeđe boje. Kalež je bijel. Čitava situacija je smirena, kompozicija uravnotežena, pa je dojam sličan onome koji dobivamo kada gledamo zrela ostvarenja slikara realista.

Slika je rađena tempera bojama (mada nije isključeno da je kasnije pređena i lakom po površini); boje su nanesene preko tankog grunda. Na slikanoj strani daske (bojom je prevučena i poleđina daske) pigment je popucao u jačim krakelurama, a boja izgubila u svom intenzitetu.

Upotreba tempere na dasci je slikarski način koji se upotrebljavao u Italiji uglavnom do polovine 15 st. kada je počela da prevladava tehnika ulja. Taj momenat ide u prilog naznačenog datiranja, kao i upotreba prirodnog lišća, što je sastavni elemenat gotičke dekoracije. Obris crteža teško da se da zamijetiti, jer je primijenjena tehnika kičice pa su boje nanesene skoro na impresionistički način, sličan tehnici koju su primjenjivali majstori iluminiranih rukopisa s kraja francuskog XIV vijeka. Talijansko slikarstvo prve polovine 14 st., također, približava se postepeno prirodi i to prvenstveno preko opisa prirode i mrtvih stvari. Ako ovim zapažanjima dodamo i jednostavnost ploče, zanatsku solidnost rada i cjelokupan izgled, onda ovo datiranje u prvu polovinu 14 st. postaje moguće.

S druge strane, činjenica da je u ovom samostanu boravio Mijo Batinić koji je dokazivao da je samostan osnovan u prvoj polovici 14 st. ne čini nas sasvim spokojnim po pitanju originalnosti datuma na opisanoj slici. Možda su sliku donijeli prvi franjevački misionari mada je teško povjerovati da se pored svih onih golgota, kroz koje je prošao samostan u svojoj istoriji, ona mogla sačuvati, uprkos toga što je slika malog formata koju je bilo lako sakriti od neprijatelja ili ukloniti od požara, pogotovu kada saznajemo da su za čuvanje službenih spisa i drugih dragocjenosti postojali specijalno načinjeni prostori, osigurani od požara i drugih nesreća.[3] No, nepobitno je da su bosanski franjevci nabavljali umjetničke predmete za ukrašavanje crkvenih enteriera u prvim vjekovima svoga djelovanja. Da je to bilo tako svjedoči nam i ovaj podatak: »14. aprila. 1459. Slikar Lovro Marina Kotoranina obvezuje se Marinu Mije Restija, prokuratora vikarije bos. Franjevaca, da će do polovice marta 1460. za franjevačke crkve u Bosni napraviti dvije slike Na 22. februara 1460. Lovro isplaćen«[4] Mjesto za koje su slike bile namijenjene nije izričito spomenuto, ali je ugovorom zajamčen kvalitet rada.

2. »Sv. Ana i Marija« (Sl. 5). — Po umjetničkom kvalitetu, slika »sv. Ana i Marija« pretstavlja najveću vrijednost među svim predmetima likovne umjetnosti što ih ima samostan. Slika je ulje na platnu širokom 95 cm. (Dužina platna po sredini slike je 145, a sa strana po 115 cm.).

Veliki lik sv. Ane, koja sjedi na baroknoj stolici ispred podignute tamnocrvene zavjese, dominira platnom. Umjetnik je odabrao momenat kada Ana podučava Mariju; otud prisustvo otvorenih knjiga na krilima oba lika. Primjećujemo ovdje jednu formalnu crtu koja otkriva nešto od visokorenesansnog ideala — kontrapost ili okretanje jednog dijela tijela suprotno drugom, što je Leonardo sam podvukao: »Uvijek figuru postaviti tako da grudi nisu okrenute u istom pravcu u kome i glava.« Taj momenat zapažamo i na ovoj slici, po-

[3] Batinić, o. c. p. 34, 35.

[4] Starine Jugoslavenske akademije za god. 1918. str. 84.

sebno kod lika sv. Ane čija se glava nalazi u punom profilu, dok prsa zadržavaju skoro frontalan položaj. Ostali elementi slike idu u prilog njene atribucije epohi baroka. Svetica, iznad čije je glave tek naznačen tanak aureol u vidu bijele kružnice, pokrivena je preko glave ljubičastim velom ispod kog se nazire srebrnastobijela marama. Tamnozelena bluza i žuta donja haljina su daljni dijelovi njene odjeće. Oštar profil ženskog lica, skoro muške grubosti, još je više istaknut ne baš malim nosom koji leži u ravnoj liniji čela. Po svom uzrastu Marija je dijete u odnosu na svoju majku, mada po obimu mišica i opštoj fizionomiji lica (Sl. 6) ima izgled odrasle djevojke. Obučena je u svijetlocrvenu haljinu sa plavim ogrtačem prebačenim preko leđa i lijevog ramena odakle se spušta preko prsa, pa se ispod desne ruke diže ponovo na leđa. Smeđežuta kosa po širini glave vezana je uskom plavom vrpcom, a iza uha crvenom podvezicom. Bijela vrpca, koja se spušta od tjemena glave do ramena, koloristički je dodatak slike. Iznad likova je leteći anđeo sa prekrasnim vijencem crvenih i bijelih ruža u desnoj i palmovom grančicom u lijevoj ruci, No on nije usamljen u tom prostoru, gdje također možemo primijetiti dvije dječije glavice sa krilima.

Kompozicija je barokna. Nekoliko dijagonala koje se sijeku daju u sjecištu lokaciju glava obaju glavnih likova. Sa psihološkog gledišta, međutim, umjetnik nije uspio da pruži ubjedljiv dojam pedagoškog rada tako da napor sv. Ane na neki način postaje uzaludan kada se uoči nedovoljna koncentracija duha Marijina u datom času i neodređenost pravca njenog pogleda koji zuri negdje izvan okvira otvorene knjige. U pogledu kolorita ovo je možda najljepša slika talijanskog porijekla u našoj Republici, a tako isto i u pogledu ostvarene atmosfere slikanog prostora i stvari u njemu. Primjećuje se također veća upotreba zasjenjenih zona, što ima za posljedicu da su obrisi nešto umekšani, mada su plastički kvaliteti istaknuti. Jedna od karakteristika slike, koja bi mogla da bude od neposredne koristi za bližu atribuciju djela, jest upotreba crvenosmeđe boje na ivičnim dijelovima ruku i prsta, nosnih šupljina i usnih školjki. Sličan tretman može se naći na slikama majstora napuljske škole kasnog baroka, poimenično Matije Pretia (1613—1699) i Luke Giordana (od 1632 do 1705). Preti je u nizu slika veoma često upotrijebio tamnosmeđe tonove. Slikovitost tih radova uglavnom je zasnovana na umjetnosti Francesca Guercina (1591—1666), specijalno na slikama njegove prve faze. To je meko modeliranje sa tamnim sjenama, specijalan kolorit sa težištem na čokoladno-smeđim, tamnocrvenim, modrim, lila i tamnozelenim bojama, a usto i sa jednom romantičnom notom u formi i sadržaju. Eto, tu i oko tih slikara talijanskog baroka ili, možda, negdje u Emiliji i Sjevernoj Italiji trebalo bi potražiti autora naše slike. Usljed nedostatka i najnužnijeg komparativnog materijala zasada je nemoguće dati neku pobližu atribucija umjetničkog predmeta pa je to neriješeno pitanje, mada ostaje konstatacija da je slika djelo talijanskog majstora nastala u epohi baroka. Zasada možemo dodati još samo to da je slika dosta dobro očuvana, osobito figuralni dijelovi, mada je pigment popucao i čak otpao na nekim mjestima, što se može primijetiti i na fotografijama. U pogledu kompozicije slika uveliko potsjeća na oltarnu sliku »Obitelj sv. Ane«, rad Valentina Metzingera, koja se nalazi u franjevačkoj crkvi u Samoboru.

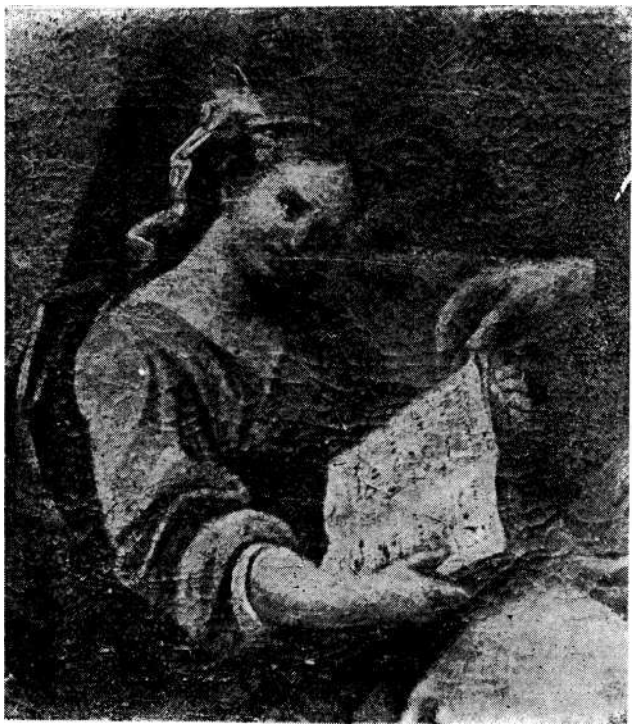
3. Madona sa Kristom (Sl. 7). — Sa stanovišta zanata ova slika daleko zaostaje za slikom sv. Ane i Marije. Ova ista ocjena mogla bi se protegnuti i na njene umjetničke kvalitete kao i na očuvanost slike, budući je platno veoma oštećeno i pruža žalostan izgled.

Slika je nešto manjih dimenzija od prethodne (šir. 82, a visina 108 cm.) i prikazuje tradicionalni motiv Madone sa Isusom, toliko raširen među slikama latinske ikonografije. Na desnom ramenu Madona drži obučenog Krista koji se snažno pribio uz majčine grudi. Svojim grudima dijete se okrenulo majci, dok je glava okrenuta prema gledaocu, što je, svakako, opet onaj slučaj kontraposta o kome smo već govorili. Madona, mladolika žena ugodne spoljašnosti, blagom gestom lijeve ruke pridržava dijete i spušta lice na njegove obraze. Odnos je ljudski i humaniziran, uprkos nešto idealiziranе fizionomije Bogorodice. Nebeska uzvišenost predata je zemaljskim licima, realnim ljudskim bićima. Iz tog aspekta gledana, ova slika približuje se realističkom poimanju stvari onoga koji ju je kreirao.

Krist je obučen u zelenkastu haljinu dugih rukava, oivičenu na izrezima oko vrata i ruku širokom bordurom smeđe boje. Na Madoni je crveni ogrtač (ukrašen grančicama i cvjetovima) sa pravokutnim izrezom na prsima i crnim obrubom njenih ivica. Na glavama obaju likova su krune, atributi kraljevske moći i položaja, različite po formi, ali ne i po ukrasu. Relativno široko lice definirano je jednostavno i lako. Dugi uski nos postavljen u visini čela presijeca ga po sredini da bi naznačio položaj njenih krupno prosječenih očiju, čije nas smirene crne zjenice gledaju izravno ma iz koga ih položaja gledali. Suptilne usne daju završni akord smirenoj ljepoti slikanog lika.

Slika je osrednje vrijednosti, iako tehnički, kako već rekosmo, vrlo slab rad. Boje, nanesene na jedva vidljiv grund, vremenom su izgubile u svom intenzitetu. Pigment je ispucao na više mjesta, negdje je čak otpao, pa je teško dati neki sud o tome kako je slika prvobitno izgledala.

4. »Sv. Juraj« (Sl. 8). — Slika sa prikazom sv. Jurja (ulje na platnu, šir. 140, visina 170 cm.) spada u red najviše oštećenih slika u posjedu ovog

Sl. 6. »Ana i Marija« (detalj)

Sl. 7. »Madona sa kristom« (ulje na platnu)

samostana. Iz onih mutnih sjenki koje su preostale, danas se može jasno razabrati osnovni siže slike, način komponiranja i donekle crtež, dok kolorističke vrijednosti ostaju izvan domašaja našeg zapažanja.

Velik lik sveca, na crnom konju u propnju, s dugim drvenim kopljem, zadaje smrtonosan udarac odvratnoj nemani zelenkaste boje. Scena, dakle, nas uveliko potsjeća na mnogobrojne ikone istog sadržaja koje nalazimo u srpsko-pravoslavnim crkvama naše Republike. Mladić je pokriven crvenim ogrtačem, barokno pokrenutim, ispod koga se nazire žućkasto-smeđa gornja odjeća i čelična kaciga plave boje, spuštena do polovice čela. Strogi izraz lica pokazuje težinu zadatka pred kojim se našao svetac. Ovaj momenat je dobro prostudiran, osobito kretnje čovjeka i konja i njihova međusobna povezanost.

Nešto pozadi naziru se dvije ljudske figure. Ženski lik u crvenim haljinama pretstavlja Mariju. Drugo lice je muškarac, ogrnut u crveni ogrtač, u stavu molitve. U lijetu iznad njega, sv. Ilija, na kočijama sa dva bijela konja, raširio je ruke prema zemlji. Suprotno pravcu svog tijela svetac je okrenuo glavu prema nebu jer se u taj čas pojavljuje leteći anđeo. Glavna radnja, prikazana na ovoj slici, događa se na zemlji, u prostranom pejsažu, u čijoj pozadini se naziru obrisi dalekoga gorja i širokih ravnica pokrivenih nebom mutnoplave boje.

Umjetnik je primijenio dijagonalna rješenja u kompoziciji da bi na taj način pospješio kretanje figura i postigao ritam. Nešto drugo određenije 0 ovoj slici teško je iskazati, i to ne samo zbog pomanjkanja najnužnijeg komparativnog materijala već i zbog očajnog tehničkog stanja u kome se slika sada nalazi. Ona je probijena na više mjesta a boje su potamnjele, tako da o nekim koloristič-kim kvalitetima uopšte ne možemo govoriti. Po načinu na koji su te boje nanesene i po primijenjenoj tehnici rada slika ima više dekorativan karakter. Ona je mogla nastati krajem 18 ili početkom 19 st. u radionicama izvan granica našeg nacionalnog teritorija, najvjerojatnije u Veneciji (sudeći po tretmanu odjeće) ili, možda, u radionicama primorskih majstora.

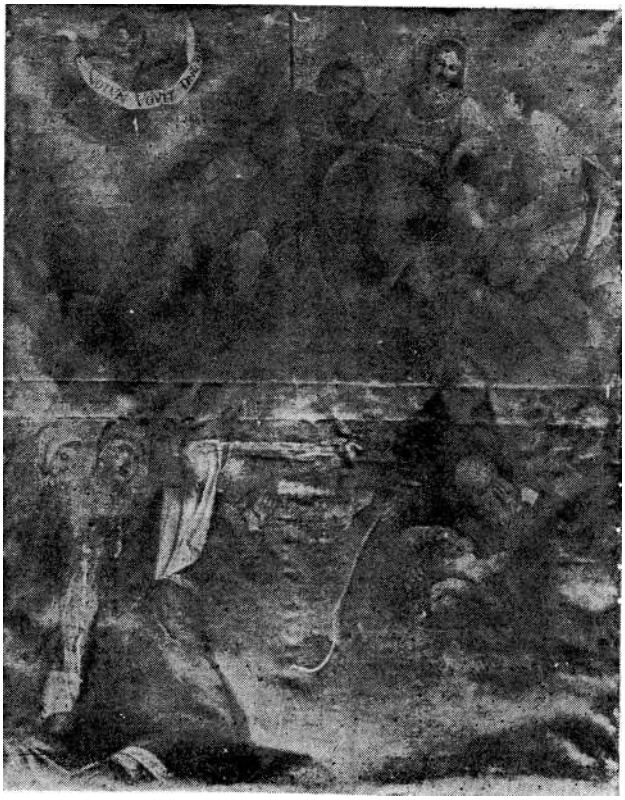
5. »B e z g r e š n o z a č e ć e« (Sl. 9.). — Scena ovog velikog platna rađenog uljanim bojama (šir. 122, vis. 155 cm.) podijeljena je u dva dijela, koji sadrže tri grupe figura. Madona je centralni lik u gornjem dijelu slike. Ona sjedi na oblacima, sa stopalima na mjesecu i zvjezdama oko glave. Ikonografska tema je zasnovana na viziji sv. Ivana u Otkrovenju (12 : I): »... žena zaodjevena suncem, a mjesec pod njenim nogama, iznad glave kruna od dvanaest zvijezda«. Pojam duhovne čistoće Bogorodice bio je veoma popularan u Španiji, oso-

bito u Sevilji Bartolomeo Esteban Murillo (1618 do 1682), poznati španjolski slikar iz vremena baroka, prozvan »Rafael Sevilje«, naslikao je petnaest različitih prikaza ove teme za svoga života. To su one poznate Madone Imakulate, toliko karakteristične za Murilov sladunjavi stil. Naš slikar prikazao je Madonu kao mladoliku ženu sa ljupko naklonjenom glavom prema gledaocima u donjem dijelu slike. Lice je ovalnog oblika, pravilnog nosa i spuštenih očnih kapaka. Uočljivo izduženje desne ruke je jedina od karakteristika slike. S lijeve strane je sv. Sebastijan, ogrnut oko bedara, kao od vjetra zatalasanim ogrtačem. Sa strelicama duboko zabijenim u leđa i nogu i s krvavim mrljama na tim mjestima svetac se okrenuo Mariji. Geste njegovih ruku su realne, ljudske. Desno od Madone je sv. Rok, sredovječan čovjek, sa žućkastim haljinama na sebi i crvenim ogrtačem preko njih. I dok je svetac lijevu šaku priljubio snažno na prsa, desnom je stisnuo dugačko koplje. Njemu s desne strane islikan je prizor gdje mali anđeo sa trozubom u ruci progoni ženu golu do pojasa, mesnata tijela i nezgrapnih kretnji, koja simboliše kugu. S glave, okrenute prema progonitelju, pada joj kosa u gustom pramenu. Donji dio njenog tijela umotan je u tamnosmeđi ogrtač, tešku draperiju širokih oblika. Iznad ove scene goli dječak sa kriocima objema rukama pridržava široku bijelu vrpcu na kojoj, je ispisan sljedeći tekst: VOTUM VOVIT DNO 1783.

U donjem dijelu slikanog platna smještene su dvije grupe ljudi. U grupi muškaraca ističe se figura franjevca u službenom habitu. Redovnik je podigao lice u pravcu neba i postavio ruke na molitvu za puk, čije pretstavnike vidimo iza njegovih leđa. Četiri odrasla muškarca i dječak, većinom s rukama sklopljenim na molitvu, zemaljska su lica, obični građani koji prisustvuju čudesnom događaju. Lijevo su tri žene osrednje dobi, prikazane u času molitve, u stavovima koji su jako izdiferencirani. U prostoru između dvije grupe likova i perifernih brda nazire se duboki pejsaž sa siluetom dalekog grada i perifernih brda. Ovaj dio slike je svakako vredniji i pobuđuje specijalnu pažnju zbog toga što slika može da posluži kao dokumenat o načinu odijevanja naših ljudi s kraja 18 st. Ovdje su, naime, prikazani ljudi i žene u nacionalnim kostimima svog vremena. Muškarci su s perčinima na potiljku, dok im je ostali dio glave obrijan, što je bila jedna od karakteristika ukusa tog vremena kod rimokatoličkog življa u našim krajevima. Skoro svak od njih nosi gunj s dugim rukavima, čije su ivice optočene baršunastim, obrubom. Na prsima gunj se spaja zlatnom dugmadi. Žene, naprotiv, pokazuju izvjesnu raznolikost u načinu odijevanja. Prva ima plavi ogrtač s bijelom maramom na glavi, optočenom zlatnom čipkom, i šarenim pojasom oko struka. Druga je u crvenom ogrtaču dugih rukava i trouglastim izrezom na prsima ispod koga se lako primjećuje

Sl. 8. »Sv. Juraj« (ulje na platnu)

Sl. 9. »Bezgrešno začeće« (ulje na platnu)

Sl. 10. »Sv. Anton Pustinjak«, slika franjevca Mihe Čuića iz 1800 god.

svjetloplava bluza. Na glavi je crveni tepeluk ukrašen počelicom (kako se i danas oblače neke žene u pojedinim krajevima Bosne, napr. u okolini Duvna), prekriven prozirnim velom spuštenim preko prsa. Oko vrata primjećuje se veoma lijepo izvezena čipka. Glava treće žene pokrivena je bijelim rupcem preko tepeluka.

Upotrebom dijagonala umjetnik je nastojao da postigne živost scene iako je život likova ostao na površini — bez psihološkog udubljivanja. Ali treba zapaziti njegov smisao za fino zapažanje stvari oko sebe i vjernu reprodukciju njihove materijalnosti. Opaža se, također, fino poimanje atmosfere. Plavo nebo u pozadini gornjeg dijela slike je prilično prljavo. Izduženje desne Marijine ruke, iskrivljenje i nezgrapno tretiranje obiju ruku letećeg ženskog lika, ukoliko ne znači svjesnu deformaciju oblika u cilju postizanja ekspresivnijeg dojma, kazuje da umjetnik nema dovoljno sposobnosti da dadne anatomski vjernu sliku čovječjeg tijela. Ta činjenica a usto i rustičnost obrade i šematizacija fizionomija daju ovoj slici karakter osrednjeg zanatskog rada bez većih umjetničkih vrijednosti.

Batinić[5] pominje da su u Fojnici slavili Duhove, pod čijom se zaštitom crkva i samostan već dugo nalaze, a usto da je Fojnica izabrala sv. Antuna opata za svog zaštitnika protiv tifusa, koji se javljao često u obliku epidemija. U nastavku on veli: »Kako je pako i kuga mlogoput ovda harala, uticali bi se sv. Roku i sv. Sebastijanu, pak su g. 1784. dali od zavjeta naslikati na platnu Gospu i ove Božje ugodnike u gornjem dijelu, a u donjem jednog franjevca i više osoba muških i ženskih, kako se mole ovim svecima ,sa natpisom latinskim: »Votum vovit Domino«. Ova velika slika, koja je sada pohranjena u samos. muzeju, ima osobitu vrijednost povjesnu, jer su na njoj slikane osobe u onovremenoj bosanskoj narodnoj nošnji, koja je sada u ovome kraju posve izumrla«.

Batinić nam nije naznačio ime slikara ili radionice u kojoj je slika nastala, ali i pored toga iz ovoga saznajemo da su sliku poručili fojnički franjevci, koji su vjerojatno dali i osnovnu tematsku zamisao, što je kasnije nepoznati umjetnik dosta vješto komponirao. Slika je dobro očuvana, mada je vremenom potamnjela. U donjem desnom uglu ispisana je nečitko, koliko se moglo pročitati, sljedeća signatura:

Ba chie Ge Vite ...
Pengo... 1784

8. Sv. Antun Pustinjak (Sl. 10.). — Slika sv. Antuna Pustinjaka je prvo platno u posjedu ovog samostana (šir. 84, vis. 100 cm.) za koju pouzdano znamo da je rad domaćeg čovjeka.

S koljenima oslonjenim na kamenu ploču prikazana je velika figura sveca kako kleči u pejsažu, ograničenom planinama u pozadini. Malo unazad zabačena glava, s rijetkim ostacima sijede kose, oslanja se na visoko podignuti okovratnik tamnosmeđeg ogrtača, skopčanog negdje ispod duge sijede brade. U visini ramena, na lijevoj strani ogrtača, visoko gore, islikan je bijeli latinski križ. Naprijed, u otvoru ogrtača, pa sasvim do zemlje spuštena, vidi se nutarnja odjeća bijele boje sa sivim dodacima, koju oko pasa povezuje crveni pojas. Pogled sveca je tvrd i neodređen. Ispod odjeće mogu se vidjeti šake obiju ruku i prsti lijeve noge. Ostali dijelovi tijela pokriveni su, ali ne toliko da se ne bi mogao primijetiti šematski tretman tijela. Pa i sam klecaj kao da nije dobro proučen; otud! i utisak da se svetac ne oslanja na koljena već na cjevanice. Lijevu ruku starac je blago opustio niz tijelo, dok je desnu stavio na prsa u znak zakletve. Oko glave je tanka bijela kružnica, svetački aureol. Lijevo u uglu, ispred sveca, pomalja se svinja, sasvim slična svinjama kakve susrećemo u našim brdskim krajevima. Iza sveca je lisnato drvo uz čije se stablo omotala velika zmija. Desno je neznatno uzvišenje, zaravanak o koji je svetac oslonio štap sa pletenom kotaricom iz koje vire brojanice. U sredini je veće raspelo s likom raspetog. Pokraj raspela je otvorena knjiga i mrtvačka glava. Pozadinu ispunjava valovito gorje plavičastih tonova na čijim se srebrnostim brežuljcima reflektiraju sunčevi zraci.

[5] O. c. p. 101.

Postavljen između stabla s jedne strane i propela s druge, svetac je centar kompozicije, nedovoljno uravnotežene: Očito je da umjetnik ima smisla za fino zapažanje stvari oko sebe i da, pored mjestimično nekorektnog shvaćanja forme, ima uspjelih detalja (kotarica napr.) u kojima su dati čisti slikarski kvaliteti. Veća vrijednost slike je pejsaž, shvaćen neposredno i koloristički čisto. Boja je nanesena neposredno na platno a da prethodno nije stavljen nikakav grund. Ona je prljava, a taj utisak je pojačan i okolnošću što su slojevi boje veoma tanki pa platno (smeđe boje) probija kroz namaze i čini neprijatan dojam. Pa ipak, i pored svega toga, slika ima nesumnjive vrijednosti, tim prije što je rad našeg domaćeg slikara — amatera, bez akademskog zvanja, a također i zbog neposrednosti i naivnosti s kojom je slikar prišao izabranoj temi. Ne treba, međutim, izgubiti iz vida i neosporne plastične kvalitete u pojedinostima. Slika je na nekoliko mjesta oštećena prorezima koji su kasnije proizvoljno zalijepljeni flasterom. No i pored toga, ona je relativno dobro očuvana, čak možda i najbolje u odnosu na ostale slike ovog samostana. Na poleđini platna, u donjem desnom uglu, ispisana je crnom bojom slijedeća signatura: F. MICH, CUICH. P 1800

Da li se ovdje radi o signaturi koju je Čuić lično ispisao ili je to neko drugi naknadno pripisao Čuiću, nije nam poznato, mada bi bilo korisno doznati da li je Čuić zbilja ovako radio, na temelju čega bismo onda mogli da mu pripišemo i neke druge slike, u prvom redu »Stigmatizaciju sv. Franje« u Kreševu, koja ima dosta sličnosti u načinu rada s ovom slikom.

Batinić govori o Čuiću kao odličnom slikaru koji je svoju vještinu pokazao na zidovima fojničke crkve »naslikavši na nebu tadanje crkve, koja se je tada popravljala, raj zemaljski i nebeski, a onda sve pet oltara ... Ova je crkva sva porušena bila g. 1884., a s njome izginula svaka uspomena njegova kista. U crkvi B. D. Marije u Rami — Šćitu nalazi se plod njegova kista slika iste Gospe na nebo uznesene, slikana 1804., još dobro sačuvana ...«.

Okolnost da smo u fojničkom samostanu našli sliku Antuna Pustinjaka, stogodišnjeg sveca, kojemu pripisuju sposobnost čudotvornog ozdravljenja od kuge, nije slučajna kada se ima na umu da je sv. Antun Pustinjak bio mjesni patron i zaštitnik od kuge. Svake godine slavio bi se u ovom mjestu 17. januar, dan kada je, prema predaji svetac umro (356 g. n. e.) u pustinji kraj Crvenog mora. O tim svečanostima je fra Vice Vicić iz Fojnice spjevao i jednu pjesmicu u svojoj zbirci pjesama pisanoj 1785 g. Naslov pjesme je: »Na Svet. Antuna Abbata«. To je po redu treća pjesma ove zbirke, pohranjene u samostanskoj knjižnici.

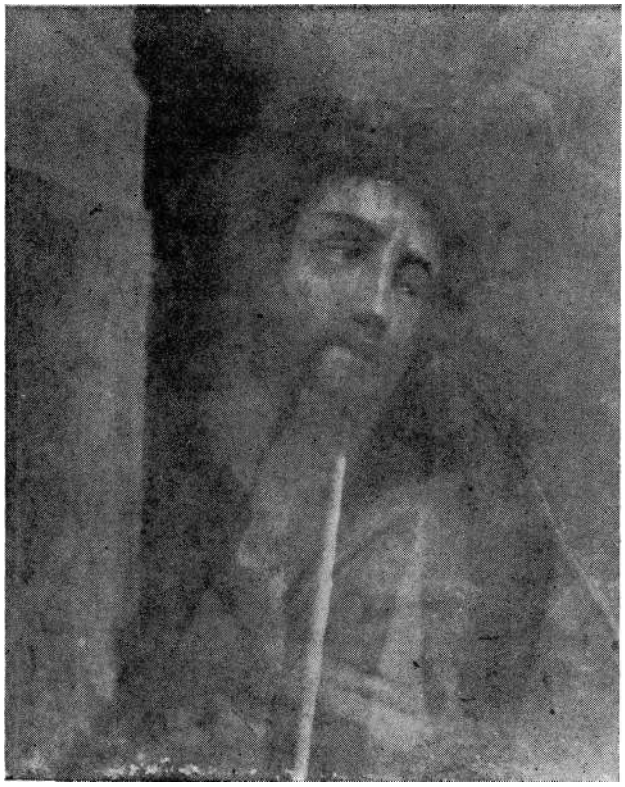
Sl. 11. »Glava Madone« (ulje na platnu)

7. »Glava Madone« (Sl. 11) — Na platnu (šir. 38, vis. 48 cm.) dato je poprsje Madone ogrnute tamnoplavim ogrtačem, postavljenim zelenom postavom. Vanjske ivice porubljene su dvostrukim širitom između koga se, na visini čela, nalazi natpis. Pozadina je smeđe boje. Glava spuštenog pogleda pokrenuta je malo ustranu. Crte lica su pravilne, a inkarnat rumen. Polukružni prsni dekolte opšiven je bijelom bordurom na tamnocrvenoj haljini.

U cjelini slika je nešto bolji rad osrednjeg slikara, nastala 1855 g., što se vidi po signaturi, zapisanoj na poleđini slike, u donjem desnom uglu: »F .. Za. oen pinx: 1855«.

8. »Isus sa trnovim vijencem«. (Sl. 12) _ Ova slika je pandan slike br. 7. Kao i glava Madone i ona je morala nastati u isto vrijeme t. j. 1855 g., u istoj radionici i od istog majstora. Obje slike imaju jednake dimenzije i skoro identične slikarske kvalitete.

Poprsje Krista ogrnutog u tamnocrveni ogrtač je, nasuprot idealiziranoj Madoni, prožeto dramatikom svjetla, pa je opšti dojam sasvim ljudski,

Sl. 12. »Krist sa trnovim vijencem« (ulje na platnu)

Sl. 13. »Sv. Franjo Asiški« (ulje na platnu)

uprkos akademičnosti slike. S tehničke strane obje slike pokazuju solidnu zanatsku obradu. Osjetna je upotreba crvene boje u završnim potezima nosnica i ušnih školjki, a usto i veća upotreba zasjenjenih zona koje ublažavaju obris. Pozadina je tamnosmeđa a na njoj se ističu tri smeđe-žuta kraka, postavljena u obliku križa, simbola Kristova mučeništva.

Slike su dobro sačuvane. Fotografski su snimci, uslijed tehničkih poteškoća, sačinjeni, dok su slike ležale u svojim okvirima pod staklom, pa otud i tragovi fotografskog stalka na njima.

9. »Portret Grge Varešanina«. — Portret Grge Varešanina (ulje na platnu šir. 75, vis. 95 cm.), bosanskog biskupa i apostolskog vikara, po dimenzijama i načinu rada pretstavlja slikarski pandan istoimenim portretima u Krševu i Sutjeski. Izuzetno, istoimeni portret u Varešu pokazuje sasvim drugi tretman.

Biskup se odmara u baroknoj stolici. Lijevom rukom drži dugački štap i oslanja se u laktu na žuti naslonjač stolice prekrivene crvenim plišem. Na glavi mu je biskupska mitra, a dva prstena na desnoj ruci pretstavljaju ostale atribute biskupske moći i položaja. Preko zelenkaste haljine ukrašene čipkama na rukavima i pri dnu, ističe se ljubičasti talar koji se kopča na prsima sa dugmetima poredanim u uspravnom redu. Oko vrata je obješen veliki zlatni lanac sa latinskim križem. Gologlavi dječak, desno od biskupa, drži otvorenu knjigu, na čijoj je jednoj strani ispisan sljedeći tekst:

HOMILÆ
ET CONCION
R. F. GREGORI A VARES
Æ PISCOP. RUSPEN.
VICARIUS APOST.
IN BOSNA ARGENT.
ANNOR. LXVIII
A. D.
MDCCCIII

Na drugoj stranici je franjevački grb. Iza biskupa je tamnosmeđi zastor, a iza dječaka moćna kolumna, dio velike građevine. U prostoru ispod luka nazire se jasnoplavo nebo.

Pod pretpostavkom da je fra Mijo Čuić autor slike sv. Antuna Pustinjaka morali bismo definitivno povući naša prošlogodišnja nagađanja o tome da bi eventualno imenovani fratar mogao da bude i autor portreta biskupa Ilića, koji se nalazi u franjevačkom samostanu u Kreševu, jer portreti fra Grge Ilića pokazuju sasvim drugu tehniku rada od one koju nam je pokazao fra Mijo Čuić u opisanoj slici Antuna opata. Postoji, naime, diametralna razlika u pogledu grundiranja, t. j. u

pogledu priređivanja slikarske osnove, namaza kista i upotrebljenog platna. S druge strane, karakter arhitekture na portretima Grge Ilića ukazuje na Italiju ili Dalmaciju, pa možemo pretpostaviti da je te portrete radio neki Talijan ili Dalmatinac, bilo da je došao u Bosnu da slika biskupa, ili je pak biskup išao u Italiju gdje ga je portretirao neki talijanski umjetnik, u nekoliko replika.

10. »Sv. Franjo Asiški« (Sl. 13) — Više kao ilustraciju o stanju fonda umjetničkih slika koje posjeduje ovaj samostan, nego kao umjetničku realizaciju, donosimo i sliku sv. Franje Asiškog (ulje na platnu, šir. 98, duž. 120 cm.), po dimenzijama jednu od najvećih slika koje smo dosada opisali.

Na otvorenom prostoru, pod svodom plavog neba, mladoliki stojeći svetac, u službenom habitu, nespretno diže teške ruke da bi blagoslovio •ne koji traže njegovu pomoć. To su tri muške pojave, ljudi koji klečeći mole. Dvojicu možemo prepoznati. Jedan je franjevac, a drugi je kljast sa fesom na glavi i omotanom bijelom povezačom. Nemoćan da podigne ruke u stav molitve, on ih je lijeno opustio i ne moli sveca, mada i samo njegovo prisustvo pokazuje, na indiskretan način, da je došao da traži čudotvornu pomoć i ozdravljenje. Uprkos naglašenim gestovima ruku, sve je teško i tromo, upravo nezgrapno i nijemo. Figure su velike i snažne.

Slika je zapuštena i nalazi se u stadiju kada treba izvršit veliki vizuelni napor da bi nešto mogli da shvatimo na toj prljavoj površini. Pigment je popustio, na mjestima se izlizao, pa je sasvim izgubio u svom intenzitetu.

Po ukupnom djelovanju najvjerojatnije je da slika potiče iz ruku nepoznatog majstora s dalmatinske obale.

11. Sv. Bono« — Sv. Bono je poslednja slika koju smo našli u posjedu franjevačkog samostana u Fojnici. To je ulje na platnu, šir. 46, vis. 86,5 cm.

Ispred zatvorenog prostora s redovima knjiga, koje vidimo u otvoru podignute zavjese, sjedi sv. Bono, doktor teoloških nauka i jedan od prvih saradnika sv. Franje. Za stolom, pretrpanim knjigama, svetac ptičjim perom ispisuje stranice otvorene knjige. Pogled mu je neodređen; očito da se nalazi u stadiju intenzivnog razmišljanja. Preko crne kose stavljena je crvena kapica, a oko glave naznačena tanka kružnica, svetački aureol. Sv. Bono je obučen u crno odijelo sa svijetlocrvenom pregačom oko pasa. Lice mu je široko i bezizražajno, a cjelokupni utisak ostao je na vanjskom, bez psihološkog studija. Desno je veliki stup s lukom, ispod koga puca široki horizonat. Uza zid je raspelo.

U cjelini dobivamo dojam pretrpanosti prostora; boje su lokalne s dominantom na crvenoj i crnoj. Radnja je smirena, a obrada rustična. Po svoj prilici i ovdje se radi o umjetničkoj realizaciji nepoznatog majstora primorske škole.

Slika je u veoma rđavom stanju i možemo reći da je skoro sasvim pocijepana, zbog čega ovaj prikaz ima više dokumentaran karakter.

*

Opisani predmeti sačinjavaju depozit umjetničkih slika franjevačkog samostana u Fojnici. Općenito uzev, nema tu ni izdaleka onih kvaliteta koje smo sreli u Kreševu. Bez platna u kojima se mogu prepoznati veliki uzori, fojnički samostan posjeduje slike osrednjeg i slabijeg kvaliteta. Ta činjenica, međutim, ne treba da povlači za sobom i jednostavno ignorisanje njihovih vrijednosti, kad se imaju u vidu sve one okolnosti pod kojima su ta platna dolazila u posjed njihovih vlasnika (saobraćajne i političke prilike tokom vijekova u prvom planu). Ali ko može da ospori vrijednost one mrtve prirode, ili pak likovne kvalitete sv. Ane; ili onog Bezgrešnog začeća s ilustracijom nacionalnih kostima, odnosno sv. Antuna Pustinjaka, djela naših majstora 19. st.?

Najveći broj slika u franjevačkim samostanima u Bosni vodi porijeklo iz Italije, što nije ni čudo kada se uzmu u obzir sve one niti koje su vezivale bosanske franjevce s vrhovnom upravom reda u Rimu. Čini se da su umjetnički predmeti, kao i ostala roba, iz Italije dolazili u naše krajeve najviše preko Splita. Evo šta kaže Batinić, govoreći o prilikama u 16 i 17 st.: »Zapadni proizvodi dolazili su iz Mletaka i Ankone preko Spljeta, a iztočni preko Jedrene; nu jedni i drugi s velikom mukom, radi zločestih i nesigurnih puteva, pri čem je čestoput množtvo tovara robe padalo u šake razbojnikom kako nam to narodna predaja svjedoči. Glavni drum vodio je kraj rieke Bosne, do njezina ušća, nu ovaj služio je samo ratnim svrham, pak stoga od njega su se udaletivali kršćani, zemljište pako s jedne i druge strane od njega stajalo je neobrađeno, te brzo obraste šikarjem i šumom, koje su tada postale zakloništem hajduka. — Obrt jedini, koj je bio još dobro njegovan, bijaše rudokopnja, imenito oko Travnika vadjeno je zlato, u Fojnici i Srebrenici srebro, a u Varešu gvožđe, gdje je otvorio majdan Jakup paša između 1486 i 1489. Ostali zanati nazadovali su.. .«[6]

Trgovina s Italijom preko Splita nije prestala ni u prošlom vijeku. Cvito Fisković ističe kako se u prvom deceniju prošlog vijeka u splitski lazaret: » ... unosilo iz Bosne kože, vune, pokrivače,

[6] Fra Mijo Batinić, Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest viekova njihova boravka, Zgb. 1883, str. 87.

sirovo željezo, vosak, žuti sumporni arsenik, pamuk, svilu, sir, žito, sočivo, suho voće i bakrene predmete, odakle se zatim izvozilo u Italiju, Francusku, Španiju i Afriku. Karavane su, da se ne bi vraćale prazne, odnosile u unutrašnjost sve do Sarajeva primorske prozvode: ulje, rakiju, suhe smokve, morsku sol i raznu trgovačku robu, osobito kafu, šećer, svilene i izvezene tkanine i sukno, koja je roba stizala iz Italije i ostalih zemalja.«[7]

Iako kasnije trgovina s Italijom nije prestala, ipak se ona sve više orijentiše na Sjever, osobito na Austriju. Bosanski franjevci se počinju školovati u Austriji i pri povratku svojim kućama donositi stvari koje su im potrebne, prvenstveno knjige, mada nije isključeno da su tada kupovali i predmete potrebne za crkvu, među njima i one koji su imali izvjesnu umjetničku vrijednost.

Ali pored predmeta koji su uvezeni izvana ima niz primjera koji pokazuju da su se bosanski franjevci, naši domaći ljudi, pored ostalih znanosti bavili i umjetnošću, tako da nije izostao ni interes za likovne umjetnosti. Zbog toga Mijo Čuić ne pretstavlja iznimku, jer ima i drugih imena, koja u ovoj prilici nećemo spominjati.

II. SKULPTURA

Slikarstvo je u našoj Republici mnogo više zastupljeno nego kiparstvo, a taj odnos ide čak tako daleko da mi rijetko kada možemo govoriti o spomenicima skulpture na našem području. Takva disproporcija osjeća se na spomenicima svih epoha, kako onih istočne, tako isto i zapadne ikonografije. Ako apstrahiramo prethistoriju i onaj neznatan broj vajarskih predmeta iz vremena rimske uprave u našim krajevima, doći ćemo do spoznaje da su spomenici ostalih kulturno-istoriskih razdoblja prave rijetkosti. Starokršćanski period, romanički i gotički također, kao i period vladavine Turaka ostao je bez spomenika kiparstva. Tek u 19. st. dolaze u obzir za razmatranje različite skulpture sačinjene u kamenu ili drvu; ostale skulpture nalaze se u sklopu gotovih oltara koje su nam isporučile, najčešće, austrijske radionice. Ove skulpture nemaju karakter umjetničkih djela već su proizvodi tvorničkog rada.

Velikoj oskudici predmeta vajarskog rada vjerovatno su doprinijeli teži transportni uslovi, a možda i obazrivost naprama vjerskim osjećajima muslimana, koji su oduvijek imali specijalno neraspoloženje prema kipovima. Nije isključeno da su možda u tom pogledu postojale i neke odredbe turskih vlasti koje su zabranjivale uvoz takvih predmeta. Pa ipak, tu i tamo ostao je po koji predmet kiparske umjetnosti, češće rad nepoznatog domaćeg majstora, koji sadrži izvjesne, često minimalne umjetničke vrijednosti.

1. — Jedan od takvih spomenika je i drvena »Pieta« (Sl. 14) pohranjena u sakristiji franjevačkog samostana.

Skoro čitava kompozicija (osnova ima dimenzije 70 X 50 cm., visina skulputure je 100 cm.) napravljena je iz jednog komada drveta, izuzev nekoliko manjih dijelova. Pa već ako se to uzme u razmatranje, vidjećemo da je umjetnik (čovjek iz naših krajeva) vješto postupio iskoristivši oblik drveta čiju je konkavnu stranu ostavio za pozadinu skulpture. Naravno da je za ovakav posao bio potreban izvjestan studij i prethodno posmatranje uzora da bi se riješila dosta složena kompozicija.

U okviru ikonografske teme umjetnik je dao rješenje u kome je podvučena duboka tragedija čovjeka, na motivu koji nije talijanskog već nordiskog porijekla. Umjetnik se našao pred kompoziciono teškim zadatkom, pred kojim su padali u iskušenje i veliki majstori Renesanse i Baroka. Trebalo je u zatvorenu cjelinu uklopiti tijela odraslog muškarca postavljenog u krilo žene. Rijetko je to kome uspijevalo, jer je problem ispunjavanja pravog kuta između tijela i nogu itekako težak, zbog čega ne treba očekivati potpun uspjeh našeg majstora, mada je postigao izvjesne rezultate.

Marija sa uspravljenim koljenom desne noge pridržava mrtvog Krista. Da bi dobio zatvorenu cjelinu, umjetnik je podvio Kristove noge u koljenima. Na ramena umrloga spuštaju se pramenovi kose, dok gusta brada i brkovi okružuju široko otvorena usta. Potočići usirene krvi teku iz duboke rane na desnoj strani prsnog koša. Oko Kristovih bedara je pregača, koju čine bijele i sive horizontalne plohe omeđene linijom plave boje. Desnu Kristovu ruku (koja je u nekoj prilici bila prelomljena i sada spojena pomoću eksera) umjetnik je prebacio preko koljena njegove majke i opustio prema zemlji. Lijevu ruku majka pridržava svojom miškom. Glava mučenika, ramena i obje ruke poprskane su krvlju, dok su šake izbušene tako da iz dlanova zjape široke rupe koje stvaraju još mučniji dojam okrutne smrti s kojom je umoren ideolog kršćanstva.

Bogorodica je mladolika žena s glavom malo unazad zabačenom i pogledom upravljenim prema nebu. Kruškoliko lice, mršavih obraza, dugi i tanki nos, krupne otvorene oči, te tanke usne karakteristični su detalji njene fizionomije. Nasred čela razdijeljena kosa pada s obje strane glave u nedovoljno izdiferenciranim pramenovima. S glave

[7] Cvito Fisković, Splitski lazaret, Izdanje Muzeja grada Splita, sv. 4, Split 1953 g. str. 17.

Sl. 14. »Pieta« (drvena skulptura)

se spušta plavo-sivi ogrtač sa tvrdim ali prirodnim naborima. Crvenkasta haljina pokriva joj tijelo, osim prsa, koja nam se otkrivaju kroz polukružni dekolte, oivičen plastično tordiranom bordurom, koju nalazimo i na završecima rukava. Oko pasa istaknut je, također tordiran, plastičan, žuto obojeni pojas. Nabori haljine tretirani su sasvim jednostavno, kao kanelure nejednake dužine.

Pa i pored dosta uspjele kompozicije u cjelini, ima niz nedostataka u detaljima koji razbijaju njeno jedinstvo. Kompoziciono središte je Kristova glava u kojoj se sijeku dvije dijagonale. Ona je to također i u psihološkom pogledu. U želji pak da što jače istakne živost kompozicije, umjetnik se nije zadržao samo na upotrebi dijagonalnih rješenja, već je to pokušao da naznači i donekle isforsiranim kretnjama ruku obaju likova. I dok su geste Marijinih ruku kako-tako smirene, Kristove su 'nespretne, teške i glomazne. Marijina bol je suzdržana i diskretna, ali je Kristova patetika odveć naglašena. Djelo, prema tome, ima naturalistički karakter, a nastalo je kao umjetnički odraz pučke religioznosti i pretstavlja pozitivan prilog za proučavanje skulptorske djelatnosti domaćih majstora.

Prvobitno skulptura je bila sračunata na to da bude postavljena uza zid, zbog čega je jedna strana ostala neobrađena. I stvarno, Pieta je stajala u oltaru, sve dok je nije zamijenila nova skulptura.

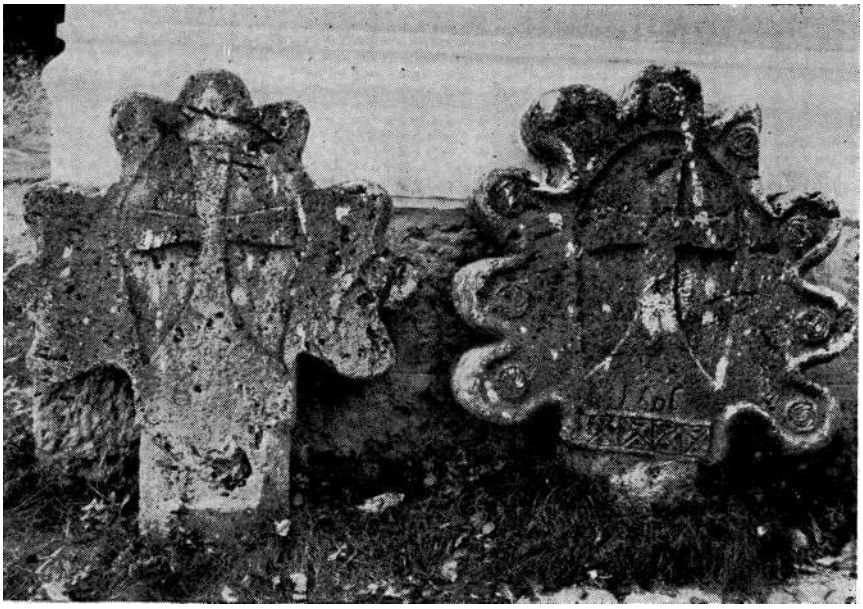
Mada je pigment (koji je zanatski bio dobro pripremljen i nanesen na solidan gipsani grund) otpao na više mjesta, a osobito pridnu skulpture i ivicama, Pieta je relativno dobro sačuvana.

2. — U sakristiji se nalazi šest drvenih skulptura, šest anđela postavljenih na drvenim postamentima u obliku kvadrata. Svi anđeli (čija je maksimalna visina 50 cm.) sličnih su fizionomija, pozlaćenih krila na leđima i tretmana kose. Bitne razlike mogu se zapaziti u držanju tijela, položaju ruku i nogu i nejednakom intenzitetu upotrebljene boje na odjeći.

Anđeli su obučeni u crvenkaste ili naranđaste haljine sa polukružnim izrezom ispod vrata. Dugi rukavi podvraćeni su u visini laktova, dok se duboki izrezi u visini koljena, u obliku istokračnih trouglova, završavaju pozlaćenom rozetom. Unutrašnja strana odjeće je plave boje. Gornji dio haljine nabran je u vidu istaknuto plastičnih nabora koje pridržava pozlaćeni pojas. Pad nabora je prirodan, a naznačen je utoliko ukoliko je to dozvoljavala priroda materijala od koga su skulpture načinjene. Razlika u položaju nogu ogleda se u ispružanju naprijed i povlačenju nazad i ustranu desne, odnosno lijeve noge. Ali postoji jedna zajednička karakteristika u položaju nogu koje su malo ulegnute, pa težina tijela pada na obje noge podjednako. Kako su im, međutim, postavljene ruke, možemo razabrati tri para skulptura. U jednom slučaju dva su anđela podigla sklopljene ruke u visinu brade, druga dva su ih ukrstila na prsima, dok je kod trećeg para desna šaka položena u visinu ramena lijeve ruke, a lijeva potpuno ispružena prema dolje, ispred tijela. Kruškolike glave anđela pokrivene su šematski rađenom kosom koja pada na ramena i povija se u obliku zmijskih repova. Neobično dug i tanak nos stoji u ravnoj, liniji sa čelom. Oči su plastično ispupčene, pokrivene, manje lili više, spuštenim kapcima ispod kojih vire plave zjenice. Pozlaćena krila pričvršćena u slobodnom prostoru.

Skulpture pretstavljaju solidne zanatske radove. One su obrađene sa svih strana, očito, dakle, da je bilo sračunato da stoje kao pune skulpture, u slobodnom prostoru.

Izvjesna sličnost u tretmanu nabora odjeće, kose i lica Madone u kompoziciji »Pieta« s figurama anđela dozvoljava mogućnost za pretpostavku da su i ove figure mogle nastati kada i Pieta, iako ne, možda, od istog majstora, mada nije isključena saradnja majstora Piete na ovim figurama. Postojeće razlike su vjerovatno rezultat različitosti teme i potrebe za drugačijom obradom s obzirom na razlike u dimenzijama. Ali, u svakom slu-

Sl. 15. Kameni križevi iz 1606 g.

čaju, i ovi anđeli, izrađeni iz jednog komada drveta, djelo su domaćeg majstora, po svoj prilici nekog pripadnika franjevačkog reda. Po pričanju jednog od najstarijih redovnika samostana u Fojnici (»kako je to on čuo«) pomenute anđele radio je fra Anđeo Ikić (umro 1918/19) uz saradnju franjevca Frane Majdandžića.

III. NADGROBNI KRIŽEVI

Sa starog rimokatoličkog groblja u Fojnici donesena su dva nadgrobna križa i prislonjena o zid, pred glavnim ulazom samostanske crkve u Fojnici. Križevi ovog tipa, napravljeni od sedre, (Sl. 15) pretstavljaju, po obliku, prave rijetkosti u našim krajevima i zanimljivi su za proučavanje ornamentike s početka 17 st.

Jedan od dva sačuvana primjerka, datiran urezanom 1606-om godinom, bogatiji je po dekoraciji i očito da je stajao iznad pokojnikove glave. Tri gornja kraka razvedena su na po tri polja, polukružno završena, u kojima je plastično istaknuta virbl rozeta. Središnje polje ispunjeno je reljefno izvedenim križem, u čijoj je osnovi urezana spomenuta godina. Prelaz četvrtom kraku ispunjen je geometrijskim ornamentom sa četiri polja.

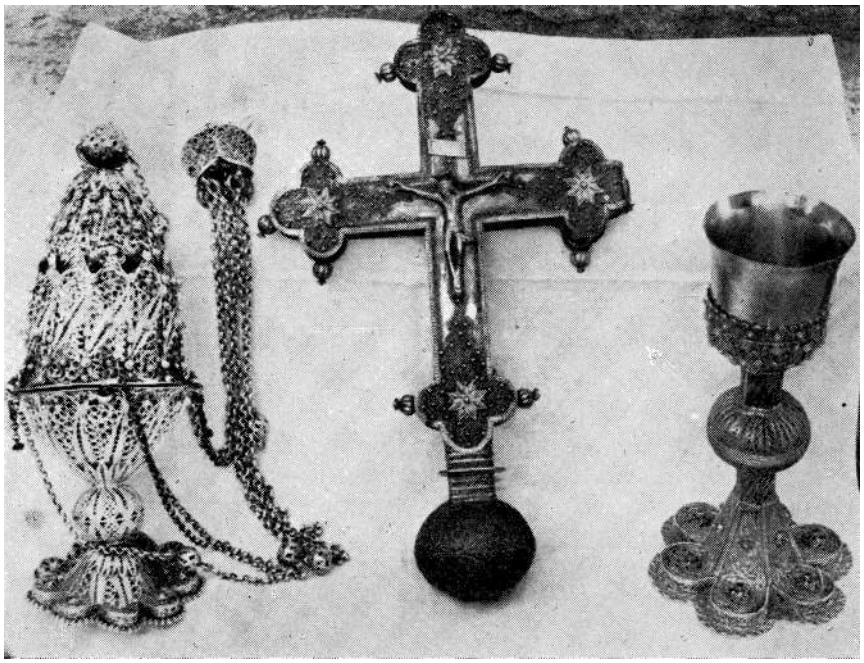
Drugi križ je jednostavniji i pretstavlja pandan opisanom spomeniku kako po arhitekonici tako i po dimenzijama. (Horizontalni krak dug je 100 cm., vertikalni 112 cm.).

IV. PREDMETI UMJETNOG OBRTA

Dok franjevački samostan u Kreševu ima u posjedu mnogo više umjetničkih slika, samostan u Fojnici ima nešto bogatiju zbirku predmeta umjetničkog obrta. To ne pretstavlja iznenađenje, i takva se konstatacija mogla očekivati kada se, zna da je Fojnica od davnina bila jedan od glavnih centara u našim krajevima u kojemu je cvalo umjetno zanatstvo, obrada metala, a naročito srebra. U novije vrijeme ima i mišljenja, zasnovanih na jakim činjenicama, da se u Fojnici nalazila kovnica novca bosanskih vladara.[8] Kujundžijski zanat je bila vještina koja je prenošena s koljena na koljeno, od oca na sina, pa nije čudo ako kažemo da je bilo i takvih porodica koje su se isključivo bavile ovim granama djelatnosti, u vrijeme, dakle, kada između primijenjenih i likovnih grana nisu bile povučene stroge granice.

Tokom Srednjeg vijeka srebro je bilo u znatnoj primjeni budući da su od njega pravljeni raznoliki predmeti, kako oni koji su imali čisto upotrebnu vrijednost (posuđe i sakralni upotrebni predmeti), tako isto i oni koji su služili za ukras. Nisu to bili sasvim jednostavni oblici, već je, dakako, postojala velika varijabilnost formi a tako isto i tehnike ukrašavanja, tako da pojava emalja, niela, granulacije i filigrana nema karakter slučajnosti. Zanatlije su dobro poznavali posao koji rade, pa

[8] Desanka Kovačević, Gdje je bila kovnica bosanskih vladara? Godišnjak Istoriskog društva BiH, god. IV 1952, str. 269—276,

Sl. 16. Kalež i križ (primjerci kujundžijskog rada iz Fojnice)

uprkos dosta primitivnih sredstava sa kojima su se služili, izrađeni predmeti pokazuju veliku ručnu vještinu, umjetničku maštu, solidnost rada i dobar crtež.

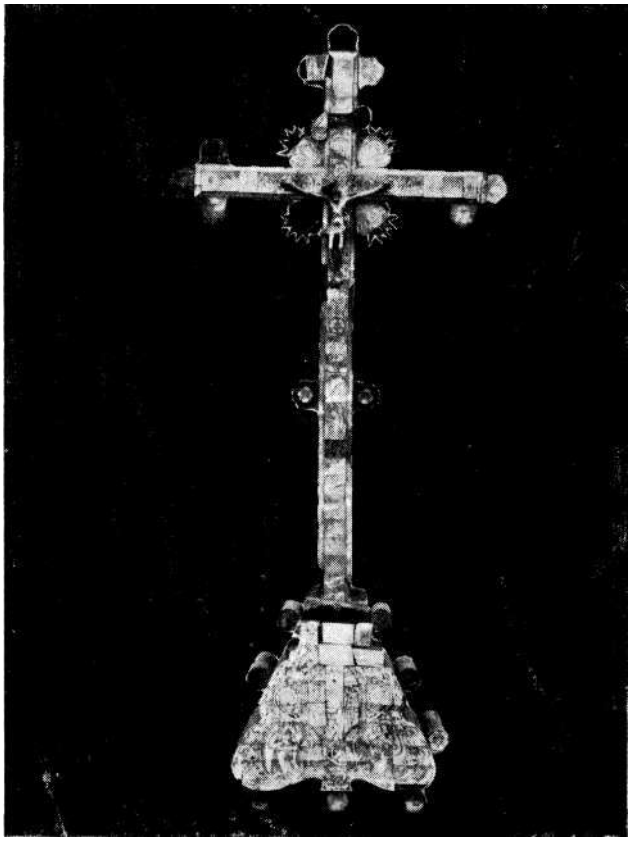
Veoma su rijetki predmeti iz predturskog perioda u našoj Republici. Kroz nekoliko vijekova oni su nestali, bilo prenošenjem u druge zemlje bilo da su izgubljeni, ili vremenom dotrajali pa uništeni. (Fojnica uopšte nema predmeta iz tog vremena). Nakon turske okupacije Bosne, mada zemlja ekonomski slabi, rad na obradi metala nije prestao i ima dokaza da se on i dalje razvijao. Naravno da se sada osjećaju uticaji Istoka, osobito na predmetima pravljenim od bakra i srebra, prvenstveno pri izradi oružja i posuđa. Sarajevo, Travnik i Foča bila su tri glavna centra (mada ne i jedina, budući ima dokaza da je kujundžiska djelatnost cvala i u drugim bosanskim kasabama: Banjaluci, Mostaru, Jajcu, Mrkonjićgradu (16 st.), Čajniču, Goraždu i drugim mjestima), gdje je orijentalni akcenat bio dominantan. Fojnica (a tako isto Sutjeska i Kreševo), međutim, zadržala je više bosanski karakter, prilično emancipovan u odnosu na strane uticaje. Domaći majstori prave raznolike predmete iz srebra i drugih metala, koji se onda šalju u bližu i dalju okolinu. U vrijeme kada je Augustin Miletić stao na čelo bosanske Biskupije (1804, odnosno 1813) dat je novi potstrek domaćim kujundžijama za izradu predmeta od kovine, potrebnih za obavljanje službe božje u crkvama katoličke konfesije. »Buduć je granica bila na sve strane zatvorena od više godina, te samo kriomice se prelazilo, nije se moglo nabavljati crkveno ruho i posuđe, a usljed toga nastala velika oskudica i neprilika: ruho se bilo već poderalo, posuđe polomilo, a knjige liturgične nisu već ništa vriedile za uporabu. Srećom ovimi stvarmi još su obilovali samostani, te su oni uz neznatnu odštetu ovake stvari dielili dozvolom sv. stolice. Biskup Miletić uz to se pobrinu, da se domaći krojači i zlatari (kujundžije) ovake stvari nauče praviti, ter slične predmete počeše osobito u Fojnici izradjivati, a svuda se još mogu naći po župah kaleži, odlikujuć se čvrstoćom kovine.«[9]

Fojnička zbirka predmeta umjetnog obrta obuhvaća uglavnom stvari koje imaju upotrebnu vrijednost u vrijeme bogosluženja; oni su, dakle, skoro svi sakralnog karaktera. Ovamo uključujemo: ciborije, kadionice, kaleže, kandila, križeve, kustodije, kutije za hostiju, pikside, posudice za mirisavo ulje, svijećnjake, štapove i druge stvari, mahom djela domaćih majstora nastala tokom prošlog stoljeća, izrađena u bakru, najviše u srebru, gdje je primijenjena najčešće tehnika filigrana, a negdje, iako rjeđe, graviranje, iskucavanje pa i inkrustacija. Pored predmeta nastalih u našim radionicama, ima i stvari stranog porijekla, koje su donesene iz drugih krajeva našeg današnjeg nacionalnog teritorija ili su uvezene iz inostranstva. Budući da poneki predmet, između ovih zadnjih, ima i umjetničke vrijednosti, mi ćemo ih također uključiti u razmatranje u sklopu proizvoda domaćih zanatlija.

Između nekoliko kaleža u posjedu samostana, opisaćemo samo jedan kao tipičan za sve ostale (Sl. 16).

Osnova u vidu šesterostrane rozete, preko prizme sa šesterostranim valjkom, nosi filigransku časku u koju je uložen pozlaćeni kovani kalež. Po

[9] Batinić, Djelovanje Franjevaca, svezak III, str. 184.

Sl. 17. Sedefasti križ iz 1753 g.

sredini valjka je spljoštena jabuka. U osnovi, u polju svake latice postavljen je u sredini plastičan, pozlaćeni ukras. Kalež sa osnovom visok je 20 cm. i veoma je dobro očuvan kao i svi ostali primjeri, većih ili manjih dimenzija. U osnovi, s donje strane, urezan je sljedeći natpis: Troškom O. Fra Rafe M. Ostojić napravi Mijo i Frano Ostojić 1893«.

Izuzev časke, sav ostali dio kaleža izrađen je u filigranu, omiljeloj tehnici domaćih majstora, koja je tako rado prihvaćena kod širokog kruga naših ljudi da bi zadovoljila njihove prohtjeve za luksuzom. Ono što odlikuje skoro sve predmete izrađene u ovoj tehnici jeste preciznost i minicioznost izrade, zanatska solidnost i čistoća rada, a usto i neka feminina ljupkost i nježnost cjelokupne izvedbe. Oblici su sastavljeni od dekorativnih debljih i tanjih geometriskih i biljnih ornamenata, kao što su: grančice, listići i cvjetovi izrađeni od deblje srebrene žice ili lima, ili pak spirale od tanke žice, ili su usto nadodate kuglice, što je sve učinjeno s prirođenim smislom za kompoziciju cjeline.

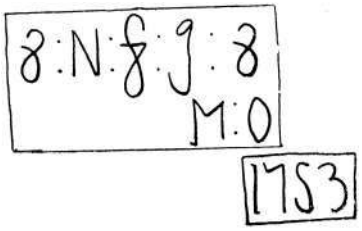
Među domaćim proizvodima nalazi se i jedan kalež stranog porijekla, tipičan rad venecijanskih radionica s utisnutim puncama, ali bez veće umjetničke vrijednosti.

Filigranska kadionica (Sl. 16) pretstavlja dalji prilog proučavanju zanatske vještine domaćih kujundžija. Visoka je 29 cm. Jedan drugi primjerak razlikuje se utoliko što je nakon kovanja osnovnog oblika primijenjeno iskucavanje, a poslije toga majstor je probijanjem dobio lijepe bifore na poklopcu kadionice.

Najbrojniji su križevi (Sl. 16), počev od onih velikih za procesije i svečane ophode pa do malih koje su biskupi nosili na prsima. Na ovoj slici imamo tipičan primjer križa namijenjenog za nošenje u procesiji, izrađenog rukama fojničkih majstora.

Masivan križ usađen je u lijepo izvedenu jabuku, koja se sasvim lako, prilikom svečanih ophoda, mogla nataći na dugački štap. Na križištu je mesingani korpus raspetoga sa pribijenim nogama jedinom preko druge. Ovaj križ je tipičan pretstavnik jedne grupe križeva koji se nalaze u samostanu, mada svi nisu iste veličine. Ovaj ovdje, skupa s jabukom, dug je 40 cm. i nema nikakve signature. Drugi jedan primjerak, međutim, obilježen je ovako: N. P. B. i B. D. M. Na, Dar, čini, — Frano i Maria — KALAMUT. U, S. F. G. 1896. Izlazi, dakle, da je to primjerak zavjetnog poklona obitelji Kalamut, jedne od nekoliko fojničkih obitelji koje su se isticale u zlatarskom obrtu u Fojnici.

Zanimljiv je također i onaj veliki metalni križ za procesije nataknut na dršku čija je površina tauširana cvjetnim ornamentima. Na trolisnim završecima oba kraka, na metalnoj podlozi, uzdižu se nad površinom zidovi metalnih okvira unutar kojih su postavljeni komadi brušenog stakla različitih boja. Preovlađuje ultramarin, zelena i crvena boja. Ili, pak, onaj s okruglom mesinganom osnovom u koju su ugravirani raznoliki ornamenti. Prednje strane oba kraka pokovane su posrebrenom pločom s lijepo izvezenim ornamentalnim dodacima. Na križištu je mesingani korpus, a u uglovima simboli evanđelista, sačinjeni također od mesinga. Otraga, na sjecištu krakova, nevješto je urezana kružnica u kojoj se nazire lik Madone s trorogom krunom na glavi; Madona u naručju desne ruke drži golog Isusa. To je žena osrednjih godina, širokog lica i raščešljane kose, ogrnuta širokim plaštem. Isus je još nesrećnije riješen i prikazan kao da ima dojke odrasle djevojke. Ova anomalija ne zbunjuje već samo ističe površnost ili neupućenost onoga koji je izveo crtež, a to je mogao biti čovjek iz naših krajeva, bez veće umjetničke snage i likovne naobrazbe. Na križu je metalni lančić, provučen kroz sva četiri kraka, iskićen turskim novčićima na kojima je označena godina njihove izrade koji momenat može biti odlučujući za datiranje križa. Najveći broj novčića obilježen je sa 1115 po Hidžri, a jedan i sa 1143, što bi trebalo da odgovara našoj 1703/4, odnosno 1730/31 godini. Pod pretpostavkom da je lančić

Sl. 17a. Signatura na jednom križu

napravljen iste godine kada i križ, mogli bismo odrediti datiranje križa s tim što bismo uzeli najmlađu godinu. Prema tome križ je mogao nastati oko 1730 godine. Ako je, pak, lančić stavljen kasnije, onda bi se datiranje križa moglo pomaći naprijed, naravno sve ovo pod pretpostavkom da se poklanjao novac koji je u vrijeme poklona posjedovao realnu vrijednost.

Zanimljiv je, također, sedefasti križ (Sl. 17) talijanskog porijekla.

Na drvenoj osnovi stoji križ visok 81 em. Sa svih strana i osnove postavljene su sedefne pločice islikane raznim figuralnim motivima i ornamentima. Tu su sv. Franjo, Anto, Madona sa Kristom, Marija i Ana, Gospa Žalosna, Navještenje, grb franjevaca, glave anđela, razni cvjetovi i loza. Pozadi osnove nalazi se pravokutno polje ispunjeno signaturom (vidi crtež). Monumentalnost formi ukazuje na Italiju, konkretno na Veneciju iz vremena visokog, odnosno kasnog baroka. S užih strana, pored raznih cvjetova, islikani su i simbolično pretstavljeni: čekić, kliješta, kalež, trnov vijenac, koplja, klini, ljestve, spužva, košulja itd.

Križ je dosta dobro očuvan, mada su pojedini dijelovi sedefa otpali i vremenom se izgubili.

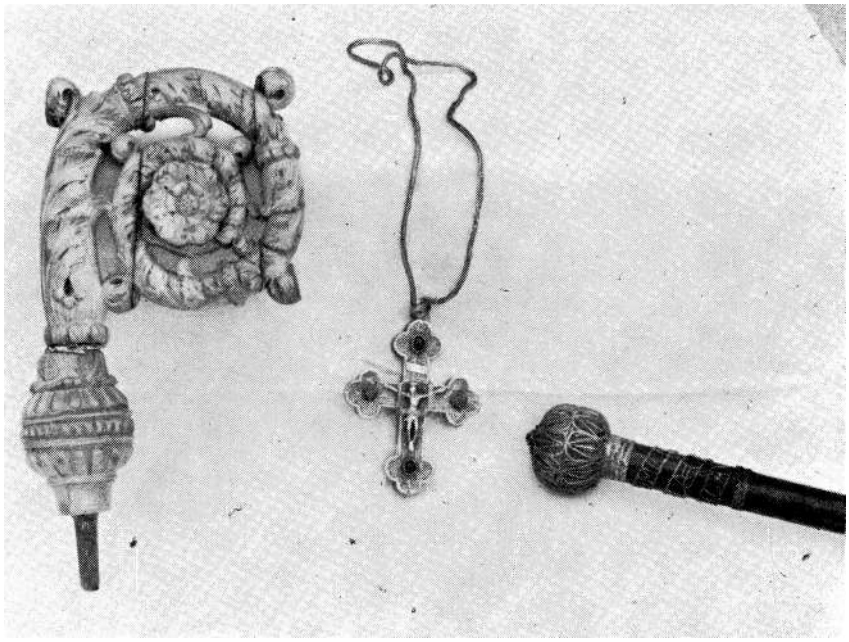
Između drvenih križeva ukrašenih sedefom, koje su radili domaći majstori, i malo prije opisanog, postoji znatna razlika, prije svega u pomanjkanju figuralne dekoracije na prvima. Samostan posjeduje dva komada, a bolji je onaj koji ima sedefno raspelo, ispod koga stoji Marija. Obrada oba lika je zamjerna gdje možemo potražiti i neosporne umjetničke kvalitete.

U opštoj raznolikosti tipova, treba spomenuti drveni križ okovan luksuznim čeličnim okvirom na kome su reljefno prikazane dvije-tri scene iz Kristova života. Križ je ruskog porijekla i vremenski bi se mogao smjestiti u prvu polovinu 19 st.

Zanimljivi su prsni križevi (Sl. 18), od kojih su dva nesumnjivo domaće izrade. Na pozlaćenoj osnovi križa srebrnom žicom je izvezena dekoracija. Na sredini trolisnih završetaka krakova ugrađeni su plavi i crveni komadi brušenog stakla. Križevi su manjih dimenzija i teško da na dužem vertikalnom kraku prelaze dužinu od 10 cm. Treći primjerak je također domaćeg porijekla. To je rad u srebru, pozlaćen na svim dodacima. Pominjemo ga utoliko što je signiran i datiran sa 1809 god. Sadrži sljedeći tekst: Na SLUXBU. O. P. F. JOZE IVICHA... (Neko je kasnije urezao: IZ DUVNA).

Samostan posjeduje nekoliko štapova, biskupskih i staračkih. Jedan primjerak završava krasnom filigranskom jabukom, izvanrednim primjerom majstorskog rada, na kome je, u rasponu spiralno povijene žice (Sl. 18) tankim limom izvezen sljedeći tekst: OD-OBLA-CE Fojnica. Štap je dug 98 cm.

Od tri biskupska štapa, od kojih se dva nalaze u sastavu zbirke biskupa Miletića, jedan je srebren (dug 185 cm.) ukrašen iskucanim ornamen-

Sl. 18. Prsni križ, biskupski i staračkí štap

tom. Drugi je metalni; njegova ručka i tri gležnja pokazuju umjetničku izradu u kosti (Sl. 18). Treći je bez ikakve umjetničke vrijednosti.

Mnogobrojni metalni predmeti u samostanskoj zbirci imaju čisto upotrebnu vrijednost. Neki između njih pokazuju kvalitete solidno izrađenih predmeta umjetnog obrta. To su: ciboriji, kutije za hostiju, kustodije, lađice, pikside i sl. Neke ćemo i poimenično spomenuti.

Na četverolisnoj osnovi, na koju se nadovezuje nosač, leži lađica povijenog trupa. Ukupna njena dužina je 19,8 cm., a širina 8,8 cm. (Sl. 19). Na pramcu je stilizirana figura malog psa, a na suprotnoj strani cvjetna grana. Na poklopcu su gravirana dva četverolisna ornamenta između kojih se nalazi figura anđela na jednoj a Marije na drugoj strani, što pretstavlja prizor Navještanja. Oba lika, pokraj kojih je smješteno cvijeće, imaju ljepotu i zrelost umjetničkih oblika sa fino prostudiranim kretnjama. Na poklopcu je ispisan sljedeći natpis: NAVICIELA DELA GESIA DAXVO.

Na drugom primjerku je, također, prizor Navještenja, ali bez natpisa.

Srebrna kutija za hostiju sadrži vanredno lijepe ornamente (Sl. 19) ugravirane na poklopcu i fine cvjetove na glavnoj plohi. U sredini poklopca je plastično izrađen mesingani orao.

Srebrni ciborij (Sl. 19) je iznutra pozlaćen, a takvi su i ugravirani crteži na vanjskoj strani. Visina mu je 15 cm., a promjer kružne osnove 6,5 cm. Oba rada su djelo naših kujundžija.

U sakristiji se nalaze četiri posudice manjih dimenzija za mirisavo ulje. Sve su rađene u srebru, iznutra su pozlaćene i pregrađene (sa po dvije pregrade) u tri jednaka dijela. Na kapcima su urezani Kristovi inicijali, dok su ostale plohe ispunjene stiliziranim ornamentima biljnog i geometriskog porijekla. Sa strana su bordure i urezana slova: O. C. V. Na podnožju jedne takve posudice urezano je sljedeće: *Fojnicza G. G. 1849,* a kod druge Kama *1863.*

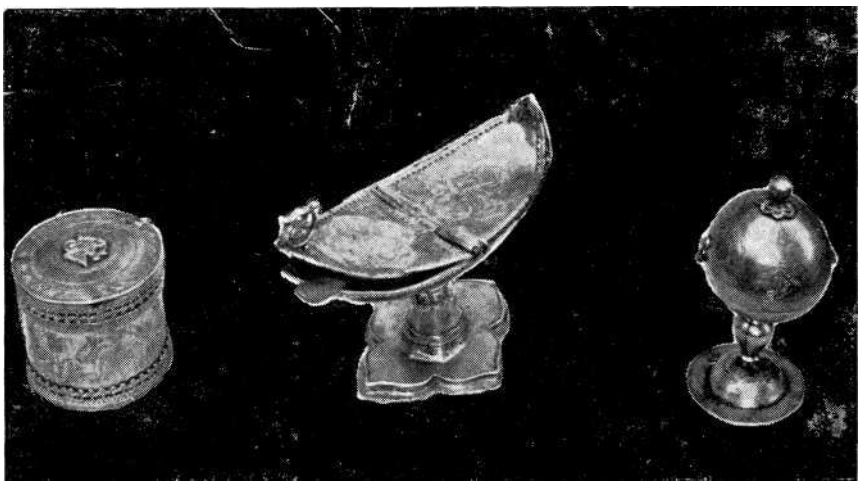
Na pozlaćenoj piksidi, koja je također rad domaćih majstora, urezano je sljedeće: FR. AUGUST MILETICH EP. i DAULIENS. VASC. PROBALS. o CONS. 1813.

Srebrna samostanska kandila su venecijanskog porijekla. Četiri komada nejednakih dimenzija (najveće je visoko oko 60 cm., dok mu je maksimalni promjer na središnjem trbuhu 36 cm.) pretstavljaju solidne zanatske radove, a sadrže i bogatu dekoraciju stiliziranih ornamenata. Među kandilima posebno mjesto zauzima primjerak nastao u radionici Ive Kalamuta (Sl. 20) jednog od posljednjih zlatara u Fojnici. Taj rad, nastao 1914 godine, pokazuje kakva je bila tehnika majstora filigrana prije nego će prestati i posljednji udar čekića u radionicama fojničkih kujundžija.

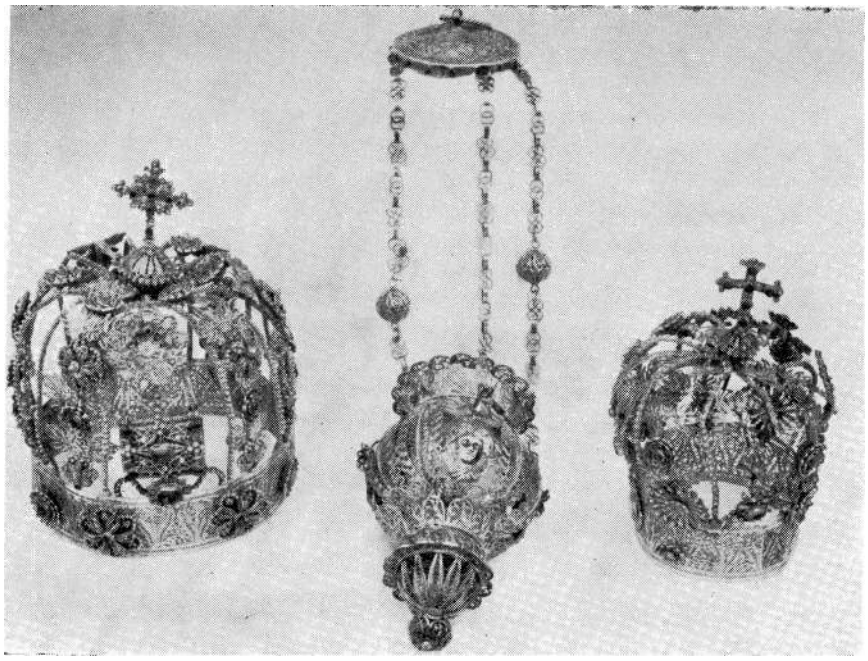
Nešto se razlikuju krune koje su upotrebljavane za ukrašavanje umjetničkih slika (na portretima biskupa, na pr.) rađene najčešće u tehnici iskucavanja. Uz toke, pafte, križiće i lančiće nalazi se desetak takvih kruna u obliku povijene metalne ploče. Neke su signirane kao, na pr. 1. DEVO F. TH. M. 1794. 2. ZA: PRI: SAKRAMENTU: IVE: KRIL: 1822. 3. ZAVIT. B. D. M. 1820.

U lijevom oltaru smještena su četiri posrebrena svijećnjaka venecijanskog porijekla. Prosječna visina im je 50 cm. Ovi tronožni čiraci, s nogama u vidu lavljih šapa, imaju u osnovi po tri plohe u kojima je smješteno ovalno polje. Na jednom polju obično se nalazi pozlaćena i plastično sačinjena Madona Immaculata, na drugom je (kod dva čiraka) urezan natpis: ZAVIT TRAVNIK. Na trećem polju, ali samo kod jednog svijećnjaka, urezana je godina: 1824. Po Batiniću je fra Stjepan Marković iz Doca naručio za potrebe crkve šest ovakvih svijećnjaka u Mlecima.[10]

[10] Batinić, Franjevački samostan u Fojnici, str. 141.

Sl. 19. Naviciela, kutija za hostiju i ciborij

Sl. 20. Filigranske krune i kandilo

U sakristiji se nalazi drugih šest svijećnjaka prevučenih posrebrenom patinom među kojima su neki i venecijanskog porijekla s utisnutim puncama i urezanim slovima AZ. ili RC. Po tehničkoj izradi ovi svijećnjaci zaostaju iza onih sa oznakom »Travnik«.

Na ovom mjestu vrijedno je istaći i ona krasna izrezbarena vrata (vis. 192, šir. 91 cm.) čija je cjelokupna površina prekrivena vegetabilnom ornamentikom. Loze sa cvjetovima od po deset latica šire se na sve strane. Na vrhu je znak križa. Ova vrata, smještena u prostorijama samostanske muzejske zbirke, pretstavljaju odličan primjer rezbarske umjetnosti domaćih majstora, najvjerojatnije onih iz okolice Konjica.

Pored niza predmeta koji pretstavljaju veziva na svili, čohi i običnom lanenom platnu (marame, peškiri, stolnjaci), a što je veoma zanimljiv materijal za proučavanje narodne ornamentike i veza, u samostanskom muzeju se nalazi i jedan svileni vez orijentalnog porijekla s motivom džamije u sredini (arhitektura koja potsjeća na džamije u Kairu). Vez je izveden bijelim svilenim koncem i tankom srebrenom žicom. Ako bi u zapisu, koji se ponavlja 16 puta, znak 1001 trebalo shvatiti kao datiranje po Hidžri, onda bi u tom slučaju imali pred sobom goblen iz 1592 godine. Vremenom je platno izblijedjelo.

U zbirci su i jastučni gobleni, među kojima se ističe onaj što ga je izvezla »Sestrična Elizabeta. M-ća. 1. 8. 7. 6. Mp. P. M. Guiću.« ili pak onaj lijepo izvezeni grb obitelji Vuičić, sa signaturom: Wuičić 8 Učenice Škole Foiničke 1876.«

U zbirci se nalaze i diplome štampane na svili, odnosno na papiru. Svilena je štampana u Ankoni 1824, a diplome na papiru u Veneciji 1787, odnosno 1789.

Nekoliko krasnih cigaraluka, lula i kutija za duvan rađenih u filigranu su također primjerci zanatskog umijeća fojničkih kujundžija. K tomu pridolaze i drugi predmeti uvezeni sa strane, a čije bi nas opisivanje odvelo i odveć daleko, što nije cilj ovog članka. Izvršio sam samo pokušaj da predočim javnosti materijal koji sadrži izvjesne umjetničke i historiske kvalitete i elemente, jer za naše prilike zbirka umjetničkih predmeta franjevačkog samostana u Fojnici pretstavlja veliku vrijednost, budući su veoma rijetki slučajevi da su na jednom mjestu sačuvani tako brojni predmeti umjetničkog značaja. Zbirka je do danas rijetko spomenuta i nije istican njen značaj osim u usputnim i sasvim sumarnim podacima koje nam je ostavio fra Mijo Batinić prije više od četiri decenija. To nije dovoljno, tim prije što je taj inventar osvijetljen samo sa historijske strane, i to sasvim jednostrano, dok sa umjetničkog stanovišta ovi predmeti nisu uopšte obrađivani, niti je izvršen pokušaj njihovog smještenja u vrijeme i prostor. Nametala se zbog toga potreba za objavljivanjem ovih umjetnina i upoznavanjem javnosti s kulturnom baštinom bosanskih franjevaca.

Ovaj članak pretstavlja pokušaj da se obradi i stručno objasni depozit umjetničkog blaga u posjedu samostana u Fojnici, mada se ne može reci da su sudovi, izrečeni pri ocjeni pojedinih predmeta, konačni i da ne će, možda, vremenom

pretrpjeti izvjesne promjene. Ovaka obrada je prije svega uslovljena teškim tehničkim stanjem pojedinih predmeta (osobito slika) na kojima je skoro nemoguće provesti bilo kako proučavanje, a, s druge strane, k tomu je doprinio i nedostatak savremenih tehničkih pomagala. U prvom redu komparativnog materijala.

Da bi slika o prikupljanju umjetničkih predmeta od strane bosanskih franjevaca bila potpunija, poslužićemo se nekim dokumentima koji će nam tu djelatnost potpunije osvijetliti. Jer činjenica je da je slika koju mi danas dobivamo o likovnom blagu samostana daleko skromnija od one koju bi imali da tokom vijekova samostan nije doživio mnogobrojne štete koje su ostavljale porazne rezultate. Tegobe života pod Turcima, elementarne nesreće (požari u prvom redu), razvlačenje umjetničkih predmeta u druge krajeve zemlje i njihovo ustupanje drugim institucijama, prvenstveno crkvenim, katoličkim (u vidu poklona, darova ili prodaje) nanijele su neizmjerne štete. Kada se to uzme u obzir i k tomu dodaju poteškoće s kojima su se franjevci borili prilikom uvoza umjetničkih predmeta u naše krajeve (udaljenost, slabi putevi i nesigurnost pri prevozu) onda nam slika napora bosanskih »ujaka« izgleda još veća i začudnija. Ma kakvi bili rukovodeći razlozi ovog skupljanja umjetnina, da li ih mi objašnjavali praktičnim razlozima i potrebama samostana, ili smislom za umjetnost i željom za ukrašavanjem svojih enteriera, svejedno je, jer tu ima i jednog i drugog, ostaje činjenica da su bosanski franjevci, tokom vjekova, pokazali smisao za nabavljanje i čuvanje umjetničkih predmeta i ukus prilikom njihova izbora.

Iz nekoliko dokumenata koji nam stoje na raspoloženju i koje ćemo citirati slika tih napora s jedne strane i velikih materijalnih gubitaka s druge strane biće potpunija, a naša ocjena franjevačke kulturne djelatnosti u Bosni realnija.

»1524. razoriše Turci bosanske manastire Kognic, Sutiški, Kreševski i Fojnički...

»15. 6. učini car Sulejman vojsku s kraglem bečkim. Istoga godišta na 5. miseca glugla udariše haramije na Fojnicu u dne pri (d) večergnu i ubiše Franka Margitića i Luciu Miglaković i mnoge raniše i Alaupović(u) mnogo blago odniše iz sakristije fojničke svekoliko srebro odniše ...[11]

Fra Mijo Batinić piše:[12] »Kao što su bosanski franjevci izpred nevjerničkih očiju uklanjali sv. moći, isto su tako zaklonili crkvenu odoru i posuđe, zatim rieđe knjige, domaće arkive i pokućtvo, koje su za sretnijih vremena dosta skupo nakupovali, a to sve predadu na postavu predstojnikom susjednih samostana i njekim poznatijim svjetovnjakom. Nu kraj svega nastojanja, da ovake stvari ne dođu u ruke plienećih i pustošećih turskih čopora, ipak su došli mnogi Turci do njih, ter što ne mogoše u svoju službu upotrebiti, to kršćanskim trgovcem za malu cienu prodadoše. Al kada šest ljeta kasnije bosanski franjevci počeše nješto slobodnije dihati pod osvojiteljevom vlašću, svoje stvari natrag iskati, mnogi novi posjednici ne htjedoše o tom ništa čuti, pak s toga biše prisiljeni pravi vlastnici uteć se zaštiti sv. stolice, a ova listom od 11. srpnja 1469. naredi svim nadbiskupom, biskupom, opatom te inim crkvenim dostojanstvenikom, da u stalnom roku sve ove predmete čine povratit Bošnjakom, a koji ne htjednu poslušati, takove neka izobće i dotle izobćenimi oglasuju, dok potpuno ne povrate, što nepravedno posjeduju. Dopušća napokon, da se i svjetovnom oblašću u tu svrhu posluže, ako im uztreba. Pridužavaoci ovakih stvari iz pečujske biskupije upućeni su istim papinskim listom, da to predadu franjevcem boravećim u Jajcu, Jezeru, Grebenu i Glažju, a onih iz biskupija spljetske, kninske, krbavske, ninske, senjske i zagrebačke da uruče samostanom u Bistrici (Livnu?), Cetini, Varchriocu (Vrlika) Kninu, Karinu, Krbavi, Bišcu, Otočcu, Stiniznachu(?), Cetinju i Trsatu. Riešeni su međutim ove dužnosti dalmatinska braća, kao članovi bosanske vikarije, i oni trgovci, koji su od nevjernika iskupili (T h e i n e r: Mon. Hung. II. p. 409-11). U koliko je izvršena ova naredba, te u koliko su povraćene ove stvari, nije nam poznato, nu svakako mnoga je bosanska dragocjenost ovim putem propala.«

Na drugom pak mjestu Batinić navodi po Fojničkom ljetopisu i Fermenžinu: »Dne 10. travnja 1664., licem na Veliki Četvrtak, obavivši braća sve obrede i sahraniv Presveto, saberu se u blagovaonici, da štogod založe; najednoć zapali se odžak (dimnjak) i odmah plane cijeli samostan i crkva, te kroz četvrt ure ostadoše same ruševine tako, da je sve postalo plijenom bijesnoga ognja, izbavivši samo Presveto i nešto opročega iz sakristije. Tu se tada desio i biogradski biskup fra Mato Benlić, koji jedva spasi brevijar i škrinjicu, gdje su mu stajale biskupske isprave. On se i sva braća začas nađoše na ledini, u samoj redovničkoj haljini, bez ruha i kruha, kao netom od majke rogjeni. S crkvom i samostanom izgoriše nebrojeni stara pisma, bogata knjižnica i druge dragocjenosti, a tu štetu gorko osjeti cijela redodržava, dapače i samo kršćanstvo ovih strana, buduć je fojnički samostan bio glava redodržave i svima utočišt,e kako to isti biskup žalovito spominje.«[13]

[11] Dr. Josip Matasović, Fojnička regesta, Spomenik LXVII Srpske kraljevske akademije, Beograd 1930, str. 107, bilješka 1.

[12] Batinić, Djelovanje franjevaca, sv. I, str. 129, 130.

[13] Batinić, Franjevački samostan u Fojnici, str. 54.

» ... Ovi nepredvigjeni troškovi, osobito pak što se morala u isto doba podići i ogromna podzida pred crkvom (1889 g. — opaska S. T.), debela u temeljima 6 metara, a visoka 12 m. pod nadzorom vladina vještеka Lisijevića, prisiliše ovdašnju braću, da prodaju ugarskoj vladi paramentu (misnicu) kralja Matije Korvina za 6.000 forinti, što su sa žalošću učnili.«[14]

Imamo pri ruci još jedan zanimljiv podatak o nizu drugih kujundžijskih izrađevina, koje su bile u posjedu samostana u Fojnici, a koje nisu ovdje opisane. Prema tome podatku te su samostanske »starinske stvari poslate Preuzvišenom Gospodinu Biskupu Strossmaveru u Đakovo god. 1871.«[15] Evo popisa tih predmeta:

1. Križ jedan veliki, nješto od srebra, nješto od bakra pozlaćen. S jedne strane na sriedi Propelo a na 4 kraka 4 Evangeliste. S drugu stranu na sriedi Isus posli Uskrsnutja, na vrhu Oroh, a na stranama i na dolnjem kraju 3 Marie.

2. Jedan Kalež srebren, pozlatćen — iskićen umjetno sa srmom i kamenjem.

3. Jedan Kalež srebren, pozlaćen, saliven sa prilikami Angjela na pasu i podnožju.

4. Jedan Kalež srebren pozlatćen. Starinski priprostit.

5. Jedan Kalež srebren, pozlatćen, kovan u pasu 3 kamena i 3 figure ove forme; †

6. Jedan Kalež kovan srebren, pod kupulom. i u pasu pozlatćen.

7. Jedna Cazula (Paramenta) Velika Zelena, umjetno srmom izvezena, sa figurami Orlovah i štematima Ilirie.

8. Jedna Cazula žuta, srmom i zlatom vezana, sa slikamih po sriedi.

9. Jedna Cazula crvena, po sriedi slike izvezene, a po kraju kadifa zlatom izvezena.

10. Jedna Cazula Crvena, nalik na priašnju, po sriedi slike izvezene, na pletćima propelo vezeno.

11. Dvi Štole Crvene Velike i Jedan manipuo.

12. Jedna slika Coena Domini Velika.

Na istom mjestu objavljen je i sadržaj pisma koje je Štrosmajer uputio provincijalu Gujiću (original se čuva u fojničkom arhivu). Mi ćemo citirati samo onaj dio koji se odnosi na fojnički samostan. Pismo je datirano 10. rujna 1871 i potpisano: »Vaš brat i prijatelj Strossmayer«:[16]

»Sad imam još nješto opaziti o kaležu i ruhu crkvenom. Što se prvih tiče, većom stranom svi su liepi i iz dobe, kojom je umjetnost u cvietu bila. Ja mislim većom stranom iz 16 stoljeća. Ja sam dva zadržao (oba iz Fojnice — opaska S. T.), da jih pobliže pogledam, ostale sam natrag poslao. Ova dva kaleža ja bih ih natrag poslao, ali bi jih pako za kapelu biskupsku, ako bi Vi dozvolili zadržao. U ovom slučaju razumije se samo po sebi, da bi ja slav. provinciu odštetio. Mogli bi il Vi sa mi cienu opredieliti, ili pako označiti stvari, koje bih Vam ja u zamjenu dati imao, ili bi ja to po vještacih i po svom sudu učinio. Stvar, mislim, da više prija biskupskoj kapeli, nego muzeju. U tom obziru, želio bih znati Vaše iskreno i otvoreno mnienje.

U katalogu stvari našao sam kalež, ako se dobro sjećam, srebren sa otajstvih Isusovih u reliefu. Taj bi me jako zanimao, za to bi Vas liepo molio, da bi mi ga zgodnom prilikom na pregled poslali.

Što se ruka crkvenoga tiče ovdje su zadržane 3 kazule i stola i još omanje njeke stvari. (Dvije kazule su iz Fojnice — opaska S. T.). To su stvari iz staroga vriemena i pokazuju, da je naš narod njegda u povoljnijih okolnostih na visokom stepenu izobraženosti bio. Stvari su neizmierno trpiele i po nevještini poremećene. Jedna je poklon očevidni kraljevske kuće, radjen po svoj prilici samom kraljičinom rukom i rukom njezinih dvorkinjah. Ostale dvie kazule zadržale su same slike, dost već istrošene, a sama stvar (materija) je promienjena. Ja ću te stvari ponieti u Rim i viditi ću dadu li se i u koliko popraviti i za svečanu porabu prirediti. I ruhu tomu, mislim, da je prije mjesta u kapeli kojoj, nego u muzeju. Za to ću jih ja dati po mogućnosti popraviti, i tad jih Vam povratiti, ili ako bi Vi privoljeli: ja bi jih za kapelu biskupsku zadržao i u dotičnom inventaru kako bosanske označio, a Vama bi mjesto njih drugo ruho crkveno po Vašoj volji napravio i poslao ...«

Uz tekst pisma objavljena je na istome mjestu i napomena Strossmayerova tajnika Đure Gampera, da je biskup od priposlanih stvari zadržao sljedeće:[17]

1. Križ sa slikami.
2. Kalež srebren i pozlaćen kamenjem iskićen.
3. Kalež u pasu 3 kamena i 3 znaka †
4. Kazulu žutu srmom potkanu, raznim slikami po sriedi.
5. Kazulu crvenu, po sriedi slike vezene.

Na kraju, sačuvao nam se podatak, da je iz samostana otuđivan i stari novac. Taj podatak iz god. 1874 sadrži pismo biskupa Vujičića Perišiću. gvardijanu fojničkog samostana:

»1874. Brestovsko, 12. veljače. Biskup se Vujičić o Perišiću uljudno ispričava što nije otpisao; zahvaljuje mu na poslanim starim novcima, zove ga k sebi da urede sbirku numismatičku i da P. uzme, što sam nema, kao i podatke za...«[18]

[14] Ibidem, str. 126.
[15] Franjevački vjesnik, god. 1931, str. 24—25.
[16] Ibidem, str. 50.
[17] Franjevački vjesnik, god. 1931, str. 51.
[18] Matasović, Fojnička regesta, str. 389.

RÉSUMÉ

TABLEAUX ANCIENS ET OBJETS D'ARTISANAT ARTISTIQUE APPARTENANT AU MONASTÈRE FRANCISCAIN DE FOJNICA

L'auteur résume l'histoire du monastère franciscain de Fojnica qui joua, depuis le XVe siècle, le rôle le plus important parmi les autres institutions franciscaines en Bosnie. Les murs de ce monument culturel et historique abritent nombre d'objets intéressants aussi bien du point de vue historique et pictural que du point de vue des conditions culturelles qui régnèrent dans ces régions pendant plusieurs siècles.

L'inventaire pictural du monastère est représenté par une dizaine de peintures anciennes et deux ou trois sculptures sur bois. Les peintures sont pour la plupart de médiocre valeur artistique et présentent plutôt un caractère documentaire. Les tableaux 4, 5 et 10 font exception. Le tableau n° 4 porte la date de 1328. Le n° 5 est un assez bel exemple de l'art baroque italien, alors que le n° 10 illustre le talent de peintre du franciscain Miho Cuisa, qui vécut au début du XIXe siècle.

Beaucoup plus important est le nombre d'objets fabriqués par des artisans d'art, en particulier les objets d'argent qui témoignent de l'adresse artisanale des gens du pays. Les objets les plus jolis sont pour la plupart exécutés en filigrane, technique qui était alors le plus en vogue.

Pour terminer l'auteur énumère certaines circonstances (occupation turque, incendies, etc...) qui entraînèrent la disparition de certains objets d'art ayant appartenu au monastère, et cite à cet égard des données concrètes.

ĐOKO MAZALIĆ

HRIŠĆANSKI NIŠANI U OKOLINI TRAVNIKA

EVIDENCIJA VAŽNIJIH SPOMENIKA I PREDLOZI ZA ZAŠTITU

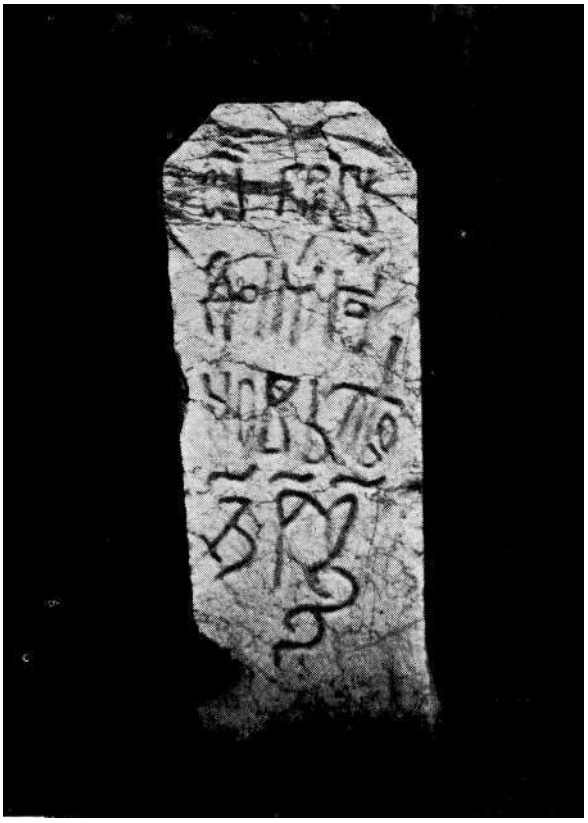
U onim krajevima u Bosni gdje su se Turci doselili prije 1463 godine u masama ili koje su rano vojnički posjeli, pojavljuju se u isto vrijeme hrišćanski nadgrobni spomenici i u obliku turskih nišana, a s njima, vjerojatno već tada, i dijelovi turske nošnje i običaji. Takvi su krajevi zemlje Pavlovićā, krajevi oko Foče, stara Vrhbosna i Visočka nahija. Kasnije je toga bilo posvuda. Posebno mjesto u nizu hrišćanskih nadgrobnih spomenika na oblik nišana, ovdje zapravo na oblik preslice, i zanimljivog razvoja zauzimaju hrišćanski nadgrobni spomenici u srezu travničkom, nastali u vremenu oko 1463 godine pa dalje. Od te godine ovdje se bila slegla u prvo vrijeme turska granična vojska koja je kroz 60 i nešto više godina udarala na Jajačku Banovinu, a sačinjavala je dio velike bojne linije koja se protezala od Livna do Zvornika. U toj vojsci bilo je i mnogo hrišćana, pa i Srba i Bošnjaka. Glavna linija na kojoj je turska vojska držala granicu prema Jajačkoj Banovini u okolini Travnika povlačila se po prilici od Kaštela kod sela Pećina prema sjeverozapadu dolinom Gronice, prelazila Lašvu i išla dalje uz rijeku Bilu. Nije ta linija bila stalna, ali se uglavnom održala kao etapni prostor do konca 15 vijeka, a možda i nešto dalje, jer je imala i najbolje uslove za to: veliko i plodno polje, dovoljno vode, stoke i drveta; za odbranu brdovite i šumovite krajeve i otvoreno polje za vođenje bitaka — najbolji uvjeti za vojsku. Nije ta linija ni tekla inkontinuo, nego su Turci držali samo poneka uporišta, dok je gro vojske bio razasut po plodnim dolinama spomenutih rijeka u stalnim naseljima.

Kako je u tim krajevima bio već znatan broj katoličkog stanovništva (kralj Toma!), zatim pripadnika Bosanske crkve i pridošlih hrišćana, turskih vojnika, teško je danas reći kome zapravo od njih pripadaju najstariji nadgrobni spomenici turskog vremena u obliku nišana od masovnijeg dolaska Turaka u Bosnu pa do pada Jajca, a oni se obično grupišu oko stećaka. Još i iza 1527 i tokom cijelog 16 vijeka, iako je katolički elemenat u travničkom kraju zauzimao po broju hrišćana sve veću ulogu, pokazuju se na tim spomenicima tragovi po kojima izgleda da je u toj sredini bilo još uvijek dosta zaostavštine stare bosanske narodne crkve. Poslije toga vremena oblici nadgrobnih spomenika u obliku nišana (preslice) nalaze se skoro uvijek na katoličkim grobljima, obično u društvu stećaka, ali za one starije, nešto bliže po formi turskim nišanima, iako leže u katoličkim grobljima ili u neposrednoj blizini, narod veli da su »grčki« što zapravo znači — po mom mišljenju — patarenski. Takav je slučaj u Kremeniku, Malom Mošunju, Stojkovićima, Zagriju i Rostovu. Ti spomenici u dosta slučajeva nisu ni označeni krstom ili imaju pored molaga krsta i oznake polumjeseca, sunca i zvijezda, a nije zanemarena ni tordirana vrpca. Oni se nalaze redovno na srednjevjekovnim nekropolama uz stećke ili na mjestu starih bosanskih nekropola srednjeg vijeka sa kojih su stećci odneseni, a i u današnjim hrišćanskim grobljima s krstovima i stećcima (Donja Večeriska, Brajkovići, Guča Gora, kod Krnjića, Rostovo, Ričice itd.). U Malom Mošunju imamo slučaj gdje su uz staru bosansku nekropolu stajali pored stećaka hrišćanski nišani, par muslimanskih nišana i, napokon, novovremeni krstovi. Stećci su s te nekropole odavno odneseni, ali im se poznaju ležišta, a muslimanski nišani uklonjeni su prije tridesetak godina, ali je od jednog sačuvan fotosnimak, a od drugog crtež.

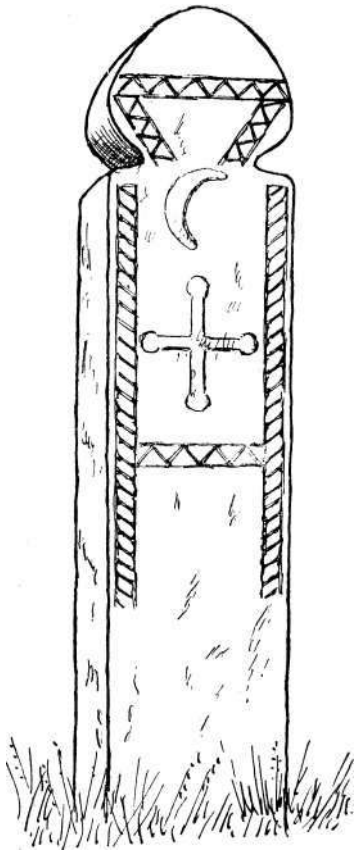
Na ove stare spomenike slabo je dosad obraćana pažnja, ali ih je davno već zapazio Martin Nedić koji je obišao ovaj kraj 1838 i 1855 godine. On veli da je na katoličkom groblju u Gučoj Gori bilo mnogo starih velikih kamenova »od kojih njeki položice leže, a njeki su posađeni kao stupovi, i na ovim imade križevi izrezani, ali je svaki starinski stećak na vrhu okrugao«.[1] Pod stećcima podrazumijeva sasvim ispravno i stojeće ploče. To se najbolje vidi otuda što i poznatu ploču Petra Kušetića zove stećkom[2] Obra-

[1] Martin Nedić: Starine bosanske, Arkiv za povj. Jugosl. IV, 150

[2] Isto tamo

Sl. 1. Hrišćanski nišan sa bivšeg starog srp. prav. groblja na Carini u Sarajevu (sad u vrtu Zem. muzeja u Sarajevu)

Sl. 2. Nišan kneza Stjepana kraj rijeke Ljubine ispod sela Vidotine (srez sarajevski)

đujući srednjevjekovne nekropole, proučavala je P. Korošec i spomenike ove vrste do kojih je mogla doći, nazivajući ih križevima,[3] no kako nije donijela gotovo nikakav ilustracioni materijal, osjeća se zbog toga manjak u toj studiji koji želim nadoknaditi i dopuniti novim momentima. Inače je P. Korošec obuhvatila u svom prikazu tih spomenika obilje materijala, koji dotada nije bio ni proučavan i skrenula na njega pažnju a naročito na njegovu plastičnu dekoraciju. Nuzgred su se osvrnuli na ove spomenike Knežević,[4] dr. J. Petrović,[5] dr. M. Mandić[6] i drugi.

U raznim krajevima Bosne i Hercegovine po dolasku Turaka pojavili su se hrišćanski nišani u raznim oblicima, što je i sasvim razumljivo. U vlaseničkom i zvorničkom kraju bile su to ploče dosta široke i visoke do 1 m, oko Srebrenice steće ploče i stupci, oko Foče kvadratične prizme, koje već prelaze u stupce, oko Rogatice su to visoke prizme i obelisci. U Sarajevu (jaka turska sredina) zadržaše pravoslavni sve do kraja 18 vijeka stariju formu turskih nišana (sl. 1). U visočkoj nahiji imali su i pravoslavni i katolici po svojim grobljima dosta spomenika iste forme, od kojih se do danas sačuvao znataj broj (sl. 2 i 11). Iznimka je onaj stup iz Zgošće. U zapadnoj Bosni su to stupovi i steće ploče (nekropola pod Komarom). U Hercegovini stupovi i visoke tumbe (Radimlja). U travničkoj okolini su to visoke ploče koje potsjećaju na oblik preslice kako smo naprijed pomenuli.

Svi stariji spomenici ove vrste prosječno su 1,5—2 m visoke ploče, širine 55—100 cm i debljine 20—50 cm. Gore su zaobljene. Ispod oblog dijela imaju često dva zaobljena ispupčenja. Samo najstariji spomenici nemaju tih ispupčenja (sl. 3, 6, 8). Na nekim se ne nalazi ni znak krsta, zbog čega bismo mogli pretpostaviti da su to spomenici pripadnika bosanske crkve Srednjeg vijeka, odnosno patarena ranog turskog vremena, jer oni često nisu metali ni na stećke znak krsta. Za one druge, s oznakom krsta i znacima koje smo navikli da gledamo na stećcima (polumjeseci, zvijezde, krugovi, tordirana plastika), mogli bismo pretposta-

[3] P. Korošec: Srednjevjekovne nekropole okoline Travnika, Gl. Z. m. 1952, s. 375 i dalje

[4] Bosanski prijatelj IV

[5] S arheologom kroz Travnik

[6] Vezirski grad Travnik

viti da pripadaju isto tako patarenima, ali i katolicima i pravoslavnim.

Nisu patareni dolaskom Turaka odjednom nestali. Nije se mogla u širokim masama naroda za kratko vrijeme iskorijeniti vjera za koju se narod borio stotine godina protiv premoćnog neprijatelja. To je tim vjerojatnije što Turci nisu vršili upočetku, pa ni kasnije nasilno islamizovanje. Svakako je vjerovatno da su široke mase Bošnjaka pod uticajem turske sile u ovim krajevima, pod uticajem nove kulture i želje za mirom poprimale pristupačnije turske običaje pa i oblik ove vrste nišana kao nadgrobnog spomenika, dok su mnogi prešli i na islam.

Izgleda da su i mnogi konvertiti zadržali i poslije islamizovanja razne patarenske običaje, dok su Turci imali u svom jeziku naziv Potur za neke ljude u Bosni, ne dajući im da se naseljuju medu prave muslimane, kao što to nisu dopuštali ni Ciganima muslimanima. U Travniku ima i sad mahala, zvana Potur-mahala, gdje je bilo naselje takvih ljudi, a to naselje je bilo nekad izvan starog Travnika, udaljeno oko $^3/_4$ km. S druge strane Lašve na istoj udaljenosti bilo je cigansko naselje, danas zvano Paša- (žensko ime) ili Karanfil-mahala.

Putnik Montalbano koji je prošao Bosnom početkom 16 vijeka veli u svom djelu »Rerum turcarum commentarius« koje je izišlo istom 1630 u izdanju tada poznate izdavačke kuće Avrama Elzevira u Amsterdamu ili Leipzigu: »est aliud eo in regno (odnosi se na Bosnu) hominum genus Potur appellatum, qui neque Christiani sunt, neque Turcae circumciduntur tamen, pessimique habentur«[7]. Montalbana je kasnije, u drugoj polovini 17 vijeka, potvrdio Ricaut, engleski istoričar turskog carstva, koji potanje opisuje te Poture, no veli za njih da žive kao turski vojnici na granicama Bosne i Ugarske, da štuju Isusa i Muhameda, a odbacuju ikone i krst (sasvim razumljivo, jer su bili zapravo muslimani),[8] no ne veli nigdje da su to porijeklom Bošnjaci. Turci su i nekim svojim poznatim ljudima Bošnjacima 17 vijeka dali naziv »Potur«, da li u stvarnosti ili u podrugljivom značenju, ne znamo (pjesnik Potur Salih, bostandži-baša Ali-aga[9]). Imamo međutim i taj slučaj da turski književnik El Bosnevija (H. Uskufi, oko 1650), koji je napisao naš prvi rječnik istumačen turskim riječima, zove ga Potur-Šahidija.[10]

Dakle, ako je u Bosni među muslimanima bilo Potura, tj. poštovalaca i nekih dogmi stare religije, onda ih je bilo više medu hrišćanima, što pokazuju i spomenici o kojima govorimo.

Spomenućemo još ovdje onaj, naoko čudni zapis iz sela Grahovčića kod Travnika, koji se češće citira (Solovjev, P. Korošec, dr. Petrović, dr. Mandić i drugi), a leži baš u kraju koji nas ovdje i zanima. U zapisu veli se o pokojniku da je »prave vire rimske«. Zašto bi se to naglašavalo kad ne bi među njegovim suseljanima bilo i onih katolika koji nisu bili »pravi«, a ti su mogli biti samo oni koji su se držali bar djelomično starih običaja (patarenskih?). Samo ime Mihojo je staro bosansko. Ono, a i veliki polumjesec nad krstom (sl. 24) upućuju nas na to da ovaj spomenik stavimo u ranije tursko doba, kad je pietet prema »starom« bio još dosta svjež, a najkasnije oko polovine 16 vijeka.

Spomenici o kojima ćemo govoriti nalaze se redovno u krajevima koji su ranije bili udaljeni od turskih naselja. Ima ih danas i u vrlo zabačenim šumskim krajevima, daleko od naselja. Iznimku čine dva nezapažena spomenika usred Travničkog Polja.

Dosad o našim spomenicima nije niko ni vodio brigu — mislimo o ovim hrišćanskim nišanima — a oni su za proučavanje narodne prošlosti Bosne i Hercegovine od iste važnosti kao i srednjovjekovni stećci. Istom u najnovije vrijeme stavio je Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu pod zaštitu one najstarije do kojih sam ja dotada došao. No svi ti spomenici su još uvijek ugroženi, jer leže u krajevima gdje se pejsaž brzo mijenja usljed našeg naglog tehničkog razvitka. Stoga je potrebno da se najvažniji prenesu na mjesto gdje će se bolje čuvati, pošto se prije toga naučno ispita lokalitet na kome se sada nalaze.

Materijal od koga su izrađivani naši spomenici jeste miljevina, meki kamen, čija se ležišta i majdani nalaze u dolini rijeke Bile i obilato iskorišćuju još od rimskih vremena. U mnogim slučajevima taj kamen se odlično drži, ali je i često podložen kvaru koji na njemu izaziva jedna vrsta lišaja koja ga svojom kiselinom razjeda. Takav je slučaj u Brajkovićima, Grahovčićima i Ričicama. Dekoracije na tim spomenicima su isključivo plastične. Urezanih nema.

KREMENIK. — Najstariji od tih spomenika, dva, nalaze se u Travničkom Polju u blizini Viteza. Tačno između željezničkih stanica Bile i Viteza, 500 m na istok od zaseoka Kremenika, pored željezničke pruge, s njezine južne strane, udaljeni od nje oko 50 koraka. Sam lokalitet je mala uzvisina, pored bezimenog potočića, obrasla grmljem. Tipično mjesto za bosanska groblja Srednjeg vijeka. Stećci sa ovoga mjesta uklonjeni su za gradnju crkve u Vitezu, a vjerojatno i za ranije građevine (most, džamija), no ostalo ih je još desetak s druge strane potočića na imanju Mare Frljić. Ova dva hriščanska nišana spasilo je to što vrlo naliče na

[7] Asboth: Bosnien, str. 90

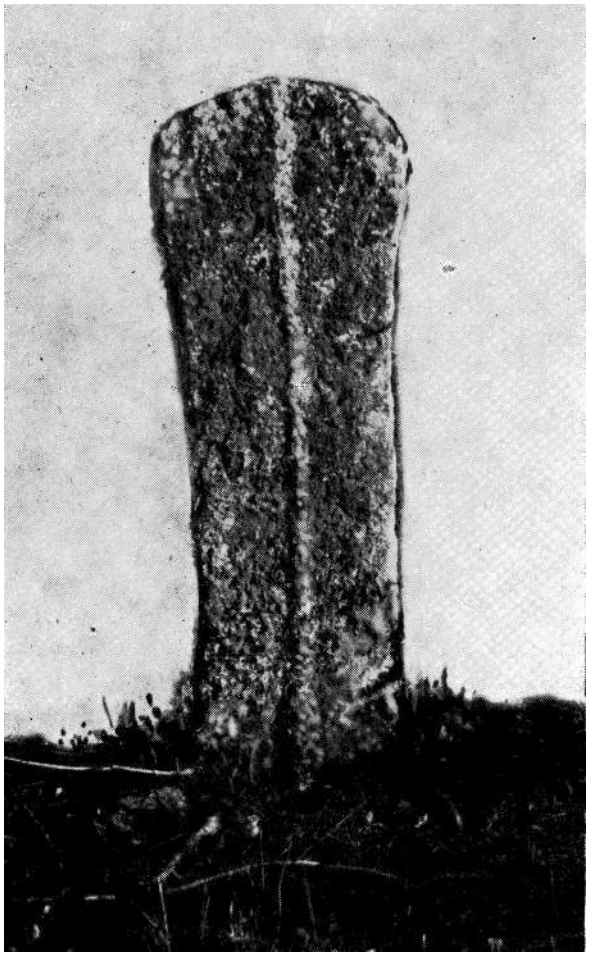
[8] Solovjev: Engleski izvještaj XVII vijeka o bosanskim Poturima, Gl. Z. m. 1952; str. 101 i dalje. Solovjev pretjeruje kad veli na istom mjestu da su Turci zvali sve islamizovane Bošnjake Poturima. Zagrade u gornjem tekstu su piščeve.

[9] Bašagić: Znam. Hrvati, str. 8; Bošnjaci i Herc. u istor. književnosti, Gl. Z. m. 1912, str. 51

[10] Korkut: Makbul-i aryf (Potur-Šahidija), Gl. Z. m. 1942, str. 371 i dalje

stare turske pa ih nije niko smio dirati. Lokalitet na kom se nalaze zove se Grčko Greblje ili Glavica. Oba spomenika su istog oblika. Orijentirani su istok-zapad kao gotovo i svi ostali spomenici ove vrste u travničkom kraju. Sjeverni je visak 156 cm, širok 46—58, a debeo 23 cm. Oblika je vrlo jednostavnog. Gore je zaokružen i nešto širi nego dolje. Sa zapadne strane, po sredini, odozgo dolje ima plastičnu prugu (rebro) skoro polukružnog presjeka, pridnu nešto zadebljanu (sl. 3). Drugi spomenik je istog oblika, s dimenzijama 124 : 45 (38) : 22 cm, udaljen 4.50 m južno od prvoga. Njegova plastična pruga sa zapadne strane nešto je pridnu jače zadebljana nego što je slučaj kod prvoga. Ovdje je (mislim kod oba spomenika) iznimno upotrebljen drugi materijal za izradu: krečnjački konglomerat iz neposredne okolice.

Opisujući stare nadgrobne spomenike u Ludmeru kod Srebrenice, Sergejevski navodi i nekoliko njih skoro istog oblika, približno i iste veličine sa vertikalnim rebrom s jedne strane kao što je slučaj i kod ovih naših. Veza je očigledna, a nije je teško objasniti. Turci su posjeli Podrinje, naročito oko Srebrenice, prije 1463, a kad su te godine pošli na osvajanje Bosne povukli su u svojoj vojsci vjerovatno i neke Bošnjake iz te okoline ili, možda, kasnije u toku dugogodišnjih operacija oko Jajačke Banovine, od kojih se neki nađoše i u Travničkom Polju po kakvoj bilo službi. Navikli na izvjesnu formu nišanskog oblika u svom kraju, oni je primijeniše i ovdje. Pa čak i tvrdi kamen mjesto ovdje običajene sedre.[10a]

Sl. 3. Hrišćanski nišan kod Kremenika u Travničkom Polju iz druge pol. XV v.

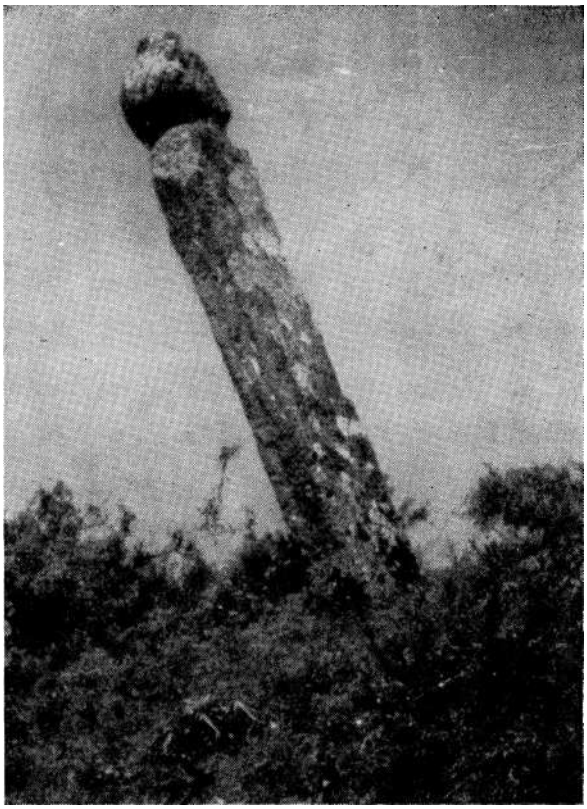
Spomenike koje smo gore opisali i one, koje ćemo odmah spomenuti kao vrlo slične turskim, datiram u vrijeme dolaska Turaka u ovaj kraj, naročito turske vojske koja se bila naprije ovdje slegla. Možda od straha, vjerojatno impresionirani turskom silom i novim društvenim poretkom, počeše pripadnici bivše Bosanske crkve ili drugi hrišćani stavljati mjesto stećaka nagrobne spomenike nišanskog oblika pa i bez znaka krsta, zadržavajući još bojažljivo poneki običajni simbolični znak sa ranijih stećaka. To je tako trajalo sve dotle dok se hrišćani (mislim tu i patarene) nisu bolje s Turcima snašli. Stoga možemo te spomenike datirati u vrijeme odmah iza 1463 godine pa do, po prilici, 1500. Nuzgred napominjem da se usred zaseoka Kremenika, koji smo gore spomenuli, dakle oko 500 m zapadno od opisanih dvaju spomenika, nalazi i jedan istovremen muslimanski nišan, napravljen od neke kamene grede, uzete vjerojatno s nalazišta rimskih starina u Han-Divjaku. Greda je bila dosta plošna, te se čalma mogla skulptirati samo s njezinih užih strana (sl. 4). Nišan se nalazi pored same željezničke pruge, tačnije između pruge i starog puta, koji su ovdje razmaknuti jedva 10 koraka. Visok je tri m, širok 42 cm, a debeo okruglo 30 cm. Na južnoj strani ima isklesanu sablju čiji balčak ne leži u istom pravcu sa sječivom. To su najstariji oblici turskih sabalja na turskim spomenicima u Bosni. Isti odnos između balčaka i sječiva vidimo i na poznatim nišanima vojvode Radivoja Oprašića i Mahmuta Brankovića, koje smo datirali u godinu 1480.[11] Ovaj nišan u Kremeniku nalazi se u polju pred Travnikom, gdje se mogla da odigra ona bitka između vojvoda kralja Matije i Dautpaše. U pravcu prema Travniku, u Malom Mo-

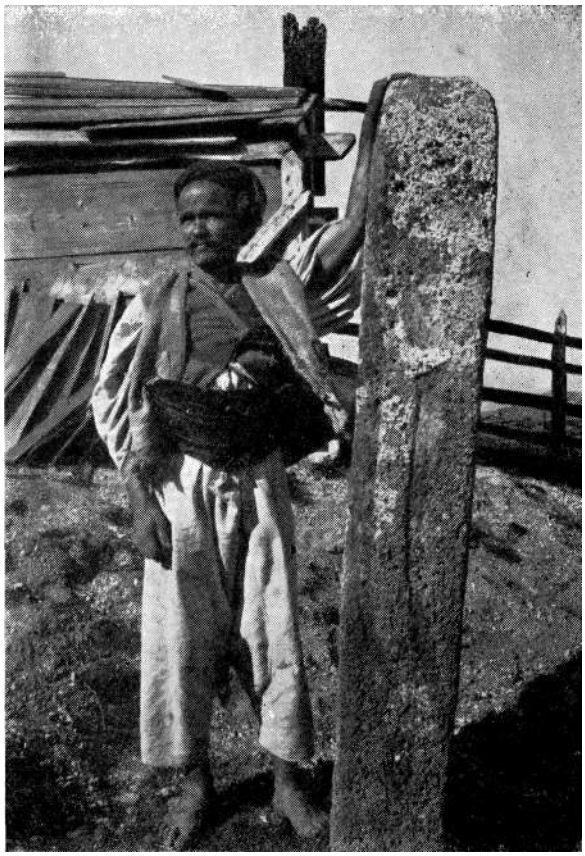
[10]a Sergejevski: Ludmer, Sarajevo 1952, tabla V, VII, XIII, XX, XXII, odnosno slike 10, 14, 29, 42, 48 i dr. Pisac je dobro datirao opisane spomenike u cjelini. Cipusi i stele, ili po mom nazivu nišani, doista su spomenici turskog doba i mogu se po vremenu staviti za Ludmer sve do u XVII vijek, kad je, mislim, već jak uticaj okolnih srpskih manastira uveo drugu vrstu nadgrobnog spomenika. Sergejevski prikazuje u svom djelu i takve spomenike koji se nimalo ne razlikuju od ranijih turskih nišana i mi bismo bili u nedoumici kome da ih pripišemo kad bismo ih negdje osamljene našli (napr. spomenici u slikama 40, 49—52, 78—80, 95 i dr.) To sili na razmišljanje: da li su svi spomenici te forme, što smo ih dosada smatrali muslimanskim, doista muslimanski u svakom slučaju? A ima ih po raznim krajevima Bosne.

[11] Mazalić: Kraći članci i rasprave, Gl. Z. m. 1949/50, str. 234

Sl. 4. Muslimanski nišan iz sela Kremenika u Travničkom Polju iz druge polovine XV v.

Sl. 5. Muslimanski nišan s kraja XV vijeka koji je stajao uz tarabe katol. groblja u M. Mošunju kod Travnika. Spomenik je uništen iza Prvog svjetskog rata.

šunju, bio je donedavno još jedan muslimanski nišan sa sabljom istog oblika (sl. 5). Oba ova nišana možemo datirati u drugu polovinu 15 vijeka.

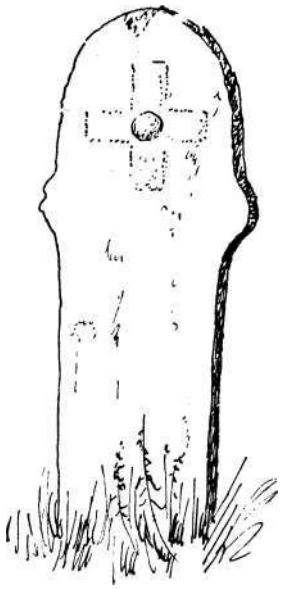
MALI MOŠUNJ. — Nedaleko od gore opisanih hrišćanskih nišana oko tri km na zapad nalaze se četiri stara hrišćanska nadgrobna spomenika u obliku nišana u selu Malom Mošunju na katoličkom groblju koje spominje i P. Korošec. Ono je situirano nakraj brdskog izdanka što se poput rebra savija u luku, zapadno od poznate Crkvine (Kalvarija). Na tom rebru bila je velika srednjovjekovna nekropola, čiji su spomenici davno odneseni za podizanje kuća turskog Travnika i drugih objekata. Na krajevima te nekada velike nekropole zaostala su gore spomenuta četiri hrišćanska nišana, po dva na svakom kraju. Ranije ih je bilo, sigurno, više. Sva četiri možemo datirati u drugu polovinu 15 vijeka, no dva bez oznake krsta možda su koju godinu starija od onih sa takvom oznakom. Uz ona dva spomenika što se nalaze na istočnom kraju spomenute nekropole, tj. u samom katoličkom groblju, bio je i jedan muslimanski nišan uz ogradu sa spoljašnje strane, u kome moramo gledati jednog konvertita, ukopanog pored svoje rodbine. Taj nišan uklonjen je, kako smo ranije rekli, prije tridesetak godina, no sačuvan mu je foto-snimak (sl. 5). I na njemu je bila uklesana sablja oblika one sablje sa nišana u Kremeniku, te ga možemo staviti u drugu polovinu 15 vijeka.

Od ona dva hrišćanska nišana što se nalaze u samom groblju jedan nema nikakve oznake osim manje polukugle na sjevernoj užoj strani (sl. 6).[11a] Visok je danas 140 cm, širok 64 (odn. 55), a debeo 27 cm. Do njega istočnije nalazi se spomenik nešto mlađi, možda s kraja 15 vijeka. On ima u gornjem dijelu oznaku manjeg jednakokrakog krsta sa malom polukuglom usred njega. Sa strana ima dva mala ispupčenja koja bi se mogla shvatiti i kao embrioni poprečnih krakova krsta, no to oni nisu (sl. 7). Njegova visina je 180 cm, najveća širina 67, a debljina 27 cm. Na protivnoj strani te stare nekropole ima jedan nakrivljen spomenik sličan onom prvom. On ima s istočne strane nejasne tragove neke plastične dekoracije (sl. 8). Dimenzije su mu 150 : 53 : 27 cm. Istočno od njega, 16 m udaljen, nalazi se mlađi nišan, sasvim drugog oblika: gore elipsasto zaokružen sa porubom,

[11a] Ovu polukuglu stavio je nekom omaškom autor jednog ranijeg članka o ovim spomenicima na vrh nišana o kom je govor (Gl. Z. m. 1952, str. 401)

Sl. 6. Hrišćanski nišan« s polukuglom na sjevernoj strani. Stoji u kat. groblju u M. Mošunju kod Travnika (druga pol. XV v.)

Sl. 7. Hrišćanski nišan iz katol. groblja u M. Mošunju kod Travnika (druga pol. XV v.)

širokim 4—5 cm, izbačenim za 1 cm iznad nivoa površine i sa većim ispučenjima sa strana. Naliči izdaleka na ljudsku figuru (sl. 9, 10). S istočne strane ima krst, plastično prikazan, sličan maču (sl. 10), a sa zapadne sličan krst sa tri manje polukugle iznad njega. Južno ispupčenje je odbijeno. Dimenzije su mu: 180 : 58(67) : 16(18) cm.

Ova četiri spomenika iz Malog Mošunja i ona dva iz Kremenika možemo smatrati prototipovima svih ostalih u bližoj i daljoj okolici. Mali Mošunj je prastaro naselje. Ovdje imamo na jednom okupu i lokalitetu tragove preistoriskog naselja, rimskog, ranohrišćanskog, srednjevjekovnog staro slavenskog, najranijeg turskog itd. Dovoljno je razumljivo zašto smatram gore spomenute nišane prototipovima ostalih u Travničkom srezu. Turci su u svom konačnom naletu u Bosnu u ovomekraju najprije posjeli plodno Travničko Polje, kroz koje je vodila glavna i gotovo jedina saobraćajnica prema Jajcu. Ovdje, u Polju, najprije se osjetio turski uticaj na hrišćansko stanovništvo. Trebalo je da prođe desetinu, pa i dvije, godina dok on stigne u prašumske krajeve Rostova i Sebešića, gdje ćemo opet naići na spomenike koji su po svojim dekoracijama bliži staroj religiji, a ipak su nešto mlađi od ovih iz Polja.

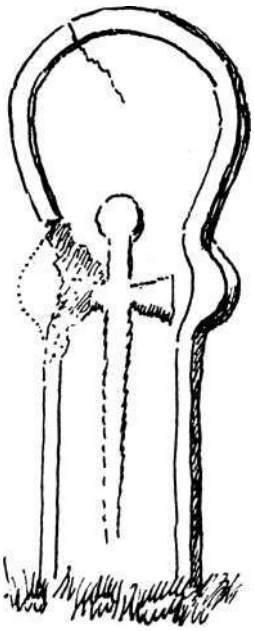
Uzgred napominjemo da većina spomenika ima sa strana ispupčenja, kao što to vidimo na našoj slici 7 i 9, koja su kasnije izgubila možda neki simbolični smisao i postala samo običajna plastična dekoracija. I ta ispupčenja vode porijeklo od negdašnjih polulopti, koje su vjerovatno imale simbolično značenje.[12] Vrlo je zanimljivo da mjesto tih ispupčenja nailazimo na udaljenosti od nekih 20 km zračne linije od M. Mošunja u jugoistočnom pravcu u selu Bilješevu kraj rijeke Bosne polukružna udubljenja na istom dijelu spomenika (sl. 11). Na mjestu današnje pravoslavne crkve u Bilješevu bila je prije jedno 45 godina lijepa srednjevjekovna nekropola sa jedno tridesetak stećaka i pet-šest hrišćanskih nišana. Ja sam ih lično vidio. Od njih su zaostale do danas samo dvije, možda podnožne ploče stećaka, in situ, i jedan izvaljen nišan, prikazan na našoj slici. On je doista kao hrišćanski nadgrobni spomenik ranog turskog perioda zanimljiv, zapravo unikat, i trebalo bi da se prenese u neki muzej ili da se specijalno zaštiti.

Kako ona dva spomenika na »Grčkom Greblju« kod Kremenika i dva gore spomenuta iz M. Mošunja nemaju ništa zajedničko s krstovima p o

[12] Čini mi se da su veće i manje polulopte na ovim spomenicima preuzete sa nekih najranijih turskih nadgrobnih spomenika, a ne sa stećaka gdje se one također pojavljuju, ali ne u ovako izrazitoj formi i gotovo uvijek kao dekoracija. Vidimo ih jasno i na istovremenim nišanima vojvode Oprašića i Mahmuta Brankovića, gdje se naročito ističu kao i na mnogim spomenicima o kojima ovdje govorimo. No to ne znači da one nemaju nikakve duhovne veze sa ranijom starom bosanskom plastikom.

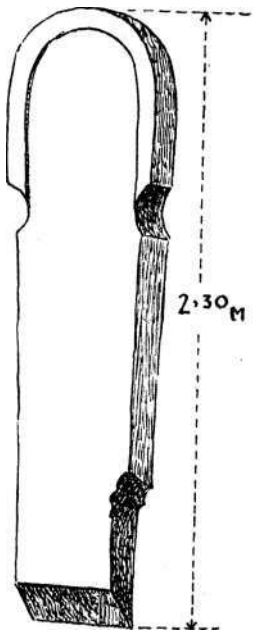
Sl. 8. Hrišćanski nišan iznad katoličkog groblja u M. Mošunju kod Travnika (druga pol. XV v.)

Sl. 8. Hrišćanski nišan iznad kat. groblja u M. Mošunju kod Travnika, istočna strana

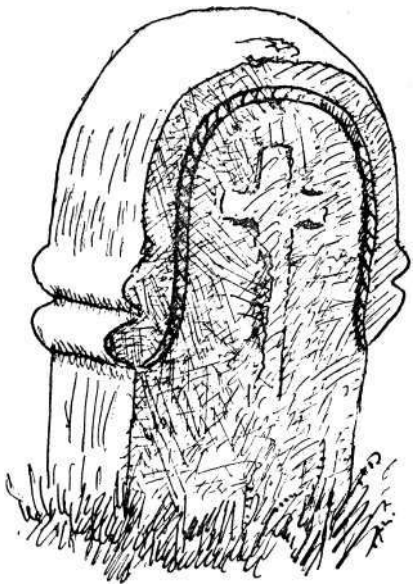
Sl. 9. Hrišćanski nišan iznad katoličkog groblja u M. Mošunju kod Travnika, zapadna strana

Sl. 11. Hrišćanski nišan iz dvorišta srp. prav. crkve u Bilješevu (srez zenički). Druga pol. XV. v.

Sl. 12. Hrišćanski nišan na kat. groblju, zvanom Gradac, iznad sela Ričica kod Travnika

Sl. 13. Hrišćanski nišan na kat. groblju, zvanom Gradac, iznad sela Ričica kod Travnika

svojoj formi, pa napokon i oni koji su se razvili iz te forme, nazivam ih stoga nišanima.

Od pada Jajca 1527 godine pomiče se turska vojna granica daleko na sjever, a tim se kraj oko Travnika oslobađa turske vojske i straha.

Na svim starijim seoskim hrišćanskim grobljima na sjever od M. Mošunja (porječje Bile) i na jug (porječje Gronice pa dalje do Rostova), zatim na istok prema Vitezu i na zapad prema Travniku, nailazimo na primjerke hrišćanskih spomenika nišanskog oblika koji su istovjetni sa mošunskim formama, ili su se dalje razvijali u detaljima, zadržavajući osnovni oblik. Ja ću se u ovom prikazu zadržati uglavnom samo na starijim spomenicima.

GRADAC. — Sa mošunjskog groblja vidi se na sjeveru gradačko groblje na glavici Gradac iznad sela Ričica. Ovo groblje obiluje starim nišanskim spomenicima. Groblje je prastaro. Glavica Gradac je bila preistorisko naselje. Knežević piše[13] da je u groblju bilo stećaka. Na zapadnoj strani vidi se jedna niska gromila oko 10 m dugačka i 6 m široka, vjerovatno preistoriska, a niže nje jedno trista koraka udaljena je velika preistoriska gromila na imanju Sivonjić Ivice. U groblju ima osim malih i 21 veliki spomenik koji su nastali u vremenu od kraja 15 pa do početka 19 vijeka sudeći po njihovim oblicima, stanju i dekoraciji. Znatan broj ih je u vrlo lošem stanju. Jedan od najstarijih i dobro očuvan nalazi se u jugozapadnom uglu groblja (sl. 12). Osnovni oblik je isti kao u onog jednog mošunjskog (sl. 7, 10). Zaobljeni dio nema poruba. S istočne strane ima još jedva vidan znak izduženog krsta, a s druge nema nikakvu dekoraciju. Dimenzije su mu 115 : 52 : 20 cm. Pažnje je vrijedna grupa spomenika u istočnom dijelu groblja istog oblika, sa širokim porubom oko zaobljenog dijela spomenika kao u onog mošunjskog (sl. 13, 14) i sa ispupčenjima sa strana. Ova ispupčenja izgubila su raniji, možda simbolični, dodatak osnovnom obliku spomenika, jer se ne ograničavaju samo na jedan par, već se nižu jedan ispod drugoga u dva, tri i četiri para, pri čemu se završetak poruba hvata uvijek najdonjeg para ispupčenja (sl. 13, 14). Sam po sebi i ovaj porub nije ništa drugo nego produženje ranijeg polumjeseca koji se često nalazi u vrhu spomenika s rogovima okrenutim naniže. I on je vremenom izgubio svoje simbolično značenje i prešao u ornamentalni oblik. Dogodilo se stoga da je neki majstor izvajao u vrhu i dva polumjeseca, odnosno onaj porub i polumjesec posebno (sl. 31). Spomenici na Gracu imaju obično s istočne strane krst. Sa zapadne su bez dekoracije. Bez ikakve oznake ima ih sedam, no među njima su neki pod uticajem atmosferilija sasvim propali.

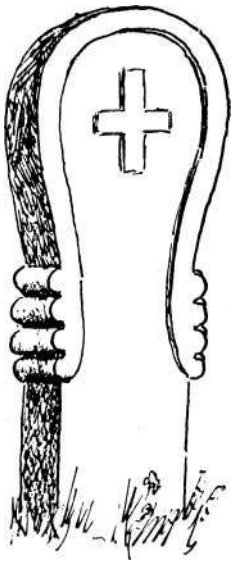
[13] Bosanski prijatelj IV, str. 111

GUČA GORA. — S ovoga groblja na Gracu vidi se sjeverno gučo-gorski manastir. I taj je lokalitet prastaro naselje. Inače spominje se u Srednjem vijeku. Na njegovom groblju, vrlo tipičnom mjestu za stara bosanska groblja, bilo je mnoštvo stećaka koji su upotrebljeni za gradnju dosta velikog gučo-gorskog samostana i crkve. Ostalo je tek par komada. Na groblju ima osim malih i 11 velikih nišana, većinom, sudeći po formi i sačuvanosti, 17—19 vijeka. Među njima se ističe po obliku spomenik koji prikazuje naša slika (sl. 15) sa plitkom arkadom na istočnoj strani preuzetom sigurno s nekog stećka, jer u okolici Guče Gore nalazi se stećaka s arkadama. U vrhu je prikazan krst na brdašcu (= raspeće na Golgoti).

Mnogo je stariji od tih spomenika nišan iza samog klaustra jedno 50 koraka daleko (sa sjeverne strane), zvani Beljakov grob,[14] koji spominje P. Korošec, sa malim krstom sa sjeverne strane i tri para ispupčenja. Sa zapadne strane nema nikakvog znaka ni dekoracije. Dobro je očuvan iako je u prošlom ratu pogođen mitraljezom na šest mjesta. Svijet ga smatra »čudotvornim«. Znatnih je dimenzija: 200 : 68 : 32 cm (sl. 16). Zbog njegove »čudotvornosti«, koja je odavno poznata, i zbog starinskog imena ovaj spomenik mogao bi se datirati najkasnije u početak 17 vijeka. Od njega je znatno stariji onaj poznati nadgrobni spomenik Petra Kušetića i brata mu Matije sa lokaliteta Klisa (jugoistočno od crkve u neposrednoj blizini). Samo ime Klisa je davnašnjeg porijekla. Dolazi od grčkog eklisia. Spomenik je polomljen iza prošlog rata prilikom podizanja Zadružnog doma. Iz Klise je vađen kamen i pijesak za dom, te su pod spomenikom i neposredno uz njega otkrivena tri kamenita sarkofaga, običajna u ovim krajevima u Srednjem vijeku. Nad jednim je bio spomenik Kušetića, iz čega se da zaključiti da je u ovom kraju srednjovjekovni običaj pokapanja mrtvaca u kamenim sarkofazima nastavljen i dalje. Ovdje imamo posla sa dosta izmijenjenim oblikom nišana, samo nevješt majstor nije znao izvesti svoju ili tuđu zamisao. Spomenik je posve zaokružen, no osnova mu je jednakokraki, vizantiski krst. U uglovima gornjih krakova majstor je pokušao da izradi po tri latice (sl. 17 i 17a) no slabo ih je izveo, a još slabije je riješio donji dio krsta.[15] S istočne strane nevješto je uklesao latinski krst, a sa zapadne izveo je plastičan krug sa znakom koji nam je dobro poznat sa stećaka: stablo sa dvije lijepo savijene grane (sl. 18). Iznad svega, polumjesec s rogovima, okrenutim dolje. Kako ovaj znak, čiji oblik s malom varijantom vi-

[14] Tako ga zove 70-ih godina prošlog vijeka fra A. Knežević (Bos. prijatelj IV). To ime je staro bosansko (Beljak Sanković oko 1391), što treba uzeti u obzir kod datiranja.

[15] Sličan način dekorativnog popunjavanja prostora među krakovima krsta vidimo na stećcima u Radimlji (Benac: Radimlja, Sarajevo 1950, t. XXXIX)

Sl. 14. Hrišćanski nišan iz kat. groblja, zvanog Gradac, iznad sela Ričica kod Travnika

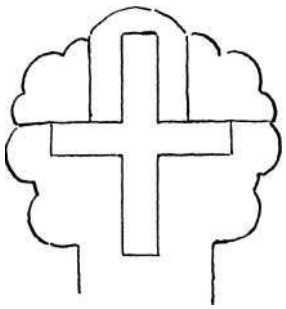
Sl. 15. Hrišćanski nišan iz kat. groblja u Gučoj Gori kod Travnika. (Foto S. Lozić)

Sl. 16. Hrišćanski nišan, t. zv. »Beljakov grob« iznad samostana u Gučoj Gori kod Travnika, XVII v. (Foto S. Lozić)

Sl. 17. Istočna strana Kušetićevog nadgrobnog spomenika u Gučoj Gori kod Travnika. Druga polov. XV v.

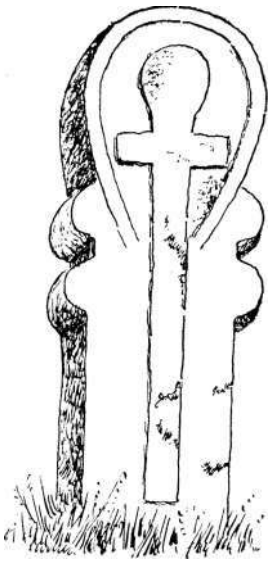
Sl. 17.a Idealan oblik (istočna strana) Kušetićevog nadgrobnog spomenika u Gučoj Gori kod Travnika

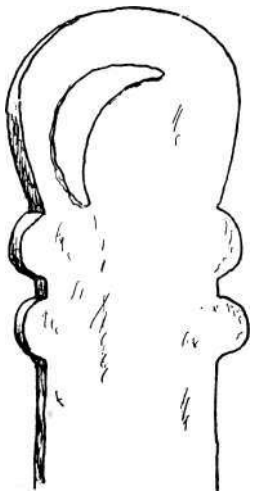
Sl. 18. Zapadna strana Kušetićevog nadgrobnog spomenika u Gučoj Gori kod Travnika

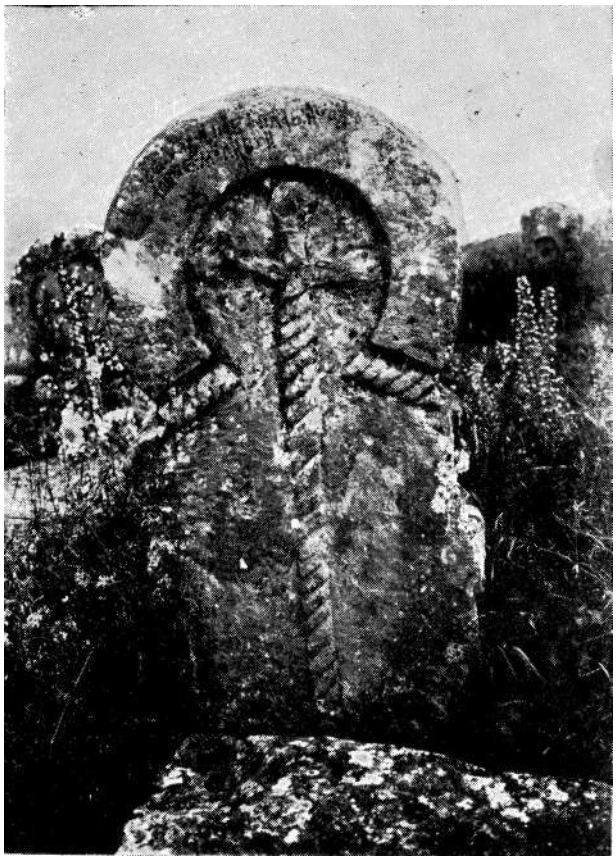
Sl. 19. Hrišćanski nišan iz Dobretića kod Travnika (druga pol. XVIII v.)

Sl. 20. Hrišćanski nišan u selu Dubu kod Travnika (sjev. od Guče Gore), istočna strana. Prva polovina XVI v.

Sl. 21. Hrišćanski nišan u selu Dubu kod Travnika, zapadna strana

Sl. 22. Nadgrobni spomenik Pavla Plavičića u selu Brajkovićima, sjeveroistočno od Travnika. Istočna strana. Kraj XVI ili početak XVII v.

dimo i na dva stećka u kraju nedalekog Turbeta, pokazuje još svježu uspomenu na ornamentiku stećaka, moramo ovaj spomenik staviti u vrijeme blisko 1463 godini, a najkasnije potkraj 15 vijeka. To tim prije, što se u zapisu veli da pokojnik leži na »s v o j o j b a š t i n i«. Po ugledu na ovaj spomenik nastali su u 18 vijeku slični spomenici u selu Dobretićima, vjerojatno pod uticajem biskupa Marka Dobretića (1715—1784) koji ih je podizao svojoj rodbini sa latinskim natpisima. I kod tih spomenika osnova je vizantiski krst sa umecima među krakovima (sl. 19), samo nema nikakvih tragova stare bosanske ornamentike.

DUB. — Istovremen opisanom spomeniku sa Klise[15a] ili nešto mlađi (početak 16 v.) može da bude lijepi nišan u selu D u b u, udaljen od Guče Gore sjeverno 5 km; on ima s istočne strane krst sa zaokruženim gornjim krakom (sl. 20) koji nas potsjeća na neke hercegovačke krstove, vjerojatno istog vremena,[16] a sa zapadne ima isklesan polumjesec sa rogovima okrenutim k jugu (sl. 21).

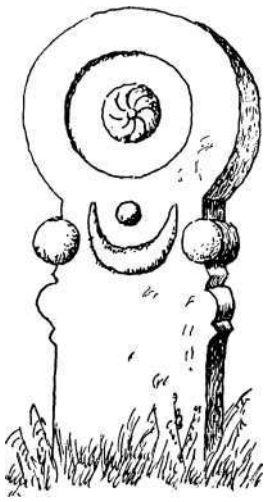
BRAJKOVIĆI. — Istočno od Guče Gore, tri do četiri km zračne linije, nalaze se sela Brajkovići, Grahovčići, Pojska i Čukle, gdje na starim grobljima ili na srednjevjekovnim ima znatan broj većih i manjih hrišćanskih nišana u obliku preslice, često s neobičnom plastičnom dekoracijom. U Brajkovićima, na groblju zvanom Bogduša, bili su izmiješani sa stećcima. Temeljni oblik im je onaj iz Malog Mošunja sa ispupčenjima (do tri para). S istočne strane imaju obično plastičan mali krst ukrašen koji put sa strana malim poluloptama. Pojavljuje se i tordirana plastična vrpca. Sa zapadne strane vidi se obično usječen krug sa poluloptom u sredini. Može se naći i polumjesec. Što se tiče dimenzija, ima spomenika i preko 2 m visokih (205 : 71 : 39 cm ili 212 : 63 : 30). Među ovim nišanima ima ih i s natpisima. Najzanimljiviji po dekoraciji, pa i formi, jeste spomenik Pavla Plavičića[17] koji se češće spominje. On je u detaljima vrlo oštećen od lišaja, kako se to vidi na našoj slici (sl. 22). S istočne strane ima dugački plastičan krst čiji je donji krak tordiran i savijen u spirale. Gornji dio spomenika je posve zaokružen. Raniji polumjesec savio se ovdje u obliku potkovice oko krsta, gubeći svoj raniji oblik i značaj, završavajući se tordiranim osloncima. Ispod toga dolazi vrat spomenika pa po jedno ispupčenje sa strana, zatim zubac, pa opet ispupčenje i, napokon, još jedan zubac i dalje dolje tijelo nišana (sl. 23). U vrhu gornjeg dijela, nešto više lijevo, uklesan je

[15a] Spomenik je nedavno prenesen u Zavičajni muzej u Travniku

[16] Solovjev: Je su li Bogomili poštovali krst; Gl. Z. m. 1948, str. 97, 98 i t. IV; Sergejevski: Putne bilješke sa Nevesinjskog Polja, isti Glasnik, t. II

[17] Zaselak Plavičići nalazi se oko 20 minuta hoda istočno od Brajkovića

zapis bosanskim lapidarnim pismom, koje pokazuje već i tragove kurziva svojom zbijenošću (sl. 22). Zapis se čita »se leži Pavao Plavičić, a piše Milivoi« Natpis je urezan. Majstor se služio svrdlom da označi oblik i veličinu slova te je pritom pravio i greške. Zapadna strana ovoga spomenika još je interesantnija. Gore, u usječenom krugu promjera 40 cm, vidi se plastična svrtkasta rozeta (Wirbelrosette), promjera blizu 20 cm. Ispod nje je plastičan polumjesec sa zvijezdom. Rogovi su mu okrenuti gore. Ispupčenja sa strana prešla su u svitke, čiji krajevi prelaze u polukugle na ovoj, zapadnoj strani (sl. 23). Sudeći po pojavama na ovome spomeniku koje ga dosta vežu za stare bosanske plastične dekoracije čini se da bi ga mogli datirati u 16 vijek kad bi ona svrtkasta rozeta doista bila još reminiscenca ili nešto starinsko, osveštano tradicijom. Moramo se, stoga, zapitati da li nisu onaj polumjesec sa zvijezdom, okrenut rogovima gore, i ona svrtkasta zvijezda došli pod uticajem turske dekorativne umjetnosti? Svrtkasta zvijezda se pojavljuje na istoku od pradavnih vremena i prešla je u dekor umjetnosti svih naroda. Ona pretstavlja sunce. Ima je i u bosanskoj srednjevjekovnoj umjetnosti na stećcima, no Turci su je mnogo upotrebljavali. Pravoslavni Srbi u Sarajevu primili su je od Turaka. U staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu vidimo je u muzeju na starim crkvenim posudama 18 v., no pravoslavni su ovdje živjeli u jednoj turskoj sredini koja je bila razvila svoju dekorativnu umjetnost do neslućenih visina i koja je morala uticati na svoje sugrađane. Da li je takav slučaj bio u katoličkoj sredini o kojoj govorimo? Možemo odmah odgovoriti da nije. Ta sredina ogradila se od kraja 16 vijeka pod uticajem rimske propagande pa dalje nepremostivim zidom od turske sredine, koja se, opet, zakukuljila u svoj vezirski grad. Toj podvojenosti mnogo je doprinosilo i to što u samom vezirskom gradu nije ni bilo hrišćana. Oni su stanovali po okolici i lakše čuvali ukorijenjene običaje i nadu o oslobođenju. Da li bi pod takvim okolnostima ikoji katolik u to vrijeme metnuo turske znakove na jedan spomenik isključivo usko hrišćanski? Teško. Stoga moramo postanak ovih dekoracija staviti ipak pod uticaj starih osveštanih tradicija koje su još čuvale uspomenu na staro bosansko i datirati ovaj spomenik najkasnije u prvu polovinu 17 vijeka. Ja bih ga čak zbog onih tordiranih plastičnih spirala s istočne strane stavio i u 16 vijek. One taj spomenik najviše vežu za stećke. On je svakako mlađi od spomenika koji ćemo odmah spomenuti. Ne smijemo nikako smetnuti s uma ni to da su poznati natpisi sa stećaka iz okoline Travnika (sad u travničkom muzeju) izvođeni tehnički na isti način svrdlanjem kontura slova ili njihovim označavanjem dlijetom, što naš spomenik vremenski približuje onima.

Sl. 23. Nišan Pavla Plavičića u selu Brajkovićima kod Travnika, zap. strana

GRAHOVČIĆI. — U Grahovčićima imaju tri stara groblja: Vinišća,[18] Šikalo i Sviba. Od Brajkovića ima jedno po sata hoda do Vinišca idući Grahovčićima. Na tom groblju, koje zovu i Konjevićkim, osim desetine malih, sačuvala su se četiri velika nišana, četiri stećka oblika sarkofaga i dvije ploče. Od nišana tu je i onaj poznati, Mihoja »prave vire rimske« (sl. 24). Njegov osnovni oblik sliči onim nišanima iz Kremenika (sl. 3). Gore, po vrhu zaobljenog dijela s obje strane ima polumjesec. S istočne strane ima još krst sa tordiranom drškom, a sa zapadne još jedan polumjesec, čiji su rogovi okrenuti k jugu kao kod onoga u Dubu (sl. 20). Spomenik je oštećen s lijeve strane, pri čemu je stradao i natpis, no taj se može lako dopuniti. Kako su na ovom spomeniku sačuvani još u dosta svježoj uspomeni stari bosanski emblemi sa stećaka, a i lapidarno pismo lijepih oblika slova, možemo ga datirati kako smo ranije rekli na polovinu 16 vijeka, pogotovo što i samo ime pokojnika nosi na sebi neki stari oblik. Dimenzije ovoga spomenika su 146 : 57 : 30 cm. Kako se majstor i na ovome spomeniku služi svrdlom da označi oblik i veličinu slova, samo je solidnije izvodio taj posao, te kako su neka slova slična sa slovima na spomeniku Pavla Plavičića, moramo ih vremenski dosta približiti.

Jugoistočno od Vinišća, jedno 15 minuta hoda nalazi se groblje, zvano Šikalo (po istoimenoj porodici). Groblje se nalazi na maloj humci pored puta u neposrednoj blizini sela. I na njemu je bilo stećaka, a sad se vide tu i tamo samo njihove pod-

[18] Višnica su zaseban zaselak.

Sl. 24. Nadgrobni spomenik Mihoja Grahovčića na Konjevićkom groblju (»Vinišće«) kod Grahovčića, srez travnički

nožne ploče. Inače se tu nalazi pored malih i 12 velikih hrišćanskih nišana, sličnih po obliku onima gore opisanim iz ovoga kraja. Ima ih s jednim i sa dva para ispupčenja. Među ovim potonjim bude koji put umetnut zubac. Novo je to što na jednom vidimo s istočne strane nazubljen porub oko krsta, što je zapazila i P. Korošec, zatim što se uspravni krakovi krsta sastoje od dvije plastično izvedene tordirane vrpce i što ispod krsta vidimo dva plastično tordirana vijenca (sl. 25), kakve ćemo češće naći prikazane i na stećcima.[19] Među krakovima krsta ima ovaj nišan po jednu rozetu, odnosno 4 u svemu i natpis pisan mlađim lapidarnim pismom kao i na spomeniku Mihoja na groblju Vinišću. Sa zapadne strane ovaj spomenik ima uzduž po sredini uspravnu tordiranu vrpcu, plastično izvedenu, skoro polukružnog profila. Ona je prekinuta pri vrhu i po današnjem izgledu na tom mjestu ne može se odrediti kako je završavala, ali po svoj prilici s plastičnim krstom kao i gore spomenuti Mihojev nišan na Vinišću (sl. 26). Što se tiče natpisa, on još nije pročitan, jer nije bilo za to prilike. Oštećen je i zarastao u lišaje te se bez čišćenja istih ne može ništa da pročita osim par nesuvislih riječi. Ako uzmemo u obzir motive koji su preneseni sa stećaka na ovaj spomenik, kao one vijence, rozete, tordiranu vrpcu i nazubljenu liniju, moramo njegov postanak staviti u vrijeme kad je još pijetet prema starom bio u živoj uspomeni, a to je najkasnije oko polovine 16 vijeka. Možemo reći da je on savremen Mihojevom. Njegove su dimenzije: 142 : 80 : 25 cm.

Na groblju Svibi, koje je od gornjeg udaljeno jedno deset minuta hoda k jugu i leži ubrdu ima samo 28 malih nišana 18—19 vijeka. Samo na jednom ima starija plastična dekoracija (polumjesec).

KONJEVIĆI. — Sjeveroistočno od Grahovčića, udaljen jedno pola sata hoda, je zaselak Konjevići. U njemu ima takozvano Kužno Greblje sa nekoliko malih spomenika na oblik nišana. Idući odatle k sjeveru prema vrelu Visoka Voda, naići ćemo u kraju, zvanom Kurtina Ravan, (spada već u atar sela Pojske) na imanju Marka Mandića kraj jednog šumarka na dva velika hrišćanska nišana sa po dva para ispupčenja no bez ikakvih znakova, osim što na jednom ima s istočne strane uzduž po sredini tordirana vrpca, plastično prikazana s polukružnim profilom, prekinuta ispod glave kao i kod onoga spomenika sa nekropole Šikalo (sl. 26). Dimenzije tog spomenika su 163 : 62 : 37 cm, a drugog 160 : 45 : 39 cm. U njihovoj blizini izoravaju se kamene ploče, a u neprohodnom šumarku ima dosta stećaka. Vidio sam na njegovom rubu jedan, dekorisan arkadama, što nije rijetkost u ovome kraju. Njegove su dimenzije: duž. 142, šir. 72, a visina 47. Sljemenjak je. Van šumarka, ali pored samog njegovog ruba leži na niskom podzidu velika podnožna ploča nekog stećka dimenzija 226 : 132 : 30 (do 56) cm. Niko od stanovnika ovoga kraja ne pamti, niti zna šta reći po čuvenju od svojih starijih o ovome napuštenom groblju. Kako nas usto spomenici svojim oblikom

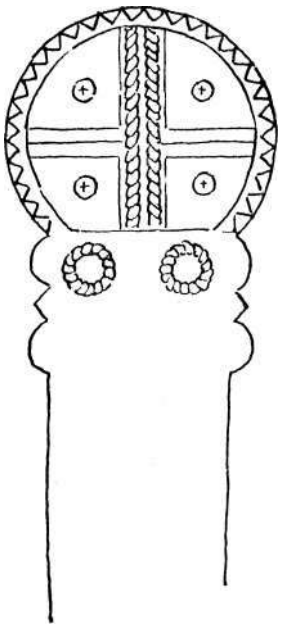
[19] Benac: Olovo, Beograd 1951; Radimlja, 1950, Sarajevo; Bešlagić: Kupres, Sarajevo 1954. Bešlagić je na Kupresu našao i stećaka sa plastičnom dekoracijom tordiranih vijenaca u društvu nazubljene linije kao što se vidi i na ovom našem spomeniku

i dekoracijom potsjećaju na one sa Vinišća i Šikala, stavićemo ih u vrijeme oko polovine 16 vijeka kao i one.

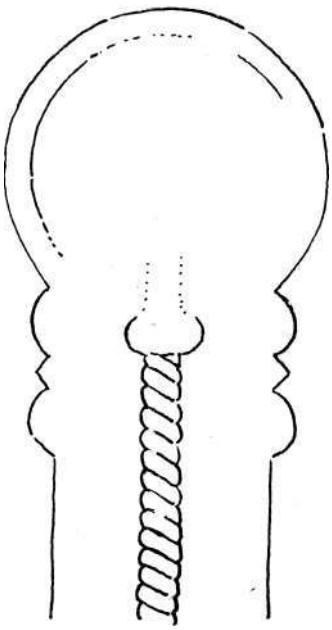
ČUKLE. — Jedno sat hoda odatle prema sjeverozapadu je selo Čukle, glasovito kod neukog svijeta u ovom kraju zbog svog »čudotvornog križa«. Njega spominje i fra Ante Knežević u svom putopisu 1870[20] i veli da je na spomeniku »urezan plemeniti mladić, koji se rukama za bokove uhvatio, a pred obrazom mu je križ od pedlja«. Danas se nalazi taj spomenik uzidan u zapadni zid kapele. Iz njegovog oblika vidi se da spada u niz spomenika što ih ovdje razmatramo. Po formi se približuje onima iz Kremenika u Travničkom Polju (sl. 3). Urezani krst u njegovom gornjem dijelu je dodatak u novije vrijeme. Inače na njegovoj površini nema nikakvih drugih znakova. Znatne je veličine: 251 : 82 (52) cm. Debljina mu je uzidana. On je ležao na nekadašnjem vrlo velikom srednjevjekovnom groblju od koga su ostale samo neke podnožne ploče stećaka i jedan stećak. Preko toga groblja već je davno izgrađen put, a dijelovi zemljišta se obrađuju. Spomenik nosi i naziv sv. Mihajla, koji se stvarno odnosi na crkvu toga svetitelja koja je vjerojatno tu ranije bila. Žene svih vjera i danas, iako manje, stružu potajno taj kamen i piju kao »ljekovit«. I njega moramo staviti u prvo tursko vrijeme, zbog njegovog primitivnog oblika i oskudice makakve šare. Knežević ga je vidio dok još nije bio uzidan i osim one sumnjive figure ne spominje na njemu ništa drugo.

Dalje na sjever, osim u Dubu, nisam nailazio na spomenike ove vrste o kojima govorimo.

DOLAC NA BILI. — Ostao nam je u porječju Bile još jedan lokalitet i to najvažniji za naša razmatranja, jer se na njemu nalaze najstariji spomenici u tom kraju. To je lokalitet »Greblje«, pod selom Docem na Bili, s lijeve strane rijeke,[21] oko 400 koraka iznad nje. Tačnije ispod kuće Ive Sučića (kod P. Korošec, Tucića) u uglu što ga čini seoski put koji se od rijeke penje uzbrdo u istočnom pravcu i račva ispod kuće Sučića, tako da jedan krak ide k sjeveru prema kućama Baja, a drugi dalje istočno uzbrdo pored Sučića kuće. Usporedo sa sjevernim krakom prošla je nedavno trasa industrijske pruge, idući dalje uz rijeku. Nekropola je velika oko 80 koraka u obliku kvadrata, skoro ravna. Donja polovina, na kojoj su bili nekad stećci, skoro je gola ledina, a gornja, na ko-

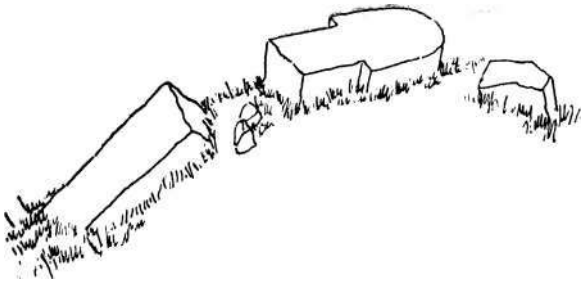
Sl. 25. Hrišćanski nišan na groblju, zvanom Šikalo, kraj sela Grhovčića, srez travnički. Istočna strana

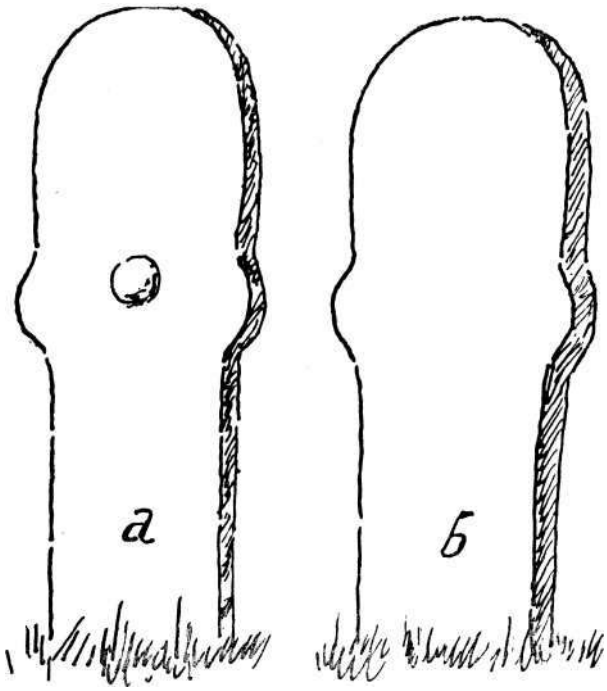
Sl. 26. Hrišćanski nišan na groblju, zvanom Šikalo, kraj sela Grahovčića, srez travnički. Zapadna strana

[20] Bosanski prijatelj IV, str. 110 i 111

[21] Nekom omaškom stavio je autor jednog ranijeg članka ovu nekropolu na desnu stranu rijeke (Gl. Z. m. 1952, str. 387). Lokalitet naziva »Obarak«. To je inače naziv njive sa jugoistočne strane seoskog puta koji se penje od rijeke do nekropole u istočnom pravcu i slijedi dalje pored Sučića kuće, što smo ranije spomenuli. Običniji naziv nekropole je Greblje.

Sl. 27. Hrišćanski nišan na lok. »Greblje« ispod sela Doca na Bili kod Travnika

Sl. 28. Hrišćanski nišani na lok. »Greblje« ispod sela Doca na Bili. Ovdje je prikazan samo oblik nišana. Oni su inače in situ sasvim nakrivljeni.

joj su bili hrišćanski nišani, obrasla je u dosta gusto grmlje no može se kroz njega proći na sve strane. Iznad nekropole je sad mala njiva (oko 60 : 80 koraka) na jakoj strmini iznad koje se nalazi Sučića kuća, odakle se nastavlja davno napušteno muslimansko groblje.

Jedno 25 koraka istočno od spomenute industriske pruge u samom seoskom putu, koji se penje Sučića kući leži oboren, napola prebijen veliki masivan nišan (sl. 27). Donji dio još mu je u zemlji. Po formi on sasvim naliči na jedan od ona četiri spomenika u M. Mošunju (sl. 6) samo nema one male polukugle postrance, a po kazivanju starijih seljaka nije imao ni inače nikakva znaka. I znatno je veći od mošunjskog: 208 : 72 (48) : 30 (28) cm. Po vremenu bi ga mogli staviti u drugu polovinu XV vijeka. Orijentiran je sjever-jug. Ovaj spomenik je možda pripadao nekoj poznatoj ličnosti, jer ga okolni narod (katolici) obilazi i obavlja molitvu kraj njega. U neposrednoj blizini je zaostao korijen drugog nišana (sl. 27). Dvadeset koraka sjeveroistočno odatle u grmlju ima nišan — vrlo nakrivljen — koji nas potsjeća na najstarije nišane iz Rostova o kojima će biti kasnije govora. I on je znatne veličine: 173 : 70 (72, 50) : 20 cm, samo za razliku od onih u Rostovu nema nikakve oznake (sl. 28b). Deset koraka dalje u istom pravcu ima još jedan jako nakrivljen nišan iste forme kao i potonji samo ima sa sjeverne strane u sredini polukuglu promjera 13 cm, izvišenu do 6 cm (sl. 28a). Njegove su dimenzije: 146 : 50 (41) : 36 cm. Oba ova nišana možemo datirati, kao i rostovske, u kraj XV vijeka. Južno od spomenutih nišana desetak koraka, bliže seoskom putu, leži velik oboren nišan, prebijen oko polovine i skoro u raspadanju, ali njegov oblik (sl. 29) ima već veze sa mlađim oblicima običajnim u području rijeke Bile, no ipak je nešto neobičan. Vjerovatno je od njih stariji koju deceniju i služio je kao prototip onima. Gornji dio mu je zaokružen s promjerom kruga od 88 cm. Ima sa strana jaka, skoro polukružna ispupčenja visine 25, a širine 15 cm, no ona se nadovezuju na sam zaokruženi vrh (glavu) spomenika. Nije mlađi od početka XVI vijeka. Južno od njega, već uz samu ogradu (živicu), leži jedan sličan spomenik sasvim razbijen i u raspadanju. U grmlju se tu i tamo mogu vidjeti na tri mjesta donji dijelovi nišana, koji još jedva vire iz zemlje. Sjeverno pedeset koraka od opisanih spomenika, gdje je raslinstvo već rijetko, vidi se podnožna ploča jednog stećka, i u blizini gromada kamena, možda obijen stećak. Prošle godine (1952), kad je probijena spomenuta industrijska pruga, prosječeno je više grobova na dubini od 1,5 m. U jednom se našao veliki kameni sarkofag dužine 210 cm kakvi su ovdje bili običajni u predtursko vrijeme. Prosječeni grobovi pripadali su srednjovjekovnoj bosanskoj nekropoli; na nju su se kasnije nastavili hrišćanski nišani, a na njih muslimanski, koji se protežu uz Sučića štalu pa do industriske pruge koja vodi do rudnika uglja »Vrbicu«, no vjerovatno se muslimansko groblje nastavlja neposredno na hrišćanske nišane, ali je zbog strmog terena na tom mjestu rano propalo, no ostalo je gore na ravnijem terenu. Međutim, na ovoj strmoj njivici, koju smo ranije spomenuli, a koja danas razdvaja hrišćanske i muslimanske nišane vidio sam još dva komada donjih dijelova muslimanskih nišana.

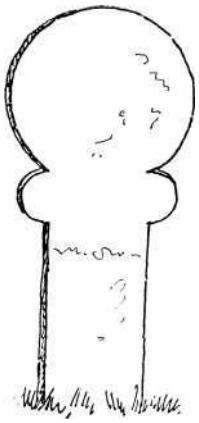
Na ovom lokalitetu je očigledan ovakav detalj prošlosti: u kasnijem srednjem vijeku slavenski naseljenici ukopavaju se tu pod stećke. Dolaskom Turaka ti isti ukopavaju se kao hrišćani pod nišane, no uskoro prelaze usljed nepoznatih okolnosti na islam i nastavljaju nekropolu s muslimanskim nišanima. Izumiru u nepoznato vrijeme od kuge (po pričanju) i poslije jednog vremen-

skog hijatusa naseljavaju se ovdje opet hriščani, no, ne imajući više jače veze sa prošlošću, ne ukopavaju se u dotadanjem groblju već mnogo dalje.

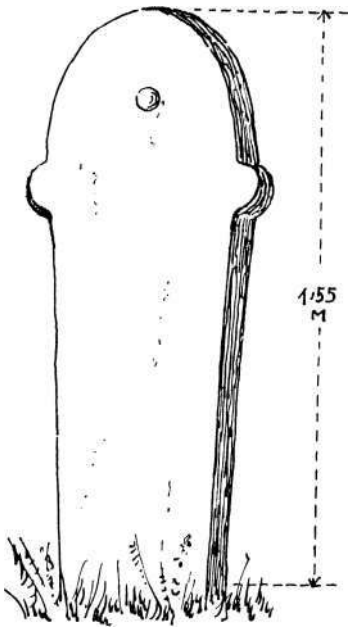
Lokalitet »Greblje« koji smo opisali jedini je u Srezu travničkom za koji narod u okolici veli da je to staro katoličko groblje (a ne »grčko«), i, začudo, to je i jedino groblje s nišanima orijentiranim sjever-jug. Bi li se iz ovoga slučaja dala stvoriti pretpostavka da su i stećci orijentirani tako (naime s.-j.), nadgrobni spomenici pripadnika katoličke crkve u ovom kraju u Srednjem vijeku. I stećci u ovome kraju orijentirani su kao obično istok-zapad, a samo ima jedna jedina nekropola kod koje su stećci orijentirani isključivo sjever-jug. Ta nekropola nalazi se tri km južno od opisanog lokaliteta, na južnom rubu zaseoka Ograde, na mjestu, zvanom Brigovi a s desne strane rijeke Bile, zapravo na njezinoj staroj obali, a udaljena je od želj. stanice Bile sjeveroistočno 1300 m. Sastoji se od 25 spomenika.

STOJKOVIĆI I BUČIĆI. — Ako sad okrenemo na jugozapad, pa na jug od našeg polaznog mjesta (Mali Mošunj) kroz dolinu Gronice i dalje prema Rostovu, naići ćemo najprije na zajedničko groblje sela Stojkovića i Bučića. Ono se nalazi gotovo na sredini između oba sela pored industriske pruge na povećoj humci na kojoj je nekada bila bosanska nekropola Srednjeg vijeka, od koje je zaostalo par stećaka na istočnoj strani humke. Do stećaka su stajali veliki hrišćanski nišani no samo je jedan očuvan, i to vjerovatno zbog uspomene na neku ličnost ili zbog neke njegove »čudotvornosti«. Inače u groblju ima desetak malih nišana, mnogo mlađih, kakvih ćemo naći po svim starijim katoličkim grobljima travničke okolice. Ovaj spomenik u Stojkovićima približuje se po svom obliku onome iz M. Mošunja od koga je udaljen jedva 4 km zračne linije. Na istočnoj strani ima ovaj spomenik samo jednu malu polukuglu i nikakvih drugih znakova (sl. 30), a na zapadnoj samo golu plohu. Inače ima i mala ispupčenja sa strana. Po svom obliku i dekoraciji pripada ovaj spomenik nizu spomenika najranijeg turskog doba i možemo ga staviti u drugu polovinu 15 vijeka. Vrlo je dobro očuvan. Dimenzije su mu 155 : 60(65) : 30 cm.

KRNJIĆI. — Dosta daleko na jug je selo Opara. Istočno od njega, s one strane rijeke, ubrdu, je selo Krnjići. Ispod toga sela na lokalitetu Zapade u pravoslavnom groblju su dva hrišćantska nišana s ispupčenjima sa strana. Gor-

Sl. 29. Oblik jednog hrišćanskog nišana sa lok. »Greblje« ispod sela Doca na Bili kod Travnika. Nišan je, inače, oboren, prebijen i pomalo se raspada

Sl. 30. Hrišćanski nišan sa bučićko-stojkovićkog groblja kraj rijeke Gronice kod Travnika

nji dio im je zaobljen. U vrhu imaju polumjesec. U sredini krst sa vrlo raširenim donjim krakom, tako da krst ima oblik ženske figure ili razapetog čovjeka. Ovaj oblik krsta često sretamo u ovome kraju. Dimenzije ovih spomenika su: 164 : 72 : 23 cm (ovaj se nakrivio) i 150 : 70 : 20 cm.

MONJIĆI. — Idući od Opare državnom cestom uz Zagrljski Potok, izbićemo za jedno 40 minuta pod selo Monjiće. Tu, s desne strane puta — kako smo došli — jedno dva metra poviše, u grmlju nalazi se stara bosanska nekropola, zvana Ka-

Sl. 32. Hrišćanski nišan sa starog groblja, zvanog Kaurlaš, ispod sela Monjića (srez travnički) s kraja XV ili početka XVI v.

Sl 31. Hrišćanski nišan sa starog groblja, zvanog Kaurlaš, ispod sela Monjića (srez travnički) s kraja XV ili početka XVI v.

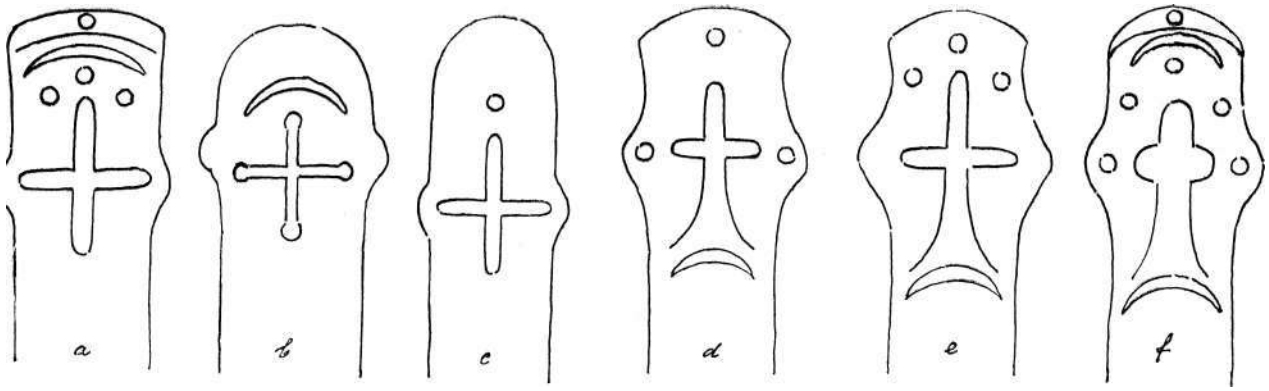
urlaš (možda je pravije Kaurtaš, što bi po turskom značilo kaurski kamen)[22] sa oko 45 stećaka i šest velikih hrišćanskih nišana u sjeverozapadnom uglu, od kojih su dva oborena (jedan pored same ceste). Svi ovi spomenici potsjećaju nas na ranije. Odozgo su zaokruženi. Imaju sa strana ispupčenja. Jedan oboreni (dim. 210 : 72 : 20 cm) nema nikakvih drugih znakova na sebi, a ostali imaju s istočne strane oznaku krsta. Jedan od ovih ima iznad krsta savijen polumjesec, a drugi (dim. 82 : 73 : 17 cm) ima ispod krsta polumjesec i zvijezdu. U ovoga je gornji krak krsta zaobljen, a donji proširen tako da i taj krst liči na raspetog čovjeka ili žensku figuru. Sve ove spomenike možemo datirati u drugu polovinu 15 i na početak 16 vijeka. Prije dvadeset godina bilo je ovdje više ovakvih spomenika, no iskorišteni su kao materijal što za seoske nove građevine, što za popravak ceste. Među preostalim je i jedan vrlo zanimljiv spomenik po svojoj plastičnoj dekoraciji (sl. 31.). Na njemu vidimo sunce, polumjesec i zvijezde, prastare embleme, i krst koji izgleda kao ljudska figura, raširenih ruku i nogu. Dimenzije ovoga spomenika su 175 : 115 : 22 cm. I drugi jedan zanimljiv spomenik je sa ovoga groblja (sl. 32).

Desetinu minuta odavde dalje, kako smo došli, nalazi se raskrsnica puteva između Monjića, Pričana i Lisca. U samom sastavu puteva Lisac — Pričani leži davno zapušteno staro muslimansko groblje u kome ćemo naći dva visoka nišana sa skulptiranim sabljama oblika onih najstarijih turskih sabalja koje smo ranije spomenuli. I na jednom trećem, razbijenom nišanu, bila je ovakva sablja. Lokalitet na kom je ovo groblje zove se Klanac. Priča se da se ovdje u davna vremena bila bitka. U njivama iznad groblja nađene su u zadnje vrijeme dvije sablje manje-više oštećene, tipa starih turskih ili mađarskih sabalja. Sablje se sad nalaze u Zavičajnom muzeju u Travniku. I ove muslimanske nišane možemo staviti u isto vrijeme kao i one hrišćanske s Kaurlaša.

JEZERA. — Idući odavde dalje prema Rostovu, starim putem[23] od gore spomenute raskrsnice, proći ćemo predjel Dusinu (nestala crkva sv. Duha) i jedno dva kilometra pred Rostovom izbićemo u

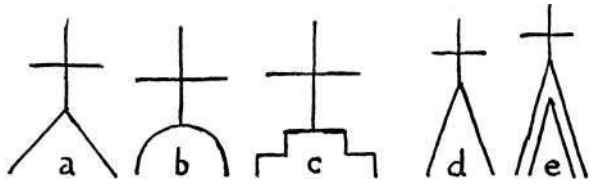
[22] Za vrijeme rata držala je kraj ovoga lokaliteta Marica Mamula han pa je okolni svijet nazivao i sam ovaj lokalitet Mamulom. Potkraj rata nestala je i spomenuta Mamula i danas niko više ne zove to mjesto Mamulom već starim imenom.

[23] Ima i novi državni put

Sl. 33. Oblici hrišćanskih nišana iz okolice Rostova, srez travnički

kraj, zvani Jezera. Tu na lokalitetu Maculje do industriske pruge ima velika srednjevjekovna nekropola sa oko sto stećaka. Uz nju se s istočne strane nastavila stara hrišćanska nekropola sa 15 spomenika nišanskog oblika. Osim jednog, svi ostali su oboreni. Svi su velikih dimenzija: onaj što još stoji veličine je 195 : 135 : 35 cm, a najveći što leži 290 : 100 : 50. Prvi nema na sebi nikakvog znaka, a takvih ima još četiri. Svi su inače odozgo zaobljeni i imaju po jedan par ispupčenja. Devet spomenika ima oznaku krsta s polumjesecom ili bez ovoga, a jedan ima samo 4 male polulopte, poredane u kvadrat. Oznake se nalaze s istočne strane. Kod onog najvećeg nišana i dvaju manjih donji krak krsta je znatno raširen. Onaj najveći ima osim polumjeseca ispod krsta još tri male polulopte oko njega. Njih ćemo naći i kod drugih spomenika na ovoj nekropoli u različitom poretku. Po gornjem zaobljenom obliku i rasporedu skulptovanih dekoracija naići ćemo ovdje i u okolini Rostova na razne varijante (sl. 33). Po pričanju bilo je ovdje ranije mnogo više ovakvih spomenika, pa i po šumi sve gore do pod sami vrh Oštre Glave (kota 1379), no uništeni su gotovo svi tokom vremena i upotrebijeni kao građevni materijal. Mnoštvo ih je ugrađeno u katoličku crkvu u Rostovu (Ratu). Još jedna manja hrpa od pet komada ovakvih spomenika nalazi se jugoistočno od Rostova u selu Sebešiću koje je pola sata hoda udaljeno od istoimene stanice industriske željeznice. U tom selu je lokalitet Krajinsko Greblje, mala humka kraj potoka sa petnaestak stećaka, dobrim dijelom već utonulih i pet hrišćanskih nišana, sličnih oblika i ukrasa kao kod onih sa Jezera. Svi su gore zaobljeni i imaju ispupčenja sa strana. Na jednom koji je vrlo oštećen tako da je izgubio i svoj pravi oblik nalazi se još slabo vidan krst sličnog oblika sa naše slike br. 31.

Sl. 34. Oblici krstova s postamentom: a, b, kod katolika u srezu travničkom, c, kod pravoslavnih uopšte, d, e, na stećcima u Kupreškom Polju. (Šematski prikaz)

Da se osvrnemo i na oblik ovoga krsta. U narodnom vezu travničkog kraja naići ćemo također na taj oblik. Narod ga zove »križ na nonama«. On doista pretstavlja krst na postolju, a to postolje nije ništa drugo nego brdo, u našem slučaju »Golgota«. U narodnoj ornamentici to postolje različno se prikazuje: kod pravoslavnih ono je redovno stepenasto (sl. 34c), a kod katolika trouglato i polukružno (sl. 34a, b). Kod pravoslavnih nalazi se često pod krstom »grob Adamov« u obliku lubanje. Takav slučaj imamo i ovdje na onom spomeniku sa Kaurlaša (sl. 31). Ona mala polukugla ispod krsta, koji stoji na brdu (donji raširen dio) ne pretstavlja ništa drugo nego »Adamov grob« (lubanju). Dakle, u plastičnim krstovima sa raširenim donjim krakom na našim spomenicima ne smijemo gledati raspetog čovjeka nego krst na postolju (zapravo krst na Golgoti), koji su klesari čas bolje čas lošije prikazali. Izgledalo je po dosadanjim nalazima da je ta pretstava krsta kod nas u Bosni i Hercegovini nastala iza dolaska Turaka u zemlju, odnosno s kraja 15 ili početkom 16 vijeka, no kako je ona u zadnje vrijeme otkrivena i na stećcima, (sl. 34d,c)[24] moramo ranije mišljenje promijeniti i pažljivije ocjenjivati starost spomenika na kojima se ona uopšte pojavljuje. U vezi s tim uzgred napominjem da u travničkom srezu ima par stećaka na kojima u prvi mah izgleda da je plastično prikazan razapet čovjek. Ti stećci nalaze se u susjedstvu i svakako pripadaju jednom vremenu. Zapadno od željezničke stanice Turbe pod Karaulom iznad rječice Bila Voda, koja se pod selom Ćosićima ulijeva s desne strane u Lašvu, ima selo Tenići. Tu u »Gaju« (doista je gaj) koji leži u predjelu Zlatarina ima 7 stećaka obraslih mahovinom. Na jednom (sl. 35) se vidi

[24] Bešlagić: Kupres

Sl. 35. Stećak s prikazom lova s hajkačem iz Gaja kod sela Tenića, srez travnički

čovječja figura uzdignutih ruku kao da je razapeta. No s malo više pažnje primijetićemo da figura drži u lijevoj ruci batinu i pretstavlja goniča u lovu koji je prikazan na susjednoj strani stećka. Slična figura s batinom (sl. 36) vidi se i na jednom stećku na protivnoj strani Lašve, 4 km zračne linije sjeveroistočno od Tenića na lokalitetu Jozakove njive, ispod sela Begića, no ne može se razabrati kakve veze ima ta figura sa nekom stilizovanom granom, cvijetom ili ljudskom figurom na susjednoj strani stećka koji inače leži oboren, te se ne zna šta mu je na oborenoj strani.[25]

Dalje na istok i jug od Rostova i Sebešića, kako zbog nezgodnog prašumskog terena nema naselja, nema ni spomenika; na zapad hrišćanski nišani se penju do pod sam vrh Oštre Glave, što smo već prije spomenuli, gdje se i sad jedan nalazi pored starog rimskog puta s odbijenom glavom, dočim su mladi (od 18 vijeka pa ovamo) patuljkastog oblika prešli Radovan Planinu te preko sela Šušljića i Stoca stigli do Bugojna.

U 18 vijeku pod udarcima hrišćanskog oružja i težnji za slobodom izazvana je u Bosni netrpeljivost vlasti prema hrišćanskoj raji. To s jedne strane, a siromaština s druge bila je razlogom da se starinska već osveštana forma nadgrobnih spomenika nišanskog oblika pojavljuje u jeftinom patuljkastom obliku, koji je ovladao u Srezu travničkom, isključivo kod katolika, a prenio se preseljavanjem njegovih stanovnika u najbliže srezove bugojanski i jajački i to uglavnom u gradove. Taj patuljkasti oblik ima gotovo uvijek okruglu plošnu glavicu i ispod nje ispupčenja u raznom obliku. Plohe glavice imaju skoro redovno s istočne strane urezan ili ispupčen krst jednakih krakova s vrlo raznolikom urezanom ornamentikom. No iznimno se nađe i poneki takav spomenik bez ikakve oznake ili samo s nekim ornamentom. Visina ovih spomenika je obično 50—60 cm. Taj patuljkasti nadgrobni spomenik sačuvao se u upotrebi sve do konca 19 vijeka. On brzo propada zbog svojih malih dimenzija: lako se izvali, prebije ili baci ustranu da dadne mjesta krstovima. Osim toga ovi spomenici »izišli su iz mode« kako svijet kaže. Starinsko nije više sveto već dotrajalo. No ima ih još uvijek po starim i današnjim grobljima: na dolačkom starom i novom groblju u Travniku, u Slimenima (među ovima jedan naročito ukrašen sl. 37); u Ričicama na Gracu, u Jardolu, u Gučoj Gori, Brajkovićima i okolnim selima, u Stojkovićima, Hrastovcima, Pribilovićima, na Torinama kod Ovčareva, gdje je pod jednim ukopan poznati Mijo Baltić 1793 i Fra Anđeo Skočibua 1851. Zatim ih ima na groblju V. Mošunja i Gor. Večeriske; od tih jedan s čudnim ornamentom (sl. 38). U D. Večeriski nalaze se u društvu sa stećcima. Ima ih i u okolici Rostova, a i u samom tom mjestu. Van

[25] Ovakav cvijet ili stilizovana grana pojavljuje se češće na stećcima Kupresa, samo je izrazitijeg oblika (Bešlagić, nav. dj.)

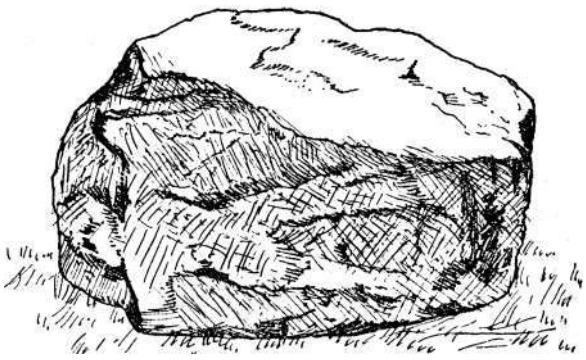
Travničkog sreza ima ih četiri na bugojanskom groblju (Sultanovići) i u Jajcu oko stotinu, gdje se po prezimenima pokojnika često vidi da su porijeklom Travničani. Na sjever i jug od Travnika njihovo rasprostiranje je ograničeno onom istom linijom što smo je ranije spomenuli za velike spomenike.

* * *

Iz pregleda spomenika o kojima je bilo govora lako ćemo uočiti da nema nikakva prelaza od oblika stećaka na oblik nišana, niti ima prelaza od ovih na oblik krsta, dočim u nekim od ostalih krajeva Bosne i Hercegovine može se taj prelaz, s više ili manje postepenosti, pratiti na nekim, spomenicima: iz ležeće forme stećka razvija se pod uticajem turskih došljaka uspravna masivna prizmatična forma, na nišanski oblik. Ovaj u Hercegovini koji put s embrionima poprečnih krakova krsta iz kojih se lako prešlo i na sam pravilan krst. Lijep prelaz od stećka do nišana i od ovoga do krsta mogao se pratiti na nadgrobnim spomenicima u bivšem starom pravoslavnom groblju u Sarajevu kod današnje duhanske fabrike, koje je prije dvadesetak godina iskrčeno.

Međutim, društveno-politička situacija u ostaloj Bosni bila je sasvim drugačija nego u travničkom srezu, odnosno na sjever od one bojne linije što smo je upočetku spomenuli. Na toj liniji a naročito u travničkom srezu, odjednom se bila slegla turska sila od 1463 godine pa dalje za nekoliko decenija, uvijek u pripravnom stanju. Nemuslimani nisu imali mnogo vremena da biraju. Oni se prilagodiše nišanskom obliku nadgrobnog spomenika i gajeći ga preko pola stoljeća, ostadoše pri njemu sve do u najnovije vrijeme — smatrajući ga nećim uobičajenim i osveštanim. Krst se, zatim, već u naše vrijeme obreo na isti način među tim nišanima, nakon ulaska Austrijanaca u Bosnu 1878, kao što se nekad obreo nišan među stećcima. Prelaznih formi nema, a prilika se bila pružila još upočetku da se iz onih dvaju ispupčenja, što ih vidimo na starijim spomenicima, dođe do poprečnih krakova krsta njihovim postepenim produžavanjem. Ali to se nije dogodilo. Štaviše, ona ispupčenja, kako smo vidjeli, pređoše u dva, tri, pa i četiri para, iz čega je jasno, da i onaj prvotni, jedini par, nije krio u sebi embrione poprečnih krakova krsta, nego je nastao od ranijih polukugli (bilo sa turskih nišana, bilo sa stećaka), nekadašnjih simboličnih znakova, a kasnije samo dekorativnih detalja.

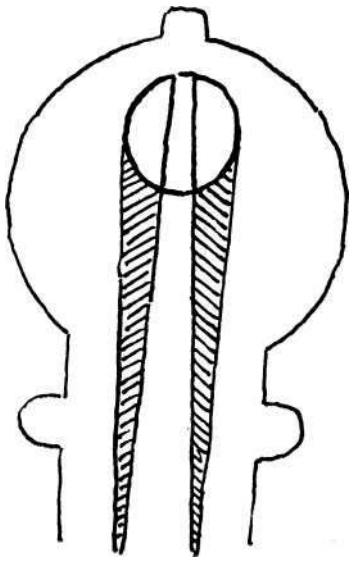
Polumjesec, koji se često javlja na našim spomenicima, ima bez iznimke rogove okrenute dolje, u kraju južno od Lašve (Zagrije, Opara, Rostovo), što nije slučaj na nišanima sjeverno od Lašve (porječje Bile), gdje ćemo naći skulptovane polumjesece s rogovima okrenutim na razne strane. Međutim, i na stećcima u svim krajevima sreza

Sl. 36. Oboreni stećak sa ljudskom figurom iz sela Begića kod Turbeta, srez travnički

Sl. 37. Hrišćanski nišan sa katoličkog groblja u Slimenima kod Travnika. Nedavno nestao.

Sl. za 38. Hrišćanski nišan sa katol. groblja, zajedničkog za Gor. Večerisku i Vel. Mošunj, pol. XIX v.

(Potkraj, Jehva, Reput, Turbe) okrenuti su rogovi polumjeseca uvijek dolje. Prema tome, izgleda da su bliži po religioznom shvatanju stećcima oni hrišćanski nišani, čiji su rogovi polumjeseca okrenuti dolje, tj., oni u kraju na jug od rijeke Lašve. Polumjesec nije tu samo dekoracija, nego i simbolični znak, što je važno i za datiranje tih spomenika, jer ih po tome moramo smatrati još uvijek bliskim predturskom vremenu.

Upada u oči činjenica da nijedan hrišćanski nišan na teritoriji Južno od Lašve nema više od jednog para ispupčenja, kao što je to slučaj sjeverno od nje, gdje ih ima, kako smo vidjeli, i do četiri para; i to bi nam moglo pružiti podatak za gornju pretpostavku, naime, da su nišani južno od Lašve bliži po religioznom shvatanju bliže stećcima, nego oni iz porječa rijeke Bile. Njihove forme imaju tu i tamo neke dalje veze s formom krsta. Ipak su ti spomenici nešto mladi od onih iz Polja (Kremenik, M. Mošunj) ili od nekih sjeverno od Lašve (Dolac na Bili), jer je uticaj turske kulture do njih i kasnije dopro, a što su bliži staroj religiji, razlog je bio taj, što su naselja ležala u prašumskim krajevima.

Opisani spomenici sačinjavaju zasebnu, jedinstvenu pojavu među spomenicima kulture u Bosni i Hercegovini. Kako im ni s koje strane do nedavno nije poklanjana nikakva pažnja, to je i razumljivo da ih se mali broj sačuvao u relativno dobrom stanju. Po svojoj veličini i obliku pretstavljaju vrlo prikladan materijal za svaku gradnju. Iz toga je lako zaključiti kolika je njihova ugroženost, pogotovo stoga što se nalaze većinom u zabačenijim krajevima, prepušteni na milost i nemilost okolnog stanovništva. Za proučavanje društva i smjene jedne kulture drugom u vrijeme dolasku Turaka u našu zemlju ovi spomenici imaju svoju važnost, i naša nastojanja za zaštitu spomenika kulture morala bi biti i naročito usmjerena na travnički srez, gdje se oni nalaze. Bilo bi stoga potrebno staviti pod zaštitu države sve nekropole na kojima se ti spomenici nalaze, napraviti tačne topografske snimke nekropola, snimiti fotografski sve vrednije i tipičnije spomenike pojedinačno i pristupiti njihovom čišćenju od lišaja i podizanju onih koji sad leže oboreni. Ovo potonje ne bi iziskivalo ni veliki trud ni trošak, a bilo bi od nesumnjive koristi.

RÉSUMÉ

MONUMENTS FUNÉRAIRES CHRÉTIENS DES ENVIRONS DE TRAVNIK

L'article précédent décrit les monuments chrétiens des environs de Travnik qui datent de l'arrivée des Turcs, rappellent par leur forme les monuments musulmans, et n'étaient, dans les premiers temps, ornés d'aucune croix. Ils avaient cependant hérité de certaines décorations plastiques telles que le soleil, les étoiles et le croissant de lune. Entre eux et les monuments funéraires de l'époque antérieure à l'arrivée des Turcs il n'existe pas de formes transitoires: de la grande dalle carrée posée sur la tombe on passe brusquement à la haute pierre arrondie vers le haut ou légèrement pointue. (voir gravures 3, 6, 7, 8). Devenue coutumière chez les chrétiens, cette forme s'est maintenue jusque vers la fin du siècle dernier, où elle s'est vue soudain, sans aucune transition, remplacée par les croix, qui apparurent d'une manière générale lors de l'occupation austro-hongroise de la Bosnie en 1878.

Les stèles funéraires chrétiennes des environs de Travnik témoignent d'une certaine évolution de formes. Ces monuments ont bientôt présenté sur le côté, au-dessous de leur sommet arrondi, une sorte d'excroissance latérale, ce qui donnait à la stèle la trace, en quelque sorte, d'une forme de croix. (voir gravures 9, 10, 12, 28, 29, 30). mais cette tentative ne fut jamais menée à bien puisque, par la suite, ces prolongements, se multipliant, furent au nombre de deux, trois et même quatre paires. (voir gravures 13, 14, 16, 20, 25). Il voulaient sans doute au début rappeler les premiers monuments funéraires turcs qui présentaient également de chaque côté des ornements en forme d'hémisphère. Après la chute de Jajce (1527) l'armée turque, dont la base principale se trouvait près de Travnik, s'en alla loin vers le nord; le monde chrétien respira; et ses rapports avec les Turcs établis dans cette région s'étant ameliorés, il commença à orner les monuments funéraires — dont il conserva la forme — de signes en forme de croix, au debut très discrets, puis de plus en plus marqués, tout en les combinant à la decoration plastique héritée de l'époque antérieure à l'arrivée des Turcs. (Gravures 7, 9, 18, 21, 23, 31, 33). Mais il est très intéressant de noter qu'a côté des monuments ornés du signe de la croix, d'autres qui ne présentaient aucun emblème chrétien ont été concervés jusqu'a nos jours (Gravure 38).

Nous trouvons un phénomène semblable, autrement dit une forme nouvelle de monument funéraire chrétien datant de l'arrivée des Turcs, dans d'autres régions de Bosnie; mais selon les régions les monuments funéraires ont pris des formes différentes, à l'image des monuments turcs: colonnes, larges dalles, obélisques, hautes pierres tombales massives (Gravures 1, 2).

On retrouve souvent sur les monuments des environs de Travnik une croix au pied élargi (Gravures 31, 32), que l'on pourrait au premier abord prendre pour une silhouette humaine; en réalité cette partie inférieure élargie représente une petite colline, concrètement le Gollgotha, supportant la croix sur laquelle Jésus fut crucifié.

ĐURO BASLER

STARI GRAD SREBRNIK I PROBLEMATIKA NJEGOVE KONZERVACIJE

Stari grad Srebrnik, onakav, kakvog danas vidimo, nosi obilježje strateškog objekta.[1] Prvobitno je po svoj prilici bio izgrađen kao feudalni zamak, ali je pored rezidencijalne funkcije imao karakter stražara u sistemu utvrđenog limesa između ravne Panonije i pretežno planinske Bosne, štiteći na taj način područje južno od Save od aspiracija potestata krune svetog Stjepana. Tu svoju ulogu braniča širokih područja on je, s više manje uspjeha, igrao nekoliko stoljeća, pa i u doba turske dominacije u našim krajevima, kada su politička stremljenja tendirala povremeno i u protivnim pravcima.

Opis i historijat grada dali su dr. Ćiro Truhelka i prof. Hamdija Kreševljaković.[2]

Srebrnik je u Srednjem vijeku pripadao župi Usori i ležao nadomak njene istočne granice. Najstariji spomen o njegovom postojanju datira iz prve polovine XIV vijeka. Kad je, naime, 1332 godine došlo do spora o posjedu Stona između bosanskog bana Stjepana II Kotromanića i srpskog kralja Dušana, Dubrovčani su osjetili da je došao pogodan čas da Ston uzmu pod svoju vlast. Republici je diplomatskim putem uspjelo da izmiri oba vladara, ali je Ston uzet kao cijena za učinjene usluge. Bosanski ban i srpski kralj su se svečano odrekli prava na ovaj posjed. Početkom februara 1333 godine pođe dubrovačko poslanstvo u Bosnu da dobije pismenu potvrdu za dato obećanje. Ban Bosne, Usore i Soli je tada stolovao na Srebrniku. Na njegovu se dvoru slavilo posebno slavlje: banu se upravo rodio sin. Bila je to odlična prilika da se u posebno prijatnoj atmosferi postigne cilj. Poslanici su stigli pod Srebrnik, gdje im ban dne 15 istog mjeseca izdaje darovnicu sa zlatnim pečatom, kojom Dubrovačkoj Republici »za siva vremena« priznaje vlast u Stonskom rtu i Prevlaci.[3]

Banski dvor tog doba bio je nesumnjivo jednostavno opremljen, ali se to ipak može smatrati najsjajnijim danima starog Srebrnika. Grad je, naime, kasnije vidio i mnogo teških dana.

Prvi put pada Srebrnik u madžarske ruke 1393 godine, za vrijeme vojnog pohoda kralja Sigismunda. Na Srebrnik tada dolazi madžarska posada, ali teškom mukom zadržava taj posjed. 1405 godine bosanska je vojska u protunapadu, usmjerena između ostalog i na srebrničku posadu. Na čelu vojske nalazi se kralj Tvrtko II. Rat traje pune tri godine (do 1408), a svršava teškim porazom bosanske vojske pod Doborom.

Da bi oslabio Bosnu, kralj poklanja Srebrnik srpskom despotu Stefanu Lazareviću, no samo nominalno, budući da je madžarska vojska i nadalje ostala kao posada na gradu.

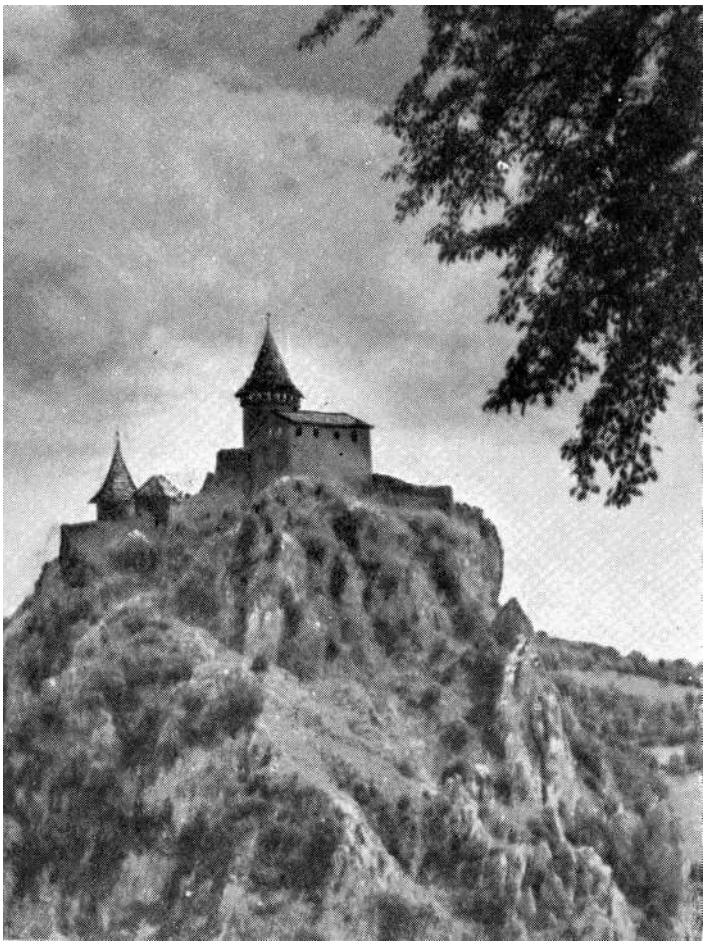

Sl. 1. Geografski položaj Srebrnika

[1] U starim dokumentima slavenske redakcije grad se naziva Sr'brnik' (1333). te Srebrnik' (XV vijek). U talijanskoj transkripciji pišu Srebrnich (1333), u madžarskim dokumentima Srebranich (1408), a njemačkim Srebernick (1718) i Srebernik (1790). Truhelka piše Srebrnik, a Kreševljaković Srebrenik.

[2] Dr. Ćiro Truhelka: Naši gradovi, Sarajevo 1904, str. 69—74. — Hamdija Kreševljaković: Stari bosanski gradovi. Naše starine I, 1953, str. 40.

[3] Fr. Miklošić: Monumenta serbica, Wienae 1858, str. 105—107.

Sl. 2. Srebrnik u drugoj polovini XVIII vijeka. Pokušaj rekonstrukcije retušom po modernoj fotografiji

U ljetu 1426 godine prodiru Turci dvaput u župu Usoru te dolaze i pod Srebrnik. 1430 godine vidimo na gradu još uvijek madžarsku posadu. Po želji Dubrovčana, naime, madžarski zapovjednik Srebrnika pljačka Pavlovića zemlje za vrijeme Konavojskog rata (1430—1433).

1463 godine Turci uništavaju srednjevjekovno bosansko kraljevstvo. Kralj Matija Korvin još iste godine preotima veći dio Bosne iz turskih ruku, i na Srebrniku formira jedno od žarišta akcije za odbranu Madžarske od turskih nasrtaja. U pograničnim sukobima grad nesumnjivo mnogo trpi, do 1520 godine, kada — slabo opremljen — nakon 10-dnevne opsade pada pod tursku vlast.[4] Srebrnik time gubi nekadašnji značaj, budući da se velika bojišta tursko-evropskih sukoba pomiču daleko na sjever. Stari bosanski utvrđeni limes gubi svoju važnost, a Srebrnik ostaje, po svoj prilici, napušten, ili za još neko vrijeme s manjom posadom.

Kada je 1701 godine formirana Gradačačka kapetanija, u njen je sastav ušao i Srebrnik. Nije nam poznato koja mu je uloga tada dodijeljena u igri koja je prethodila Požarevačkom miru. 1718 godine austrijska granica poteže se 1 sat (djelomično i ½ sata) hoda (jahanja) na jug od Save, tako da područje sjeverne Bosne ostaje strateški neosigurano. Srebrnik toga doba navodi se samo kao selo (vidi sliku br. 6), a iz toga se može zaključiti da je stari grad u to doba bio potpuno u ruševinama. U nastalim prilikama Srebrnik, međutim, dobiva ponovno značaj nekadašnjeg pograničnog utvrđenja, koji ne blijedi ni poslije povratka bosanske Posavine pod tursku vlast, Beogradskim mirom 1739 godine. 1756 godine postoji na gradu posada čiji je zapovjednik podložan gradačkom kapetanu. 1777 godine javljaju o nekim manjim popravcima, što znači da su se zgrade vremenom djelomično obrušile. Anonimni izvještaj iz Bosne od 1790 godine spominje međutim Srebrnik već kao stari zamak,[5] bez podrobnijeg opisa njegovog korišćenja. Godine 1804 na gradu se nalazi posada od 20 vojnika. Prilikom popisa ratnih zaliha 1833 godine ovdje je nabrojeno 7 topova. Oko 1835 godine Srebrnik napušta njegova posljednja posada. Tri godine kasnije (1838) on je u ruševnom stanju, a oko 1850 drže se samo još neki objekti. U gradskoj se džamiji, koliko se sjećaju današnji stanovnici, klanjalo još u drugoj polovini XIX vijeka, ne toliko zbog nedostatka pogodnih bogomolja u okolici, koliko zbog časti i stare slave ovog grada.

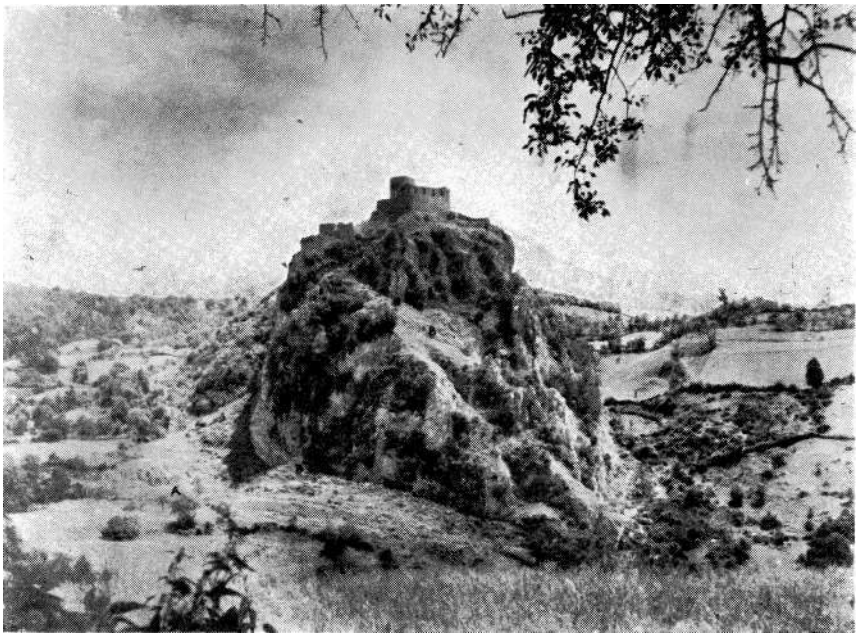
Toliko nam, u grubim crtama skicirano, govori historija o gradu Srebrniku, a time smo dobili okosnicu za razumijevanje onih materijalnih ostataka, koji su sačuvani od zuba vremena i ljudskog razaranja. Ipak nam je vrlo draga činjenica da ni jedni ni drugi, mislim na vrijeme i ljude, nisu suviše mnogo oštetili ovaj grad. Smješten u vrlo povoljnim klimatskim uslovima, a za ljude gotovo nepristupačan, grad je do danas ostao odlično sačuvan.

*

Pod utiskom sačuvanih historijskih podataka, gledajući ruševine, lako bismo pomislili da se pred nama danas koči stari, srednjevjekovni Srebrnik. Vrlo brzo, međutim, moramo zapaziti da su ostaci starog, prvobitnog zamka vrlo oskudni i svedeni na najmanju mjeru. Ono što danas vidimo, uglavnom je djelo turskog perioda. Na to nas prije svega upućuju detalji arhitekture, u čije porijeklo ne možemo sumnjati. Zidine Srebrnika čine homogenu cjelinu. Oni su načinjeni u jednom zamahu, prema jednom cjelovitom planu, i od jedne skupine majstora, a to se — kako vidimo — nije moglo dogoditi prije dolaska Turaka u ove krajeve. Iznimku čini kula br. III koja je starijeg datuma, možda jedini objekat srednjevjekovnog grada, koji je zbog posebne funkcije zadržan u sklopu kasnijih građevina. Arheološkom istraži-

[4] Đ. Mazalić: Tešanj; Gl. Z. m. 1953, str. 289—290.

[5] Genaue Localkenntnis des Konigreichs Bosnien, Wien 1790, str. 14. U Glasniku Zem. muzeja 1908, str. 95—112, objavljeni rukopis ovog djela pogrešno je datiran.

Sl. 3. Stari grad Srebrnik. Pogled sa zapada preko uvale Srebrničkog Potoka. Kod mjesta »A« i lijevo odatle je područje srednjevjekovnog podgrađa, koje se kao Podsrebrnik spominje u povelji od 1333 godine, a danas se naziva »Varoš«. Kod »B« su nasipi s ostacima arheološkog materijala, vjerojatno nastali rušenjem starog grada u prvoj polovini XVIII vijeka. Ograđeni izvor vode nalazi se kod mjesta »C«. Srebrničke građevine s lijeva na desno: zid sjevernog obora, kula br. II, kula br. III (džamija), cisterna, glavna kula (br. IV), stambena zgrada i zid južnog obora.

vanju na ovom dijelu biće svakako posvećena posebna pažnja, budući da potezi njenih zidova pokazuju prepravke i dogradnje koje mogu baciti više svjetla na pitanje arhitektonskih značajki grada do XVIII vijeka.

Nameće nam se pitanje: kakav je izgledao grad Srebrnik u februaru 1333 godine, kada je u njegovom podgrađu stolovao ban Stjepan II Kotromanić, a poslanstvo Dubrovačke Republike došlo s ljubaznim čestitkama zbog rođenja sina i prikrivenim strahom od ishoda pregovora o Stonu.

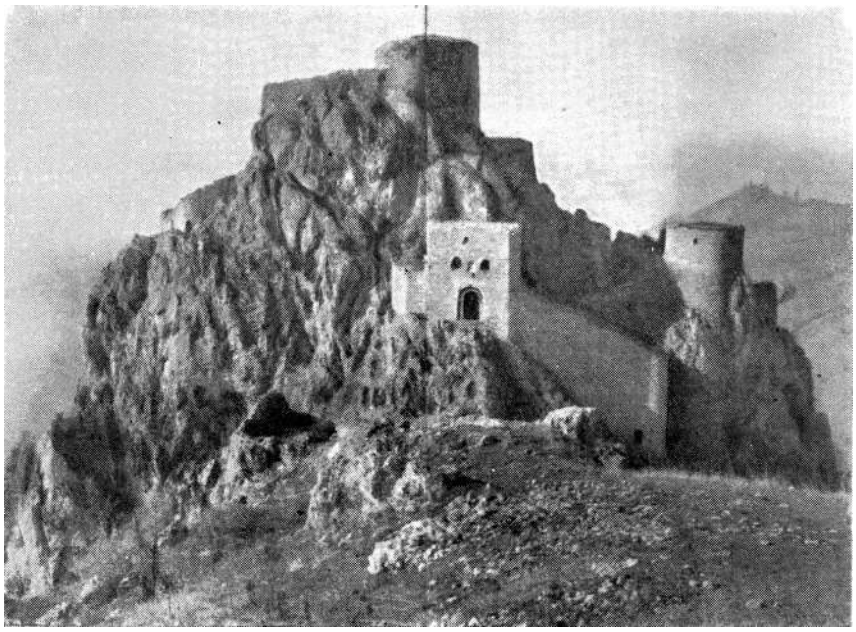
Kako znamo, ban svoju povelju izdaje »pod gradom, pod Srebrnikom«, ili »soto Srebrnich«, kako se piše u dodatnoj primjedbi dubrovačke državne kancelarije.[6] Dvor se, dakle, nalazio u podnožju grada, u dnu uvale teatralnog oblika, a poviše prodora potoka. Ne znamo kako je izgledao taj dvor, ali nije isključena mogućnost da arheološkim istraživanjem u budućnosti dobijemo o njemu neke podatke.

Gore na gradu, negdje na mjestu današnje glavne kule, stajao je možda »donjon« sa okruglom ili potkovastom osnovom, kako to vidimo na savremenim utvrdama u obližnjem području, na Doboru, starom gradu na Ukrini i slično. Uz njega se vezivala stambena zgrada, siva i oskudna oknima. Mali vrt uz južne obronke unosio je nešto života i šarenila u bezbojnost sivih građevina. Do zgrada se uzlazilo stepenicama, pošto se prošlo kroz vrata pored kule br. III. Tako je otprilike izgledao onaj gornji, za gospodara namijenjeni dio grada. U donjem dijelu (prostori I—III) nalazile su se pomoćne prostorije, za poslugu i gradsku stražu. Sjeverno, ispod grada, u podgrađu (»suburbium«, »sotto borgo«) bilo je smješteno naselje s banovim dvorom. Danas su na tom mjestu njive i pašnjaci koji nose naziv »Varoš«. Jugu okrenute njive poviše Varoši zovu se Kraljevac, a široki kompleks južno od zamka »Gradske njive«.

Graditelji starijeg Srebrnika nisu umjeli koristiti majdan filita u blizini grada, iako je on zbog velikog postotka vapnenca vrlo podesan za građenje. Zidarima koji su negdje drugo bili navikli na rad sa čistim krečnjakom, on nije ulijevao valjda dovoljno povjerenja. Građevine novijeg Srebrnika izgrađene su, naprotiv, isključivo od pločastog filita.

Kao što nam nije poznato vrijeme kada su udareni temelji prvih građevina na Srebrniku, isto tako nam je ostalo zasad nepoznato dokad je postojao stari zamak. Usavršavanjem ratnih vještina tokom XIV, a naročito XV vijeka, nužno je bilo da se izvrše prepravke u fortifikacionim ustanovama srednjevjekovnih gradova. U Jajcu vidimo kako se uvelike popravlja i doziđuje grad po-

[6] Miklošić: Monumenta serbica, str. 107

Sl. 4. Stari grad Srebrnik. Pogled od istoka

slije 1463 godine,[7] iako je samo nekoliko godina ranije ondje postojala kraljevska rezidencija, u čiju su izgradnju utrošena nesumnjivo obilna sredstva. Stanje Srebrnika 1463 godine bilo je u fortifikacionom pogledu teže od Jajca. U pograničnom području, daleko od političkih i kulturnih centara, Srebrnik je opadao, mijenjajući razne gospodare koji su odreda bili ličnosti perifernog značaja. Srebrnik je kao središnji grad bio nesumnjivo popravljan i prepravljan u doba Korvinove Banovine, dakako u prilikama koje nisu dozvoljavale preveliko razmetanje. Ove popravke bismo mogli prije zamisliti kao obično krparenje na već postojećim zidovima.

Vrlo je vjerojatno da je Srebrnik ubrzo poslije pada u turske ruke, zbog strateških uslova ostao pust i prepušten propadanju. Neumorni putnik Evlija Čelebija ne nalazi potrebe da se ovamo navrati, a austrijska obavještajna služba bilježi u prvoj polovini XVIII vijeka samo beznačajno selo »Srebernick«.

Primicanje austrijske granice na obale Save svakako je uslovilo obnavljanje srebrničkog utvrđenja. Radovi su tekli nezapaženo od očiju nepoželjnih putnika, dok su službeni dokumenti o tom činu — ukoliko su postojali — danas već zagubljeni. Srebrnik je, takoreći, ponovno izrastao iz zemlje. Da je to moglo biti između dvadesetih i tridesetih godina XVIII vijeka, govori i činjenica da su 1777 godine vršeni popravci, a austrijska špijunaža ga 1790 godine naziva starim zamkom (ein altes Schloss). Mislim da je ovim izrazom izrečen sud više o sistemu utvrde, koji je za evropske pojmove tog doba bio zaista zastario.

Na temelju ovih podataka možemo otprilike sebi predočiti stanje Srebrnika tokom XVIII stoljeća. Grad ponovno dobiva strateški značaj. Stari, prepravljeni i krpljeni srednjevjekovni zamak toliko je, međutim ruševan, da se o jednom novom popravljanju praktično nije moglo više govoriti. Graditelji su bili načistu s tim da prokisli i mrazom razbijeni zidovi nisu u stanju da sami sebe drže, a kamoli da odolijevaju prodornosti novih topova, tim prije što su se, sigurno, kao i kod mnogih gradova, sastojali od dva niza zidova: starog, srednjevjekovnog, a pored njega dozidanog pojačanja iz doba modernizacije oružja, naročito u XV vijeku. Takve prilike zahtijevale su temeljitu rekonstrukciju. Ostaci zamka su porušeni i bačeni u provaliju. Od razaranja je ostala sačuvana kula br. III koja je, valjda još početkom XVI vijeka pretvorena u džamiju, i kao takva možda održavana kroz cijelo vrijeme, dakle i onda kada su ostala zdanja bila potpuno ruševna. Ne bi inače bilo razloga da se zgrada ostavi netaknuta prilikom ponovne izgradnje zamka u XVIII vijeku.

Novi Srebrnik je, kako se čini, sagrađen u starim obrisima, jer je to, možda, bilo jedino moguće u uslovima koje je pružalo ovo mjesto. Razumljivo je da mu kao takvom nije bila osigurana aktivna egzistencija za dugi period vremena. U prvoj polovini XIX vijeka on je napušten od vojske i prepušten propadanju, izuzev džamije koja se održavala još nekoliko decenija.

*

[7] Đoko Mazalić: Stari grad Jajce, Glasnik Zem. muzeja 1952, str. 72.

Srebrnik je smješten u planini Majevici na nadmorskoj visini oko 500 metara. Ruševine su položene na stijenama poviše usjeka Srebrničkog Potoka, koji tu u blizini ima svoj izvor. Radom potoka erodiran je sjeveroistočno od grada veliki prostor u uvalu teatralnog oblika, čiji rub nadvisuje gradinu za oko 200 metara. Tu se posebno ističu Golo Brdo (kota 719) i Karahum (kota 662). Usjek što ga je prosjekao potok ispod grada dubok je oko 100 metara. Na taj način Srebrnik je zaštićen od sjevera i istoka, a otvoren prema jugu i zapadu, kamo se spuštaju brežuljci do potoka Tinje (nadim. visina 190 m) koji protječe oko 2,5 km daleko na zapad odavde.

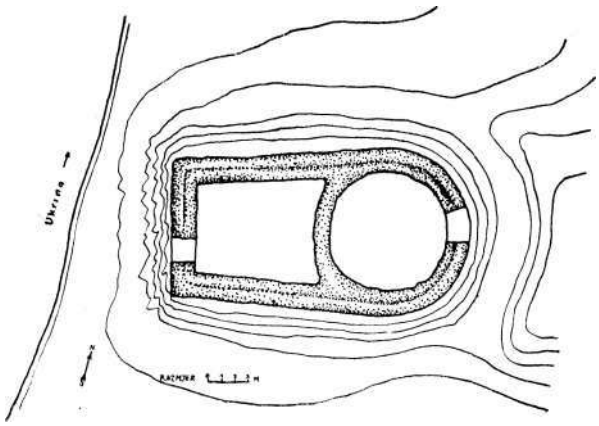
Željeznička stanica Srebrnik, na pruzi Tuzla—Brčko, leži oko 4 km zapadno od grada.

Skala termičkih promjena u atmosferi oko Srebrnika odgovara uslovima umjereno kontinentalne klime. Grad bi bio povremeno izložen jačim udarcima periferne kontinentalne klime, koja u ove krajeve prodire dolinom Save od istoka i sjeveroistoka, ali maločas opisani položaj uveliko ublažava uslove u tom pogledu. Zadržavanje magle u blizini grada svedeno je na najmanju mjeru, pa je tako reducirana i opasnost od prevelikog noćnog zamrzavanja vlagom zasićenih zidova. Građevinski materijal donošen je iz majdana u Karahumu, dakle iz prilika koje su klimatski povoljne za položaj Srebrnika. I ovo se nesumnjivo povoljno odrazilo na sačuvanost građevina. Mnoge vrste kamena, a naročito porozni krečnjak, neobično su osjetljive na promjenu klimatskih uslova, a naročito u slučajevima kada se iz visoko položenog majdana snose na građevine u doline rijeka, gdje su — u slabom strujanju zraka — izložene razaranju vlagom zasićenog zraka u vrijeme noćnog smrzavanja.

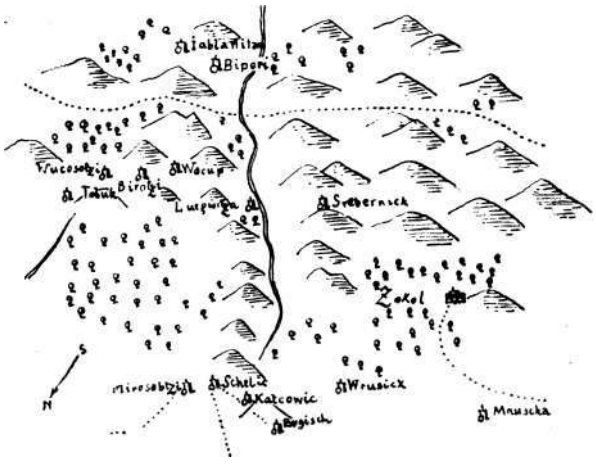
*

Konzervacija grada u obliku pripremnih radova otpočela je 1954 godine na inicijativu Sreskog narodnog odbora u Tuzli, čijem je administrativnom području Srebrnik pripao u novije doba.

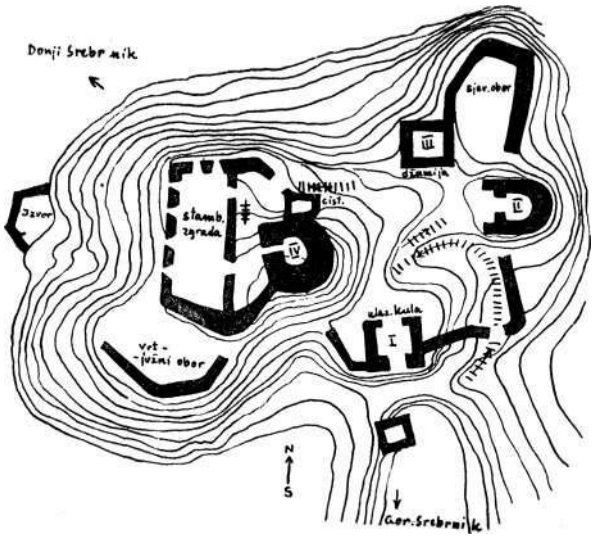
Prije nego što je pristupljeno radovima, riješeno je pitanje buduće namjene spomenika. Investitor je rado prihvatio sugestiju da se iz ove akcije eleminiraju trgovački profiti. Zaključeno je. naime, da grad nakon konzervacije bude uređen kao izletište za nedjeljni odmor građana tuzlanskog industrijskog bazena, a za učenike kao jedan od objekata očigledne nastave. Zbog udaljenosti od željezničke pruge, a pošto u blizini nema pogodnog svratišta, biće potrebno da se na gradu osigura krov da bi posjetioci koji dolaze da ga razgledaju, bili zaštićeni u slučaju nevremena. Treba predvidjeti i opremiti prostorije za noćivanje i za duži, višednevni boravak posjetilaca, ako i to bude ustrebalo. Odlučeno je, dakle, da se konzervatorski radovi orijentiraju u pravcu obnove krovova i najnužnije adaptacije prostorija za novu funkciju. »Obnova« — kako ćemo kasnije

Sl. 5. Stari grad na Ukrini (Glaž ?). U oblikovanju izgrađenog prostora zapaža se tipska srodnost sa Srebrnikom. Može se zaključiti da su se graditelji novog Srebrnika povodili za nekim starijim uzorom. Na zidovima ovog grada zapažaju se dvije građevinske epohe, zapravo naknadno pojačanje postojećih odbrambenih zidova, nesumnjivo u vezi s usavršavanjem ratnih vještina u drugoj polovini XIV i tokom XV vijeka. Sudeći po arheološkim nalazima zamak je napušten i razoren u drugoj polovici XV vijeka

Sl. 6. Isječak iz geografske karte I. Berndt-a od godine 1718. Srebrnik je zabilježen kao selo na brijegu. Jedini utvrđeni grad u ovom kraju je Sokol (»Zokol«) kod Gračanice. (Na karti se još vide neka majevička sela: Iablanitza = Jablanica, Biperi = Piperi, Wacup = Vakuf, Birotzi = Perkovci, Luegwitza = Lukavica, Schelic = Čelić, Katcowic = Ratković,)
(Karta precrtana iz Glasnika Zem. muzeja za godinu 1907, str. 190)

Sl. 7. Stari grad Srebrnik. Orijentaciona skica. Grad još nije u cjelini snimljen, a ovaj kroki treba da pruži samo približnu sliku rasporeda građevina o kojima se govori u radu

vidjeti — u ovom slučaju pretstavlja zapravo samo neznatan korak dalje od »konzervacije« u vrlo strogom smislu riječi.

Budući da se Srebrnik sastoji od nekoliko odvojenih objekata, mi nismo u mogućnosti da o konzervaciji grada govorimo kao o jednom jedinstvenom postupku. Svaki pojedini njegov dio pretstavlja u konzervatorskom smislu problem za sebe, za čije su liječenje potrebni individualni recepti. Pokušaćemo, stoga, da ukratko analiziramo skupine pojedinih objekata.

ULAZNA KULA (br. I) je jedini objekat s oštro modeliranim bridovima uglova. Kula je izgrađena na dva sprata koje rastavlja zidani lučni svod. S vanjske strane u prizemlju se nalaze široka polukružno zasvedena vrata. U dovratniku se vide rupe na mjestima gdje su bile utaknute baglame. Pod je popločan kamenom. Stropni luk stradava zbog atmosferilija, koje se — budući da je kula otkrivena — sakupljaju u gornjem spratu, a zatim cijede kroz svod u prizemlje.

Prema unutrašnjosti je ulazni otvor kule još veći. Gledajući od grada prema kuli, s desne strane se vide ostaci strmih i uskih kamenih stepenica koje su vodile na prvi sprat. Svjetlost u prostoriju na spratu dopirala je kroz dva okna na vanjskom pročelju kule. Prozori su maleni i nisko položeni. Između njih je u zid umetnuta ploča na kojoj je valjda bio zapisan kronogram gradnje, koji je u međuvremenu stradao, jer je — kako izgleda — poslužio kao meta puščanih metaka nekim neodgovornim licima u novije doba. Koso poviše lijevog okna nalazi se mala puškarnica. Zidovi kule su gotovo potpuno sačuvani, tako da sadašnja niveleta potkrovlja može uz manje popravke da posluži kao podloga za krovnu konstrukciju. Krov je neophodno potreban, jer se jedino njegovim postavljanjem može s uspjehom da zaštiti cijeli objekat. Stari krov je bio piramidalnog oblika. Druga se dokumentacija o njemu nije sačuvala tako da se ne može sa sigurnošću tvrditi da li je on bio izveden od koso položenih letvica (šindre) ili od kamenih ploča. Na Srebrniku se naime, radilo na jedan i na drugi način. Prema vrsti pokrova izgledao bi i njegov oblik. Krov od ploče bio je nizak, dok pokrivanje daščicama iziskuje strme strane, pa tako i nešto lakšu, ali obično visoku konstrukciju. Postavljanje vrata i umetanje prozora može se naknadno riješiti.

Pored kule postoji mali prigradak s osnovom trapezastog oblika, zasveden ćemerom. Prema tradiciji je ovdje bila gradska kuhinja. Postavljanjem krova od filitnih ploča i dozidom urušenog unutrašnjeg zida, ova bi se prostorija ponovno osposobila za neku korisnu namjenu. Od ulazne kule spušta se prema sjeveru zid koji nakon desetak metara zaokreće u pravcu kule br. II. Udno tog zida, kod pregiba izgrađen je sporedni izlaz, koji danas služi za komunikacije s gradom, budući da je glavna kapija s vanjske strane potpuno nepristupačna. I ovom se ulazu teško prilazi, pa je stoga izgrađen podzid za mali put i nekoliko stepenica. U unutrašnjosti zamka izgrađene su u okviru pripremnih radova 1954 godine rustične kamene stepenice do ulazne kule. Na taj je način omogućen prelaz u grad. Stepenice su izvedene od grubo pritesanih ploča filita, umetnutih u sakrivenu betonsku masu. Stepenice se kreću u luku, tako da se — odaklegod se gledale — samo djelomično vide. Na taj je način postignuta njihova nenametljivost kod promatranja gradine. Poseban nacrt za stepenice nije načinjen, ali je radnicima obilježena trasa. Na gradu, naime, već postoje jedne originalne stepenice, kojima se od džamije uspinjalo ka stambenoj zgradi i glavnoj kuli. Izvođač je, prema tome, imao pri ruci vjerodostojan uzorak za svoj rad. U beton za podlogu novih stepenica primiješan je filitni pijesak, da bi se na taj način ispitale mogućnosti za upotrebu sličnog morta na delikatnijim konzervatorskim zahvatima, koji će se izvoditi ovdje u budućnosti. Eksperimenat je uspio, budući da je zelenkasto-sivi cement, izmiješan sa plavkasto-sivim filitnim pijeskom, dao kvalitetnu masu koja je ne samo po svojoj tvrdoći srodna staroj žbuci Srebrnika nego se i svojom bojom potpuno približila staroj patiniranoj površini zidova.

Od uskog međuprostora s unutarnje strane ulazne kule izgrađen je 1954 godine podzid za uski puteljak prema kuli br. II. Na tom je mjestu kretanje bilo gotovo nemoguće zbog teško prohodnih stijena. I pored sveg traganja za ostacima starog prolaza, nisu se mogli otkriti nikakvi ostaci. Postojala je mogućnost da je taj prilaz bio izveden

u drvetu, u obliku stepenica koje su se mogle uništiti u času opasnosti. Zid je izveden od filitnih ploča, povezanih betonom, pa se po svom vanjskom izgledu potpuno prilagođava starim građevinama.

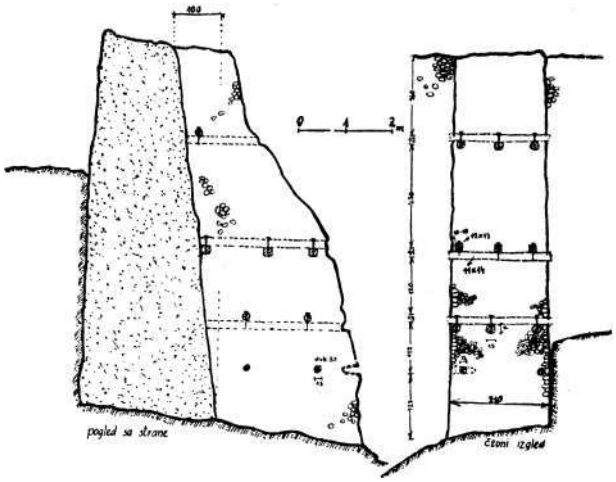
KULA br. II je u obliku polukruga. Zbog oblika svoje osnove, ona je mogla biti pokrivena visokim krovom od letvica.

Kula je lakom drvenom konstrukcijom bila podijeljena u dva sprata. Jedini otvori bili su puškarnice. Za njenu obnovu potrebna je, prije svega, izgradnja novog krova, budući da kiša i otopljeni snijeg nemaju kamo da otiču, nego prokapljuju u temelje, a time ugrožavaju stabilitet građevine.

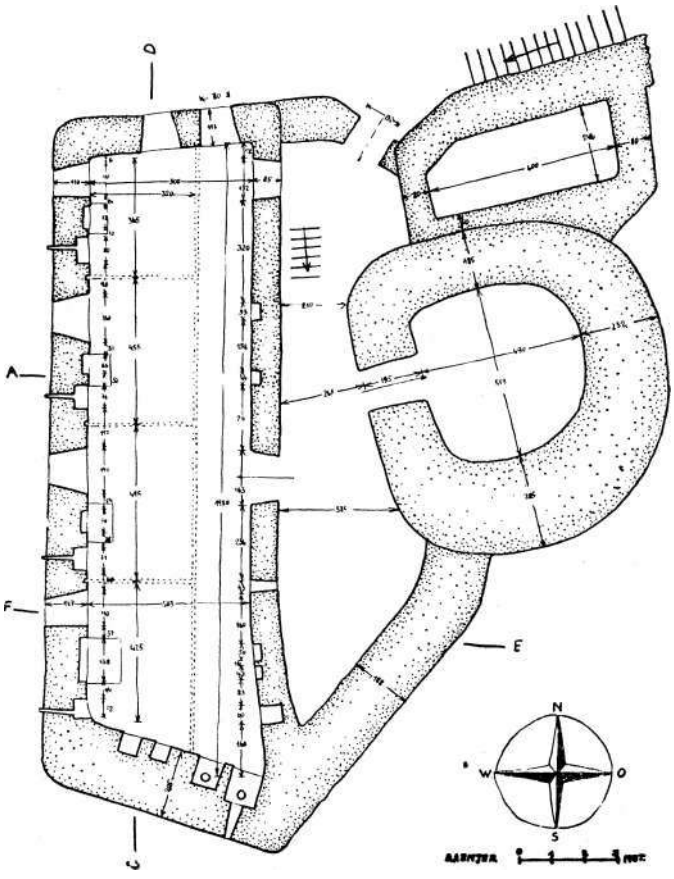
SJEVERNI OBOR služio je — kako izgleda — za smještaj topova. Konzervatorski rad sastoji se u izradi zaštitnog betonskog sloja na površini zidova. Prostor obora treba ostaviti kao travnjak, malu livadu sa nekoliko žbunova niskog ukrasnog bilja. Posebnu pažnju treba posvetiti drenaži i odvodima suvišne kišnice i sniježnice. Obično je već stari graditelj ostavio u zidovima otvore za odvod vode, ali su se oni u mnogo slučajeva začepili i ne vrše više svoju funkciju. Hidrofilna tla, kakva obično susrećemo na starim gradovima, reagiraju na ljetne pljuskove pojačanim pritiskom na bočne zidove. Ako takvi zidovi nisu ugrađeni u živac kamen, onda po razvlaženoj zemljinoj podlozi lagano klize u pravcu odakle nema pritiska.

Arheološko iskopavanje u dvorištu ovog obora neće dati sigurne podatke o smjenama kultura na Srebrniku. Zaštitni zid ovog obora izgrađen je, naime, u XVIII vijeku, pa moramo pretpostaviti da je prije njegove izgradnje bio očišćen sav prostor u dvorištu. Konstrukcija zida ne pokazuje, naime, nikakve tragove pregradnje ili nadogradnje na neke već postojeće zidove, a po svojoj strukturi on je istovjetan sa objektima izrazito turskog perioda.

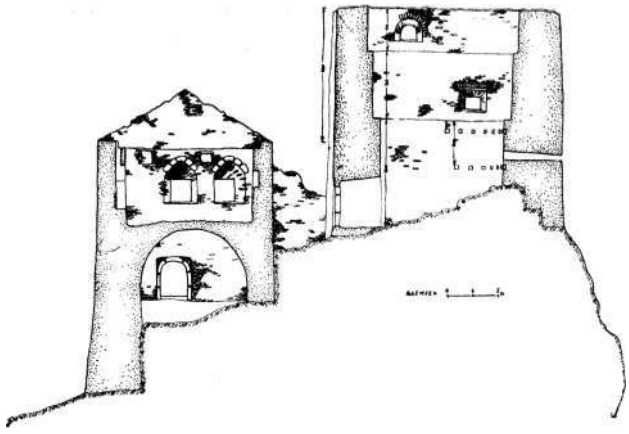
KULA br. III. — Posebnu pažnju konzervatora zahtijeva kula br. III. Zgrada je po pričanju starih ljudi bila još koncem XIX stoljeća aktivna bogomolja. Danas je to, međutim, najslabije sačuvani objekat grada Srebrnika, iako to nije moralo da se dogodi s obzirom na doskorašnju upotrebu. Šta se, zapravo, krije u zidovima i odbačenom materijalu ove kule, to ćemo saznati tek arheološkim istraživanjima. Po načinu gradnje ona se potpuno razlikuje od ostalih građevina. U podu se zapaža okrugli otvor u razmjerima običnog manjeg bunara. Temeljni zidovi tekli su u raznim pravcima, pa nam se kula pričinja samo kao nadgradnja nekog drugog, ranije porušenog objekta. Kao građevni materijal upotrebljen je svjetlosivi krečnjak, povezan krečnim mortom. Po načinu gradnje to je po svoj prilici srednjevjekovni objekat. U prilog tome govori naoko neznatni detalj u konstrukciji zidova. Za njihovu izgradnju je, naime, upotrebljen sistem drvene armature (vidi sliku br. 8).

Sl. 8. Stari grad Ključ. Kontrafor na vanjskom zidu. Sistem zidanja pomoću drvene armature tipičan je za domaću arhitekturu Srednjeg vijeka i turskog doba. Zbog veličine, načina obrade i slaganja kamena u lice zida, nije, naime, dobiven statički dovoljno siguran oklop koji bi izdržao pritisak kaše od gašenog kreča i sitnog kamena, čime je popunjavana srž zida.

Sl. 9. Stari grad Srebrnik. Osnova stambene zgrade i glavne kule

Sl. 10. Stari grad Srebrnik. Stambena zgrada i glavna kula, presjek A—B

Nastali u skromnim tehničkim uslovima, srednjevjekovni gradovi izgrađivani su od amorfnog kamena uz obilatu upotrebu krečnog morta, kao sredstva za vezivanje. Vezna moć vlažnog kreča, bez obzira na eventualne druge primjese, razvila se, međutim, sušenjem u vrlo dugom periodu od nekoliko godina (pa i decenija). Kamena obloga lica debelih zidova služila je često puta samo kao oplata amorfnoj masi od nabacanog kamena i krečne žbuke u unutrašnjoj srži, a ni u kom slučaju kao sredstva za osiguranje jačine zida. Usporedno s podizanjem zida u visinu, nije se moglo računati sa sušenjem, pa tako i stvrdavanjem osnove i njegovih dijelova. Kao posljedica toga, novi dio zida bi se slijegao, pucao i raspadao. Da bi se spriječilo ovo raspadanje, graditelji su došli na ideju da drvenom armaturom (narod je danas zove hatula) pojačaju stabilitet i nosivost zida.

U prvo doba zaposjedanja Bosne, Turci se kod gradnje velikih utvrđenja još služe ovim srednjevjekovnim dostignućem, ali ga vremenom napuštaju. Prilikom rekonstrukcije Srebrnika ovaj je način zidanja bio već potpuno napušten.

Solidno građeni zidovi današnjeg Srebrnika nisu doveli do pucanja i otkidanja lica zidova, što je gotovo normalna pojava kod gradova iz Srednjeg vijeka. Već otsustvo drvene armature (hatula) govori da su zidovi konstruirani ravnomjerno, tj. da je u njihovu srž kamen ulagan tako da se sa vanjskim licima mogao stopiti u jednu cjelinu. Kod srednjevjekovnih gradova lica zidova izvedena su od relativno većih komada kamena, povezanih tanjim slojevima žbuke, dok u njihovoj srži prevladava obično krečna žbuka. Ukoliko je kamen tvrđeg kvaliteta, postoji opasnost da dođe do oštre razlike u specifičnim težinama između mase lica (u kojoj preovladava kamen) i srži takvih zidova (u kojoj preovladava krečna žbuka). Kao posljedica nejednolikog pritiska što ga obje mase čine na svoju podlogu, a i slijeganja zida, dolazi često do otkidanja lica od srži zidova. Ovakav lom se još više događa kada se podloga zida, zbog utjecaja kiše i snijega, raspada s vanjske strane zida, dakle na mjestima koja su više izložena pritisku mase lica zida.

U prilikama u kojima smo zatekli kulu br. III, nema smisla govoriti o konkretnim zahvatima koji treba da se poduzmu na njoj. Njih će diktirati rezultati arheološkog pretraživanja koji se neće ograničiti samo na uži prostor oko kule, nego i na nasip odbačene zemlje u podnožju grada. Ovdje su površinskim pretraživanjem otkriveni brojni ulomci srednjevjekovne keramike, a nisu isključeni ni drugi nalazi. Zgrada je, kako se sjećaju svjedoci, bila pokrivena piramidalnim krovom od drvenih letvica.

GLAVNA KULA. — Stepenicama koje odavde vode pored cisterne, dolazimo u gornji dio grada. Njega sačinjavaju glavna (donjon) kula, stambena zgrada za posadu i cisterna za zahvatanje kišnice. Južno se na stambenu zgradu nadovezuje manji ograđeni prostor, i opet jedan obor, koji je — ukoliko je postojao u Srednjem vijeku — služio kao mali gradski vrt.

Ovaj dio grada čini jednu cjelinu. Tokom postojanja, on je bio namijenjen za boravak gospodara. Kod obnove u XVIII vijeku zadržan je, kako izgleda, osnovni raspored starog zamka, sada prilagođen novim prilikama i izmijenjenoj kulturi stanovanja.

Glavna (donjon) kula (br. IV) ima osnovu u obliku pravokutnog trokuta s polukružno zasvedenom hipotenuzom. Širina ozidanog prostora kreće se između 9,5 i 11 metara. Temelji zidova dosižu mjestimično debljinu od 2,85 metara, a debljina u potkrovlju iznosi 1,6 metara. Osim donje, prizemne prostorije postojala su još dva sprata, odijeljena drvenom konstrukcijom. Kula je vjerojatno bila pokrivena drvenim krovom. Na spratove se uzlazilo također drvenim stepenicama.

Obnova međuspratne konstrukcije ne pretstavlja poseban problem. Ležišta greda ostala su sačuvana, a kao materijal dolazi u obzir tesana hrastovina, kakav je ovdje običaj još i danas. Krov je bio položen neposredno na zid. Pri dnu mu je data obično blaža kosina. Uz krovni šiljak treba u budućnosti, kao novost, postaviti gromobran, koji, dakako, ranije nije postojao. Srebrnik, istina, nije poznat po katastrofalnim udarcima groma, kao, naprimjer, Tešanj i Počitelj, gdje su se ti udarci ne samo ponavljali, nego i pričinili mnogo štete. Ova se kula može opremiti za smještaj male zbirke srednjevjekovnih i turskih antikviteta.

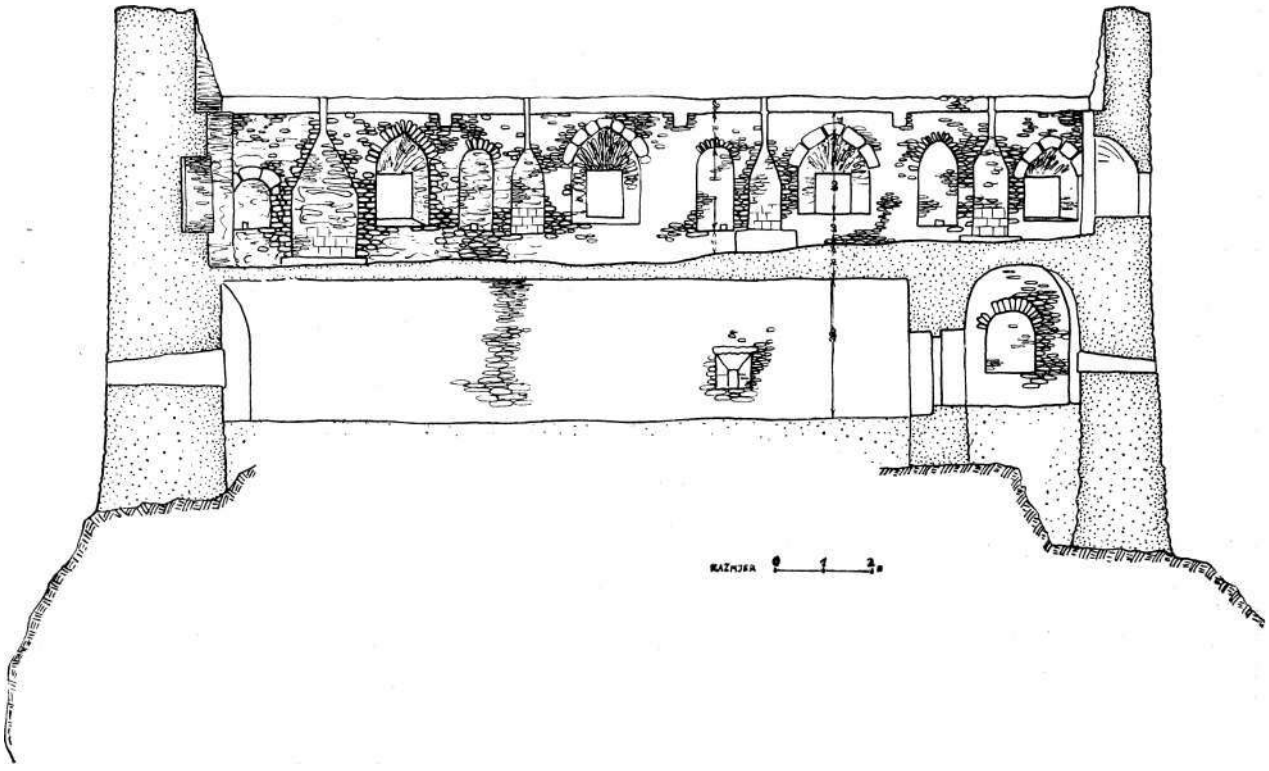
Građevina nije služila za stalan boravak, pa tako nema odgovarajućih instalacija kao, naprimjer, abdestluka, kamina i slično. Sudeći po ostacima, zidovi nisu bili ožbukani.

CISTERNA pored kule može da zahvati oko 2 m^3 vode. Unutrašnja obloga od crvenog hidrauličnog vapna je već uglavnom otpala. Nova žbuka za oblogu može da se učini od smjese cementa i čistog rječnog pijeska. Stari stanovnici Srebrnika koristili su se, pored ove cisterne, i izvorom žive vode u podnožju grada. To sudimo po debelom zidu kojim je taj izvor bio okružen i zaštićen. Zid je u priličnoj mjeri oštećen od jednog »kopača blaga« koji je oko 1930 godine ondje uzalud rovio. Može se pretpostaviti da je do tog izvora vodio sa grada neki tajni put, koji se za vrijeme opsade mogao noću koristiti za snabdijevanje posade pitkom vodom. U selu Gornji Srebrnik postoji nedaleko grada izvor sa slabim mlazom vode. Možda bi se pogodnom kaptažom mogao ovdje izgraditi rezervoar za dodatno snabdijevanje ovog grada.

STAMBENA ZGRADA zajedno sa glavnom kulom pretstavlja središnji objekat grada, pa, prema tome, zahtijeva punu pažnju konzervatora. Nema sumnje da je i tokom Srednjeg vijeka ovdje stajao najistaknutiji objekat Srebrnika, od koga nam, međutim, nije preostao nikakav neposredni trag. Sadašnja zgrada je po svojim osobinama objekat arhitekture turskog perioda, ali nas po svom položaju u odnosu na glavnu kulu, i po potezima osnovnih zidova, potsjeća na neke starobosanske gradove, kao, naprimjer, na stari grad na Ukrini (vidi sliku br. 5). Moramo, stoga, pomišljati da je graditeljima Srebrnika u XVIII vijeku služio kao uzor objekat koji je tipski srodan gradovima kao što je stari grad na Ukrini i Dobor, a to je, svakako, bio prvobitni Srebrnik, tada još sačuvan u ruševinama. U takav okvir oni su umetnuli i rasporedili prostorije prema potrebama svoga vremena.

Izgled grada prilagođen je plastici terena, dok su raspored prostorija diktirali uslovi smještaja posade. Zgrada je izduženog oblika. Istočnim dijelom proveden je dugi hodnik, osvijetljen sa dva prozora pored sjeveroistočnog ugla. Na južnom njegovom kraju instalirana su u nišama dva nužnika sa odgovarajućom kanalizacijom. Iz hodnika se ulazi u četiri sasvim identično uređene prostorije, od kojih je svaka imala po jedan prozor, veliku glinenu peć i abdestluk u niskoj zidnoj niši. Sjeverna soba imala je još i prozor u sjevernom zidu, kome u južnoj sobi odgovaraju dva dolafa u južnom zidu. Pregrade među sobama bile su od vrlo lakog materijala. Armaturu su, naime, činile grede čija su ležišta ostala sačuvana i pokazuju nam veličinu pojedinih soba. Pod je bio od drveta, a i strop je po svoj prilici bio obložen daskama.

Zgrada je bila pokrivena pločama koje su dobivene u istom majdanu gdje je pribavljen i kamen za zidove. Krov je bio nisko položen. Nije se moglo ustanoviti u kolikoj je mjeri njegova streha ispadala preko zida. Odvod tekućine iz abdestluka sprovođen je kamenim žljebovima koji su za oko 15 do 20 cm ispadali iz zida. Nekadašnja ložišta vatre bila su prema zidu izolirana pločama od sedre. Preveliki procenat krečnjaka u kamenu,

Sl. 11. Stari grad Srebrnik. Stambena zgrada, presjek C—D

od koga je izgrađen grad, učinio ga je neotpornim prema vatri, a to je svojstvo, kako vidimo, bilo poznato graditeljima.

Ispod ovih prostorija proteže se cijelom dužinom zgrade podrum koji je prezidom podijeljen u manju pretkomoru i jednu dugačku dvoranu. Zbog prevelikih padavina svod ove prostorije je u priličnoj mjeri rastresen, ali još uvijek dovoljno stabilan da može izdržati teret gornjih prostorija.

Kao mjera zaštite za ovu zgradu dolazi u obzir izgradnja krova. Budući da na konzerviranom Srebrniku želimo namjestiti čuvara, ova zgrada treba da se uredi za stanovanje. Njeno osposobljavanje sastojalo bi se u dodavanju drvne građevinske stolarije, lakih pregradnih zidova, podova i stropa, a sve to u materijalu kome je ograničen vijek trajanja. Dovođenje električne struje bi se moralo izvesti vrlo pažljivo, tako da ne bi bio narušen starinski izgled zamka.

ZGRADA IZVAN GRADA. — Ostaje sasvim otvoreno pitanje svojedobne namjene zgrade koja se nalazi izvan grada, pri usjeku nasuprot glavnog ulaza. Zgrada je relativno tankih zidova i nema nikakvih otvora. Također se ne može primijetiti nikakva povezanost s ulaznom kulom zamka. Kombinacije Ć. Truhelke[8] u vezi s njenom prvobitnom namjenom nisu prihvatljive. Prije svega, na zgradi nema otvora, pa se tako u nju nije moglo ući, izuzev kroz krov. Na zidovima se, nadalje, ne vide nikakva arhitektonska oblikovanja koja bi bila nužna za podržavanje konstrukcije visećeg mosta. Izgleda kao da na Srebrniku XVIII vijeka nije postojao viseći most, nego se uzlazilo stepenicama. Oblik zemljišta unutar grada nije pružao mogućnost za dovođenje konja i kola, tako da su na gradu nalazili zaklona samo ljudi, pa zbog toga nije ni bio potreban viseći most.

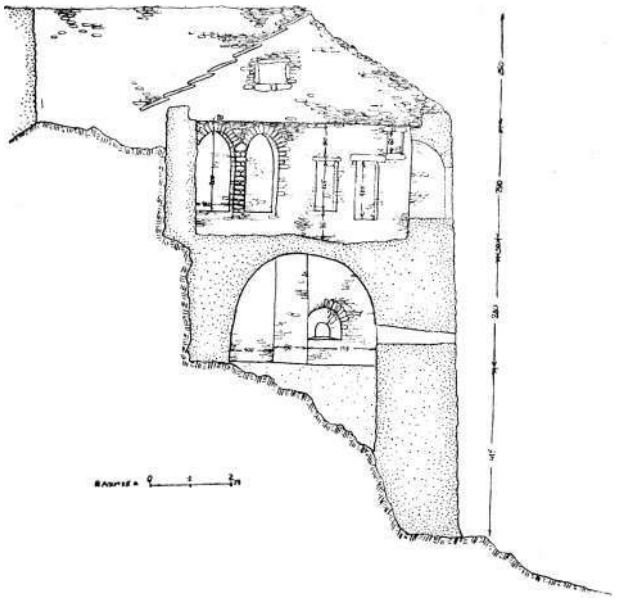
Kao i na kuli br. III i ovdje će se tek naknadnim istraživanjem dobiti osnove za donošenje konačnih zaključaka o konzervatorskim mjerama koje treba da se poduzimaju.

*

Ako želimo baciti pogled na cjelokupni problem koji se odnosi na konzervaciju Srebrnika, treba da sagledamo suštinu toga zahvata. Ovdje nam se, naime, nameće prije svega pitanje da li sve zahvate koji stoje pred nama možemo da provedemo u okviru koji bismo nazvali konzervacijom, ili se nešto od toga mora okvalificirati kao rekonstrukcija, štaviše i kao restauracija.

Grad Srebrnik, onako kako ga danas uglavnom vidimo, nastao je vjerojatno u prvoj polovini XVIII vijeka, poslije 1720 godine, i to pošto su uklonjeni ostaci tada već potpuno ruševnog starog srednjevjekovnog zamka.

[8] Dr. Ćiro Truhelka: Naši gradovi, Sarajevo 1904.

Sl. 12. Stari grad Srebrnik. Stambena zgrada, presjek E - F

Novo utvrđenje se u mnogočemu povodi za srednjevjekovnim, za novo oružje tada zastarjelim sistemom gradnje. Bez većeg strateškog značaja, Srebrnik ionako ostaje izvan događaja, budući da je u XVIII i XIX vijeku (granica prema Austriji bila već potpuno smirena. Postepeno napuštan, on je u svom propadanju povremeno gubio jedan po jedan od svojih rastrkanih objekata. Sretna je okolnost da je od uništenih krovova, a na njih se, uglavnom, misli kada se govori o propadanju, ostao izvjestan trag koji dozvoljava autentičnu rekonstrukciju. Vidimo, naime, da je njihov izgled bio u svemu jednak poznatim oblicima bosansko-hercegovačkih krovova turskog perioda.

Da bismo spasli zgrade Srebrnika od daljeg propadanja, moramo prvenstveno staviti krovove na kule broj I, II i IV, kao i na stambenu zgradu. Načisto smo s tim da je to jedini prikladan lijek u ovom slučaju. Ako, dakle, treba da stavimo neki zaštitni krov, onda je jasno da tu prije svega dolazi u obzir rekonstrukcija po uzoru na stari originalni krov od koga se sačuvao trag u južnom bočnom zidu stambene zgrade (vidi crtež br. 12).

Na kulama se nisu sačuvali tragovi krovova, pa se stoga moramo poslužiti analognim situacijama na sličnim objektima u Bosni i Hercegovini. Možda je ulazna kula bila pokrivena kamenim pločama, o čemu se, dakako, nismo mogli uvjeriti, ali su kule broj II i IV bile nesumnjivo pokrivene letvicma. Krov od kamenih ploča ne bi se, naime, mogao prilagoditi oblinama osnova, a osim toga je raspon glavne kule (br. IV) suviše velik, a da bi mogao dozvoliti izradu jednostavne konstrukcije koja bi izdržala njegov pritisak. Krov od

letvica je obično dosta strmih stranica, kako se to otprilike vidi na rekonstrukciji, slika br. 3.

Međuspratne konstrukcije bile su od drveta. Ležišta greda vide se još kao udubine u zidu. Te udubine nam dozvoljavaju da možemo vjerno rekonstruirati stare konstrukcije, pridržavajući se pritom i starih mjera.

Kula br. III i sjeverni obor mogu se nakon arheološkog istraživanja konzervirati u stanju u kome su danas zatečeni. Ta konzervacija bi se izvela uglavnom izradom zaštitnog betonskog namaza pri površini zidova. U krunu zida ulaže se kamenje na taj način da se dobije vjerna slika konstrukcije zida, tako da se zadržava izgled ruševnosti, dok se posjetiocu pruža slika o konstrukciji starih zidova. Dakako da se kod tog polaganja mora postići kosina kojom će otjecati voda. Lokve na površini zida opasne su zbog zimskog smrzavanja, kada se zbog pritiska leda stvaraju pukotine u zidu. Pedagoške prednosti takve konzervacije pobijaju primjedbe da se ona ponekad graniči s teaterskim namještanjem.

Mislim da je izvan diskusije pitanje upotrebe cementa za radove na učvršćivanju oslabljenih dijelova zidova Srebrnika. Pitanje je samo u tome k a k o ćemo se njime koristiti. Mort starih gradova danas je obično dostigao čvrstinu kamena, izuzev u srži debelih zidova gdje u većini slučajeva zadržava uglavnom svoju staru strukturu.

Konzervatorske zidarske radove ne možemo više izvoditi u starim mortovima (čistom gašenom kreču, kreču uz primjesu ulomaka opeke, hidrauličnom vapnu i t. d.), ne samo zato što nam nije uvijek sasvim točno poznat tehnološki proces u kom je on načinjen, nego je za vrijeme od nekoliko stoljeća, otkada postoji jedan zid, u njemu kemijskim procesom dobivena čvrstoća morta gotovo ravna cementu. Naša akcija treba, dakle, da se izvodi u materijalu koji je adekvatan postojećem. Konzervator treba da nakon uviđaja na svakom mjestu donese odluku o vrsti morta kojim treba da se zaliječi nastala rana. Skala kvaliteta tih mortova je velika — počam od lakog produženog, pa do čistog betona. Pri tome treba voditi računa o koloristićkim efektima koji se dadu regulirati bilo primjesom prirodne materije (lokalnog pijeska), bilo raznobojnim dolomitnim brašnom, koji se proizvodi za izradu modernih fasadnih žbuka.

Pokus na Srebrniku pokazao je da je prirodni filitni pijesak kvalitativno i koloristički prikladan za miješanje u betonsku masu.

Beton u zamišljenoj konzervaciji Srebrnika ne igra posebno naglašenu ulogu. Njime se, izuzev na dva-tri mjesta, služimo na sasvim sporednim učvršćivanjima pojedinih zidnih površina. Iznimno će biti potrebno nešto veće zidanje oko unutrašnjeg lica ulazne kule i njenog prigradka, kao i oko ulaznih vrata u stambenu zgradu.

Kod postavljanja krovova dolazi također u pitanje upotreba jednog modernog proizvoda: cementno-azbestnih krovnih ploča. Ukoliko bude moguće u majdanu kod Srebrnika proizvesti prirodne ploče za krovove stambene zgrade i eventualno ulazne kule, moramo pomišljati na izradu sa modernim spomenutim sredstvom. Umjetno proizvedene ploče razlikuju se od originalnog starog prirodnog materijala zbog svoje male debljine i pravilnog oblika. U suštini su oba načina pokrivanja bliska.

Konzervacija koja bi se osnivala isključivo na upotrebi betonskih namaza ima svojih mana. Istina je da bi se u tom slučaju vizuelno sačuvao zatečni status starog grada, ali bi ti namazi morali mjestimično biti toliko obilati da bismo arhitekturi u znatnoj mjeri oduzeli dokumentarnost. U slučaju da se ne bismo odlučili za krovove, bili bismo prisiljeni da u tri velika i značajna objekta stavimo hidrološke izolatore u obliku ljevanih betonskih ploča sa premazima bitumena. Sakrivanjem takvih ploča, improvizacijama kamenih podova, mi bismo, možda, dobili na obliku, ali ne na sadržaju, a mislim da nam je sadržaj u ovom slučaju daleko važniji. Stavljanjem krovova, prozora i vrata, mi ničim ne mijenjamo bit zatečene arhitekture, nego joj samo naglašavamo prvotnu funkciju.

Na gradu se moraju stvoriti potrebni uslovi ne samo za život gradskog kustosa nego i za posjetioce koji će kraće ili duže vremena ovdje boraviti. Za potrebe tog boravka moraju da se opreme prostorije u stambenoj zgradi. Njihova oprema treba svakako da bude kompletirana nekim instalacijama moderne stambene kulture, na koju smo navikli (električna struja i slično). Želimo da čuvar grada bude naobražen čovjek, dakle ne samo stražar na zidovima, nego i tumač Srebrnika. Takvog čovjeka, jasno, ne možemo prisiliti na životne uslove iz prve polovine XVIII vijeka, ali isto tako ne smijemo dozvoliti da tekovine moderne civilizacije tište svojim prisustvom ambijent koji nam pruža stara arhitektura, koju želimo oživjeti. Rješenje leži u rukama spretnog arhitekta, koji će pomiriti ove dvije suprotnosti.

Konzervacija na izloženi način dozvoljena je u prilikama koje još danas vladaju u Bosni i Hercegovini. U pripremi izvedbenih nacrta mi se, naime, možemo služiti brojnim komparativnim primjerima na postojećoj bosanskoj arhitekturi, a izvedbu možemo bez ustezanja prepustiti vještini naslijeđenog umjeća naših dunđera koji ponekad mogu detaljima dati više topline nego što to mogu pružiti i sami nacrti. Mi ovdje i danas još raspolažemo takvim majstorima koji, s naslijeđenim poznavanjem zanata, umiju da stvaraju u duhu domaće arhitekture turskog perioda, dakle u lancu tradicija čija je jedna karika i naš Srebrnik.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE BURG SREBRNIK UND DIE PROBLEMATIK IHRER KONSERVIERUNG

Das Bezirksamt von Tuzla beabsichtigt konservatorische Arbeiten an der Burg von Srebrnik durchzuführen. Die Vorbereitungsarbeiten sind seit dem Jahre 1954 im Gange, und ab 1956 müssten die ersten direkten Arbeiten an den Bauten vorgenommen werden.

Die erste urkundlich bestätigte Nachricht über die Burg' datiert vom Jahre 1333, also aus der Zeit, als Banus Stephan II Kotromanic in seinem Suburbium eine Schenkungsurkunde an die Republik von Dubrovnik herausgab. Ende des XIV und während des XV Jahrhunderts wird Srebrnik häufig in den Zusammenstössen zwischen Ungarn und Bosnien erwahnt und 1463 sie zur Zentralfestung der Srebrniker Banschaft erhoben. In der Zeit zwischen 1512 und 1526 fällt die Burg, entgültig unter türkische Oberhocheit.

Seit dieser Zeit wird Srebrnik ganze 2 Jahrhunderte nicht erwähnt, Bei Errichtung einer Art türkischer Militargrenze, wurde die Lokalführung für das Gebiet um Srebrnik in der Burg von Gradacac errichtet, Srebrnik selbst findet aber nur als kleines Dorf Erwahnung. Die Burg war also eine schwerbeschadigte Ruine, dessen Stand sich erst nach 1718 wieder gebessert hat. Um die Mitte des Jahrhunderts wird ein Aga als Festungskommandant von Srebrnik erwahnt, und 1777 wurden kleinere Reparaturen an den Mauern vorgenommen, die also auf ein nochmaliges Bestehen der Burg hinweisen. Da die architektonischen Details der heutigen Ruine zweifellos türkische Formen aufweisen, kann mit grosser Bestimmtheit angenommen werden dass die jetzt bestenenden Bauten in der ersten Halfte des XVIII Jahrhunderts errichtet worden sind, etwa um 1720—1730. Dies ist auch verständlich, da zu dieser Zeit die österreichische Grenze bis südlich des Saveflusses vorgeschoben worden war.

Um das Jahr 1850 war Srebrnik ziemlich zerstört, und bis Ende des XIX Jahrhunderts stand nur noch die Moschee.

Auf steilen, für Menschen schwer zuganglichen Felsen, sowie in günstigen klimatischen Verhältnissen gelegen, blieb die Ruine von Srebrnik sehr gut erhalten.

Konservierungsarbeiten bestehen vor allem in der Errichtung von Dachern über einigen Gebauden, besonders über den Türmen Nr. I, II, IV und dem Wohngebäude beim Bergfried. Das Moscheengebäude (Turm III) in dem wir die einzigen Reste der alten mittelalterlichen Burg sehen, sowie der nördliche Zwinger (zwischen Turm II und III) werden in der heute bestenenden Lage konserviert. Da auf Wunsch des Investitors Unterkünfte für einen Wächter, und fremde Besucher errichtet werden sollen, wäre es notwendig das Wohngebaude in diesem Sinne wiederherzustellen. Dies ist leicht möglich, nachdem alle Elemente der alten Architektur (Dach, Fenster, Ofen, Badenischen, usw.) in besser oder schlechter erhaltenen Resten heute anzutreffen sind, auf diesen Grund eine treue Wiederherstellung gegeben werden kann. Es ist ein glucklicher Zufall dass heute noch die volkstümlichen Baumeister überall in Bosnien in altüberlieferter Bauweise ihr Gewerbe ausüben mit deren Hilfe eine Wiederherstellung der Architektur des XVIII Jahrhunderts ohne grosseren Schwierigkeiten durchzuführen ist.

MEHMED MUJEZINOVIĆ

EPIGRAFIKA I KALIGRAFIJA PJESNIKA MEHMEDA MEJLIJE

U Bosni i Hercegovini sačuvao se velik broj epigrafskih spomenika na turskom, arapskom i perziskom jeziku. Važnost ovoga materijala za nauku i kod nas je davno istaknuta. Ti su spomenici od prvorazrednog značaja za proučavanje vremena i prilika u kojima su oni nastali i ujedno su najvažniji izvori za proučavanje raznih turskih ustanova u našim zemljama.

Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne republike Bosne i Hercegovine, imajući u vidu značaj i važnost ovih spomenika, pristupio je sistematskom radu na njihovom prikupljanju i proučavanju. Na taj način će se sačuvati ovi, za našu istoriju važni dokumenti.

U toku rada na prikupljanju turskih epigrafskih spomenika naišao sam na terenu na izvjestan broj natpisa u pjesmi na turskom jeziku, koje je spjevao sarajevski pjesnik Mejlija. Ovi su natpisi privukli na sebe moju pažnju, jer su oni, kako ćemo to i kasnije vidjeti, s epigrafskog gledišta neobično uspjeli.

Mejlija je u svoje vrijeme (XVIII vijek), a prema ocjeni njegova savremenika, sarajevskog kroničara Mula Mustafe Bašeskije, slovio kao najbolji pjesnik, »kojem u čitavoj Bosni nije bilo ravnog«. O njemu kao pjesniku dali su nam neke podatke S. Kemura, dr. S. Bašagić i H. Mehmed Handžić.[1] Međutim, o Mejliji kao epigrafičaru nije dosada ništa posebno napisano, a zapravo je epigrafika glavno težište rada ovoga pjesnika, jer je on na tom polju duhovnog iživljavanja dao dosta dobre rezultate. Zato je Mejlija kao epigrafičar nedovoljno poznat našoj historiografiji. Mejlija je za našu kulturnu istoriju vrijedan i kao kaligraf, ali ni s te strane o njemu nije gotovo ništa napisano.

Zato ću ovdje, na osnovu dosada prikupljenog materijala, pokušati da prikazem Mejliju kao epigrafičara i kaligrafa, ali se prethodno moram osvrnuti na dosada objavljene podatke o njegovom životu, jer su neki od tih podataka pogrešni i nepotpuni.

Ovaj rad sam podijelio na tri dijela: 1 Biografski podaci o Mejliji, 2 Mejlijina epigrafika i 3 Kaligrafski radovi Mejlije.

I. BIOGRAFSKI PODACI O MEJLIJI

Mejlijino puno ime je *Derviš Mehmed (Muhammed) Mejli el-Kurani*. Izraz *Kurani* imao bi da označuje njegovo porodično ime, a riječ *derviš* u ovom slučaju pokazuje pripadnost derviškom redu. *Mejli* je pseudonim našeg pjesnika. Obrazovani ljudi, a osobito pjesnici u Turskoj i Perziji običavali su sebi uzimati pseudonim (mahlas) po kojem bi onda bili poznati u naučnom svijetu. Taj običaj su, naravno, ugledajući se na Turke, primili i obrazovani ljudi iz naših krajeva koji su pisali i pjevali na istočnim jezicima kao n. pr. Nerkesi, Kaimi, Razi, Vehbi itd.

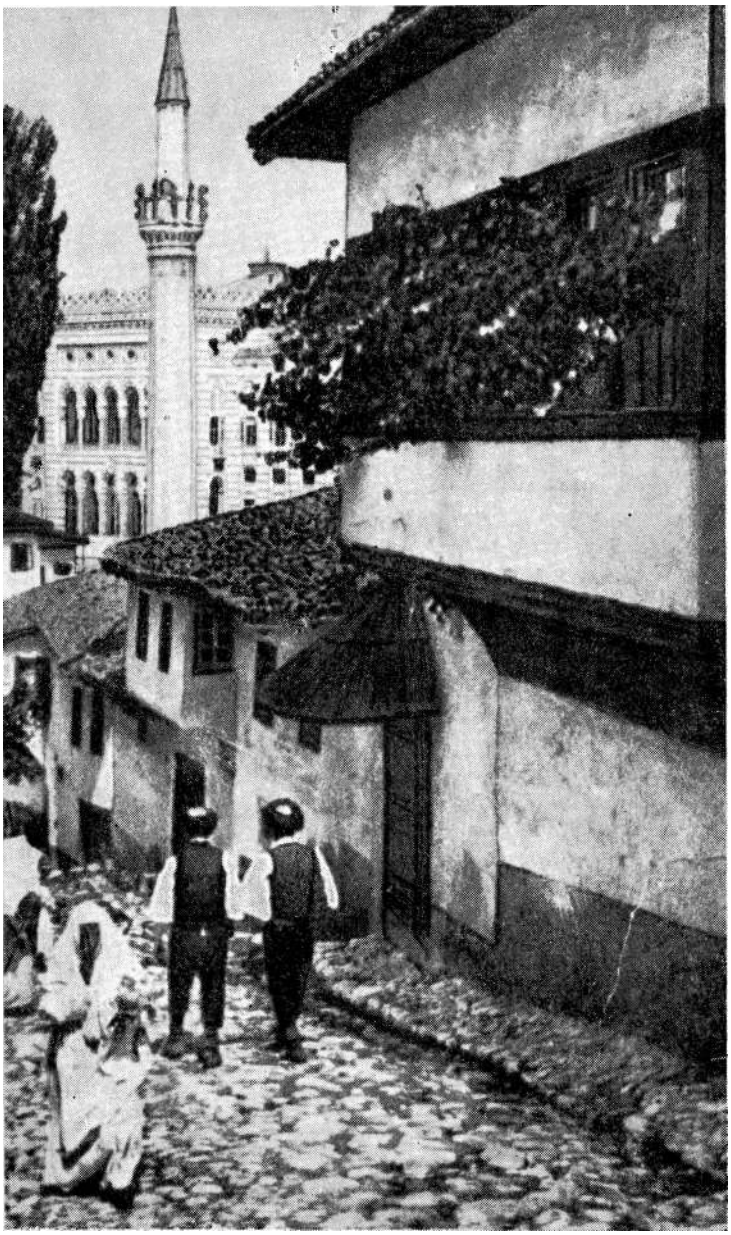
Kako vidimo, naš je pjesnik sebi odabrao pseudonim *Mejli,* pod kojim se on javlja u gotovo svim svojim pjesničkim sastavima, pa ćemo ga i mi ovdje radi toga, a i zbog kratkoće tako nazivati.

Arapska riječ *mejli* označuje osobu koja se nečemu predaje, zapravo koja nečemu naginje ili teži. Pod ovim pseudonimom nalazimo više pjesnika. Tako na pr. Hammer-Purgstall u svom dje-

[1] Kemura Sejfudin-Fehmi: Merhum derviš Mehmed Mejli-efendi. Kalendar Gajret za 1324 (1906/1907) godinu, str. 92—97. Ovaj članak je napisan na turskom jeziku;

Dr. Safvet-beg Bašagić: Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti, Glasnik Zemaljskog muzeja XXIV (1912), str. 358—359;

H. Mehmed Handžić: Sarajevo u turskoj pjesmi, Glasnik Islamske vjerske zajednice, XI, br. 7—12, Sarajevo 1943.

Sl. 1. Kuća (desno) pjesnika Mejlije

lu »Geschichte der Osmanischen Dichtkunst« nabrojio je 13 pjesnika koji su odabrali pjesničko ime *Mejli.*

Među ovim pjesnicima koje spominje Hammer ima i ljudi iz naših krajeva. Međutim Hammer nije, naravno, spomenuo našeg Derviš Mehmeda Mejliju, jer Hammerovo djelo obuhvata period od 1300—1687 godine, a naš je pjesnik živio u XVIII vijeku. Kako Hammer kod nekih od spomenutih pjesnika ne daje nikakvih biografskih podataka, jer ih vjerovatno nije ni imao, a kod nekih su mu opet biografski podaci slični, to postoji mogućnost da su neki među navedenim pjesnicima identični.

I u periodu od 1687 pa do našeg pjesnika Derviš Mehmeda vjerovatno je bilo još pjesnika s pjesničkim imenom Mejli. Mejli je, kako vidimo, bio omiljen pseudonim.

Prema narodnoj predaji, sačuvanoj u Sarajevu sve do naših dana, Mejdija je rođen u Alifakovcu, u mahali Vekil-Harč, i to upravo u kući Hadži Seid-age Muidovića,[2] koja je i danas u posjedu porodice Muidovića. Iz jedne zabilješke u sidžilu sarajevskog kadije, datirane 6 šabana 1191 (9 X 1777), saznajemo da je Mejlija zaista stanovao u spomenutoj mahali.[3] U toj istoj bilješci stoji da je Mejlija sin *Ismailov.* O rodoslovu Mejlijinu nije nam ništa više poznato. H. Mehmed Handžić je postavio pitanje da li bi se na osnovu nadimka »Kurani« moglo pretpostaviti da njegov rod vuče korjen od Kurdskog plemena *Gorani,* koje se ime prema arapskom izgovoru čita Kurani. Pleme Gorani dalo je više poznatih učenjaka.[4]

Sejfudin Kemura, a prema njemu i ostali autori uzimaju hidžretsku godinu 1125 (28 I 1713 - 16 I 1714) kao datum Mejlijina rođenja. Nisam mogao provjeriti taj podatak, jer Kemura ne navodi izvora, pa zato taj datum moramo primiti sa rezervom. O tomu gdje se Mejlija školovao nemamo nikakvih podataka, ali na osnovu njegovih pjesama i natpisa koji su nam se sačuvali, možemo zaključiti da je bio dosta učen i obrazovan čovjek. Biće da je početne i više nauke svršio u Sarajevu,[5] gdje je u njegovo vrijeme bilo više visoko obrazovanih i sposobnih ljudi.

Dosada sam prikupio 82 Mejlijine pjesme, od kojih su njih 50 kronogrami u stihu na raznim sakralnim, memorijalnim i drugim spomenicima. Prvi sačuvani Mejlijin natpis (vidi natpis pod

[2] Hadži-Seid-aga Muidović, posjednik iz Sarajeva. Iza I svjetskog rata otselio je u Brusu i tamo umro. Prema pomenutom predanju Muidovići su u rodbinskoj vezi s Mejlijom po ženskoj lozi.

[3] Sidžil broj 18, str. 182 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Tu se radi o uzajamnoj jamčevini (ćefilemi) u kojoj stanovnici iz nekoliko sarajevskih mahala nekim povodom (u sidžilu nije označeno kojim povodom) jamče jedan za drugoga. Tu je Mejlija derviš Mehmed-efendija iz Vekil Harčove mahale jamac Kureviji šejh Abdulah-efendiji i njegovom bratu i obratno.

[4] Handžić spominje šejhul-islama u Istanbulu Mula-Kuraniju (umro 1488), zatim poznatog učenjaka u islamskoj tradiciji (hadisu) Ibrahima el-Kuraniju (umro 1690).

[5] U Mejlijino doba u Sarajevu su postojala i radila sljedeća dva viša učilišta (medrese): Gazi Husrev-begova medresa i njegov Hanikah, a upravo za Mejlijina života podignute su u Sarajevu još tri medrese i to: medresa Smail-efendije Misrije na Atmejdanu, podignuta 1154 (1741/42); Džumišića Sim-zade medresa sagrađena 1189 (1775/76) (o njezinoj gradnji vidi Mejlijin natpis br. 41) i Inadija medresa na Bendbaši, podignuta 1180 (1766/67). Prema tomu Mejlija je mogao pohađati Husrev-begovu medresu ili Hanikah.

broj 1) potiče iz 1149 (1736/37) godine. Ako sada pretpostavimo da je Mejlija rođen 1125 (1713/14), onda proizlazi da se on vrlo rano, još kao mladić od 24 godine, a možda još i ranije počeo baviti pjesmom. Ako uz to imamo na umu, da ovaj natpis nije, možda, i njegova prva umotvorina, to je onda naš pjesnik počeo pjevati zaista vrlo rano. U kasnijim svojim godinama Mejlija se sve više odaje pjevanju. Proučavajući njegove pjesme, dolazimo do zaključka da je on zaista vrstan pjesnik.

Mejlija je i za života bio cijenjen kao odličan pjesnik, kako to vidimo iz savremene Kronike Mula Mustafe Bašeskije, u kojoj nalazimo najviše podataka o životu ovog pjesnika. Kako su Kemura, a po njemu i Handžić, pogrešno i nepotpuno dali tekst, pa prema tomu i odnosni prevod iz Bašeskijine Kronike o Mejliji, a budući da su i Muderizovićevi prevodi tih dijelova iz spomenute Kronike i Nekrologija netačni i nepotpuni,[6] ovdje ću u cijelosti dati te prevode prema originalu.[7] Bašeskija je u Kronici pod godinom 1193 (1779/80) dao biografije nekolicine učenih ljudi ondašnjeg Sarajeva. Našeg pjesnika-epigrafičara stavio je pod redni broj 8, i za njega kaže ovo:

»Kuranija, sa pseudonimom »Mejli« je u ćulahu, duge kose, derviš uglednog roda, elegantan, učen i pjesnik, i to savršeni pjesnik, tako da mu u Bosni nema ravnog. Usto je još mještanin (Sarajlija), neženja, bjelobrad, ima dobro pamćenje, pun je znanja, ljubitelj je lijepe knjige i slikar (musavvir). Iako dobro poznaje gramatiku i sintaksu arapskog jezika, on ne želi da se (time) ističe. Odlično piše talik«.[8]

Osim toga Bašeskija je i u Nekrologiju, bilježeći 1195 (1780/81) godine Mejlijinu smrt, dao o njemu još i ove podatke:

»Kuranija derviš Mehmed-efendija, starac, pjesnik, koji se nije ženio, bio je timarnik, kaderija. Sa osobama iz viših krugova mnogo se družio i razgovarao«.[9]

S. Kemura tvrdi da je Mejlija godine 1106[10] (1694/95) uzeo inabet (svjedodžbu o stažu u vršenju šehovske dužnosti) od tadanjeg šejha Kaderiske tekije Hadži Salih-efendije Sekakije, a M. Handžić ide i dalje, pa kaže da je nakon smrti Sekakijine Mejlija postao šejhom Kaderiske tekije.

Prije svega moramo upozoriti na to da Mejlija nije mogao uzeti spomenuti inabet 1106 godine, jer on te godine ni po Kemurinim navodima nije bio još ni rođen. Velika je šteta što nam Kemura nije naveo odakle je uzeo podatke o spomenutom Sekakiji, a ja o njemu u meni pristupačnim izvorima nisam mogao naći spomena. Ni tvrdnja Handžićeva da je Mejlija bio šejh Kaderiske tekije nema osnova, jer bi to svakako Bašeskija spomenuo, pošto je i sam pripadao kaderiskom derviškom redu, i kao takav je svakako posjećivao Kaderisku tekiju. Međutim, Bašeskija za Mejliju izričito kaže samo *derviš,* a ne kaže *šejh.*

Mejlija je u nekim dokumentima kao i u natpisu na njegovom nadgrobnom spomeniku, kako ćemo to niže vidjeti, oslovljen sa titulom šejha, ali to još ne znači da je on morao biti i službeni šejh, odnosno šejh u nekoj tekiji, iako je posjedovao kvalifikacije za taj položaj.

Bašeskija spominje, kako smo to već vidjeli, da je Mejlija bio posjednik timara. Kao takav on je bio obavezan da sudjeluje u borbama i da izdržava za vrijeme borbe izvjestan broj vojnika. Kemura je objavio prepis kronograma što ga je Mejlija spjevao o osvojenju Ostroga u Crnoj Gori 1182 (1768) godine, a iz kojeg i Bašagić prenosi nekoliko stihova. Tim povodom oba autora tvrde da je Mejlija sudjelovao u toj borbi. Ali, s druge strane, sačuvala nam se jedna Mejlijina pjesma, koju on kao molbu upućuje tadašnjem bosanskom veziru Muhamed-paši Muhsinoviću[11] i u kojoj moli da ga vezir poštedi od odlaska u borbu. Mejlija tu kaže da on, istina, ima nešto timara, ali je to *čuruk-timar,* on poštiva poziv na borbu oglašen fermanom, jer se i na njega kao timarnika taj poziv odnosi, ali kaže da je ostario i kao takav za borbu nije više sposoban, nema ni oružja i teško mu je kao starcu poći na tako dalek put. Ova Mejlijina molba nije datirana, ali bi se upravo mogla odnositi na ovaj događaj, jer, kako vidimo, upućena je Muhsinoviću. Osim toga Mejlija je spomenuti kronogram o osvojenju Ostroga mogao sastaviti, a da i ne sudjeluje u tom pohodu.

Osim spomenutog kronograma o osvojenju Ostroga, Mejlija ima još jedan kronogram o pobjedi turske vojske pod vođstvom Osman-paše kod Mrcina u mjesecu rebiul-evvelu 1187(23 V—22 VI 1773).[12]

U vakufnami bogatog hafafa Hadži-Osmana, stanovnika Bakr-babine mahale u Sarajevu, spominje se Mejlija kao izvršitelj zakladnikove opo-

[6] R. Muderizović: Kronika Mula Mustafe Bašeskije, prijevod sa turskog, GZM XXX (1918), str. 61; Sarajevski nekrologij Mula Mustafe Bašeskije, GZM XXXI (1919), str. 50.

[7] Original Bašeskijine Kronike i Nekrologija nalazi se u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, zaveden pod inv. br. R-119. Svi podaci koje u ovoj radnji priopćujem od Bašeskije uzeti su iz originala. Sravnjivanjem sam, naime, ustanovio da je Muderizovićev prevod Bašeskijina Nekrologija netačan i jako manjkav, a i prevod Kronike ne odgovara originalu.

[8] Kronika L. 37.

[9] Nekrologij L. 89.

[10] Kod Kemure je ova godina napisana slovima, pa se prema tomu tu ne radi o štamparskoj grešci.

[11] Prepis u Kadićevoj Kronici, sv. VII, str. 227 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu.

[12] Kadić, Kronika, sv. IX, str. 170.

Sl. 2. Mejlino pismo od 11 I 1781 god.

ruke. Ova zakladnica je datirana i kod kadije legalizovana 20 ševala 1190 (3 XII 1776), a njome imenovani vakufi 600 groša u dobrotvorne svrhe.[13] Mejlija se još dva puta javlja kao svjedok pred sarajevskim kadijom, i to prvi put 1 džumada II 1191 (7 VII 1777) gdje je potpisan ovako: *Mejli šejh Mehmed efendi,*[14] a drugi put 9 zilhidže 1191 (9 I 1778) sa potpisom *Mejli Mehmed efendi.*[15] Inače, u svom pečatu, čiji nam se otisak sačuvao na dva Mejlijina pisma, a o kojima će malo niže biti govora, on se bilježi kao *Mehmed Mejli.*

Iz jednog ilama sarajevskog kadije Ahmed efendije Jahjaefendi-zade od 27 redžeba 1194 (30 IV 1780) saznajemo da je neki Hamza alajbeg Babče-ogli(?) iz Taslidže dugovao Mejliji Šejh Mehmed efendiji 363 groša i 30 para. Nakon smrti Hamzine njegov sin Abdulah-beg zanijekao je spomenuto dugovanje. Ovim se ilamom traži da se uputi bujruldija taslidžanskom muselimu Hasan-agi da naplati gornji iznos, jer je putem svjedoka utvrđeno da dugovanje postoji.[15a]

[13] Sidžil br. 18, str. 105. U istom sidžilu na str. 99—100 nalazi se popis ostavine ovoga hafafa, koja je procijenjena na 2,256.419 akči ili 9.400 groša i 4 pare. Bašeskija za Hadži Osmana, hafafa, između ostalog kaže da je bio pismen i načitan i da je mnogo dijelio milostinju.

[14] Sidžil br. 18, str. 167.

[15] Sidžil br. 19, str. 140.

[15a] Arhiv Gazi Husrevbegove biblioteke u Sarajevu, broj A 416.

Nije nam poznato da li je Mejlija kuda putovao, osim u Travnik, gdje ga je i smrt zatekla. U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i danas se čuvaju dva Mejlijina pisma, koja on upućuje tadašnjem sarajevskom muteselimu Derviš-begu Dženetiću. Prvo je datirano 19 (mjesec nije označen) 1194 (1780), a drugo 15 safera 1195 (11 I 1781).[16] Na oba pisma nalazi se Mejlijin pečat, na kojem u kružnici piše: »Haki dergah, Mehmed Mejli«, tj. »Prah tekije Mehmed Mejlija«. U prvom pismu Mejlija se raspituje za zdravlje svoje rodbine, prijatelja i poznanika od kojih neke i poimence nabraja i šalje im pozdrave. I drugo pismo je sličnog sadržaja, s tom razlikom što tu kaže da je odlučio doći u Sarajevo na proljeće (Nevrozi-firuz). Istina, u tim pismima nije naznačeno mjesto iz kojeg ih šalje, ali će biti svakako iz Travnika, jer je upravo 1195 godine, kako rekosmo, tamo i umro.

Ako sada pretpostavimo da je prvo Mejlijino pismo pisano najkasnije 19 zilhidže 1194, onda iz toga proizlazi da je on u Travniku boravio i živio svakako više od dva mjeseca.

Zašto je Mejlija išao u Travnik i čiji je bio tamo gost nisam mogao tačno ustanoviti. H. Mehmed Handžić tvrdi da je naš pjesnik otišao tadašnjem bosanskom veziru Abdulah-paši Defterdareviću da od njega traži sredstva za opravak tekije.[17]

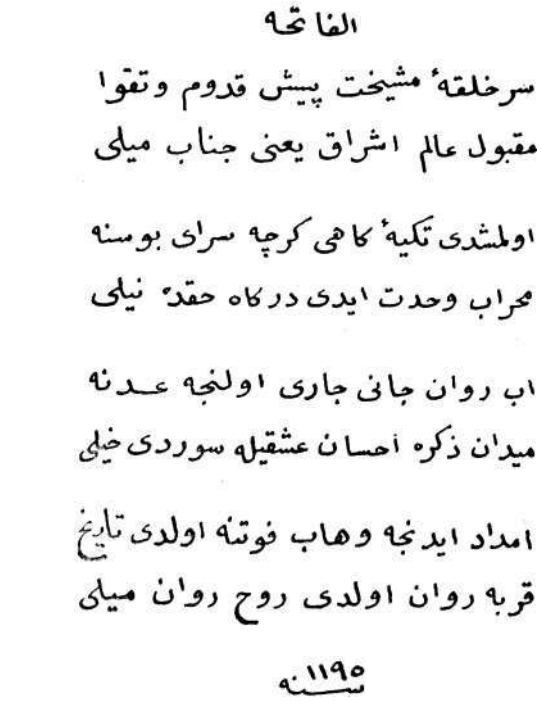
Na osnovu datuma na onom drugom Mejlijinu pismu možemo zaključiti da je on umro iza 15 safera 1195 (11 II 1781).

Mejlija je sahranjen u groblju kod Ibrahim-dedetova turbeta u Docu, nadomak Travnika. Na njegovu grobu i danas postoji nadgrobni spomenik i to samo uzglavni nišan, kome je nekom prilikom odbijen turban. S obzirom na to da je Mejlija derviš, kaderija, to mu je onda i turban bio derviški kauk kaderiskog reda, poput onih koji se vide na nišanima u dvorištu Sinanove tekije u Sarajevu. Po vrsti kamena (krečnjak), kao i po njegovoj obradi, zaključujemo da je Mejlijin nadgrobni spomenik djelo sarajevskog majstora. Na tom nišanu isklesan je natpis u četiri dvostiha na turskom jeziku, a napisan pismom nesh.[18] Pored fotosnimka ovog natpisa dajemo ovdje njegov prepis i prevod:

[16] Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, broj A 224 i 399.

[17] Alija Bejtić u svome radu »Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini« (v. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom sv. III—IV (1953) str. 228, bilješka 1) piše da se Mejlija zaputio u Travnik Abdulah-paši Defterdareviću s nekakvom molbom i da ga je nadomak Travnika u Docu obio grom.

[18] Mejlijin nadgrobni spomenik nalazi se pod zaštitom države.

الفاتحه

سرخلقهٔ مشیخت پیش قدوم وتقوا
مقبول عالم اشراق یعنی جناب میلی

اولمشدی تکیهٔ کاهی کرچه سرای بوسنه
محراب وحدت ایدی درگاه حقدهٔ نیلی

اب روان جانی جاری اولنجه عدنه
میدان ذکره احسان عشقیله سوردی خیلی

امداد ایدنجه وهاب فوتنه اولدی تاریخ
قربه روان اولدی روح روان میلی

سنه ۱۱۹۵

Fatiha!
Poglavica šejhova, prvak pobožnih ljudi,
Gospodin Mejlija, koji je priznat u duhovnom svijetu.
Njegova Tekija čak i u samom Sarajevu
Bijaše hram spoznaje božjeg jedinstva.
Njegova duša otišla je u Adn, poput tekuće vode.
On je odveo na polje zikra mnoge ljude
Uz pomoć »Vehhaba« izrečen je kronogram njegove smrti ovako:
Mejlina duša otišla je u blizinu (boga).
Godina 1195.«

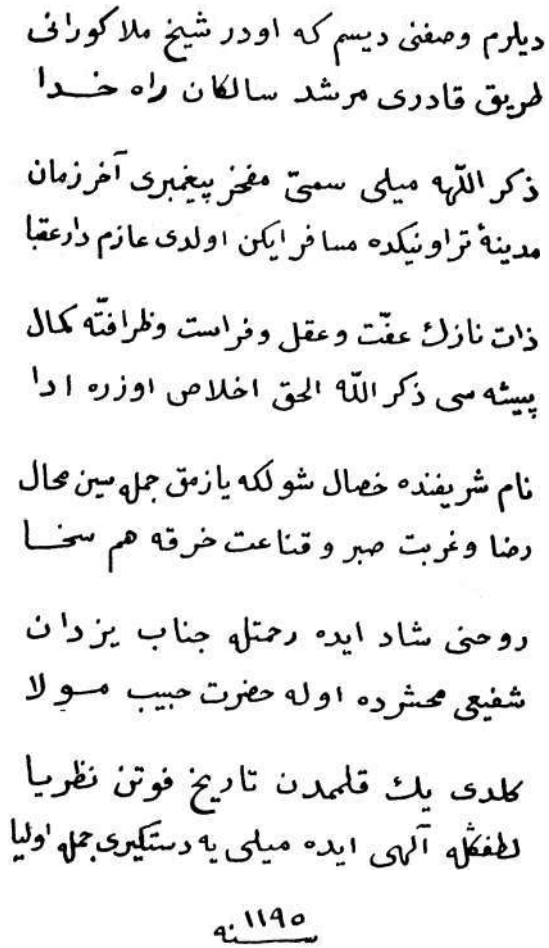
Autor toga natpisa je, kako to predaje kaže, Mejlijin mlađi savremenik, kadija, poznat pod pjesničkim pseudonimom »Vehbi«.[19] Za ovu predaju imamo donekle potvrdu i u samom natpisu. Naime, pjesnik kaže, da je Mejliji spjevao natpis uz pomoć »Vehhaba«. Ovdje je autor upotrijebio riječ »Vehhab« mjesto »Vehbi«, jer mu je upravo spomenuta riječ bila potrebna da dobije godinu Mejlijine smrti po ebdžed sistemu.

Osim ovog natpisa, isklesanog na Mejlijinom nišanu, sačuvao nam se još jedan kronogram o njegovoj smrti, koji mu je spjevao također njegov savremenik, sarajevski pjesnik Nazarija.[20]

Kako nam Nazarija u svom kronogramu pruža nekoliko podataka o Mejlijinom životu, to i njegov natpis ovdje donosimo u prepisu i prevodu:

[19] To je pjesnik Ahmed Zekić, rodom je iz Stoca. Umro je 1216 (1801) godine u Travniku kao sitte-kadija. O ovome pjesniku vidi: S. Bašagić, Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti GZM XXIV (1912), str. 359 i M. Handžić, Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana, Glasnik IVZ, god. 1934, str. 117.

[20] Nazari je pjesničko ime Mula Abdulaha Buregije (Burekovića), sina Hadži-Ahmedova iz Sarajeva. Umro je 1817 godine. Od njega nam se sačuvalo nekoliko kronograma u pjesmi od kojih je jedan i ovaj što ga je spjevao Mejliji.

دیارم وصفی دیسم که اودر شیخ ملا کورانی
طریق قادری مرشد سالکان راه خدا

ذکر الله میلی سمتی مفخر پیغمبری آخرزمان
مدینهٔ تراونیکده مسافر ایکن اولدی عازم دارعقبا

ذات نازك عفت وعقل وفراست وظرافته کمال
پیشه سی ذکر الله الحق اخلاص اوزره ادا

نام شریفنده خصال شوله که یازمق جمله سین محال
رضا وغربت صبر و قناعت خرقه هم سخا

روحی شاد ایده رحمته جناب یزدان
شفیعی محشرده اوله حضرت حبیب مولا

کلدی یك قلمدن تاریخ فوتن نظریا
لطفکله الهی ایده میلی یه دستگیری جمله اولیا

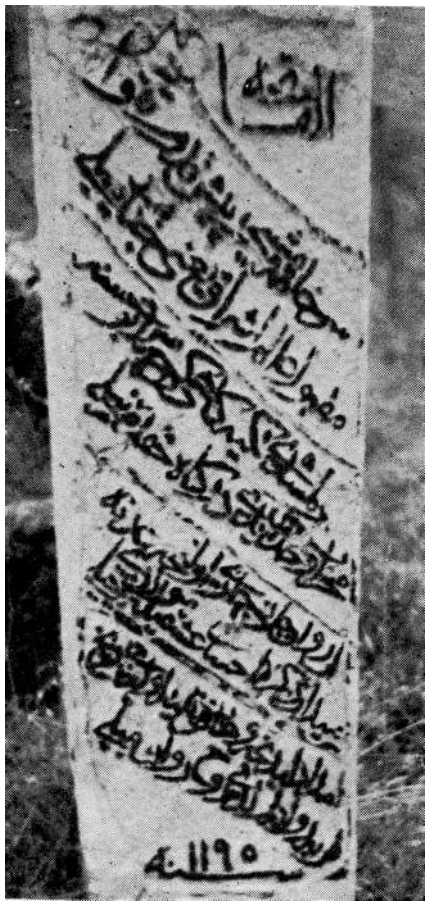
سنه ۱۱۹۵

»Šta da kažem i kako da opišem šejha Mula Kuraniju. On je voda derviša kaderiskog (derviškog) reda,
Imenjak je posljednjeg božijeg vjerovjesnika (Muhameda), koji je naginjao (mejli) spominjanju boga.
Kao gost u Travniku preselio se u vječnu kuću.
On je bio nježna i čedna osoba sa savršenom pameću i elegancijom,
Prednjačio je u iskrenom spominjanju Istinitog.
Nemoguće je opisati sve lijepe osobine njegove ličnosti,
Bio je zadovoljan (s onim što ima), strpljiv, a (na ovom svijetu smatrao je sebe) za putnika i bio usto darežljiv.
Uzvišeni bog neka obraduje njegovu čistu dušu sa svojom milošću,
A na sudnjem danu neka mu je zagovornik miljenik Gospodara.
Nazarija mu s jednim potezem pera napisa kronogram smrti ovako:
Bože, tvojom milošću neka svi bogougodnici prime (u svoj krug) Mejliju!
Godina 1195.«

Prepis ovoga natpisa našao sam u Kadića Kronici[21] i u jednoj rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu.[22] U oba prepisa je ispod teksta natpisa stavljena brojkama 1195 godina, ali preračunavanjem brojčane vrijednosti slova u

[21] Kronika sv. XI, str. 40.

[22] Inv. broj 31/53.

Sl. 3. Natpis na Mejlijinu nišanu u Docu

kronostihu nisam mogao dobiti zbir 1195. Tekst kronostiha je isti u oba prepisa.

Prije nego što pređemo na obradu natpisa, potrebno je da i o ostalim Mejlijinim pjesmama progovorimo nekoliko riječi i da se, bar u najkraćim crtama, upoznamo sa njihovim sadržajem. Osim 50 natpisa, koliko sam ih dosad prikupio i koje ćemo ovdje obraditi, poznata su mi još 32 Mejlijina pjesnička sastava. Od tih su, opet, 13 pjesama kronogrami, ispjevani u raznim prigodama: dobrodošlice vezirima, kadijama i drugim ličnostima, kronogrami o pobjedama turske vojske i drugo. Kako ovih 13 pjesama imaju datume, to ćemo ih ovdje kronološki nabrojiti.

1. Dobrodošlica Hekim-ogli Ali-paši prilikom njegova dolaska po treći put za vezira u Bosnu 1160 (1747) godine. Pjesma ima 13 dvostiha.

2. Dobrodošlica kadiji Arif-efendiji, koju Mejlija pjeva povodom postavljanja toga kadije za munlu godine 1161 (1748). Pjesma se sastoji od 15 dvostiha.

3. Dobrodošlica od 23 distihona Muhamed-paši Kukavici prilikom njegova dolaska u Sarajevo 1166 (1752/53) godine.

4. Čestitka sarajevskom kadiji Musa-zade (Mušicu) povodom rođenja kćeri mu Fatime godine 1168 (1754/55).

5. Dobrodošlica Kamil Ahmed-paši, kada je 1169 (1755/56) godine došao na položaj bosanskog vezira. Ta pjesma ima 25 distihona. Nabrajajući vrline spomenutog vezira Mejlija kaže da je vrstan državnik i da je poslat u Bosnu da uspostavi red i sigurnost. Iz pjesme saznajemo i to da je vezir stigao u Bosnu na Kurban-bajram spomenute godine.[23]

6. Kronogram od 7 distihona što ga je Mejlija spjevao 1174 (1760/61) godine kada je završio prepisivanje Kaimina Varidata; o ovom kronogramu biće govora kod obrade Mejlijinih kaligrafskih radova.

7. Čestitka sultanu Abdul-Hamidu 1181 i 1186 godine.

8. Spomenuti kronogram o pobjedi turske vojske kod Ostroga u Crnoj Gori 1182 (1768/69).

9. Dobrodošlica sarajevskom kadiji Muhamed Emin-efendiji iz 1186 (1772) godine.[24] Pjesma ima 11 dvostiha.

10. Dobrodošlica sarajevskom kadiji Ahmed-efendiji prilikom njegova dolaska u Sarajevo 1187 (1773/4) godine. Pjesma se sastoji od 13 distihona.

11. Kronogram u 12 distihona o pobjedi kod mjesta Mrcine u Crnoj Gori 1187 (1773/74) god.

12. Bajramska čestitka bosanskom veziru Abdulah-paši (Defterdareviću). Ispod teksta pjesme stavljena je godina 1195, ali ta godina u kronostihu nije izražena slovima. Ova Mejlijina pjesma poznata je pod imenom »Idijja«.[25]

13. Mejlijina molba u 20 dvostiha, kojom traži da bude oslobođen od odlaska na vojnu u Crnu Goru. Pjesma nema označene godine, ali bi, kako je to i ranije spomenuto, mogla biti iz 1182 godine (1769).

Ostale Mejlijine sačuvane pjesme, njih 18 na broju, većinom su gazeli lirske sadržine. Od tih pjesama dosada su objavljene samo dvije: Kemura je u Kalendaru Gajret[26] objavio prepis jednog gazela, a M. Handžić donio je prepis i prevod Mejlijine pjesme o Sarajevu.[27]

Kako je Mejlija bio derviš, to su i njegove lirske pjesme protkane misticizmom. Zanimljivo je napomenuti da Mejlija u jednoj pjesmi lirskog sadržaja u zadnjem stihu kaže za sebe da je vrstan i sasvim rijedak pjesnik.[28]

---

[23] Kurban-bajram 1169 godine trajao je od 6 do 9 IX 1756.

[24] Bašeskija kaže da je ovaj kadija stigao u Sarajevo 1 muharema 1186 (4 IV 1772).

[25] Prepis ove pjesme objavljen je u listu »Vatan« od 26 marta (šubata 1897), broj 636.

[26] God. I (1906/907), str. 96.

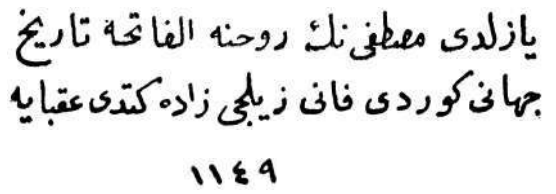
[27] O. c. p., str. 248.

[28] Prepis pjesme vidi u Kadićevoj Kronici sv. X, str. 37. Napominjemo da je Kadić sakupio i u svoju Kroniku uvrstio veći broj Mejlijinih pjesničkih sastava.

II. MEJLIJINA EPIGRAFIKA

1 Natpis na nadgrobnom spomeniku Zildže (Zildži-zade) Mustafe. — God. 1149. — Prepis natpisa nalazi se u Kronici Muhamed E. Kadića.[29] Original natpisa nije sačuvan, a Kadić ga je, vjerovatno prepisao iz neke zbirke, a ne direktno sa nadgrobnog spomenika, jer kaže da mu nije poznato na kojem je mjestu u Sarajevu sahranjen Zildžo o kome se u ovom natpisu govori.

Tekst:

Prevod:

»Napisan je Mustafi — za njegovu dušu Fatiha! — ovaj kronogram:

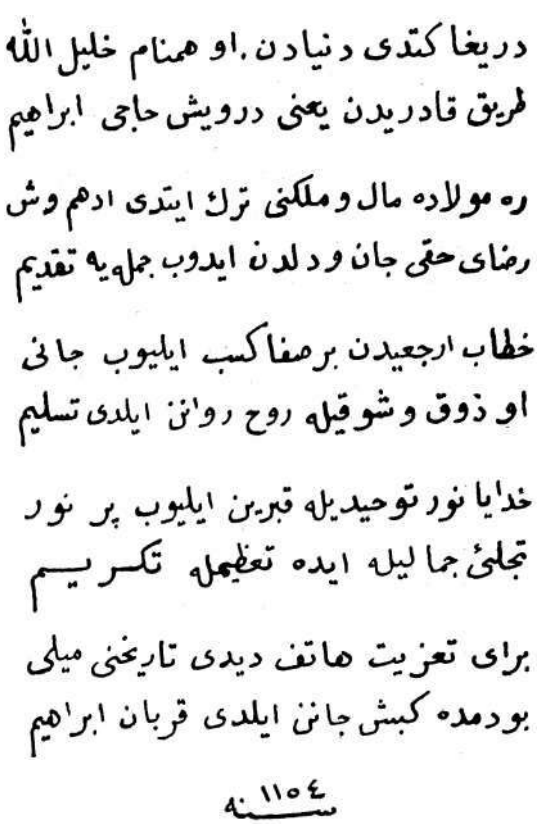
Zildži-zade je vidio prolaznost svijeta pa preseli u vječnost.

Godina 1149[30]

Brojčana vrijednost kronostiha u ovom natpisu daje nam godinu 1149, a ta je godina brojkama napisana i kod Kadića, koji je zabilježio da je ovaj natpis spjevao Mejlija. O ovom Zildži nemamo drugih podataka.

2 Natpis na nadgrobnom spomeniku derviša Hadži-Ibrahima. God. 1154. — I ovaj natpis prepisao sam od Kadića.[31] Nije mi poznato gdje je sahranjen derviš Ibrahim, jer na terenu nisam našao njegova nadgrobnog spomenika, a o tome nam ni Kadić nije ništa zabilježio.

Tekst:

Prevod:

»O žalosti, imenjak božijeg prijatelja (vjerovjesnika Ibrahima) otišao je s ovoga svijeta!

tj. derviš Hadži Ibrahim, pripadnik kaderiskog reda.

Na putu Gospodara napustio je bogatstvo i imetak, poput Edhema.[32]

Od srca i duše sve je žrtvovao da bi postigao božje zadovoljstvo.

Naredbom »Povrati se!«[33] *njegova je duša našla mir.*

On je sa užitkom i ljubavlju predao dušu.

Bože, njegov grob neka je ispunjen svjetlom (tvoga) jedinstva.

I neka je dostojno počašćen pojavom tvoje ljepote!

Mejlija! U svrhu saučešća neviđeni glas izreče mu (ovaj) kronostih:

Ibrahim ovoga časa prinese na žrtvenik svoju dušu kao žrtvu.

Godina 1154.«

[29] Sv. VI, str. 240.

[30] Ovu 1149 hidžretsku godinu kao i ostale hidžretske godine Mejlijinih natpisa, koje objavljujemo, preračunate u godine po novoj eri donosimo na kraju ovoga članka.

[31] Kronika sv. VI, str. 393.

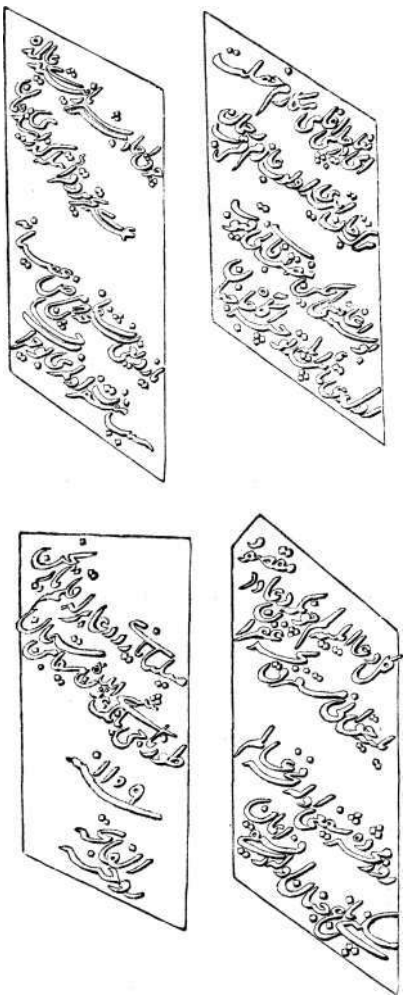
[32] Ovdje pjesnik aludira na Ibrahima, sina Edhemova, poznatog asketu i mistika, koji je napustio Belh, gdje mu je otac bio vladar nakon čega je dugo godina lutao po pećinama i pustinjama odričući se svih ovozemnih dobara. Umro je u Šamu.

[33] Pjesnik misli na citat iz Kurana, sura 89, aje 28.

Kod prepisa ovog natpisa Kadić bilježi da je pokojnik bio šejh Silahdar Mustafa-pašine (Sinanove) tekije u Sarajevu. Inače o derviš Ibrahimu drugih podataka nemamo.

3. Natpis na nadgrobnom spomeniku bosanskog age čelebi-age turnadži-baše. God. 1154. — Ovaj turnadži-baša sahranjen je u dvorištu Ferhadije džamije u Sarajevu, gdje mu se i danas nalazi nadgrobni spomenik s ovim natpisom. Natpis je isklesan na sve četiri strane uzglavnog nišana, koji ima osnovicu 17 X 17 cm, a visinu 1 m. Uzglavni nišan ima na sebi janičarsku kapu. Grob turnadži-baše ograđen je lijepo tesanim velikim kamenim pločama. Faksimil i prevod natpisa objavio je Kemura.[34]

Tekst:

Prevod:

»O žalosti! Čelebi-aga, plemenitih osobina,
Odluči približiti se Milostivom i ispusti dušu.
Ostavljajući privremeni položaj bosanskog age,
Dodijeliše mu se vječne rajske časti.
Mnogo... napisao je za života,[35]
I čitav život je proveo u pisanju i čitanju.
Primjerak djela Šifa[36] *kojeg je prepisao njemu je lijek protiv nepokornosti,*
Pa neće li mu to dobro djelo biti uzrok oprostu njegovih grijeha.
Dođi da molimo, jer je molitva (dua) svrha:
Neka ga Istiniti uroni u more svoga praštanja.
Na Sudnjem danu neka mu je zagovornik ponos svijeta (Muhamed),
Neka se nastani u rajskim vrtovima i neka mu je vjera drug.
Mejlija! S molitvom, dodajući jedan, izrečen mu je kronogram (smrti) ovako:
Neka Slavljeni učini turnadži-baši raj Adn mjestom boravka.
Za njegovu dušu Fatiha!
Godina 1159.«

U natpisu, kako vidimo, nije spomenuto ime ovog turnadži-baše. Obzirom na to da pjesnik pokojniku daje titulu čelebi možemo zaključiti da je ovaj janičarski aga bio učen čovjek, jer se titula čelebi davala samo učenim ljudima.

Spomenuti janičarski aga svakako je stanovao u janičarskom odžaku, koji se nalazio u blizini groblja Ferhadije džamije, upravo na mjestu današnje sarajevske katedrale.

4. Natpis na nadgrobnom spomeniku Dženetića Muhamed-bega. God. 1159. — Kadić u svojoj kronici,[37] iz koje sam uzeo prepis ovoga natpisa, bilježi da je Muhamed-beg sahranjen u groblju na Hanbinoj Carini u Sarajevu. Međutim u spomenutom groblju danas nisam našao nadgrobnog spomenika s ovim natpisom.

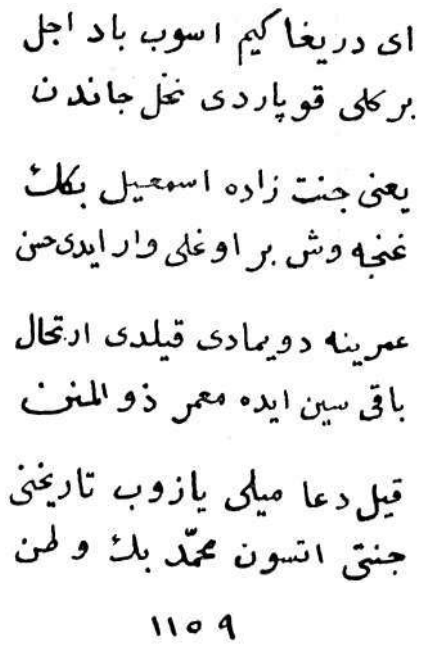
[34] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XXIII, (1911), str. 336—337.

[35] U ovom stihu dvije riječi su nejasno napisane i zato nepročitane. Kemura taj dio prevodi ovako: »Mnogo je lijepih hadisa preveo«. Iz toga proizlazi da je on te dvije riječi čitao »ehadisi šerif«, ali ja to u originalu nisam mogao pročitati.

[36] Pjesnik svakako aludira na poznato djelo iz islamske tradicije koje nosi naslov »Elšifa fi tarifi hukukil Mustafa« a kojeg je napisao Hafiz Ebulfadl Ijad El-Jahsubi.

[37] Sv. VI, str. 113.

Tekst:

Prevod:

»O žalosti! Puhnuo je vjetar sudbine (edžela),
I iščupao jednu ružu iz vrta duša,
Tj. Dženetić Smail-beg imao je jednog, poput pupoljka lijepog sina,
Koji ne osjetivši život preseli na drugi svijet.
Neka mu dobročinitelj (bog) podijeli lijepu vječnost.
Mejlija! Pišući mu kronogram smrti učini dovu:
Neka je dženet (raj) Muhamed-begu stalno mjesto boravka.
1159.«

Dženetić Muhamed-beg je sin Smail-begov, a unuk Ahmed-begov. Umro je, kako to iz natpisa saznajemo, vrlo mlad, prije svoga oca i djeda, jer mu je djed umro 1748, a otac 1777. O njima će biti govora u natpisima broj 6 i 45.

O Muhamed-begu nemamo drugih podataka osim ovoga natpisa, a o njemu nije ništa zabilježio ni H. Kreševljaković u svojoj posebnoj radnji o Dženetićima.[38]

5. Natpis povodom smrti Mustafa-efendije (Selaniklije), kaderiskog šejha. God. 1161. — Da li je kada ovaj natpis stajao na nadgrobnom spomeniku šejha Mustafe, nije mi poznato, kao ni to gdje je ovaj šejh pokopan, jer nam o tome ništa ne bilježi ni Kadić, od kojeg sam uzeo prepis ovoga natpisa.[39]

[38] Hamdija Kreševljaković; Dženetići, Radovi II, Naučno društvo NR BiH (1954), str. 111—163.
[39] Kronika, sv. VI, str. 115.

Tekst:

Prevod:

»Voda (muršid) onih koji su na božjem putu,
Predvodnik skupine siromašnih i bogu odanih derviša.
On rješava nejasnoće nauke suluka (misticizma),
Poznavalac je tajne božijih imena.
On je sunce na nebu kutbijeta,
Pretstavnik visokog tarikata.
Učeni čovjek koji je spoznao boga,
Savršeni šejh, odabranik loze Muhamedove (Ali-aba).
Mustafa, kaderiski šejh,
Kojem ravna svijet nije vidio.
Najčasniji čovjek svoga vremena,
Prednjačio je u pobožnostima i asketizmu.
Kada je čuo zapovijed (božiju) »Povrati se!«,
Ispusti dušu i odluči (preseliti se) u vječnost.
Kako neviđeno iščeznu sa zemaljskog carstva,
Saznao je da nije vječna ova prolazna kuća.
Konačno je napustio vlasništvo materijalnog svijeta,
A za to mu Istiniti dodijeli mjesto u duhovnom svijetu.
Pri rastanku on ostavi svoje drugove,
I uze sebi za utočište raj Adn.
Neka Uzvišeni osvijetli njegov čisti grob svjetlom jedinstva.
Neka ga bog počasti sastankom (vusletom),
A na sudnjem danu neka mu je zagovornik djed (Muhamed).
Mejlija mu napisa kronogram u obliku molitve, dodajući jedan:
Neka Gospodar podijeli milost njegovoj duši.
1160.«

Kada saberemo brojčanu vrijednost slova u zadnjem stihu ovoga natpisa, dodajući tomu 1, dobićemo godinu 1161, a ne 1160, kako je to pogrešno zabilježio Kadić. On je, vjerovatno, kod preračunavanja previdio pjesnikovu napomenu da zbiru brojčane vrijednosti kronostiha treba dodati 1.

Kadić spominje da je šejh Mustafa umro u Sarajevu i da je bio šejh Kaderiske tekije, ali ne kaže koje, da li one u Sarajevu ili koje druge.

6. Natpis na nadgrobnom spomeniku Dženetića Ahmed-age. God. 1161. — Prepis natpisa našao sam u Kadića.[40] On kaže da je pokojnik sahranjen u groblju na Hanbinoj Carini u Sarajevu i da je on direktno s nadgrobnog spomenika Ahmed-agina prepisao ovaj natpis. Međutim, u spomenutom groblju danas nema više nišana s ovim natpisom.

Tekst:

ای دریغا احمد اغا جنتی ایلدی دنیای فانیدن خرام
حزنیله اولاد اتباعك قیوب عزم عقبا ایلدی اول نیك نام
بویله مبذول النعم برخاندان شهریزده قالمدی حالا کلام
حق تعالی قبرینی پرنور ایده هم شفاعت ایلیه فخرالانام
دیدیلر تاریخ فوتن میلیا
اولا جنت زاده یه جنت مقام
۱۱۶۱

Prevod:

O žalosti! Ahmed-aga Dženetić ode sa prolaznog svijeta.

Taj dobri čovjek odluči se za vječnost i ostavi u tuzi djecu i prijatelje.

Prepričava se da iza njega nije ostao u našem gradu ovako darežljiv gostoprimac.

Uzvišeni bog neka njegov grob ispuni svjetlom,
I neka se za njega zauzme ponos svijeta (Muhamed)

Mejlija: Kronogram njegove (pokojnikove) smrti izrekoše ovako:

Dženetiću neka je mjesto u dženetu (raju).
1161.«

Ahmed-aga Dženetić je sin Hadži Alijin. Umro je nešto prije 19 I 1748, jer se toga dana raspravljalo pred sarajevskim kadijom o njegovoj ostavim. Nasljedili su ga sinovi Smail, Ferhad i Mustafa i kći Hadži-Nefisa. Stanovao je u Kečedži Sinanovoj mahali u Sarajevu.

O ovom Ahmed-agi i uopće o Dženetićima vidi već citiranu posebnu radnju »Dženetići« od H. Kreševljakovića.

7. Natpis na nadgrobnom spomeniku Osman-bega Mustafabegovića u Repovcima. God. 1164. — Osman-beg je sahranjen u turbetu u Repovcima u konjičkom srezu. U ovom turbetu imaju još tri groba označena nadgrobnim spomenicima, ali na njima nema natpisa. Nišani Osman-bega rađeni su iz kamena krečnjaka, a turban njegova uzglavnog nišana ima oblik turbana kakav se stavlja na nišane učenih ljudi. Uzglavni nišan ima sljedeće dimenzije: vis. 90 cm a osnovicu 15X14 cm.

Sl. 4

Tekst prikazuje sl. 4.

Prevod:

Šteta! Mustafbeg-zade (Mustafabegović) Osman-beg
Predao je dušu i otišao u vječnost.
Istiniti bog neka se smiluje njegovoj duši
I neka duša pokojnika ode u raj Adn.
Kronogram smrti njegove izreče Mejlija ovako:
Sada se Osmanbeg odluči za raj.
Godina 1166.«

Kada saberemo brojčanu vrijednost slova u kronostihu dobićemo godinu 1144. Da bismo dobili 1164 godinu koja je i brojkama isklesana ispod teksta ovog natpisa trebali bi riječi »beg« i »kldi« pisati sa slovom »j«. Vjerovatno je pjesnik to imao u vidu, ali je kod prepisivanja ili klesanja natpisa došlo do ispuštanja ovih slova.

8. Natpis na Duradžik Hadži-Ahmedovoj džamiji u Sarajevu. God. 1166. — Nije mi poznato da li je ovaj natpis kada stajao na spomeniku, a ni Kadić[41] nam o tome ništa ne kaže, a od kojeg sam uzeo prepis ovoga natpisa.

Tekst:

سنی فخر عالم حضرت پاشای بی همتا وزیر پرکرم عالی همم دستور اعظم را
دیار بوسنه یه والی اولنجه عزو دولتله کوکلر یاپدی ابنا ایلدی خیرات لایحصی
خصوصا شمدی برخیره موفق قیلدك ای حق کورنلر دیر زهی توفیق لطف حضرت مولا
ایدوب صرف هم شهر سرایده یاپدی برجامع نه یاپمش بویله بربانی نه کورمش مثلی دنیا
نه جامع قطعهٔ مقبولهٔ فردوس اعلادر سزافراش اولسه ساکنان عالم بالا
خدا بانیٔ ذیشان جهاندن بردوام ایتسون اساس دولتی روی فنایی کورمیه لطفا
تماشا ایلیوب رسمن دیدی تاریخنی میلی نه نازك معبد بالا مثال مسجد اقصی
۱۱۶۶

[40] Kronika, sv. VI, str. 164.

[41] Kronika, sv. VI, str. 187.

Prevod:

»Imenjak ponosa svijeta (Muhameda), veliki paša kojem nema ravnog,

Neobično plemeniti i odlučni vezir poput Asafa,[42]

Upravljajući kao valija časno i državnički pokrajinom Bosnom,

Rado je podizao građevine; osnovao je bezbroj zadužbina.

A posebno danas mu Istiniti omogući da učini jedno dobro djelo,

Oni koji vide (to djelo) kažu: lijepa li je uputa Svevišnjeg boga.

Uložio je trud i u šeher Sarajevu podigao jednu džamiju,

Kakvu ne podiže nijedan dobrotvor i kojoj svijet ravne nije vidio.

Ona (džamija) je omiljeni kutak uzvišenog raja Firdevsa,

I dolična je da bude skrovište stanovnika visokog svijeta.

Bože, časnog dobrotvora trajno poživi,

A temelji njegove vladavine neka nikada ne propadnu.

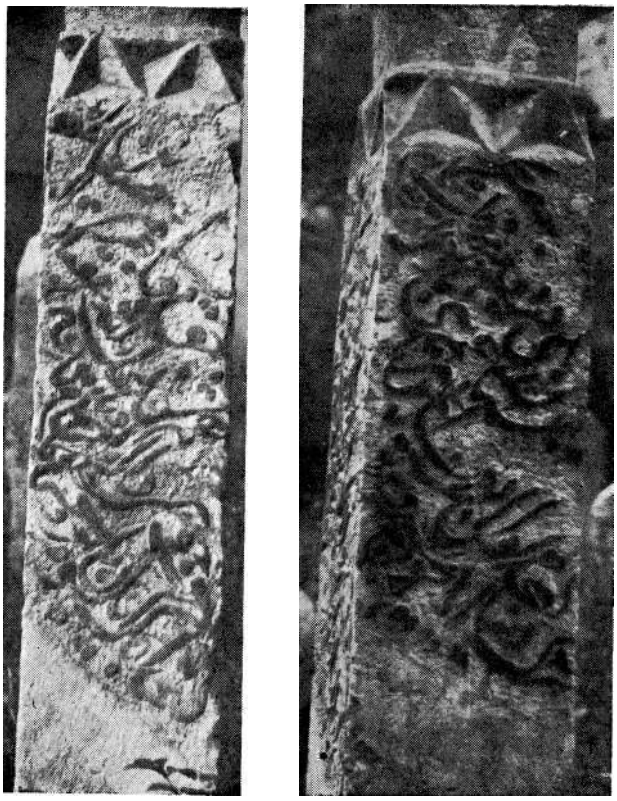
Promatrajući Mejlija ovu građevinu, izreče joj kronogram ovako:

Kako je lijepa ova visoka građevina, poput Mesdžidi-aksata![43]

Godina 1166.«

Kadić uz prepis ovog natpisa bilježi da je bosanski valija Muhamed-paša Kukavica godine 1752/53 obnovio Duradžik Hadži-Ahmedovu džamiju i uz nju sagradio kamenitu munaru, a da je ova džamija stradala u velikom požaru Sarajeva 1697 godine i da nije obnovljena sve do Kukavičina vremena.

9. Natpis na nadgrobnom spomeniku ćehaje Husein-age. God. 1167. — Na grobu ovog Husein-age, pokopanog u dvorištu Careve džamije u Sarajevu, i danas postoji nadgrobni spomenik s ovim natpisom. Natpis je isklesan sa dvije strane uzglavnog nišana osnovice 17 X 17 cm, a visina mu je 1,20 m. Pismo, iako krupno, ipak dosta komplikovano i više naginje dželi pismu. Slova su ponegdje oštećena. Uzglavni nišan ima turban kakav susrećemo na nišanima učenih ljudi toga vremena. Grob pokojnika ograđen je tesanim kamenim pločama.

Sl. 5 i 6

Tekst prikazuju slike 5 i 6.

Prevod:

»O žalosti! Još jednu osobu plemenitih osobina uništi vjetar sudbine.

Čehaja bosanskog valije, po imenu Husein-aga, napusti ovaj svijet i ode u vječnost.

Uzvišeni bog neka mu (pokojniku) oprosti grijehe,

A za njega neka traži oprosta božji miljenik (Muhamed).

Sa dževher slovima[44] *Mejlija mu izreče kronogram smrti ovako:*

Ćehaju-bega neka bog nagradi rajem Firdevsa.«

U originalu natpisa, kako vidimo, godina nije izražena brojkama, a sabiranjem brojčane vrijednosti slova sa diakritičkim znakovima u kronostihu dobivamo hidžretsku godinu 1167. Ovaj Husein-aga mogao bi biti ćehaja bosanskog vezira Mehmed-paše Kukavice. To zaključujemo na osnovu jednog podatka iz Bašeskijina Nekrologija, koji među osobama pomrlim do 1170 (1576/7) spominje i Husein-efendiju, ćehaju paše Kukavice.

[42] Asaf je ime legendarnom veziru Salamonovu.
[43] Džamija u Kudusu u Jerusalimu.
[44] tj. arapska slova sa diakritičkim znakovima.

10. Natpis o gradnji konaka Dženetića Smail-bega. God. 1170. — Prepis natpisa sačuvao nam se kod Kadića.[45] On kaže da je ovaj natpis stajao više prozora u velikom ćošku (primaćoj sobi) Smail-begova konaka u Jagdžizade Hadži-Ahmedovoj mahali (Gornjoj Ćemaluši) u Sarajevu.

Tekst:

تعالی الله زهی بیت فرخنجش نشاط افزا
خوشا نوطرح رعناجای بی مانند بی همتا

جناب ابن جنت زاده اسمعیل بك یعنی
سعادتله بو بیت دلکشایی ایلدی ابنا

زهی کاشانه کیم رسم دلاویزین کورنلردیر
سرای جنت فردوسدن بر قطعه در کویا

لسان حالیله هر روزنی باد صبایه دیر
کل ای آواره اشته سکا لایق مسکن وماوا

ایچنده ذوق ایده اولاد احبا بیله بایشی
اولوب دار النعم معمور اوله درد تجه بو دنیا

دیدی اتمای سالنده اکا میلی بو تاریخی
قیلدی اسمعیل بك احیا بو قصری دلکشا

سنه ۱۱۷۰

Prevod:

»Uzvišeni bože! Krasna li je (ova) sretna kuća koja povećava raspoloženje,
Sagrađena je po novom planu i na najljepšem mjestu.
Tj, gospodin Smail-beg Dženeti-zade (Dženetić),
Srećno napravi ovu lijepu kuću.
Svi posmatrači reći će: lijepa li je (ova kuća)
Kao da je kutak dvora raja Firdevsa.
Svojim stanjem svakog dana ona jutarnjem povjetarcu veli:
Dođi skitnico, evo za tebe dostojna mjesta i skloništa.
Neka u njoj uživa vlasnik sa svojom djecom i prijateljima,
I neka je ova kuća dobročinstva nastanjena dok je svijeta i vijeka.
U godini njezina dovršenja izreče joj Mejlija ovaj kronogram:
Smail-beg sagradi ovaj srećni dvorac.
Godina 1170.«

[45] Kronika, sv. VII, str. 224.

Sl. 7

Prema brojčanoj vrijednosti slova u zadnjem stihu ovog natpisa konak Dženetića sagrađen je godine H. 1170, a ne 1180 kako je to nekom omaškom zabilježio H. Kreševljaković.[46]

Kreševljaković između ostalog spominje da je muški ćošak Dženetića konaka bio sastajalište ne samo feudalne gospode nego i duhovne aristokracije, dok su na životu bili Smail-beg i njegovi sinovi i unuci. Pored brojne uleme, što je tu dolazila, naročiti je bio gost šejh Mehmed-efendija Mejlija, koji je, kako vidimo, spjevao i natpis o gradnji ovoga konaka.

Konak Dženetića porušen je u ljeto 1942 godine. S njim je nestalo i ovog natpisa.

11. Natpis na nadgrobnom spomeniku Mustafa-bega. God. 1170. — Nadgrobni spomenik na kome je isklesan ovaj natpis nalazi se i danas na grobu nekog Mustafa-bega u groblju na Alifakovcu, s lijevu stranu puta Alifakovac — Kozja Ćuprija. Uzglavni nišan ima osnovicu 18 X 18 cm, a visok je 95 cm, dok je nožni nišan osmerokutne osnovice s piramidalnim završetkom. Turban uzglavnog nišana ima oblik nišana uleme. Grob Mustafa-bega ograđen je tesanim kamenim pločama.

Tekst prikazuje slika 7.

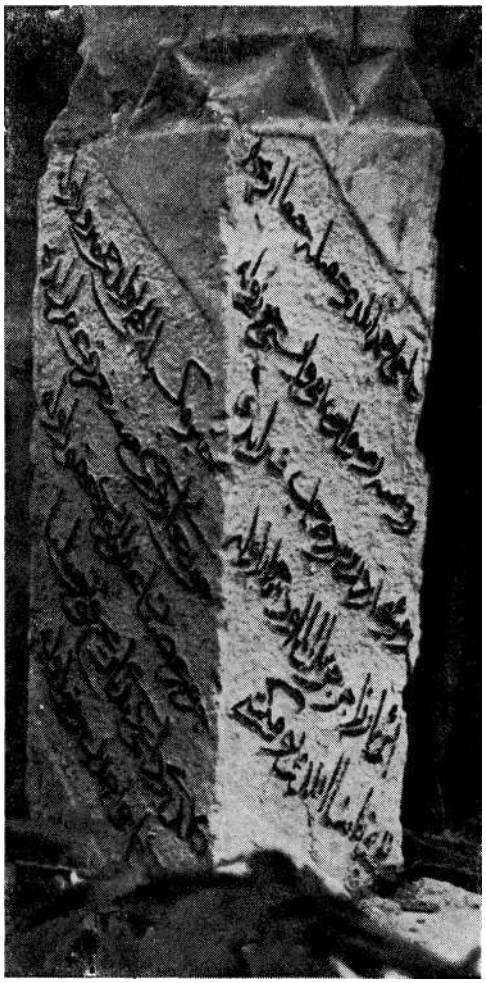
Prevod:

»O žalosti! Preseli se Mustafa-beg u vječnost,
Neka Gospodar učini uzvišenim njegovo boravište i utočište.
S velikim uzdahom izrekoh mu, Mejlija! kronogram (smrti ovako):
Raj Firdevs neka je počivalište Mustafa-begu.
Godina 1170.«

[46] O. c. p. str. 159.

12. Natpis na nadgrobnom spomeniku Hadži-Ahmeda. God. 1171. — Taj Hadži-Ahmed sahranjen je u dvorištu Kučuk-Katibove džamije (Nad Mlinima), gdje mu se i danas nalazi nadgrobni spomenik s ovim natpisom. Natpis je isklesan na dvije strane uzglavnoga nišana, koji ima turban u gužve klesane dosta precizno. Nožni nišan je osmerokutnik s prizmastim završetkom, a ima visinu kao i uzglavni. Pismo dosta lijep i krupan nestalik.

Kod ovoga natpisa karakteristično je to što na slova nisu stavljeni diakritički znakovi, osim na njih nekoliko, kako se to vidi i na fotografskom snimku natpisa. Kako se riječi na koje nisu stavljeni rečeni znaci mogu čitati na više načina, a time im se mijenja i njihovo značenje, to sam donio ovdje i prepis ovoga natpisa i na sve njegove riječi stavio potrebne znakove da se može vidjeti kako sam te riječi čitao.

Sl. 8

Tekst (vidi sl. 8):

حاجی احمد ایلدی عقبایه حیفا ارتحال
روضهٔ رضوان مقامی وانیسی حور اوله

زمرهٔ تجاردن برمرد صاحب خیر ایدی
. . . . وز اجرجزیل ایله اوده ماجوراوله

حسبة لله ابنا ایلدی بو مکتبی
خیرمکسبله الهی اولدخی مبرور اوله

حق تعالی روحنی مستغرق غفران ایده
جرم عصیان عفو اولوب مغفور اوله

کلدی بر داعی دیدی تاریخ فوتن میلیا
مرقدی یارب بوحاجی احمدك پرنوراوله

Prevod:

»Šteta! Hadži-Ahmed se preseli u vječnost.
Rajska bašća Ridvan neka mu je boravište, a društvo rajske ljepotice.
On bijaše ugledni dobrotvor medu trgovcima,
Neka mu je zato obilna nagrada (na sudnjem danu).
U ime boga sagradio je ovaj mekteb,
Bože, nagradi ga za to dobro djelo.
Uzvišeni bog neka ga primi u more svoga oprosta,
I neka mu greške i grijehe oprosti.
Mejlija! Dođe jedan molitelj i ovako mu izreče smrtni kronogram:
Bože, ležište (grob) ovog Hadži-Ahmeda ispuni svjetlo.«

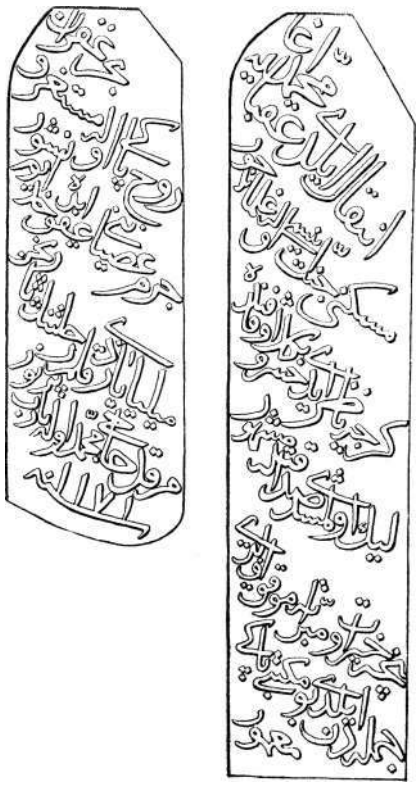
U originalu natpisa godina, kako vidimo, nije označena brojkama, a preračunavanjem brojčane vrijednosti pojedinih slova kronostiha dobivamo godinu 1171.

13. Natpis na nadgrobnom spomeniku Muhamed-age, nadzornika Husrev-begova vakufa. God. 1171. — Faksimil i prevod natpisa objavio je Kemura,[47] odakle ga ovdje prenosimo. Nadgrobni spomenik Muhamed-age stajao je u dvorištu Kalin Hadži-Ali-

[47] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe GZM XXIII 1911, str. 207.

jine džamije u Sarajevu, a koji je zajedno s natpisom nestao 1948 godine kada je ovaj prostor iskorišten za stanbenu izgradnju. O obliku nadgrobnog spomenika Muhamed-age Kemura nam ne daje pobliže podatke.

Tekst:

Prevod:

»Muhamed-aga se preseli u vječnost,
U raju neka mu je društvo rajski dječaci i ljepotice.
Kao nadzornik Husrev-begova vakufa,
Bijaše na glasu po svojoj iskrenosti.
Mnogo dobrih djela je učinio,
A jedno od njih je i to što je ovaj mekteb popravio.
Njegova čista duša neka zaroni u more božijega oprosta,
I neka mu bog na Sudnjem danu oprosti grijehe i pogreške.
Mejlija! Kronogram smrti njegove (pokojnikove) pero napisa ovako:
Grob Hadži-Muhamedov neka je ispunjen svjetlom.
Godina 1171.«

Kadić je uz prepis ovoga natpisa dao napomenu da se pokojni Muhamed-aga prezivao Imaretlić.[48] Ovog Muhamed-agu po prvi puta susrećemo u službi nadzornika Husrev-begova vakufa 1734 godine; otkada je ova služba neprekidno u rukama njegovih direktnih potomaka. I Bašeskija u godini 1171 spominje smrt Imaretlića.

14. Natpis na nadgrobnom spomeniku Naile. God. 1171. — U kronici Kadića,[49] iz koje sam uzeo prepis ovoga natpisa, stoji da je Naila pokopana u dvorištu Careve džamije u Sarajevu. U spomenutom groblju ovog natpisa danas nema.

Tekst:

دختر پاکزه طینت صلب آصفدن کلوب
مقدمندن اولدی انواع مسرت حاصله

ناکهان بر صرصر باد فنا اولدی بدید
اول کل نو کلشن جنانه اولدی واصله

فوتنه صدق وخلوص ایله دیدم تاریخنی
قصر فردوسه اوله یارب نائل نائله

١١٧١

Prevod:

»Čista i nevina kćerka, porod Asafov,
Bila je od ranije povod radostima.
Nejednom puhnu vjetar koji uništava
I prenese tu svježu ružu u ružičnjak raja.
Iskreno i od srca izrekoh joj kronogram smrti (ovako):
O bože! Dvorac Firdevs neka bude dosuđen Naili.
Godina 1171.«

U tekstu natpisa, kako vidimo, nije pjesnik spomenuo svoje ime. Međutim Kadić tvrdi da ga je spjevao Mejlija, a na to nas upućuje i sam stil natpisa. Za Nailu Kadić kaže da je ona kći Muhamed-paše Kukavice, bosanskog vezira.

15. Natpis povodom smrti Šerifovića Ahmed-efendije. God. 1171. — Prepis natpisa sačuvao nam se kod Kadića,[50] ali ga on nije prepisao s nadgrobnog spomenika pokojnika, jer kaže da mu nije poznato gdje je Ahmed-efendija sahranjen.

[48] Kronika, sv. VII, str. 241.

[49] Kronika, sv. VII, str. 225.

[50] Kronika, sv. VII, str. 240.

Tekst:

شریف احمد افندی او فخر الاشرافك سبل عمرینه ثبت یازلدی دست قضا
امین منصب ثابت عدلیه آخر بوجاه فائیدن کلدی انکا استغنا
دخل بو منصب فائیده کیمسه راحتیاب عدالت ایشه ده البته ایلر عزم بقا
بقایه ایلدی سجاده سن اودم ارسال آلهی محکمهٔ خلدی قیل انکا مأوی
صلاح حالنه حسن خصالی بینه در امید درخصما سن خدا ایده ارضا
اولورسه ضعفی ایله اعتبار اعمالی دخول عدنه اولوردی وسیلهٔ اولی
حلیم چلبی راست کو افندی ایدی دروغی اکریاره ایلمزدی حب ولاد
عدالت اوزره ایدی اکثر حکوماتی جناب حق قیله اجر جزیلنی اعطا
همیشه مظهر غفران اولوب خلیفاتی شفیع محشر اوله حضرت رسول خدا
جناب حق ویره با قیاره سلامت حال انیس قبری اوله نور رحمت مولا
وفاتنه دیدی میلی حبیب بر تاریخ شریف افندی یه عدن مقام ایده مولی

۱۱۷۱

Prevod:

»Na knjizi života Šerif Ahmed-efendije, tog ponosa ešrafa napisa se »Svršeno je« (temet), (a to učini) ruka sudbine.

Konačno mu je dodijeljen stalni položaj u raju Adnu, jer mu je postala nepotrebna ova prolazna čast.

Na tom prolaznom položaju niko ne nade smirenja i u poslu pravde on se konačno odluči za vječnost.

Toga časa on posla svoju sedžadu u vječnost, Bože, vječno sudište učini njemu boravištem.

Za njegovu ispravnost dokaz su nam njegove lijepe osobine, nadati se je da će bog zadovoljiti njegove protivnike.

Kada se uvaže slabosti u (ljudskim) djelima tada mu i to može biti povod za njegov ulazak u raj Adn.

Bio je blag, gospodin, koji je istinu zborio. Njegovo srce nije bilo sputano ljubavi prema djeci

Većina njegovih presuda zasnovane su na pravdi, neka ga zato Istiniti obilno nagradi

A na sudnjem danu neka mu je zagovornik božij poslanik

U grobu neka mu je drug božje svjetlo.

O njegovoj (pokojnikovoj) smrti izreče Mejlija jedan kronogram u računu:

Šerif Ahmed-efendiji neka Gospodar podijeli mjesto u raju Adnu.

Godina 1171.«

Šerif Ahmed-efendija je jedan od članova ugledne sarajevske porodice Šerifovića, kasnijih Fadilpašića. Njegov je sin Muhamed Hašim-efendija, a sin ovoga Mustafa Nurudin-efendija.[51]

16. Natpis o gradnji kuće Salih-age Pašića. God. 1173. — Prema Kadiću original ovoga natpisa bio je ispisan više prozora jedne sobe u spomenutoj kući u Kalin Hadži-Alijinoj mahali[52] (danas dio ulice JNA oko Hotel-pošte).

Tekst:

زهی دلکش مقام راحت افزا محل روح بخشا بیت زیبا
او نبجی بلوکباشلرندن که یعنی پاشو اوغلی صالح اغا
ایدوب صرف هم خرج ایلدی مال بو بیت جان فزایی قیلدی ابنا
مبارك ایلدی بانیسنه حق دوره دورد قچه بون طاق والا
خدا تاحشره دك معموریتسون ایچنده ذوق ایده دائم احیا

دیدی اتمامنه تاریخ میلی
مصنع اولدی الحق بیت رعنا

۱۱۷۳ نه

Prevod:

»Ovo je lijepo mjesto, koje srcu povećaje mir, Krasna kuća, mjesto koje poklanja raspoloženje. Pašić Salih-aga drug desetog buluka, Uložio je trud i utrošio imetak, I tako sagradio (ovu) kuću koja dušu razveseljuje.

Neka Istiniti blagoslovi graditelja, I neka ovaj visoki dvorac učini trajnim. Bog neka ju učini naseljenom do sudnjeg dana, A u njoj prijatelji neka stalno uživaju. Njezinom završetku izreče Mejlija kronogram: Zaista se ukrasi ova odabrana kuća.

Godina 1173.«

17. Natpis na nadgrobnom spomeniku Munla Sulejmana. God. 1174. — Taj Munla Sulejman sahranjen je u groblju na Ali-« fakovcu, kraj puta koji vodi Kozjoj Ćupriji. Uzglavni nišan na kome je isklesan ovaj natpis ima oblik ulemanskih nišana; visok je 80 cm, a osnovica mu je 17 X 17 cm.

Sl. 9

[51] Ovaj Nurudin-efendija vjenčao se 23 rebia I 1215 (15 VII 1800) godine sa Ćamilom (Ćamkom), kćerkom Fazlagića Omer-age, opjevanom u narodnoj pjesmi. Tu pjesmu je posebno historiski osvijetlio A. Bejtić u članku Prilozi proučavanju naših narodnih pjesama (v. Bilten Instituta za proučavanje folklora sv. II, str. 387—389).

[52] Kronika, sv. VII, str. 246.

Tekst prikazuje sl. 9.

Prevod:

»O žalosti! Munla Sulejman ode u vječnost,
Istiniti bog neka učini njegov grob rajskom bašćom.
Mejlija mu, odbaciv jedan, izreče kronogram:
Mulla Sulejman neka postigne milost Istinitog.
Godina 1174.«

Po obliku turbana na uzglavnom nišanu kao i po tome što pjesnik pokojnika naziva mulom, zaključujemo da je taj Sulejman bio obrazovan čovjek. Drugih podataka o njemu nemamo.

18. Natpis o opravci tvrđave i o gradnji Fazli-pašine kule u Bihaću. God. 1176. — Nije mi poznato da li je natpis kada stajao na spomeniku na koji se odnosi. O tome nam ne bilježi ništa ni Kadić[53] iz čije sam Kronike uzeo prepis natpisa.

Tekst:

جناب مصطفی خان اول شهنشاه جهان آرا
ایدوب فرمان وزیری ابن محسن زاده یه حالا
بو بهکه قلعه سن باشدن باشه هب ایتیروب تعیر
یکیدن ایلدی هم فضلی پاشا قله سن ابنا
تماشا ایلیوب اتمامنی میلی دیدی تاریخ
زهی بنیان بیهمتا نه دلکش قلّهٔ والا

١١٧٦

Prevod:

»Vladar svijeta, njegova preuzvišenost Mustafahan prvi
Naredio je sadanjem svome veziru Muhsinoviću
Da iz temelja popravi ovu bihaćku tvrđavu,
I da nanovo podigne također Fazli-pašinu kulu.
Mejlija, promatrajući završetak njihove gradnje izreče kronogram (ovako):
Lijepa li je ova besprimjerna građevina, kako je visoka ta privlačna kula.
Godina 1176.«

O bihaćkoj tvrđavi kao i o Fazli-pašinoj kuli vidi opširnije kod Kreševljakovića,[54] koji spominje ovu opravku tvrđave i gradnju Fazli-pašine kule.

[53] Kronika, sv. VII, str. 294.
[54] Stari bosanski gradovi, Naše starine I (1953), str. 30—31.

19. Natpis na nadgrobnom spomeniku Munla Zulfikara, učenika medrese. God. 1176. — Faksimil i prevod natpisa objavio je Kemura.[55] Natpis se prvotno nalazio zajedno sa svojim nišanom u groblju Bakr-babine džamije u Sarajevu. Nije poznato kada je nestao ovaj spomenik. Godine 1952 neposredno pred ekshumaciju spomenutog groblja tamo nije bilo više ovog spomenika.

Tekst:

Prevod:

»Čim je duša Munla Zulfikarova izašla iz korica tijela,
Odabrala je ružični dvor raja za stalno boravište.
Kako je kao učenik otišao s ovoga svijeta,
Neka ga tvorac uvrsti u red mučenika.[56]
Sa dževher-slovima Mejlija mu izreče kronogram (smrti) ovako:
Ah! Odluči se za vječnost časna duša Zulfikarova.
Fatiha. Godina 1176.«

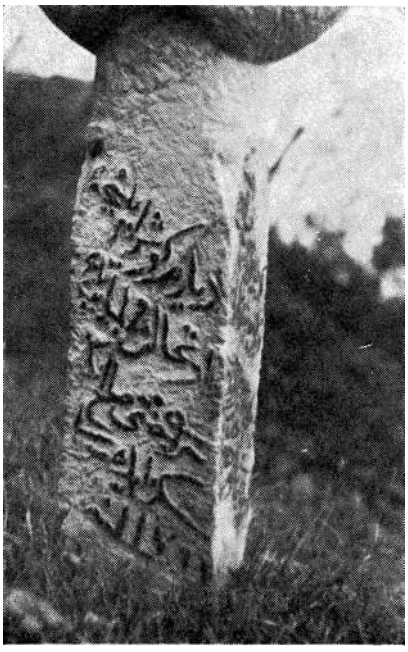
Pjesnik, kako vidimo, kaže za pokojnika da je umro kao učenik, a i Bašeskija bilježi u godini 1176 smrt Mula Zulfikara, rodom iz Trebinja, učenika medrese.

[55] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XXII, (1910), str. 277.
[56] U islamskoj tradiciji postoji i takav hadis koji kaže da je onaj, koji umire tražeći nauku (učenik), umro mučeničkom smrću.

Sl. 10, 11

Sl. 12

20. Natpis na nadgrobnom spomeniku Dženetića mir Salih-bega, sina Osman-begova. God. 1176. — Nagrobni spomenik Salih-bega situiran je u groblju na Hanbinoj Carini u Sarajevu i na njemu je sa tri strane uzglavnog nišana dosta krupnim nesh pismom ispisan ovaj natpis. Visina uzglavnog nišana 1 m, a osnovica 14 X 16 cm.

Tekst prikazuju slike 10, 11 i 12.
Prevod:

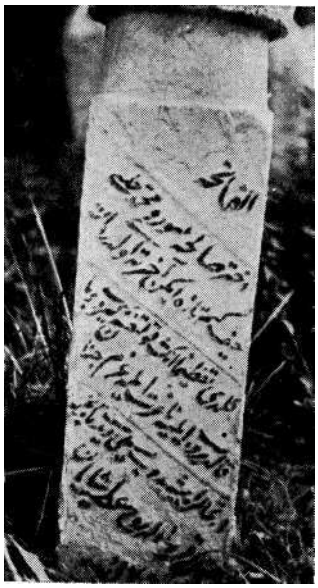
»Ponovno je puhnuo vjetar sudbine u ružičnjak svijeta,
I na zemlju srušio i uništio jedan novi pupoljak.
Emir (Mir) Salih sin Dženetića (Dženeti-zade) Osman-bega,
Napusti prolazni perivoj i ode u vječnost.
Mejlija! Čim sam čuo za njegovo preselenje, izrekoh mu ovaj kronogram:
Gospodar neka Salih-bega nastani u rajski dvorac.
Godina 1176.«

I Bašeskija pod godinom 1176 bilježi smrt Salih-bega Dženetića, a o njemu vidi opširnije kod Kreševljakovića.[57]

21. Natpis na nadgrobnom spomeniku Atije Morić, kćeri Muhamed-čelebije. God. 1176. — U dvorišnom groblju Vekil-Harčove džamije, pod Alifakovcem u Sarajevu situiran je nadgrobni spomenik s ovim natpisom. Uzglavni nišan, visine 68 cm, a osnovica 15 X 15 cm, ima na sebi djevojačku kapu, lijepo ukrašenu vegetabilnim i geometriskim ornamentima.

Tekst prikazuje sl. 13.
Prevod:

»Dobra kćerka Muhamed-čelebije More,
— Šteta — u cvijetu mladosti ode na drugi svijet.
Kuga dođe s poštovanjem i zavuče se pod njeno pazuho,
Podiže je s počašću u namjeri da je odvede u rajsku baštu.
Kada je Mejlija čuo za njezino preseljenje, izreče joj kronogram smrti (ovako):
Neka je duša Atijina dostojna blizine (božje).
Godina 1176.«

Sl. 13

[57] O. c. p., str. 125.

U originalu je ispod teksta natpisa brojkama označena godina 1176. Međutim po mom preračunavanju brojčane vrijednosti slova u kronostihu dobio sam godinu 1177 (1763/64). Atija je, kako to saznajemo iz natpisa, umrla od kuge, a prema Bašeskiji, kuga se u Sarajevu pojavila 1 muharema 1176 (23 VII 1762) i trajala uzastupno tri godine. Prema tome Atija je mogla umrijeti i 1177.

U natpisu se kaže da je Atija kći Muhamed-čelebije More (Morića). Ovaj Muhamed-čelebija je, svakako, stric ili stričević poznatih braće Morića Mehmeda i Ibre, koji su 1170 (1757) godine pogubljeni u sarajevskoj tvrđavi kao kolovođe desetgodišnje pobune (1747—1757), a pokopani su u istom groblju gdje i Atija i njezin otac Muhamed-čelebija. O Morićima vidi opširnije kod Krešev-ljakovića.[58]

22. Natpis na nadgrobnom spomeniku Muhamed-efendije, kadiskog pisara. God. 1176. — Nadgrobni spomenik s ovim natpisom nalazio se ranije u dvorištu Jagdži-zade Hadži-Ahmedova mesdžida u Sarajevu (upravo prema današnjoj Tržnici u Vase Miskina ulici). Mesdžid je porušen 1894 godine. Kada je nestalo ovog spomenika nije nam poznato. Faksimil i prevod natpisa donio je Kemura.[59]

Tekst:

Prevod:

Šteta! Ponos pisara Muhamed-efendija preseli sa ovoga svijeta u vječne saraje.

Sidžil svoga života dovrši i potpisa čim ga pozva Istiniti na svoj sud.

Nada mu je spas uzvišenog gospodara, družina u grobu neka su mu rajske djevice, a stanište raj.

Mejlija! Izrekoh mu kronogram smrti, bez četiri, ovako:

Neka je pokoj svijetlom Muhamed-efendiji koji odlazi.

Godina 1176.«

Pokojni Muhamed-efendija prezivao se Gušić (Gušo-zade). To saznajemo od Bašeskije, koji u godini 1176 bilježi njegovu smrt i kaže da je bio glavni pisar sarajevske mehćeme.

23. Kronogram povodom smrti Rumeliskog kadije Jahja-efendije. God. 1177. — Kadić, od koga prenosimo ovaj natpis, kaže, da je kadija Jahja-efendija pokopan u mjestu Kara-Firje.[60] Prema tome se ovaj natpis nije nalazio na njegovom nadgrobnom spomeniku.

Tekst:

فخر القضاة روم ایلی یحیی افندی کیم
جاه فنایی ترك ایدوب قیلدی بقایه ارتحال

شهر قره فریه اکا توجیه اولنمشکین ینه
ضبطنه رغبت ایتدی کوردی بقاسز برخیالینه

شوق لقاء الله ایله قویدکده فانی منصبی
تأبیداً ابقا ایلدی جاه بهشتی ذو الجلال

شرع شریفه دائما تطبیق ایدردی حکمنی
قاضی فی الجنة دیسم لایق دکلمی بو مقال

ایتسون انی رب رحیم سرایینده مقیم
قبرنده حور اوله ندیم تاکیم کله وقت سؤال

کلدقده چون روز جزا اولسون شفیعی مصطفی
هیچ بر محله حق اکا کوستر میه روی ملال

یازدی بو وجهیله قلم تاریخ فوتن میلیا
یحیی افندی ایلدی عدن نعیمه ارتحال

۱۱۷۷

[58] Morići, Novi Behar, god. XII (1938).

[59] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XXIII (1911), str. 537.

[60] Kronika, sv. VII, str. 350. Mjesto Kara-Veria bilo je sjedište kadiluka, a nalazi se 60 km južno od Soluna u Grčkoj.

Prevod:

»Ponos kadija Rumelije, Jahja-efendija,
Napusti prolazni položaj i preseli u vječnost.
Iako mu bijaše dodijeljen položaj u mjestu Kara-Feria,
Nije za njim žudio, jer je znao da je prolazan i samo fantazija.
U žudnji susrela sa bogom napuštajući privremeni položaj.
Uzvišeni mu dodijeli stalni boravak u raju.
Svoje presude uvijek je usklađivao s propisima šeriata,
Pa nije li on zaslužan one izreke (Muhamedove): »Jedan kadija će u ruj ...«
Neka ga milostivi Gospodar nastani u dvorcu raja,
A u grobu sve do dana suđenja neka su mu družina rajske djevice.
A kada dođe dan nagrađivanja neka mu je zagovornik Mustafa,[61]
I ni u kojoj prilici neka ga Istiniti ne pokara.
Mejlija! Pero napisa kronogram smrti njegove ovako:
Jahja-efendija preseli u raj Adu, koji je pun blagostanja.
Godina 1177.«

Bašeskija u godini 1177 bilježi smrt »poznatog ajana Hadži-Musazade Jahja-efendije«.

24. Natpis na džamiji Tokmo-zade Hadži-Alijinoj u Sarajevu. God. 1177. — Prepis ovoga natpisa uzeo sam od Kadića.[62] Nije mi poznato da li je original natpisa kada stajao na odnosnom spomeniku, a ni Kadić nam o tome ništa ne kaže.

Tekst:

مفخر تجار صاحب الخير حاجی عمر
حسبة لله یاپدی بویله برعالی اثر

انما یعمر کلامی قلبنه ایتدی وضوح
ایتدی بو جامعی بنا او ممدوح الیر

میلیا یازدی بو وجهیله قلم تاریخی
قیلدی بو نو جامعی اتمام الحاج عمر

١١٧٧

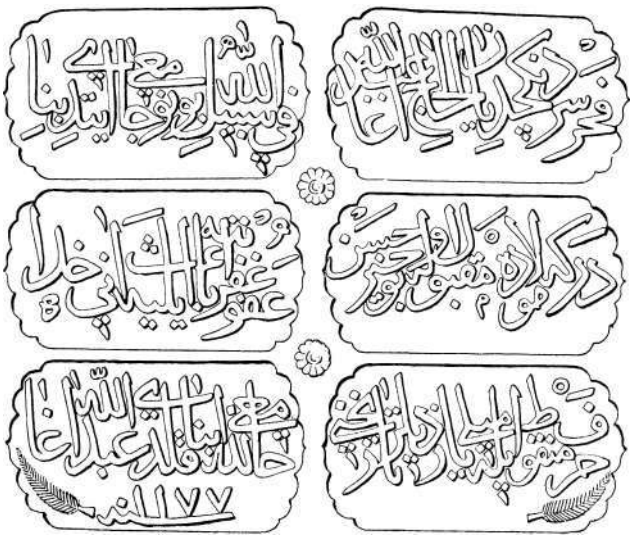
Prevod:

»Dobrotvor Hadži-Omer, ponos trgovaca,
Sagradi u ime boga ovu visoku građevinu.
Božije riječi »Džamije grade«[63] *našle su odziva u njegovom srcu.*
I taj dobri čovjek sagradi ovu džamiju.
Mejlija! Pero napisa kronogram njezin ovako:
Hadži-Omer dovrši gradnju ove nove džamije.
Godina 1177.«

Kadić uz prepis natpisa dodaje da je džamija Tokmo-zade Hadži Alijina izgorila u velikom požaru Sarajeva 1697 godine. Iz natpisa saznajemo da je džamiju obnovio Hadži Omer[64] godine H. 1177.

25. Natpis na mesdždidu Hasana Pehlivana u Sarajevu. God. 1177. Originalna ploča (velič. 70X60 cm) na kojoj je isklesan ovaj natpis i danas se čuva u Gazi Husrevbegovoj biblioteci u Sarajevu, dok je prvodibno bila uzidana nad glavnim ulazomu u mesdžid Hasana Pehlivana u ulici Podtekija u Sarajevu. Mesdžid je porušen 1918 godine. Faksimil i prevod natpisa objavio je Kemura.[65]

Tekst:

Prevod:

»Ponos serdengečdija, Hadži-Abdulah-aga,
U ime boga podiže ovu džamiju.
Neka mu je kod Gospodara primljeno ovo dobro djelo.

[61] Jedno od brojnih imena Muhamedovih.
[62] Kronika, sv. VII, str. 310.
[63] Kur-an, IX, 18.
[64] Dobrotvor Hadži-Omer prezivao se Žetica, sin je Ibrahimov, po zanimanju abadžija. Umro je od bolesti kuge u Sarajevu 1783 godine. O njemu nam pruža više podataka Bašeskija. Hadži-Omer je podigao i popravio više objekata, a o njemu će biti spomena i kod natpisa pod br. 35 i 50.
[65] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XXIII (1911), str. 422—423.

Bože, podaj neka mu ono bude uzrokom oprostu grijeha.

Sa menkut-slovima[66] *izreče joj Mejlija kronogram ovako:*

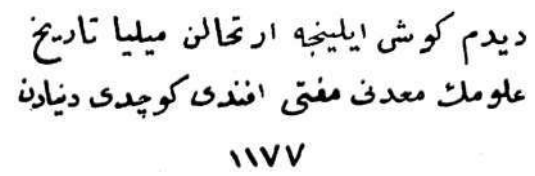
Abdulah-aga[67] *uime boga sagradi džamiju.*

Godina 1177.«

Poznato je da je ovaj mesdžid izgorio 1697 godine.

26. Natpis o smrti Mustafa-efendije, muftije. God. 1177. — Prepis natpisa sačuvao nam se u Kadića.[68] Ovaj stih je zapravo samo kronostih natpisa što lako možemo uočiti i iz njegova teksta, jer ne pretstavlja jednu cjelinu. To konstatuje i Kadić i tom prilikom kaže da je ovaj kronostih prepisao iz neke stare rukopisne zbrike, a da na nadgrobnom spomeniku ovog muftije, sahranjenog u groblju Nadkovači, nema natpisa.

Tekst:

Prevod:

»Mejlija! Kada mi je stigao glas o njegovoj smrti, sačinih mu kronogram:

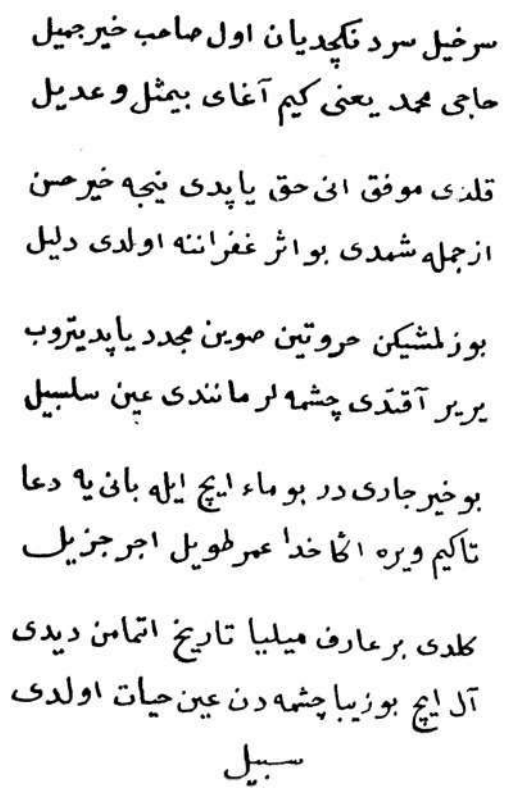
Izvor učenosti, muftija-efendija preseli se s ovog svijeta.

Godina 1177.«

Ovaj sarajevski muftija Mustafa-efendija prezivao se Hirri-zade (Mačković). I Bašeskija pod godinom 1177 konstatuje smrt muftije Hadži Mustafe, koga je na položaju muftije u veljači iste godine naslijedio Emir-čelebija Muhamed-efendija Svrako.

27. Natpis o opravci izvora u Hrvatinu. God. 1178. — Prepis natpisa nalazi se u jednoj rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu.[69]

Tekst:

Prevod:

»Zapovjednik serdengečdija, taj vlasnik dobrih djela,

Hadži-Muhamed-aga kojem nema ravnog ni sličnog.

Istiniti je njemu omogućio i on učini mnogo dobrih djela,

Između svih mu je evo sada i ovaj spomen povod oprostu grijeha.

Obnovio je Hrvatinsku vodu (vrelo) kada se ona porušila,

I tako na više mjesta potekoše česme poput vrela Selsebila.[70]

Ovo je jedno trajno djelo, pa pij vodu njegovu i učini dovu dobrotvoru.

Da mu bog podari dug život kao nagradu.

Mejlija! Stiže jedan poznavalac i izreče kronogram dovršetka gradnje (ovog vrela):

Uzmi i napij se s ovog lijepog izvora (česme), koji sebil je izvor života«.

U tekstu natpisa godina nije označena brojkama. Preračunavanjem brojčane vrijednosti slova u kronostihu dobivamo godinu 1178.

Ovaj dobrotvor Muhamed-aga prezivao se Gedžebula i bio je aga 97-og džemata, a umro je 1765/66 godine. O Hrvatinskom izvoru vidi opširno kod Kreševljakovića.[71]

[66] Menkut slova su isto što i dževher-slova tj. ona arapska slova koja na sebi imaju diakritičke znakove. Prema tomu i u ovom natpisu treba zbrajati vrijednost slova sa tačkama.

[67] Ovaj Abdulah-aga je vjerovatno Hadžimuratović o kojem vidi opširnije u Kreševljakovića: Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu (1939), str. 56.

[68] Kronika, sv. VII, str. 311.

[69] Inv. broj 166/55.

[70] Selsebil je vrelo u raju.

[71] Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu (1939), str. 56.

28. Natpis na nadgrobnom spomeniku Bege Hadži-Mustafe, sina Žige Hadži-Hasana. God. 1178. — Nadgrobni spomenik s ovim natpisom ranije je stajao u groblju koje se nalazilo upravo pred današnjim domom Jugoslavenske Armije, a kuća u kojoj su stanovale Žige bila je situirana na mjestu zgrade današnje Škole za primjenjenu umjetnost. Kada je godine 1946 ovo groblje ekshumirano spomenik zajedno s ovim natpisom, uz ostale spomenike ovoga groblja, prenešen je u groblje na Bakijama, gdje se i sada nalazi. Međutim, kod prenošenja spomenik je oštećen tako, da mu je odbijen turban i jedan dio trupa uzglavnog nišana. Tako je oštećen natpis; nestalo je prvog polustiha s početka natpisa i prvog polustiha od trećeg stiha, jer je natpis ispisan s dvije strane nišana. Sačuvao nam se je prepis cijelog natpisa.

Tekst prikazuje sl. 14.

Prevod:

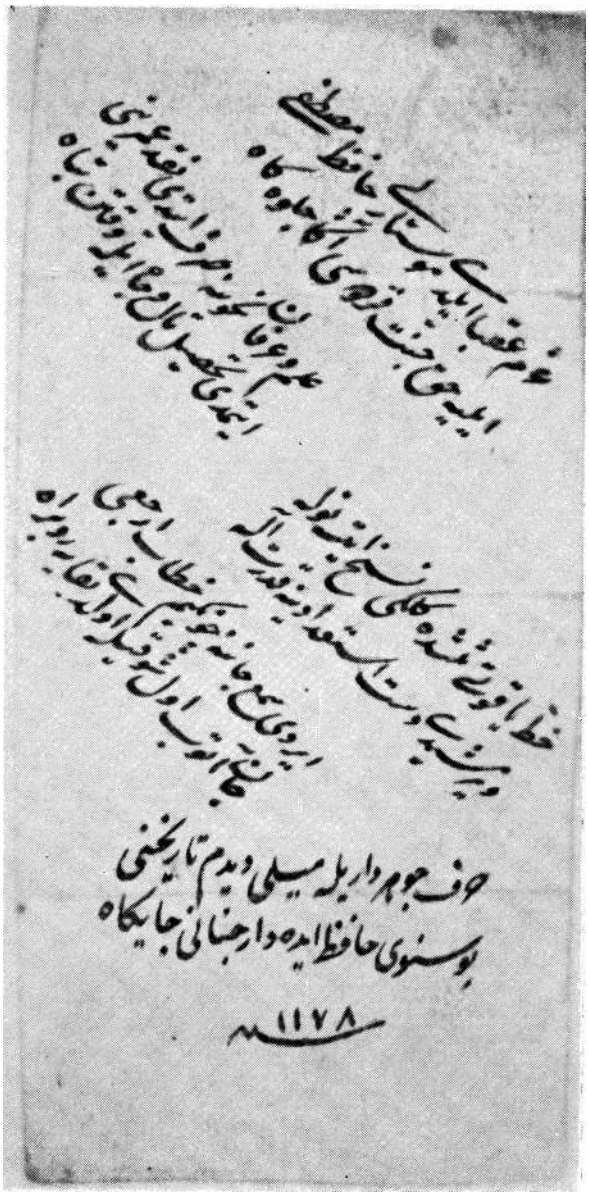
»Bego Hadži-Mustafa, sin Zige Hadži-Hasana,
Umro je kao mladić od bolesti kuge.
Kada je njegovoj duši stigao glas »Povrati se!«,
On vesela lica žrtvova svoj cijenjeni život.
Na Sudnjem danu neka mu je zagovornik ponos svijeta (Muhamed),
A prestupke i grijehe neka mu bog oprosti.
Mejlija! Izađe jedan neviđeni glas i izreče mu kronogram:
Hadži Mustafa neka je zaslužan milosti Gospodara.

Godina 1178.«

Bašeskija također bilježi u 1178 godini smrt Žige-ogli Bege.

Sl. 14

Sl. 14 a

29. Natpis povodom smrti Mostarca Hafiz Mustafe. God. 1178. — Ovaj natpis ispisan je lijepim talik pismom na jednom komadiću starog papira, velič. 15X7 cm, čiji se original nalazi kod mene.

Tekst sadrži sl. 14a.

Prevod:

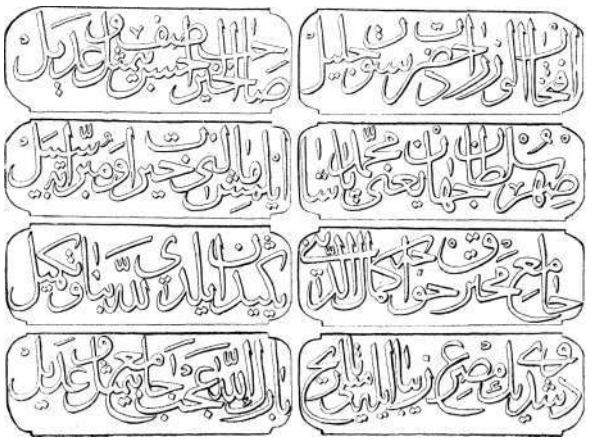
»Hafiz Mustafa Mostarac (Mostarli) odluči se za drugi svijet,
Istiniti neka mu učini raj Firdevs mjestom uživanja.
Svoj cijenjeni život žrtvovao je za nauku i prosvjećivanje,
A nije vrijeme tratio u sticanju imetka i položaja.
Kako je divno njegovo jakuti pismo u sulusu sa perom kojim se piše nesh,
Sposobnostima njegove ruke data je božanska moć.

Kada je njegovoj duši stigao glas »Povrati se!«,
Ispusti dušu i s ljubavlju ode u vječnost.
Mejlija! Kronogram smrti njegove izrekoh sa dževher-slovima ovako:
Neka je raj utočište Bošnjaku Hafizu.
Godina 1178.«

Nije nam poznato gdje se nalazi grob ovog Hafiz Mustafe, ali na osnovu podataka koje nam pruža Bašeskija u svom Nekrologiju, moglo bi biti da je sahranjen u Carigradu. Naime, Bašeskija u godini 1178 konstatuje smrt »Hafiza Moste,[72] katiba, (umro) u Istanbulu«.

30. Natpis na džamiji Havadže Kemaludina u Sarajevu. God. 1180. — Originalna ploča s ovim natpisom (velič. 58X78 cm) ranije je stajala nad glavnim ulazom u spomenutu džamiju u mahali Čemaluši. Džamija je bila situirana upravo na mjestu današnjeg vakufskog nebodera, a porušena je 1940 godine, i tom prilikom ploča s ovim natpisom prenesena je u lapidarij Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, gdje se i danas čuva. Faksimil i prevod natpisa objavio je Kemura.[73]

Tekst:

Prevod:

»Ponos vezira, visoki državnik, njegova uzvišenost,
Dobrotvor poput Asafa, kojem ravnog nema,
Zet vladara svijeta Muhamed-paša,
Čitavo svoje imanje žrtvovao je u dobrotvorne svrhe.
Obnovio je izgorjelu Havadže Kemaludinovu džamiju,
Koja bijaše porušena.
Mejlija! Ispade kronogram gradnje njezine u lijepom stihu:
Neka je blagoslovljena divna i besprimjerna džamija.«

U originalu natpisa, kako vidimo, godina nije izražena brojkama, ali preračunavanjem brojčane vrijednosti slova kronostiha dobivamo godinu 1180.

Iz gornjeg teksta vidimo da se ovaj natpis odnosi na obnovu ove džamije. Napominjemo da je i ova džamija stradala u velikom požaru 1697, a iz natpisa vidimo da ju je obnovio Muhamed paša. On je bosanski namjesnik Silahdar Muhamed-paša. Postoji i njegova zakladnica za ovu džamiju.[74]

31. Natpis na nadgrobnom spomeniku Tabakovića (Tabak-ogli) Hadži-Mustafe. God. 1181. — Faksimil i prevod natpisa objavio je Kemura.[75] Nadgrobni spomenik s ovim natpisom nalazio se u groblju kod Čokadži Hadži-Sulejmanove džamije u Sarajevu.

Tekst:

Prevod:

»Dabak-ogli Hadži-Mustafa-aga, umro je i napustio prolazni svijet.
Neka mu bog učini raj Adn stalnim boravištem.
Mejlija povodom njegove smrti izreče ovaj kronogram:
Neka je Mustafa dostojan milosti božje.
Godina 1181.«

Kada saberemo brojčanu vrijednost slova u zadnjem polustihu ovog natpisa, dobićemo godinu 1190, a ne 1181, koja je, kako se to vidi iz faksimila, ispisana brojkama ispod teksta natpisa. Godina 1181 može se iz stiha dobiti samo tako, da se zadnja riječ u tekstu natpisa »Mustafa« piše s elifom a ne sa j, ali tako ne stoji u faksimilu, kojeg ovdje donosimo. Do ove greške moglo je doći i kod izrade samog faksimila.

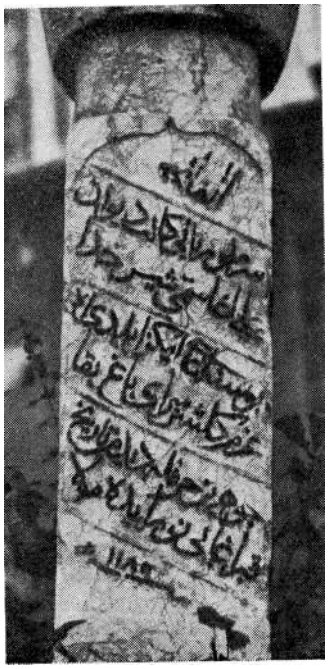
Da je ovaj Hadži Mustafa zaista umro 1181 godine imamo potvrdu i u Bašeskinom Nekrologiju.

[72] Sarajlije su doseljenike iz Mostara nazivali različito: Mostarci, Moste ili Mostići, pa i danas u Sarajevu ima porodica koje se tako prezivaju.

[73] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XXIII (1911), str. 422—423.

[74] O Havadže-Kemaludinovoj džamiji i njenom obnovitelju silahdar Muhamed-paši napisao je posebni članak H. Mehmed Handžić u Jugoslavenskom listu God. XXI (1939) broj 280, str. 7 od 25 I 1939.

[75] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe GZM XXIII (1910), str. 57.

Sl. 15

32. Natpis na nadgrobnom spomeniku ser-turnadžije Ali-age. God. 1182. — Nadgrobni spomenik s ovim natpisom i danas se nalazi u dvorišnom groblju Ferhadije džamije u Sarajevu. Natpis je isklesan lijepim nesh pismom s jednu stranu uzglavnog nišana, visine 1 m i osnovice 18 X 18 cm. Grob ovog turnadžije ograđen je santračem.

Tekst sadrži slika 15.

Prevod:

»Fatiha!
Ser-turnadžija Ali-aga, pisar na Divanu,
Imenjak božjeg lava (H. Alije),
Nalazeći se na položaju bosanskog age, učini »ah«,
I odluči preseliti se u bašću Gulšen-saraja.
Sa dževher slovima izrekoh mu kronogram:
Grob age neka osvijetli Gospodar.
Godina 1182.«

U ovom natpisu pjesnik nije spomenuo svoj pseudonim. No, Kadić, koji također ima prepis toga natpisa,[76] navodi da ga je spjevao Mejlija. To je, svakako, mogao zaključiti po samoj stilizaciji, ali i po drugim podacima, pa se možemo osloniti na njegovo mišljenje.

33. Natpis na nadgrobnom spomeniku Sabure Hadži Mustafe, kazandžije. God. 1183. — Sve do 1946 godine nalazio se nadgrobni spomenik s ovim natpisom u groblju Natkovači, uz kapiju na Ploči u Sarajevu. Spomenute godine nestalo je nišana s ovoga groblja. Prepis natpisa sačuvao nam se kod Kadića.[77]

Tekst:

حیف غزغانی صبوره زاده حجی مصطفی
ترک ایدوب دنیایی اولدی عازم دارقا

بیلدی بو دار فناجای حضور اولمدیغن
ایلدی راحتسرای رحمت مولایی جا

حق تعالی جرم وعصیانن قرین عفو ایده
روز محشرده شفیعی اوله فخر الانبیا

ارتحالن کوش ایدوب میلی دیدی تاریخ
جنت فردوسه نائل اوله حاجی مصطفی

۱۱۸۳

Prevod:

Šteta! Hadži Mustafa Sabura, kazandžija,
Napusti ovaj svijet i odluči se za vječnost.
On je znao da prolazna kuća nije stalna,
Božja milost učinila mu je boravištem dvorac mira,
Uzvišeni bog neka mu oprosti greške i prestupke,
A na Sudnjem danu neka mu je zagovornik ponos poslanika (Muhamed).
Kada je Mejlija čuo za njegovu seobu, izrekao mu je kronogram smrti:
Hadži-Mustafa neka dospije u raj Firdevs!
Godina 1183.«

Hadži Mustafa Sabura bio je član vrlo bogate sarajevske porodice, sin je Hadži-Mehmedov. Nakon očeve smrti nije se dijelio sa svojim bratom Begom Ibrahimom, nego su zajedno radili, pa je tako iza smrti Hadži-Mustafine njihova imovina procijenjena na 9,612.938 akči ili 400.533 groša. I Bašeskija je zabilježio smrt *bogatog* kazandžije Hadži Mustafe Sabure. O Hadži Mustafi vidi opširnije kod Kreševljakovića.[78]

34. Natpis na nadgrobnom spomeniku Jusuf-efendije. God. 1184. — Prepis natpisa sačuvao nam se u Kadićevoj Kronici.[79] On kaže da je natpis prepisao direktno s nadgrob-

[76] Kronika, sv. VIII, str. 384.
[77] Kronika, sv. VIII, str. 433.
[78] Kazandžijski obrt u Bosni i Hercegovini, GZM 1951, str. 201—202.
[79] Kronika, sv. VIII, str. 39.

nog spomenika Jusuf-efendije, koji je sahranjen u groblju na Alifakovcu u Sarajevu. Danas više toga spomenika nema.

Tekst:

يوسف افندى ابن محمد امين حيف
دار فنادن اخرته قلدى انتقـال

ميلى وفاتى سالنه تاريخ ايدوب ديدى
يوسف افندى ايلدى عقبايه ارتحـال

١١٨٤

Prevod:

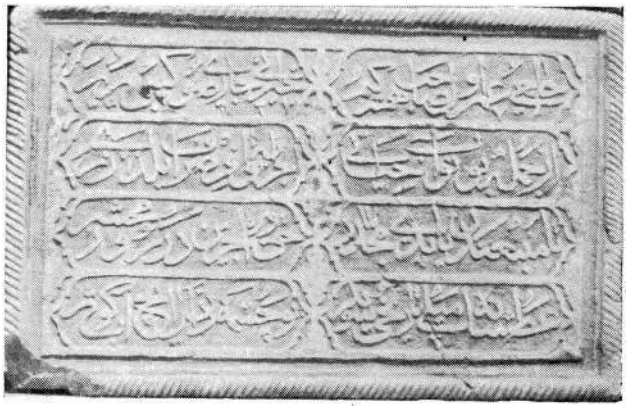
»Šteta, Jusuf-efendija, sin Mehmed-Eminov,
Iz prolazne kuće preseli se na drugi svijet.
Mejlija za godinu njegove smrti izreče kronogram ovako:
Jusuf-efendija se preseli u vječnost.
Godina 1184.«

O tome Jusuf-efendiji imamo nešto više podataka u Bašeskijinu Nekrologiju. Tu se navodi da je 1184 godine umro »Zutobradi, ćosavi Jusuf-efendija, mostarski kadija, koji je bolestan došao u Sarajevo i tu umro«.

U sidžilu sarajevskog kadije pak od 24 rebia I 1184 (19 VII 1770) nalazi se popis ostavine kadije, Jusuf-efendije, sina Mehmed Eminova iz Careve mahale; ostavina mu je procijenjena na 479.730 akči. Među ostalim navedeno je i 20 svezaka raznih knjiga.[80]

35. Natpis na česmi pred Carevom džamijom u Sarajevu. God. 1184. — Originalna ploča, veličine 78X50 cm, na kojoj je isklesan ovaj natpis, danas se čuva u lapidariju Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, a prvobitno je bila uzidana više spomenute češme. Pismo lijep nesh. Prepis i prevod natpisa objavio je i Kreševljaković.

[80] Sidžil XI, str. 125—126.

Sl. 16

Tekst prikazuje sl. 16.

Prevod:

»Hadži Omer, taj odlučni i poduzetni čovjek,
Njegova dobra djela teku poput vode na više mjesta.
Između kojih je, evo, i ova nova voda života, koju dovede,
I u koju svrhu utroši dosta zlata.
Sve do izvora nanovo ju je podigao,
Neka ga zato bog nagradi na Sudnjem danu.
Žednima je Mejlija izrekao kronogram (ove česme) ovako:
Uzmi i napij se s ove česme vode koja je poput Kevsera.«[81]

Godina natpisa izražena je samo u slovima, i kada saberemo brojčanu vrijednost slova u kronostihu, dobićemo godinu 1184.

Dobrotvor Hadži Omer o kojem je riječ u ovom natpisu je onaj isti koji je popravio Tokmozade Hadži-Alijinu džamiju. O ovoj česmi vidi opširnije kod Kreševljakovića.[82]

36. Natpis na nadgrobnom spomeniku Redžeb-age. God. 1184. Prepis natpisa sačuvao nam se u Kadićevoj Kronici.[83] On kaže da je natpis prepisao s jednog prelomljenog nišana u groblju na Alifakovcu, kojeg nišana danas više nema u spomenutom groblju.

Tekst:

آب روى اغوات بهكه رجب اغاى شجاعت عنوان
سمت استانبوله عزم ايتمكن عمرى بولدى بوملده پايان
بيلدى دنيايى دكل جاى حضور سفر اخرته اولدى روان
حرف مجمله ديدم تاريخن رجب اغايه اوله نصيب بابّ جنان

١١٨٤

[81] Vrelo u raju.
[82] Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, str. 56—60.
[83] Kronika, sv. VIII, str. 39.

Prevod:

»Redžeb-aga, ponosni bihaćki aga, koji je poznat po hrabrosti,
Odlučio se i krenuo u pravcu Istanbula,
Ali mu život bijaše završen u ovome mjestu,
Saznao je da ovaj svijet nije mjesto boravka, pa preseli u vječnost.
Sa mudžem-slovima izrekoh kronogram njegove smrti;
Redžeb-agi nek se dosudi ulazak u raj.
Godina 1184.«

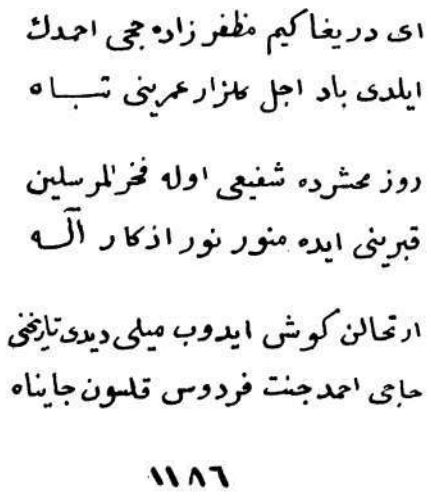
Da bismo dobili godinu 1184, koja je, kako vidimo i kod Kadića, napisana brojkama ispod teksta natpisa, trebamo da zbrojimo samo ona slova u kronostihu koja na sebi imaju diakritičke znakove, a koja se u arapskom jeziku, pored dževher slova, nazivaju još i *mudžem slovima.*

U natpisu pjesnik ne spominje svoje ime. Međutim, Kadić i za taj natpis napominje, da ga je spjevao Mejlija, a to bismo mogli zjaključiti i po samom stilu natpisa, pa ga zato ovdje i donosimo.

Ovaj Redžeb-aga bio je zapovjednik nekog odjela vojnika u bihaćkoj kapetaniji i vrlo vjerovatno da je bio pošao u Istanbul kao havaledžija.

37. Natpis na nadgrobnom spomeniku Muzaferije Hadži-Ahmeda. God. 1186. — Kadić uz prepis ovoga natpisa dodaje da je natpis prepisao direktno s nadgrobnog spomenika Muzaferije, pokopanog u groblju džamije Buzadži Hadži-Hasana u Sarajevu.[84] Spomenici ovoga groblja stradali su 1951 godine.

Tekst:

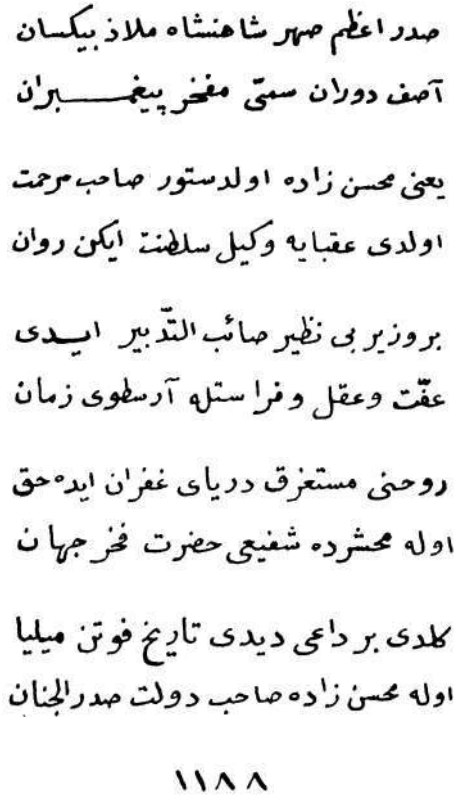
١١٨٦

Prevod:

O žalosti! Vjetar sudbine uništi perivoj života Muzaferije (Muzaferi-zade) Hadži-Ahmeda.
Na Sudnjem danu neka mu je zagovornik ponos poslanika (Muhamed),
A njegov grob neka je ispunjen svjetlom spominjanja boga.
Čuo je Mejlija za njegovu smrt, pa mu izreče ovaj kronogram:
Hadži Ahmedu neka je utočište raj Firdevs.
Godina 1186.«

38. Natpis povodom smrti Muhamed-paše Muhsinovića. God. 1188. — Prepis ovoga natpisa našao sam u jednoj rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu.[85]

Tekst:

١١٨٨

Prevod:

»Sadrazam, zet cara careva, utočišta nevoljnika,
Asaf svoga vremena, imenjak ponosa poslanika (Muhameda),
Muhsin-zade, taj milostivi državnik,
Ode u vječnost taj zamjenik carstva.
On je nenadmašiv vezir, koji bijaše vješt upravljanju,
A po čestitosti i oštroumnosti bijaše Aristotel svoga vremena.
Neka Istiniti primi njegovu dušu u more svoga oprosta,

[84] Kronika, sv. VIII, str. 148.

[85] Inv. broj 31/55.

A na Sudnjem danu neka se za njega zauzme ponos svijeta (Muhamed).

Mejlija! Stiže jedan molitelj i izreče mu kronogram smrti:

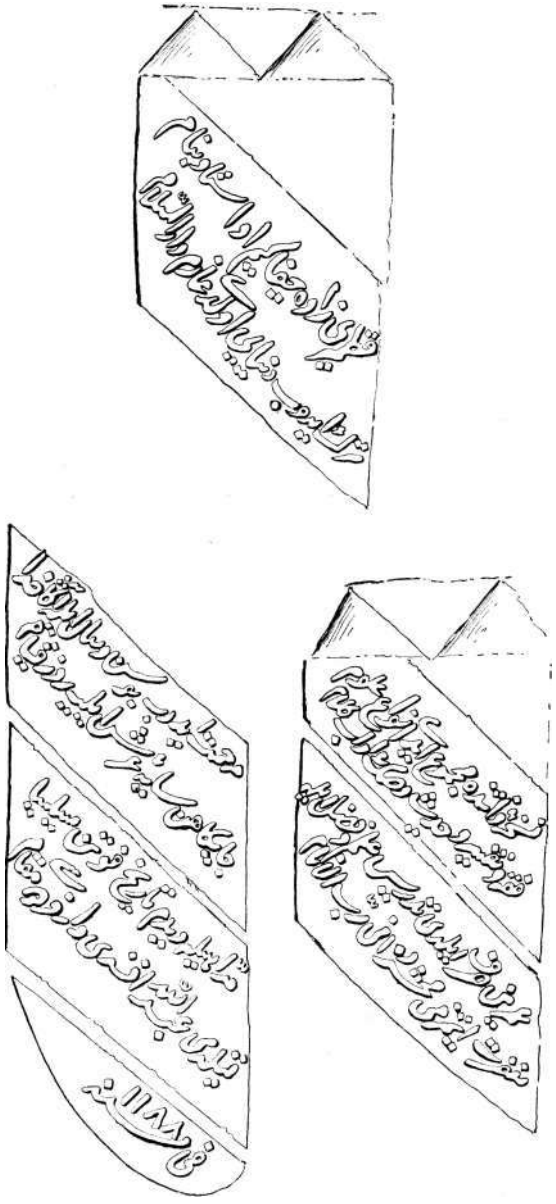
Neka Muhsin-zade bude u pročelju raja.

Godina 1188.«

Prema Bašeskiji Muhamed-paša Muhsinović je umro u Šumli.

39. Natpis na nadgrobnom spomeniku Abdulah-efendije Kantamirije. God. 1188. — Nadgrobni spomenik s ovim natpisom bio je situiran u dvorišnom groblju Bakrbabine džamije u Sarajevu (na Atmejdanu, gdje je danas park). Faksimil natpisa sačuvan je kod Kemure.[86]

Tekst:

Prevod:

»O žalosti! Kantamiri-zade, taj poznati učeni čovjek,

Napusti ovaj svijet i odluči se za kuću spasa.

Njegova ličnost (osoba) bijaše obdarena raznim znanostima:

Fikhom, tefsirom, hadisom, sakjom i lijepom književnošću.

Život je proveo u predavanjima raznih nauka i vrlina,

Pa zar na Sudnjem danu da mu zato stvoritelj svijeta ne oprosti (grijehe).

Bog se smilovao njegovoj starosti,

I neka ga na dan suđenja skloni u hlad Arša.

Mejlija! S dubokim uzdahom izrekoh mu kronogram smrti ovako:

Abdulah-efendija je postignuo raj Firdevs kao boravište.

Godina 1188.«

Abdulah-efendija Kantamirija je sin Ahmedov, unuk Hadži-Muhamedov, a praunuk Hadži-Halil-efendije. Godine 1188 (1774/75), dakle u istoj godini u kojoj je i umro, sagradio je lijepu zgradu za biblioteku, koja se nalazila na Atmejdanu u Sarajevu. Ta je biblioteka porušena 1897 godine pri regulaciji lijeve obale Miljacke, a njezin fond knjiga prenesen je tom prilikom u Gazi Husrev-begovu biblioteku. Među prenesenim knjigama ima više rukopisa koje je Abdulah-efendija svojom rukom prepisivao.[87] Na jednom od tih rukopisa nailazimo na bilješku iz koje saznajemo da je Abdulah-efendijin učitelj bio Abdul-Kadir, a učitelj ovoga Husein Isbeija.[88]

Bašeskija u Nekrologiju bilježi smrt Abdulah-efendije Kantamirije i za njega kaže da je bio vrlo star, vaiz (propovjednik), muderis (profesor) i katib šerijatskog suda u Sarajevu.

Kći ovog Abdulah-efendije, Arifa, bila je udata za Mostarca Ahmed-efendiju. Iz toga braka rodio im se sin Mustafa, koji umrije veoma mlad 1188 godine, kako ćemo to vidjeti iz sljedećeg natpisa (vidi natpis pod brojem 40).

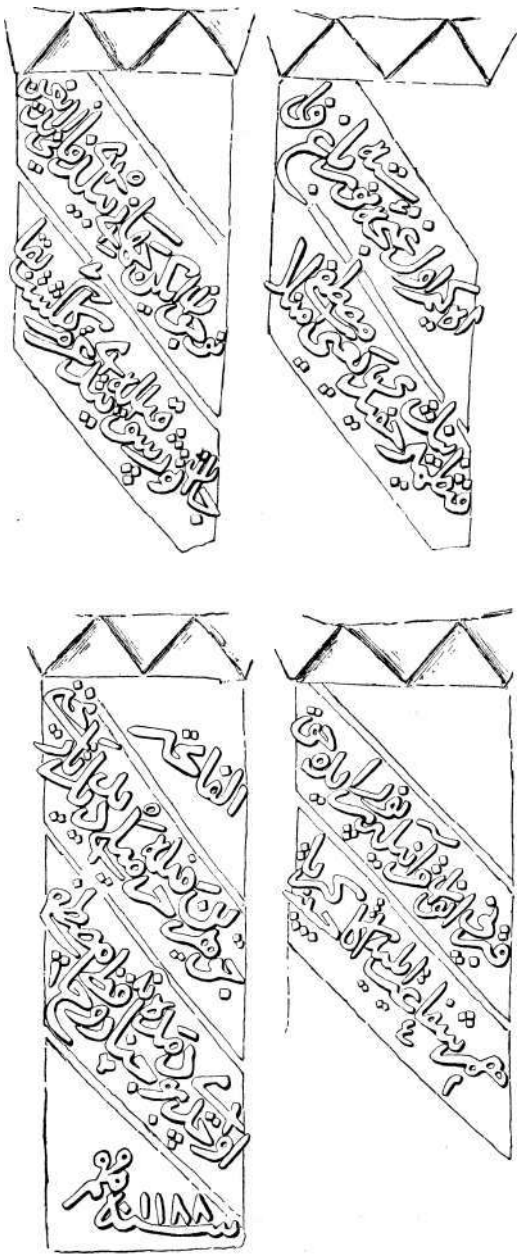
[86] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe GZM XXII (1910), str. 275.

[87] Vidi rukopise pod inv. br. 419, 428, 520, 523, 525, 526, 655, 706, 1683, 1742, 2467 i 2554.

[88] Inv. br. 419.

40 Natpis na nadgrobnom spomeniku Munla Mustafe. God. 1188. — Nadgrobni spomenik Munla Mustafe bio je situiran u dvorištu Bakr-babine džamije u Sarajevu, upravo kod groba njegova djeda Abdulah-efendije Kantamirije. Faksimil i prevod natpisa objavio je Kemura.[89]

Tekst:

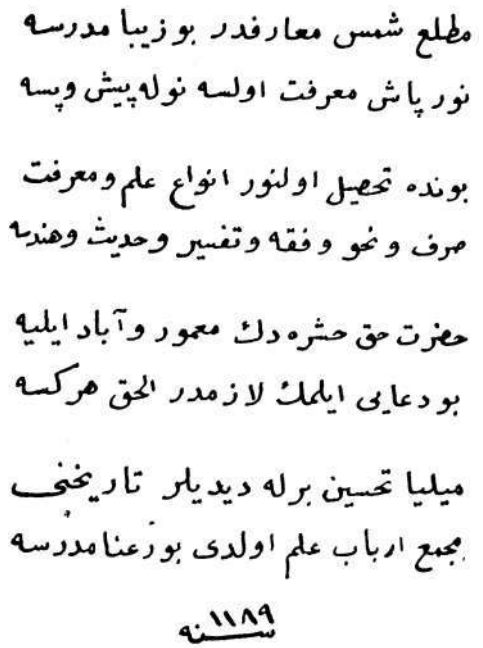
Prevod:

»Ah, taj rascvjetali pupoljak ovozemnog ružičnjaka, Munla Mustafa, unuk Kantamirije,
Kao mladić saznade da život nije vječan,
Ispusti dušu i s ljubavlju se odluči za vječni ružičnjak.
Neka Istiniti ispuni njegov grob svjetlom Kur-ana,
I neka se za njega zauzme miljenik božji (Muhamed)
El-Fatiha!
Sa dežvher-slovima izreče mu Mejlija kronogram smrti ovako:
Ovog časa odleprša u raj duša Hafiz Mustafina,
Godina 1188.«

Za Hafiz Mustafu Bašeskija u Nekrologiju pod godinom 1188 kaže ovo: »Sin Mostića Ahmed-efendije, a unuk Kantamirije, mlad, dječak. Umro je od vrućice i mnogo mu je svijeta bilo na sprovodu.«

41. Natpis na medresi Džumišića Sim-zade u Sarajevu. God. 1189. — Prepis i prevod ovoga natpisa dao je Kemura.[90] Prepis natpisa našao sam i u jednoj rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu.[91]

Tekst:

Prevod:

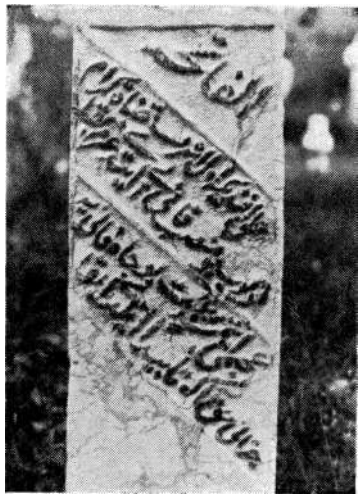
»Ovo krasno učilište je istok znanosti,
Odakle će se širiti svjetlo prosvjete na sve strane
Ovdje se stiču razne znanosti:
Gramatika, sintaksa, šerijatsko pravo, komentar Kur-ana, tradicija, matematika.
Uzvišeni bog neka je (ovu medresu) uzdrži do Sudnjeg dana,
Koju molitvu treba svako da čini.
Mejlija! Odobravajući (gradnju medrese) izrekli su joj kronogram ovako:
Ova lijepa medresa postala je stjecište učenih ljudi.
Godina 1189.«

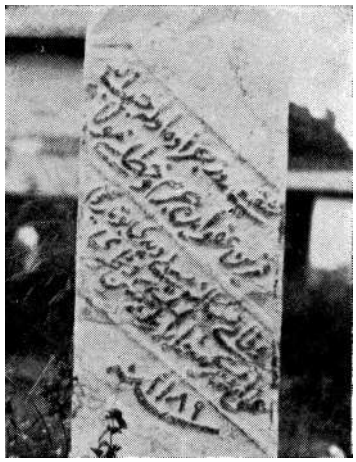
[89] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XXII (1910), str. 276.

[90] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe GZM XXII (1910), str. 110.

[91] Inv. br. 31/55.

Medresa na koju se ovaj natpis odnosi nalazila se s lijevu stranu Miljacke, nedaleko od Šeher-ćehajina mosta u Sarajevu, a sagradio ju je godine 1775/76 Džumišić Abdul-Kerim efendija. Godine 1897, prilikom regulacije lijeve obale Miljacke, porušena je i ova medresa, pa je vjerovatno tada nestalo i originala ovoga natpisa. Kemura objavljuje više dokumenata o spomenutoj medresi.[92]

Sl. 17, 18

[92] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe GZM XXII (1910), str. 110.

42. Natpis na nadgrobnom spomeniku Ali-efendije, kadije. God. 1189. — Nadgrobni spomenik s ovim natpisom i danas stoji nad grobom Ali-efendije u dvorištu Jahja-pašine džamije u Sarajevu. Natpis je ispisan lijepim nesh pismom s dvije strane uzglavnog nišana (veličine 1,5 m visine i osnovice 12 X 12 cm). Grob Ali-efendije ograđen je santračem od lijepo tesanih kamenih ploča.

Tekst prikazuju slike 17 i 18.
Prevod:

»Ali-efendija, koji je najčasniji među kadijama,
Ostavio je prolazni položaj i preselio se u vječnost.
Je li ikakvo čudo ako on nije težio za ovim prolaznim položajem,
Istiniti mu je dodijelio raj za vječni boravak.
Neka mu je na Sudnjem danu zagovornik božji miljenik (Muhamed)
I neka njegovim grijesima uslijedi oprost.
Za godinu njegove smrti Mejlija izreče ovaj kronostih:
Ali-efendiji je raj Huld boravište i utočište.
Godina 1189.«

Bašeskija nam u svojoj Kronici pod 1189 godinom daje sljedeće interesantne podatke o ovom kadiji: »U ponedjeljak 20 šabana (umro je) kadija Alija, iz naše mahale. Bio je poznat po tome što je imao mnogo neprijatelja. Nekoliko građana podnesoše tužbu protiv njega i konačno bude protjeran (iz Sarajeva) i ode u Selanik. Zauzimanjem Silahdara Muhamed-paše bude pomilovan i tako se zajedno s pašom vrati kući (u Sarajevo). Iza toga je dobio nekakvu bolest u nogama, od koje je bolesti i umro. Bijaše darežljiv, bog mu se smilovao, visoka stasa. Iza sebe je ostavio mnogo djece. Sala mu je proučena na munari«.

Ovaj kadija, Ali-efendija, bio je domaći čovjek, iz porodice Čurčića, sin je kadije Hadži-Mehmeda.

43. Natpis na nadgrobnom spomeniku Kurevije Sulejman-efendije. God. 1190. — Sulejman-efendija je sahranjen u dvorištu Vekil-Harčove (Hadžinske) džamije u Sarajevu, pod Alifakovcem. Na njegovu grobu i danas postoji nadgrobni spomenik, na čijem je uzglavnom nišanu isklesan sa dvije strane ovaj natpis. Nišan je visok 1 m, a osnovica mu je 18 X 18 cm. Spomenik je ograđen zajedničkim santračem sa grobom Abdulah-efendije Kurevije, koji je umro 1144 (1731/32).

Sl. 19 i 20

Tekst prikazuju slike 19 i 20.
Prevod:

»O žalosti! Kurevija Sulejman-efendija,
Ode s ovoga svijeta i preseli se u vječnost.
(On) nije težio za prolaznim položajem,
Jer ni prorok Sulejman nije mogao zadržati prolazni položaj.
Čitav život je proveo posvetivši se znanosti i umjetnosti (huner),
I zbog toga je zaslužio milost božju na Sudnjem danu.
Kada je Mejlija čuo za njegovu smrt, izreče mu kronogram:
Kureviji neka je utočište vječni raj!
Godina 1190.«

44. Natpis na nadgrobnom spomeniku Dženetića Smail-bega. God. 1191. — U velikom groblju na Hanbinoj Carini u Sarajevu sahranjen je Smail-beg Dženetić, a na njegovom se grobu i danas vide nišani s ovim natpisom

Sl. 21

Sl. 22

Tekst prikazuju slike 21 i 22.
Prevod:

»O žalosti! Poštovana osoba Dženetić (Dženetizade),
Odluči se za vječnost i napusti kuću iskušenja.
Tri godine je bio kajmekam bosanskog valije (vezira),

Sl. 23

I niko u ovom gradu nije doživio od njega kakve neugodnosti.
Njegovu dušu neka Istiniti primi u more svoje milosti,
A i drug u grobu neka mu je milost (božja).
Mejlija! S dubokim uzdahom izrekoh mu kronogram smrti:
Smail-beg učini sebi utočištem rajski dvorac.
Godina 1191,«

Smail-beg Dženetić je sin Ahmed-age (vidi natpis pod brojem 6). Bio je više puta sarajevski muselim, a povjeravani su mu i drugi poslovi. Bašeskija za Smail-bega kaže da je bio zaštitnik raje i bilježi da je umro 17 rebia II 1191 (25 V 1777). Smail-beg je sagradio i onaj konak čiji je natpis ovdje obrađen (vidi natpis pod brojem 10). O njemu vidi opširno kod Kreševljakovića.[93]

45. Natpis na nadgrobnom spomeniku Šejha Muhameda. God. 1191. — U dvorištu Silahdar Mustafa-pašine (Sinanove) tekije u Sarajevu pokopan je šejh Muhamed, na čijem je uzglavnom nišanu isklesan ovaj natpis. Uzglavni nišan ima na sebi kauk derviša kaderiskog derviškog reda. Spomenik je ograđen santračem.

Tekst prikazuje slika 23.
Prevod:

»Vođa šejhova, pretstavnik onih koji su spoznali istinu,
Poznavalac svih tajni, taj odabranik, kaderiski šejh,
Iz ljubavi prema ljepoti božijoj žrtvovao je dušu i preseli u kuću istine gdje se nastani.
Robovi praga tekije, Mejlija i Emin, zajednički mu izrekoše kronogram (smrti) dižući kažiprst.
Taj šejh savršenih izgovori: »O živi!« i umrijet Godina 1191.«

Kako vidimo, u natpisu nije spomenuto ime ovog šejha. Međutim, u Nekrologiju Mula Mustafe Bašeskije imamo potvrdu da se natpis odnosi upravo na šejh Muhameda. Naime, bilježeći smrt šejh Muhameda u 1191 godini, Bašeskija citira u svom Nekrologiju i zadnji stih ovoga natpisa.[94] On nam daje i tačan datum smrti ovoga šejha: 21 džumada I 1191 (28 VI 1777) godine. S druge pak strane, iz sidžila sarajevskog kadije saznajemo, da je već 22 džumada I (29 VI 1777) izvršen popis i prenos ostavine umrlog Hadži-Muhameda, sina Hadži-Hasanova, šejha Silahdar Mustafa-pašine tekije na njegove nasljednike (ženu, 2 sina i 2 kćeri).[95]

Vrijedno je spomenuti da je šejh Muhamed bio učitelj u misticizmu Mula Mustafi Bašeskiji. Zato mu on u svom Nekrologiju posvećuje više prostora i donosi njegovu opširnu biografiju. Između ostalog, Bašeskija kaže da je šejh Muhamed preko četrdeset godina vršio dužnost šejha, imao je brojnu čeljad, a mnogo je trošio i častio goste.[96] Doživljavao je mnogo napadaja i neugodnosti od strane Kadićevaca, ali on za to nije mnogo mario. Stalno je čitao i ne bi knjige od sebe odmicao, bio je vješt u arapskom i perziskom jeziku, a bavio se i astronomijom.[97] Mnogo je putovao i bio je čak na Indiskoj skeli.

46. Natpis na nadgrobnom spomeniku Hafiz Hasa n-efendije (Sari-Hafiza). God. 1192. — Nadgrobni spomenik na kome je isklesan ovaj natpis situiran je u groblju Natkovači u Sarajevu. Grob Hafiz Hasan-efendije donedavno je bio ograđen posebnom drvenom ogradom, koja je, međutim, već dotrajala i porušena. Uzglavni nišan rađen je vrlo precizno, a osobito je lijepo izrađen njegov turban, zvani mušebek-turban. Na tom nišanu isklesana je rozeta s grančicom, a natpis ispisan lijepim nesh pismom sa tri strane nišana.

[93] O. c. p., str. 131—140.

[94] Bašeskija je pogrešno prepisao kronostih ovoga natpisa. Prema njegovom prepisu ne može se dobiti iz kronostiha hidžretska 1191 godina tj. godina smrti šejha Muhameda, a koju treba da dobijemo preračunavanjem brojčane vrijednosti slova u kronostihu.

[95] Sidžil br. 18, str. 167.

[96] U ostavim šejha Muhamenda navedeno je, između ostalog, 60 kafenih ibrika i 63 findžana, što potvrđuje Bašeskijine riječi da je spomenuti mnogo častio goste.

[97] Među knjigama (18 komada) šejha Muhameda koje su iskazane u popisu ostavine njegove nalazimo i par djela koja govore o astronomiji.

Tekst prikazuju slike 24, 25 i 26.

Prevod:

O smrti!

»O žalosti! što Hafiz-efendija, anđeoskih osobina,

Otseli s ovoga svijeta u vječni dvorac.

Čitav život je proveo u pokori i molitvi,

I na ovom svijetu nije imao nikakvih prohtjeva.

El-Fatiha!

U asketizmu i pobožnosti nije mu bilo ravnog u njegovo vrijeme,

Pa je li čudo ako mu Gospodar učini raj mjestom boravka

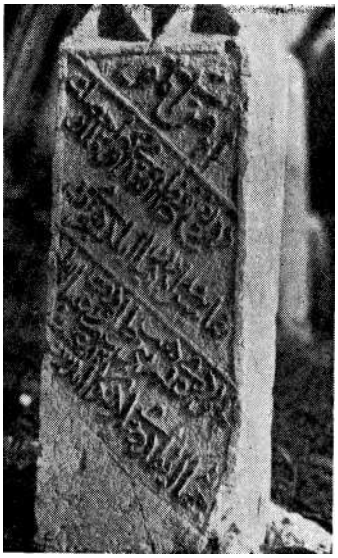
Otišao je s ovoga svijeta, a nama ne preostaje drugo,

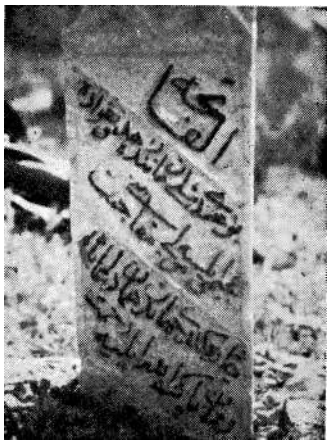
Nego da molimo za njega: Neka je milost njegovoj čistoj duši!

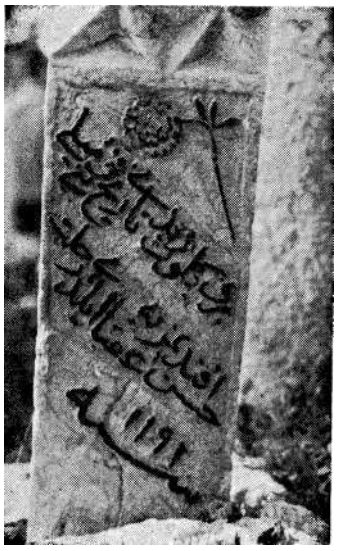
Mejlija! Prispje jedan i izreče kronogram njegove smrti:

Naš Hasan-efendija preseli se u vječnost.

Godina 1192.«

Sl. 24, 25 i 26

Sve do danas je sačuvana u Sarajevu predaja prema kojoj se ovaj Hafiz Hasan-efendija zvao »Sari-Hafiz« (Žuti Hafiz), i prema kojoj se smatra svetim čovjekom (evlijom), pa o njegovim čudnovatim i neobičnim postupcima postoje i izvjesne priče.

Bašeskija bilježi pod istom 1192 godinom, smrt *Sari-Hafiza* i za njega između ostalog, kaže i to da su ga neki građani smatrali svetim. Bio je slabašna zdravlja, ali je imao neobično jaku memoriju, bio je načitan i obrazovan čovjek, a građani (Sarajlije) su ga mnogo cijenili i poštovali. Još za života zavještao je 400 groša za propovijedi u dvije džamije, za Koštrino turbe (na Hridu) i za Sinanovu tekiju. »Svoju obuću je čuvao da mu se ne upraši, a od svakog mirisa bi začepljao nos prstima« — završava Bašeskija.

U sidžilu sarajevskog kadije nalazi se jedna bilješka od 9 šabana 1192 (2 IX 1778) iz koje se vidi da je *Sari Hafiz-efendija* sin Osman-čelebije, stanovnik Mula Arebi Atik mahale u Sarajevu i da je uvakufio za dobrotvorne svrhe svoju kuću (od 1 sobe, 1 kuhinje, dvorišta i bašće) u spomenutoj mahali i usto još 600 groša u gotovom novcu. Prema toj bilješci pripadao je derviškom redu Numanija.[98] U Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu i danas se čuva jedna rukopisna zbirka, a na čijim koricama je napisano da je to vakuf Hafiz-Hasan efendije (Sari Hafiza).[99]

47. Natpis povodom smrti Muhamed Hašim-efendije Šerifije (Šerifzade). God. 1193. — Prepis natpisa sačuvao nam se u Kadićevoj Kronici.[100]

[98] Sidžil broj XIX, str. 163.

[99] Inv. broj 1879.

[100] Kronika, sv. X, str. 273.

Tekst:

فخر اشراف وبهترین قضات سید پاك طینت و فطرت
یعنی کیم بو سنوی شریف زاده جاه فانی یه ایقدی رغبت
حاکم ایکن بو شهر دعنادہ دار بقایه ایلدی رحلت
عفو ایدوب جرمنی جناب خدا مسکن ایده روضه جنت
ناسه تاریخ وفاتن ایلدم تفهیم اوله هاشم افندی یه رحمت

۱۱۹۳

Prevod:

»Ponos ešrafa i najbolji među kadijama, sejid čistoga porijekla i stvorenja,

Tj. Bošnjak Šerif-zade, koji nije žudio za prolaznim položajem.

Bio je kadija u ovom odabranom gradu i preseli u vječnu kuću,

Neka mu uzvišeni bog oprosti grijehe i neka ga naseli u rajskoj bašći!

Da bih upoznao svijet s danom njegove smrti, sačinih mu kronogram:

Neka je Božja milost Muhamed-efendiji.
Godina 1193.«

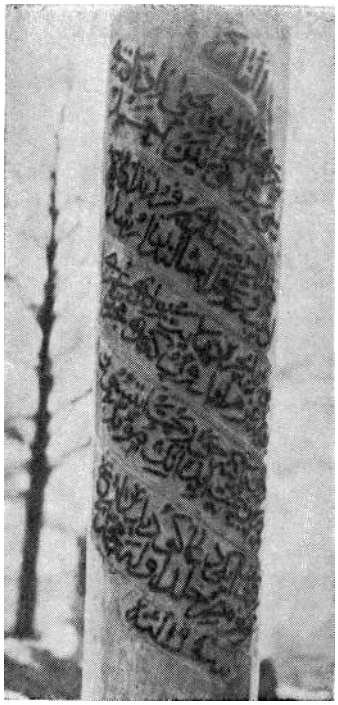
Muhamed-Hašim efendija Šerifi-zade je sin Ahmed-efendije, umrlog 1171 godine, a čiji je natpis ranije priopćen (vidi natpis pod broj 15).

Bašeskija, bilježeći smrt Muhamed Hašimovu, kaže da je bio prvak medu kadijama, dobar čovjek, pristalica derviša, da je imao mnogo muške djece, te, konačno, da je kao kadija otišao u Elbasan i tamo umro.

U natpisu nema pjesnikova imena, ali Kadić tvrdi da je natpis spjevao Mejlija, a to se može i uspoređivanjem s ostalim Mejlijinim natpisima ustanoviti.

48. Natpis na nadgrobnom spomeniku Muhameda Jahja-zade (Jahja-efendića). God. 1194. — Nadgrobni spomenik na kome je isklesan ovaj natpis nalazi se u posebnom turbetu u velikom groblju na Alifakovcu u Sarajevu. Osnovica uzglavnog nišana je kružnica, a pismo lijep nesh. Faksimil i prevod natpisa objavio je i Kemura.[101]

[101] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XX (1910), str. 92.

Sl. 27

Tekst prikazuje sl. 27.

Prevod:

»Sarajevskom Munli Jahja-zade efendiji, imenjaku gospodina obaju svjetova, Ahmedu,

Bog je podario jednog sina, koji je po odgoju i pameti otskakao od svojih vršnjaka.

U ovom gradu završi život i sam se odluči za vječnost.

Neka bog pomiluje njegovu čistu dušu i neka mu je u raju vječni boravak

Kada stigoše dvojica molitelja, ovako mu izrekoše kronogram:

Neka je Muhamed gospodar u vječnom Misiru.
Godina 1194.«

Ni u ovom natpisu naš pjesnik nije spomenuo svoga pjesničkog imena, ali s obzirom na stilizaciju možemo pretpostavljati da ga je spjevao Mejlija. Na to nas upućuje i ta okolnost što je Mejlija iste godine spjevao i natpis za češmu na Alifakovcu, koju je podigao otac ovoga na ime svog umrlog sina, kako to i vidimo iz slijedećeg natpisa.

49. Natpis na česmi na Alifakovcu. God. 1194. — Kamena ploča s ovim natpisom i danas se nalazi uzidana na česmi na Alifakovcu u Sarajevu. Prilikom opravke ove česme vrlo je neukusno pričvršćena ploča s natpisom, tako da su cementnim malterom prekrivene neke riječi i slova natpisa, kako se to vidi i na fotografiji. Pismo je lijep nesh. Faksimile i prevode natpisa objavili su Kemura[102] i Kreševljaković.[103]

[102] Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe, GZM XXII (1910), str. 92.

[103] Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, str. 33, 34 i 119.

Sl. 28

U originalu, kako vidimo, godina natpisa nije označena brojkama. Ali preračunavanjem brojčane vrijednosti slova u kronogramu dobićemo godinu 1194 (1780).

I prije 1780 godine postojala je na istom mjestu česma, ali je porušena, pa ju je spomenute godine nanovo podigao sarajevski kadija Jahja-efendić. Ovaj dobrotvor došao je u Sarajevo iz Amida u Perziji. Njegov sin Muhamed, kako smo vidjeli iz prošlog natpisa (broj 48), umro je u Sarajevu, pa mu otac za dušu napravi ovu česmu.

Tekst prikazuje sl. 28.

Prevod:

»Jahjaefendi-zade, prvak među kadijama,
Proveo je ovu vodu i žednog napojio.
Ta visoka ličnost podiže uime boga ovo dobro djelo,
A sevab je poklonio za dušu svoga sina.
Neka ovo dobro djelo bude kod boga primljeno.
I neka se njim obraduje duša Munlina.
Mejlija jednim potezom pera napisa (česmi) kronogram:
Munla-efendija je doveo vrelo života.«

O ovoj česmi vidi opširnije kod Kreševljakovića.[104]

50. Natpis o obnavljanju česme pred Carevom džamijom. God. 1195. — Ovaj natpis je isklesan na dvije kamene ploče iste veličine (45 X 30 cm). Ranije su ove ploče bile uzidane u dvorišnom zidu Careve džamije u Sarajevu, a danas se one čuvaju u lapidariju Gazi Husrev-begove biblioteke. Prepis i prevod natpisa objavio je Kreševljaković.[105]

Sl. 29, 30

Tekst natpisa sadrže slike 29 i 30.

Prevod:

»Hadži-Omer, dobrotvor i ponos darežljivaca,
Napravio je ovu česmu da bi ostavio lijep spomen.
Mejlija! Odobravajući (ovo dobro djelo) izrekli su joj (česmi) kronogram, dodajući jedan:
Ovu je česmu obnovio Hadži-Omer.«

Godina kronograma ni ovdje nije izražena brojkama, ali preračunavanjem brojčane vrijednosti njegovih slova dobićemo godinu 1195. Ovaj se natpis odnosi na istu onu česmu o kojoj je ovdje ranije bilo govora (vidi natpis pod brojem 35), a radi se i o istom dobrotvoru Hadži-Omeru Žetici.

O ovoj česmi vidi opširnije kod Kreševljakovića.[106]

*

[104] O. c. p., str. 33, 34 i 119.
[105] O. c. p., str. 34.
[106] Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu, str. 34.

Kada pred sobom imamo ovako lijep broj, zapravo zbirku kronograma našeg pjesnika Mejlije potrebno je da ih analiziramo i na taj način da ukažemo na njihovu važnost s jezične, istoriske i epigrafske strane.

Istina ovdje se ne mislimo upuštati u detaljna filološka razmatranja objavljenih kronograma, jer nam to prostor ne dopušta, a osim toga time bi izašli iz okvira tematike našeg časopisa. Ali sljedeće moramo naglasiti.

Iz Mejlijinih pjesama i kronograma u stihu koje smo dosada prikupili, vidimo da je on pjevao na turskom jeziku. Nije nam poznata nijedna njegova pjesma na arapskom ili perziskom jeziku. Međutim, da je Mejlija poznavao arapski i perziski jezik dokaz su nam opet njegovi poznati kronogrami i druge pjesme, jer se on obilno služi riječima iz tih jezika. Osim toga on u kronogramima često aludira na izvjesne citate iz Kurana i hadisa (islamske tradicije). Mejlija je u svojim pjesmama jasan. Većina njegovih kronograma skandiraju se u metru r e m e l.

Na početku je naglašeno da je epigrafika glavno težište Mejlijina pjesničkog rada, jer najveći dio njegovih pjesama jesu vrlo vješto sastavljeni kronogrami. A sada da vidimo u čemu se sastoji ta njegova sposobnost kod sastavljanja kronograma.

Prije svega istaknuti nam je da je sastavljanje kronograma u pjesmi posebna vještina. Pjesnik obično treba u zadnjem stihu odnosno polustihu da izrazi datum po ebdžed-sistemu, tj. treba da zbir brojčane vrijednosti slova toga stiha dadne datum koji se želi spomenuti. Pri tome autor-pjesnik mora svakako voditi računa o rimovanju sa prethodnim stihovima, a osim toga paziti na sadržaj, jer je zapravo kronostih srž čitavog natpisa. Naš Mejlija je i u tome pravi majstor-umjetnik. Svi njegovi natpisi s te strane su dobri, a kao naročito uspjele ističemo natpise pod brojevima: 2, 4, 6, 14, 20, 23, 35, 39, 40, 41 i 44. Mejlija se u kronostihu nekih od ovih natpisa prosto igra riječima. Tako na pr. kada kaže: »Dženetiću neka je mjesto u dženetu (raju)« (V. natpis br. 6), ili »Dvorac Firdevs neka bude dosuđen Naili« (u originalu: »Neka Naila bude nail Firdevsu«, v. natpis br. 14).

Većina Mejlijinih natpisa (njih 38) jesu posmrtni kronogrami. To je, međutim, vrlo uska tema gdje pjesnik u malom broju stihova izražava žalost za pokojnikom, spomene, eventualno, njegovo zanimanje, zaželi mu pokoj i konačno dadne datum smrti pokojnika. Promatrajući ovu vrstu Mejlijinih natpisa uočavamo njegovu veliku vještinu i sposobnost. On je toliko puta opjevao ovu tako usku, zapravo jednu te istu temu, ali je u tome skoro uvijek uspjeo. Mejlija za iste pojmove bira izraze i upotrebljava različite riječi. To može osobito dobro uočiti onaj ko čita njegove natpise u originalu, a što se kod prevoda nije moglo u potpunosti svagdje postignuti. Naime, Mejlija za jedan te isti pojam uzima riječi osim iz turskog još iz arapskog i perziskog jezika.

Mejlija voli poređenja koja vrlo vješto izvodi. Tako, na pr., on Šejha Ibrahima uspoređuje s vjerovjesnikom Ibrahimom i potom čitav kronogram od 5 stihova pjeva u tome duhu (v. natpis br. 2); arapska riječ Zulfikar osim vlastitog imena označava i jednu vrstu mača, a to Mejlija koristi i pjeva (u natpisu br. 19) kako učenik Zulfikar izvlači dušu (mač) iz tijela (korica). Ili uzmimo na pr. prva dva distihona u natpisu br. 22 gdje Mejlija pravi prispodobu kako je kadiski pisar Muhamed ef. stavio pečat na protokol svoga života, zatim kako je pozvan na vječno sudište, a i za života je bio pisar u mehkemi i t. d.

U XVIII vijeku je osim Mejlije bilo u Bosni i Hercegovini još pjesnika koji su se bavili i sastavljanjem kronograma. Tako je u ovom radu već bilo spomena o *Vehbiji, Nazariji* i *Eminu,* a od drugih ističemo još: *Raziju* (Velihodžica), *Džudiju* (Čohadžića), *Abida, Namika, Mantikiju* i *Muhibiju*. Međutim kao najbolji pjesnik i najplodniji epigrafičar u XVIII vijeku u čitavoj Bosni slovio je naš pjesnik Derviš Mehmed Mejlija.

Konačno nam je naglasiti to da nam Mejlijini natpisi pružaju sigurne istoriske podatke o spomenicima na koje se odnose.

Kada je svojevremeno Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine pristupio radu oko prikupljanja orijentalne epigrafike imao je u vidu to da ovi spomenici, kojih u našoj Republici ima velik broj pretstavljaju dragocjen materijal za istoriju naših naroda pod turskom okupacijom.

III MEJLIJINI KALIGRAFSKI RADOVI

Mejlija je bio ne samo pjesnik i epigrafičar, nego istodobno i kaligraf. Vidjeli smo kako Bašeskija za njega kaže da je odlično pisao talik pismo. Mejlija je ovom vrstom pisma prepisao Nakšijin Divan, ali nam se, nažalost, taj prepis nije sačuvao. Iz jednog Mejlijinog kronograma vidimo da je on na traženje sarajevskog kadije Tuz-Pazarije prepisao godine 1174 (1760/61) i Varidat od Kaimije. Kako nam se ni ovaj prepis nije sačuvao, to ne znam kojom je vrstom pisma prepisao ovo djelo.

U vezi s Mejlijinim kaligrafskim radovima želim ovdje naglasiti i to da je Mejlija svoje natpise, koji su stajali na pojedinim spomenicima, ispisivao svojom rukom. Istina, on nije morao direktno na kamenim pločama pisati tekstove natpisa, nego je za njih mogao dati uzorke na papiru, koje su onda klesari posebnom tehnikom prenosili na kamen i dalje obrađivali.[107] Pogledamo li Mejlijine natpise, obrađene u drugom dijelu ovoga članka, i to među njima one od kojih su nam se sačuvali originali ili njihovi faksimili, vidjećemo da su svi ti natpisi pisani, uglavnom, dvjema vrstama arapskog pisma: nesh i talik. Među ovim su jedino dva natpisa pisana dželi pismom (natpisi 20 i 44). Promotrimo li sada detaljnije natpise pisane talikom, uočićemo da su svi potekli iz iste ruke (natpisi 3, 11, 17, 21, 22, 29 i 43). To isto vrijedi i za natpise pisane neshom (natpisi: 12, 13, 19, 25, 28 i 30). Istodobno uočavamo da su svi spomenuti natpisi djelo vještog kaligrafa, jer su oba pisma sasvim lijepa. Između ovih natpisa tri su pisana nešto slabijim neshom (Vidi natpise: 19, 39 i 40). Ova tri natpisa vjerovatno je pisao neki drugi kaligraf.

U prilog spomenutoj tvrdnji donosimo ovdje i fotografski snimak Mejlijina, već spomenutog pisma, iz 1195 godine. Ako uporedimo Mejlijine spomenute natpise s ovim pismom, vidjećemo među njima veliku sličnost i u načinu pisanja i u obradi pojedinih slova. Istina, mora se uzeti u obzir i to da može kod istog kaligrafa postojati razlika u pisanju sitnog i krupnog pisma. Osim toga prenošenjem natpisa na kamen i klesanjem pismo malo gubi od svoje originalnosti. I, konačno, pretpostavljamo da Mejlija kao dobar kaligraf nije mogao dozvoliti da njegove natpise pišu drugi kaligrafi.

S obzirom na sve to možemo skoro sa sigurnošću tvrditi da su Mejlijini natpisi na navedenim spomenicima djelo njegove ruke, tj. da su njegov kaligrafski rad.

Potrebno je da se osvrnemo još na jednu činjenicu u vezi sa Mejlijinim kaligrafskim radovima. Naime, sve dosada smatralo se da su svi oni kaligrafski ornamenti na dvorišnim zidovima Silahdar Mustafa-pašine (Sinanove) tekije u Sarajevu djelo Mejlijine ruke. To su, konačno, zabilježili i svi autori koji su pisali o Mejliji. Međutim, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine nedavno je pristupio pripremnim radovima za konzervaciju kaligrafskih ornamenata u Sinanovoj tekiji. Da bi se ti radovi mogli kopirati i fotografisati, bilo je potrebno prethodno pomaknuti naknadno postavljene stupove koji su stajali uza sam zid i tako prekrivali izvjesne dijelove ovih ornamenata. Prilikom pomicanja tih stupova pronašao sam ispod jednog od njih potpis sa datumom, iz kojega se jasno vidi da je majstor ovih kaligrafskih radova drugi kaligraf, a ne naš Mejlija, kako se to do sada smatralo. To bar možemo sa sigurnošću tvrditi za prva dva reda ovih zapisa, a koji se redovi nižu na sva tri dvorišna zida tekije, jer je potpis sa datumom stavljen na kraju drugog reda. Da li su ostali zapisi, koji su izrađeni u obliku levhi, a koji su ispisani ispod ova dva reda, djelo istog kaligrafa ili je te druge zapise radilo više kaligrafa, među kojima i naš Mejlija, zasada ne možemo ništa sa sigurnošću tvrditi. Na ove zidne dekoracije osvrnućemo se drugom prilikom, a u vezi sa njihovom konzervacijom.

H. Kreševljaković je zabilježio da su i zidne plohe selamluka u konaku Smail-bega Dženetića bile ukrašene, pored ostalih ornamenata, i kaligrafskim radovima našeg Mejlije. Nadalje, narodna predaja kaže da je i one kaligrafske zapise više prozora velikog čardaka u Saburinoj kući dao Mejlija.

[107] Postoje dva načina prenošenja pisma na kamen i to da kaligraf direktno na kamen ispiše i označi pismo i drugi način da kaligraf dadne uzorak pisma na papiru u naravnoj veličini, a klesar ga potom prenosi na kamen.

Na kraju spominjemo da je u Mejlijino doba u Sarajevu živjelo i radilo više kaligrafa, koji su bili specijalisti za pojedine vrste arapskog pisma. Između njih spominjemo sljedeće: neki *Ibrahim,* kaligraf sitnog pisma; *Hadži-Ibrahim Zafranija,* kaligraf divanije pisma; *Babić Ibrahim; Hadži-Hasan Misrija; Mula Mehmed; Mula Ahmed Ćelebija.* Međutim, kao najbolji majstor u svim vrstama arapskog pisma i poznat kao takav u čitavoj Bosni jeste *Emir Defterdar* iz Sarajeva, koji je 1187 (1773/74) umro u Travniku.[108]

[108] I Bašeskija bilježi smrt ovog kaligrafa.

TUMAČ TURCIZAMA

abadžija (ar.-tur.), krojač koji izrađuje odjeću od domaćeg sukna (abe).

Adn (ar.), jedno od brojnih imena raja.

aga (tur.), ovdje zapovjednik u janičarskoj vojsci, viši oficir.

ajan (ar.), velikaš, prvak, dostojanstvenik.

akča (tur.), najstariji sitni turski srebreni novac. Početkom 18 vijeka 3 zdrave akče vrijedile su 1 paru, a 40 para 1 groš.

Asaf, Solomonov legendarni ministar.

beg (tur. bay), velikaš, prvak, plemić, vlastelin.

ćehaja (per. kethuda), zamjenik ili pomoćnik viših službenika (ovdje valije), cehmajstor, sekretar.

ćulah (per. kullah), derviška kapa.

čelebija (tur. čelebi), gospodin, titula koja se nekada kod Turaka davala učenim ljudima.

češma (per. češme), izvor.

derviš (per.), pripadnik kojeg muslimanskog mističnog reda.

divan (per.), carsko ili vezirsko vijeće, kancelarija, sud.

dženet (ar. džennet), raj.

ebdžed (ar.), poredak slova u starosemitskom alfabetu.

efendija (tur. efendi), gospodin, titula za školovane ljude.

emir (ar.), zapovjednik.

ešraf (ar.), plemstvo.

Fatiha (ar. »uvod«, »početak«), prva sura u Kur-anu. Između ostalog uči se i umrlima za pokoj duše. Kada na nadgrobnom spomeniku stoji napisano: Fatiha ili el-Fatiha znači »Prouči za umrlog Fatihu«.

ferman (per.), sultanova naredba, zapovijed.

fikh (ar.) šerijatsko pravo.

fildžan ili *findžan* (tur.), šoljica za kafu.

Firdevs (per.) Paradis, jedno od više imena raja.

groš (ar. kuruš), vrsta turskog novca — 1 groš 40 para.

Gulšen-saraj (per.-tur.), dvorac u ružičnjaku.

hadis (ar.), islamska tradicija, tj. Muhamedove izreke, njegova djela i djela drugih koje je on šutnjom odobrio.

hadžija (ar. hadždžun), muslimanski hodočasnik u Meku i Medinu.

hafaf ili kavvaf (ar.), trgovac obućom, postolar.

hafiz (ar.), titula za osobu koja zna cio Kur-an na izust.

hanikah (ar.), ovdje viša škola.

havaledžija (ar.-tur.), upunomoćenik za naplatu beriva, režiser.

Hidžret (ar.), seoba Muhamedova iz Meke u Medinu odkada se računa početak ere islamskog kalendara.

huld (ar.), vječnost, jedno od brojnih imena raja.

janičar (tur.), vojska koju je osnovao sultan Orhan, a ukinuo sultan Mahmut III godine 1826.

kadija (ar. kadi), sudac koji sudi po šerijatskom pravu.

kaderija (ar. kaderi), član istoimenog derviškog reda kojeg je osnovao Abdul-Kadir-Gejlani.

katib (ar.), pisar, sekretar.

kajmekam (ar.), zamjenik.

kauk (tur. kavuk), vrsta kape od ćohe.

kazandžija (tur.), obrtnik koji se bavi izradom posuđa od bakra.

konak (tur.), muški odjel u kući feudalaca.

kula (ar. kala), zamak, tvrđava.

kutbijet (ar.), pol, ovdje bogougodnik.

mahala (ar. mehalle), gradska četvrt koja se sastoji od nekoliko manjih ulica.

medresa (ar.), srednja ili viša škola.

mehkema (ar.), šerijatski sud.

mekteb (ar.), muslimanska početna vjerska škola.

mesdžid (ar.), muslimanska bogomolja.

muderis (ar.), profesor u medresi.

muftija (ar. mufti), učen čovjek koji je ovlašten da izdaje šerijatske decizije (fetve) o vjerskim i pravnim pitanjima.

mula ili *munla,* vrhovni kadija jedne pokrajine ili okružja i uopće učen čovjek.

muselim ili *muteselim* (ar.), povjerenik grada, upravitelj kotara.

nesh (ar.), vrsta arapskog pisma.

nestalik (ar.), vrsta arapskog pisma.

nišan (per.), ovdje nadgrobni spomenik.

odžak (tur.), plemićki dvor.

paša (tur.), vojnički ili upravni zapovjednik.

raja (ar. reijje), nemuslimani podanici islamske države.

Ridvan (ar.), ovdje jedno od brojnih imena raja.

sadrazam (ar.), veliki vezir.

sak (ar.), uzorci pisama i rješenja kadije.

salla (ar.), poziv na molitvu za umrlog koja se oglašuje s munare.

saraj (per.), palaća, dvor, rezidencija namjesnika.

sedžada (ar.), posebna prostirka na kojoj se obavlja molitva.

sejjid (ar.), gospodin, prvak.

selsebil (ar.), ime izvora u raju.

serdengečdija (per.-tur.), dobrovoljac koji u prvim redovima udara na neprijatelja.

serturnadžija (tur.), vrsta janičarske vojske.

sidžil (ar.), protokol šerijatskog suda u koji se upisuju isprave.

silahdar (ar.-per.), čuvar oružja, posebna služba na dvoru sultana, namjesnika jedne pokrajine ili inače velikaša.

site-kadija (ar.), jedan od šest kadija u Bosni.

sultan (ar.), vladar.

šeher (ar.), grad.

šejh (ar.), nadstojnik samostana (tekije), ugledan član derviškog reda.

šejhul-islam (ar.), vrhovni muftija u Turskoj.

talik (ar.), vrsta arapskog pisma.

tarikat (od ar. tarik »put«), jedan od brojnih pravaca derviškog učenja.

tefsir (ar.), nauka komentarisanja Kur-ana.

tekija (tur. tekje), derviška bogomolja, mjesto gdje derviši stanuju i obavljaju svoje obrede (samostan).

timar (tur.), zemlja, leno koje je sultan davao na korišćenje istaknutim ratnicima i službenicima na mjesto godišnje plate a prihodi su mu iznosili najviše 19.999 akči.

turbe (ar.), mauzolej.

turnadži-baša, isto što i ser-turnadžija.

ulema (ar.), učeni ljudi.

vakuf (ar.), zaklada ili dobro koje se zavještćuje u dobrotvorne svrhe.

vakufnama (ar.-perz.), listina kojom se osniva vakuf.

vaiz (ar.), propovjednik.

valija (ar.), sultanov zamjenik u jednoj pokrajini, guverner.

vezir (ar.), ministar, namjesnik u pokrajini.

HIDŽRETSKE GODINE NATPISA PRERAČUNATE U GODINE PO NOVOJ ERI

1149 — 12 V 1736 — 30 IV 1737
1154 — 19 III 1741 — 7 III 1742
1159 — 24 I 1746 — 12 I 1747
1160 — 13 I 1747 — 1 I 1848
1161 — 2 I — 21 XII 1748
1164 — 30 XI 1750 — 19 XI 1751
1166 — 8 XI 1752 — 28 X 1753
1167 — 29 X 1753 — 17 X 1754
1170 — 26 IX 1756 — 14 IX 1757
1171 — 15 IX 1757 — 3 IX 1758
1173 — 25 VIII 1759 — 12 VIII 1760
1174 — 13 VIII 1760 — 1 VIII 1761
1176 — 23 VII 1762 — 11 VII 1763
1177 — 12 VII 1763 — 30 VII 1764
1178 — 1 VII 1764 — 19 VI 1765
1180 — 9 VI 1766 — 29 V 1767
1182 — 18 V 1768 — 6 V 1769
1183 — 7 V 1769 — 26 IV 1770
1184 — 27 IV 1770 — 15 IV 1771
1186 — 4 IV 1772 — 24 III 1773
1188 — 14 III 1774 — 3 III 1775
1189 — 4 III 1775 — 20 II 1776
1190 — 21 II 1776 — 8 II 1777
1191 — 9 II 1777 — 29 I 1778
1192 — 30 I 1778 — 18 I 1779
1193 — 19 I 1779 — 7 I 1780
1194 — 8 I 1780 — 27 XII 1780
1195 — 28 XII 1780 — 16 XII 1781.

RÉSUMÉ

EPIGRAPHIE ET CALIGRAPHIE DU POÈTE MEHMED EL-KURANIJA, DIT »MEJLIJA«

Le poète Mehmed El- Kuranija, connu sous le pseudonyme de »Mejlija« fut à son époque (XVIIIe siècle), de l'avis de son contemporain le chroniqueur sarajevois Mula Mustafa Baseskija, considéré comme le meilleur poète, sans égal même dans toute la Bosnie. Il naquit à Sarajevo dans les premières décades du XVIIIe siècle, et mourut à Travnik en 1781.

L'ouvrage consacré à Mejlija est divisé en trois parties. La première présente la biographie du poète ainsi qu'un aperçu critique de ce qui a été jusqu'à présent écrit sur ce dernier. Il est signalé dans l'introduction que rien n'a été écrit sur Mejlija en tant qu'épigraphiste, et a ce titre il est donc resté jusqu'à nos jours presque inconnu des historiographes. Et pourtant l'épigraphie constitute en la fait la partie la plus importante de l'oeuvre poétique de Mejlija, et fait l'objet de la seconde partie de cette étude. On trouve là 50 inscriptions en vers, écrites en langue turque par Mejlija, et relevées sur divers monuments. Ces inscriptions sont classées par ordre chronologique. Le premier chronogramme date de l'année 1149 de l'hégire (1736—1737), d'où l'on peut déduire que Mejlija s'adonna très tôt à la poésie. Du point de vue épigraphique tous les chronogrammes de Mejlija sont étonnamment heureux. Il était particulièrement habile dans l'art de composer les dates selon le système »obdjed« (qui consiste à exprimer les dates au moyen de la valeur numérique des lettres). Mejlija s'exprime en termes choisis, utilisant nombre de mots arabes et persans. Il aime beaucoup les comparaisons. Il appartenait à l'ordre des derviches de kaderi et ce fait est sensible dans ses compositions poétiques.

Mejlija fut également un bon calligraphe, et cela constitue la matière de la troisième partie de cette étude.

PAVO ANĐELIĆ

TURSKI PUT OD IVAN-PLANINE DO PORIMA

TRASA

Dolazeći iz Sarajevskog Polja preko Hadžića, Pazarića i Tarčina, »Mostarska džada« ili »Veliki mostarski put« penje se na Ivan-Planinu koja, ustvari, pretstavlja planinsko sedlo između Lisina i Preslice planine; to je ujedno i razvodno gorje između crnomorskog i jadranskog sliva. Dalje prema jugu put silazi u Bradinsko Polje i selo Gornju Bradinu, zatim preko obronka Preslice-Bratosova, dolazi u Brčane i Podorošac, te dolinom Trešanice stiže u Konjic. Tu prelazi Neretvu, a zatim, skrećući u pravcu jugoistoka, ide oko 2 km uzvodno lijevom obalom Neretve do ušća Bijele, siječe dolinu Bijele i penje se preko sedla Vrapca na visoravan Boračkog Polja, da bi se, opet, naglo spustio Boračkom Jezeru. Oštar uspon »uz Vlah« vodi na visoravan sela Kule, a nakon toga, isti takav uspon na Lipeta, najistočniji obronak Crne Gore vezane za masiv Prenja. Odatle put skreće u pravcu jugozapada i preko obronaka Bahtijevice (ogranak Prenja) spušta se u kraško polje Gornje Zijemlje, pa se opet nešto laganijim usponom penje na Porim, planinsko sedlo između masiva Prenja i Veleža. Sa Porima put se naglo spušta u Bijelo Polje i mostarsku kotlinu.

Put od Ivan-Planine do Porima spada među najteže relacije bosansko-hercegovačkih puteva. Sumaran pogled na visinski položaj najistaknutijih tačaka puta pružiće bar donekle sliku terena. Tako: Ivan-Planina ima nadmorsku visinu 907 metara, Konjic 276, Vrabač 800, Boračko Jezero 402, Lipeta 1038, Bahtijevica 1163, Gornje Zijemlje 879, a Porim 1150 metara. Kad se ima u vidu još i okolnost da su obronci Bitovnje, Preslice i Prenja ispresijecani dubokim dolinama manjih potoka i planinskih bujica i da sve te visinske razlike treba savladati na dužini od nekih 50 km, onda je jasno da je ta relacija uvijek pretstavljala problem u saobraćaju između Dalmatinskog primorja i Hercegovine, s jedne, i centralne Bosne, s druge strane. Ovako velike visinske razlike praćene su i klimatskim nepogodama: snježne mećave na Ivan-Planini, Lipetima i Bahtijevici često obustavljaju svaki promet.

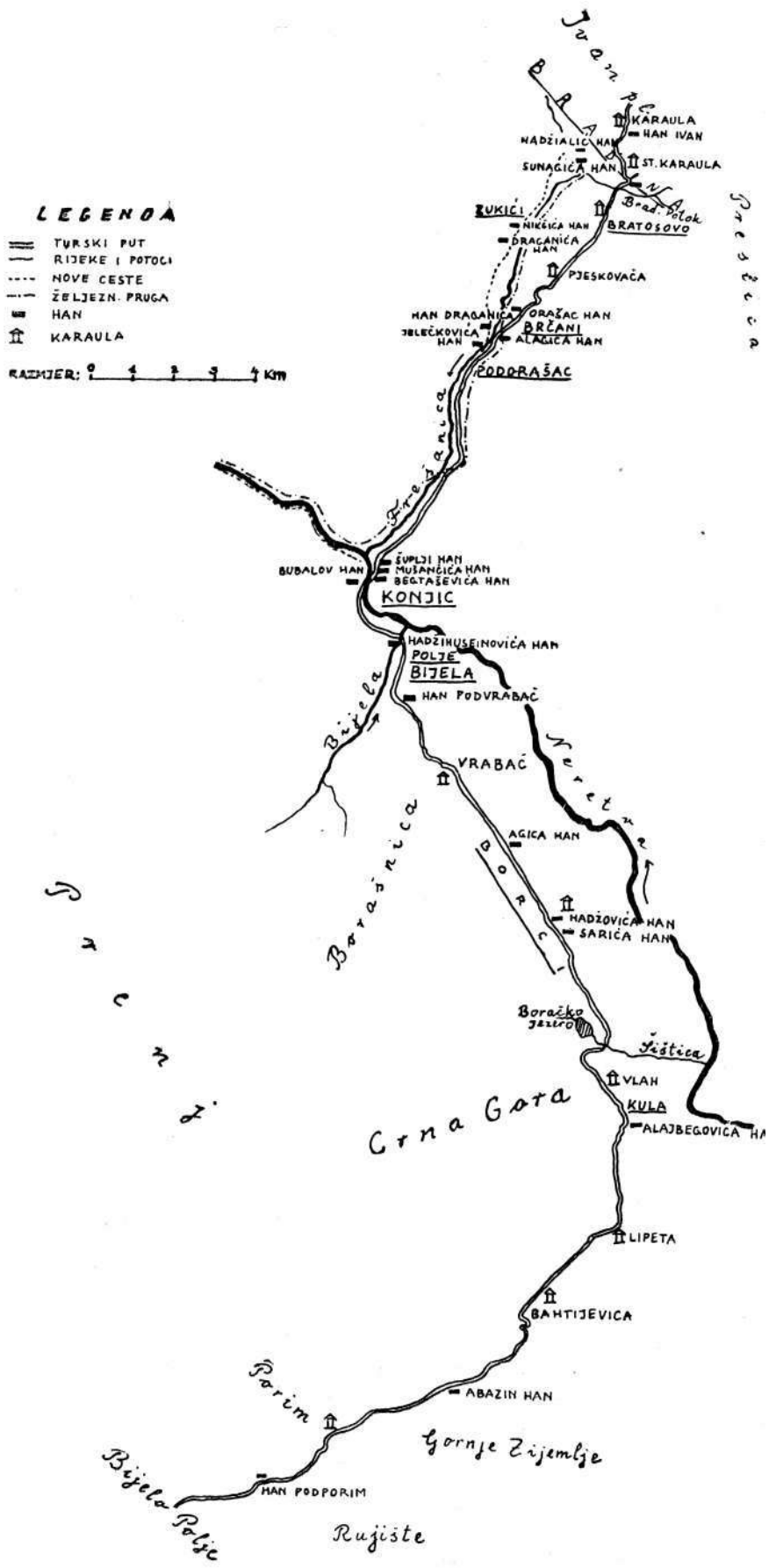
Ova relacija je ustvari dio starog puta koji je vezao južnu Dalmaciju i Hercegovinu sa srednjom Bosnom i dalje sa Podunavljem. Arheološki ostaci, kao što su gradine i gromile — tumuli — svjedoče da je ovim pravcem prolazio put još u prethistorijsko doba, za vrijeme Ilira. Najveći dio ovoga puta Rimljani su pretvorili u solidno građenu cestu, čija se trasa i sada može pratiti, naročito na dijelu puta od Vrapca do Lipeta. Miljokazi nađeni u Podorašcu, Konjicu, Perića Polju, Borcima, Kuli i Maloj Poljani kod Lipeta spominju rimske careve Augusta, Decija, Tacita i Filipa Augusta. Iz toga izlazi da se izgradnji ovoga puta pristupilo odmah nakon definitivne pacifikacije Ilirika u I vijeku, a značajnija rekonstrukcija izvršena je polovinom III vijeka naše ere.[1]

Treba napomenuti da je rimska cesta, polazeći iz Narone (Vid kod Metkovića), išla preko Dubrava i Nevesinjskog Polja,[2] pa na mjestu Velika Poljana kod Lipeta izlazila na trasu o kojoj je ovdje govor.[3] Od Lipeta pa do Podorašca, a možda i do Ivan-Planine rimska cesta i kasniji turski put idu uglavnom po istoj trasi.

[1] Dr. K. Patsch: Rimska mjesta u Konjičkom kotaru, G, Z. M. XIV (1902), str. 305; D. Sergejevski: Rimski spomenici iz Bosne, Spomenik S. K. A., Beograd, LXXVI (60), s. 50; D. Sergejevski: Rimska cesta na Nevesinjskom Polju, G. Z. M. — 1948 — Sarajevo, str. 46.

[2] D. Sergejevski: Rimska cesta na Nevesinjskom Polju, str. 46.

[3] U mjesecu julu 1955 pregledao sam teren između Lipeta i Bahtijevice. Nedaleko od karaule na Lipetima, na lokalitetu Mala Poljana pronašao sam jedan čitav i dijelove dva druga miljokaza. Pored toga, ovdje se vidi trasa rimske ceste usječene u kraški teren. Ta trasa odvaja se od turskog puta Lipeta — Porim kod Velike Poljane (između Lipeta i Bahtijevice) i skreće u pravcu jugo-istoka prema Nevesinjskom Polju.

LEGENDA
TURSKI PUT
RIJEKE I POTOCI
NOVE CESTE
ŽELJEZN. PRUGA
HAN
KARAULA
RAZMJER: 0 1 2 3 4 Km
Ivan P.
KARAULA
HAN IVAN
HADŽIALIĆ HAN
SUNAĆICA HAN
ST. KARAULA
ŽUKIĆI
NIKŠIĆA HAN
DRAGANIĆA HAN
Brad. Polok
BRATOSOVO
PJESKOVAĆA
HAN DRAGANIĆA
ORAŽAC HAN
JBLEČKOVIĆA HAN
BRČANI
ALAGIĆA HAN
PODORAŠAC
Trebanjica
Prezelica
ŽUPLJI HAN
BUBALOV HAN
MUŠANĆIĆA HAN
BEGTAŠEVIĆA HAN
KONJIC
HADŽIHUSEINOVIĆA HAN
POLJE
BIJELA
HAN PODVRABAĆ
Bijela
VRABAĆ
Neretva
AGIĆA HAN
Boračnica
HADŽOVIĆA HAN
ŠARIĆA HAN
Boračko jezero
Ljuština
VLAH
KULA
ALAJBEGOVIĆA HA
Crna Gora
LIPETA
BAHTIJEVICA
Parim
ABAZIN HAN
Gornje Zijemlje
Bijela Polje
HAN PODPORIM
Rujište

Ovaj put, što su ga izgradili Rimljani, bio je i tokom Srednjega vijeka u stalnoj upotrebi kao najbliža i glavna veza Dubrovnika sa rudarskim i trgovačkim centrima u Bosni.

Za vrijeme turske uprave bio je naročito živ saobraćaj između novih trgovačkih centara, Sarajeva i Mostara. S obzirom na brzi razvoj Mostara, i glavni trgovački put je skrenuo sa starog rimskog pravca te je od Lipeta (tačnije Velike Poljane) okrenuo prema jugozapadu i preko Gornjih Zijemalja, Porima i Bijelog Polja vodio u Mostar. S obzirom na to, dio ispitivane relacije od Lipeta do Porima ne poklapa se sa trasom glavne rimske ceste, iako postoji vjerovatnost da je i u rimsko doba ovuda prolazio jedan put manjeg značaja.

Nemam podataka o gradnji ili opravkama puta u starije tursko doba. Sigurno je da su pojedini ugroženi dijelovi puta izgrađivani po sistemu kaldrma. U izvještaju Marmontova ađutanta, kapetana Leclerca, od augusta 1806 godine izričito se navodi da su blatnjavi dijelovi bosansko-hercegovačkih puteva bili kaldrmisani. Za samu kaldrmu veli da bi zbog svoje grubosti i uskog profila pretstavljala najveću smetnju za francuska kola, a našu relaciju bi vrlo teško bilo urediti za kolski saobraćaj.[4] Drugi Marmontov oficir, kapetan Theodor Roux la Mazeliere godine 1808 slično govori o našim putevima i veli da su pogodni samo za promet s tovarnim konjima. Kaldrma, tamo gdje postoji, široka je svega 3—4 stope (99—132 cm.) i slabo se održava.[5]

Vrlo živa tradicija stanovnika sela Bijele, Boraka i Kule kaže da je kaldrmu koja se i danas mjestimično sačuvala uz Vrabac, Vlah i Lipeta pravio Omer-paša, da bi mogao prevući topove prilikom vojnog pohoda na Crnu Goru. Ta kaldrma je na nekim mjestima dobro sačuvana. Za kaldrmu je upotrebljen lomljeni kamen bez obrade. Jedino su ivičnjaci nešto veći i pažljivije su lomljeni. Širina kaldrme iznosi 2 i pol metra, a strmine su ublažene pojedinačnim stepenicama, visokim cca 10 cm. Razmaci između stepenica su veći ili manji, što zavisi od oštrine nagiba. Kod oštrijih uspona trasa turskog puta ne poklapa se sa rimskom cestom. Turske serpentine mnogo su uže i zbog toga je put kraći, ali i mnogo strmiji nego što je bio rimski. Osim toga, kod rimskog puta usjeci u kamenu podlogu mnogo su brojniji i smjeliji.

Tako građena turska cesta odmah od Karaule na Lipetima skreće u pravcu jugoistoka, idući prema Nevesinjskom Polju, i u ovom dijelu se ne poklapa s mostarskom džadom ni sa starom rimskom trasom. Dio našega puta od Lipeta do Porima nema kaldrme iako njegova trasa svjedoči da je, barem mjestimično, umjetno građen.

Godine 1868 puštena je u promet moderna cesta Sarajevo — Mostar.[6] Odmah sa Ivan-Planine njezina se trasa odvojila od stare džade skrenuvši prema jugozapadu u dolinu Dubokog Potoka. Od sastava Dubokog i Bradinskog Potoka — kod današnje željezničke stanice Bradina — nova cesta probijena je desnom obalom Trešanice, ispod sela Zukića. Od Podorošca do Konjica poklapa se uglavnom sa starim putem. Međutim, od Konjica je nova cesta skrenula prema zapadu i dolinom Neretve stigla u Bijelo Polje i Mostar.

Od toga vremena stari put od Konjica preko Boračkog jezera i Porima izgubio je značaj za veliki moderni saobraćaj tim više što je kasnije i željeznička pruga prošla dolinom Neretve. Tek između dva rata izgrađena je turistička cesta od Konjica do Boračkog Jezera, a u najnovije vrijeme radi se i na cesti, od Bijelog Polja do Zijemalja.

MOSTOVI

Na relaciji Ivan-Planina — Porim put prelazi rijeku Neretvu u Konjicu, Bijelu kod njezina utoka u Neretvu i Šišticu koja ističe iz Boračkog Jezera. Možda je povremeno zbog česte izmjene toka trebalo prelaziti i Trešanicu na dva ili više mjesta. U svim ovim slučajevima promet se mogao nesmetano odvijati samo preko stalnih mostova. Nemam nikakvih podataka iz starijih vremena o mostovima na Trešanici, Bijeloj i Šištici, ali smatram da su preko tih rijeka mostovi građeni i održavani. Putopisac Quiclet vidio je 1658 godine nekoliko drvenih i kamenih mostova na potocima između Glavatičeva i Boračkog Jezera.[7] Ako su mostovi postojali na jednom sporednom putu manjeg značaja, onda ih je pogotovo moralo biti na »Velikom mostarskom drumu određenom za karavane«. I Quiclet-ov suputnik A. Poullet, govoreći samo letimice o našem putu, veli da je vidio drvene i kamene ćuprije napola porušene.[8]

Prelaz preko Neretve pretstavljao je oduvijek jedan od najtežih problema na čitavoj relaciji. Iako se u ljetnim mjesecima može govoriti o gazu

[4] Vjekoslav Jelavić: Franceska izvješća o Bosni, G. Z. M. 1906 (XVIII), strana 331.

[5] V. Jelavić: Op. c. str. 320.; H. Kapidžić: Jedan francuski izvještaj o Bosni iz 1810 godine, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, 1952 str. 256.

[6] Landeskunde des Königreichs Dalmatien und seiner Hinterländer Bosnien und Herzegowina, II Heft — Bosnien und Herzegowina, Wien 1876.

[7] Dr. Ciro Trehelka: Opis Dubrovnika i Bosne iz godine 1658, G. Z. M. XVII (1905) str. 425.

[8] V. Jelavić: Doživljaji Francuza Poulleta na putu kroz Dubrovnik i Bosnu godinu 1658, G. Z. M. 1908, strana 23.

i prenosu robe na konjima ili pomoću skele (broda), u ostala godišnja doba ne može se o tome ni (misliti. Vjerovatno su još Rimljani imali most preko Neretve u Konjicu budući da se radilo o jednoj od glavnih cesta kroz Hercegovinu i Bosnu. Međutim, o tome mostu nemamo nikakvih podataka ni historijskog, ni arheološkog karaktera. Način prelaza preko Neretve u Srednjem vijeku također je nepoznat. Postoji mogućnost da je barem u ranom Srednjem vijeku prevoz robe i putnika vršen pomoću konja i da iz toga vremena potiče naziv Konjic. Međutim, teško je zamisliti nesmetano odvijanje intenzivnog prometa između Dubrovnika i Bosne u XIV i XV stoljeću bez stalnog mosta u Konjicu.

Za prvih 100 godina turske uprave također nije sačuvan nijedan podatak o mostu u Konjicu. Tek godine 1570 Mostarac Hadži-Mehmedbeg, zv. Karađozbeg podiže drvenu ćupriju u Konjicu.[9] Čini se da taj most nije bio duga vijeka, jer već 1612 tu stoji drugi, također drveni most, koji je podigao opet jedan Mostarac, Hadži-Balija, onaj isti koji je sagradio i drveni most u Glavatičevu.[10] Sigurno se na ovaj Hadži-Balijin most odnosi i Evlijina bilješka o »golemoj drvenoj ćupriji« u Konjicu.[11] Konačno je tu 1682/3 nastojanjem Alijage Huskića sagrađen kameni most sa 6 okana.[12] Po svojoj ljepoti i građevinskim kvalitetima taj most spada među najznačajnije objekte ove vrste iz turskog perioda u Bosni i Hercegovini. Zanimljivo je spomenuti predaju koju je iz usta jednog člana porodice konjičkih Hadžizukića zabilježio Husein Đogo. Prema toj predaji konjički most je sagradio Haseći-Alaga, porijeklom Kolaković iz Blagaja.[13] Vjerovatno je da je ovaj Haseći Alaga identičan sa Alijagom Huskićem. Preko toga kamenog mosta odvijao se sav cestovni saobraćaj do marta 1945. Tada je njemačka vojska prilikom povlačenja eksplozijom razorila čitav most tako da su ostale samo kule. Godine 1946 napravljen je novi betonski most nešto niže, i on služi za teretni i kolski promet. Na kamene kule staroga mosta navučena je privremena drvena konstrukcija i sada služi samo za pješački promet.

MARKACIJA

Quiclet u svome putopisu iz 1658 navodi da je put preko Ivan-Planine bio označen kocima vrlo gusto poredanim jedan do drugoga.[14] Da li se ovdje radilo o zimskoj markaciji trase puta ili su gusto poredani koci kao barijera štitili put od sniježnih smetova, a putnike od žestokih udaraca vjetra, nije sasvim jasno. U svakom slučaju radi se o jednoj mjeri koja je u teškim prirodnim uslovima omogućavala upotrebu puta.

OSIGURANJE

Geografska konfiguracija terena s mnogim šumama, pećinama i planinskim klancima bila je pogodna za pljačkaške akcije raznih hajdučkih i razbojničkih družina. Nesređene političke prilike u ovim krajevima kroz čitav dvije hiljade-godišnji historijski period učinile su da se uvijek nalazilo ljudi koji su, bilo iz političko-socijalnih, bilo iz čisto pljačkaških pobuda iskorišćavali ovakve prirodne uslove i ugrožavali sigurnost putničkog i robnog prometa.

Ostaci rimskog građevinskog materijala na Lipetima svjedoče da su još Rimljani ovdje imali utvrđenje čija je svrha bila da štiti sigurnost puta. Nikakav razlog ekonomskog karaktera inače ne bi mogao objasniti podizanje rimskog objekta na ovom potpuno neplodnom i bezvodnom mjestu sa surovom klimom. Nazivi i smještaj lokaliteta Varda u Gornjim Zijemljima i Konjicu također upućuju na utvrđenja koja su imala zadatak da osiguravaju saobraćaj. U ranijem Srednjem vijeku duž ovoga puta bili su smješteni značajni gradovi: Vrabac, Bijela, Biograd, Dragić (Dragočaj), a možda i još neka utvrđenja na Lipetima i u Bradini.

U tursko doba izgrađen je čitav sistem karaula, koje su imale zadatak da štite putnike i njihovu imovinu. Obilaskom terena, prema nazivima lokaliteta, ostacima ruševina i kazivanju okolnog stanovništva, uz nešto podatak iz literature, utvrdio sam mjesta na kojima su se nalazile turske karaule. Donosim ih redom počevši od Ivan-Planine.

---

[9] Muhamed Mujić: Velika poplava u donjem toku Neretve 1633 god., Sloboda, Mostar, 1953, br. 10.

[10] Mujić, ibidem.

[11] S. Kemura: Iz sejahatname Evlija Čelebije, G. Z. M. (1908), separatni otisak, str. 63. — Stariji ljudi u Konjicu i sada se sjećaju ostataka drvenog mosta na obje strane Neretve, 30-tak metara nizvodno od kamene ćuprije.

[12] Mujić, ibidem.

[13] H. Đogo: Prilozi za povijest Konjica i gornje Hercegovine, Novi behar, Sarajevo, broj 11—12 iz 1935 god.

[14] Dr. Ć. Truhelka: op. c. str. 426—427. Radi uvida donosim francuski tekst putopisa: »il (le vent) est si dangereux, que les chemins y sont tracé avec des pieux fort près l'un de l'autre.«

Stara i Nova Karaula na Ivan-Planini. Najviša tačka trase turskog puta preko Ivan-Planine i zemljište oko nje nosi naziv *Nova Karaula*. Jedna njiva oko 500 metara niže u pravcu sela Gornja Bradina zove se *Stara Karaula*. Ostataka ruševina nema ni na jednom ni na drugom mjestu. Nazivi *Stara* i *Nova* svjedoče da je prvobitni smještaj karaule bio u blizini sela Gornje Bradine, a da je kasnije prenesena na sam prijevoj.

Stara karaula podignuta je vjerovatno još u vrijeme organiziranja službe osiguranja ovoga puta. Kako je nova cesta 1868 godine odmah sa Ivan-Sedla skrenula prema dolini Dubokog Potoka, to je ova karaula ostala daleko od puta, pa je zbog toga morala biti napuštena. Nova karaula podignuta je tada (1868) na najvišoj tački puta. Prema sjećanju starijih stanovnika sela Bradine i Zukića zgrada karaule bila je građena od drvenih balvana. Spominju je Hoernes i Renner u svojim putopisima.[15] Na istom mjestu austro-ugarske vlasti su držale žandarmerijsku kasarnu.

Karaula na Bratosovu. Idući iz Gornje Bradine prema Brčanima, stari turski put je prelazio preko Bratosova zapadnog obronka planine Preslice. Na samom vrhu Bratosova leži lokalitet *Karaula*. Nešto dalje na jednom izbrešku Preslice, okrenutom prema Brčanima, stajala je karaula *Pjeskovača*. Između ovih karaula nalazi se vrelo »Mijatuša«. Nekada je tu bila česma, a prema tradiciji okolnog stanovništva, harambaša Mijat Tomić je kraj česme prostirao kabanicu na koju je svaki putnik morao ostaviti izvjesnu sumu novca. Nešto dalje, u Planini Preslici postoji i špilja zv. »Mijatova pećina«. Podataka o osnivanju ovih karaula nemam, ali naziv lokaliteta u vezi sa Mijatom Tomićem upućuje na XVII vijek.

Probijanjem nove ceste desnom obalom Trešanice, ispod sela Zukića, i te su karaule izgubile svoju svrhu pa su napuštene, vjerojatno negdje oko 1868 godine.

Karaula na Vrapču. Nedaleko od kuća porodice Arapović na Vrapču nalazi se lokalitet Karaula, odakle puca divan pogled na dolinu Bijele i na Konjic. Blau spominje ovu karaulu godine 1861 kao već napuštenu.[16] Nije isključeno da je ta karaula napuštena još 1850 godine, odmah nakon završetka borbe između redovnih carskih četa pod zapovjedništvom Skender-bega Ilinskog i hercegovačkih ustanika kojima je bio na čelu Ibrahim Pijulija. Prvi okršaji nizama i pobunjenika vođeni su upravo na Vrapču.[17]

Planinski klanac na Vrapču, iskorišćavali su i srednjevjekovni feudalci Sandalj Hranić i Herceg Stjepan za smještaj carinarnice. U blizini leže i ruševine srednjevjekovnog grada Vrapča. U turško doba ovuda su se često zadržavale i hajdučke družine, među ostalima naročito grupa harambaše Staneše.

Karaula na Borcima. U blizini kuća porodice Sarić, kod današnjeg Zadružnog doma, bila je karaula za koju tradicija kaže da je pripadala porodici Hadžović iz Konjica. Hadžovići su imali u svom posjedu veći dio Boraka i Župe oko Glavatičeva.[18] Tradicija ovdje miješa karaulu sa kulom tako da nije sasvim jasno da li se radilo samo o utvrđenoj kuli, ili je ta kula, odnosno neka druga zgrada u neposrednoj blizini, služila i kao karaula. Sam naziv lokaliteta ipak upućuje na postojanje karaule.

Karaula na Vlahu kod sela Kule. Prošavši Boračko Jezero put se penje uz strme i šumovite obronke Crne Gore. Taj uspon kao i prijevoj koji spaja masiv Crne Gore sa kosom Lukovištem zove se Vlah, a pripada području sela Kule. Kod samog prijevoja u jednoj gromili obrasloj travom i grmljem kriju se ruševine karaule. Sam lokalitet nosi naziv Karaula, a narodna tradicija to potvrđuje. Nemam bližih podataka o njezinom osnivanju. Još 1871 godine bila je aktivna,[19] a vjerovatno je dočekala i 1878.

Naziv sela Kule govori o postojanju jednog utvrđenja — kule u ovome selu. Današnji stanovnici sela nisu mi znali ništa kazati o toj kuli. Međutim, ruševine zvane »Anina« izgleda da obuhvataju ostatke kule, hana i drugih zgrada. Prema podacima, dobivenim od Rasima Gaševića, Avdage Prohića i Mujage Hadžizukića iz Konjica, selo Kula pripadalo je uglednoj porodici Alajbegovića. Kula i han razoreni su po svoj prilici za vrijeme borbi 1850 godine.

Kula na Lipetima. To je, svakako, u fortifikacionom i organizacionom pogledu najznačajniji objekat u cijelom sistemu osiguranja našega puta. Smještena je na istočnom obronku Crne Gore (masiv Prenja), na nadmorskoj visini od 1038 metara, udaljena od stalnih naselja, na mjestu gdje se sastaju putevi iz Konjica, Mostara, Nevesinja i Župe (Glavatičevo). Ruševine zidova opsega 10 X 7 metara, koji sada dostižu visinu od jednoga

[15] Renner Henrik: Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko (prevod I. Velikanovića, 1900), strana 277; Dr. Moritz Hoernes: Dinarische Wanderungen, Wien 1888.

[16] Dr. Otto Blau: Reisen in Bosnien und Hertzegowina, Berlin 1877, strana 29. — Iako Blau ne navodi koje je godine vidio napuštenu karaulu (vereinsamter turkischer Wachtposten), smatram da je to bilo već u maju 1861 godine, za vrijeme njegovog prvog putovanja kroz ove krajeve. Naime, da je karaula napuštena u vremenu između njegovih putovanja (1861, 1868 i 1871), Blau bi to vjerojatno naznačio.

[17] H. Đogo: ibidem.

[18] Podaci dobiveni od Obrena Simića iz Boraka.

[19] Blau: op. cit., str. 31.

metra, potječu vjerovatno od zgrade podignute koncem turske vladavine. Oko tih ruševina naziru se temelji neke veće građevine ovalnog oblika, čiji zidovi imaju debljinu od 120 cm. U tom prostoru nalaze se i komadići rimskog crijepa.

Prema podacima u putopisu Evlije Čelebije, koji je ovuda proputovao 1664 godine, kulu je podigao »svojim novcem a za ljubav božju ovih lijepih godina Ibrahimaga, Ćuprilićev ćehaja, rođen i odrastao u ovome Mostaru«.[20] Prema tome, podizanje kule kao fortifikacionog objekta, a možda i osnivanje karaule u organizacionom smislu, pada negdje u polovinu XVII stoljeća. To je upravo vrijeme kada se u Bosni i Hercegovini počinju u većem broju pojavljivati hajduci i kada turska uprava počinje sistematski raditi na boljem osiguranju puteva. Sam Evlija Čelebija navodi i zadatak kule, a to je: »da očuva, ogradi i oslobodi puteve između Mostara i Sarajeva«.[21] Isti putopisac daje i tehnički opis: »U kuli od 5 katova je jedan mesdžid i oko 50 posebnih soba za momke, jedan hambar, jedan bunar za vodu i gvozdena vrata i navrh te kule napravio je visoku kulu, daskom pokrivenu. Da ovu kulu uveća napravio je izokola oko 50 kuća.«[22] Iako su navodi E. Čelebije možda nešto pretjerani, naročito u pogledu broja kuća u okolini i broja soba u kuli, ostaci ruševina pokazuju da se radilo o jednom većem utvrđenju.

Posada kule, koja je 1664 godine brojila 50 momaka s dizdarom na čelu imala je skladište hrane i municije, a za obranu kule 5 malih topova.[23] U drugoj polovini 18 vijeka posada je brojila oko 400 momaka s posebnim konjaničkim odredom.[24] Zapovjednik je bio aga. Troškovi izdržavanja posade podmirivani su prihodima od nahija Neretve i Rame te od kreševskih majdana. Od početka XVIII stoljeća pa sve do 1835 godine kula je pripadala mostarskoj kapetaniji. Od 1835 godine posadu sačinjavaju redovni vojnici.[25] Oto Blau spominje je u opisu svoga putovanja.[26] Karaula sa posadom postojala je sve do 1878 godine, a Austro-ugarska je također, za prvo vrijeme svoje uprave, održavala žandarmerijsku stanicu na Lipetima.

K a r a u l a n a B a h t i j e v i c i. Oko ¾ sata hoda od Lipeta, na obronku Bahtijevice, leži lokalitet Ka r a u l a. U blizini se nalaze ljetne kolibe stanovnika sela Čičeva i bunar s pitkom vodom. Na cijeloj relaciji ova karaula ima najveću nadmorsku visinu (1143 metra) i najveću udaljenost od stalnih ljudskih naselja. Bližih podataka o osnivanju nemam. Postoji vjerovatnost da je održavana sve do 1878 godine, iako je Blau ne spominje. Inače- na starim austrijskim specijal-kartama taj lokalitet je označen kao Karaula.

K a r a u l a n a P o r i m u. Na planinskom sedlu, gdje se put između obronaka Prenja i Veleža počinje spuštati u Bijelo Polje i dolinu Neretve, stajala je karaula. To mjesto i danas nosi naziv K a r a u l a. Od turskih vlasti karaulu je preuzela Austro-Ugarska, a i danas postoji u neposrednoj blizini — na Rujištu, stanica Narodne milicije.

Ako posmatramo smještaj karaula, odmah će nam udariti u oči, da su one postavljene na mjestima koja su po svom položaju najpogodnija za napadača i najopasnija za putnike. Sve su one smještene na kotama i klancima izvan stalnih ljudskih naselja. Udaljenost jedne karaule do druge varira od ½ sata (Ivan-Planina — Bratosovo) do 2 sata hoda (Bratosovo — Konjic), što zavisi o stepenu ugroženosti puta. Ako se ima u vidu i kasaba Konjic, gdje je uvijek bilo policijskih snaga, onda je relacija od nekih 50 km puta bila osigurana na 9 mjesta.

Sudeći prema Evlijinim podacima o podizanju kule na Lipetima, organizacija službe osiguranja ovog puta izvršena je negdje polovinom XVII vijeka. Narodne pjesme o Mijat-harambaši, koje često spominju Repovce, konjičke Hadžizukiće te Bratosovo i Lipeta kao i toponimi »česma Mijatuša« i »Mijatova pećina« u blizini karaule na Bratosovu očigledno upućuju na XVII vijek. Nešto kasnije, početkom XVIII stoljeća pada i osnivanje kapetanije u Mostaru sa zadatkom da čuva puteve od razbojnika i hajduka.[27]

U organizacionom pogledu karaule od Konjica do Porima bile su vezane za centar u Mostaru, jer je to područje pripadalo Hercegovačkom sandžaku. To zaključujem iz Evlijinih podataka o podizanju kule na Lipetima. Nju je, naime, podigao »Ibrahimaga, Ćuprilićev ćehaja, rođen i odrastao u ovome Mostaru«. U skladu s tim je i činjenica da je kula na Lipetima od početka XVIII stoljeća pripadala kapetaniji u Mostaru. Nije isključeno da su karaule na Vrapču, Borcima, Kuli Bahtijevici i Porimu bile depandanse više organizacione jedinice, smještene na Lipetima. Od 1835 godine (nakon ukidanja kapetanija) ovaj klanac čuvaju redovni vojnici. Karaule na Ivan-Planini i Bratosovu u nahiji Neretvi pripadale su neko vrijeme Kliskom sandžaku, a kasnije Bosni sa administrativnim centrom u Sarajevu. Nisu mi poznati detaljniji podaci o njihovoj organizaciji.

Od početka XVIII vijeka osiguranje puteva vrše uglavnom vojne snage organizirane po kape-

[20] S. Kemura: op. cit., str. 62.
[21] Ibidem.
[22] Ibidem, str. 63.
[23] Ibidem.
[24] H. Kreševljaković: Stari hercegovački gradovi, Naše starine, Sarajevo, 1954 godine, str. 21; Riza ef. Muderizović: Bosanski majdani za turske uprave, G.Z. M. XXX (1918) str. 23—24.
[25] Kreševljaković: ibidem.
[26] Blau: op. cit., str. 31.
[27] Kreševljaković: Kapetanije i kapetani u Bosni i Hercegovini, Godišnjak Istoriskog društva Bosne i Hercegovine, 1950, str. 89.

tanijama. 1835 godine ta služba prelazi na redovnu vojsku. Zanimljivo je što o toj organizaciji službe javne sigurnosti uvedenoj god. 1835, govori Ahmet Dževdet-paša koji je 1863 godine kao izaslanik turske vlade u Bosni i Hercegovini uvodio nove vojne, administrativne i agrarne reforme. U svojim razmatranjima o toj organizaciji on kaže: »Naša žandarmerija (zabtivelerimiz) bila je ranije vrsta vojske sa mjesečnom platom. Upotrebljavana je bila pod zapovešću jednog komandanta u sastavu jedne divizije ili su žandarmi bili upotrebljavani kao čuvari kula i žandarmeriskih stanica. To je upravo bila vrsta bašibozučke vojske. Ponajviše su ih vrbovali od Arnauta s juga od Toska«. »Bila je još jedna vrsta vojske — čuvari javne bezbednosti čije su plate bile vrlo male. Od naroda su životne namirnice uzimali besplatno i tako su gulili narod. Bosansko-hercegovačke zaptije bile su od te vrste. Te zaptije u Bosni i Hercegovini zvali su se panduri.« Kako se vidi, nova organizacija službe javne sigurnosti provedena je 1863. Međutim, stari nazivi zaptije i panduri ostali su još uvijek u upotrebi kod naroda, a djelomično i u službenoj upotrebi.[28]

Zgrade u kojima su bile smještene posade bile su različite: od dobro utvrđene velike kule na Lipetima, kamenom zidanih manjih zgrada na Vlahu i Vrapču do drvetom zidane karaule na Ivan-Planini.

Još od vremena Sulejmana Veličanstvenog upotrebljavao se još jedan način osiguranja puteva. U klancima i na opasnim mjestima naseljavani su kršćani koji su bili dužni starati se o sigurnosti putnika. Zbog toga su bili oslobođeni od poreza. Na nekom uzvišenju pored puta stajala je slamnata koliba u kojoj je nepresatno boravio čovjek. Čim bi opazio putnika, počeo bi udarati u bubanj. Time bi putniku javio da ga je straža opazila. U slučaju da bi primijetio razbojnika, onda bi neprekidnim udaranjem u bubanj alarmirao cijelu okolicu.[29] Karakteristično je da se u blizini karaula na Ivan-Planini, Borcima i Kuli nalaze isključivo naselja sa srpskim stanovništvom. Iz te okolnosti dalo bi se zaključivati da se ovakav sistem osiguranja primjenjivao i na našoj relaciji.

HANOVI

H a n na I v a n u. Na samome sedlu Ivan-Planine na bosanskoj strani stajao je han. Spominje ga Blau u svom putopisu,[30] a stanovnici okolnih sela još ga se živo sjećaju. Oko hana su za vrijeme Austro-Ugarske bilo razvilo čitavo naselje, a nestalo ga je po završetku radova na željezničkim tunelima. Han je bio vlasništvo porodice Jelečković koja je inače držala hanove u Pazariću i Podorašcu. Renner govori o nekoliko hanova na Ivanu,[32] ali taj navod nisam mogao provjeriti.

B r a d i n a. U Gornjoj Bradini, odmah ispod srednjevjekovne nekropole sa stećcima, napuštenog muslimanskog i aktivnog pravoslavnog groblja *i* sada stoji zgrada staroga hana. Probijanjem nove ceste 1868 godine, koja ga je mimoišla, han je izgubio svoj značaj iako je radio još neko vrijeme u doba Austro-Ugarske.

Han u Bradini spominje se u putopisu francuza Quicleta koji je ovuda proputovao 25 marta 1658 godine. Dakle, podignut je najkasnije polovinom XVII stoljeća, iako postoji velika vjerovatnost da je postojao i mnogo ranije. Surove klimatske prilike na Ivan-Planini oduvijek su zahtijevale da se putnicima osigura sklonište u neposrednoj blizini.

Izgradnjom moderne ceste 1868 godine pojačao se promet, pa su u to doba podignuta još dva hana u Bradini. Stajali su u blizini današnje željezničke stanice. Jedan je bio vlasništvo porodice Hadžialića, a drugi Sunagića iz Konjica.

Uz trasu nove ceste podignuta su i dva hana u Zukićima — Nikšića i Draganića.

B r č a n i. Nedaleko od današnje željezničke stanice stajao je han. Blau ga navodi kao han Orašac[33] po nazivu kose koja se od sela Brčana pruža prema zapadu u dolinu Trešanice. Napuštanjem staroga puta ovaj han je izgubio svoj značaj i propao svakako prije 1900 godine.

P o d o r a š a c. Na mjestu gdje je put iz Brčana silazio u neposrednu blizinu Trešanice danas se vide ruševine hana. Jedan dio hanskih zidina iskorišćen je za dogradnju novih zgrada. Taj han je bio vlasništvo porodice Alagića iz Konjica.

Osim toga hana, koji je vjerovatno mnogo stariji, u Podorašcu su zadnjih godina turske i prvih godina austro-ugarske uprave radila još dva hana — Draganića i Jelečkovića.

[28] Gliša Elezović: Iz posmrtnih rukopisa Ahmed Dževdet-Paše, Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslavenskih naroda pod turskom vladavinom, Sarajevo 1951 — str. 284.

[29] J. Erdeljanović i T. Nikolić: Trgovački centri i putevi po srpskoj zemlji u srednjem veku i u tursko doba, Beograd 1899, str. 128—129.

[30] Blau: op. cit., str. 22 i 28.

[31] Renner: op. cit., str. 277.

[32] Truhelka: op. cit., str. 426.

[33] Blau: op. cit., str. 28.

K o n j i c. Danas u Konjicu radi jedan han — jedini od nekada brojnih hanova na našoj relaciji. Smješten je u stanbenoj zgradi, podignutoj koncem XIX stoljeća, kojoj su pridodate još neke nusprostorije za smještaj konja.

Na desnoj obali Neretve odmah do kamenog mosta nalazio se han, vlasništvo ugledne konjičke porodice B e g t a š e v i ć a. Porušen je koncem XIX vijeka. U neposrednoj blizini je početkom XX vijeka radio i tzv. R e p o v a č k i han. Nisam mogao utvrditi da li je taj han identičan sa B e g t a š e v i ć a h a n o m ili se radilo o dva različita hana. Na Suhom Dolu radio je M u š a n č i ć a h a n, a u blizini današnje zgrade Sreskog suda bio je tzv. Š u p l j i h a n — vlasništvo Kapetanovića, kasnije Vajzovića. Iz kasnijeg su vremena J u r i ć a h a n, čija zgrada i sada postoji, te G o l u b o v i ć a h a n na prostoru današnje rimokatoličke crkve i franjevačkog samostana.

U čaršiji, na lijevoj obali Neretve, držala je han preko 150 godina, a možda i više, porodica B u b a l o. Oko 1900 godine ovdje je radio i L j u b u š i ć a h a n.

Evlija Čelebija 1664 godine spominje dva hana u Konjicu. Iz stilizacije: »Ima... dva hana; jedan je han preko u čaršiji«,[34] jasno se vidi da je u to doba na svakoj obali Neretve bio po jedan han. Onaj s desne obale vjerovatno je identičan se Begtaševića hanom kod starog mosta.

Zanimljiv je nešto raniji opis hana u Konjicu koji je dao Quiclet. On je putujući iz Dubrovnika preko Sarajeva u Carigrad noćio u konjičkom hanu između 24 i 25 marta 1658 godine. Kao stranac, nenavikao na ovakvu vrstu ugostiteljskih objekata, on je lako uočio mnoge stvari koje domaći čovjek mimoilazi kao svakidašnje i opće poznate. Zbog toga opis donosim u cijelosti: ... »i odosmo, pola sata nakon što je pao mrak da noćimo u hanu ili karvan-saraju koji je sličan nekoj od naših pokritih tržnica u Francuskoj, ili bolje rekuć nekoj suši, velikoj konjušnici ili stražari, gdje ima po srijedi drvenih stupova da se privezuju konji putnika, a unutra je s jedne strane po dužini vrsta podignute podnice gdje ima u izvjesnim razmacima malih odžačića; tu bi nam handžija ili gospodar mjesta (gazda) nalagao za naš novac drva da se grijemo koliko hoćemo, a ne bi ništa naplaćivao za konak, ni za nas ni za konje, jer je to bila zadužbina nekih samilosnih bogataša za smještaj svih stranaca i drugih putnika koji bi tu htjeli konačiti. A naša postelja napravljena između dva susjedna odžaka pomoću vlastitih strunjača, prostirki i pokrivača koje treba ponijeti putujući u tom kraju, ako nećete ležati na daskama, pošto nećete ni za novac naći ništa drugo, a vaši konji leže usred hana, jedu sijeno i vrše svoje potrebe. Od njih vas ništa ne luči, nego povišena podnica gdje se nalazi vaš ležaj, tako da su gospodar, sluga i konj zajedno«.[35] Ne znamo na koji se konjički han odnosi ovaj opis: da li na han s desne ili s lijeve obale Neretve. U svakom slučaju, ovi podaci pružaju nam dragocjen materijal o arhitektonskoj i organizacionoj strukturi jednoga hana u XVII vijeku. U jednoj prostoriji osigurano je najnužnije sklonište za ljude i konje. Kako je han zadužbina nekih bogatih ljudi, za samo konačenje ništa se ne plaća. Zagrijavanje, a vjerovatno i hrana za ljude i konje dobiva se po narudžbi i za novac. Hanom upravlja h a n d ž i j a, po svoj prilici na osnovu zakupa.

P o l j e - B i j e l a. Kod utoka Bijele u Neretvu, neka dva km jugo-istočno od Konjica, koncem XIX vijeka postojao je han, vlasništvo porodice Hadžihuseinovića iz Konjica. Nalazio se kod drvenog mosta na lijevoj obali Bijele.

P o d v r a b a č. — Prema kazivanju Mate Azinovića iz Konjica (rodom iz Bijele) u zaseoku Podvrabač još koncem XIX vijeka postojala je zgrada hana koji je već tada bio prestao s radom.

B o r c i. Na mjestu gdje put ostavlja šumu i ulazi u Boračko Polje stajao je han porodice Agića iz Konjica.[36]

U blizini sadašnjeg doma u Borcima bio je han, vlasništvo porodice Hadžovića iz Konjica. Godine 1850 u ovom hanu izginuli su mnogi Mostarci, koji su se pod vodstvom Ibrahima Pijulije borili protiv redovne carske vojske.[37] Prema kazivanju Mujage Hadžizukića iz Konjica, ovaj han je bio dugačak 30 aršina. Inače, to je bio jedan od najznačajnijih hanova na cijeloj relaciji budući da se nalazio na drugom konaku računajući od Sarajeva.

Nešto dalje radio je neko vrijeme i Sarića han.

K u l a. Prostrane ruševine s ostacima zidina sada nose naziv A n i n a (Hanina). Sudeći po prostranstvu i broju objekata, ovdje se radilo osim hana i o jednoj kuli sa drugim stanbenim i gospodarskim zgradama. Nije isključeno da po toj kuli i selo nosi svoje ime. Od stanovnika Kule nisam mogao dobiti detaljnijih podataka o ovim ruševinama. Napominjem da sada u Kuli nema nijedne muslimanske porodice. Svi su stanovnici Srbi koji su, uglavnom oko XIX vijeka, doseljeni iz istočne Hercegovine i Crne Gore. Zemljište, a vjerovatno i kula sa hanom pripadala je

[34] Kemura: op. cit., str. 63.

[35] Izvod iz putopisa objavio je na francuskom jeziku i u prijevodu dr. Č. Truhelka u citiranom radu. Truhelkin prijevod je previše slobodan i ponegdje netačan, pa sam se na nekoliko mjesta poslužio francuskim tekstom.

[36] Podaci M. Azinovića.

[37] H. Đogo: op. cit.

Alajbegovićima. Postoji vjerojatnost da je han zajedno sa kulom nastradao za vrijeme borbi 1850 godine.

Gornje Zijemlje. Na mjestu današnjih kuća porodice Jerkić u Gornjim Zijemljima bio je han. Prema kazivanju jednog člana te porodice, temelji hana su doskora postojali, ali su sada velikim dijelom iskrčeni. Han i okolno zemljište pripadalo je porodici Abaza. U austrijskim specijal-kartama 1 : 50.000 cijelo polje Gornje Zijemlje označeno je kao Hansko Polje. Iz toga zaključujem da je han radio sve do okupacije.

Još u Srednjem vijeku (XV stoljeće) znamo da su u Bosni postojale kuće (domus) koje su služile za smještaj putnika, naročito trgovaca, konja i robe. Kralj Stjepan Tomaš obećava Mlečanima da će svuda u svojoj državi urediti da mletački trgovci »imaju domove za svoje prebivanje, a da plaćaju što bude prilično.«[38] Takve kuće postojale su u Bradini i Konjicu, a vjerovatno i na Vrapču. Prema jednom ugovoru sačuvanom u Dubrovačkom arhivu, karavana sa 337 tovara soli trebala je 1418 g. da ostavi robu »in Bradine in domo Miloradi patareni« (u Bradini u kući patarena Milorada). U slučaju da zbog nevremena karavana ne mogne stići do Bradine, onda se treba istovariti »in Cognic in domibus regis Bosne« (u Konjicu u kućama bosanskog kralja).[39] Godine 1449 Dubrovčanin Milašin Đurašević tužio je Radića Paštrovića, vlastelina Hercega Stjepana, i njegovu ženu Jelenu kako su poslali svoje ljude da mu po noći ukradu dvije peče tekstila iz kuće patarena »Obizena«, u Neretvi pod Biogradom.[40] Dubrovačke karavane često su dobivale nalog da robu dopreme do Vrapča ili do Konjica.[41]

Iz ovih podataka vidi se da su u Bradini i Konjicu, a vjerovatno i na Vrapču postojala svratišta u koja se mogao smjestiti veći broj ljudi i konja. Prostorije za smještaj robe također su morale biti velike. Nije bilo jednostavno primiti odjedanput 337 konja, dosta veliki broj kiridžija, te uskladištiti 337 tovara soli. Kako izgleda, kapacitet svratišta u Bradini i Konjicu bio je toliki da je mogao udovoljiti i ovakvim zahtjevima.

Svratište u Bradini zove se »kuća patarena Milorada«, a pod Biogradom (na prostoru današnjeg Konjica, na lijevoj obali Neretve) sličnu kuću ima pataren »Obizen«. Ovi primjeri pokazuju da su »bosanski krstjani« uz svoje samostane, a i van njih, držali svratišta. Osim toga i bosanski kraljevi su u vlastitoj režiji imali slična svratišta u Konjicu. Imajući u vidu granice između bosanske i humske Neretve u Srednjem vijeku, možemo sa sigurnošću tvrditi da su ove kuće bosanskog kralja stajale na desnoj obali Neretve, i to kod mjesta gdje se vršio prelaz preko Neretve u Konjicu. Svratište na Vrapču pripadalo je, po svoji prilici, Kosačama: velikom vojvodi Sandalju, a kasnije Hercegu Stjepanu.

Hanovi su daleko najčešća forma ugostiteljskih objekata u Bosni i Hercegovini za vrijeme turske uprave. Bilo da su podizani na lukrativnoj osnovi sa ciljem zarade, bilo da su nastali kao zadužbine pojedinaca, oni su zadovoljavali jednu vrlo važnu društvenu potrebu. U tome smislu hanovi su bili institucije polujavnog karaktera — prethodnici današnjih svratišta i željezničkih stanica. Za han u Konjicu znademo da je radio kao zadužbina. S mnogo vjerovatnosti može se to reći i za hanove u Bradini, Borcima i Kuli, a naročito u Zijemljima. Sam geografski položaj ovih mjesta isključuje ekonomske razloge kao uslov za podizanje i održavanje hanova. Većinom su to bile zgrade sa stajom za konje, jednom ili više prostorija za putnike i prostorijom za handžiju.[42] Tek sredinom XIX vijeka pojačani promet daje hanovima veće značenje i oni postaju sve rentabilniji. Gotovo sve bogatije konjičke porodice podižu hanove, a neke porodice imaju i po nekoliko hanova.

Za razliku od karaula, hanovi su smješteni u naseljima, ali tako da njihova međusobna udaljenost nikada ne prelazi 4 sata hoda (Kula — Zijemlje).[43]

[38] M. J. Dinić: Dubrovačka srednjevekovna karavanska trgovina, Jugoslovenski istoriski časopis, Ljubljana—Zagreb—Beograd, 1937, god. III., str. 136

[39] Dinić: o. c.

[40] Konstantin Jireček: Istorija Srba, IV sveska, preveo i dopunio Jovan Radonić, Beograd 1923, str. 36.

[41] Dinić: op. cit., str. 128 i 130.

[42] Sravni: A. Bejtić, Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, Sarajevo, 1952 godina, str. 269-272.

[43] Usmena tradicija za podatke iznesene u ovome radu potiče od: Mate Azinovića, Šukrije Alagića, Avdage Prohića, Mujage Hadžizukića, Rasima Gaševića i Rasima Bubala iz Konjica, Nikole Kuljanina iz Bradine, D. Vujičića iz Zukića i dr.

RÉSUMÉ

LE CHEMIN TURC MENANT DU MONT IVAN A PORIM

Dans cet article l'auteur décrit le vieux chemin turc reliant le mont Ivan à Porim. Il représente en réalité un fragment du chemin très ancien qui reliait le littoral adriatique à la Bosnie Centrale, et, plus loin, au bassin du Danube. A l'époque turque c'est par là que passait le »dzada« de Mostar, ou grande route de Mostar, ainsi nommé parce qu'il reliait ces deux centre commerciaux importants: Sarajevo et Mostar.

L'auteur présente en des chapitres particuliers des données sur le tracé du chemin, les ponts, le système de sécurité et les »hans« (auberges).

Le tracé du chemin étudié est long d'environ 50 km et coincide en majeure partie avec l'ancienne voie romaine et la voie médiévale de commerce. A l'époque la plus ancienne de la domination turque, seuls les endroits difficilement franchissables furent artificiellements construits. Le système de construction employé était le »kaldrma« (pavage), qui consistait à aligner très serrées sur une largeur de 100 ou 130 cm. des pierres grossièrement ou même nullement taillées. Un fragment de ce chemin fut restauré un peu plus soigneusement par Omer-Pacha Latas, à l'occasion de l'expédition militaire dirigée contre le Monténégro vers 1860. Lorsque la route moderne qui suit la vallée de la Neretva eut été construite, en 1868, l'ancien chemin ne fut plus utilisé, dans sa plus grande partie, que par les paysans des villages environnants. Cela s'applique particulier à ce fragment qui se trouve entre Konjic et Porim.

Bien que certains voyageurs du 17 siècle mentionnent l'existence de ponts de bois et de pierre sur ce chemin, nous ne possédons cependant aucune donnée précise sur les ponts situés sur la Tresanica, la Bijela et la Sistica à cette • époque. Nous en savons davantage sur le pont qui franchissait la Neretva à Konjic. Il fut construit en 1570 par un notable de Mostar, Hadji-Mehmedbey, surnommé Karadjozbey, Mais ce pont, construit en bois, fut bientôt en ruines, et en 1682 un autre notable de Mostar Hadji Balija, en éleva un second, également de bois. Finalement, en 1682, grâce à Alijaga Huskic, apparenté à la famille Kolakovic, de Blagaj, fut élevé à Konjic un pont de pierre à six arches. Ce pont se range parmi les constructions les plus importantes élevées en Bosnie-Herzégovine par les Turcs. En 1945, les troupes de l'armée allemande d'occupation détruisirent ce pont, de sorte qu'il n'en reste que les tours.

La configuration géographique du terrain, avec ses nombreux défilés montagneux, ses forêts et ses grottes, favorisait les attaques et l'activité des haïdouks et des bandes de brigands. Ces bandes parcouraient souvent la région, qui était en particulier le champ d'opérations du célèbre haïdouk Mijat harambacha Tomic et de sa bande. C'est pourquoi les autorités turques, surtout à partir de la seconde moitié du XVIIe siècle, commencèrent à établir tout un système de securité des routes. C'est dans ce dessein que furent élevées, sur le chemin dont nous occupons ici, neuf postes de guet, dont le plus important était la tour qui se dressait au-dessus du défilé de Lipeta. Elle fut construite vers le milieu du XVIIe siècle, et le chroniqueur turc bien connu Evlija Celebija la mentionne. La tour abritait une compagnie de cavalerie, d'artillerie et d'infanterie, et vers la seconde moitié du XVIIIe siècle la garnison comptait environ 400 hommes. D'autres postes, moins importants, furent élevés aux plus dangereux endroits du chemin tels que: le mont Ivan, Bratosovo, Pjeskovaca près de Brcani, Vrabac, Borci, Vlah, Bahtijevica et Porim. Ce système de sécurité fonctionna jusqu'en 1878.

Tout au long de la route, à des intervalles réguliers, se dressaient des »hans« (auberges), où les voyageurs pouvaient passer la nuit, se nourrir et nourrir leurs chevaux. Il y avait des auberges semblables à Bradina, Brcani, Zukici, Podorasac, Konjic, Bijela, Podvrabac, Borci, Kula et Zijemlje. Le »han« de Konjic a été décrit en détail par le Français Quiclet qui passa par là en 1658. Construites en partie à l'aide de legs, en partie dans un but lucratif, ces auberges avaient un caractère demi-public.

VOJISLAV J. ĐURIĆ

DVE SLIKE MLETAČKOG POREKLA IZ MOSTARA

U značajnoj zbirci ikona, sabranoj, vremenom, u staroj pravoslavnoj crkvi u Mostaru, nalaze se i dve slike, koje se, gotičkim karakterom, stilski izdvajaju iz vizantiske jedinstvenosti zbirke, a umetničkim kvalitetima skreću na sebe naročitu pažnju. Dosada, međutim, ostale su nezapažene i naučno neobrađene.

Na jednoj je naslikan Hristos, pretstavljen do ispod kolena, kako sedi i desnom rukom blagosilja, dok levom pridržava belu rastvorenu knjigu postavljenu na kolenu i okrenutu prema gledaocu. On je obučen u crveni hiton opšiven zlatnim ornamentisanim bordurama oko vrata, rukava, na ramenima i prsima. Zaogrnut je plavim ogrtačem zeleno postavljenim i optočenim zlatnom bordurom s ornamentima. Hristos je plavokos, kestenjaste brade i brkova. Inkarnat lica mu je ružičast, sa rumenilima na jagodicama i zelenilima u senkama oko brade. Forme na licu — obrve, oči, nos — izvučene su mrkim linijama. U zlatnoj oreoli oko glave, bogato ukrašenoj utisnutim ornamentima, naslikan je krst crvenom bojom. Pozadina je zlatna.

Druga slika pretstavlja sv. Jovana Preteču, tela okrenutog frontalno, a licem obrnutim u tričetvrti desno. On ima kestenjastu dugačku kosu, bradu i brkove. Lice mu je obrađeno na isti način kao lice Hrista samo što nema rumenila na obrazima. Odeven je u odeću od kamilje dlake, trouglasto prorezanu oko vrata, a zaogrnut je ružičastim plastom optočenim zlatnim, ornamentisanim bordurama s postavom zelene boje. U desnoj ruci drži crveni štap na čijem je vrhu zlatni krst izveden utisnutim crtežom u zlatnoj pozadini. U levoj ruci mu je razvijen beli svitak. Oreola i pozadina su kao i kod Hrista.

Obe slike su u relativno dobro očuvanom stanju. Kod Hrista je ponešto stradao inkarnat od neveštog pranja, dok je Jovan ostao skoro netaknut pod dosta debelim slojem prljavštine. Četkica nekog starijeg restauratora premazala je samo starije latinske signature (koje su se mogle, možda, nalaziti na mestima oko glave), kao što je premazala i latinske tekstove na knjizi koju drži Hristos i na svitku u ruci sv. Jovana. Tekstovi i signature bili su, tada, zamenjeni grčkim. Pored toga, i valjda u isto vreme, pojačani su crvenom bojom trodelni slikani lukovi iznad svetiteljskih glava.

Pouzdano, slike su rad istog majstora. Do njihovog porekla i, eventualno, imena slikara koji ih je izveo, može se doći postepenim poređenjem mostarskih sa jednom grupom mletačkih slika koje se čuvaju u Galleria dell'Accademia u Veneciji, a pod brojevima: 31, 32, 34 i 35. To su do ispod pojasa slikani svetilji: Jeronim (br. 31), Avgustin (br. 32), Jakov (br. 34) i Franja Asiški (br. 35). Cela ta grupa takođe je delo jednog slikara.[1] Identičnost između mostarske i mletačke grupe slika ne dovodi, uopšte, u sumnju zaključak da je majstor i jedne i druge grupe isti mletački umetnik. Analogije su tu vrlo jasne i poklapanja su nesumnjiva.

Identičnosti su sledeće:

a. trodelni slikani lukovi iznad svetiteljskih glava;

b. bogato ornamentisane, karakteristične oreole sa svim dekorativnim elementima, kao i način na koji su izrađene;

c. sve bordure na odeći s ornamentom razlistane lozice;

[1] Le Gallerie dell'Accademia di Venezia, Catalogo, Venezia 1949, str. 87-88. — Pošto još nigde ove slike nisu opisane, a naši prilozi uz tekst nisu u boji, daću, samo ukratko, opise njihovih boja: Sv. Jeronim je u beloj albi, crvenom kardinalskom ogrtaču s plavom postavom i zlatnim ornamentisanim opšivom. Na glavi crveni kardinalski šešir. — Sv. Avgustin ima crveni plašt sa plavom postavom i crnom kapuljačom preko ramena. Na glavi mu je bela episkopska mitra sa zelenom postavom. Bordura zlatna, ornamentisana. — Sv. Jakov je u crvenom hitonu sa zlatnim prišivom, ornamentisanim na grudima, i opšivenim zlatnim ornamentisanim bordurama. Plašt je zatvoreno crven sa plavom postavom i zlatnim bordurama. — Sv. Franja je u smeđoj franjevačkoj odeći. — Svi svetitelji su na zlatnoj pozadini. Lica su im modelisana okerom, a kod nekih sa rumenilima na obrazima.

Sl. 1. Hristos, Stara pravoslavna crkva u Mostaru

d. krst u ruci sv. Franje sa slike iz Akademije i krst na vrhu štapa koga drži sv. Jovan sa mostarske slike. Njihov oblik se poklapa, a utisnuti su u zlatnu popadinu i imaju pet raspoređenih utisnutih tačaka na presecima krakova i po tri utisnute tačke, u grupi, na vrhovima gornjih krakova krsta sa svake strane;

e. ruke mostarskog sv. Jovana, oblika koji je bio omiljen u gotskom slikarstvu, prošarane venama, imaju sv. Jakov i sv. Franja sa Akademijinih slika.

Mostarski Hristos može se i u celini porediti sa Akademijinim sv. Jakovom, pa da se ništa ne izgubi od čvrstine zaključka dobivenog poređenjem u detaljima. I jedan i drugi su obučeni u sasvim sličnu odeću na kojoj se ne poklapaju samo detalji na bordurama, ornamentici, prišivu na prsima, naboru oko vrata, prebačenoj draperiji preko desnog ramena, nego i cela kompozicija draperije, kako u osnovnom rasporedu, tako i u boji. U obradi lica, upravo njegovoj fakturi (mostarska je više uglađena, dok je Akademijina pomalo zrnasta) ima malih razlika koje su posledica male restauracije izvršene na Akademijinim slikama. Međutim, oblik i veličina brkova podvučenih senkama, forma brade i izvlačenje dlaka pokazuju ne samo da model brade i brkova pripada istovremenoj slikarskoj modi nego i istoj ruci.

Sv. Jovan iz Mostara ima vrlo blizak crtež lica sa sv. Jeronimom i sv. Avgustinom iz Akademije, isto tako kao što je bliska i njihova plastična obrada, te zajedno čine isti tip staračke, odnosno asketske fizionomije.

Može se još dodati, a to spada već i u karakteristiku slikara, da se većina fizionomija spaja namrštenošću lica, napregnutošću mišića, jednom određenom gotičkom deformacijom koja prelazi gdegde u naturalizam i karikaturalnost, a od čega su, donekle, sačuvana lica Hrista i sv. Jakova nešto oblije modelovana i nešto idealizovanije shvaćena.

Posle, nadamo se, dosta obrazložene identifikacije slikara mostarskih i mletačkih dela sleduje još nekoliko pitanja koja zahtevaju odgovor: da li su mostarske i mletačke slike pripadale nekada istoj oltarskoj pali; kada su slike Hrista i sv. Jovana i na koji način, došle u Mostar i, najzad, ko je, ili ko bi mogao biti, majstor čitave ove grupe umetničkih dela? Mora se odmah naglasiti da odgovor ni na jedno pitanje nije lak i da se svako predloženo rešenje može smatrati samo verovatnim. Tim pre se mora postaviti ograda, jer samo mostarske slike Hrista i sv. Jovana u stanju u kome su one danas, ostaju, konačno, jedina prava baza na osnovu koje se mogu praviti izvesne kombinacije i izvoditi zaključci.

Za pomisao da su mostarske i Akademijine slike pripadale istoj oltarskoj pali neke mletačke crkve govorili bi trodelni, sada slikani, lukovi iznad svetiteljskih glava, koji su, po svom obliku, isti na obema grupama slika. Oni, sada, obeležavaju tačno mesto i formu nekadašnjih duboreznih okvira gotskoga stila u koje su slike bile smeštene kada su se nalazile na oltaru. Konačnom rešenju bi se protivile, možda samo prividno, neke druge činjenice. Naime, mostarske slike su velike 58,5 X 79 cm. (sv. Jovan), odnosno 58,5 X 77 cm. (Hristos), dok su Akademijine 63 X 88 (sv. Jeronim i sv. Franja) ili 62 X 88 cm. (sv. Avgustin). Sv. Jakov iz Akademije je nešto manji: 54 X 69 cm., ali je on malo sečen. Isto tako ni debljina daske na kojoj su sva ova dela slikana ne odgovara jedna drugoj: mostarske daske su deblje za čitav jedan santimetar (mostarske 3 cm., a Akademijine 2 ili 1,75 cm.).[2] Ovo poslednje, naime razlike u debljini daske, ne mora biti ozbiljan razlog protiv zaključka da slike pripadaju jednoj oltarskoj pali, jer postoji čitav niz primera da su slike s iste oltarske pale izvedene na daskama

[2] Nedavno izmerene slike na poliptihu Vincenza Catene iz crkvice sv. Nikole na brdu iznad mesta Sućurca na Šipanu kod Dubrovnika pokazale su takođe velike razlike u debljini daske: srednja slika imala je dasku debelu 1,6 cm., a bočne 3 cm.

različite debljine. Približićemo se, možda, rešenju ako ukažemo na činjenicu da su Akademijine slike bile restaurirane i da je moguće da je jedan sloj daske mogao biti sasečen. Sečenje ne samo po debljini daske, nego i po dužini i širini može se konstatovati na slici sv. Jakova u Akademiji, a to za rešenje postavljenog pitanja ima naročitu važnost. Slika sv. Jakova, zbog toga, danas je znatno manja od ostalih slika i mostarskih i venecijanskih. Primetno je da je sv. Jakov pretstavljen na slici do pojasa, dok su svi ostali svetitelji slikani do ispod pojasa i to znatno. Mogućno je da je sv. Jakov sečenjem izgubio oko 8—10 cm. po visini i par santimetara po širini. U svojoj originalnoj veličini sv. Jakov je mogao imati iste dimenzije sa mostarskim slikama. Nikada, sigurno, nije imao veličinu ostalih slika iz Akademije, jer bi time bila narušena doispodpojasna pretstava, jednaka kod svih ostalih svetitelja, a i zbog toga što je trodelni luk slikan iznad glave, i u svom današnjem obliku, definitivan i završen, te može da se zamisli proširenje tek za poneki santimetar.

Iz ovakvog razmatranja proizlazi da su mostarske slike sv. Jovana i Hrista i Akademijina slika sv. Jakova nekada imale istu veličinu, a da su ostale Akademijine slike bile veće. Najprirodnije bi, prema tome, izgledalo da su mostarske i Akademijine slike pripadale nekada jednoj oltarskoj pali na kojoj bi tri slike (Hristos, sv. Jovan i sv. Jakov) bile na centralnom mestu pale, a ostale, veće, na krilima sa strane. Centralni deo, ukrašen bogatijim i širim duboreznim ramovima, kao što je to običaj skoro bez izuzetka na svim oltarskim slikama toga vremena, izjednačavao je, tek tada, svoje veličine sa veličinama bočnih slika, koje su mogle biti u znatno skromnijim okvirima jedne te iste oltarske slike. Detaljniji raspored kretao bi se, razume se, samo u okvirima čiste hipoteze. Ovako zamišljena oltarska slika — sa jednim redom velikih doispodpojasnih figura — sasvim je izuzetna u mletačkom slikarstvu, a nije ni naročito tipična za XV vek, u koji treba datirati čitavu grupu. Majstor je, očito, bio jako zavisan od ranijih tradicija XIV veka kada su takvi poliptisi bili vrlo česti, pa i od škola van Venecije, kao što su slikarske škole iz Emilije i Sijene.[3]

Celina oltarske slike mogla je biti razbijena negde krajem XVIII ili početkom XIX veka. Četiri slike koje se danas nalaze u Galleria dell' Accademia došle su u zbirku 1816 godine iz privatne

Sl. 2. Jovan Preteča, Stara pravoslavna crkva u Mostaru

kolekcije Girolamo Ascanio Molin-a.[4] Mostarske se pominju na ikonostasu stare pravoslavne crkve 1851 godine, tj. samo sv. Jovan koji je, naročito, upadao u oči. »Kad je Hajrudin-paša 19 aprila 1851 došao u crkvu da je razgleda, on je, iznenađen, zastao pred tim likom i pitao je da li on ne pretstavlja šeitana.«[5] Mostarske slike imaju na sebi jedan elemenat koji bi govorio da pomisao o njihovoj nabavci za mostarsku pravoslavnu crkvu, krajem XVIII ili u prvoj polovini XIX veka, može biti vrlo verovatna. Naime, natpisi oko glava i natpisi na svitku Jovanovom i knjizi Hristovoj dodati su naknadno i to na grčkom jeziku. Karakter slova ukazuje na XVIII ili XIX vek, a naknadno ispisivanje grčkim, preko ranijeg latinskog teksta, svedoči da su verovatno tada slike ušle u upotrebu u pravoslavnoj crkvi. Izvesne greške u grčkom tekstu utvrđuju mogućnost da ih je ispisivala ruka nekoga Mostarca.[6] Pri-

[3] U Emiliji su, još u prvoj polovini XV veka, bile vrlo jake gotske tradicije. Up.: Adolfo Venturi, Die Malerei des funfzehnten Jahrhunderts in der Emilia, Leipzig 1931, 7-20. Za sličnosti sa sijenskim poliptisima XIV veka, vidi: Emilio Cecchi, Trecentisti senesi, Milano, bez datuma, ed. U. Hoepli, table br.: 56, 60, 67, 73, 87—101, 152—157.

[4] Le Gallerie dell'Accademia di Venezia, Catalogo, Venezia 1949, str. 88, i str. 7.

[5] Dr. Vladimir Corović, Mostar i njegova srpska pravoslavna opština, Beograd 1933, str. 49.

[6] Grčki tekst ispisan na knjizi koju drži Hristos je iz jevanđelja Jovanovog, 10,9: »Ja sam vrata; ko udje kroza me spašće se...« Na greške u ortografiji novogrčkog teksta skrenuo mi je pažnju dr. Franja Barišić, zbog čega sam mu vrlo zahvalan. Ima ih nekoliko. Hristos je, inače, tipa Salvator mundi.

vidnu neobičnost da su natpisi i tekstovi na slikama u srpskoj pravoslavnoj crkvi u Mostaru grčki, razjašnjava situacija u kojoj je mostarska pravoslavna crkva bila u to vreme. Od poslednje četvrtine XVIII veka, pa sve do nekoliko godina posle sredine XIX veka, na episkopskom prestolu u Mostaru nalazile su se fanariotske, grčke vladike,[7] a liturgija se vršila na grčkom i srpskom jeziku naizmenično.[8] Dakle, period vladikovanja fanariotskih episkopa mogao bi biti ono vreme kada su ove mletačke slike nabavljene za mostarsku pravoslavnu crkvu. Teže je dati precizniji odgovor, iako se može pomišljati da se to dogodilo negde u vremenu oko 1833—35 godine, kada se podizala sadašnja stara pravoslavna crkva čiju su izgradnju pomagali mnogi bogati Mostarci, medu kojima i oni koji su imali velike trgovačke radnje po Trstu i Veneciji,[9] te na taj način bivali vrlo blizu onim gradovima ili onoj crkvi odakle su slike nabavljene za ikonostas mostarske crkve.

Što se tiče atribucije i datiranja, to pitanje je znatno komplikovanije, iako se na njega može dati precizniji odgovor. Svi naučnici koji su se dosada bavili proučavanjem pomenutih slika iz venecijanske Akademije slažu se u jednom, da ne može biti sumnje da su one proizvod nekog mletačkog majstora XV veka. Samo mišljenja, koji bi to majstor mogao biti, sasvim se razlikuju. Utvrđeno je, sasvim precizno, da su potpisi slikara, Alvise Vivarini-a (ALS VIVARINO) na štapu koji drži sv. Jakov i Antonio Vivarini-a (ANS VIVARINO) na koricama knjige koju drži sv. Jeronim, obični falsifikati.[10] L. Testi, koji ih je prvi objavio, ali nije o njima raspravljao, izneo je mišljenje da je njihov slikar neki nepoznati mletački majstor iz vremena oko 1440 godine.[11] R. van Marle vezao ih je za jedan stil koji je izišao iz tradicija XIV veka i, po svojoj razvijenosti, može da se približi stilu slikara Jacobella del Fiore ili Michele Giambonu. U njima ima već nečeg renesansnog. Učinilo mu se da postoji vrlo velika sličnost između ove četiri slike iz Akademije i celih figura Jovana Krstitelja i Arhanđela Mihajla iz Galerije u Veroni, samo što su veronske izvedene finijom tehnikom. Toj grupi dodao je još jednog sv. Đorđa iz privatne kolekcije grofa Hansa Wilezeka, iz blizine Beča i jedan, dosta oštećeni, poliptih iz jedne kapele crkve S. Francesco u Città di Castello, uz još nekoliko manje značajnih slika i crteža.[12] Posle pronalaska mostarskih slika vezivanja R. van Marlea gube na svojoj sigurnosti, jer ako se uporedi lik sv. Jovana iz Mostara sa likom sv. Jovana sa fragmenta poliptiha iz Muzeja u Veroni, može se konstatovati da ne samo da ne postoje bliskosti u načinu rada, nego čak, ni u tipovima ovih istoimenih svetitelja. Ostaje, čini nam se, kao vrlo sigurno, zapažanje da mletačke četiri slike iz Akademije pripadaju nekom majstoru prve polovine XV veka koji je bio vrlo blizak maniru Giambona.

E. Sandberg-Vavala, pozabavivši se opširnije radom mletačkog slikara Niccolo di Pietro, insistirala je na atribuciji polufigura svetitelja iz Akademije ovome majstoru. Ona je smatrala, pošto ove četiri slike pokazuju već pomalo renesansni izgled, da su to njegova najkasnija dela. Svoju atribuciju obrazložila je sličnošću između sv. Jakova i sv. Laurencija (koji se nalazi, takođe, u mletačkoj Akademiji) — što nije ispalo naročito ubedljivo, — kao i sličnošću dela iz Akademije sa slikanim krstom iz Verruehio, sigurnim delom Niccole di Pietro.[13] Zadnja komparacija izgleda sasvim razložna, jer glava raspetoga Hrista ima vrlo bliskih rešenja sa onima na glavama Akademijinih polufigura.

R. Longhi, jedan od najboljih živih poznavalaca mletačkog slikarstva, osporio je pravilnost Sandberg-Vavaline atribucije.[14] S njim se složio i L. Coletti, koji se vrlo mnogo bavio proučavanjem venecijanske umetnosti XV veka. Obojica su bili skloni da četiri polufigure iz Akademije pripišu nekom osrednjem slikaru imitatoru i sledbeniku onog načina slikanja koji je zastupao mletački slikar Jacopo Moranzone, te time i drugoj polovini XV veka.[15] Neobrazloženo odbijanje atribucije Niccoli di Pietro navodi onoga ko hoće da to pitanje resi u situaciju, da mora da pregleda Moranzonova dela i da utvrdi da ni kod ovog slikara ne treba da traži majstora koji je radio četiri svetitelja iz Akademije i naše mostarske slike, jer sem opšte sličnosti u stilu, ničega zajedničkog ne postoji između Moranzona i slikara koga mi tražimo. Sastavljači komentara uz Katalog mletačke Galerije Akademije videli su da sva četiri svetitelja pripadaju istom slikaru, koji

[7] Dr. V. Ćorović, navedeno delo, str. 42—46.

[8] Uspomene I. Ivaniševića, Mostarca, Bratstvo, XXVII, Beograd 1933, str. 168.

[9] Dr. V. Ćorović, n.d.,str. 47—49; Bratstvo, XXVII, str. 167.

[10] Le Gallerie dell'Accademia di Venezia, Catalogo, 1949, str. 87-88; R. Van Marle, The Development of the Italian Schools of Painting, VII, Hague 1926, str. 404; E. Sandberg-Vavalà, Maestro Stefano und Niccolo di Pietro, Jahrbuch der preuszischen Kunstsammlungen, 1930, str. 108.

[11] L. Testi, Storia della pittura veneziana, I, Bergamo 1909, str. 419 i 421, gde su reprodukovane slike sv. Jakova i sv. Franje.

[12] R. Van Marle, n. d., str. 404. Tu je reprodukovana i slika sv. Franje pod br. 270.

[13] E. Sandberg-Vavalà, navedeno mesto.

[14] Katalog venecijanske Akademije, navedeno mesto.

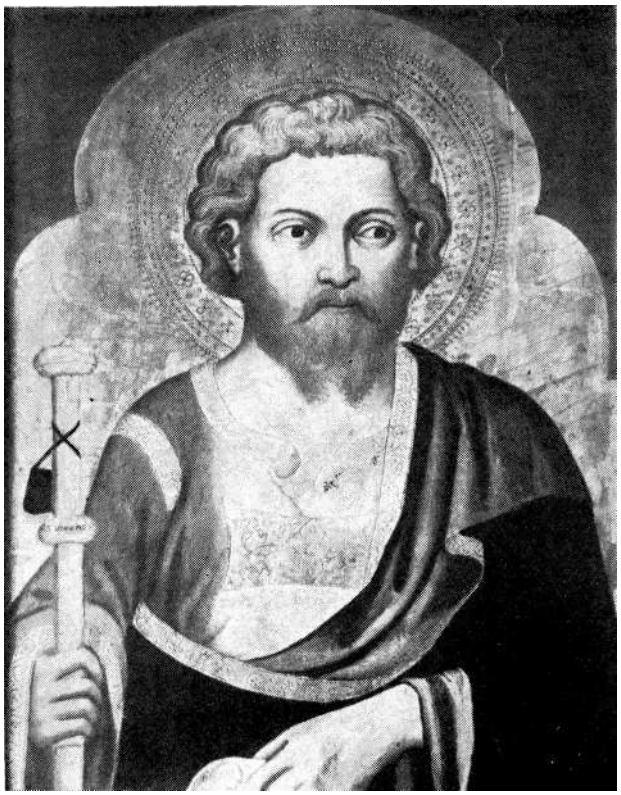
[15] L. Coletti, Pittura veneta del Quattrocento, Novara 1953, str. LXXVIII, beleška pod brojem 4.

Sl. 3. Sv. Jeronim, Venecija, Galleria dell'Accademia, br. 31

Sl. 4. Sv. Avgustin, Venecija, Galleria dell'Accademia, br. 32

Sl. 5. Sv. Jakov, Venecija, Galleria dell'Accademia, br. 34

izgleda da se ponešto razlikuje od Nikole di Pjetro. To ih je navelo da ova četiri svetitelja uvrste u dela nepoznatih majstora mletačke škole iz prve polovine XV veka.[16] I G. Fiocco, kada je pisao, u najnovije vreme, o čitavoj jednoj grupi slikara oko Nikole di Pjetro, nije, uopšte, uvrstio ova četiri svetitelja u njegova dela.[17]

Ozbiljni su, dakle, razlozi koji se protive sigurnoj atribuciji četiri svetitelja iz Akademije slikaru Nikoli di Pjetro, a time i naših mostarskih istome majstoru. Međutim, mi ipak nalazimo da je grupa slikara oko Giambona, možda čak i sam Nikolo di Pjetro, onaj majstor koji je izveo mletačke slike kao i naše mostarske. Istina je da u sigurnom delu Nikole di Pjetro ima više gotike, nego što je to slučaj na našim slikama. To je, uostalom, i navelo Sandberg-Vavalu da Akademijine slike uvrsti u poslednja dela Nikole di Pjetro.

Katalog radova ovoga slikara iz godine u godinu raste i sve je veći broj slika koje mu se, sa većom ili manjom sigurnošću, pripisuju. I baš među tim pripisanim delima postoji nekoliko koja imaju vrlo velikih sličnosti kako u celini tako i u nekim detaljima. Mostarske slike, koje objavljujemo, pomažu mnogo da, prilikom poređenja, uvedemo neke nove elemente kojih nije bilo, ili su bili malo izraziti, na četiri polufigure iz Akademije. Hristova kosa na mostarskoj slici slikana je na vrlo karakterističan način. Podeljena po sredini glave, ona u velikim talasima, kao kompaktna masa, tanjeći se postepeno, pada na ramena. Najosvetljenije, retke vlasti, izvučene su odozgo do dole. Takav način rada može se pratiti još od XIV veka i kod majstora sijenske škole. Kod ponekih figura iz grupe slika pripisanih Nikoli di Pjetro on je vrlo omiljen. Sličan je na glavi Boga Oca i Hrista iz kompozicije »Krunisanja Bogorodičinog« iz Galerije Barberini u Rimu, koju je Longi atribuirao Nikoli di Pjetro,[18] kao i Hristu iz »Krunisanja Bogorodičinog« privatne kolekcije Gano Dunn iz Njujorka, ranije pripisivanog, od strane B. Berensona, Jakobelu del Fjore, a nedavno, od O. Ferarija Nikoli di Pjetro.[19] Na ovoj, poslednjoj Hristos je mostarskom blizak i po tipu, kao što mu je blizak i način drapiranja i karakteristični nabor ispod vrata. U Galeriji Barberini postoje još i dve predele sa po šest doispodpojasnih apostola, na koje je ranije ukazivano kao na dela koja imaju vrlo bliskih veza sa slikarstvom Đambona, a koja se sada smatraju

[16] Katalog venecijanske Akademije, n. m.

[17] Up.: G. Fiocco, Niccolo di Pietro, Pisanello, Venceslao, Bolletino d'Arte, 1952, str. 13-20.

[18] R. Longhi, Viatico per cinque secoli di pittura veneziana, Firenze 1946, str. 49; Catalogue de la Galerie nationale, Palais Barberini, Rome 1955, str. 46, sl. 9.

[19] Up.: O. Ferrari, Un'opera di Niccolo di Pietro, Commentari, rivista di critica e storia dell'arte, 3, Roma, str. 228-230.

Sl. 6. Sv. Franja Asiški, Venecija, Galleria dell'Accademia, br. 35

sigurnim delima Nikole di Pjetro.[20] Karakteristično sečenje figura ispod pojasa, stavovi i pokreti pojedinih figura, tipovi staračkih fizionomija, tretman draperija, obeleženi nekadašnji lukovi iznad apostolskih glava, sve su to zajednička mesta s onima koja se javljaju, u vrlo bliskom obliku, na mostarskim slikama i na četiri polufigure iz Akademije. Slikar Nikolo di Pjetro pokazuje, isto tako, veliku ljubav za detaljnu i bogatu obradu oreola oko svetiteljskih glava. To je tipično i na grupi slika iz Mostara i mletačke Akademije.

Dakle, postoje i vrlo ozbiljni razlozi da se ova grupa slika pripiše mletačkom slikaru Nikoli di Pjetro, koji se, po dokumentima i natpisima na slikama, javlja između 1394 i 1430 godine. Izvestan smireniji, renesansniji, stav figura na našim slikama i to što se najbliže analogije za njih nalaze na atribuiranim delima, razlozi su koji, unekoliko, sprečavaju da se naše slike, s velikom sigurnošću, mogu pripisati Nikoli di Pjetro. Manje obavezuje, a i zaključak je svakako verovatniji, ako se konstatuje da mostarski Hristos i sv. Jovan i četiri polufigure iz venecijanske Galleria dell' Accademia mogu biti ubrojane u dela vrlo bliska Nikoli di Pjetro, dakle njegovom najbližem krugu.[21]

Netaknute — neočišćene i nerestaurirane, za razliku od Akademijinih slika — mostarske su u stanju da pokažu sve osobine neophodne za dalju diskusiju o njihovom majstoru. Njihov značaj, međutim, nije samo u tome što, u izvesnom smislu, mogu da bace novu svetlost na rad jednog mletačkog umetnika XV veka. One su važne i za razgovore o likovnoj kulturi našeg sveta u Hercegovini na prelazu iz XVIII u XIX vek, ako je tačan zaključak da su uvezene u Mostar u to doba. Jer, jedno zakasnelo razumevanje i ljubav za ostvarenja koja su još bila, u suštini gotska (ili vizantiska), mogli su da budu tipična crta ukusa kod našeg naroda u to vreme i u tim krajevima.

[20] N. m, i t. LIX, sl. 2.; Katalog Galerije Barberini, str. 46 i sl. 8.

[21] Sire: to je krug oko Giambona (vrlo je blizak sv. Jakov iz Akademije Giambonovom sv. Marku iz londonske Nacionalne Galerije — Up.: L. Testi, n. d., II, reprodukcija na str. 34), pa i oko Gentila da Fabriano (sv. Franjo iz Akademije ima svoje jake analogije u likovima i draperiji na »Sv. Franja koji prima Stigmate« i »Sv. Toma Akvinski«, obe iz milanske Brere — Up.: R. Van Marle, n. d., VIII, sl. 6 i 7). Dakle, slike o kojima smo raspravljali ulaze u problematiku komplikovanih odnosa između slikara: Giambona, Niccole di Pietro, Gentila da Fabriano, pa dalje i Pisanella, Giovanni da Modena i češkog slikara Venceslava — Vidi: O. Ferrari, n, m. i G. Fiocco, n. m.

RÉSUMÉ

DEUX TABLEAUX D'ORIGINE VÉNITIENE DE MOSTAR EN HERCÉGOVINE

Dans l'église orthodoxe à Mostar en Hercégovine il y avait autrefois sur l'iconostase, et maintement sur ses murs, deux tableaux, l'un représentant Jésus Christ et l'autre saint Jean — restés inconnus dans l'histoire de l'art et qui sont, sûrement, les oeuvres d'un maître de Venise.

Le Christ est vêtu de chiton rouge garni d'un ornement autour du col, des manches, sur les épaules et la poitrine. Son manteau, bleu-vert à l'envers, est bordé d'or. Ses cheveux sont blonds, la barbe et la moustache châtains. Le teint du visage est rosé avec du rouge aux joues et du vert autour du menton. La forme des sourcils, des yeux, du nez est dessinée en brun. Dans le nimbe agrémenté d'ornements imprimés se trouve une croix rouge. Le fond est doré.

St. Jean a des cheveux longs, sa barbe et sa moustache sont châtains. Son visage est semblable à celui du Christ, seulement sans rouge aux joues. Il est vêtu d'une pelisse en poils de chameau et d'un manteau bordé d'or et dont l'intérieur est vert. Dans la main droite il tient un bâton rouge à la pointe duquel se trouve une croix gravée sur fond d'or.

Leurs analogies sont des plus proches dans les quatre tableaux se trouvant à Venise dans La Galleria dell'Accademia, portant les numeros 31, 32, 34 et 35, et qui représentent St. Jerôme, St. Augustin, St. Jacob et St. François. Etant donné l'identité entre les tableaux de Mostar et de Venise il n'y a aucun doute qu'il s'agit du même auteur.

Les nimbes des saints sont faits selon un même modèle, comme les ornements, gravés dans les bordures des draperies. Si l'on compare le Christ de Mostar à St. Jacob de l'Academie comme étant les plus proches l'un de l'autre d'après leurs altitudes, leur visage et leurs vêtements, on note la même façon de traiter les draperies, le même pli du col et le même système d'ornement. Il est moins visible en raison de la couche de saleté qui recouvre cet endroit du visage du Christ de Mostar, de se rendre compte que la barbe est exécutée de la même façon que celle de St. Jacob. Les poils son peints séparément et la forme de la barbe et de la moustache appartienent au même modèle. St. Jean de Mostar peut être très aisément comparé à St. Jerôme de l'Académie, car ses altitudes facilitent la comparaison d'identité du dessin du visage dans le même type de physionomie de vieillard. Les mains de St. Jean avec leur l'arabesque de veines, sont semblables aux mains des saints de l'Academie et surtout à celles de St. Jacob et de St. François. Encore un détail: la croix dans la main de St. François et la croix dans la main de St. Jean sont pareilles. A chaque extrémité de la croix se trouve un groupe de trois points gravés et à l'endroit où se croisent les quatre branches de la croix sont gravés cinq points.

Tous les visages sont sérieux, les muscles tendus et on peut y constater une certaine déformation gothique et un même traitement. Si on ajoute ici la même harmonie de couleurs, ce sera suffisant pour l'identification du maître des Saints numeros 31, 32, 34 et 35 et du maître des icones de Mostar.

Il semble que les tableaux de Venise de même que ceux de Mostar appartenaient au même polyptique, et que les tableaux de Mostar aient été emportés de Venise dans la première moitié du XIX. siècle, pendant l'épiscopat grec (car le type des lettres grecques sur les textes ajoutés par la suite sur le livre du Christ et sur le rouleau de St. Jean, correspond à cette époque).

Car les tableaux de Mostar ne sont pas nettoyés et restaurés comme les tableaux de Venise et permettent ainsi plus que ceux de l'Académie de discuter autour de l'attribution de tableaux vénitiens. La discussion s'est orientée, jusqu'ici, vers un maître inconnu de 1440 (L. Testi), le peintre Niccolô di Pietro (E. Sandberg-Vavalà), le groupe autour de Moranzone (R. Longhi et L. Coletti) ou un maître inconnu du premier quart du XVe siècle (Catalogue de la Galleria dell'Accademia). Les tableaux de Mostar et de Venise ayant leurs analogies les plus proches dans ceux de Niccolô di Pietro, il est probable qu'ils sont tous sortis d'un même cercle autour de son atelier.

RADIVOJE LJUBINKOVIĆ

MAJSTORI STAROG SRPSKOG SLIKARSTVA

Povodom knjige profesora Svetozara Radojčića

Nedavno je u posebnim izdanjima Srpske akademije nauka, knj. CCXXXVI, izašlo delo Svetozara Radojčića, profesora Univerziteta u Beogradu, pod naslovom: »Majstori starog srpskog slikarstva«. Napor koji u poslednje vreme čini SAN, da omogući šira i dublja proučavanja kulturne aktivnosti našeg naroda u prošlosti, da stvori uslove za dalje analize i dalji sintetski rad na ovom polju, donosi svoje plodove. Za razliku od »Pregleda crkava. ..« prof. Vlad. R. Petkovića, ovo delo je izašlo na dobroj hartiji, sa dobrim reprodukcijama, crno-belim i u boji, te i u tom pogledu pretstavlja uspeh.

»Majstori starog srpskog slikarstva« su plod sopstvenog istraživačkog rada prof. Radojčića. U našoj literaturi predradnja za ovakav sintetski pregled skoro i nema, a podaci koji se odnose na postavljen problem su uglavnom vrlo fragmentarni.

Zasluga je prof. Radojčića što je sakupio materijal, dao pregled dosadanjeg znanja, ukazao na niz problema, dajući izvesnima i svoja rešenja, i, najzad, omogućio budući naučno-istraživački rad na nizu opštih i posebnih pitanja koje ova materija nameće.

Razume se, kad se ovakve knjige izdaju, da ima praznina i da će ih biti još dugo i posle brojnih dopuna, prosto, jer naš teren još nije dovoljno proučen i, jer svaka godina donosi nova otkrića koja ponekad vrlo osetno menjaju naša znanja i to ne u detaljima.

Već ovde je sakupljen impozantan broj naših slikara od XII do kraja XVII veka, i, po slikarima, sažeto dat pregled našeg stvaranja.

Podaci koje donose »Majstori starog srpskog slikarstva« dokazuju da su i u okviru vizantiske umetnosti, u relativno uskim granicama njenoga stila, postojale slikarske individualnosti koje su tražile svoj sopstveni izraz. Razume se da naši slikari nisu bili onako izrazite individualnosti kao slikari onih pravaca gde se individualizam baš negovao. Ali su oni u okviru jednog čvrsto određenog stila imali itekako šta da kažu. Najupečatljiviji je primer renesansa Paleologa koja je obuhvatala široko područje Vizantije, Rusije, Gruzije i Balkana. Pa i ona je na našoj teritoriji imala svoj specifičan oblik. I još više, poznati slikari Astrap, Eutihije i Mihailo i nepoznati umetnici Kraljeve crkve i Gračanice, davali su, u okviru opšteg pravca, svoj lični doprinos. Prof. Radojčić je prvi jasno naglasio da se pitanja likovnih uticaja u ovom stvaranju mogu i moraju gledati i kroz stav pojedinih slikara. Ukazao je na slučaj Eutihija i Mihaila koji ne mogu više simplicistički da se smatraju kao Carigrađani ili Solunjani, došli u naše krajeve da prenesu naučeno znanje. Njihovo stvaranje daleko je kompleksnije. U toku njihove duge delatnosti oni se očigledno menjaju kao svi stvaraoci koji dugo i intenzivno rade, evoluiraju kao ličnosti, prilagođavaju svoj stav i znanje duhu vremena, vidjenim stvarima, likovnim doživljajima i — ktitorima za koje rade. Prof. Radojčić s pravom ističe i ulogu ktitora u srednjevekovnom stvaranju.

I po čitavom nizu drugih, ranije uočenih ili sad prvi put jasno formulisanih pitanja, prof. Radojčić daje svoje mišljenje, koristeći dosad poznatu literaturu, tako da će se dalji rad na čitavom nizu problema morati početi sa ovom zaista korisnom knjigom.

Svoje delo »Majstori starog srpskog slikarstva« prof. Radojčić je podelio na dva dela: 1) Umetnici do pada Srbije pod Turke, tj. do 1459 godine, i 2) Umetnost od druge polovine XV do kraja XVII veka.

Prvi deo sadrži tri poglavlja:

1. Majstori od kraja XII veka do poslednjih decenija XIII veka;
2. Slikari kralja Milutina i njihovi savremenici; i
3. Majstori od 1330 do 1459 godine.

Drugi deo je podeljen u četiri poglavlja:

1. Primorski majstori XVI veka i njihovi učenici;

2. Popovi slikari i seoski zografi iz Crne Gore, Hercegovine, Srbije i Makedonije krajem XVI i početkom XVII veka;

3. Slikari monasi iz druge polovine XVI i prve polovine XVII veka; i

4. Poslednja generacija majstora XVII veka.

Drugom delu knjige prethodi uvod pod naslovom: Srpska umetnost od polovine XV veka do poslednjih godina XVII veka.

Podela građe kakva je sprovedena u »Majstorima« ne čini se uvek opravdana, a ni najbolja. Međutim, nije ni zahvalna a ni privlačna stvar stavljati primedbe ove vrste na jedan potpuno pionirski posao, koji je autor obavio po jednom sistemu koji mu se u određenom trenutku, svakako s razlogom, činio najpogodniji. Nije prijatno tim pre, što je, objektivno posmatrano, recenzent uvek u boljem položaju, jer se nalazi pred sređenom celinom, pred nizom već gotovih, često vanredno duhovitih i suptilnih analiza, jednom rečju, pred gotovom sintezom, koju je autor tek imao da stvori, jer za sobom, u ovoj materiji, nije imao nikakav čvrst oslonac. I podaci iz izvora i obrađeni materijal u stručnoj literaturi ustvari pretstavljaju samo fragmente nejednake vrednosti.

Izvršena podela naših majstora Srednjega veka može se zasad prihvatiti, mada će vremenom i tu morati doći do novih izdvajanja. Majstori XII veka (sem prvog Studeničkog), zaista pripadaju jednom pravcu — slikarstvu vremena Komnena — i, unutar te velike škole, čak se izdvajaju, već sad, na našem teritoriju pojedine radionice.

XIII vek kod nas ni izdaleka nije tako jasan. Sasvim izdvojene stavove imaju slikarske grupe koje su slikale Studenicu (živopis iz 1209 godine), Mileševu, Apostole u Peći i Sopoćane.

Majstori poslednjih spomenika XIII veka, Davidovice, Bogorodice Perivlepte u Ohridu (sv. Kliment), Arilja, kapele uz Đurđeve Stupove, vezuju se likovnom problematikom neosporno za naše majstore početka XIV veka, dok prelaznu etapu čini slikarstvo Gradca. Ovo slikarstvo, koje će u slikarskim radionicama zadužbina kralja Milutina dati najzrelija dela, zaista je jedna zatvorena likovna škola sa sasvim jasno izdiferenciranim likovnim problemima i majstorima.

Dečanski živopis je opet prelazna etapa. Izvesni delovi toga živopisa (kompozicije potkubetnog prostora) vezuju se prilično čvrsto za slikare radionica vremena kralja Milutina. Kod ostalih, vrlo brojnih slikara dečanskog živopisa nailazi se na niz novih likovnih rešenja, koje prihvataju pojedini slikari druge polovine XIV veka da ih razrade prema svojim ličnim shvatanjima i sklonostima.

U jednom delu dečanskog živopisa, naprimer, našao je mitropolit Jovan inspiracije za svoje plastične figure u prostoru. Linearizam koji će nešto kasnije dati dva izrazita spomenika, beogradsku Aleksandridu i slikarstvo Veluća, nalazi i opet u jednom delu dečanskog slikarstva, svog prethodnika, istina spretnijeg i eklektičnijeg.

Glavna karakteristika slikara druge pol. XIV veka je traženje ličnog izraza. Tek u zadužbinama kneza Lazara, kako je to vrlo dobro istakao profesor Radojčić, ponovno se javlja jedna likovna škola vrlo izrazitih crta. Ona privlači i utiče čak i na one slikare koji su likovno već imali svoj izdvojeni stav, mada nikada nije imala onu izuzetno intenzivnu snagu privlačnosti koju je imala Milutinova dvorska škola. Jer, dok su u Milutinovo vreme svi poznati spomenici, pa i oni koje su radili majstori manjih feudalnih zadužbina (crkve u Rečanima, Mušutištu i dr.), neodoljivo išli putem svojih velikih suvremenika u senci njihove izuzetne individualnosti, dotle, u vreme kneza Lazara, uz slikarstvo Ravanice i Sisojevca, postoji i slikartsvo Kalenića, Rudenice, Ljubostinje koje se samo delimično vezuje za kneževsku radionicu i likovni stav njenih, zaista izuzetno sposobnih majstora.

Kad se postavlja pitanje naših majstora turskog perioda, mislim da bi se opet moglo govoriti u najvećoj većini slučajeva o školama i izdvojenim radionicama.

Profesor Radojčić je izdvojio primorske majstore, a ostale je grupisao po staleškoj odnosno profesionalnoj pripadnosti, ili po vremenu. Međutim, u to vreme sigurno postoje nekolike izdvojene škole. U Makedoniji: ohridska (kroz ceo turski period; mada njene majstore još ne znamo poimence) i kratovska (u početku XVII veka). U Srbiji: od polovine XVI do kraja XVII veka intenzivno živi pećko-dečanska škola; u početku XVII veka, delimično na likovnim tradicijama prethodne, razvijaju se dve radionice, jedna u Hilandaru (koja se oslanja i na velika znanja svetogorskih majstora), a druga u manastiru Morači. Krajem XVII veka nastaje jedna slikarska radionica u Risnu, u Boki Kotorskoj. Isto tako krajem XVII veka, u Vojvodini i Slavoniji, naši poslednji slikarski majstori u tradicijama našeg Srednjega veka a osveženi novim likovnim uticajima Zapada pripremaju put novom srpskom slikarstvu.

Razume se, da naše današnje znanje još ne dozvoljava da se unutar ovih škola prati potpuni razvoj pojedinih slikara. Ali osnovni likovni stav pojedinih grupa slikara svuda je već sada jasan. Razume se da se svi poznati slikari ne uklapaju potpuno u poznate škole, jer i tada je bilo izrazitijih ličnosti. Svakako, da bi nam i oni bili možda sasvim jasni da naše znanje nije još uvek tako nepotpuno.

Kako sam se i sam godinama bavio problemom naših slikara, dao bih i svoje podatke i svoje mišljenje o pojedinim slikarskim ličnostima i likovnim problemima pred kojima su oni stajali

i koje su oni rešavali. U svojim primedbama i dopunama držaču se reda koga se i pisac držao, ne zaustavljajući se na onim pitanjima i onim problemima o kojima je profesor Radojčić rekao sve što se danas može reći.

Mada je ovo svoje delo posvetio prvenstveno proučavanju poznatih majstora, prof. Radojčić se umesno osvrnuo i na anonimnog majstora živopisa Đurđevih Stupova. »Jedan mali, ali veoma karakterističan fragmenat starih vatopedskih fresaka, sada u biblioteci: sv. Petar i Pavle u zagrljaju, stilski se toliko poklapa sa živopisom Đur-evih Stupova, da se sa sigurnošću može tvrditi da su majstori iste škole radili u Đurđevim Stupovima i Vatopedu — ako ne i isti slikar« (str. 6). Zaista, upoređenje fotografskog snimka ovog fragmenta sa živopisom Đurđevih Stupova navodi da se prihvati ovaj deo zaključka prof. Radojčića, mada bi se, s obzirom na to da se radi samo o jednom fragmentu živopisa, mogli zadovoljiti opreznijim zaključkom: da je verovatno u pitanju samo delo koje pripada istoj slikarskoj školi i srodnoj radionici. — Dok je ovaj deo izvođenja prof. Radojčića prihvatljiv, nastavak je neobičan. On u izlaganju nadovezuje na citiranu misao sledeće: »Ova paralela pruža dragocene podatke. Ona pre svega precizno datira vatopedski fragment u doba između 1197-98 godine i sigurno potvrđuje verodstojnost Teodosijevog podatka« (str. 6). Da srodnost vatopedskog fragmenta sa živopisom Đurđevih Stupova, može sugerirati zaključak da je i deo vatopedskog živopisa kome pripada sačuvani fragment vremenski blizak vremenu živopisanja Đurđevih Stupova, to je očigledno, ali da ovakva srodnost dozvoljava da se vatopedski živopis precizno datira u 1197/98 godinu, to je nemoguće. (Svakako, da je do datuma 1197—1198 g. prof. Radojčić došao na osnovu povezivanja dvaju činjenica: srodnosti ovog fragmenta sa živopisom Đurđevih Stupova i hronološki preciznijim Teodosijevim podatkom da su 1197—1198 godine Sava i Nemanja dali da se u Vatopedu živopiše trpezarija i crkva Četrdeset mučenika).

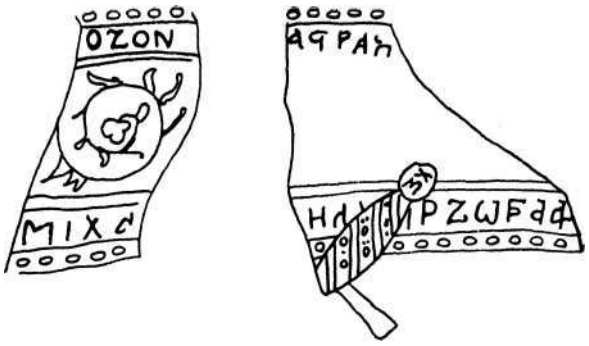
Najzad, mada prof. Radojčić smatra da su »izraziti linearizam i oštra karakteristika fizionomije na fresci apostola iz Nemanjine crkve sasvim u skladu sa linearizmom vizantiskog zidnog i minijaturnog slikarstva kasnog XII veka«, on se na datiranje živopisa Đurđevih Stupova ne osvrće ili to čini samo uzgred, iako se u nauci oni još uvek ocenjuju kao spomenik koji je prema svedočanstvu Prvovenčanog nastao u vezi s Nemanjinom borbom kod Pantina, dakle oko 1168 godine, pa prema tome, ne bi zalazio »u kasni XII vek«. Istina, prof. Radojčić u tekstu pod sl. 2, koja pokazuje apostola iz kompozicije Silaska sv. duha iz Đurđevih Stupova, stavlja svoju vremensku oznaku: »oko 1180 godine«. Ne smatram da je ovakvo datiranje živopisa Đurđevih Stupova nemoguće. Međutim, ono se imalo prethodno raspraviti i argumentovati, tim pre što je za izlaganja prof. Radojčića u vezi s vatopedskim fragmentom bilo od većeg značaja.

Dodao bih još da prof. Radojčić vezuje Vatoped za Đurđeve Stupove i da ih izdvaja samo od Nereza, čiji »fini stil, sa znatno ublaženim linearizmom pretstavlja posebnu varijantu«. Međutim, živopis u Nerezima nije radio samo jedan umetnik, niti je sav u istom stilu »ublaženog linearizma«. Nekoliko svetih otaca u oltaru pokazuju grafički iste stilizacije koje se javljaju i na pojedinim freskama u Đurđevim Stupovima, pa i na fragmentu iz Vatopeda. Problem ove slikarske škole (koja obuhvata još i zidno slikarstvo u Kurbinovu i ono u kapeli nad đakonikonom sv. Sofije u Ohridu i sv. Vrača u Kosturu) i radionica unutar ove škole i slikara unutar radionica, još je kompleksniji.

Pri obradi naših slikara XII veka možda se trebalo dotaći i problema slikara Grka (?) Petrovića, koji je po Novgorodskom letopisu slikao 1196 godine Bogorodičinu crkvu u Novgorodu. Njegovo delo, nažalost, nije očuvano. Jedan deo ruskih naučnika smatra da Petrović nije sigurno Grk, već možda pre Sloven sa Balkana (N. P. Kondakov, Russkaja ikona, knj. III. Prag 1931, str. 47, 111; P. P. Muratov, Les icones russes, Paris 1927, 86). Lazarev misli da je Petrović Grk i, istina, oprezno pripisuje mu čak i neke očuvane ikone, vezujući jedino slučajno očuvano ime slikara iz kraja XII veka za nekoliko slučajno sačuvanih ikona koje bi mogle biti iz toga vremena (V. L. Lazarev, Istorija russkago iskustva, T. II, Moskva 1954, str. 122, 124). Skrećem pažnju, da se u ruskim tekstovima — izvorima — nalazi još priličan broj pomena grčkih slikara i da se nikada njihova imena ne pojavljuju u sloveniziranom obliku. Za ovo pitanje mogla bi biti karakteristična i ortografija Petrovićeva imena: Петровичь

Ne bih se mogao složiti sa konstatacijom prof. Radojčića: »Teodosijev podatak da su Nemanja i sv. Sava zlatom popisali obnovljenu Hilandarsku crkvu i stalno ponavljanje žute osnove kroz celi XIII vek, sve do Gradca i Banjske, upućuje na pretpostavku da su već početkom XIII veka u velikim crkvama Nemanjića radili freske majstori jedne, možda već i srpske škole koja je imala svoj centar ili u Solunu ili na Sv. Gori. Međutim, freske našeg XIII veka na plavoj pozadini nemaju u svom stilu nikakvih elemenata solunskog porekla,...« (str. 8).

Na žutoj osnovi kod nas je rađen ne samo deo živopisa Studenice, Hilandar, Gradac i Banjska već i jedan deo živopisa Mileševe i Sopoćana, a slikarski pravci, likovna problematika, pa i ikonografija ovih velikih celina ne mogu se vezati za jednu slikarsku školu i uticaj »solunskog porekla«. U stvari, zajedničko ovim celinama je bezmalo jedino zlatno pozadje, a to nije dovoljno

Sl. 1. Potpis slikara na draperiji sv. Dimitrija u crkvi sv. Klimenta u Ohridu

da se dela tako različitih slikarskih stavova svrstaju u istu školu. Moguće je, svakako, da je ista grupa slikara radila u Studenici i Hilandaru, mada za to nema dokaza, moguće je, da je ona imala svoj centar u Solunu ili na Sv. Gori, ali ni za to nema dokaza. Likovne veze između slikarstva na žutoj osnovi u Studenici i slikarstva u Mileševi ili u Sopoćanima ili u Gradcu i u Banjskoj, ne postoje ili su neznatne. Mileševsko slikarstvo na žutoj osnovi je problem za sebe i Radojčić ga je nešto dalje detaljno raspravljao. Tu se na izvesnim freskama pojavljuje i solunski uticaj. Ali njega nema u Sopoćanima koji se likovno potpuno izdvajaju. U Gradcu je jedan deo slikarstva na žutoj osnovi radio svakako neki majstor iz Sopoćana ili pod njegovim neposrednim uticaj em, a fragmentarno očuvan živopis Banjske na zlatnoj osnovi, kao da se najpre vezuje, likovnom problematikom, za živopis početka XIV veka i Milutinovu dvorsku radionicu.

Pokušaj ustanovljenja porekla pojedinih »mileševskih slikara« (str. 14) i atribuiranja pojedinih fresaka (str. 15) dosad »poznatim« mileševskim »majstorima« (jer se na zapadnom zidu južnog transepta nečitko razabiru ostaci još dvaju monograma), duhovit je pokušaj, ali hipotetičan.

O veoma zanimljivim Milutinovim slikarima, Astrapu, Eutihiju i Mihailu, prof. Radojčić je kratko i pregledno dao sadašnje stanje problema. Po nizu pitanja dao je i svoja rešenja. Gdekad sa iscrpnim obrazloženjem, ali često i bez njega.

Mislim da je smelo i suviše kategorično izraženo tvrđenje da »između 1309 i 1316 Astrapa radi u Žiči« (str. 21), a još smelije »da se ovaj ugledni slikar pojavljuje u crkvama koje obnavlja arhiepiskop Sava III«. Jer, nema podataka da je Astrapa radio u Žiči, osim nesumnjivih stilskih veza koje postoje između pojedinih žičkih fresaka i pojedinih likovnih celina i detalja u Bogorodici Ljeviškoj, ali postoje i nesumnjive likovne srodnosti izvesnih žičkih fresaka sa pojedinim freskama u Kraljevoj crkvi u Studenici i freskama u Gračanici. U svakom slučaju, ovaj zaključak čini mi se da se u ovakvoj knjizi, koja ima da služi kao priručna knjiga za poznavanje naših starih majstora, ne bi smeo donositi bez temeljnije dokumentacije. Prof. Radojčić češće iznosi svoje nedovoljno proverene, iako duhovite kombinacije, kao gotove činjenice.

Pitanje boravka Astrapovog u Ohridu veoma je zanimljivo. Ime protomajstora Bogorodice Ljeviške, očigledno starijeg slikara, verovatno oca Mihajlovog, a po logici i glavnog majstora slikarske grupe u Ohridu, nalazi se zabeleženo samo uzgred iznad daleko naglašenijeg slikarskog potpisa njegova sina (?) Mihaila. Mihajlo se potpisuje i drugi put naglašeno, kao sin Astrapov, pa i treći put, istina, samo inicijalom pored inicijala Eutihijevog, dok se Astrapov potpis više ne javlja. Mihajlo se izrikom potpisuje kao zograf. Uz ime Eutihijevo nalazi se skraćenicom ispisano (χα(λα)μον), dok ispred Astrapovog imena nema oznake koja bi upućivala na njegov slikarski rad. Ispisano je samo οσον (sl. 1), što Radojčić razrešava kao Σῶσον (str. 20). Međutim, u tom slučaju ova invokacija bi bila skraćena na sasvim neuobičajen način bez početnog slova, što je bez primera, i sa pogrešnim drugim slovom ο mesto ω. Meni se prema tome čini da se pitanje tzv. Astrapovog potpisa, a još više aktivnog učešća njegovog u izradi živopisa Perivlepte, ne može uzimati kao rešen problem. U živopisu Perivlepte jasno su dosad uočene samo dve slikarske individualnosti. (P. Milkovik - Pepek, Avtorite na nekoliku ohridski ikoni od XIV vek, Eutihie ili Milajlo? Glasnik na Muzejsko konzervatorsko društvo na N. R. Makedonija, Skoplje 1954, 28 i dalje, sa pregledom dosad objavljene literature po ovom pitanju). Više ih nije našao ni prof. Radojčić. Stoga je pretpostavio ne dajući nikakva bliža objašnjenja, ne navodeći podatke svojih analiza živopisa, da »medj freskama koje su dosada pripisivane samo Mihailu, verovatno veći deo pripada Astrapu« (str. 22). Kad smo već na pretpostavkama, mogla bi se uzeti u obzir i jedna druga: da se nisu Eutihije i Mihailo služili samo Astrapovim slikarskim kartonima?

Nije jasno zašto prof. Radojčić misli da je Astrap u Ohridu radio najviše godinu dana, ako je radio i u Arilju: »ako se očiste freske u Arilju, iz 1296 godine i ako se utvrdi da je i u njemu radio Astrapa, tada bi se njegov boravak u Ohridu sveo na godinu dana«, (str. 27). Bogorodica Perivlepta završena je 1295, a Arilje 1296 godine. Perivlepta je, dakle, završena pre Arilja, te rad u Arilju, ukoliko se on uopšte može uzeti u kombinaciju, nije ni u kom slučaju mogao uticati na trajanje živopisanja u Perivlepti ni na boravak Astrapov u Ohridu, ako je u njemu uopšte radio.

Kasniji radovi ove grupe majstora, mislim na one iz početka XIV veka, pokazuju osetan uticaj carigradske dvorske škole. Bio bih sklon da uzmem u obzir da je do promena u njihovom radu došlo posle njihova eventualnog boravka u Cari-

gradu, gde su mogli učestvovati u živopisanju Čuvene carigradske Milutinove zadužbine crkve sv. Jovana Krstitelja.

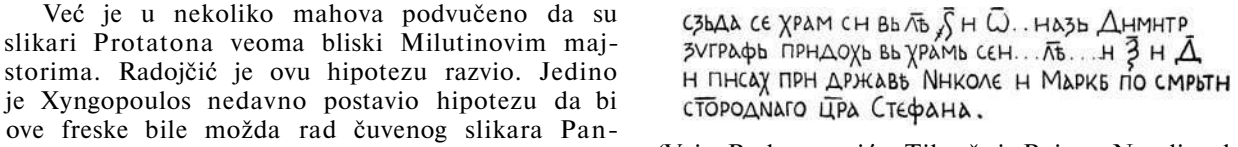
Pitanje uticaja bolonjskih minijaturista i dela sličnih zadarskom Gradualu na naše slikarstvo početka XIV veka, mislim da zasada treba opreznije postaviti. Svakako da se mogu konstatovati ikonografske, a potom i stilske sličnosti između pojedinih naših dela početka XIV veka i relativno suvremenih bolonjskih minijatura. Treba, međutim, podvući da su naše freske zrela umetnička dela, tvorevine slikara jasnih, izdiferenciranih likovnih koncepcija, dok su minijature, slične zadarskom Gradualu (koji uostalom nije još ni kritički datiran), dela provinciskih majstora koji očigledno ponavljaju tuđa rešenja. Na zadarskoj minijaturi kompozicije Rođenja prof. Radojčić naročito ističe nežni gest majke i upoređuje ga sa pokretom Bogorodice na fresci istog sadržaja u Kraljevoj crkvi u Studenici pa završava: »Ne bi se moglo govoriti o istom majstoru, ali se svakako mora pretpostaviti da ova sličnost ima veze sa nekim zajedničkim uzorom zapadnog porekla« (str. 32). Prof. Radojčić malo dalje smatra: »od Italije Srbi su uzimali nove obrade tema u kojima je čovečanski karakter naslikanih osoba sve jače dolazio do izraza« (str. 33). Međutim, već se renesansa Komnena XII veka pozabavila istim problemom, a na našem tlu i poznati slikari Nereza, Kurbinova, Đurđevih Stupova, a kasnije Mileševe i Sopoćana, Ove velike celine imaju niz kompozicija u kojima su baš ljudska osećanja tretirana najčistijim likovnim izrazom. Zašto u tom slučaju tražiti uzore iz druge ruke. Kod bolonjskih minijaturista neosporan je uticaj vizantiskih majstora i u ikonografiji i u stilu. Koliko su izvesne novine koje se kod njih javljaju njihove lične kreacije, još uvek je problem u raspravljanju. Još nije raščišćeno ni pitanje uticaja pojedinih vizantiskih i carigradskih slikara koji su radili na Zapadu, u Dalmaciji i Italiji (sličnih Jovanu Klerikopulosu u Zadru — 1314 godine, Marku Carigrađaninu u Đenovi 1313 godine i drugim). Izmene izkustava koje su vršene među Istokom i Zapadom u to vreme su neprestane i obostrane.

Već je u nekoliko mahova podvučeno da su slikari Protatona veoma bliski Milutinovim majstorima. Radojčić je ovu hipotezu razvio. Jedino je Xyngopoulos nedavno postavio hipotezu da bi ove freske bile možda rad čuvenog slikara Panselinosa, čija dela do sad nisu bila identifikovana (Xyngopoulos, Thessalonique et la peinture Macedonienne, Athènes, 1955, 29-33). Međutim u prilog mišljenju o bliskoj vezi živopisa Protatona sa Milutinovim majstorima govori i istoriski podatak na koji je upozorio Paul Grindor (Byzantion IV, 676). On je skrenuo pažnju na jedan natpis u rukopisu manastira Vatopeda u kome je zabeleženo da je Protaton goreo u vreme Mihajla Paleologa i da ga je restaurirao kralj Milutin.

Obrađujući majstore slikare između 1330 i 1459 godine, prof. Radojčič možda s pravom nije uzeo u obzir prezbitera Georgija Medoša i njegovog anonimnog druga, za koje je ranije bilo pretpostavljeno da su između 1332 i 1337 godine slikali Belu crkvu Karansku (M. Kašanin, Bela crkva Karanska, Starinar IV, 1926-27, 130—133; Vlad. R. Petković, Pregled crkvenih spomenika kroz povesnicu srpskoga naroda, Beograd 1950, 19). Međutim, smatram da je trebalo navesti razloge koji su autora opredelili da ih izostavi iz kruga poznatih majstora. Portret prezbitera Medoša i njegovog pratioca nalazi se živopisan u oltarskoj apsidi u prizemnoj zoni. To je doskora bio jedini poznat primer ovakve lokacije jednog suvremenog portreta u našem živopisu. Ovi portreti svakako ukazuju na činjenicu da su Georgije Medoši i njegov drug bili na neki način tešnje vezani za Belu crkvu Karansku. Oni su mogli biti i slikari, kao što su mogli biti i neimari i nadzornici radova i, jednostavno, sveštenici koji su u taj mah obsluživali crkvu. Natpis koji se nalazi kraj lika Georgija Medoša: Molenie, sasvim je neodređen i ne precizira njihovu ulogu (kao što je to mislio M. Kašanin — vidi: nav. delo).

Činjenica, da su Georgije Medoš i njegov pratilac živopisani neposredno ispod službe Agnecu, da Georgije u rukama drži knjigu — svakako jevanđelje — a da je njegov pratilac prikazan u stavu molbe, najpre bi govorila u prilog pretpostavke da su oni u živopis uneti kao sveštenici i stoga i simbolično vezani za službu Agnecu (slično: episkop Danilo u Bijeloj).

Prof. Radojčić nije pomenuo ni zografa Dmitra koji je 1356 godine (pri državе Nikole i Marke po smrti svetorodnoga cara Stefana) slikao manastir Drenovo. Freske manastira Drenova pokrivene su doista novim slojem živopisa i o likovnim kvalitetima slikara Dmitra se zasada ne bi moglo govoriti. Ali trebalo je iskoristiti natpis u kome se on pominje, jer se tu prvi put kod nas uloga slikara naglašava čak i u votivnom zapisu. Ovaj zanimljivi, malo poznati, a, nažalost, fragmentarno očuvan natpis donosim u celini:

(Voj. Radovanović, Tikveš i Rajac, Naselja, knj. 17, Beograd 1924, str. 144; njega pominje i Vlad. R. Petković, Pregled 35.)

Prof. Radojčić je sažeto dao pregled srpskog slikarstva tzv. moravske škole (str. 39—40). On je odlučno istakao dosad nedovoljno naglašenu ulogu Konstantina, velikog majstora Ravanice, čije je delo do nas došlo, nažalost, jako oštećeno, ali koji je, po očuvanim freskama sudeći, pretstavljao jednu od najvećih individualnosti našeg sli-

Sl. 2. Glava sveca ratnika iz manastira Ravanice

karstva. Lično bih još više podvukao njegovu izrazitu individualnost. Likovi njegovih svetitelja, specijalno, pokazuju punu slobodu tretmana i tako lični doživljaj kakav se ni izbliza ne nalazi u našem suvremenom slikarstvu (sl. 2). U vezi s ovim majstorom prof. Radojčić nije dovoljno istakao jednu važnu činjenicu, da se Konstantinov uticaj ne nalazi samo na delima naših umetnika u zemlji, nego i na velikim slikarskim celinama u inostranstvu. V. N. Lazarev (История византински живописи, Москва 1947. T. I, 240, 246. Isti, Живопись и скулптура Новгорода i Ист. Русс искуства, T. II, Москва 1954, I96, 202, 206), ponovo još odlučnije nego stariji pisci (Мацулевић, Порфиродов, Некрасов i dr.) tvrdi da se živopis u Kovaljevu i crkvi Blagoveštenja na Gorodišču ima vezati za južnoslovensku umetnost, specijalno srpsku, a posebno za Ravanicu. Po Lazarevu, u Novgorod su došli ili srpski obrasci ili srpski majstori.

Zaključujući svoja izlaganja o slikarstvu mitropolita Jovana, prof. Radojčić ističe sličnost Tajne večere u Andrejašu i daleko mlade italo-kritske ikone XVI—XVII veka (koja se nalazi u srpskoj, crkvenoj opštini u Dubrovniku) i konstatuje da bi se ova sličnost mogla »jedino objasniti zajedničkom zavisnošću od istog uzora bliskog slikarstvu Mistre« (str. 43). Čini mi se da je iznalaženje ovog dalekog uzora hipotetično. Slikarstvo mitropolita Jovana ne može se vezati ni za starije ni za suvremene spomenike u Mistri. Njegovo slikarstvo je, kako je to već tačno ranije podvukao prof. Radojčić, i kako sam i sam ranije istakao govoreći o Dečanima, proisteklo iz našeg živopisa. A odakle su sve crpeli teme italo-kritski slikari, to je zaseban i još nerešen problem.

Teodor, slikar Rudenice, mogao bi biti Teodor Savin iz Kotora (str. 45—46), ali ne mora biti. Teodor je dosta često ime i slučajno sačuvani podatak ne mora se odnositi baš na ovog Teodora. Jer za Teodora Savinog ne znamo čak ni je li ostao na zanatu do kraja. Jedini podatak o njemu odnosi se na njegov odlazak na zanat u radionicu Grka Georgija. Kombinacija prof. Radojčića je primamljiva ali je još hipoteza. Dok u uvodu o ovom umetniku on ispravno i sa ogradom govori: »hronološki, Teodor Savin mogao bi da bude identičan sa rudeničkim Teodorom« (str. 45—46), dotle kasnije, govoreći o nekim hilandarskim minijaturama, on ovu hipotetičnu atribuciju uzima kao gotovu činjenicu. Uostalom, dodajmo još i to, da zaglavlja majstora Teodora na hilandarskom rukopisu br. 400 ne odgovaraju stilu i ornamentici Rudenice.

Pitanje slikara crkve sv. Vasilija u Stolivu slično je rešavano. Prof. Radojčić o njemu kaže: »Autor ovih fresaka bio je, po svoj prilici, Milosav Miljenović, iz Dabra kod Popovog Polja, učenik dubrovačkog slikara Stefana Ugrinovića« (str. 48). Ovaj sud prof. Radojčić izvodi iz sadržaja votivnog natpisa u crkvi u Stolivu. Ispod kalka ovog natpisa, u kome se pominje Mihailo Radojčić daje tekst (sl. 32) »potpis slikara Milosava«. Rekonstruišući ovaj fragmentovani natpis prof. Radojčić je zaključio 1) da je Mihail koji se pominje u uvodu ktitor, 2) da je НКЬ u drugom redu natpisa ostatak prezimena slikara čije ime na osnovu lokacije »iz Debra« rekonstruiše kao Milosav Miljenović. S obzirom da je ovaj umetnik rodom iz Dabra, a da se izvorno pominje u aktima dubrovačkog arhiva (div. cancl. 75, 48) kao učenik dubrovačkog slikara Stjepana Ugrinovića 1471 godine, ova atribucija ne bi po Radojčiću bila suprotna preostalim elementima godine u stolivskom natpisu, od koje on čita 149 ... U to vreme Milosav Miljenović je mogao već delati kao gotov umetnik.

Međutim, u svom izlaganju prof. Radojčić smeće sa uma 1) da je preostali deo reči НКЬ u prvom delu natpisa zavisan od prethodnog ИЗ, te da u njemu treba tražiti ne porodično ime, već mesto rođenja ili boravka ktitora ili umetnika

Mihaila. (Svakako, da teškoću pretstavlja činjenica da se reč ne javlja u padežu); 2) da je natpis tačkom između ИКЪ i НО podeljen u dve sadržajne celine, te da se ono ИКЪ ne može vezati za reč ЗИГРАФЪ iz natpisa, kojoj odgovara preostalo НО ¦(a ne НО kao što u svom članku navodi Radojčić). Čini se da se ovaj deo natpisa, s obzirom da prof. Radojčić saopštava da iza njega slede još dva do tri ispisana slova, može rekonstruisati kao НОВАНЬ, U svakom slučaju, makoliko Radojčićevo »po svoj prilici« značilo ograđivanje, ono, nažalost, sugerira i prilično ubeđenje da je Milosav Miljenović zaista slikar sv. Vasilija, što ne stoji. Ja bih se pre složio sa mišljenjem prof. Radojčića izraženim ranije, na drugom mestu da »pitanje autorstva stolivskih fresaka mora još ostati otvoreno; možda će se čišćenjem natpisa izvući još koje dragoceno slovo.« (Svetozar Radojčić, O slikarstvu u Boki Kotorskoj, Spomenik CIII, Beograd 1953, str. 61).

Prof. Radojčić nije postavio pitanje reževićkog igumana prve polovine XV veka, Nikodima, koga Kukuljević-Sakcinski (Slovnik umjetnikah jugoslavenskih, sv. V, 1862, 369) i M. Crnogorčević (Manastiri Paštrovski u Boci Kotorskoj, Starinar, knj. XII, 1895, 84—85) smatraju slikarem. Pretpostavljam, da poznajem razloge koji su prof. Radojčića naveli da ga skine sa liste naših majstora, ali i pored toga mislim da je ovo pitanje trebalo raspraviti i ne preći ćutke preko njega. Na jednoj ikoni iz 1423 godine, koja se u manastiru Reževiću čuvala do 1860 godine, kada je nestala, nalazio se sledeći natpis koji je Kukuljevića naveo da Nikodima uvrsti u svoj Slovnik:

СІНЮ НКОNѢ ПИСА ГОСПОN ѠЦЪ ІЕРМNА РЕЖЕВНЧКН
САТВОРН СЕБѢ ВѢЧНЫ ПОМЕNЬ Н ДОБЬРЬ NАПРѢАКЪ
Н ПОЛЕАКЬ ВЬ ЛАТО Н · ЦЕ · ЦЕА ,ѕЦЛѢ.

Pravi smisao reči „писа" nije u našim zapisima uvek jasan. Međutim, u ovom zapisu značenje ove reči, čini se, ne pretstavlja sumnju, ona označava upisivanje dara crkvi: »sebe (za) vječni pomen i dobar naprijedak i posledak«.

Srodan ovom problemu je jedan drugi: problem ikonopisca Lazara, tvorca živopisa u manastiru sv. Trojici Pljevaljskoj. Dosada se u našoj stručnoj literaturi bez kolebanja kombinovalo sa ovom ličnošću. Naglašavalo se čak da je on jedan od retkih naših slikara koji je za sobom ostavio i svoj autoportret (Zapisi i natpisi br. 840; Vlad. R. Petković, Pregled, 329. Za Georgija Medoša verovalo se da je prvi primer autoportreta kod nas). Sv. Radojčić je, u svom ranijem delu »Stare srpske minijature« (Beograd, 1950, 52), pretpostavio da je ovaj Lazar iz Trojice Pljevaljske verovatno identičan sa Lazarem, učenikom popa Jovana iz Kratova, od koga su se sačuvala dva ilustrovana rukopisa: jedan minej iz 1571 godine i jedan prolog iz 1572 godine. On je ovog Lazara iluminatora, bez ikakvih izmena u stavu, a s pozivom na svoje malopre pomenuto delo, uvrstio i u »Majstore starog srpskog slikarstva« (str. 65), no ovog puta mu nije izrikom pripisao i živopis u Trojici Pljevaljskoj. Prema tome nije jasno da li je i do koje mere prof. Radojčić izmenio svoje ranije gledište u odnosu na Lazarevo učešće u živopisanju pljevaljske priprate. Ikonopisac Lazar iz sv. Trojice Pljevaljske nije nikakav živi suvremeni slikar ni živopisac pljevaljske priprate, već poznati hrišćanski svetitelj i slikar ikona iz vremena ikonoborstva. On je u manastiru sv. Jovana Krstitelja τοῦ Φοβεροῦ — Monacheion — u vreme Teofilovih progona »i pored opekotina na rukama« izradio ikonu sv. Jovana Krstitelja, koja je postojala i važila kao čudotvorna još u vreme Cedrenus-a. — R. Janin, L'èglise byzantine sur les rives de Besphore (côte Asiatique), Revue des études byzantines, T. XII, Paris, 1954, p. 70.

Profesor Radojčić je sa pravom uneo među naše majstore i one naše slikare čija se dela usko vezuju za naše stvaranje, a koji su radili van naše zemlje, one u Rumuniji na prvom mestu (str, 62 do 63). U ovu grupu slikara treba uvrstiti međutim još jednog: Bogdana iz Janjine. koji je 1587 godine živopisao jednu crkvu na Krfu. Po imenu on je očigledno Sloven, Makedonac najpre. M. Chatzidakis ističe naročito da se on ni svojim delom ne uključuje u slikarstvo kritske škole, već da se oslanja na stare lokalne tradicije (Manolis Chatzidakis, Contribution a l'étude de la peinture postbysantine, Ahthènes 1953 p. 23).

U Dečanima postoji jedan rukopisni triod koji je 1596 godine pisao pop Bogdan. U rukopisu ima zastavica. Da li bi se mogla vezati ova dva majstora? Vremenski je moguće, ali je teritorijalna udaljenost velika, mada treba dodati da u vremenu turske okupacije nestaju stare političke granice na Balkanu i da su kretanja pojedinih umetnika i zanatlija zaista velika.

Među naše slikare ovoga vremena treba uvrstiti i Leontija koji je pre 1581 godine slikao minijature u sarajevskom četvorojevanđelju (Lazar Mirković, Starine stare crkve u Sarajevu, Spomenik LXXXIII, Beograd 1936, tab. XXXVII — XXXVIII). Grafički elementi u njegovoj minijaturi izbijaju u prvi plan.

U listu slikara XVI veka, pored onih koje već navodi prof. Radojčić, uvrstio bih još trojicu (od kojih jednog pod znakom pitanja).

U »Našim starinama« (Sarajevo, 1953 sv. 1) objavio sam pod naslovom »Stvaranje zografa Radula« (str. 126—127 i napomena 13) i neke podatke o dvojici slikara, Dmitru i Jovanu, koji su živopisali između 1537—43 godine pripratu i crkvu manastira sv. Nikole Topličkog kod sela Džvanja u kruševskom srezu. Međutim, u međuvremenu, blagodareći umesnim usmenim primedbama prof. Radojčića, po pitanju prvog od dvojice navedenih,

Sl. 3. Zapadni zid priprate manastira sv. Nikole Topličkog. Rad Jovana zografa

izmenio sam svoj prilično simplicistički ranije dati zaključak. Naime, iako se u živopisu crkve i njenih paraklisa jasno izdvajaju ruke dvojice pa i trojice slikara, stilizacija natpisa, koji me je naveo da pripišem jedan deo živopisa kir Dmitru, nije dovoljno jasna. Rečenica natpisa »Dmitr se potrudi i popisa« zaista ne mora označavati slikara. Stiče se i drugi utisak o kome se mora voditi računa, naime, da se ona može tumačiti i kao da se Dmitar potrudio i dao popisati crkvu. Ovo pitanje za mene ostaje još uvek otvoreno, i, mada više nisam onako kategoričan u svom stavu, ipak mi se čini da postoji i dobar deo elemenata koji ne dozvoljavaju da se ovo ime sa gotovošću i sigurnošću izbriše iz kruga naših slikara prve polovine XVI veka, te smatram da ga baš u vezi ispravnog rada na budućem istraživanju i proučavanju naših majstora ovoga vremena moramo dalje imati u vidu.

Što se tiče drugog slikara crkve sv. Nikole Topličkog - Jovana Zografa, njegov potpis se sačuvao na istočnoj gredi u priprati. Pošto je u mom ranijem članku u »Našim starinama« (primedba 13) objavljen sa štamparskim greškama, dajem ga sada ponovo:

ἰɜω
χεὶρ — ιω.
ρϕs

Po svojoj slikarskoj koncepciji zograf Jovan se ne izdvaja iz kruga naših majstora XVI veka i drži se u svedenijem obliku i likovnih i ikonografskih obrazaca našeg XIV veka (sl. 3).

O opsegu učešća zografa Jovana u izradi živopisa manastira sv. Nikole Topličkog, kao i o rukopisu i drugim čisto likovnim osobinama njegovog slikarstva, govoriću posebno i opširnije u monografskoj obradi ove crkve.

Treći slikar bio bi poznati mitropolit hercegovački i drugi patrijarh obnovljene Pećske patrijaršije patrijarh Antonije. Prof. Radojčić je u Hilandaru našao jednu ikonu sa potpisom patrijarha Antonija, i smatra da je ona dar patrijarhov Hilandaru. Međutim, Mirjana Čorović-Ljubinković u svojoj još neobjavljenoj doktorskoj disertaciji, »Srednjevekovni duborez u Srbiji, Makedoniji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini«, dokazuje da je Antonije, mitropolit hercegovački, a potonji patrijarh srpski, bio i duborezac i slikar. Na jednim dverima iz oko 1570 godine, koja se čuvaju u pećkoj riznici, postoji dug duborezni natpis u kome Antonije za sebe izrikom kaže: **градиχ сіє сти двери позлатиχ и вχобразиχ и приложиχ.** Na pećkim dverima kompozicija Blagovesti je nažalost, premazana te se o ovom sigurno Antonijevom slikarskom delu ne može govoriti. Mirjana Ćorović-Ljubinković je na osnovu srodnosti duboreza zaključila da će Antonijevo delo svakako biti i dveri na ikonostasu manastira Dečana na kojima se sačuvao neoštećen i slikani deo — kompozicija Blagovesti (sl. 4).

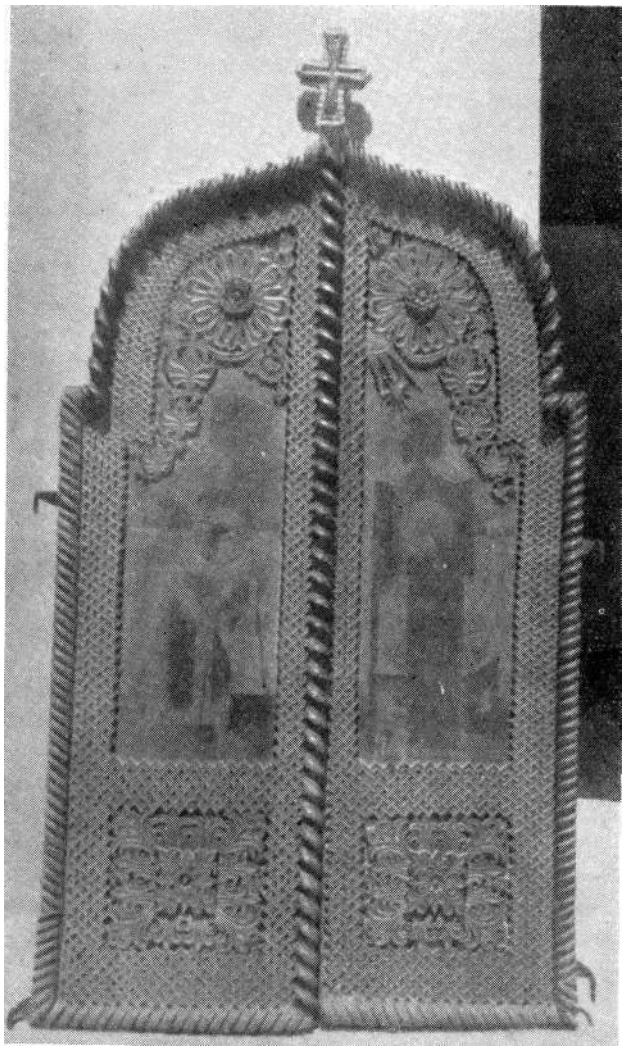
Prema tome je verovatno da je i hilandarska ikona ne samo njegov poklon već i njegovo delo.

U vezi s izlaganjem prof. Radojčića o popu Strahinji iz Budimlja (str. 65—69), skrenuo bih pažnju da sam ranije (Stvaranje zografa Radula, 127, napomena 15) već upozorio da se pop Strahinja, sem zidnim slikarstvom, bavio i ikonopisom. U Morači je sačuvana njegova prestona ikona Hrista iz 1600 godine.

Govoreći o slikarima manastira Lomnice (str. 69—70), prof. Radojčić na osnovu natpisa u crkvi pretpostavlja da su četvorica poznatih lomničkih majstora, oba Jovana, Nikola i Đorđe, bila iz Hercegovine ili Crne Gore (str. 70, nap. 128). I zaista, jezik ovoga natpisa upućuje na taj zaključak. Međutim, natpisi uz pojedine scene i kompozicije u samom živopisu imaju izvesnih jezičkih osobina za koje bi se reklo da su svojstvene jugoistočnim krajevima naše zemlje: Južnoj Srbiji i Makedoniji. Zbog toga su već Milenko Filipović i Đoko Mazalić (Crkva Lomnica u Bosni, Spomenik SAN., CI, 133) pretpostavili da su lomnički majstori verovatno iz tih krajeva. Najverovatnije je, pak, da se ovde radi o jednoj tajfi u kojoj je bilo ljudi i iz Hercegovine, odnosno Crne Gore, kako misli prof. Radojčić, a i iz Južne Srbije ili Makedonije, kako su zaključili M. Filipović i Đ. Mazalić. S tim u vezi, upozorio bih na natpis u crkvi u selu Riljevu (srez prilepski) u kome se pominje slikar Jovan, „ѿ КОСТХР..ЧКН КАДНЛКЬ" 1627 godine (Zbornik za istoriju Južne Srbije i susednih oblasti, Skoplje 1934, 271), kao i na zografa Jovana koji se 1601 godine potpisao grčki u crkvi sv. Spasa u Štipu (Vlad. R. Petković, Pregled, 353), a koji je vremenski blizak ranijem (ove slikare prof. Radojčić ne pominje u »Majstorima«). Upozoravajući na iznete činjenice, smatram da bi bilo potrebno da se kod daljeg rada na ispitivanju individualnih osobina majstora slikarstva Lomnice obrati pažnja i na ova dva spomenika, kako bi se utvrdilo da se ne radi slučajno o jednom od dvojice lomničkih majstora Jovana ili, možda, o jednom, dvojici pa i trojici majstora istoga imena.

Najzad, s ovim u vezi, skrenuo bih pažnju i na postojanje izvesnih srodnih ikonografskih rešenja kao i stilskih osobina među živopisima Lomnice i Blagoveštenja Stragarskog.

Prof. Radojčić je u celini pravilno postavio i definisao umetničku individualnost majstora Longina (str. 73—77). Međutim, izvesne konkretne podatke valja dopuniti i korigovati. Prof. Radojčić (str. 73—74), kao i prof. Mirković (Godišnjak Muzeja Južne Srbije, knj. I, 1941, 107—109), pripisuje obe ikone svetih pustinjaka Teodora Opštežitelja i Save Osvećenog, kao i Jeftimija Velikog i Antonija Velikog majstoru Longinu. Obojica tvrde da je potpisana samo prva ikona. Međutim, Longin se potpisao i na drugoj. Longinov potpis se nalazi iza lika sv. Antonija Velikog levo, u visini kolena, ispisan zlatnom bojom na crnom pozadu (sl. 5). Longinova je i horosna dečanska ikona na ko-

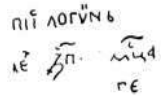

Sl. 4. Dveri iz manastira Dečana. Rad mitropolita, potonjeg patrijarha Antonija

joj su, s jedne strane, pretstavljeni svetitelji Jovan Lestvičnik i Zosim i Marija Egipćanka, a sa druge, Teodor Tiron i Teodor Stratilat (sl. 6). Potpis Longinov tajnom bukvicom i datum (1596 godine) nalaze se u dnu na oker pozadu trake koja iviči ikonu. Zapis je pisan crnom bojom:

Вь лѣтѡ ҂ЗѰД крѣг слнцѣ К лѣне ЗІ мсца
мана .ѧ. (индік)та ѳ олз..nь :

Osim triju dečanskih dvojnih ikona koje pominje prof. Radojčić, u Dečanima se nalaze od Longinovih dela još i dve druge sasvim oštećene

Sl. 5. Potpis slikara Longina

Sl. 6. Longin — ikona sv. Teodora Tirona i Teodora Stratilata

dvojne ikone. Prva sa pretstavama Raspeća i Skidanja s krsta, a druga sa pretstavama Preobraženja i Silaska sv. Duha.

Godine 1573 Longin je radio ikone i za milešev ski ikonostas. Pavle Kontarini u svome dnevniku zabeležio je da je 1581 godine video u Mileševi »vrlo lep velik krst od pozlaćenog drveta« (P. Matković, Putovanja po Balkanskom Poluotoku XVI veka, Rad, CXXIV, Zagreb 1895, 65). Možda je i ovaj krst pripadao Longinovom novom ikonostasu.

Pored toga, M. Filipović i Đ. Mazalić tvrde da se jedan deo Longinovih prazničkih ikona iz manastira Lomnice nalazio u novoj crkvi sela Cikote. Danas ih tamo više nema. (Dr. Filipović, Đ. Mazalić, Crkva Lomnica u Bosni, Spomenik SAN, Beograd 1951, str. 48).

Prof. Radojčić stavio je, bez ikakva obrazloženja, u početak XVII veka ikonostas u manastiru Lomnici. Međutim, Đ. Mazalić (Novosti iz Lomnice, Naše starine, knj. II, 1954, 229) našao je na gornjim dverima, na pretstavi Nedremanog oka godinu 1578. Ove gornje dveri prof. Radojčić ne navodi među nabrojanim Longinovim delima u Lomnici a stavlja u spisak u tom pogledu potpuno sumnjive carske dveri (str. 74).

U samom tekstu svojih majstora prof Radojčić na jednom mestu kaže: »Od zidnog živopisa ne može se, za sada, ništa sa sigurnošću pripisati Longinu; njemu sasvim blizak majstor radio je freske u hercegovačkom manastiru Zavali (1619 godine)«. Međutim, pod slikom 46, freska iz manastira Zavale, on stavlja: »Majstor Longin (?), freska Bogorodice iz godine 1619, manastir Zavala«. Ni stilski, ni vremenski ovaj živopis ne odgovara ovakvoj atribuciji. Ako se Longin bavio i zidnim slikarstvom, stilske osobine jednog dela živopisa u pećkoj priprati kao i neke freske u Banji Pribojskoj pre bi govorile za Longinovu ruku. Najzad, izvestan ruski uticaj, koji se oseća s vremena na vreme na izvesnim detaljima Longinovih dela, nije toliko jasan na ikoni Stevana Dečanskog, koliko na ikoni sv. Teodora Stratilata i Teodora Tirona u Dečanima.

Pitanje majstora velikog dečanskog Raspeća — krsta sa ikonostasa — i triju monumentalnih prestonih ikona sa istog ikonostasa, prof. Radojčić je rešio suviše smelom pretpostavkom (str. 77—78), Našavši izvesne elemente uticaja ohridskih ikona, specijalno ikone Apostola iz XIV veka, on je celu ovu grupu dela pripisao Nektariju, episkopu »srpskog grada Velesa«. Nektarije je napisao poznati slikarski priručnik. Verovatno je i bio slikar. Ali od njega se nije sačuvalo nijedno nama poznato delo. Mada je prof. Radojčić, dosta oprezno izrazio svoju pretpostavku o vezivanju dečanskih ikona za Nektorija, ona se teško može u takvom obliku prihvatiti. Prilično neodređen uticaj znatno starije ohridske ikone nije ubedljiv. Čini mi se, usto, da ova grupa ikona nije jedna celina i nije delo istog slikara. Raspeće je znatno jače kao likovno delo: čvršće u komponovanju, prefinjenije u koloritu. Ono svakako nema nikakve veze sa Longinovim radovima. Međutim, na prestonoj ikoni Bogorodice nalaze se, obodom ikone, likovi proroka, koji doslovno ponavljaju Longinove likove sa prestone ikone Bogorodice u manastiru Lomnici. Isti je slučaj i sa ikonom Hrista i likovima apostola na njenom obodu. Obe prestone ikone imaju očigledne veze sa Longinovim stvaranjem. Uočivši ih i sam, profesor Radojčić je pretpostavio da je Longin pretrpeo uticaj ovog majstora, što je nemoguće, jer su lomničke ikone, kao što smo videli, starije: iz 1578 godine, dok je dečansko Raspeće iz 1594. Uz njega, međutim, prof. Radojčić baš vezuje velike prestone ikone. S obzirom na zavisnost slikara prestonih ikona od Longina, koji Longina u detaljima bukvalno kopira, treba ovog umetnika tražiti u krugu pećko-dečanskih majstora, možda baš u Longinu samom, dok Raspeće ostaje izdvojen problem.

Ima indicija najzad, da je Longinov uticaj bio i duži i veći nego što je to prof. Radojčić pretpostavio.

Slikari Georgije Mitrofanović (str. 81—86) i Kozma (str. 86—88) dati su iscrpno. Iskorišćeni su svi raspoloživi podaci, pa i oni najnoviji, koje je pružila početkom 1955 godine izložba Pećko-dečanske ikonopisne škole u Narodnom muzeju u Beogradu. Međutim, prof. Radojčić nije podvukao očiglednu vezu koja postoji između slikarstva Georgija Mitrofanovića i Kozme (osobito ovog poslednjeg), s jedne, i slikarstva rasonoše Longina, s druge strane. U katalogu povodom pomenute izložbe (Pećko-dečanska ikonopisna škola, XIV—**XIX** vek, Beograd 1955, 10 i 12), Mirjana Ćorović-Ljubinković je već upozorila na ovu srodnost, ali samo u odnosu na Kozmu. Međutim, ova srodnost postoji, iako u manjoj meri i u odnosu na Mitrofanovića. Ona upućuje na zaključak da su u njihovom slikarstvu postojale i druge komponente i uticaji sem onih koje je razrađivao profesor Radojčić. Vremenski, i Georgije i Kozma mogli su biti neposredni Longinovi učenici. U svakom slučaju obojica su odlično poznavali Longinovo delo.

Po našem današnjem znanju, Longin je prvi u turskom poriodu uveo slikanje i realnih zgrada u pozađu (sravni: crkvu sv. Apostola iz Pećke patrijaršije u drugom planu kompozicije krunisanje Dečanskog u Peći, kao i dečansku crkvu u kompoziciji zidanja Dečana. Obe scene nalaze se na velikoj ikoni Stevana Dečanskog sa ilustracijama scena iz njegovog života po Camblaku). Uopšte, Longin je uneo dosta novih elemenata pri razrađivanju drugoga plana i specijalno zgrada u posađu. Kod njega se prvi put pojavljuje u našem živopisu i jedna veoma zanimljiva i karakteristična zgrada, preuzeta sa ruskih uzora, sa tri monumentalna ulaza, natkrivena krovovima u obliku prelomljenoga luka. Centralni deo zgrade nadvišen je visokim kubetom na razvijenom postolju. Zgrada je flankirana sa dve kule sa jako šiljatim krovovima (vidi sl. 6).

Pri rešavanju zgrada u pozađu, već je Georgije Mitrofanović prihvatio obe Longinove novine. Kod njega se u pozađu kompozicije susreta Save i Nemanje, u Hilendarskoj trpezariji nalazi pretstava Hilendara. Među drugim zanimljivim zgradama koje Mitrofanović stavlja u drugi plan svojih kompozicija, nailazimo na onu karakterističnu Longinovu zgradu sa tri monumentalna ulaza, samo što ulaze pokriva poluobličasti krov.

Kozma, kao što je već profesor Petković dokazao (Legenda Sv. Save u starom živopisu srpskom, Glas SAN CLIX, Beograd 1933, i dalje), jedan izvestan deo scena iz života Save i Nemanje, na ikoni Save i Nemanje sa žitijem iz 1645 godine (koja se nalazi u Morači) preuzima direktno od Mitrofanovića i njegovih fresaka u hilandarskoj trpezariji. Ali Kozma slika i izvestan broj kompozicija iz života Save i Nemanje kojih nema u Hilendaru. Među njima su dve veoma značajne: Zidanje Morače i Dogovor kralja Stevana Vukana sa protomajstorom. Profesor Petković je pretpostavio (nav. delo, 53, 54), da se za ove scene Kozma poslužio nekim starijim minijaturama, koje su ilustrovale život sv. Save, a na kojima je bilo pretstavljeno i zidanje Žiče. To je moguće, ali mislim da je verovatnije da je Kozma zidanje Morače naslikao prema Longinovom zidanju Dečana. Kompoziciono, između ove dve scene ima neosporne zavisnosti, samo što je Longin u ovu scenu uklopio i savetovanje ktitora Stevana Dečanskog sa igumanom, dok je Kozma ovu epizodu izdvojio u zasebnu kompoziciju i mesto igumana naslikao protomajstora u suvremenom odelu Primorca. I Kozma je preuzeo Longinovu trodelnu zgradu i to izgleda direktno od Longina, a ne preko Mitrofanovića, jer on skoro doslovno ponavlja Longinov crtež pa i prelomljene lukove krovova nad ulazima (sl. 7). Pa ide i dalje. On tu od Longina preuzima ne samo arhitekturu u pozađu već i odnos figura prema arhitekturi. Longinov uticaj u obradi drugog plana i zgrada tamo naslikanih nalazi se i kod nepoznatog slikara crkve sv. Nikole u Morači, koju je slikao majstor veoma blizak Kozmi (sravni na pr. Smrt Dečanskog na Longinovoj ikoni Stevana Dečanskog u Dečanima, i smrt sv. Nikole u crkvi sv. Nikole u Morači).

Ovo je samo kratko ukazivanje na problem veza koje su postojale između slikarstva Longina i naših slikara prve polovine XVII veka. No i po njemu je očigledno da je Longinovo delo više ili manje inspirisalo čitav niz majstora i moračke slikarske radionice.

U tom pogledu treba izvršiti i detaljno proučavanje ikona zografa Mitrofana koje se nalaze u manastiru Blagoveštenju Kablarskom. Specijalno ikone Raspeća i Vaznesenja pokazuju osetan Longinov uticaj.

Sl. 7. Zograf Kozma — detalj sa ikone sv. Save i Nemanje u manastiru Morači

Sl. 8. Andrija Raičević — Desisna ikona iz pravoslavne crkve u Busovači (preuzeto iz »Naših starina«, Sarajevo 1954 godine, knj. II)

Profesor Radojčić je pripisao zografu Mitrofanu i ikonu iz 1681 godine sa figurama četvorice sv. ratnika koja se nalazi u Hilandaru (str. 90). Međutim, ova atribucija mi se čini nesigurna. Stilski, ovo se delo potpuno odvaja od ikona na blagoveštenskom ikonostasu. Vremenski razmak je veoma veliki. Blagoveštenske freske i ikonostas slikani su između 1632 i 1635 godine, a hilandarska ikona 1681 godine. Najzad, i sam oblik zapisa na Hilandarskoj ikoni u kome se pominje jeromonah Mitrofan ne ukazuje sasvim određeno da je Mitrofan bio slikar (Molenïe raba božïa Mit(ro)fan(a) jeromanah(a)).

Slikaru velikog gračaničkog krsta, jeromonahu Stefanu (str. 88—89), možda bi se mogle pripisati i dveri koje je radio neki Stefan za manastir Prohora Pčinjskog. Dveri se sada nalaze na čišćenju u restauratorskoj radionici Zavoda za zaštitu spo-

menika kulture u Skoplju. Možda će se posle izvršenog čišćenja odrеđenije moći odgovoriti na ovo pitanje.

Po zapisu sudeći (помени рба бже Симона іеромонаха ва лт зрлз) Simon jeromonah biće da nije bio slikar i da nije u manastiru Slepče slikao 1628 godine ikonu Hrista (str. 89).

Poseban problem pretstavlja slikarstvo Andrije Raičevića iz sela Toca. On je radio minijature, a možda i ikone (Đ. Mazalić, Nekoliko starih ikona, Naše starine II, 56—57, povlači svoju raniju pretpostavku o identičnosti Andrije Raičevića sa Andrijom Grešnim, verujući da se pre radi o dvojici slikara istog imena), pa čak, po Sv. Radojčiću (str. 91), može biti i freske jednog dela priprate Pećke patrijaršije. Ukoliko bi to bio slučaj, imali bi sasvim izuzetan primer sačuvanih slikarskih dela jednog našeg slikara XVII veka u trima različitim tehnikama. Njegov opus dozvoljavao bi, dakle, da se vrše ispitivanja stilskih promena u radu jednog našeg zografa, kad se izražava u različitim tehnikama.

Uz to, kod Andrije Raičevića pojavljuju se čudne mešavine uticaja. U ilustracijama rukopisa Šestodneva sa Kozmom Indikoplovom iz 1649 godine već davno je utvrđeno da postoji izvestan uticaj i ruskih minijatura koji je možda dolazio preko Svete Gore.

Minijature u psaltiru Gavrila Troičanina iz 1643 godine, koji se danas nalazi u biblioteci Matice srpske u Novom Sadu, br. 352 — S 4, profesor Radojčić, oslanjajući se na dosadanju literaturu i dosad iznete pretpostavke, smatra Raičevićevim delom. Uporedna stilska analiza ovih minijatura sa minijaturama Šestodneva i Indikoplova čini, međutim, neverovatnim ovakav zaključak. Osvrćući se na primedbu prof. Radojčića povodom Raičevićevih (?) minijatura u pomenutom psaltiru, naime, da je David na prestolu skoro doslovno kopirana kompozicija sa uvodne gravire jednog psaltira štampanog u Mlecima 1638 godine, primetio bih da bi bilo još umesnije naglasiti da ostale dve: sv. Đorđa i sv. Save i sv. Simeona, pokazuju izrazitu vezu sa moračkom ikonopisnom radionicom (uostalom to isto stoji i za prvociti-ranu kompoziciju).

Dve ikone signirane imenom Andreje Grešnog, i ona koju daje prof. Radojčić: sv. Kirjaka Odšelnika iz 1649 (Radojčić, sl. 55) i novopronađena Deisisna ikona sa svetiteljima iz pravoslavne crkve u Busovači (Đoko Mazalić, Nekoliko starih ikona, Naše starine II 1954, 53—57, sl. 1—2), kolebljive su u likovnom stavu. Obe pak nemalu stilski nikakve veze sa pećkim freskama koje je radio zograf Andrija, pa isto tako ni sa minijaturama iz Šestodneva.

Sve ovo nameće potrebu ozbiljnijeg proučavanja svih dela signiranih ovim imenom.

Profesor Radojčić se nije dugo zadržao na zografu Radulu i njegovim radovima (str. 94), ali je uglavnom pobrojao sva dela koja mu se više manje sigurno pripisuju. On nije podvukao neospornu vezu Radulovog slikarstva sa radom njegovih prethodnika.

U izvesnim našim crkvama kraja XVI i početka XVII veka ima neospornih elemenata i kasnijeg Radulovog stvaranja. Jedan deo fresaka u crkvi sv. Petra i Pavla u Tutinu iz kraja XVI veka ima na isti način koncipiranu figuru, na sličan način obrađen lik, i pojavljuju se čak i karakteristične stilizacije svetlosti u obliku belih zapeta. Ove značajne veze podvlačim, jer mi se ne čini opravdanim traženje paralela Radulovom slikarstvu — njegovim dvema velikim ikonama sa žitijem iz Peći i Nikoljca — na prvom mestu, među ruskim radovima, ikonama XVII veka, kao što to čini profesor Radojčić. Najzad, i u ranijem ikonopisu specijalno u Kozminom delu nailazimo na niz rešenja koja se kasnije sreću i kod Radula, kako u stilizaciji likova, tako i u obradi draperija, pa i u komponovanju scena. Njegova arhitektura u pozađu upropašćenija je, istina, nego li Kozmina, ali i on često ističe siluete jedne određene crkvene građevine u pozađu izvesnih svojih kompozicija i u zidnim slikama i u ikonopisu.

Listu poznatih dela zografa Radula, koju je dao profesor Radojčić, mogao bih dopuniti rezultatima mojih prošlogodišnjih istraživanja u manastiru Nikoljcu.

Radul je, naime, u Nikoljcu radio više nego što se to dosada znalo. Osim poznate patronalne ikone sv. Nikole sa žitijem on je u Nikoljcu, izgleda, slikao i čitav ikonostas, od koga su se sačuvali samo delovi: prestone ikone Hrista i Bogorodice (koje je obnovio početkom XIX veka Simeon Lazović), carske dveri, koje još uvek služe, gornje dveri (kemer) sa slikanom pretstavom Nedremanog oka i bogatim duborezom (gornje dveri su demontirane i delimično flagmentovane — sl. 9). Od prazničkih ikona očuvana je samo jedna: Vaskrs Lazarev. Njegova će biti i ikona sa likovima sv. Nikole i dvojice svetitelja kao i zasebna ikona sv. Nikole iz 1665 godine.

Zapis na jedino signiranoj Radulovoj ikoni u Nikoljcu sa pretstavom sv. Nikole sa žitijem, dosada je dvaputa publikovan. Prvi put kod Ljube Stojanovića, sasvim pogrešno (Zapisi i natpisi br. 5.702), drugi put kod Branka Cvijetića, bolje ali nepotpuno (Zbornik za istoriju Južne Srbije i susednih oblasti, Skoplje 1936, 229). Natpis glasi:

сню нкону сапнса Радуль зографь подружнѧ
ћерн стомѹ Нникoлн за бл҃гословь в л҃ѯ҃зр҃п҃е

Cvijetiću je bilo nepoznato ime Ćera koje se u ovim krajevima sreće baš u to vreme, pa je čitao подрѹчни (и) ћери. Međutim, očigledno je da Radul na ovoj ikoni pominje svoju ženu Ćeru i moli za nju blagoslov sv. Nikole.

Sl. 9. Zograf Radul — gornje dveri iz manastira Nikoljca kod Bijelog Polja

Na ovom mestu bih pomenuo u vezi sa Radulom još nešto. U katastihu manastira Dobrilovine, koji je oko 1689 godine prenet u Nikoljac, pominje se kuća protopopa Radula u selu Bistrci. U izgorelom rukopisu Narodne biblioteke br. 153 nalazio se zapis o prenosu ravnorečkih knjiga iz manastira Dobrilovine u Nikoljac u kome se kao svedok javlja »Raduo pisac«, za koga je već Vlad. Ćorović mislio da bi mogao biti identičan sa zografom Radulom (Godišnjica Nikole Čupića, XLIII, 1934, 171). Smelo bi bilo pretpostaviti da su sve ove ličnosti: protopop Radul, Raduo pisac i zograf Radul, jedno isto lice. Međutim, ova kombinacija ne bi bila nemoguća i mislim da o njoj pri kasnijim ispitivanjima treba voditi računa.

Jedan izvestan broj naših slikara XVII veka profesor Radojčić nije uneo u svoje »Majstore«. Većinom su to majstori koji su otstupili od tradicija našeg srednjevekovnog slikarstva, bilo da su se počeli sve više inspirisati novim umetničkim strujanjem sa Zapada, bilo da su polako postojali pravi narodni — folklorni majstori.

Ipak mi se čini da je trebalo, kad se obrađuje razdoblje našeg slikarstva do kraja XVII veka, osvrnuti se i na tu grupu slikara, posebno s obzirom na njihovu ulogu kod formiranja naše nove, tzv. vojvođanske umetnosti XVIII veka.

Savatije Krabuleć, na samom početku XVII veka, 1607 godine radeći ikonostas manastira Orahovice (Rad. M. Grujić, Starine manastira Orahovice u Slavoniji, Beograd, 1939, 36—38, sl. 17), pokazuje te karakteristične osobine slikara prelazne epohe. Po rasporedu ikona, međutim, njegov ikonostas je još uvek u duhu naših ranijih tradicija.

Među slikarima, u Radojčićevom delu se ne nalazi ni majstor Dimitrije, koji je 1635 godine slikao službabnik u manastiru Orahovici (Rad. Grujić, nav. delo, 59, sl. 40—42), gde je na celim stranama dao uspele likove Vasilija Velikog (sl. 10) i Jovana Zlatoustog. Za njih je Rad. Grujić rekao da »i po crtežu i po razmerama, kao i po harmoniji mirnih boja ove sličice spadaju među najbolje slikarske radove te vrste iz XVII veka.« Međutim, na drugom mestu, Radojčić pominje majstora Dimitrija (Umetnički spomenici manastira Hilandara, Zbornik radova Viz. inst., Beograd 1955, knj. III, 171) i ističe da je njegova ilustracija službabnika bila najlepša među poznatim službabnicima XVII veka i da se tek posle otkrića

Sl. 10. Zograf Dimitrije — figura sv. Vasilija u službeniku manastira Orahovice

Sl. 11 Zograf Nenko Dmitra Solaka, ikona sv. Trojice (privatna svojina Đ. Mazalića; preslikano iz Glasnika Zemaljskog muzeja u BiH, knj. 48, Sarajevo 1936)

hilandarskih službenika br. 326 i br. 327 videlo da njegovo delo znatno zaostaje iza hilandarskih radova.

U »Svetogorskim pabircima« (Starinar, XV, 1939, 103) Đurđe Bošković pominje jednu ikonu »koju je radio« 1642 godine Josif, mitropolit banjski, kratovski, štipski i radoviški. Iz natpisa koji je Bošković objavio nije sigurno da je Josif zaista slikao ovu ikonu. Međutim, i o ovom imenu pri daljem radu na našim slikarima treba voditi računa.

U kolekciji Đ. Mazalića nalazi se jedna ikona sv. Trojice, siromašna u koloritu, nesigurna u kompoziciji, koju je u Sarajevu slikao 1684 godine, nekom Hadži-Hristiforu, slikar Nenko Dmitra Solaka. Nenko je verovatno sin bogatog sarajevskog građanina Dmitra Solaka koji se pominje kao priložnik sarajevske crkve 1682 godine. U istom popisu Hadži-Hristof se pominje 1681 godine kao parohiski sveštenik (Đ. Mazalić, Stare ikone i drugo, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knj. 48, Sarajevo 1936, 93, 94) Ninko Solak nije slikar većeg značaja. Međutim, treba podvući činjenicu da kadgod imamo podataka o nekom našem slikaru, da ga gotovo redovno nalazimo među uglednim građanima.

Krajem XVII veka radio je u Orahovici i Širokom Selu majstor Ostoja Mrkojević. On je seoski slikar — zanatlija, koji još ima veza sa našom ranijom umetnošću, ali se u njegovim detaljima oseća i uticaj novog vremena. U manastiru Orahovici naslikao je Ostoja 1694 godine ikonu sv. Nikole i četvorodnevnog Lazara kao i carske dveri (Rad. Grujić, nav delo, str. 39, sl. 20; Rad. Grujić, Pakračka eparhija, Novi Sad 1931, 111; Ivan Bah, Prilozi povijesti srpskog slikarstva od kraja XVII do kraja XVIII stoleća, Istoriski zbornik, knj. II, br. 1—4, Zagreb 1948, 186—187.)

Ostoja je radio 1694 godine i ikone arhiđakona Stevana i proroka Ilije u Širokom Selu kod Topolovca (Zapisi i natpisi, 7212, 7214).

Slične kvalitete imaju i dve ikone slikara Nikole Klisura. Na jednoj je pretstavljen sv. Sava, na zlatnom, a na drugoj Stevan Nemanja — sv. Simeon, na crvenom pozađu (Zapisi i natpisi 9753). Ikone nisu datirane, ali po stilu sudeći pripadaju XVII veku. Rađene su za ikonostas u kapeli sela Lipnice u Hrvatskoj.

Ostavljam po strani remetske slikare prestonih ikona iz 1697 godine: Spiridona Grigoreva, Jovana Maksimova, Leontija Stefanova i Tihona Ivanova, čije poreklo treba još razjasniti s obzirom na oprečna mišljenja izneta o tom pitanju.

Profesor Radojčić se ovlaš osvrnuo na Rafajloviće — Daskaloviće: »Epilog naše stare umetnosti u XVIII veku, u zemljama pod Turcima i u Crnoj Gori, odvijao se kao kasni proces ponavljanja mrtvih šablona« (str. 98). Mada Rafajlovići nemaju neki izuzetno visok slikarski kvalitet, ipak njihov rad nije »ponavljanje mrtvih šablona«. Oni su jedini poznati majstori našeg sasvim kasnog XVII veka i celog XVIII veka koji nastavljaju da rade u duhu naše srednjevekovne umetnosti, a pod neospornim uticajem naših majstora druge polovine XVII veka. Njihovi radovi, sa svedenim likovnim rešenjima, i pored rusticiziranja starih tradicija imaju gdekada neosporne vrednosti sa naivne iskrenosti svog likovnog doživljavanja. Njihova dela je trebalo šire rasmotriti u »Majstorima«, jer su ona prava završna faza naših srednjevekovnih likovnih tradicija.

Najraniji pomen slikarske delatnosti jednog člana ove porodice je onaj Đorđa Dimitrijevića, koji se pominje kao slikar 1694 godine (Dionisije Miković, Ikonopisci Dimitrijevići i Rafajlovići, Glasnik Narodnog univerziteta Boke Kotorske, br. 4—6, godina II, Kotor 1935, str. 8). On se nesumnjivo inspirisao Radulovim stvaranjem i čak je moguće da je njegov đak. Čini se da su u Praskvici mogli raditi zajedno, ukoliko sa Radulom nije tamo radio Đorđev otac Dimitrije.

RÉSUMÉ

LES MAÎTRES DE L'ANCIENNE PEINTURE SERBE

L'oeuvre de Mr. Sv, Radojcic »Les maitres de l'ancienne peinture serbe« (Académie serbe des sciences, Monographies T. CCXXXVI, Institut Archéologique No 3, Beograd 1955, p. 119, fig. 1—59, planches en couleurs A—F, planches I—LVI), que l'auteur du present article passe en revue, est une oeuvre de synthese sur une question qui jusqu'à present ne fut abordée par nos savants que superficiellement. Tout ce quelle comporte, ou à peu près tout, est dû à l'erudition de son auteur. Le materiel est abondant. Rien que de l'assembler demandait un travail enorme. Mais Mr. R. n'est pas resté là. Il a cherché d'expliquer les faits, à discerner les influences, d'entrevoir les traits caractéristiques de certains maîtres et de certanes écoles en fixant, dans l'espace et dans le temps leurs activités. Neamoins, il a construit depuis le fondement jusqu'à la toitre un batiment de synthese et de détail qui lui appartient en entier et dont il merite nos louanges.

Quelques corrections à l'oeuvre ne ferons que ressortir le merite de son auteur.

D'abord la repartition du materiel. — Mr. R. discerne deux periodes principales dans la peinture serbe du XII au XVII siècle inclus. La première, de la fin du XII siècle jusqu'à la chute de l'independance politique. La seconde, depuis l'année 1459 jusqu'à la fin du XVII siècle — période de la domination des Turcs. Pour la première il a adopté le classement suivant: 1. Les maîtres de la fin du XII siècle jusqu'aux dernières décades du XIII siècle; 2. Les peintres du roi Miloutine et leurs contemporains; 3. Les maitres de l'epoque allant de 1330 à 1459. — Dans la seconde il discerne: 1. Les peintres du Littoral au XVI seècle et leurs disciples; 2, Les prêtres peintres et les maitres provinciaux (lire: villageois = seoski. Remarque par R. L.) du Monténégro, de l'Herzégovine, de la Serbie et de la Macédoine à la fin du XVI et au debut du XVII siècle; 3. Les moines peintres de la seconde moitier du XVI et de la première moitie du XVII siècle; 4. La derniere generation des maitres du XVII siècle. — Cette delimitation est plutôt historique. Au point de vue des problèms d'arts elle est à peu près inadmissible, vu que les monuments repartis dans les susdit chapitres different l'un de l'autre à tel point qu'il impliquent une délimitation plus suptile, fondée sur leurs qualités artistiques. Le premier chapitre de la première partie — »les maîtres de la fin du XII siècle jusqu'au dernières décades du XIII siècle« p. ex., englobe des monuments assez disparats. A certain moment ils s'eloignent l'uns de l'autres même plus que les monuments du chapitre 2 de ceux de certains monuments du chapitre 3. Il est évident que le XIII siècle abandonne en maîtres individualistes et qu'il fallait le traiter sous cet aspect,

Les chapitres de la seconde partie sont encore plus discutables. D'après les légendes de quelques uns des chapitres on s'attend à ce que les *prêtres peintres, les peintres villageois, les peintres moines,* p. ex., apporterait quelques accents spéciales depandant de leurs vocations à l'art de peindre de leurs époque. Mais il n'en est rien. La distinction est faite arbitrairement et ne se justifie que historiquement (et encore?), tandis que les problèmes artistiques n'y jouent aucun rôle. Les écoles que l'on peu discerner dans ce période, telle que l'école de Pec et de Decani, de Kratovo, de Chilindar, de Moraca, qui assembleraient les peintres d'après leurs affinités artistiques, ne sont pas mentionnées.

Ceci en tant que remarques d'ordre général. Ajoutons quelques corrections de detail. Jusqu'à présent nos savants fixaient la date des fresques de Diourdievi Stupovi près de Novi Pazar, vers l'an 1168, Mr. R. propose l'année 1180. Il parle de la ressemblance des fresques de Diourdievi Stupovi aux celles de Vatopedi. Et il a raison. Le fragment de peinture de Vatopedi se ratache bien aux peintures de Diourdievi Stupovi. Mais ce detail de simmilitude de même que l'assertion des sources disant que les deux monuments furent construit ou restaurés par Stevan Nemania, ne nous suffie pas d'adopter la nouvelle datation de mr. R.

La distinction que mr. R. fait entre les peintures du XIII siècle, fondée sur la couler des fonds: fond d'or ou jaune (où R. entrevoi l'influence de Salonique ou du Mt. Athos) et fond bleu, est arbitraire. Il en est de plus pour sa remarque que dans les peintures à fonds jaune il faut voir une école serbe dont le centre serait soi Salonique soi Mt. Athos. Les peintures à fond jaune des ensemble de Studenica, Mileseva, Sopocani, Hilandar, Gradac, Banjska, ne se ressemblent entre elles que par se fond uni. On ne peut avancer d'autres parallèles persuasives de genre picturales entre ces monuments.

Mr Radojcic s'est appliqué de discerner dans la peinture de Mileseva les mains de differends peintres dont les noms etaient decouvert dernièrement sur quelques unes des fresques du premier registre de peintures à Milesevo. Les résultats obtenus ne peuvent pas satisfaire. La question et à revoir. Il en est de même pour les atributions faites aux peintres Astrape, Mihajlo et Eutihije que l'on connaient d'après les inscriptions de St. Clement d'Ohrid et de Bogorodica Ljeviska de Prizren et de Staro Nagoricino et de St. Nicitas.

L'influence des peintres des ateliers du prince Lazar, a été d'après le savant russe V. Lazarev, très importante. Lazarev entrevoi dans les peintures de l'église de l'Annonciation à Gorodisce de même qu'à Kovaljevo une influence nettement serbe.

L'hypothèse sur le peintre Thèodor de Rudenica ne peut-être observée qu'avec extrême prudence. Les

documents que nous possedons aujourd'hui ne permettent pas de se prononcer en définitive sur la question. Il en est de même avec celle concernant l'église St. Basile à Stoliv et de son soi-disant peintre Milisav Miljenovic de Dabar.

En ce qui concerne les peintres de Lomnica, la langue et l'ortographe des inscriptions, de même que les élements picturales, suggèrent à croire qu'il s'agit d'un groupe de peintres d'origine differente: de Macédoine et de Monténégro et de l'Herzégovine. Vu les noms de Jovam (deux) à Lomnica, quelques peintres du même nom: Jovan, que R. ne mentionne pas, reste à verifier.

Mr R. fixe l'iconostase du monastère Lomnica, oeuvre du maître Longuin» dans les premières années du XVII siècle. La date de l'execution est connue, c'est l'année 1578. Les fresque de Zavala, executées en 1619, que R. atribue à Longuin ne lui annartiennent pas. Elles diffèret de son style et de sa palète. On serait contraint de croire que les peintures du nathex à Pec de même que certaines de la Banja Pribojska s'apparentent plus à la manière de Longuin. Il en est de même avec deux icônes de Decani, représentant le Christ et la Vièrge que R. attribue à l'archevêque Nektarije, dont l'oeuvre picturale reste toujours inconnue malgrés les conjectures savantes de R. Enfin de comte, l'oeuvre de Longuin à influencé selon toute evidence très serieusement celles de ces successeurs qui parraissent être plus nombreux que l'on ne le supposait jusqu'à présent.

Mr Radojcic a passé sous silence quelques noms qui devrait sustiter encore notre intérêt. Je les cites à l'occasion.

Les sources russes mentionnent un certain peintre, Petrovic le grec qu'un nobre de savants russes supposent être d'origine slave des Balkans.

Nos historiens ont avancé à plusieurs réprises le nom de Georges Medos, qui d'après certains, serait l'auteur des peintures de l'église de Karan. Il ne figure pas dans Fouvrage de R. et cette omission est resté sans explication.

Aux anciennes peintures de l'église de Drenovo qui se trouvent sous un enduit nouveau à travaille en 1356, selon la dédicace, un peintre que nous ne connaissons pas — Dmitr de nom.

On a envisagé à plusieurs réprises que l'igonméne de Rezevic Nikodim serait peintre. Radoicic ne la pas inserré dans son oeuvre et à juste titre. Mais il ne s'explique pas.

Au contraire le »peintre« Lazare y figure, R. l'a déjà mentionné dans une» autre de ces oeuvres: »les anciennes miniatures serbes« en lui attribuant les peintures du narthex de l'église de la Trinité à Pljevlje. Le peintre de la Trinité reste malheuresement inconnu, tandis que il soi-disant portrait du peintre qui se trouve dans le narthex n'est autre que le »Sveti Lazar ikonopisac«.

A la liste des peintres du XVI siècle il faudrait ajouter les noms de Jovan et Dmitr qui exécutairent les peintures de l'église de St. Nicolas Toplicki, de même que celui du patriarche Antonije qui exécuta plusieurs portes royales à Pec et à Decani, et du peintre Leontije qui illumina un évangile qui se trouve aujourd'hui à Sarajevo.

A la liste des peintres du XVII siècle j'ajoute les peintres suivants: Savatije Krabulec (1607), Dimitrije (1635), Mitropolit Josif (1642), Nenko, fils de Dmitr Solak (1684), Ostoja Mrkojevic (fin du XVII-e s.), Nikola Klisur (fin du XVII-e s.) et Georgije Dimitrijevic (fin du XVII-e s.).

HAMDIJA KREŠEVLJAKOVIĆ i HAMDIJA KAPIDŽIĆ

PODACI O TVRĐAVAMA U DERVENTI I TRAVNIKU IZ POČETKA XIX STOLJEĆA

Interesovanje Austrije za balkanske zemlje, u prvom redu za Bosnu i Srbiju, bilo je vrlo živo i imalo je za neposredan cilj osvajanje ovih zemalja. Od turskog poraza pod Bečom 1683 izložene su naše zemlje južno od Save i Dunava austriskoj ekspanziji. Mnoga naselja su u toku ratova nestala ili su bila vrlo oštećena. Tako su za vrijeme vojničke ekspedicije princa Eugena Savojskog, neposredno poslije turskog poraza kod Sente (1697), stradala ili uništena sva važnija naselja od Broda do Sarajeva. Povratak ove ekspedicije pratio je požar u kome su nestali mnogi gradovi. U XVIII stoljeću, između Požarevačkog i Beogradskog mira (1718—1739), ustvari je nastavljena politika osvajanja turskih balkanskih zemalja, ali s manje uspjeha. Sjeverni pojas Bosne uz Savu i sjeverna Srbija bile su pod austriskom vlašću. I tada su nestajali gradovi, ali su poslije Beogradskog mira obnavljani. Baš u bosanskim gradovima, većim i manjim, ležala je ona otporna snaga sa kapetanima i njihovom vojskom, o koju se razbijala navala Austrije. Potkraj XVIII stoljeća za vladavine Josipa II (1780—1790) oživljuju stari planovi, kada se opet pokušalo sa prodiranjem na Balkan. Za ovo doba je karakteristično što se vojni i politički krugovi Austrije pripremaju mnogo ranije za osvajanje, i to već od 1783, kad čitav niz stručnih oficira prelazi u Bosnu i Srbiju da ispituju teren, raspoloženje naroda, da prikupljaju materijal za izradu karata, da crtaju planove bosanskih gradova, da ih opisuju i da prikupljene podatke čak štampaju u posebnim knjigama. Oni prevode i tursko djelo kadije Omer efendije iz Bos. Novog koje opisuje drugi rat Karla VI u Bosni.[1] Na osnovu njihova materijala može se dobiti približno vjerna slika odbranbene snage Bosanskog i Beogradskog pašaluka. Sav pripremni rad je imao da posluži za izvođenje rata od 1788 do 1791, koji je u Bosni dobio naziv Dubičkog rata, a u Srbiji Kočine Krajine.

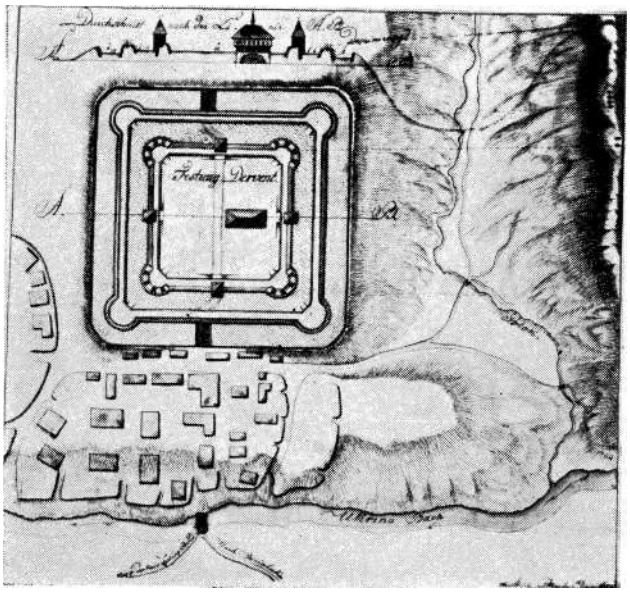
Sav pripremni rad Austrije na području Srbije ispitao je i objavio profesor dr. Dušan Pantelić u brojnim radovima objavljenim u izdanjima Srpske akademije nauka.[2] Ovo doba bosanske istorije nije obrađivano na osnovu austriskog materijala, a za istoriju naših gradova i njihovu ulogu u odbrani Bosne od austriske ekspanzije on je od neobične važnosti. Prve modernije karte Srbije i Bosne potiču iz ovog doba. Tako je Simekova karta postala na osnovu materijala koji su prikupili brojni austriski vojni stručnjaci, kartografi.[3]

Putovanja ovih austriskih stručnih oficira bila su za turske vlasti tajna. Obično su išli pod plaštem trgovaca, sveštenika ili sveštenićkih slugu. I pravoslavni i katolički sveštenici su pomagali ovu akciju u nadi da će uz pomoć Austrije doći do oslobođenja ovih zemalja ispod turske vlasti. Ne ulazeći u političku stranu ove smišljene austriske akcije, za nas je važno da je baš zahvaljujući ovakvoj aktivnosti ostalo mnogo zabilježenog, nacrtanog i opisanog gradiva za rekonstrukciju stanja naselja u Srbiji i Bosni potkraj XVIII stoljeća. Među brojnim ljudima koji su išli u Srbiju treba spomenuti graničarskog oficira, a kasnije konzula u Travniku Mitesera, koji je dao

[1] Kurze geographisch-statistische Beschreibung des Konigreichs Bosniens, Wien 1789: Die Kriege in Bosnien in Jahren 1737, 1738 und 1739, Wien 1789 (preveo Johann N. Dubsky).

[2] Spominjemo samo dva najvažnija Pantelićeva rada iz ove oblasti: Uhođenje Srbije pred Kočinu Krajinu, Glas SAN, br. CLIII, Beograd 1936, i Vojno-geografski opisi Srbije pred Kočinu Krajinu od 1783 i 17184 god., Spomenik SAN LXXXII, Beograd 1936.

[3] E. Richter. Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, GZM, XVII/1905, str. 269.

Plan grada Dervente

odličan opis srednje Srbije (1784).[4] Kasniji Miteserov rad je od neobične važnosti za istoriju Bosne u prvim decenijama XIX stoljeća. Vrlo vješt u izvođenju škakljivih zadataka, tajnog uhođenja i pribiranja materijala koji su imali da posluže austriskoj armiji za njen prodor, Miteser je stekao sigurnu vojničku karijeru. Rođen u Zemunu (1757), Miteser je kao graničarski oficir poznavao odlično prilike svoga vremena, i pored poslova na geografskom snimanju Srbije u Laudonovom štabu, vršio je neobično delikatne uloge u doba pred Prvi srpski ustanak, kad je bio u vrlo živim vezama sa srpskim knezovima i spahijama Beogradskog pašaluka. Kao komandant mjesta u Zemunu od 1790 do 1807, Miteser je imao prilike da odlično upozna ondašnje burne prilike, i sa tog mjesta je otišao u Bosnu za austriskog konzula. Na položaj konzula u Travniku imenovan je u novembru 1807, a tada je bio u činu potpukovnika.[5] Karakteristično je da su svatri austriska konzula u Travniku, od otvaranja konzulata 1808 do prekida rada konzularne službe u Bosni 2 jula 1820, bili vojnici (Miteser, Paulić i Simbšen). Nije to bilo slučajno. Svi su oni bili odlični poznavaoci prilika i kao vojnici imali su da posluže krajnjem cilju Austrije, osvajanju Bosne.

U doba napoleonskih ratova Bosna je postala važna oblast u planovima francuske orijentalne politike. U smislu te politike otvoren je francuski konzulat u Travniku 1806, a prvi francuski konzul Pjer David došao je u Travnik 17 februara 1807. I u doba Republike postojao je interes Francuza za Balkan, te je u Travniku postojala francuska konzularna agencija od 1793 do 1797.[6] Jačanje francuskog uticaja u oblasti koju je smatrala Austrija kao područje svoje političke i ekonomske ekspanzije vodilo je i aktivnosti Austrije u Bosni i suzbijanju francuskog uticaja. Tako je došlo do otvaranja austriskog generalnog konzulata u Travniku, 1808, za čije je otvaranje dala Porta pristanak 21 jula 1807.

Vidjeli smo da je pao izbor na potpukovnika Josipa P. Mitesera u novembru 1807. U proljeće 1808 (mart) uputio se prvi austriski generalni konzul u Bosnu. Na ovom putu u Travnik, Miteser je ostao u Derventi, gdje se zadržao, što u Derventi što u Slavonskom (Carskom) Brodu, oko dva mjeseca. Iako se sasvim sigurno ne zna zbog čega je zamjenik derventskog kapetana Osmanbeg Begović, zvani i »Veliki«, zadržavao ovako dugo austriskog diplomatu i stvarno ga ometao u vršenju njegove misije, po izvjesnim znacima i podacima koji govore o tome zadržavanju, a koje je dao francuski generalni konzul Pjer David, može se sa dosta sigurnom vjerovatnošću pretpostaviti da je u ovu aferu bio umiješan baš francuski generalni konzul.[7] Za derventskog kapetana nije bio dovoljan dokumenat sultanov berat koji je uza se imao Miteser, već je tražio putne dokumente koje je imao da izda travnički vezir. Kad se ima u vidu da je bosanski vezir toga vremena, Ibrahim-paša, bio čovjek koji je izražavao simpatije za Francusku i isticao se svojim frankofilstvom, onda nije teško shvatiti da je mogao prodrijeti francuski uticaj, koji je doveo do ove neobične afere. Poslije čekanja od skoro dva mjeseca Miteser je napokon stigao u Travnik 11 maja 1808 god.[8]

Ovo zadržavanje na prikazu derventske afere imalo je za posljedicu jedan za nas vrlo važan Miteserov rad. Kao stručnjak za geografska snimanja, a usto čovjek koji je imao dar odličnog vojnog zapažanja, Miteser je iskoristio vrijeme zadržavanja u Derventi da izradi plan derventske tvrđave i uoči njenu strategisku važnost, a u isto vrijeme da upozna detalje ove tvrđave, kao i njene nedostatke koje je imala da koristi austriska armija u njenom prodiranju u Bosnu. Kad se

[4] Miteserovu kratku biografiju dao je Pantelić u svome radu, Vojno-geografski opisi Srbije pred Ko-inu Krajinu od 1783 i 1784 god. U ovoj knjizi objavljen je Miteserov Opis Srednje Srbije, 1784, str. 57—102.

[5] Ibid., str. 2.

[6] Hamdija Kreševljaković i Hamdija Kapidžić, Sudsko-administrativna podjela Bosne i Hercegovine početkom XIX stoljeća, Istorisko-pravni zbornik, sv. 3—4, Sarajevo 1950, str. 247—248. Napominjemo da je ovaj rad imao za glavne izvore izvještaje gen. konzula Mitesera i Simbschena.

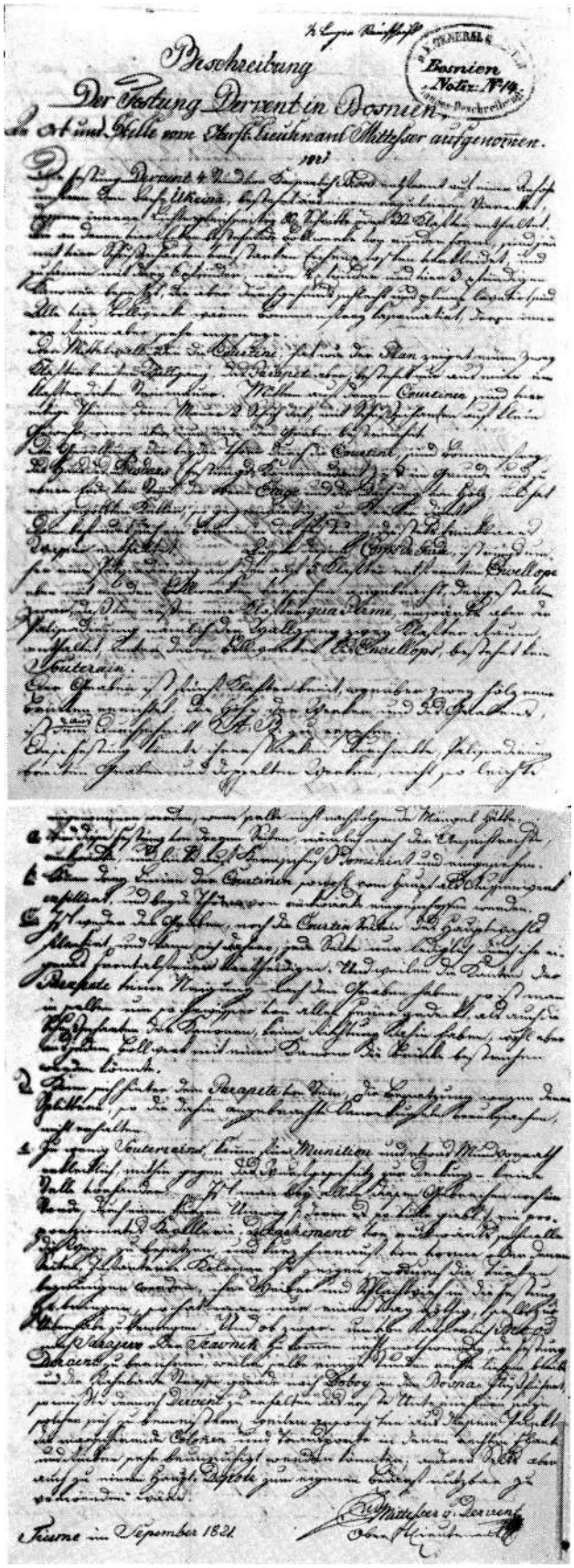
[7] Hamdija Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, Djela Naučnog društva NRBiH, knj. V, Sarajevo 1954, str. 174—175.

[8] H. Kreševljaković i H. Kapidžić, o. c, str. 174 do 175.

ima u vidu da danas nema ni traga od derventskog grada, a nije se sačuvao nijedan drugi opis, onda će biti jasno od kakve je važnosti za istoriju bosanskih gradova Miteserov crtež plana grada Dervente kao i njegov opis koji donosimo u cjelini, u prevodu s njemačkog jezika.

Miteser je napisao jedan memoar o Bosni uz koji je trebalo da se pojavi kao dokumentacija prikaz bosanskih gradova i puteva od Save do Travnika. Šta je rukovodilo Mitesera da se baš u ovo vrijeme bavi planovima za osvajanje Bosne, kad se zna da je Austrija bila zauzeta borbom protiv Napoleona i bila član gotovo svih protivnapoleonovskih koalicija, ne zna se. Istina, David spominje da je Miteser izjavio u jednom razgovoru sa sekretarom francuskog travničkog konzulata Šomet Defoseom (Chaumette Defosses) da se austriska vojska koncentriše na granicama Turske i da su u Slavonskom Brodu podignuta velika skladišta za municiju i hranu.[9] Teško je vjerovati u ova zapažanja francuskih diplomata u ovo vrijeme, ali je karakteristično za držanje Francuske i za njene planove da eventualno Austrija ne preteče Francusku u Bosni i ne suzbije njen politički i ekonomski uticaj. Nije isključeno da se Miteser htio najzad da pretstavi Meternihu kao čovjek koji je znao da se koristi svim mogućnostima upoznavanja zemlje, koja dolazi u sferu austriskog interesovanja. Zahvaljujući tome svestranom interesovanju austriskog generalnog konzula u Bosni, danas smo u mogućnosti da se upoznamo s njegovim radovima iz oblasti onovremenog tehničkog snimanja bosanskih gradova, koji po stilu i ukusu pretstavljaju čovjeka koji je imao vanredan dar zapažanja. Crteži Doboja, Tešnja i Travnika koje je dao Miteser pretstavljaju, u svakom slučaju, izvanrednu majstorsku vještinu ovog iskusnog tehničara i crtača.

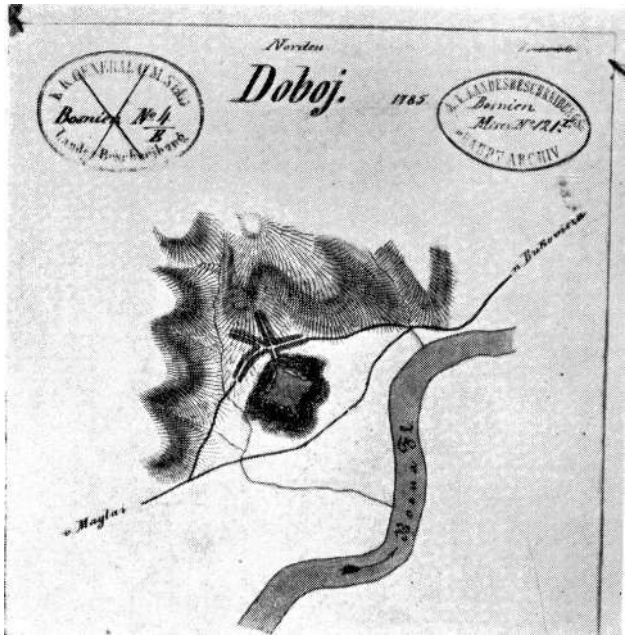
Najzad da nešto kažemo o Miteseru kao čovjeku koji je dao čitav niz izvještaja, koji daju odličnu građu za statistiku stanovništva naših gradova, za približan pregled stanovništva, sjedište kapetanija i kadiluka i za ekonomsku konkurenciju između Austrije i Francuske u doba takozvane Kontinentalne blokade, čije su se posljedice jasno ocrtavale u našim zemljama, kad je kroz Bosnu vodio poznati put od Soluna preko Skoplja, Prištine, Sarajeva i Kostajnice u Ilirske Provincije (1810).[10] Miteser se trudio da trgovinu okrene njenim prirodnim tokom dolinom Bosne prema Slavonskom Brodu. Razumije se, ova Miteserova djelatnost nije ni izdaleka ispitana.

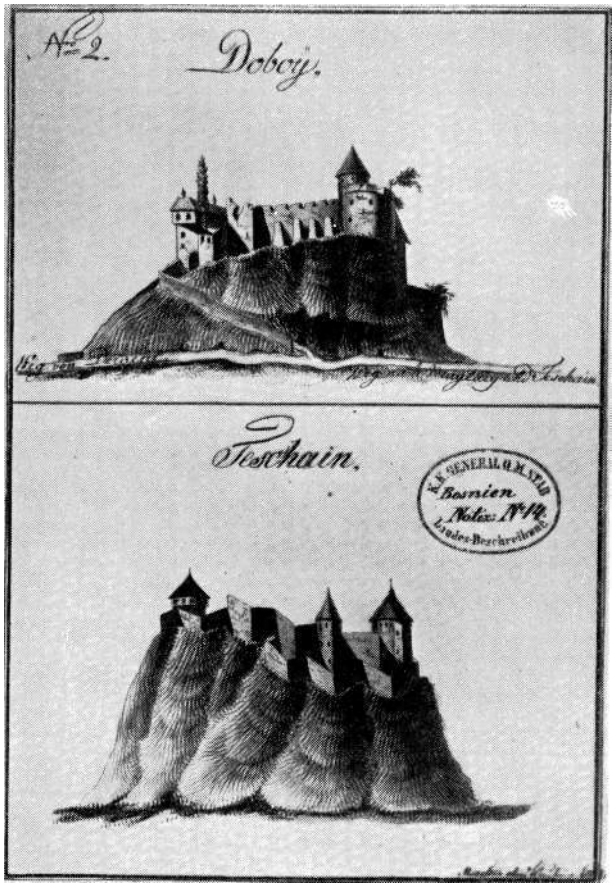
Opis derventskog grada (original)

[9] Vjekoslav Jelavić, Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807—1814, GZM, XVI/1904, str. 458, 462 i 464.

[10] U Bečkom Državnom arhivu (Haus, Hof- und Staatsarchiv) pod St. K. Konsulate Travnik, fasz, 52, nalazi se ogroman materijal koji sadrži brojne izvještaje austrijskih generalnih konzulata Mitesera, Paulicha i Simbschena.

Položaj dobojskog grada

Crtež dobojskog i tešanjskog grada

J. P. Miteser je ostao u Travniku do kraja aprila 1811, kad je stavljen u penziju po molbi. Kao penzioner Miteser se živo sjećao Bosne i, izgleda, da mu je naročito u sjećanju ostala derventska afera. On je želio da se s ovim događajima iz svoje konzulske karijere životno veže za Bosnu i tražio je plemićku titulu koju mu je car na predlog Dvorskog ratnog vijeća i dao 1813 s nazivom: od Derventе. Izgleda da se ovaj novi plemić »von Dervent« htio tako da oduži čuvenom zamjeniku derventskog kapetana, Osmanbegu Begoviću.

Sigurno je da je Miteser crtao plan derventskog grada za vrijeme svog boravka u Derventi, a opis grada je napisao u Rijeci u septembru 1821, gdje je bio komandant mjesta od 1815 do 1826. Sigurno je da crtež plana derventskog grada nije mogao raditi po sjećanju, dok mu je ovaj plan mogao da posluži za opis.

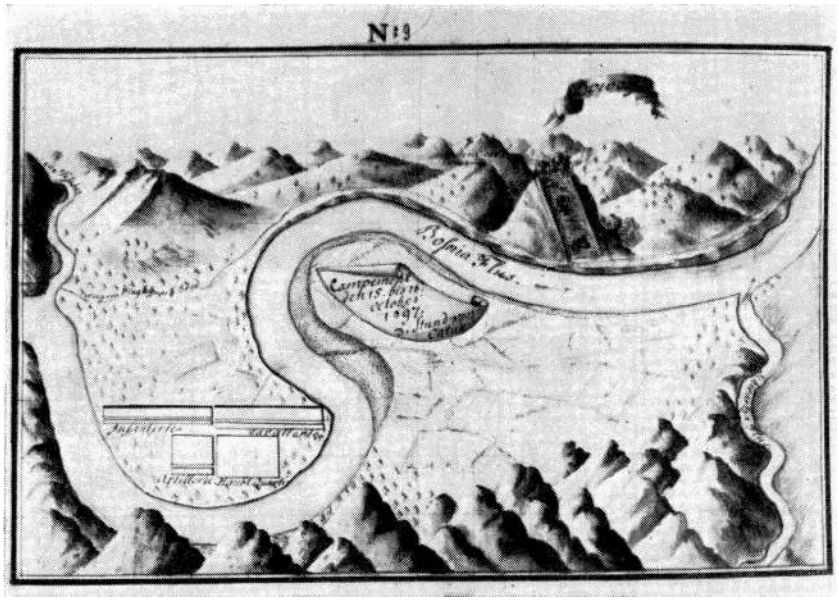
Napokon, da kažemo nešto i o završetku ovog poznatog graničarskog oficira i diplomate. Miteser je konačno penzionisan 1826 i živio je kao penzioner u Varaždinu, Bratislavi i napokon u Beču, gdje je nađen njegov leš u Dunavu blizu Pratera 8 maja 1833. Izgleda da je pogođen srčanom kapljom pao u Dunav.[11]

Derventski grad je postao sjedište vranduckog kapetana 1773, a ne da se utvrditi tačno kad je nastao. Grad je svakako postojao prije navale austriske vojske u Bosnu 1716 kad je bio zauzet i razoren. Grad je obnovljen po povlačenju austriske vojske i pridavata mu je važnost zbog blizine Carskog odnosno Slavonskog Broda. Zbog strategiskog položaja bilo je nužno da se izgradi jaka tvrđava, koja je mogla bar donekle da parira austriskoj brodskoj tvrđavi. Iz turskih izvora se zna da je ovaj grad više puta popravljan (1750, 1777 i 1778). Opravke grada padaju, kako se vidi, pred Dubički rat 1788—1791. Važnost grada je svakako porasla otkako je postao sjedište Vranduke odnosno Derventske kapetanije.[12]

Već je rečeno da danas nema traga derventskom gradu, čije su posljednje ostatke srušile austriske vlasti oko 1890. Po svoj prilici grad se nalazio na najvišoj tačci Derventе, u blizini zgrade

[11] Dr. Dušan Pantelić, Spomenik, LXXXII, str. 3,

[12] H. Kreševljaković, Kapetanije u Bosni i Hercegovini, str. 174—175.

Položaj dobojskog grada

Učiteljske škole. Karakteristično je da se u Bosni nalazi malo gradova s dvostrukim redom bedema, palisadom i dvostrukim jarcima (hendecima), kao što je slučaj u Derventi. Takav oblik imao je Bužim u Krajini. Zbog svega toga donosimo prevod Miteserova opisa derventskoga grada i prilažemo original sa planom grada.[13]

Opis derventskog grada glasi:

»Opis tvrđave Dervente u Bosni, napravljen na licu mjesta od potpukovnika Mitesera.

Tvrđava Derventa udaljena je četiri sata od Carskog Broda i leži na uzvišici nedaleko potoka Ukrine; sastoji se od pravilnog četverougla čiji unutrašnji prostor sadrži sa svake strane 80 koraka ili 32 hvata. Na četiri ugla nalaze se tabije okrugla oblika od kojih svaka ima po četiri puškarnice zaštićene čvrstim hrastovim direcima, naoružane zajedno sa tri topa od 6 funti, devet od 4 i četiri od 3 funte, ali su svi loši i nezgrapno lafetirani. Sve četiri tabije imaju kazamate (podzemne prostorije) i zaštićene su time od bombi, ali njihov unutrašnji prostor je vrlo tijesan.

Srednji bedem ili kurtina (die Courtine) ima, kao što plan pokazuje, bedemski hodnik širok dva hvata, a grudobran se sastoji od kamenog zida debelog jedan hvat. U sredini ovih srednjih bedema nalaze se četiri uglaste kule čiji je zid debeo dvije stope, sa puškarnicama za male puške, od kojih, međutim, samo jedna briše jarak.

Svodovi dviju kapija kroz srednji bedem (kurtinu) zaštićeni su od bombi. Kuća dizdara (komandanta tvrđave) ima temelje i prizemlje od kamena, dok je gornji kat i krov od drveta, a podrum je presvođen koji sada služi kao zatvor.

Nadalje se u tvrđavi nalazi bunar koji uvijek sadrži pitku vodu. Osim ove stražarnice (Corps de Garde)[15] napravljena je svuda naokolo palisada na pet hvati udaljenom pojasu, koji je također zaštićen okruglim tabijama (bastionima), i to tako da izvana ima jedan hvat ... prema unutra, dok palisada, to jest bedemski hodnik sadrži dva hvata prostora; ispod pojasnih tabija nema suterena. Jarak je širok pet hvati a preko njega vode dva drvena mosta. Visina utvrda i jarka može se razabrati iz presjeka *A : B*.

Ova tvrđava ne bi se lako mogla osvojiti zbog njenih snažnih usjeka, palisade, širokog jarka i dvostrukih utvrđenja, kada ne bi imala sljedeće nedostatke:

a) Ova tvrđava se može sa tri strane, to jest s lica, s leđa i s lijeve strane dominirati i pregledati za pune pogotke.

b) Tri linije srednjih bedema mogu se i prema glavnoj a i vanjskoj utvrdi brisati i obje kapije sa zadnje strane zatvoriti.

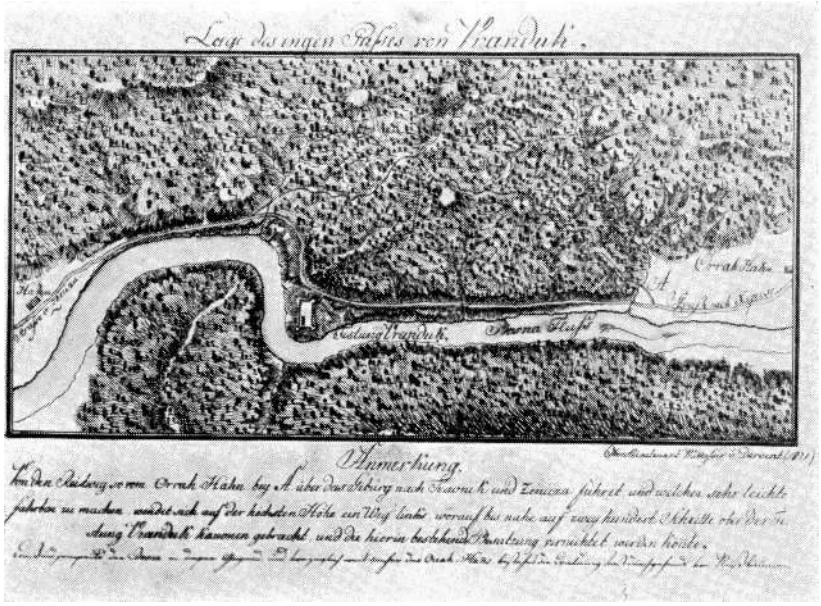
c) Ni jarak niti strane glavnog bedema nisu s boka utvrđene, tako da se svaka strana može braniti samo svojom vlastitom frontalnom vatrom. I kako uglovi grudobrana nemaju nagiba prema jarku, zaštita u ovome od svake vatre tim je sigurnija što niti puškarnice (mazgale) topova nisu upravljene prema istom, nego se samo iz svake tabije može brisati most pomoću jednog topa.

d) Posada ne može da se održi iza kamenog grudobrana zbog komada (Splitter) koje stvaraju pogoci topovskih zrna.

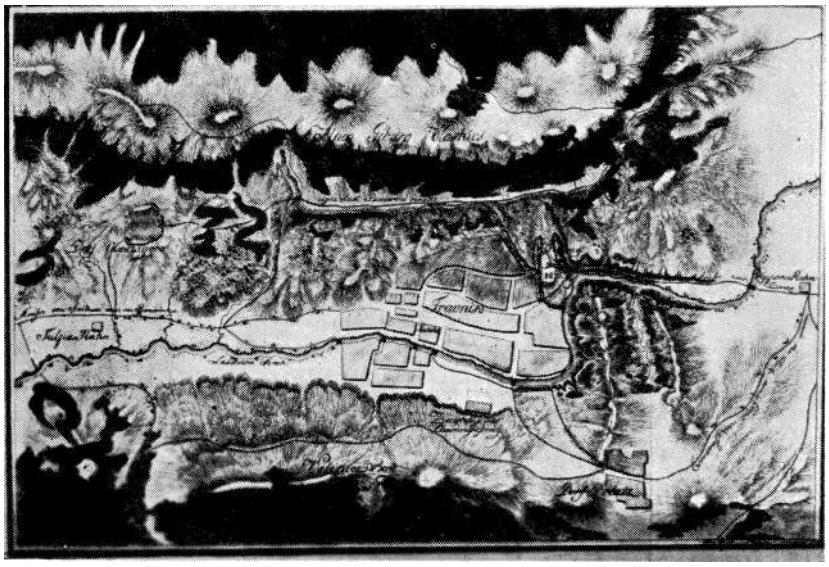
[13] Adekvatan prevod Miteserovih opisa derventske i travničke tvrđave izvršio je Rikard Kuzmić, profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

[14] Ratni arhiv u Beču, Kartensammlung, K VII, m. 28,

[15] »Corps de Garde« odgovara izrazu »kapikula« na gradskim vratima.

Položaj Vranduckog klanca

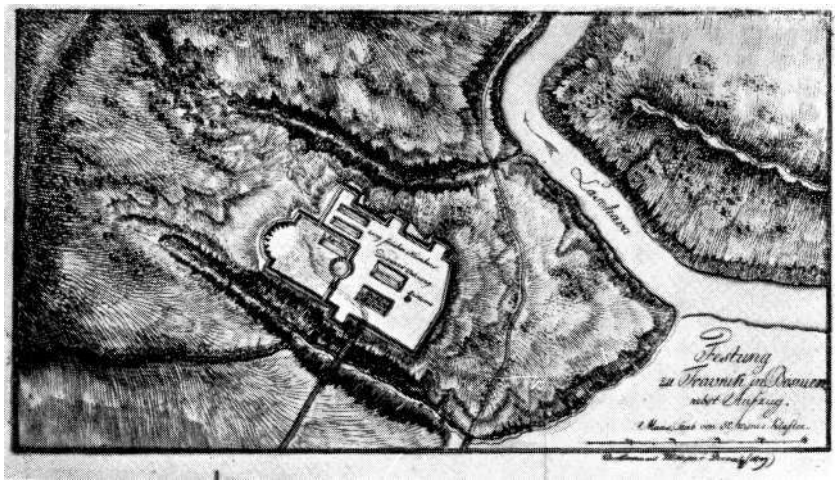

Plan travničke tvrđave i varoši

e) Nema dovoljno podruma, tek koliko je potrebno za municiju (džebhanu) i nešto hrane (zahire), dakle, nema mjesta za sklanjanje od zrna. Ako, pored svih ovih slabosti, ima mogućnosti da se kratkim prečcem, kakvih ima vrlo mnogo, pripravi odgovarajuće konjičko odjeljenje da s leđa brzo zaposjedne puteve i da se odmah iza toga sprijeda ili sa strana pokaže pješadiska kolona, čime bi Turci bili prisiljeni da povuku svoje žene i stoku za klanje u tvrđavu, onda bi bio dovoljan jedan dan da se ta tvrđava prisili na predaju. Iako se nije potrebno primaknuti tvrđavi Derventa, ako treba doći iz Carskog Broda u Sarajevo ili Travnik, jer tvrđava ostaje nekoliko sati udesno, jer glavni put vodi u Doboj duž same rijeke Bosne, ipak bi zauzimanje Derventе morao biti prvi pothvat u cilju gospodarenja nad putem, jer bi inače na ovoj tačci kolone i transporti na maršu mogli biti vrlo uznemirivani s desnog boka i s leđa; osim toga ona bi se mogla upotrebiti kao glavno skladište za vlastitu potrebu.

Rijeka, u septembru 1821. J. P. Miteser, potpukovnik«.

U daljem prikazivanju gradova Miteser se zadržava samo na sličnim crtežima gradova Doboja i Tešnja. On je najprije dao kratku ubikaciju dobojskog grada a zatim je nacrtao grad, koji pretstavlja besumnje jedini dosad poznati prikaz izgleda ove tvrđave. Napokon, crtež dobojskog grada pretstavlja jedinstven primjer solidnog rada koji pokazuje cjelinu i daje odličnu mogu-

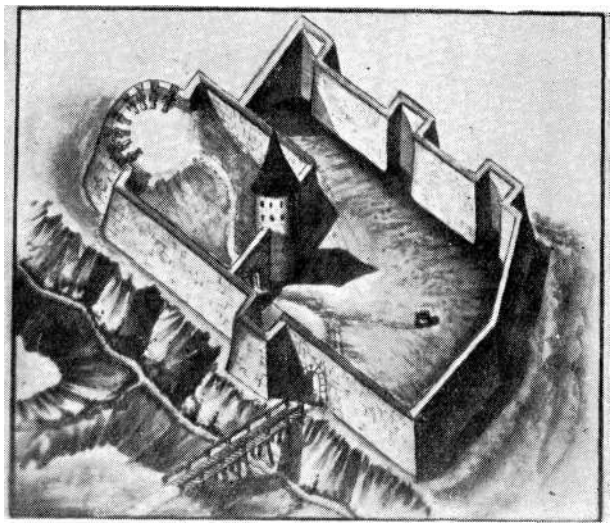
Plan travničke tvrđave

nost za restauraciju ove tvrđave, čiji ostaci i danas privlače pažnju turista.[16] Isto je tako vrijedan pažnje i crtež tešanjskog grada.[17]

Miteser je uočio važnost prirodnog puta koji pruža dolina rijeke Bosne za najuspješniji prodor u zemlju. I on je uočio, kao mnogo ranije princ Eugen Savojski (1697), važnost Vranduckog grada i ukazao na mogućnost da se ta tvrđava koja dominira klancem izbjegne. Zato je napravio situaciju klanca rijeke Bosne od Orah-hana do iza Vranduka i pokazao vrlo vješto terensku skicu koja pokazuje mogućnost obilaženja tvrđave i njeno paralisanje. Zbog toga donosimo prevod bilješke uz skicu Vranduckog klanca:

»Položaj Vranduckog klanca. — Napomena. Sa jahaćeg puta, koji vodi od Orah- hana kod *A* preko brda u Travnik i Zenicu i koji bi se vrlo lako mogao učiniti prometnim za kola, odvaja se na najvišoj visini jedan put ulijevo na koji se mogu dovesti topovi na 200 koraka udaljenosti nad tvrđavu Vranduk, čime bi se mogla uništiti posada u njoj. Tri sata preko Bosne u ovom kraju, odnosno svuda unaokolo oko Orah-hana, šume se sastoje gotovo isključivo od orahovih stabala«.[18]

[18] Ratni arhiv u Beču, Kartensammlung, K VII, m 28.

Crtež travničke tvrđave

[16] Literatura o dobojskom gradu nalazi se kod Kreševljakovića, Stari bosanski gradovi, Naše starine, I, Sarajevo 1953, str. 21. Po Bodenštajnu, Derventa je imala 300 kuća.

Ovdje je dodata slika Doboja iz kartoteke Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu. DAB, St. Konsulate Travnik. Miteser u jednoj bilješci svoga izvještaja o Bosni (Kurze Beschreibung derjenigen Ortschaften so in dem Konigreiche Bosnien nahe an Sau und Bosna Fluss liegen) kaže o Doboju: »Diese Festung ist mit etwas Artillerie versehen, umweit davon ist das Wasser Usora genannt auf welcher keine Briicke sich befindet weder durchgewatet und durchgeritten werden, auch der Fluss Bresce hier vorbei«. Doboj ima 70 kuća.

[17] Literatura o tešanjskom gradu navedena je kod Kreševljakovića, Stari bosanski gradovi, str. 21; Miteser je u navedenom opisu za Tešanj naveo ovo: »Von Dervent aus geht der Weg uber Gebirg nach Tessan, dieses ist ein ziemlich fester Ort mit 3 Batterien und Artillerie versehen, die Zugange hiezu sind von Bosna Fluss immer langst des Baches Usora uber das Dorf Stosana«. Tešanj ima 300 kuća.

Posljednji detalj Miteserove tehničke djelatnosti jest travnički grad, plan grada i plan varoši i okoline Travnika. I ovdje je Miteser pokazao smisao za prikazivanje gradova i dao tako vjerno reljefnu sliku travničkog grada da upravo zadivljuje, kako po reljefnosti tako i po umjetničkom ukusu. Situacija varoši Travnika i okoline pruža takođe smisao za preglednost. I ovi jedinstveni primjerci snimanja terena pokazuju domet tehničkog snimanja ondašnje austriske vojne vještine, izgled travničkog grada liči na savremeni avionski fotografski snimak. Podaci koje je pružio Miteser o broju stanovništva, broju kuća i drugih znamenitosti (džamija), izgledaju približno vjerni i ne pate od pretjeranosti. Podatak o vodovodu s Baš-Bunara, odakle se snabdijeva travnička varoš vodom iz 130 česama, koji, prema Miteseru, potiče iz predturskog perioda, ne izgleda vjeran.

Najzad donosimo takođe u prevodu opis travničkog grada onako kako ga je dao Miteser u januaru 1809 g.

»Crtež situacije oko Travnika,[19] Budući da su Turci neobično obazrivi, nije se mogao izraditi crtež kako potpuno odgovara prirodi, ali ipak uglavnom ima ovaj položaj.

Travnik u Bosni podijeljen je na 12 mahale (gradskih četvrti) u kojima ima 10 džamija, od toga pet na svod i pet sagrađenih od drveta, i broji oko 3.000 kuća sa oko 12.000 stanovnika.[20]

U tvrđavi postoji 9 topova i jedna baruthana zaštićena od bombi. Osim toga ima i podzemnih tamnica sa solidnim svodovima. Međutim, ova tvrđava je sa svih strana opkoljena višim brdima, a naročito je nepovoljna tačka koja je na crtežu označena sa A, odakle se mogu vršiti prodori. Potok Bunarbaš (Glava izvora) je vodovod koji je mudro sagradila ranija hrišćanska vlada; taj izvor izbija kod tačke *B* tako obilno iz zemlje da se njime opskrbljuje 130 travničkih česama na cijevi, osim toga pored tvrđave isti potok stalno pokreće 14 mlinova.[21] Samo je šteta što je ta voda za strance neprobavljiva, jer sadrži u sebi elemente žive.

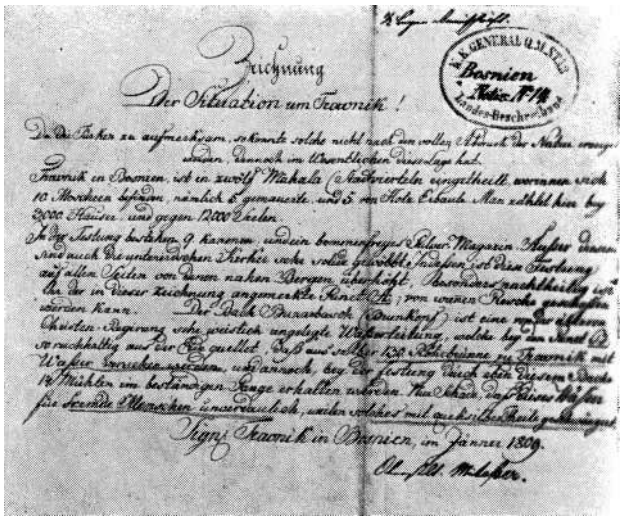
Sign: Travnik u Bosni, u januaru 1809
Potpukovnik Miteser«.

S ovim se završava Miteserov rad u ovoj oblasti. Napominjemo da će njegovi crteži planova i gradova odlično poslužiti i za zbirke zavičajnih muzeja.

[19] Ibid.

[20] Po Jukiću, Travnik je imao 1851 god. 12.000 stanovnika, 16 džamija od kojih je pet bilo od kamena i pet džemata. On kaže za travnički grad: »ima nešto grada slaba i 5 topova«. Sekretar Dalmatinskog namjesništva Rihard Erko proputovao je kroz Bosnu i Hercegovinu 1846 godine i za Travnik kaže ovo: »Travnik hat bei 9.000 Einwohner meistens Turken, wenigen Christen und ziemlich viel Zigeuner; in der nahen Umgegend der Stadt sind aber 3.000 Katholiken; die Hauser sind fast aus Holz gebaut mit hohen Schindeldachern« (Državni arhiv u Zadru, Atti presidiali dell' I. R. Governo della Dalmazia, anno 1848, busta IX, categoria X/l-6/326 pod naslovom: Die Relation uber die Verhaltnisse Bosniens und der Herzegowina in mehrfachen Beziehung).

[21] G. Bodenstein, Povijest naselja u Posavini 1718—1839, GZM, XX 1908. On spominje u Travniku mlinove i to »begluk vodenice« od kojih je jedna na šest vitlova.

Opis travničke tvrđave (original)

ING. ARH. ALIJA BEJTIĆ

BIBLIOGRAFIJA ŠTAMPANIH RADOVA O SPOMENICIMA KULTURE U SARAJEVU

NAPOMENA: 1. Tekst u uglatim zagradama je popisivačev, 2. Štampa za koju se ne navodi mjesto izlaženja izlazila je u Sarajevu. 3. Ova bibliografija obuhvata radove do kraja god. 1954.

I

OPĆI PODACI

— ANDRIJAŠEVIĆ, NIKO: Staro Sarajevo.— Sarajevo, almanah Pregleda, Sarajevo 1928, str. 29—30.

Opći opis. Arhitektonski spomenici.

— ĐORĐEVIĆ, DR. VLADAN: Od Broda do Sarajeva na kiridžijskom konju. Jedna šetnja kroz Sarajevo prije devedeset godina. Iz uspomena Vl. Đorđevića. Život u Tašlihanu i Bezistanu. Ogledna škola prije devet decenija. — Jugoslovenska pošta, XI/1939, br. 2941 [28 I], str. 6.

Odlomci iz »Uspomena« dr-a Vladana Đorđevića.

— ĐORĐEVIĆ, DR. VLADAN: Uspomene. Kulturne sikice iz druge polovine XIX veka. Knjiga prva. Novi Sad 1927. 8°. [Ćir.].

Na str. 7—20 članak Šjor Aleksa. Sarajevski Daskal iz polovine devetnaestog veka. U članku su donesene uspomene pisca o Sarajevu iz god. 1851—1854, kad je tu učio školu. Iz sadržaja: Moderna apoteka u Latinluku piščeva strica i oca Đoke. Opis Tašlihana i bezistana. O srpskoj školi i učitelju Aleksandru Šuškaloviću, kojeg su iz Pančeva dobavili sarajevski Srbi trgovci. Život u školi. Imena piščevih školskih drugova. Sijela i narodne pjesme. Selenje u Beograd na kraju treće školske godine (1854), kad mu je otac istupio iz suvlasništva apoteke i prepustio je svome bratu, a piščevu stricu.

— FILIPOVIĆ, DR. MIL[ENKO] S.: Vladislav Skarić, Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. — Politika [Beograd], XXXV/1938, br. 10.647 [16 I], str. 18. [Ćir.].

Prikaz knjige.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: O postanku i razvitku Sarajeva do 1878. — Večernja pošta, god. 1926, br. 1539 [20 VIII], str. 4; br. 1540 [21 VIII], str. 4; br. 1541 [23 VIII], str. 7; br. 1542 [24 VIII], str. 4; br. 1543 [25 VIII], str. 7; br. 1544 [26 VIII], str. 7.

Predavanje održano na kongresu nastavnika trgovačkih i građanskih škola u Sarajevu 5 VII 1926. Naslov trećeg nastavka: Sarajevo — esnafska republika. Četvrtog: Sarajevske kulturno-prosvjetne i religiozne ustanove. Petog i šestog: Zadnji dani Turaka u Sarajevu. — Sadržaj: Predhistorijsko doba. Rimsko doba. Dolazak Slavena i slobodna Bosna. Povijest Sarajeva. Prvi pisani spomenik. Pogibija Pavla Radinovića. Tursko doba. Prve veće gradnje. Zahvalnica Ferizbega. Sarajevo-kasaba postaje 1477 Sarajevo-šeher. Brzi napredak. Granice Sarajeva i gradnje džamija. Crkve [br. 1539]. — Početak zanata. Brusa bezistan. Husrevbegov bezistan. Tašlihan. Hanovi (karavan-saraji) [br. 1540]. — Dolazak Jevreja. Sarajevo-Haleb-Brusa. Najvažniji obrti. Organizacija esnafa. Sarajevo — esnafska republika [br. 1541]. — Propadanje esnafa. Banje. Sarajevski mostovi. Medrese. 180 mekteba. 170 džamija. Tekije. Turbeta [br. 1542]. — Biblioteke. Kovanje novaca u Sarajevu. Uprava. Stanovništvo. Požari i poplave. Mukata [br. 1543]. — Topal Šerif Osman paša (1860—1869) [br. 1544].

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Kupalište Ilidža. — Novi behar, III/1929—1930, br. 14—15, str. 221—223.

Povijest izgradnje i naseljivanja.

— KUŠAN, JAKŠA: Grad na Miljacki. [S 1 slikom]. — Sarajevo, almanah Pregleda, Sarajevo 1928, str. 30—31. [Ćir.]

Fizionomija Sarajeva. Opći opis.

— MALDINI, RUDOLF BARUN: Sa sarajevske tvrđave. — Hrvatskiplaninar [Zagreb], IX/1906, br. 7—8, str. 49—51.

— MANDIĆ, KOSTA: Sarajevo. — Narodno jedinstvo, ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/31 godinu. Godina prva, Sarajevo 1930, str. 193—194. [Ćir.]

Presjek kroz prošlost. Opći podaci.

— MANDIĆ, MIHOVIL: Sarajevo i okolina. Prilog domoslovlju Bosne i Hercegovine. Školski vjesnik, XIV/1907, str. 663—668, 871—897.

— M[ANDIĆ], M[IHOVIL]: Iz davne prošlosti grada Sarajeva. — Jugoslavenski list, VI/1923, br. 77, 80, 81, 100, 108 [1, 6, 7 i 29 IV i 3V].

Sadržaj: I. Kulturno-historijske prilike sarajevske okoline. a) Predhistorijsko doba. b) Rimsko doba. c) Sredovječni kulturni ostaci. II. Postanak i razvoj mjesta. 1. Sarajevo u srednjem vijeku. 2. Za osmanlijskog doba (16, 17 i 18 vijek). Husrevbegovo doba. — Iz »kasabe« diže se »šeher« Sarajevo. — Podizanje trgovačkog i kulturnog života. — Princ Eugen Savojski napada Sarajevo. — Kuga, potresi i požari u Sarajevu.

— MLADENOVIĆ, LJUBICA: Sarajevo u doba turskog feudalizma. [Sa slikama.] Sarajevo od najstarijih vremena do danas, I, Sarajevo 1954, Izdanje Muzeja grada Sarajeva, str. 43—95.

Sadržaj: I. Urbanistički razvoj i arhitektura. Higijenske prilike. Stanovništvo. II. Ekonomika grada. Zanati. Trgovina. III. Društveni odnosi. Politički odnosi. IV. Materijalna kultura. Domaća kultura. Odelo. Oružje. V. Duhovna kultura. Pismenost i književnost. Umetnost. VI. [Zaključak.] — Literatura

— [MUHIBIĆ], MUSTAFA HILMI: Prilog istoriji Sarajeva. — Glasnik Zemaljskog muzeja, I/1889, sv. 1, str. 17—20.

— MUHIBBIĆ MUSTAPHA HILMI: Beitrag zur Geschichte Sarajevos. — Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina [Wien], I/1893, str. 503—505.

Prevod članka iz Glasnika Zemaljskog muzeja, I/1889.

— PEROJEVIĆ, MARKO: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. — Jugoslavenski list, XX/1937, br. 177 [3 VII], str. 7.

Prikaz istoimene monografije od Vl. Skarica.

— PEROJEVIĆ. MARKO: Odgovor g. Vladislavu Skariću. — Jugoslavenski list, XX/1937, br. 182 [3 VIII], str. 7.

Vidi članak V. Skarića u ovom poglavlju.

— PETRONIUS [pseud,]: Staro Sarajevo. — Večernje novosti, I/1922, br. 6 [11 XII], str. 3; br. 7 [12 XII], str. 2; br. 8 [13 XII], str. 2—3; br. 9 [14 XII], str. 3; br. 11 [16 XII], str. 5; br. 12 [18 XII], str. 2; br. 13 [19 XII], str. 5; br. 14 [20 XII], str. 2; br. 15 [21 XII], str. 5.

Sadržaj: I. Kako je postalo Sarajevo? Našim Sarajlijama (uvod). Gdje je nekad bilo Sarajevo? Hodidjed. Postanak današnjeg Sarajeva. Prvi osnivač današnjeg Sarajeva. Odakle ime Sarajevo? — II. Razvoj i napredak Starog Sarajeva. Bistrik. Baščaršija i okolina. — III. Naziv nekih mahala, ulica i mostova. Naseobine u Skenderiji. Husrevbegov vakat. Opseg Sarajeva. Kako su postali nazivi nekih ulica. — IV. Neke interesantnosti iz Starog Sarajeva. Mostovi i seraji. Zanimljivosti u Sarajevu. Čudni ljudi u Sarajevu. Prva kovnica novca u Sarajevu. Glad i pomor u Sarajevu i Bosni. Život u Sarajevu.

— PINTO, B[ENJAMIN]: Vladislav Skarić: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. Izdanje Opštine grada Sarajeva. — Jevrejski glas, X/1937, br. 40 [8 X], str. 2—5.

Prikaz knjige.

— SARAJEVO. — Kalendar Gajret, I/1324 (1906—1907), Sarajevo 1906, str. 154—156.

Opis i presjek kroz prošlost.

— SARAJEVO. — Novi Trebević, veliki srpski ilustrovani kalendar u Bosni i Hercegovini za prostu godinu 1892, god. I, Sarajevo, str. 90. [Ćir.].

Kraći opći opis uz sliku na str. 30.

— SARAJEVO. — Vodič kroz II pokrajinski slet Sokola Kraljevine Jugoslavije, Sarajevo 27—29 juna 1934, Sarajevo, str. 61—64.

Sadržaj: [Geografski smještaj i klima]. Postanak Sarajeva. Karakteristika Sarajeva. Znamenitosti Sarajeva.

— SARAJEVO [ćir.] — Vodič kroz II. zanatlijsko-industrijsku izložbu održavanu od 27. juna do 6. jula 1924. pod visokim pokroviteljstvom Njegovog Veličanstva Kralja Aleksandra I. u Pravosudnoj palači u Sarajevu, Sarajevo, str. 39—40.

Sadržaj: [Historijska izgradnja grada. Moderne zgrade. Kulturne i humane ustanove. Izleti u okolinu.]

— SARAJEVO od najstarijih vremena do danas. Izdanje Muzeja grada Sarajeva. I. Sarajevo 1954. 8°, str. 95 [sa slikama].

Sadržaj: Dr. Alojz Benac: Sarajevo kroz arheološke spomenike (do dolaska Turaka). — Ljubica Mladenović: Sarajevo u doba turskog feudalizma. — Sadržaj članaka vidi posebno pod prezimenima pisaca u ovom i IV. poglavlju.

— SARAJEVO, Grad — nekada i sada. — Zadružni glasnik, XV/1941, br. 3 [14 II], str. 3.

Sadržaj: Vratnik, najnaseljeniji dio Sarajeva. »Djevojačka česma« u Strošićima, na posljednjoj padini Zmajevca.

— SKARIĆ, VLADISLAV: Kratak pregled historije Sarajeva. — Sarajevo, almanah Pregleda, Sarajevo 1928, str. 1—3 [Ćir.].

— SKARIĆ, VLADISLAV: Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije. Od —. [S više ilustricija.] Sarajevo 1937. Izdanje Opštine grada Sarajeva. Štamparija »Bosanska Pošta« Josip Bretler. 8°, str. 292, sa slikama, 5 planova i karti.

Sadržaj: [Predgovor]. A. Geografski pregled: Geografski položaj. Geološka građa. Orografija. Hidrografija. Klima. Flora. Fauna. Stanovništvo. — B. Historija: Predhistorijske epohe. Rimsko doba. Srednji vijek. Tursko doba: 1. Postanak Sarajeva. 2. Nagli razvitak varoši u 16. vijeku. 3. Kulturne prilike u drugoj poli 16. vijeka. 4. Sedamnaesti vijek i katastrofa godine 1697. 5. Počeci anarhije u prvoj poli 18. vijeka. 6. Kulturne i političke prilike u drugoj poli 18. vijeka. 7. Otpor protiv reforama. 8. Od 1850 g. Sarajevo je opet vezirska rezidencija. 9. Borba protiv austro-ugarske okupacije. — Prilog: Tumač brojeva na karti Sarajeva pri svršetku 16. vijeka.

— SKARIĆ, VLADISLAV: »Sarajevo i njegova okolina«. Odgovor gosp. Marku Perojeviću. — Jugoslavenski list, XX/1937, br. 181 [4 VIII], str. 6.

— SOKOLOVIĆ, OSMAN A[SAF]: Nekoliko zanimljivih bilježaka iz sarajevskog sudskog protokola od godine 964/5. po hidžretu. — Osvit, III/1944, br. 102 [6 II], str. 4—5.

Sadržaj: Sarajevo se izgrađuje. Velika kuga u Bosni i Sarajevu. Vezirova blagajna kao mjesto pohrane depozita. Kršćani kao zanatlije. Ranar (kirurg) u Sarajevu. Zarobljenik zaposlen u radnji kao opunomoćenik gospodarev. Bedelluk na hadž. Akindžija-nemusliman. Vlasi skitalice. Islamizacija. Trgovački spor zbog 113 volova. Uskjubskog vakufa dućani u Sarajevu. Ćuprija Isabegova u Sarajevu. Abesinski rob (Arap). Kredit kršćaninu. Kirija od Beograda do Sarajeva. O primanju šegrta na zanat. Cijena pirinču. Zemlja data na obradu. Prodaja zemlje na selu privolom seljaka. Zastara tužbe kod suda. Selo Petrovići — badži-karje (carina). Državni službenici.

— SOKOLOVIĆ, OSMAN A[SAF]: Još nekoliko zanimljivih bilježaka iz sarajevskog sudskog protokola od godine 964/5 po hidžretu. — Osvit, III/1944, br. 104 [20 II], str. 5.

— TRALJIĆ, SEID MUSTAFA: Sarajevski grad Vratnik. [S 5 slika]. — Jugoslavenski list, XX/1937, br. 227 [26 IX] — 239 [10 X].

Štampan i separat. 16°, str. 68.

— TRALJIĆ, SEID M[USTAFA]: Sarajevski grad na Vratniku. — Novi behar, VIII/1934—1935, br. 14, str. 231—232.

— TRUHELKA, DR. ĆIRO: Kratak prikaz istorij.e Sarajeva. Preveo Vladislav Skarić. — Sarajevski kompas, god. 1921.

— VASOVIĆ, MILO: Kroz Šeher-Sarajevo. Svet živopisnih kontrasta na Baš čaršiji. Jesen u gradu minareta, čardaka, radioantena i fabričkih dimnjaka. [Sa slikom makete Begove džamije.] — Pravda [Beograd], XXXIV/1938, br. 12217 [16 XI], str. 5. [Ćir.]

— VRATNIK. Sa Vratnika u Sarajevu. Nada, IV/1898, br. 1, str. 15.

Uz 4 slike na str. 1, 12 i 13 od braće W. Lea i Ewalda Arndta.

— VUKOMANOVIĆ, OBREN: Sarajevo. [S 2 slike]. — Prosveta, XV/1931, br. 2, str. 36—39.

Historijsko-geografski podaci. Kratak pregled objekata »starog Sarajeva«.

— ZEKIĆ, DŽEMILA: Sarajevo, grad džamija. (Nekoliko refleksija). — Muslimanska svijest, I/1936, br. 22 [27 VII], str. 3.

— ŽIVKOVIĆ, MITA: Sarajevo. Prilog poznavanju srpskih krajeva i prilika. — Bratstvo [Beograd], IV/1890, str. 144—195. [Ćir.]

Zabilješke profesora Srpske pravoslavne gimnazije u Sarajevu devedesetih godina prošlog vijeka. Sadržaj: [Stanovništvo i zanimanja. Džamije. Hanovi i bezistani. Crkve. Srpske škole. Pašin konak. Političke prilike potkraj turske uprave. Sijela. Slave. Svadbe. Igre. Pjesma. Tok okupacije Sarajeva s tekstom narodne pjesme o Hadži Lojinoj buni.]

— ŽIVKOVIĆ, MITA: Sarajevo od svog postanka do danas. Napisao —. Požarevac 1894. Štamparija Mihaila Kostića. 8°, str. 160 s 12 slika [Ćir.]

Sadržaj: I. Istorija i geografija, II. Uprava i vlasti (Trgovački sud. Zemaljsko vijeće). III. Zgrade i znamenitosti (kuće, sobe, jelo i piće, čaršija i zanati). IV. Stanovnici: 1. Muhamedovci. 2. Pravoslavni. 3. Katolici. 4. Jevreji. 5. Cigani. Dodatak: Ime Bosna.

II

SARAJEVO U STRANIM PUTOPISIMA, IZVJEŠTAJIMA I DRUGIM ZNAČAJNIJIM DJELIMA

— ALFIREVIĆ, FRANO: Francuska knjiga o Sarajevu. Rene Peltje, »Sarajevo i njegova okolina« (Sarajevo et sa region). — Pregled, VIII 1934, knj. X, str. 517—522.

Prikaz knjige.

— ASBOTH, JOHANN VON: Bosnien und die Herzegovina. Reisebilder und Studien von —, Sectionsrath a. D. im Ministerium des kaiserlichen Hauses und des Aeuszern Mitglied des ungar Reichstages, Wien 1888. Verlag von Alfred Hölder. Druck von Friedrich Jasper in Wien. 4°, str. 488 sa slikama + statističke tabele i 4 geografske karte.

O Sarajevu na str. 11—12 (»Sarajevo«) i str. 164—210 (»Leben und Treiben von Sarajevo«).

— BATINIĆ, FRA M[IJO] N.: Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti. Sabrao —. — Starine Jugoslavenske akademije, XVII/1885, str. 77—150.

Na str. 116—150 izvješće i putopis na talijanskom Athanasija Georgicea (Grgičevića) iz god. 1626. Podaci o Sarajevu na str. 126—127 i 147—148.

— BLAU, DR. OTTO: Reisen in Bosnien und der Hertzegowina. Topograpnische und pflanzengeographische Aufzeichnungen von —. Mit einer Karte und Zusatzen von H. Kiepert. Berlin, Verlag von Dietrich Reimer, 1887. Druck von W. Pormetter, Berlin. v8°, str. VIII + 231 + geogr. karta Bosne i Hercegovine (i, posebno, okoline Sarajeva).

O Sarajevu (»Die Umgegend von Sarajevo«) na str. 1—16.

— BOPPE, AUGUST: Journal et Correspondance de Gedoyn »le Turc« Consul de France à Alep (1623—1625), Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1909 b. 8°, str. XXVIII+ 232.

Godine 1624 proputovao kroz Sarajevo i dao opis prilika u gradu. O tome vidi članak dr. Milenka Vesnića u ovoj glavi.

— BORDEAUX, ALBERT: La Bosnie populaire Paysages — moeurs et coutumes — mines. Par —. Ouvrage accompagne de 12 gravures et d'une carte. Paris [Librairie Plon] 1904. m8°, str. 303 sa slikama i 1 kartom.

Opis Sarajeva (s 1 slikom) na str. 197—222 s ovim sadržajem: Vue generale de Sarajevo. — Les rues, hotels, palais; la population, la musique bosniaque, le grand bazar, les mosquees, l'Eglise greque, l'Eglise catholique, l'administration. — Les environs, le pont du Chevrier, Ilidge, le mont Trebevitch. — La Save, depart de la Bosnie.

— BOROEVIĆ, SVETOZAR: Durch Bosnien, Illustrierter Fuhrer auf der k. k. Bosna-Bahn und der bosnisch-hercegovinischen Staatsbahn Doboj — Siminhan. Mit 1 Karte, 1 Plan und 20 Ansichten. Von —, Hauptmann im k. k. Generalstabs-Corps. Wien 1887. Verlag der k. k. Bosna-Bahn. Druckerei »Steyrermühle«. 8°, str. 101.

U leksikonskom opisu naselja uz prugu Brod-Sarajevo zaseban članak o Sarajevu na str. 65—73.

— BOSNIEN und Herzegovina. Ausgabe des Handelsministeriums. Abteilung für Bosnien und Herzegovina. Sarajevo 1927. Hrvatska tiskara d. d. 8°, str. 24 sa slikama.

Opis Sarajeva i okoline na str. 9 — 14, sa 6 slika.

— BOUE, AMI: Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Details geographiques, topographiques et statistiques sur cet empire. Par —, dr. en medicine, membre de la FAcademie imperiale des sciences etc. Tome I. et II. (Publie aux frais de FAcademie imperiale des sciences.) Vienne, 1854. v8°. I sv. str. VI + 354; II sv. str. XII + 352.

O Sarajevu u sv. II. na str. 137 — 140.

— [BÜRGER, HUGO]: Der Oesterreichische Llyd und sein Verkehrsgebiet. Officielles Reisehandbuch herausgegeben von der Dampfschiffahrts-Gesellschaft des Oester. Lloyd. Chefredacteur: Hugo Bürger, I. Theil: Istrien, Dalmatien, Herzegowina und Bosnien. Mit 91 Illustrationen, 3 Fahrplänen und einer geographischen Karte. Wien — Brünn — Leipzig [1901]. Druck und Verlag von Rudolf M. Rohrer. m8°, str. 166 sa slikama + karta jadranske obale s Bosnom i Hercegovinom.

O Sarajevu zaseban članak na str. 133—136, s 1 slikom.

— CAPUS, GUILLAUME: A travers la Bosnie et l'Herzegovine. Etudes et impressions de voyage. Paris 1896. 4°.

— CHAUMETTE-DES FOSSES, AMEDEE: Voyage en Bosnie dans les annes 1807 et 1808. Par —, autrefois chancelier du consulat general de Bosne, etc. Paris, impr. de F. Didot, 1822. Str. VIII + 155.

O ovome putopisu govori dr. Milenko R. Vesnić (»Jedan rukopis o Bosni i Hercegovini«) u »Zori«, god. 1898. Vidi i članak M. S. Filipovića u ovoj glavi.

— E.: Iz putopisa Evlije Čelebije. Grad Sarajevo sredinom sedamnaestog stoljeća. Sarajevo je u šesnaestom i sedamnaestom stoljeću bio najveći i najljepši grad u Evropskoj Turskoj. — Jedan po-

droban opis Sarajeva prije nego ga je 1697 uništio princ Eugen Savojski. [Sa slikom Careve džamije.] — Novi list, III/1943, br. 505 [1 I], str. 9—10.

— EVANS, ARTHUR J.: Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection, August and September 1875. With an historical review of Bosnia and a glimpse at the Croats, Slavonians and the ancient Republic of Ragusa. By —, B. A., F. S. A. With a map and fifty-eight illustrations from photographies and sketches by the author. London [Longmans, Green, and Co.] 1876. v8°, str. LXIII + 435 + 42 + table i zemlj. karte. Second ed. London 1877. v8°.

O Sarajevu (»The panic in Sarajevo«) na str. 234—282 (s 1 slikom).

— EVANS, J. LLOYD: British journalists' tour in the Adriatic & Bosna. By —, Editor and Proprietor of the »Warwick and Warwickshire Advertiser«. Warwick, 1907. Published by Evans & Co. 8°, str. 55.

O Sarajevu na str. 36—44.

— EVLIJA ÇELEBI seyahatnamesi. Cild V, Istanbul 1315.

Podroban opis Sarajeva na str. 427—441.

— [EVLIJA ČELEBIJA]: Iz »Evlija Čelebijina putopisa«. Preveo M[ehmed] R[emzi] Delić, — Domovina, 11/1921, br. 82 [11 VIII], str. 2—3; br. 92 [13 IX], str. 2—3; br. 95 [20 IX], str. 2—3; br. 96 [22 IX], str. 2.

Prevod je izlazio u više nastavaka, a u naznačenim brojevima je dio o Sarajevu s ovim sadržajem: Grad i tvrđava. Položaj tvrđave. Sarajevske građevine. Sandžaci su ovi. Saraji vezira i prvaka. Džamije [br. 82]. — Džamije. Škole. Mesdžidi. Škole za izučavanje Kur'ana. Škole za učenje hadisa. Osnovne škole. Česme. Sebili. Rijeke. Bunarevi. Vodenice. Hamami. Karvansaraji. Bećarske odaje. Čaršija i bezistan. Mostovi. Bend. Priče. Boja, lice i oblici građanstva. Imena ljudi [br. 92]. Nošnja, žena i ljudi. Crkve. Imareta. Obrt i zanimanje. Žita i plodovi. Drveće. Jela. Voće i pića. Bašte i teferiči. Rudokopi. Bosanski jezik [br. 95]. — Račun. Turbeta [br. 96].

— [EVLIJA ČELEBIJA]: Iz Sejahatname Evlije Čelebije. Priopćio Šejih Sejfudin Fehmi efendija [Kemura]. — Glasnik Zemaljskog muzeja, XX/1908, str. 183—202, 289—342.

Prevod putopisa. Opis Sarajeva na str. 184—192.

— F[ILIPOVIĆ], M[ILENKO] S.: Sarajevo u 1808 godini. — Narod, V/1925, br. 21 [15 III], str. 2 [Ćir.]

Izvadak iz putopisa Amedee-a Chaumette - Des Fosses-a — prevod s kratkim uvodom.

— FILIUS: Eine Automobilreise durch Bosnien, die Herzegowina und Dalmatien. Reiseschilderung für Automobilisten mit 63 Abbildungen von —. Wien [1908]. Verlag der Buchhandlung für Sport Fridrich Beck, Wien. m8°, str. 84.

Opis Sarajeva u posebnom članku (»Sarajevo und Ilidže«) na str. 46—52, sa 6 slika.

— FRANIĆ, PROF. DRAGUTIN: S đacima kroz Bosnu-Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko more, Istru i zapadnu Hrvatsku. — Školski vjesnik, V/1898, str. 66—77, 230—250, 378—388, 597—609, 888—923.

Na str. 378—388, 597—609 i 888—897 vrijedan opis Sarajeva i okoline. Putopis poslije štampan i u zasebnoj knjizi s ilustracijama pod naslovom S đacima kroz Bosnu-Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko More, Istru (Trst, Mletke, Rijeku) i Hrvatsku. Napisao —. Donja Tuzla, Tiskara N. Pissenbergera i J. Schnurmachera komanditnog društva, 1901. 80, str. XXXII + 464, sa slikama. — Podaci o Sarajevu i okolini na str. 46 — 86, s 10 slika.

— GUIDE de la Bosnie et l'Hercegovine. Edité par Gouvernement de la Bosnie-Hercegovine. 1914 Imprimerie »Sarajevoer Tagblatt«. 8°, str. 31, sa slikama.

O Sarajevu i okolini zaseban članak na str. 17—26, s 3 slike.

— GUIDLIBRO. Esperanta — tra Bosnio kaj Hercegovino. Eldonis »La Stelo Bosnia«, Asocio de la Bosnia-Hercegovina esperantistaro en Sarajevo. 1911. m8°, str. 34, sa slikama.

Zaseban članak o Sarajevu i okolini na str. 8—28, sa 16 slika.

— [HADSCHI CHALFA, Mustafa ben Abdalla]: Rumeli und Bosna. Geographisch beschrieben von —. Aus dem Türkischen übersetzt von Joseph von Hammer. Wien, 1812. str. XVI + 198.

— [HADŽI KALFA]: Hadži-Kalfa ili Ćatib čelebija, turski geograf XVII veka o Balkanskom poluostrvu. S pomoćnim beleškama i objašnjenjima priložio St[ojan] Novaković. — Spomenik srpske kraljevske akademije, XVIII 1892.

Podaci o Sarajevu u prevodu na str. 79.

— HEIMER, DR. AUGUST: Genom Bosnien och Hercegovina. Jonkoping 1904.

O Sarajevu, Ilidži i Varešu posebno, II. poglavlje.

— HOERNES, DR. MORIZ: Dinarische Wanderungen. Cultur- und Landschaftsbilder aus Bosnien und der Herzegovina von —. Mit 50 zum Theile nach Skizzen des Verfassers angefertigten Abbildungen und einer Karte. Wien, 1888. Verlag von Carl Graeser. 8°, str. VI + 364 sa slikama i kartom. — Zvveite Auflage, Wien 1894. 8°.

O Sarajevu zasebno, II. poglavlje na str. 78—106 s ovim sadržajem: I. Das Quellbecken der Bosna. —

Entstehungen der heutigen Stadt. — Feuer, Wasser und Pest. — Princ Eugen in Sarajevo. — Zustände im XIX Jahrhundert. — II. Stadtbild. — Bauliche Wahrzeichen. — Stadttheile. — Rundgang am rechten Ufer der Miljačka. — Oeffentliche Gebäude und Anstalten. — Abendländischer Firniss. — III. Demokratischer Anstrich des Volkslebens. — Türkische und christliche Frauen und Mädchen. — Landvolk in der Stadt. — Die bosnische Bäuerin. — Einheimische Wiirdenträger. — Slavisch-muhammedanische Nationalgesichter.

— [IZVJEŠTAJ biskupa Marijana Maravića o svojoj diecezi god. 1655.] P. Eusebius Fermendžin: Acta Bosnae etc. [Monumenta spectantia historiam Slavorum meridianalium, Vol. 23], Zagrabiae 1892, pp. 475—480.

Izvještaj o Sarajevu na str. 476.

— JELAVIĆ, VJEKOSLAV: Doživljaji Francuza Poullet-a na putu kroz Dubrovnik i Bosnu (godine 1658). Priopćio —. — Glasnik Zemaljskog muzeja, XX/1908, str. 23—75.

Francuski tekst i prevod, ćir. »Opis grada Sarajeva« na str. 54—72.

— KADIĆ, A[LIJA]: Sarajevo prije 270 godina. (Po Evlija Čelebiji). — Gajret, god. 1927, br. 7, str. 110—111; br. 8, str. 126—127. — Pregled, I/1927, br. 18, str. 9—10. [Ćir.]

KAPIĆ, J[URAJ]: Sa putovanja. Od Senjske Rijeke do Beča, Budimpešte i Zagreba. Od Splita do Trsta te preko sve Italije. Po Hercegovini i Bosni. U Splitu 1900. 8°, str. 300.

Na str. 281—282 opis Begove džamije i čaršije u obliku književnih pisama.

— KEMF, JULIJE: Od Save do Adrije Bosnom i Hercegovinom. Crtice za mladež. Napisao —. Sa pedeset slika [Knjižnica za mladež Hrvatskog pedagoško-književnog zbora, knjiga XXXVI]. Zagreb 1898. Naklada Hrv. pedagoško-književnog zbora. Tiskara i litografija C. Albrechta [Jos. Wittasek]. 8°, str. 122 sa slikama. Treće izdanje u Zagrebu god. 1923.

O Sarajevu i Ilidži na str. 67—88.

— KLAIĆ, VJEKOSLAV: Bosna. Podaci o zemljopisu i povijesti. Sabrao ih i poredao —. Prvi dio: zemljopis. Sa devet slika i dvie geografske karte. [Poučna knjižnica »Matice Hrvatske«, knj. III]. Zagreb 1878. Naklada »Matice Hrvatske«. 8°, str. XV + 222.

O Sarajevu na str. 145—150.

— LUKŠIĆ, ABEL: Bosnien und die Hercegovina. Kurzgefasste Darstellung aller geographischen, volkswirthschaftlichen und socialen Verhältnisse dieser Länder nebst vollständigen Lexicon aller Stadte und wichtigeren Orte mit möglichst genauer Angabe der Einwohnerzahl nach Religiosbekenntnissen, aller bedeutenderen Flüsse, Seen, Heilquellen, Gesundbrunnen, Gebirge, Bergwerke, Klöster, historisch-interessanter Burgen und Burgruinen, der schönsten Gebirgsparthien und aller wichtigeren Objekte, mit besonderer Berücksichtigung der Strassen und anderen Comunieationswege, nebst vielen volkswirtschaftlichen und historischen Daten. Mit Benützung des besten Quellenmaterials und auf Grund persönlicher Reisen verfasst von —, Besitzer des goldenen Verdienstkreuzes mit der Krone, der Kriegsmedaille und eines kais. russischen Ehrenringes in Brillanten. Prag. 8°, str. VIII + 118.

O Sarajevu, Sarajevskom polju i Ilidži zasebni enciklopedijski članci na str. 86—91 i 56.

— MALDINI, WILDENHAINSKI, RUDOLF BARUN: Bosna i Hercegovina. Napisao —. Uredio Vjekoslav Novotni. Sa 136 slika. Na svijet izdalo Hrvatsko planinarsko društvo, Zagreb 1908. Tisak Antuna Scholza. 4°, str. XX + 157 + VII.

Opis Sarajeva i okoline na str. 1—38 s 15 slika. Sadržaj: Sarajevo. Sa sarajevske tvrđave. Ulaz na Trebević. Kozija ćuprija. Na izvoru Mošćanice. Na izvoru Miljačke. Slap Skakavac. Na izvoru Bosne.

— M[ANDIĆ], K[OSTA]: Sarajevo oko god, 1650. — Kralj Dobrović. — Husrev paša — Stotinu sedamdeset i šest vodenica — Miševi i mačke — Šta jedu i piju Sarajlije — »Mnogo je djece, da ih Bog pozivi« — Okean od ljudi. — Jugoslavenski list, XIV/1931, br. 163 [5 VII], str. 10—11.

Citati iz putopisa Evlije Čelebije (iz prevoda D. S. Ćohadžića).

— MANDIĆ, KOSTA: Prvi turisti Francuzi u Sarajevu po austro-ugarskoj okupaciji. [Ćir.] — Ugostitelj, I/1953, br. 7—8, str. 244—249.

Prevod impresija o Sarajevu Viconte de Caix de Saint Aymour-a, koji je bio u Sarajevu u maju 1879, a svoja opažanja objavio u »Revue de Deux Mondes«-u.

— MANDIĆ, KOSTA: Šta je prije 70 godina o Sarajevu rekao jedan turista iz Holandije. — Ugostitelj, I/1953, br. 9, str. 291—294.

Skraćen prevod predavanja Holandeza H. T. van Lenen Martinet-a, koji je bio u Sarajevu god. 1883.

— MARGE, PIERRE: Voyage en Dalmatie, Bosnie-Herzegovine et Montenegro. Par —. Ouvrage orne de 56 gravures hors texte. Troisieme edition. Paris, Librairie Plon, Plon-Nourrit et Cie. imprimeurs-editeurs, 1912. m8°, str. IX + 373 + slike na zasebnim tablama.

Opis Sarajeva i okoline na str. 289—315 (s 4 slike) s ovim sadržajem: Ilidže. Sarajevo. Le bazar. Le musee. La cite, en bois. La Miliatshka. Les mosquées. Macabres jardins publics.

— MATKOVIĆ, DR. PETAR: Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI vieka. — Starine Jugoslavenske akademije, knj. X/1878, str. 201—256.

Priopćen tekst putopisa. Sadržaj: I. Descrizione del viazo de Constantinopoli 1550 de ser Catharin Zen, ambassador straordinario a sultan Soliman, e suo ritorno. II. Descrizione del viaggio per terra di Constantinopoli e della cose principali del paese. — Podaci o Sarajevu u Zenovu putopisu, str. 206 i 244.

— MATKOVIĆ, DR. PETAR: Putovanja po balkanskom poluotoku XVI vieka. II. Putovanje B. Kuripešića, L. Nogarola i B. Ramberta. — Rad Jugoslavenske akademije, knj. LVI/1881, str. 141—232.

Kuripešićevi podaci iz god. 1530 i Matkovićevi komentari o Sarajevu i okolini na str. 160—166.

— MATKOVIĆ, DR. PETAR: Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vieka. V. Putovanje Katarina Zena g. 1550. — Rad Jugoslavenske akademije, knj. LXII/1882, str. 87—133.

Zenovi podaci i Matkovićevi komentari o Sarajevu i okolini na str. 94—96.

— MAURER, FRANZ: Eine Reise durch Bosnien, die Saveländer und Ungarn. Von —. Berlin, 1870. Carl Heymann's Verlag. 8°, str. 431 + karta Bosne. Zweite Auflage, Berlin 1875. 8°.

O Sarajevu na str. 341—388.

— M[ILOBAR], DR. F[RAN]: Dva savremena izvještaja o Bosni iz prve polovine XVII stoljeća. Priopćio —. — Glasnik Zemaljskog muzeja, XVI/1904, sv. 2, str. 251—266; sv. 3, str. 449—456. [Ćir.]

Izvještaji biskupa Marijana Maravića od 15. III. 1655 i patra Bartolomeja Kašića od 1612—1618. O Sarajevu podaci u Maravićevu izvještaju na str. 253.

— [MIŠKOVIĆ, JOVAN]: Kroz Bosnu, Hercegovinu i Boku Kotorsku (putne, vojno-geografske i druge beleške). — Godišnjica Nikole Čupića, XVI/1896, str. 175—222. [Ćir.]

Podaci o Sarajevu na str. 179—184.

— MORGAN, CAMILLO: Dalmatien, Bosnien, Herzegowina, Montenegro und die Jonischen Inseln. Praktischer Reiseführer von —, Vizeprasident des Bundes deutscher Forscher, Ritter mehrerer Orden. Mit 5 Karten. [Griebens Reiseführer, Band 161], Berlin W., Albert Goldschmit, 1912. m8°, str. VI + 226.

Opis Sarajeva i okoline na str. 129—137.

— PELLETIER, RENE: Chez les Yougoslaves, de la Save à l'Adriatique, Sarajevo et sa region. Avec de nombreuses illustrations hors-texte et plusieurs croquis (carte et plan). Preface de Paul Labbé, Secretaire General de l'Alliance Française. Aux Editions des »Belles-lettres« de la Societé Guillaume Bude. Paris 1934. 8°, str. XIX + 273, sa slikama i planom grada (bez mjerila).

Sadržaj: Introduction. La Yougoslavie. Coup d' oeil explicatif sur 1' Etat actuel. Plusieurs religions, une nationalite. Orients et Occidents, Sarajevo, Son histoire. Promenades et flaneries. La Čaršija. Les milieux traditionnels. Les musulmans. Les milieux traditionnels, les catholiques. Les milieux traditionnels, les israelites. Survivances pittoresques de vieilles croyances populaires. La poesie populaire. Cuisine nationale. Vision d'Occident. La ville moderne. Saisons. Villes pricipales de province. L'Hercegovine. L' Adriatique yougoslave.

— POJMAN, JULIUS: Illustrierter Führer durch Bosnien und die Herzegowina. Von —. [A. Hartleben's illustrierter Fuhrer, No 56.]. Wien und Leipzig. [Erste Auflage] 1903. Zweite, vollkommen neu bearbeitete Auflage, 1907. Dritte Auflage, 1910. Vierte Auflage, Mit 55 Illustrationen, 2 Plänen, einer Übersichts — und ener Längenprofilkarte, 1913. A. Hartleben's Verlag. m8°, str. XVI + 112 + 40.

Opis Sarajeva i okoline u posebnom članku na str. (IV izdanja) 37—58, s 10 slika i planom Sarajeva u 3 boje razmjera 1 : 17.000.

— PREINDLSBERGER-MRAZOVIĆ, MILENA: Bosnisches Skizzenbuch. Landschafts und Kultur-Bilder aus Bosnien und der Hercegovina. Von —. Illustriert von Ludiwig Hans Fischer. Dresden — Leipzig, 1900. Druck und Verlag von E. Piersan, Dresden. 8°, str. XVI + 338, sa slikama.

O Sarajevu i bližoj okolini II. i III. poglavlje (»Die Stadt des Eroberers«, »Das Quelland der Bosna«) na str. 19—26, s 9 slika.

— [QUICLET, M.]: Les voyages des M. Quiclet à Constantinople par terre Enrichis d'annotations par le sieur P. M. L. A Paris, chez Jean Prome, proche le grand Portail des Augustins du grand Conuent, au bon Pasteur. M. DC. LXIV. Avec privilege.

O Sarajevu posebno poglavlje »Description de la ville de Bosna-Serai«. Tekst i prevod dijela o Bosni objavio dr. Ciro Truhelka u Glasniku Zemaljskog muzeja, XVII/1905, str. 415—440.

— RAČKI, DR. FRANJO: Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašaluka. Priobćio pravi član —. — Starine Jugoslavenske akademije, knj. XIV/1882, str. 173—195.

Opis bos. pašaluka iz doba nešto prije god. 1624 te putopis Frana Batrušića i Ivana Divnića od Šibenika do Livna i Skoplja (u Bosni) god. 1574. Priopćeni tekstovi na talijanskom. Podaci o Sarajevu u prvom prilogu, str. 188.

— REISEROUTEN in Bosnien und der Herczegovina. Illustrierter Führer, Wien, Pest, Leipzig [Erste Auflage], 1892, Mit 58 Abbildungen, einem

Plane von Sarajevo und eine Karte. 8°, str. VIII + 128. Zweite, berichtigte und wesentlich vermehrte Auflage, Mit 68 Abbildungen, 1895. A. Hartleben's Verlag. m8°, str. 150, sa slikama i dvije karte.

O Sarajevu i bližoj okolini sa str. 67—87 I. izdanja i str. 52—88 II. izdanja, sa 12 slika.

— RENNER, HEINRICH: Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer. Wanderungen von —. Mit 35 Vorbildern, 253 Abbildungen im Text von W. L. Arndt, E. Arndt-Čeplin u. A. sowie nach photographischen Aufnahmen und einer Uebersichtskarte. Berlin. Erste Auflage 1896. Zweite Auflage 1897. Geographische Verlagshandlung Dietrich Reimer [Ernst Vohsen]. Druck von Otto Elsner, Berlin. v8°, str. 481, sa slikama + karta Bosne i Hercegovine.

O Sarajevu, Ilidži i vrelu Bosne pet zasebnih članaka (»Sarajevo«, »Leben und Treiben in der bosnischen Hauptstadt«, »Aus dem bosnischen Leben und Lieben«, »Die Neuzeit in Sarajevo«, »Eine Perle Bosniens«) na str. 42—103, s 42 slike.

— RENNER, HENRIK: Herceg-Bosnom uzduž i poprijeko. Putovanja —. S trideset i pet ilustracija po slikama W. L. Arndta, E. Arndt-Čeplina i dr. te po fotografskim snimcima. S geografskom kartom. Privolom piščevom preveo s drugog njemačkog izdanja Isa Velikanović. Mitrovica 1900. Naklada Hrvatske dioničke tiskare [N. Dogan]. v8°, str. IV + 557, sa slikama + karta.

O Sarajevu, Ilidži i Vrelu Bosne pet zasebnih članaka (»Sarajevo«, »Kako se živi i posluje u bosanskom glavnom gradu«, »Iz bosanskog živovanja i ljubovanja«, »Novo doba u Sarajevu«, »Biser Bosne«) na str. 48—120, s 42 slike.

— RÓSKIEWICZ, JOHANN: Studien über Bosnien und die Herzegovina. Von —, k. k. Major im Generalstabe. Mit elf Abbildungen in Holzschnitt und einer lithographierten Karte. Leipzig und Wien 1868. Druck von F. A. Brockhaus, Leipzig. 8°, str. 420 + karta Bosne i Hercegovine.

Poseban članak o Sarajevu na str. 175—191 s 1 slikom.

— SARAJEVO u američkoj reviji. Jedan zanimljiv napis. — Novi dani. — Večernja pošta, IX/1930, br. 2619 [8 III], str. 2.

Prevod iz »posljednje sveske« bostonske revije »Christian Science Monitor«.

— SCHWEIGER-LERCHENFELD, AMAND FREIH. V.: Bosnien. Das Land und seine Bewohner. Geschichtlich, geographisch, ethnographisch und social-politisch geschildert von —. Mit 8 Original-Illutrationen und einer kolorierten Uebersichtskarte. Wien 1878. Druck u. Verlag von L. C. Zamarski. 8°, str. 198 + karta. Zweite Auflage, Wien 1879.

Opis Sarajeva na str. 68—72 I. izdanja.

— SMOLE, DR. LEO: Die neuen Reichslande Oesterreich-Ungarns Bosnien und die Herzegovina. Von —. Mit 40 Illustrationen. [Illustrierte Länder und Völkerkunde, Bd. I.]. Prag und Wien 1909. Verlagshandlung »Storia«. 8°, str. X + 159.

O Sarajevu na str. 77—90 sa 6 slika.

— STANOJEVIĆ, MIH[AJLO] M.: Kroz Bosnu i Hercegovinu. Beograd 1902. (Ćir.)

— STRAUSZ, ADOLF: Bosnien. Land und Leute. Historisch - ethnographisch - geographische Schilderungen von —. Wien, I. Band 1882, II. Band 1884. Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn. 8°, I. sv. str. VIII + 340, II. sv. str. VIII + 328.

Opis Sarajeva i iscrpniji podaci o sarajevskoj čaršiji u sv. I., str. 53—67.

— TŘESTÍK, JAN: Ku břehům Adrie. Od Sarajeva do Dubrovníku. I. Sarajevo. — II. Krajem bogumilů. — III. Mostar. — IV. Na doliní Neretve. — V. Dubrovnik. Líči. —. S illustriciemi dle fotografií a kreseb K. Liebschera, L. Kuby a Fr. Topičo. Tiskem a nákladem J. Otty v Praze. 1897. v8°, str. 141, sa slikama.

O Sarajevu i bližoj okolini posebno, I. poglavlje, str. 7—43, s 20 slika.

— TRUHELKA, DR. ĆIRO: Opis Dubrovnika i Bosne iz god. 1658. [Ćir.] — Glasnik Zemaljskog muzeja, XVII/1905, str. 415—440.

Francuski tekst putopisa M. Quiclet-a i Truhelkin prevod s uvodom. »Opis grada Sarajeva« na str. 427—433.

— VELC, FERDINAND: Průvodce Bosnou a Hercegovinou. Sestavil —. S markou a 65 vyobrazeními. Vydal Klub českych turistů v Praze, 1907. V komisi Knihkupectví Fr. Rivnáče v Praze. m8°, str. VIII + 152 + karta Bosne i Hercegovine i plan Sarajeva na istoj karti.

O Sarajevu i bližoj okolini zasebno, III. poglavlje pod naslovom »Sarajevo a okoli« na str. 33—58, s 12 slika.

— VESNIĆ, DR. MILENKO: Jedan Francuz u Sarajevu 1624 godine. — Bosanska vila, XXV 1910, br. 3—6, str. 58—60. [Ćir.]

Izvadak iz putopisa Francuza Gedoyna.

— WEGWEISER durch Bosnien und die Herzegovina. Im Selbstverlage der bos. - herceg. Landesverwaltung. [Sarajevo] 1910. Buchdruckerei

und Lithographie Vogler i dr., Sarajevo. 8°, str. 32, sa slikama.

O Sarajevu zaseban članak na str. 16—26, sa 16 slika.

— ZEDLITZ, FREIHERRN VON: Blicke auf Bosnien, Rascien, die Herzegovina und Servien bei der Fortsetzung des Russisch-Türkischen Kriegs im Jahre 1829, von dem —, Mitglied und z. Z. einer der Beamten zu Berlin. Berlin, im Verlage der Bossichen Buchhandlung, 1829. Gedruckt bei E. Feister und W. Eisersdorf, Berlin. m8°, str. 106.

O Sarajevu na str. 71—72.

III

TURISTIČKI VODIČI KROZ SARAJEVO

— [DIZDAR, HAMID]: Sarajevo i njegova okolica. [S više slika u tekstu.] Sarajevo 1947. m8°, str. 37 + 19 oglasa.

— FLACHS, ADOLF: Illustrierter Führer durch Sarajevo und Umgebung. Mit 5 Illustr. und einem Dolmetsch. Sarajevo 1892. Commisions Verlag von J. Königsberger. Drudk von Johann L. Bondi & Sohn, Wien. Str. 31.

— FÜHRER. Kleiner — durch Sarajevo und Umgebung. Praktischer Führer für Vergnügungsreisende. Mit dem neuesten Plane von Sarajevo. Sarajevo. Verlag der Buchhandlung B. Buchwald & Co. m8°, str. 16 + višebojni plan grada vel. 57,00 X 29,40 cm.

Vodič štampan između god. 1894 i 1914. Na poleđini Strassen-Verzeichnis.

— FÜHRER. Neuester — durch Sarajevo mit einem Plan. Verlag J. Studnička & Co., Sarajevo, Rudolfsgasse. Buchdruckerei »Bosn. Post«. m8°, str. 7 + plan grada.

U rijetkom primjerku, koji sam imao pri radu, istrgnut plan, i o njemu stoga ne donosim podataka.

— MANDIĆ, DR. MIHOVIL: Sarajevo (sa planom grada i slikama). Napisao —, kustos Zem. muzeja. (»Knjižnica Otadžbine«). Dionička štamparija d. d., Karlovac, 1923. 16°, str. 56, sa 6 slika i jednobojnim planom grada bez oznake mjerila.

Knjiga je rađena kao vodič profesorima-vodičima đačkih izleta. Sadržaj: Predgovor. Sarajevo i okolina: I. Opći pregled. A. Topografija. B. Klima. C. Povijest. Kratak plan za razgledanje grada. Popis ulica.

— MIRALEM, EDHEM: Ljepote Sarajeva i njegove okoline. Schonheiten von Sarajevo und Umgebung, Sarajevo 1935. Državna štamparija. 8°, str. 29 + 29, sa slikama u tekstu i na tablama.

Druga polovina knjige na njemačkom s napomenom: Übersetzt vom Prof. V. Grujić. Sadržaj: Ljepote Sarajeva i njegove okoline. Izjava stranaca o ljepotama Sarajeva. Trebević. Pale. Jahorina. Romanija. Kasindo. Banja Ilidža. Visoko. Kratki pregled istorije Sarajeva.

— SARAJEVO. Edited by Putnik Co. Lld. Beograd—Sarajevo (Putnik Guides 3.) 8°, str. 32, sa 28 slika.

Bez oznake godine i mjesta štampanja. Sadržaj: Sarajevo from its beginning untill to day. Description od the town. Walks and excursions. Communications. Banks. Information. Where to put up. Physicians help. Baths. Societes. Public Offices. Consulates.

— SARAJEVO. Kroz —. Trough Sarajevo. Sarajevo 1950, na srpsko-hrvatskom i engleskom. Izdanje Ureda za informacije pri Pretsjedništvu vlade NR BiH. Štamparski zavod »Oslobođenje«. 8°, listova 9.

Fotografije s tekstom ispod slika.

— SARAJEVO und Umgebung. Herausgegeben von »Rekord« Reklam-Bureau. Sarajevo [između 1928 i 1931]. [Omotni naslov]. Buchdruckerei Risto J. Savić. 16°, str. 32, sa slikama.

Vodič sadrži opis značajnijih objekata i ustanova s dobrim podacima. Autor nepoznat.

IV

ARHEOLOŠKI SPOMENICI PRETHISTORIJE, RIMSKOGA DOBA I SREDNJEG VIJEKA

— BENAC, A[LOJZ]: Arheološka iskopavanja na Ilidži. — Odjek, IV/ 1950, br. 6 [juni], str. 3. [Ćir].

O najnovijim nalazima god. 1950.

— BENAC, DR. ALOJZ: Sarajevo kroz arheološke spomenike (do dolaska Turaka). [Sa slikama.] Sarajevo od najstarijih vremena do danas, I, Sarajevo 1954, str. 7—42.

Sadržaj: 1. Prehistorisko doba: Butmir, Naklo u Vojkovićima, Gradac kod Kotorca, Sobunar — Debelo Brdo — Zlatište, Gradina, Fortica na Ravnim Bakijama, Obhođa, Nahorevo, Močila, Veliki i Mali Orlovac. 2. Rimsko doba: Ilidža, Blažuj, Crkvina kod sela Osijek, Stupsko brdo. 3. Srednji vijek.

— [BENAC, DR. ALOJZ]: Najstariji poznati stanovnici Sarajeva i njihova kultura. Izvod iz predavanja —. [S 2 slike]. — Oslobođenje, X/1952, br. 1691 [29 III], str. 7.

Iz predavanja na Narodnom univerzitetu u Sarajevu.

— C. Č.: Život u okolini Sarajeva prije nekoliko hiljada godina. — Oslobođenje, IX/1951, br. 1416 [13 V], str. 5.

— ĆREMOŠNIK, DR. GREGOR: Nalazi iz rimskog doba na Stupu kod Sarajeva. Od — , kustosa muzeja. [Sa 6 slika]. — Glasnik Zemaljskog muzeja, XLII/1930, sv. II, str. 211—225.

O nalazima novca, temelja kuće, poklada od kuhinjskog posuđa i raznog gospodarskog oruđa te grobova s oružjem.

— ĆURČIĆ, VEJSIL: Pale i okolina. — Ugostitelj, I/1953, br. 7—8, str. 240—243.

O srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima i tragovima starih naselja u okolini.

— ĆURČIĆ, VEJSIL: Zanimljivi sredovječni spomenici iz okolice Sarajeva. — Sarajevski novi list, II/1942, br. 206 [10 I], str. 5; br. 208 [13 I], str. 6.

O srednjevjekovnim nadgrobnim spomenicima.

— FIALA, FRANJO: Predistorijska istraživanja na Sobunaru kod Sarajeva u god. 1891. Priopćio — . (Sa 16 slika). — Glasnik Zemaljskog muzeja, III/1891, knj. 4, str. 424—431. [Ćir.].

— FIALA, FRANJO: Izvještaj o iskopinama na Debelom Brdu kod Sarajeva god. 1894. Priopćio — . — Glasnik Zemaljskog muzeja, VII/1895, str. 123—137.

— FIALA, FRANJO: Prehistorički nahođaj u Naklu kod Vojkovića. Priopćio — . — Glasnik Zemaljskog muzeja, VI/1892, knj. III, str. 211—214.

— FIALA, FRANJO: Predistorijski nalazi na Sobunaru kod Sarajeva. Piše —. (Sa 34 slike). — Glasnik Zemaljskog muzeja, II/1890, knj. 2, str. 212—220. [Ćir.].

FIALA, FRANJO: Jedna prehistorička naseobina na Debelom Brdu kod Sarajeva. Priopćio — . (S 12 slika u tekstu i 16 tabli). — Glasnik Zemaljskog muzeja, VI/1894, str. 107—140.

— FIALA, FRANJO: Nova predistorijska naseobina kraj Sarajeva. — Glasnik Zemaljskog muzeja, I/1889, sv. 2, str. 92—93. [Ćir.].

— FIALA FRANJO: Prilozi arheologiji Bosne i Hercegovine. Piše — . (S 4 slike). — Glasnik Zemaljskog muzeja, I/1889, str. 89—92.

IV.: Kamena rukotvorina (artefakt) iz Vojkovića kod Sarajeva.

— GARAŠANIN, MILUTIN V.: Položaj Butmira prema preistoriskim nalazištima u Srbiji. — Glasnik Zemaljskog muzeja, N. S.; IV-V/1949—1950, str. 397—402.

Štampan i separat.

— GAVELA, BRANKO: O pitanju originalnosti i datovanju butmirske kulture. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. S., god. 1947, sv. II. str. 1—11. [Ćir.].

Štampan i separat.

— ISKOPAVANJA. Arheološka — u središtu grada Sarajeva. Očekuju se zanimljivi nalazi na starom groblju »Carina« kod Marijin dvora. (S 2 slike). — Novi list, III/1943, br. 689 (11 VIII), str. 5.

O iskopavanju rimskih starina na Marijin-Dvoru.

— IVANIŠEVIĆ, PETAR S.: Stari grad. — Bosanska vila, II/1887, br. 18, str. 282—283. [Ćir.].

Opis grada Hodidjeda i narodna tradicija o njemu.

— KELLNER, I[VAN]: Römische Baureste in Ilidža bei Sarajevo von —. Mit 10 Tafeln und 127 Abbildungen im Texte. — Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien V/1897, str. 131—162.

Prevod iz Glasnika Zemaljskog muzeja, VII/1895.

— KELLNER, IVAN: Rimski građevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva. — (Sa 127 slika i 10 tabli u tekstu). — Napisao —. Glasnik Zemaljskog muzeja, VII/1895, str. 161—197.

— KOROŠEC, DR. JOSIP: Likovna umjetnost u Butmiru. — Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu, LIV/1942, str. 87—112.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Sarajevska okolina u prethistorijsko doba. — Novosti [Zagreb], XXI/1927, br. 220 [11 VIII], str. 6.

O prethistorijskim lokalitetima u Butmiru, Zlatištu, Soukbunaru, Močilima i dr.

— NALAZ. Značajan arheološki — u Sarajevu. Na starom kršćanskom groblju kod Marijina Dvora iskopane rimske građevine, obložene moza-

ikom. — Starovječni sarkofag, bogumilski stećci i drugi značajni objekti. — Kontinuitet groblja od III—XIX stoljeća. — Obzor [Zagreb], god. 1939; br. 255 (7 XI), str. 2.

— PATSCH, DR. CARL: Novi i revidirani natpisi. (S 24 slike). Napisao —. — Glasnik Zemaljskog muzeja, VI/1894, str. 341—358.

Pored ostalih lokaliteta: Svrakino Selo, Ilidža, Blužuj, Kiseljak, Pazarić.

— PATSCH, DR. KARLO: Sarajevo za rimskog doba. — Nada, I/1895, br. 5, str. 94—95.

— PATSCH, DR. C[ARL]: Sarajevo in römische Zeit. — Bosnische Post, XIII/1896, Nr. 28.

— PETROVIĆ, JOZO: Zanimljiva poviestna otkrića u Hreši kod Sarajeva. [S 2 crteža]. — Novi list, III/1943, br. 570 (19 III), str. 5.

O nadgrobnim spomenicima na srednjevjekovnoj nekropoli u Hreši.

— RADIMSKÝ, W[ACLAV] UND M[ORITZ] HOERNES: Die neolithische Station von Butmir bei Sarajevo in Bosnien. Herausgegeben von bosnisch-hercegovinischem Landesmuseum. I. Band. Bericht von W. Radimsky. Vorwort von M. Hoernes. Mit einem Beitrage von C. Schröter. Wien 1895. 4°, str. 54. II. Band 1898. Druck und Verlag von Adolf Holzhausen.

— SCHRÖTER, C: Die Pflauzenreste aus der neolithische Landansiedlung von Butmir (in Bosnien). Wien 1895.

— SERGEJEVSKI, DIMITRIJE: Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. (S 25 slika). Napisao —. — Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. S., sv. II/1947, str. 13—50.

Štampan i separat.

— SERGEJEVSKI, DIMITRIJE: Rimski natpisi novi i revidirani. (Sa 6 slika u tekstu). Napisao — . Glasnik Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu, LII/1940, sv. I, str. 15—19.

O natpisima u Sarajevu na str. 15—19.

— VASIĆ, MILOJE M.: Datovanje Butmira. [S 13 slika]. — Zbornik u čast Bogdana Popovića, Beograd 1929, str. 295—316. [Ćir.].

— X: Šetnja kroz Sarajevo i okolicu prije 2000 godina. — Jugoslavenski list, XXI/1939, br. 69 (22 III), str. 6.

O ostacima rimske kulture u gradu.

— ZAPLATA, R[UDOLF]: Interesantno arheološko otkriće u Sarajevskom polju. Rimska varošica kraj Sarajeva. — Politika [Beograd], XXXIV/1937, br. 10.290 [16 I], str. 14. [Ćir.].

O rimskoj naseobini na Ilidži. Nalaz kamenog fragmenta s rimskim natpisom u temelju mosta na rijeci Željeznici.

— [ZA]PL[ATA, RUDOLF]: Sarajevo u rimsko doba. Rimska ciglana na lijevoj obali Miljacke. Rimsko groblje kod Duhanske tvornice. Ilidžanski mozaici. — Večernja pošta, IX/1930, br. 2.606 [20 II], str. 4.

— ZAPLATA, RUDOLF: Sarajevo u rimsko doba. Rimske ciglane, vile i ljetnikovci u Sarajevu. Na mjestu današnjeg Sarajeva bilo je rimsko selo. Rimski grad se nalazio na Ilidži. Lice Sarajeva u rimsko doba. — Jugoslavenski list, XVI/1933, br. 212 [27 VIII], str. 9.

V

POSTANAK I OPĆI GRAĐEVNI RAZVOJ

1. Topografske karte (planovi) grada

— HOLLIK, R.: Sarajevo — Sarajevo. Verlag Leon Finci, Sarajevo. Naklada Leon Finci, Sarajevo. Višebojni plan vel. 50 X 40 cm. B. g. [štampan između god. 1914 i 1918].

Na gornjem i donjem rubu popis ulica. Na poleđini popis značajnijih objekata. Nova imena ulica [štampana naknadno, poslije god. 1918]. U naslovu druga riječ ćirilicom.

— KAJON'S Plan von Sarajevo und Umgebung. 1 : 10.000. Aufgenommen im Jahre 1906/7 Städtischer Geometer Wladyslav Walichnowski. [Sarajevo, poslije 1907, a prije 1914]. Karta u višebojnom tisku s izohipsama, vel. 72 X 52,71 cm.

— NACRT. Džepni — grada Sarajeva s popisom ulica. Uredio Mustafa Džanić. Sarajevo. II. izdanje 1943. Tiskara Bosanska Pošta, Sarajevo.

Plan u crnotisku s popisom ulica i planom okoline Sarajeva. Vel. 37 X 48 cm. presavijeno na 16° format. Naslov na koricama. Mjerilo nije naznačeno.

— PIFFL, H[UGO]: Plan der Čaršia (Handwerkviertel) in Sarajevo. — Masstab 1 : 1875. Gez. v. — . Verlag von J. Studnička u. Comp. in Sarajevo. Karta vel. 27,5 X 38,3 cm. Ofset štampa. B. g. [štampano poslije g. 1896].

— PLAN. Priručni — grada Sarajeva s oznakom javnih i važnijih drugih ustanova. Mjera 1 : 6250. [Izdavač] Gradsko načelstvo Sarajevo, Statistički otsjek. Litogr. Cemažar i drug, Ljubljana [zastupstvo Trgovačka štamparija, Sarajevo]. [Sarajevo], Godine 1932. Višebojna štampa po kotarevima i popis ulica, vel. 92,5 X 64,2 cm, složeno na format 8°.

— PLAN von Sarajevo. Reduction der Catastral-Aufnahme aus dem Jahre 1882. Ausgeführt unter specieller Leitung des Vermessungs-Direktors durch eine Arbeitspartie der VI. Abteilung. Unterdirektor: Hauptmann Anton Knežević des Infanterie Regiments No. 33. Geometer: Hauptmann Josef Matasić des Infanterie Regiments No. 20. Adjunkte: Felix Naganowski. Gustav Riefs. Ludwig Tautscher. Masstab 1 : 3125 d. N. Photolithographie und Schnellpressendrucik des k. k. Militär-geographischen Instituts zu Wien.

Vel. 139 X 195 cm. Višebojna štampa. Sječeno i u 4 mape na platnu.

— PLAN i adresar Sarajeva. Sarajevo 1949. Izdanje: Invalidsko preduzeće za prodaju knjiga, novina i papira. Sarajevo, 16°, str. 48 + oglasi i plan u prilogu.

U adresaru: nova imena ulica i trgova, brojevi telefona pojedinih ustanova i drugi komunalni podaci o gradu. »Priručni plan grada Sarajeva« u mjerilu 1 : 6250 i u dvobojnoj štampi [crno-crveno]. Na poleđini plana popis ulica. Kao izdavač plana naznačeno: Gradsko preduzeće za kolportažu u Sarajevu, 1949 g.

— STUDNIČKA, ALOIS: Sarajevo. Sastavio i crtao — . Naklada J. Studničke i dr. Sarajevo [između 1926 i 1929]. Lit. Čemažar i drug, Ljubljana.

Zasebna karta, bez mjerila, vel. 62,7 X 44,2 cm. Na margini popis ulica. Višebojna štampa.

— SARAJEVO. Naklada J. Studničke i dr. Sarajevo. Mjerilo? Kriegsausgabe. Druck der »Sarajevska tiskara i litografija« [Sarajevo, između god. 1914 i 1918]. Karta s popisom ulica, višebojna štampa, vel 50,90 X 36,7 cm.

Na poleđini štampana poslije 1918 Nova imena ulica i naslov: Nacrt grada Sarajeva.

— SARAJEVO. Naklada J. Studnička & Co., Sarajevo. Klišej izradila Cinkografija Holjac, Sarajevo. Mjerilo? [Sarajevo, između 1936 i 1941]. Karta [s popisom ulica] u jednoj boji, vel. 66,70 X X 47,7 cm, složeno u format 8°.

— TOURISTEN- u. Fremdenverkehrs-Karte der Umgebung von Sarajevo. Carte des touristes et des etrangers de l'environ de Sarajevo. Turistička karta sarajevske okolice [isto i ćir.]. Masstab, Echelle, Mjerilo 1 : 75.000. Sarajevo. Tiskara i litografija Vogler i drugovi. 1909. 8°, str. 15 [legende] + karta u višebojnoj štampi.

— WALNIY'S Plan von Sarajevo und Umgebung. 1 : 10.000 [Herausgegeben von] Universal-Hand- und Adressbuch von Bosnien und Hercegovina »Bosnische Bote«. [Izdao] Opći priručni i adreski koledar za Bosnu i Hercegovinu »Bosanski glasnik«. Ausgeführt im k. und k. militärgeographischen Institute [Wien]. Erste Auflage,? Neuauflage, 1904. Karta u višebojnoj štampi s izohipsama, vel. 77,3 X 53,7 cm, složena u format 8°.

2. Postanak i građevni razvoj do god. 1878.

— AKA: Iz starog Sarajeva. — Večernja pošta, god. 1928, br. 2072 [26 V], str. 9.

Opći razvoj Sarajeva pod Turcima.

— FILIPOVIĆ, NEDIM: Neki novi podaci iz ranije istorije Sarajeva pod Turcima. — Pregled, časopis za društvena pitanja, god. 1953, br. 7—8, str. 67—76.

— K[AŠIKOVIĆ], N[IKOLA] T.: Kako je postalo Sarajevo. Narodno predanje. Zabilježio od Stevana Petrovića u Sarajevu — . — Bosanska vila, XXVI/1911, br. 7—8, str. 119. [Ćir.].

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Počeci kulturnog razvoja Šeher-Sarajeva. Sarajevo u doba Gazi Husrevbega (1521—1541). [S 3 slike]. — Novosti [Zagreb], XXI/1927, br. 245 [4 IX], str. 7.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Kako je postalo Sarajevo. Prvi sandžakbezi u Vrhbosni i njihove građevine. Prva građevna perioda. Piše — . Hrvatski list [Osijek], VIII/1927, br. 301 [30 X], str. 10.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Sarajevo od Isabega do Husrevbega. Prva građevna perioda. — Novi behar, IV/1930—1931, br. 2—3, str. 33—35.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Sarajevo do Gazi Husrevbega. — Spomenica Gazi Husrevbegove četirostagodišnjice, Sarajevo 1932, str. 3—8.

— MANDIĆ, DR. MIHOVIL: Postanak Sarajeva. [S 5 slika]. — Narodna starina [Zagreb], sv. 14., knj. VI, br. 1, Zagreb 1927 [izašlo 1929!], str. 1—14.

— PALDUS, [?]: Sarajevo. Ein Beitrag zur geschichtlichen Entwicklung der Stadt. — Wiener Zeitung, VIII/1909, No 182.

— [PEROJEVIĆ, MARKO]: Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u XV i XVI vijeku. — Jugoslavenski list, XIII/1930, br. 120. [25 V], str. 10.

Prikaz rada Vl. Skarića pod istim naslovom u Glasniku Zemaljskog muzeja. Dovodi se u sumnju misao, da je Vrhbosna identična sa Sarajevom. Ime pisca iz br. 125 [1 VI] u članku o istoj temi.

— P[EROJEVIĆ], M[ARKO]: Postanak Sarajeva ili je li Vrhbosna identična sa Sarajevom. — Jugoslavenski list, XIII/1930, br. 125 [1 VI], str. 9.

Odgovor Vl. Skariću na članak iz br. 123 [29 V]. Kritika mišljenja.

— SARAJEVO. Nekadašnje —. — Naša pravda, 11/1922, br. 53 [22 II], str. 2—3.

Veći članak s važnijim podacima.

— SKARIĆ, VLADISLAV: Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u 15. i 16. vijeku. [S 1 planom]. Napisao —.— Glasnik Zemaljskog muzeja, XLI/1929, sv. 2, str. 41—55. [Ćir.].

— SKARIĆ, VLADISLAV: Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvitak u 15. i 16. vijeku. — Jugoslavenski list, XIII/1930, br. 123 [29 V], str. 4.

Odgovor na kritiku [Marka Perojevića] u br. 120 istog lista. Iznošenje novih dokaza, da je Sarajevo identično s Vrhbosnom.

— SKARIĆ, VLADISLAV: Vrhbosna je Sarajevo. Drugi odgovor mome kritičaru. — Jugoslavenski list, XIII/1930, br. 130 [7 VI], str. 5—6.

Iznošenje daljnjih dokaza protiv kritike [Marka Perojevića] u istom listu br. 125 [1 VI].

— TRUHELKA, DR. ĆIRO: Bilješke o postanku Sarajeva. Piše — . — Nada, I/1895, br. 14, str. 263—265.

— ZAPLATA, R[UDOLF]: Bilješke o postanku Sarajeva. U srednjem vijeku u Bosni nema gradova. — Šta je prije bilo na mjestu današnjeg Sarajeva. — Prvi početci grada Sarajeva. — Odakle ime Sarajevo. — Razna mišljenja historičara. — Jugoslavenski list, XVI/1933, br. 218 [3 IX], str. 14.

3. Nazivi i prošlost ulica

— IMENA ulica u Sarajevu. — Bosanska vila, XIII/1898, br. 19—20, str. 310. [Ćir.].

Stare table naziva zamjenjuju se novim pa se predlažu jezični ispravci nekih naziva i da se ulici Ćemaluši dade ime Sime Milutinovića.

— IME. Oko imena Hadži Lojine ulice. Akcija stanovnika Novog Sarajeva. — Jugoslavenski list, XIII/1930, br. 272 [23 XI], str. 5.

Za prijašnji naziv Gotina ulica po Gotti, koji je »prije 50 godina udario kamen temeljac Novog Sarajeva sagradivši prvu zgradu u sadašnjem Novom Sarajevu.«

— M[ANDIĆ], K[OSTA]: Iz starog Sarajeva. U mahali »Ajas-paše«. [S 2 crteža]. — Oslobođenje, br. od 18 XI 1954, str. 6.

Sjećanje pisca o nekim objektima i radnjama u toj mahali za vrijeme austro-ugarske okupacije: Abinunova papirnica, obućarska radnja Madžara Silađija, »Biro za posredovanje službe« (»prva berza rada u Bosni i Hercegovini«), prva ortopedska radnja u Bosni Madžara Gubara, Lungmosova kavana te srpska ženska osnovna i viša djevojačka škola.

— NAMETAK, ALIJA: Nekoliko sarajevskih sokaka. Povijest njihovih naziva. [Sa skicama]. — Novi list, III/1943, br. 611 [9 V], str. 13.

— POVIJEST. Iz povijesti Sarajeva. Ulice Kralja Tvrtka i Silvija Kranjčevića. — Zadružni glasnik, XII/1938, br. 16 [10 IX], str. 2—3.

Članak napisan u povodu gradnje današnjeg željezničarskog nebodera u susjedstvu.

— POVIJEST. Iz povijesti Sarajeva. Ulice Magribija i Dolina. — Zadružni glasnik, XII/1938, br. 15 [25 VIII], str. 2—3.

Članak napisan u povodu gradnje željezničarskog nebodera kraj džamije Magribije.

VI

URBANIZAM

— ANDRIJAŠEVIĆ, NIKO: Kakvo je Sarajevo i kakvo bi moralo biti? — Kroz Sarajevo. — Periferija daje poduku za poljepšavanje grada. — Jugoslavenski list, VIII/1925, br. 229 [4 X], str. 5.

O urbanističkim i arhitektonskim problemima. Pitanje regulacionog plana.

— BAUORDNUNG für Sarajevo [und jene Städte und Märkte in Bosnien und der Hercegovina, welche dieser Vorschrift durch eine Verordnung der Landesregierung ausdrücklich unterworfen werden. Genehmigt mit Allerhöchster Entschliessung] vom 14. Mai 1880. Wien. Druck und Verlag der k. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1881, 4°, str. 26.

Naslov izvan uglatih zagrada na omotu i unutrašnjoj naslovnoj strani, a s onim u zagradama dat na 3. strani ispred teksta.

— BAUORDNUNG für die Landeshauptstadt Sarajevo. Sarajevo 1893. Druck der Landesdruckerei. 4°, str. 26.

— BAUTEN und Bauordnung in Sarajevo. — Bosnische Post, II/1885, Nr. 60 [26 VII], str. 2.

— BENDBAŠA. Kako će izgledati buduća —. [S 1 idejnom urbanističkom skicom.] — Sarajevski novi list, II/1942, br. 294 [25 IV], str. 5.

Urbanistička razmatranja.

— Č: Perspektive izgradnje novog Sarajeva. Izrađeni su prvi dijelovi regulacionog plana. [S 2 slike]. — Oslobođenje, V/1947, br. 161 [1 V], str. 16.

— D. S.: Kakvo je Sarajevo a kakvo bi moralo biti. Lijeva obala Miljacke. — Stambeni dio grada. — Potreba širokih ulica, sunca, života i zelenila. Careva džamija i rijaset kao primjer regulacije. — Sarajevski kotež. — Jugoslavenski list, VIII/1925, br. 271 [22 XI], str. 3.

Pitanje regulacionog plana.

— FINCI, ING. JAHIEL: O regulacionom planu grada Sarajeva. Urbanistički otsjek Ministarstva građevina pristupio je rješavanju regulacionog pitanja u Sarajevu. [S 1 idejnom skicom regulacije]. — Sarajevski dnevnik, II/1946, br. 261 [1 V], str. 14.

— GRABRIJAN, ARH. D[UŠAN]: Neboder — Aleksandrova — Baščaršija [S 2 skice]. — Jugoslavenski list, XXIII/1940, br. 135 [9 VI], str. 6.

Urbanistička razmatranja. Urbanističko rješenje u skicama arh. J. Neidhardta.

— GRABRIJAN, ARH. D[UŠAN]: Oko regulacije trga Kralja Petra. — Jugoslavenski list, XVIII/1935, br. 89 [14 IV], str. 6.

— GRABRIJAN, ARH. DUŠAN: Urbanističko rešenje sarajevskih trgova. [S 4 skice]. — Pravda [Beograd], XXXVII/1941, br. 13.047 [23 II], str. 18. [Ćir.]

— GRABRIJAN, ARH. DUŠAN — arh. Juraj Neidhardt — prof. Zoran Didek: Sarajevo i njegovi trabanti. Arhitektonsko-urbanistička razmatranja uoči izrade nacrta za regulaciju grada Sarajeva. [S više ilustracija]. — Tehnički vjesnik [Zagreb], LIX/1942, br. 7—9, str. 197—322.

— H[USIĆ], DŽ[AVID]: Gradsko zelenilo i prirodne ljepote okoline Sarajeva. [S 1 slikom]. — Oslobođenje, X/1952, br. 1674 [9 III], str. 6.

— MUFTIĆ, DR. HAZIM: Sarajevski parkovi. [S 1 slikom], — Kalendar Narodna uzdanica, VII/1939, str. 61—68.

Pretvaranje groblja »Čekrekčinice« u park [današnji Veliki park].

— I. Š.: Građevno-arhitektonski razvitak Sarajeva. Sarajevo još nema regulacionog plana budućnosti. — Izgled pojedinih skupina zgrada. — Narod, I/1933, br. 11 [10 V], str. 5.

— [NEIDHARDT, ING. JURAJ]: Pred rekonstrukcijom Baščaršije. Sarajevska čaršija— kulturno i turističko žarište grada. [S 2 slike]. — Oslobođenje, IX/1952, br. 1919 [14 XII], str. 12.

— NEIDHRADT, PROF. J[URAJ] i ing. arh. Džemal Čelić: Treba li rušiti tekiju? Problem uređenja Bentbaše. [S 3 slike]. — 7 dana, II/1954, br. 43 [11 III], str. 1 i 9.

— IZLOŽBA elemenata regulacionog plana Sarajeva. [S 1 slikom]. — Oslobođenje, V/1947, br. 335 [22 XI], str. 5.

Izložba se otvara 22 XI 1947.

— KADIĆ, ING. MUHAMED: Žurna potreba regulatorne osnove Sarajeva. Bez regulatorne osnove nema suvremenog grada. [Sa slikama i crtežima]. — Sarajevski novi list, I/1941, br. 180 [7 XII], str. 5; br. 181 [8 XII], str. 5; br. 182 [10 XII], str. 5; br. 185 [13 XII], str. 5; br. 189 [18 XII], str. 5; br. 193 [23 XII], str. 5; br. 195 [24 XII], str. 5. — II/1942, br. 210 [15 I], str. 5; br. 213 [18 I], str 5; br. 216 [22 I], str. 5.

Članak od drugog nastavka dalje ima različite naslove. Sadržaj: [I] Sve se u Sarajevu gradi s planom, osim — Sarajeva. Opasnost prometa [br. 180]. — II. Stambena bijeda i »divlje« četvrti. Grad bez parkova i igrališta. Kakav ne smije biti regulacioni plan. Grad bez radosti. Bespravno stanje. Opasnost od javnih radova [br. 181]. — [III] Od krtičnjaka do suvremenog grada. Prometni problem Sarajeva. — Transverzalni i međugradski automobilski promet. Rekonstrukcija Bendbaše i obale Miljacke. Gradski teretni kolodvor. Željeznički promet i pitanje stanice [br. 182]. — [IV] Osobni promet, motorni i pješački. Proširenje Pavelića ulice i pitanje prometa [br. 185]. — [V] Stambeno pitanje. Porodične ili najamne kuće [br. 189]. — [VI] Problem zelenih ploha, športskih igrališta, kupališta i pošumljavanja okolice. Zelene plohe nisu »pluća grada«. Gdje se ne zelene parkovi — crne se groblja. Pitanje sportskih igrališta i stadiona. Sarajevska ljetna kupališta. Šume u okolici grada [br. 193]. — [VII] Sarajevska »zelena politika«. »Bosna-Saraj« zeleni grad. Zašto se sijeku stabla? [br. 194]. — [VIII] Čuvanje starih spomenika. Što da se radi? Sarajevske bistre vode... Čuvanje građevnih spomenika. Sarajevske džamije. Rješenje okolice Begove džamije [br. 210]. — [IX] Brusa bezistan. Stari bezistan. Morića han. Saraievske ćuprije. Šejh Sinanova tekija. Groblje i turbeta na Alifakovcu [br. 213]. — [X] Moderniziranje pseuđoklasicističkih zgrada. — Zaključak. Svršetak [br. 216].

— KLAIĆ, SMILJAN: Parkovi u Sarajevu. [Sa slikama i 5 skica.] Arhitektura [Zagreb], III/1949, br. 25—27, str. 56—59, 93—94.

— KOS, ALFRED: Regulacioni plan i građevinski pravilnik za grad Sarajevo. — Jugoslavenski list, XV/1932, br. 239 [31 VIII], str. 6.

Prijedlozi i apel ovlaštenog civilnog geometra za pojačanje rada na izradi regulacionog plana i građevinskog pravilnika.

— KOVAČEVIĆ, ING. ARH. Z[DRAVKO]: Urbanističko rješenje Titove ulice. [S 5 slika]. — 7 dana, I/1953, br. 9 [16 VII], str. 4.

O rješenju Projektantskog zavoda Sarajeva.

— M[ARTINIS], M[ARCEL]: Regulacioni plan Sarajeva i njegovi uređaji za šport. [S 1 idejnom skicom]. — Sarajevski novi list, I/1941, br. 72 [3 VIII], str. 5.

— MARTINIS, ING. MARCEL: O budućem trgu i spomeniku kralja Petra I. Oslobodioca. — Jugoslavenski list, XVII/1934, br. 11 [14 I], str. 10.

— MLADENOVIĆ, LJUBICA: Sarajevo u knjizi »Urbanizam kroz vekove. I. Jugoslavija« — Brazda, IV/1951, br. 6, str. 466—468. [Ćir.].

Kritika gornje knjige od arh. Dobrovića.

— PAPIĆ, RADIVOJ: Sarajevo, grad zelenila. Reportaža na malu temu. [S 4 slike]. — 7 dana, I/1953, br. 8 [9 VII], str. 6.

— PAVIČIĆ, DR. IVAN: Građevinski pravilnik za grad Sarajevo. Važnost pravilnika za razvitak i uređenje grada. — Izradi pravilnika treba posvetiti osobitu pažnju. — Interes građana za pravilnik. — Jugoslavenski list, XV/1932, br. 209 [31 VII], str. 5.

Pitanje izrade regulacionog plana i građevinskog pravilnika.

— PLAN podizanja sarajevskih parkova. — Oslobođenje, VI/1948, br. 374 [7 I], str. 5.

— PLAN. Generalni — Sarajeva. Pogled u budućnost. — Oslobođenje, VIII/1950, br. 1074 [5 IV], str. 2.

Analiza plana.

— [POBOLŠANJE i ulepšanje varoši]. — Bosna, br. 2 od 4 VI 1866. [Ćir.].

Poziv vlasnicima gradilišta, da prije početka gradnje traže od »Beledijiskog medžlisa« (Gradskog odbora) dozvolu, koja se izdaje na osnovi inžinirskog pregleda u svrhu »pobolšanja i ulepšanja varoši u obziru građevina«.

— POSPIŠIL, JOSEF: Die Sarajevoer Stadtregulierung. — Sarajevoer Tagblatt, II/1909, brojevi od 18, 19 i 20 XI; III/1910, brojevi od 15 i 25 I.

— POTREBA uređenja Podhrastova. Nameće se pitanje uređenja parkova i prikladnog odmarališta. — Jutarnji glas, I/1933, br. 86 [11 IV], str. 3.

— PREDRADNJE za uređenje Bentbaše. Počelo se s rušenjem zgrada na desnoj obali Miljacke. [S 1 idejnom skicom]. — Novi list, III/1943, br. 617 [16 V], str. 5.

Sadržaj: Bentbaša — stari problem Sarajeva. Kuda će prolaziti novi put. Novo korito Miljacke. Stvaranje zelenog perivoja.

— REGULACIJA Aleksandrove ulice pred gradskim vijećem. — Jugoslavenski list, XV/1932, br. 98 [9 IV], str. 6.

— REGULACIJA saobraćajnog čvora pred novom željezničkom stanicom u Sarajevu, [S 1 skicom]. — Oslobođenje, V/1947, br. 231 [22 VII], str. 5.

— SARAJEVO — 50 kv. kim. Jedan zanimljiv predlog o proširenju Sarajeva. — Večernja pošta, IX/1930, br. 2623 [13 III], str. 5.

— SARAJEVO se ne može razvijati. Smetnje uređenju grada i građevnoj djelatnosti. — Jugoslavenski list, XIII/1930, br. 160 [13 VI], str. 4.

— SLIKA. Arhitektonska — Sarajeva. Izrada regulacionog plana. Razgovor saradnika Večernje Pošte sa arh. ing. g. Reissom. [S 5 slika.] — Večernja pošta, XI/1931, br. 3165 [24 XII], str. 11—12.

— SNIMANJE. Izvršeno avinsko — grada. — 7 dana, I/1953, br. 13 [13 VIII], str. 4.

Snimanje izvršeno krajem maja 1953 u svrhu izrade generalnog reg. plana Sarajeva.

— STADTPARK. — Bosnische Post, II/1885, Nr. 94 [22 XI], str. 2.

O uređenju parka na muslimanskom groblju u blizini vladine palače.

— T. V.: Izložba »Sarajevo i njegov uređajni plan«. — Oslobođenje, V/1947, br. 346 [6 XII], str. 5.

— TAUBMAN, IVAN: Sarajevo i njegov uređajni plan. — Pregled, III/1948, sv. 1—2, str. 115—127.

— TRG. Novi — u Sarajevu. — Narod IV/1924, br. 26 [9 IV], str. 3: [Ćir.].

Trg će se urediti ispred nove pravoslavne crkve, da se na njemu podigne spomenik kralju Petru I.

— TRG. Novi — u Sarajevu za spomenik kralju Petru. — Zadovoljeno jednoj potrebi Sarajeva. — Narod, V/1925, br. 860 [19 VII], str. 2. [Ćir].

Trg na mjestu gradskog kolodvora pred novom pravoslavnom crkvom. Rješenje za dizanje kolodvora.

— TRIFKOVIĆ, JOVO: Jedna vožnja kroz Sarajevo [S karikaturom pisca]. — Jugoslavenski list, VIII/1925, br. 277 [29 XI], str. 11.

Dokazi o građevnom unakažavanju grada.

— ULICA. Pred dovršenjem najljepše i najmodernije sarajevske ulice. Regulacija ulice već je dovršena. — Posljednji radovi na postavljanju dvostrukog munjovoznog kolosijeka. [S 1 idejnom urbanističkom skicom]. — Sarajevski novi list, II/1942, br. 382 [8 VIII], str. 5.

— UREĐENJE i reorganizacija sarajevskih pijaca. — Oslobođenje, X/1952, br. 1726 [7 V], str. 4.

VII

POVIJEST I ARHITEKTURA GRAĐEVNIH OBJEKATA

1. Opći radovi

— BAJLON, INŽ. MATO: Arhitektonske osobine Gazi Husrevbegovih građevina. [S 1 slikom]. — Spomenica Gazi Husrevbegove četiristogodišnjice, Sarajevo 1932, str. 28—30. [Ćir].

— BEJTIĆ, ALIJA: Popis konaka u Sarajevu. — Osvit, II/1943, br. 58 [10 IV], str. 13.

Konaci u Sarajevu gdje su god. 1833 otsjeli Alipaša Stočević i Smailaga Čengić i njihova pratnja na povratku iz Carigrada.

— BEJTIĆ, ALIJA: Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini. [S više ilustracija]. — Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, III—IV/1953, str. 229—297.

Dobrim dijelom podaci o spomenicima u Sarajevu. Rad štampan i kao separat.

— BUNARI. Sarajevski —. Iz prošlosti grada. [S 1 slikom]. — Oslobođenje, IX/1954, br. 2339 [5 IV], str. 5.

— [CRKVA srpskopravoslavna.] — »Zastava« o Bosni, izbor i redakcija Hamdije Kapidžića, I, Sarajevo 1953, str. 261 [Ćir.]

Dopis iz Sarajeva od 25 IX u br. 119 od 8 X 1869, da je bosanski valija dopustio podizanje zvonare.

— ĆURČIĆ, VEJSIL: Uglednija muslimanska kuća u Sarajevu. [Sa 17 slikaj — Narodna starina, sv. 14, knj. VI, br. 1, Zagreb 1927 [izašlo 1929!], str. 79—92.

— DIZDAR, HAMID: Sarajevske česme u životu građana i u legendi. Sarajevo je dobilo prvi vodovod 148 godina prije Londona, a 378 godina

prije Beča. [S 3 crteža]. — Jugoslavenska pošta, XI/1939, br. 2995 [1 IV], str. 9—10.

U povodu knjige H. Kreševljakovića »Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu«. Podaci iz toga djela.

— DŽAMIJE. Sarajevske —. — Muslimanska svijest, III/1938, br. 52 [21 IX], str. 3.

O rušenju džamija u Žabljaku, Magudi i nekim drugim mjestima.

— GRABIJAN, D[UŠAN]: Arhitektura na dohvatu ruke. — Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, XIX/1938—1939, sv. 11—12, str. 905—915. — Novi behar, XIII 1939—1940, br. 23, str. 309—316. [S 13 slika.]

U Novom beharu naslov: Arhitektura na dohvat čovječje ruke. Sadržaj: I. O mjerilu (Pregled). II. Sarajevo (Razgled). III. Muslimanska kuća (O postavu). IV. Sarajevske kafane (O konstrukciji i materijalu). V. Turbeta (O relativnosti visine). VI. Baščaršija (O urbanizmu). VII. Džamije (O monumentalnosti). VIII. Ograde sa prozorima (Iluzije).

— GRABRIJAN, DUŠAN: Orijentalna hiša v Sarajevu. [Sa slikama.] — Arhitektura [Zagreb], II/1949, br. 23—24, str. 45—61.

— H[ADŽI]J[AHIĆ], M[UHAMED]: Od konca XVII stoljeća pa do danas nestale su u Sarajevu dvadeset i dvije džamije. — Hrvatski dnevnik [Zagreb], V/1940, br. 1489 [23 VI], str. 14.

Sadržaj: 1. Uloga vjerskih građevina u kulturi islamskih naselja. 2. Naseobine i džamije naših muslimana. 3. Sarajevske džamije. Kako je došlo do borbe naših muslimana za vjersko-prosvjetnu autonomiju. 4. Hoće li se 400-godišnja Hadži Kemaludinova džamija srušiti? Hrvatski akademik Kreševljaković za čuvanje historijskog spomenika.

— HISTORIJA sarajevskih češama. U novovjekoj Evropi Sarajevo je među prvima imalo svoj vodovod. — Jugoslavenski list, XXII/1939, br. 19 [22 I], str. 5.

Po predavanju Hamdije Kreševljakovića, održanom u Muslimanskom društvu »Trezvenost«.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu. Sarajevo 1939. Izdanje Gradske štedionice Općine grada Sarajeva. 8°, str. 236 sa slikama, faksimilima + 1 karta.

— MAZALIĆ, ĐOKO: Starine po okolini Sarajeva. [S 8 skica i tlocrta.] Napisao —. — Glasnik Zemaljskog muzeja, LI/1939, sv. 1, str. 19—35. [Ćir.]

Sadržaj: Stari grad kod Buloga. Dovlići, selo i okolina, a) Turski vodovod, b) Šehidsko groblje, v) Turski meteriz (rov), g) Kula i tragovi vodovoda, d) Prehistorijske gromile, ć) Bosansko srednjevjekovno groblje. Pale, ruševine grada na vrelu Miljacke i nekropola srednjeg vijeka. Kopošić. a) Nekropola srednjeg vijeka kneza Batića i njegovih, b) Ruševina starog grada.

— NEIDHARDT, PROF. ING. ARH. JURAJ: Maketa stare sarajevske čaršije. [S 12 slika.] — Arhitektuara [Zagreb], VII/1953, br. 5—6, str. 30—33.

— P[EROJEVIĆ], M[ARKO]: Hamdija Kreševljaković: Vodovodi i gradnje na vodi u starom Sarajevu. — Jugoslavenski list, XXI/1939, br. 85 [9—11 IV], str. 11.

Prikaz istoimene knjige.

— POPIS džamija u šeher-Sarajevu. — Mekteb, salnama za muslimansku godinu 1326. Druga godina. Uredio i izdao Mehmed Džemaludin [Čaušević] [Sarajevo], str. 136—141. [Arebicom].

— RESTAURACIJA kulturnih spomenika u Sarajevu. — Oslobođenje, V/1948, br. 547 [22 IX], str. 5.

— ROBISCHON, DIPL. ING. ARCHITEKT ROLF: Bauliches aus den ehemals osmanischen Balkanprovinzen. Von —, zur Zeit Gefreiter in einem Infanterie-Regiment. [Sa skicama i fotosima.] — Der Baumeister, Monatshefte für Baukultur und Baupraxis [München], Jahrg. XXXIX/1941, Heft 12 [Dezember], str. 315—333.

Studija, skice i fotosi stare arhitekture i urbanizma u Sarajevu.

— SPOMENICI. Za očuvanje historijskih spomenika u Sarajevu. — Predlozi općine i historičara g. Skarića. — Čaršija se ne smije modernizovati. — Jugoslavenski list, XVI/1933, br. 71 [12 III], str. 6.

— STIX, EDMUND: Das Bauvvesen in Bosnien und der Hercegovina vom Beginn der Occupation durch die österr.-Monarchie bis in das Jahr 1887. Eine technisch-statistische Studie, nach ämtlichen Quellen zusammengestellt von Baudepartement der Landesregierung unter der Leitung des Regierungsrathes —. Herausgegeben von der Landesregierung für Bosnien und die Hecegovina. Wien 1887. Aus der kaiserlich-königlichen Hof- und Staatsdruckerei. 4°, str. I — VI + 134 + 2 karte Bosne u bojama + 12 tabli tehničkih snimaka i crteža + 30 tabela.

Podaci i o Sarajevu u čitavu djelu, a posebno od str. 14—19 s ovim naslovima: Baudenkmale, alte Brücken, Moscheen, das türkische Wohnhaus. 1. Die Moschee (Džamia). 2. Die Medresse (d. h. höhere mohamedanische Schule). 3. Das mohamedanische Wohnhaus. — Tome zasebnom dijelu pripadaju ilustracije na 12 tabli, sve iz Sarajeva.

— SVARA, MAKSIM: Arhitektura Husrevbegovih građevina. [S 4 slike.] — Novi behar, IV/1930—1931, br. 2—3, str. 22—25.

— [ZAPLATA, RUDOLF]: Historijat sarajevskih vodovoda. — Zadružni glasnik, XIII 1939, br. 15 [10 VIII], str. 3.

Kratak i pregledan članak,

— A. K.: Kolobara han će se nanovo izgraditi. Važnost Kolobare za trgovački promet u čaršiji. — Muslimanska svijest, III/1938, br. 42 [10 II], str. 6.

— B.: Bombardirana je čuvena Hadži Sinanova tekija. — Osvit, II/1943, br. 94 [19 XII], str. 6.

O prošlosti objekta i ustanove.

— [BAŠAGIĆ, SAFVETBEG] Mirza Safvet [t. j. Safvetbeg Bašagić]: Begova džamija [S 4 slike.] Nada, I/1895, str. 1, str. 9.

— BEJTIĆ, ALIJA: Padžači Hadži Nesuhova džamija i mahala u Sarajevu. [S 1 slikom.] — El-Hidaje, VI/1942—1943, br. 10—11, str. 317—322.

— BEJTIĆ, ALIJA: Skenderpašina tekija u Sarajevu. — Novi behar, XVI/1944, br. 2, str. 24—26.

— BOROJEVIĆ, MILO: Sinanagina tekija na uglu Golobrdice i Sagrdžije ulice. — Večernja pošta, god. 1928, br. 2019 [23 III], str. 2—3.

— CRTICE iz istorije Sarajeva. Careva džamija i Careva ćuprija. — Jutarnji glas, I/1933, br. 5 [6 I], str. 8.

— ČAJKANOVIĆ, PAROH SIMEUN: Srpsko-pravoslavna crkva svetih Arhangela u Sarajevu. [S 9 slika u tekstu.] Priopćio —. Glasnik Zemaljskog muzeja, I/1889. knj. 4, str. 1—11. [Ćir.]

— ČAJKANOVIĆ, SIMEUN: Die orientalisch-orthodoxe Kirche der heil. Erzengel in Sarajevo. [S 8 slika.] — Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina [Wien], I/1893, str. 376—380.

Prevod članka iz Glasnika Zem. muzeja I/1889.

— Č[IČIĆ], P.: Kako je nastala i čemu je služila sarajevska tvrđava Vratnik. [S 1 slikom]. — Oslobođenje, X/1952, br. 1723 [4 V], str. 9—10.

— ĆUPRIJA. Careva —. — Bosanska vila, XI/1896, br. 22, str. 357—358.

Kritika mišljenja u »Bošnjaku« i »Bosanskoj pošti« da se gornja ćuprija u Sarajevu tako zove tek od okupacije, a da se prije zvala Hadži Bešlijinom.

— ĆUPRIJA. Kozja —. — Bosna, br. 14 od 27 VIII 1866. [Ćir.]

Vijest da je izvršen opravak ćuprije i nekih česama po Carevoj mahali iz sredstava vakufa,

— DELIĆ, STJ. R.: Iz Sarajeva u 16. vijeku. Ruševine stare banje u Mudželitu. Istoriski nalaz u Sarajevu. [Sa 1 tlocrtom.] — Večernja pošta, god. 1923, br. 620 [31 VII], str. 3.

Misao da je to stari Ajasbegov hamam.

— DESPIĆ, HADŽI MAKSO: Postanak naše crkve u Sarajevu. Kako je početa 1862, a svršena i osveštana 1872 godine. [Sa slikom crkve.] — Politika [Beograd], XXXVIII/1941, br. 11.776 [16 III], str. 18. [Ćir.]

Iznad naslova članka naslov redakcije: Zapisi starog Sarajlije. Sadržaj: Postavljanje i osveštenje temelja crkve. Skupljanje priloga. Gradnja crkve. Izrada ikonostasa. Zidanje tornja. Osveštenje nove crkve. Skupljanje priloga po Rusiji.

— DIZDAR, HAMID: Pre 82 godine izradio je prvu veliku katoličku crkvu u Sarajevu Srbin iz Bitolja Stojan Vezenković. Život bosansko-hercegovačkih katolika u prošlosti. — Pravda [Beograd], XXXV/1939, br. 12.265 [3 I], str. 6. [Ćir.]

O gradnji katoličke crkve u Sarajevu god. 1856. Dobri podaci.

— DŽAMIJA. Gazi Husrevbegova — i turbe. — Kalendar Gajret, I/1324 (1906—1907), Sarajevo 1906, str. 147—148.

Uz sliku turbeta na str. 82 turskog dijela kalendara.

— DŽAMIJA. Nestalo je još jedne džamije u Sarajevu. — Muslimanska svijest, I/1936, br. 7 [16 IV], str. 6.

O džamiji Halača Davuda za Pivarom.

— DŽAMIJA. Još jedna sarajevska — nestaje. Na mjestu Hadži Idrisove džamije vakuf će graditi 4-katnicu. — Muslimanska svijest, I/1936, br. 14 [22 V], str. 3.

— DŽAMIJA. Na mjestu Hadži Idrisove džamije vakuf će sagraditi kafanu. — Muslimanska svijest, I/1936, br. 15 [28 V], str. 3.

— DŽAMIJA. Samo u Sarajevu i Indiji. Strani učenjak o Sarajevu i Magribija —. Sinanova tekija i Magribija džamija. Antikni rariteti. — Večernja pošta, VIII/1929, br. 2345 [18 IV], str. 5.

Engleski učenjak Thomas W. Arnold o starinama u Sarajevu. Unutranjem svodu [stropu] Magribije džamije ima nešto slično samo u Delhiju u Indiji.

— F[ILIPOVIĆ], DR. M[ILENKO]: Uspomene jednog Velešanina koji je zidao sarajevsku Novu crkvu. — Pregled, II/1928, knj. II, str. 171—173. [Ćir.].

Uspomene Manasija-Manuša Ileva, zvanog Karastojana, starca od 110 godina.

— GRĐIĆ, ŠĆEPAN: Iz pričanja Hadži Makse. Kako je dobivena dozvola za gradnju nove srpske crkve. — Narod, V/1925, br. 7 [25 I], str. 2 [Ćir.]

— GUJIĆ, KASIM: Iz prošlosti Sarajeva (400-godišnjica Begove džamije). — Obzor, LXXIII/1932, br. 232 [14 X], str. 5; br. 233 [15 X], str. 5; br. 236 [17 X], str. 5.

HADŽIBEGIĆ, HAMID: Stara pravoslavna crkva u Sarajevu po turskim dokumentima u njenome muzeju. [S 1 faksimilom]. — Naše starine I/1895, br. 23, str. 444.

— HADŽIJAHIĆ, MUHAMED: Kozija ćuprija u prošlosti. — Novi behar, IX/1935-1936, br. 1—3, str. 17—18.

— HADŽIMULIĆ, MUSTAFA: Nestalo je još jedne džamije u Sarajevu. [S 1 slikom]. — El-Hidaje, II/1937-1938, br. 10, str. 148—150.

Porušena Hadži Idris [Žabijak] džamija.

— HALVADŽILUK u Sarajevu. — Nada, I/1895, br. 23, str. 444.

Uz sliku od Anke Lynker na str. 444.

— HAN u Sarajevu. — Nada, V/6899, br. 21, str. 334.

Uz sliku od Ewalda Arndt-Čeplina na str. 324.

— HAN. »Besarin —« se srušio. — Večernje novosti, II/1923, br. 82 [14 III], str. 2.

Han u Bjelinoj ulici, srušio se 13 III. 1923.

— HAN. Morića — Muslimanska svijest, II/1937, br. 38 [17 IX], str. 3.

— HANDŽIĆ, H[ADŽI] M[EHMED]: Džamija hodže Kemaludina prema Zemaljskoj banci u Sarajevu. Pronađena originalna vakufnama obnovitelja ove džamije, Silahdar Muhamed-paše, bosanskog valije. — Jugoslavenski list, XXI/1939, br. 280 [25 XI], str. 7.

— IBNUL-VATAN [pseudonim]: Mrvice iz istorije Sarajeva. Šeherćehajina ćuprija. — Hurvatan-Harvatin. — Bosanska vila, XIII/1898, br. 2, str. 26. [Ćir.].

Predaja o osnivaču Šeherćehajine ćuprije i o postanku imena mahale Harvatin.

— IBNUL-VATAN [pseudonim]: Mrvice iz istorije Sarajeva. Careva džamija i careva ćuprija. — Bosanska vila, XIII/1898, br. 11, str. 167—168. [Ćir.].

— KADIĆ, R[EŠAD]: Jedan nesretni Ćuprilić. Tajna bielog turbeta na Alifakovačkom groblju. [S 1 slikom]. — Novi list, II/1942, br. 437 [11 X], str. 13.

— [KADIĆ, REŠAD] Rek [t. j. Rešad Kadić]: Rušenje H. Šabanove kavane na Bendbaši. — Šabanova kavana. — Najstarija kavana Sarajeva, nekadašnja pušionica opiuma i vrelo svih novosti starog Sarajeva. [S 1 slikom]. — Sarajevski novi list, II/1942, br. 360 [14 VII], str. 6.

O kafani u povodu skorog rušenja radi regulacije toga dijela grada.

— KALABIĆ, MEHMED: Hadži Sinanova tekija. [S 3 slike]. Priopćio — . — Glasnik Zemaljskog muzeja, II/1890, knj. 2, str. 143—148.

— KAVANA. Mulina — u Sarajevu. — Nada, IV/1898, br. 1, str. 14—15.

Uz sliku [umjetnički prilog] od W. Lea Arndta.

— KEMURA, ŠEJH SEJFUDIN: Stara hrišćanska crkva u Sarajevu. Priopćio — . — Glasnik Zemaljskog muzeja, XXIII/1911, str. 297 do 302. [Ćir.]

Arhivalni podaci.

— KEMURA, ŠEJH SEJFUDIN: Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe. [Sa slikama], Priopćio —. — Glasnik Zemaljskog muzeja, XXI/1909, sv. okt.-dec, str. 533—554. XXII/1910, sv. jan.-mart, str. 41—134; sv. apr.-sept, str. 209—306; sv. okt.-dec., str. 589—644. XXIII/1911, sv. 1 i 2, str. 175—208; sv. 3, str. 391—435; sv. 4, str. 535—551.

Sadržaj: I. Nedžara Hadži Ibrahima mesdžid u Mjedenici. II. Mesdžid u Žagrićima. III. Komatinov mesdžid. IV. Mesdžid Voloderov u Golodarici ulici. V. Mesdžid Hadži Alije Gazganije u Širokači. VI. Terzibašin mesdžid u Balibegovici. VII. Gazi Balibegova džamija u Balibegovici. VIII. Kadi Hasanefendina džamija na Brdu [god. 1909]. — IX. Haradžin mesdžid u Hadžiabdinici ulici. X. Karaferhatovića džamija u Širokači. XI. Džamija H. Sulejmana Čokadžije za Beglukom. Jedilersko turbe. XII. Šejhi Bagdadin mesdžid. XIII. Mesdžid Ašik Memije. XIV. Timurhanova džamija u Berkuši. XV. Podor mesdžida Bostarića u Dželi. XVI. Hitri Sulejmanov mesdžid u Begovcu. XVII. H. Sejidov mesdžid u Huremuši. XVIII. Džamija Hadži Alije Sagra na Hridu. XIX. Hadži Timurhanov mesdžid u Čeljugovićima. XX. Česma i turbeta na Alifakovcu. XXI. Mufti Sulejmanova džamija. XXII. Vekilharčova (»hadžijska«) džamija pod Alifakovcem. XXIII. Medresa Abdulkerim ef. Šim zade Džumišića. XXIV. Seherćehajina ćuprija. XXV. Drvenija ćuprija. XXVI. Hadži Isatov mesdžid u Dugom Sokaku. XXVII. Mesdžid Hadži Davuda Halača za konakom. XXVIII. Jakubpašin mesdžid u Magudi. XXIX. Hadže zade Hadži Ahmedova džamija u Hrvatinu. XXX. Mesdžid Hadži Mehmeda Vlakovalije u Vlakovcima. XXXI. Džamija Hadži Sinana Kečedžije.

XXXII. Gazi Mehmedbegova džamija u Bistriku. XX'XIII. Mekteb Hadži Osmanbega Dženetića u Bistriku. XXXIV. Careva, Latinska ćuprija i Ćumurija. XXXV. Bakrbabina džamija na Atmejdanu. XXXVI. Ojandži zade Hadži Ibrahima mesdžid na Zelenom mejdanu. XXXVII. Čoban Hasan Vojvodina džamija na Čobaniji. XXXVIII. Abdulhalim agin mesdžid na Mutnom potoku. XXXIX. Hadži Turhanov mesdžid na Souk bunaru. XL. Hasan Pehlivanov mesdžid pod tekijom. XLI. Pešiman Hadži Husejnov mesdžid u Tabačnici. XLII. Skenderpašina tekija u Sarajevu. XLIII. Oruč Pehlivanov mesdžid u Čemaluši ulici na domak Gazine banje. XLIV. Hadži Ibrahima Odobaše mesdžid na Hisetima. XLIV. Ajaspašina džamija u Klkčijama, sada Franje Josipa ulica. XLVI. Tavil Hadži Mustafin mesdžid na Donjim Hisetima. XLVII. Šejh Magribina džamija u Magribiji. XLVIII. Dajanli Hadži Ibrahimov mesdžid na Gorici. XLIX. Kemalbegov mesdžid u Koševi. L. Hadži Idrisov mesdžid u Žabljaku [god. 1910]. LI. Hadim Ali pašina džamija na gornjim Hisetima. LII. Sahtijandži Hadže Mahmudov mesdžid u Sahtijanuši. LIII. Kalin Hadži Alina džamija u Franje Josipa ulici. LIV. Nesuh begova džamija, sadašnja vakufsko - mearifska centralna uprava. LV. Mesdžid Hadži Osmanov u Gornjim Tabacima. LVI. Ferhadbegova džamija u Ferhadiji ulici. LVII. Hadže Kemaludinova džamija na dnu Ferhadije ulice.

— KEMURA, SEJFUDIN FEHMIJA EF.: Javne muslimanske građevine u Sarajevu. Saray Bosnada ebniyei hayriyenin musaver tarihi. I. Careva džamija. Hunkar džamii šerifi. [Sa 17 slika u tekstu i 2 table]. — Glasnik Zemaljskog muzeja, XX/1908, str. 475—512.

— KONAK. Rušenje starog Dženetića konaka. — Sarajevski novi list, II/1942, br. 339 [19 VI], str. 5.

— KONAK. Nestaje staro Sarajevo ... Povodom rušenja Dženetića konaka. [S 1 slikom]. — Sarajevski novi list, II/1942, br. 340 [20 VI], str. 4.

— KOSANOVIĆ, SAVA: Nova srpskopravoslavna crkva u Sarajevu. [S 2 slike stare crkve.] — Bratstvo, IX/1933, br. 9, str. 128—132. [Čir.]

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Husrevbegova banja. — Spomenica Gazi Husrevbegove četiristagodišnjice, Sarajevo 1932, str. 70—72.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Bezistan i hanovi. [S 2 slike.] — Spomenica Gazi Husrevbegove četiristagodišnjice, Sarajevo 1932, str. 65—70.

Objekti Gazi Husrevbegova vakufa u Sarajevu.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Naši bezisteni. [Sa slikama i crtežima.] — Naše starine, II/1954, str. 233—244.

Pored ostalog, u zasebnim poglavljima podaci o Gazi Mehmedbegovu, Gazi Husrevbegovu i Rustempašinu (»Brusa«) bezistanu u Sarajevu. — Štampan i separat.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Sarajevske daire. Prilog izučavanju spomenika turske arhitekture u Bosni. [Sa 6 slika.] — Naše starine, I/1953, str. 163—166.

Štampan i separat.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Džamija i vakufnama Muslihudina Čekrekčije. [S 4 slike i 2 faksimila]. — Glasnik Vrhovnog starješinstva islamske vjerske zajednice, VI/1938, br. 1, str. 17—38.

Štampan i separat.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Džamija Hodže-Kemaludina u Sarajevu. [S 4 crteža.] — El-Hidaje, III/1939-1940, br. 12, str. 149—155.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Han Kolobara u Sarajevu. Povodom požara 29. XII. 1937. — Novi behar, XI/1937-1938, br. 13—16, str. 202—206.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Hanikah. [S 1 slikom.] — Novi behar, IV/1930-1931, br. 2—3, str. 35—37. — Spomenica Gazi Husrevbegove četiristagodišnjice, Sarajevo 1932, str. 57—59.

O Gazi Husrevbegovu hanikahu u Sarajevu.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Hatibi i imami Husrevbegove džamije. — Spomenica Gazi Husrevbegove četiristagodišnjice, Sarajevo 1932, str. 141—146.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Imaret i musafirhana. — Novi behar, IV/1930—1931, br. 2—3, str. 37. — Spomenica Gazi Husrevbegove četiristagodišnjice, Sarajevo 1932, str. 59—63.

Gazi Husrevbegove zadužbine u Sarajevu.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Morić han u Sarajevu. [S 3 slike]. — Arhitektura [Zagreb], V/1951, br. 9—12, str. 92—94.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Sahatkula i muvekithana. — Novi behar, IV/1930-1931, br. 2—3, tr. 37—38. — Spomenica Gazi Husrevbegove četiristagodišnjice, Sarajevo 1932, str. 63—64.

Objekti Gazi Husrevbegova vakufa u Sarajevu.

— KREŠEVLJAKOVIĆ, HAMDIJA: Turbeta i mezari oko Begove džamije. [S 3 slike.] — Spomenica Gazi Husrevbegove četiristagodišnjice, Sarajevo 1932, str. 38—41.

— KRISTIĆ, B.: Jedna inicijativa za korisnu upotrebu Brusa bezistana. [S 1 slikom.] — Oslobođenje, XI/1954, br. 2268 [12 I], str. 4.

O upotrebi bezistana za izložbeni prostor.

— M., VELJKO: Šeherćehajina ćuprija. — Jutarnji glas, I/1933, br. 6. [7 I], str. 8.

Povijest i narodna predaja.

— MAKSIMOVIĆ, MIRKO: Arheološke studije u staroj crkvi u Sarajevu. [S 2 slike.] — Narodno jedinstvo, ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za 1932 godinu, Godina treća, Sarajevo 1932, str. 363—365. [Ćir.]

— M[ARAKOVIĆ, DR.] M[ILAN]: Hoće li se rušiti Gaziler Turbesi? Progres Sarajeva i čuvanje starina. Jedno sporno pitanje. — Večenja pošta, X/1930, br. 2740 [31 VII], str. 5.

— [MARTIĆ, FRA GRGA]: O postanku crkve sv. Antuna Paduanskog u Sarajevu. (Iz ostavštine —.) — Serafinski perivoj, XIX/1905, br. 10, str. 303—307.

— MAZALIĆ, Đ[OKO]: Stara crkva u Sarajevu. Razmatranja o njezinoj arhitekturi i prošlosti. Od —. [S 9 crteža.] — Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja, LIV/1942, str. 241—269.

— MILOSAVLJEVIĆ, M. S.: Povodom »Zapisa« starog Sarajlije. Na sarajevskoj crkvi je radio i Andreja Damjanović Zografski. Njega i njegovu braću Hadži Makso Despić ne spominje. — Politika [Beograd], XXXVIII/1941, br. 11.787 [27 III], str. 9 [Ćir.]

— MIRALEM, E[DHEM]: Istina o »čudotvornom« Jediler turbetu. — Oslobođenje, X/1952, br. 1735 [18 V], str. 9.

— MULABDIĆ, EDHEM: U Haremu Begove džamije. — Novi behar, IV/1930—1931, br. 2—3, str. 28—29.

— OTVORENJE. Ponovo — stare džamije. — Novi behar, VII/1933—1934, br. 11—14, str. 202.

Otvorenje Havadže Kemaludinove džamije 15. XII 1933.

— POPRAVAK Ašik Memi džamije u Sarajevu. — Novi behar, VIII/1934-1935, br. 5—7, str. 113.

— POPRAVAK sarajevskih džamija. — Muslimanska svijest, I/1936, br. 19 [24 VI], str. 3.

Popravljanje džamija Šejh Ferah i Nebrdilo Hadži Ali.

— POSTANAK Begove džamije. — Jugoslavenski list, XII/1929, br. 265 [12 XI], str. 6.

— POSTANAK Careve, Latinske i Ćumurije ćuprije. — Večernja pošta, IX/1930, br. 2608 [22 II], str. 10.

— POTREBA opravka Careve džamije. — Osvit, I/1942, br. 16 [14 VI], str. 5.

— PROSLAVA četiristogodišnjice Gazi Husrevbegove džamije. — Novi behar, V/1931-1932, br. 21—22, str. 307.

— RUŠENJE džamija. — Novi behar, IX/1935—1936, br. 18, str. 256.

Rušenje džamije Mustafa-paše Skenderpašića 1 III 1936.

— SAHAT-KULA. Begova — u Sarajevu. Sat, koji pokazuje vrijeme »ala turka«. — Jugoslavenski list, XII/1929, br. 147 [23 VI], str. 9.

— SARAJEVO. El — pri Sarajevo. — Monda Kuriero, II/1931, br. 5, str. 2—3. [Esperanto.]

O Gazi Husrevbegovoj džamiji.

— SINAGOGA. Stara — sarajevska. — Jevrejski život, III/1926, br. 109 [11 VI], str. 3.

Prevod članka na španjolskom koji je izašao u časopisu »La Alborada«, god. 1901, br. 14 [19 IV].

— SKENDERIJA se srušila ... Tko je kriv za ovu muslimansku sramotu? — Muslimanska svijest, I/1936, br. 2 [11 III], str. 4.

O Skender-pašinoj džamiji u Sarajevu.

— ŠABANOVIĆ, HAZIM: Ko je osnovao sarajevsku Ferhadiju. — Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, N. S., IV/1953, str. 32—40.

— [ŠAHINOVIĆ EKREMOV, MUNIR]: Stara Hodža Kemaludinova džamija u Sarajevu bit će srušena na četiristagodišnjicu njenog opstanka, da se izgradi vakufski neboder. [Sa 1 slikom.] — Muslimanska svijest, V/1940, br. 76—77 [20 IV], str. 4.

— [ŠAHINOVIĆ,] EKREMOV, M[UNIR]: Kemaludinova džamija u Sarajevu i njene starine. — Jugoslavenski list, XVI/1933, br. 234 [22 IX], str. 6; br. 235 [23 IX], str. 6; br. 236 [24 IX], str. 4.

U povodu usvojenog predloga za popravak spomenika.

— TAŠLIHAN. Sarajevski —. Kroz hodnike starog Bezistana. — Veliki trgovački dvor u Sarajevu. — Tašlihan i Tašlihanci. — Jugoslavenski list, XII/1929, br. 161 [11 VII], str. 5.

— TRALJIĆ, M[USTAFA] SEID: Džamije i mesdžidi kojih je u Sarajevu nestalo. (Povjesni prilog). — Muslimanska svijest, I/1936, br. 17 [11 VI], str. 2—3, br. 18 [18 VI], str. 2; br. 19 [25 VI], str. 2; br. 20 [9 VII], str. 2.

— TRUHELKA, DR. KIRIL: Der Brussabesisten. — Bosnische Post, XXIX/1912, Nr. 80 [6 IV].

— TRUHELKA, DR. ĆIRO: Begova džamija. [S 8 slika.] — Spomenica Gazi Husrevbegove četiristagodišnjice, Sarajevo 1932, str. 30—38. [Ćir.].

Članak iz monografije o Gazi Husrevbegu u Glasniku Zem. muzeja, XXIV/1912.

— TRUHELKA, DR. ĆIRO: Gazi Husrevbeg i njegovo doba. [Sa slikama i crtežima.] — Glasnik Zemaljskog muzeja, XXIV/1912, sv. str. 91—234.

Štampan i separat. Podaci o objektima u Sarajevu.

— TRUHELKA, DR. ĆIRO: Sadrvan (vodoskok). [S 1 slikom.] — Spomenica Gazi Husrevbegove četiristagodišnjice, Sarajevo 1932, str. 42—43.

Šadrvan u dvorištu Gazi Husrevbegove džamije. Članak preštampan iz monografije o Gazi Husrevbegu iz Glasnika Zem. muzeja, XXIV/1912.

— UZUNIĆ, ESAD EF.: Nešto o gradu (kaštelu) sarajevskom. — Glasnik Zemaljskog muzeja, II/1890, knj. I, str. 113—114.

— VILENJAK [pseudonim]: Begova džamija u Sarajevu. — Novi Trebević, veliki srpski ilustrovani kalendar u Bosni i Hercegovini za prostu godinu 1893, God. II, Sarajevo, str. 122. [Ćir.]

Opis i narodna predaja uz sliku na str. 41.

— VOJARNA. Stara Filipovićeva i nova Franje Josipa I. — . — Nada, VIII/1902, br. 23, str. 321.

Uz slike na str. 320 i 321.

VIII

GROBLJA. GROBNA ARHITEKTURA. BISTE I SPOMEN-PLOČE

1. Groblja i pogrebi

— CARINA. Naše srpsko-pravoslavno groblje na Carini u Sarajevu. — Srpska riječ, XVIII/1922, br. 59 [21 III], str. 1—2; br. 60 [22 III], str. 1—2; br. 61 [23 III], str. 1—2. [Ćir.]

— ČEKREKČINICA. Čije je vlasništvo park Čekrekčinica? Spor između vakufske direkcije, povjerenstva i džematskog medžlisa. — Ostavke članova medžlisa i povjerenstva. — Kako će se upotrijebiti 8 mil. dinara, dobivenih od gradske općine. — Muslimanska svijest, III/1938, br. 41 [13 I], str. 3.

O velikom parku na kojem je bilo groblje Čekrekčinica.

— GROB. Čekrekčijin — . — Muslimanska svijest, III/1938, br. 50 [27 VII], str. 4.

O grobu velikog sarajevskog dobrotvora Hadži Muslihudina Čekrekčije u velikom parku [Čekrekčinici] u Sarajevu.

— GROBLJA. Naša muslimanska — i naš fizikat. — Hrvatska sloga, III/1921, br. 78 [9 IV], str. 3.

Članak protiv daljnjeg pokapanja u groblju u Bolničkoj ulici u blizini »Napretkova« konvikta.

— GROBLJE. Oko groblja i škole na Vratniku. — Muslimanska svijest, I/1936, br. 13 [21 V], str. 5.

— GROBLJE. Oko groblja i škole na Vratniku. — Muslimanska svijest, I/1936, br. 14, [22 V], str. 3.

— GROBLJE. Staro jevrejsko — u Sarajevu. — Nada, I/1895, br. 8, str. 158.

Uz sliku od Anke Lynker na str. 153.

— GROBLJE. Na starom groblju. — Novi istočnik, VI/1939, br. 6—7, str. 236. [Ćir.].

Ekshumacija starog srp.-prav. groblja na Vrbanji u Sarajevu.

— ISKOPAVANJE grobalja na Vratniku. — Muslimanska svijest, I/1936, br. 19 [25 VI], str. 3.

O toku radova i nalazima.

— MAESTRO, JAKOV: O sefardskom groblju u Sarajevu. [S 3 slike.] — Jevrejski glas, IX/1936, br. 43 [30 X], str. 2—4.

Najstariji sačuvani natpis iz sredine 17 vijeka.

— PARNICA o starom groblju u Sarajevu. — Vrhbosna, XXIX/1915, br. 5, str. 78.

Bilješka o završetku parnice 2 III 1914 između katoličke župe i pravoslavne crkvene općine u korist prve stranke.

— RADOVI u groblju na Vratniku. — Muslimanska svijest, I/1936, br. 18 [18 VI], str. 3.

Prekopavanje groblja na kojem će se graditi škola.

— SKARIĆ, VLAD[ISLAV]: Sarajevsko groblje na Carini. — Novi istočnik, VI/1939, br. 12, str. 381—384.

O starom kršćanskom groblju na Marijindvoru u Sarajevu u povodu ekshumacije.

— [ŠAHINOVIĆ] E[KREMOV, MUNIR]: Da li je u Sarajevu sahranjen Ibrahim paša Alajbegović. Jedan grob u parku Čekrkčinica, za kog se tvrdi da u njemu počiva znameniti turski povjesničar Pečevija. [S 1 slikom.] — Muslimanska svijest, III/1938, br. 47 [12 V], str. 3.

— [ŠAHINOVIĆ EKREMOV, MUNIR] ENES [t. j. Munir Šahinović Ekremov]: Prekopavanje grobalja na Vratniku. — Gradnja osnovne škole, redarstvene stanice i ambulante. — Stanovnici protiv prekopavanja grobalja. — Izaslanstva i prijedlozi. — Muslimanska svijest, I/1936, br. 8 [23 IV], str. 5.

— VAMIK [pseudonim]: Naša groblja. (Jedan prijedlog). — Behar, III/1902—1903, br. 14, str. 217.

Predlog da se uredi i uredno održava groblje na Bakijama.

— ZAPLATA, RUDOLF: Ekshumacija katoličkih grobova na Marijinom dvoru. — Jugoslavenski list, XXI/1939, br. 176 [28 VII], str. 5.

2. Grobna arhitektura i grobni spomenici

— DALE [pseudonim]: Veliko istorijsko slavlje u Boraku. Posvećenje zgrade »Ciduk Adin« na sarajevskom sefardskom groblju. — Narodna židovska svijest, I (VI)/1924, br. 27 [6 X], str. 4.

Posvećenje bilo 5 X 1924.

— [HADŽIJAHIĆ, MUHAMED] (Mhj) [t. j. Muhamed Hadžijahić]: Akcija za podizanje nadgrobnog spomenika hrv. pjesnikinji Umihani Čuvidinoj u Sarajevu. — Muslimanska svijest, I/1936, br. 3 [18 III], str. 7.

— -j-: Šta je s nadgrobnim spomenikom hrvatskoj pjesnikinji Umihani Čuvidinoj. Tko j'e Umihana Čuvidina? — Osvit, I/1942, br. 23 [2 VIII], str. 7.

— SVEČANOST na sefardskom groblju. — Židovska svijest, V/1923, br. 224 [1 VI], str. 5.

Svečanost pri dovršenju radova na regulaciji i ogradi groblja u maju 1923.

— [ŠAHINOVIĆ] EKR[EMOV, MUNIR]: Muslimanska groblja kao povijesni i kulturni spomenici. Apel na gradsku općinu i vakuf. — Muslimanska svijest, II/1937, br. 39 [27 X], str. 2.

3. Biste i spomen-ploče

— AKCIJA za podizanje spomenika pjesniku S. S. Kranjčeviću. Akademija o 70 godišnjici rođenja velikog hrvatskog pjesnika. — Jugoslavenski list, XVIII/1935, br. 68 [21 III], str. 6.

— BEŠLAGIĆ, ŠEFIK: Postavljanje bista istaknutim kulturnim radnicima u Sarajevu. Mišljenje jedne komisije stručnjaka. [S 1 situacionim planom.] — Oslobođenje, IX/1952, br. 1842 [20 IX], str. 4.

Pitanje mjesta, gdje će se postaviti biste.

— GRDIĆ, ŠĆEPAN: Spomenik Kralja Petra Oslobodioca u Sarajevu. — Prosveta, kalendar za god. 1939, Sarajevo, str. 44—46. [Ćir.].

O pripremama za podizanje spomenika. Model spomenika, rad zagrebačkog kipara Frana Kršinića. Slike spomenika na prvoj tabli umjetničkih priloga u kalendaru.

— KOMISIJA za pregled i ocjenu nacrta za javne spomenike. — Brazda, I/1948, br. 5, str. 496.

Komisija pri Ministarstvu prosvjete za pregled i ocjenu nacrta budućih javnih spomenika u Sarajevu.

— L.: Na Dan Republike u Sarajevu će se otkriti biste zaslužnim kulturnim radnicima. — Oslobođenje, IX/1952, br. 1893 [16 XI], str. 9.

— LISAC, IVICA: Fotografski snimci. Fotografski atelje —, Sarajevo. — Spomenica svečanog otkrivanja spomenika Nj. V. Blaženopočivšem Kralju Petru Velikom Oslobodiocu 11 XI 1923, Sarajevo 1923, str. 19—31.

Reprodukcija u bakrotisku 14 snimaka spomenika kralju Petru u krugu Radionice za opravku i pretres municije Art. radionice II arm. oblasti u Velešićima kod Sarajeva te osnivača i graditelja spomenika.

— MARKOVIĆ, MARKO: Postavljanje poprsja četvorice književnika i jednoga slikara na javnim mjestima u Sarajevu. — Život, I/1952, knj. I, sv. 3, str. 233—234.

Poprsja književnika S. S. Kranjčevića, Petra Kočića, Hasana Kikića i dra Jovana Kršića te slikara Daniela Ozme.

— MLADENOVIĆ, LJUBICA: Spomenik Gavrilu Principu i drugovima. — Život, II/1953, knj. II, sv. 9, str. 446—447.

Muzej Gavrila Principa na Obali.

— ODBOR: Historijat spomenika. — Spomenica svečanog otkrivanja spomenika Nj. V. Blaženopočivšem Kralju Petru Velikom Oslobodiocu 11 XI 1923, Sarajevo 1923, str. 6—9. [Ćir.].

Historijat gradnje spomenika kralju Petru u krugu Radionice za opravak i pretres municije Art. radionice II. arm. oblasti u Velešićima kod Sarajeva.

— OTKRIVANJE. Na svečan način izvršeno — bista Kranjčevića, Kočića, Kršića i Ozme. [S 1 slikom.] — Oslobođenje, IX/1952, br. 1906 [1 XII], str. 4.

Otkrivanje izvršeno 29 XI 1952.

— OTKRIVANJE. Svečano — spomenika. Velika patriotska manifestacija. — 10.000 ljudi prisustvuje svečanosti. — Večernja pošta, god. god. 1923, br. 707 [12 XI], str. 7.

Otkrivanje spomenika kralju Petru I. na 11 XI 1923 u Velešićima kod Sarajeva.

— OTKRIVANJE. Svečano — spomenploča na istoriskim mjestima u Sarajevu. — Oslobođenje, VII/1949, br. 860 [27 VII], str. 3.

— SPOMENICA svečanog otkrivanja spomenika Nj. V. Blaženopočivšem Kralju Petru Velikom Oslobodiocu 11 IX 1923. [Sa slikama.] Izdala Art. radionica II Arm. oblasti u Sarajevu 11 novembra 1923 god. Sarajevo 1923. Državna štamparija, 2°, str. 42 + 1 tabla [Ćir.]

Spomenik podignut 1922—1923 u krugu Radionice za opravak i pretres municije Art. radionice II Arm. oblasti u Velešićima kod Sarajeva. Bista rad Nikole Bodrožića. Sadržaj: I. Velikom Kralju Oslobodiocu u spomen. Historijat spomenika. Spisak upravnog, nadzornog, radnog osoblja Art. rad. II Arm. oblasti u Sarajevu — osnivači spomenika. Članci i prikazi o spomeniku Kralju Petru. II. Fotografski snimci. III. Priložnici. IV. Utvrđivanje programa svečanosti. Proglas i program svečanosti. Zaključak.

— SPOMENIK Jevrejima — palim borcima i žrtvama fašizma otkriće se u srijedu 10 septembra. [S 1 slikom.] — Oslobođenje, IX/1952, br. 1832 [8 IX], str. 4.

— ŽAKULA, ST., Kulišić K., Strajnić, Kosta, A. B.: Članci i prikazi o spomeniku Kralju Petru. — Spomenica svečanog otkrivanja spomenika Nj. V. Blaženopočivšem Kralju Velikom Oslobodiocu 11 XI 1923, str. 12—17. [Ćir.]

Četiri članka, potpisana svaki zasebno, nemaju naslova, već se redaju pod zajedničkim gornjim naslovom.

IX

ZAPISI, NATPISI I RUKOPISI. NUMIZMATIKA

— [DIZDAR, HAMID] Hd [t. j. Hamid Dizdar]: U Sarajevu je pronađeno originalno djelo velikog azerbejdžanskog pjesnika Nizamije. [S 4 slike.]. — Odjek, II/1948, br. 13 [april], str. 5.

Rukopis »Hamsa« u Osmana A. Sokolovića.

— DNEVNIK. Zanimljiv dokumenat iz starog Sarajeva. Pronađen dnevnik Fra Grge Martića. — Novi list, III/1943, br. 746 [15 X], str. 5.

Dnevnik o prilikama i događajima u Sarajevu prije Okupacije.

— HAGADA. Sarajevska —. — Jevrejski život, I/1924, br. 5 [24 IV], str. 1.

Prikaz bečkog izdanja Hagade.

— HANDŽIĆ, H[ADŽI] MEHMED: Dva važna izvora za historiju Bosne i Hercegovine za vrijeme osmanlijskog gospodstva. — Kalendar Gajret za 1939, str. 81—86.

O »Tarihi dijari Bosna« od Muvekita i »Kronici« Muhameda Enverije Kadića.

— KOSANOVIĆ, SAVA: Srbulje u sarajevskoj crkvi. — Šematizam pravoslavne mitropolije dabrobosanske za 1883 godinu.

Opis 8 knjiga.

— KOSANOVIĆ, SAVA: Srpske starine iz Bosne. — Glasnik Srpskog učenog društva, knj. 37, god. 1873, str. 179—188. [Ćir.].

Pisma srpsko-pravoslavne sarajevske opštine patrijarsima u Peći i dabrobosanskim mitropolitima iz druge polovine XVII vijeka.

— LEVI, DR. M[ORIC]: Jevrejski rukopisi u sarajevskom muzeju. [Sa 6 slika.] — Jevrejski glas, XIII/1940, str. 16—17 [22 IV], str. 5—6.

— MOMIROVIĆ, PETAR: Nekoliko neobjavljenih starih zapisa. [Cir.]. Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, N. S., IV—V/1949—1950, str. 417—421.

Tekstovi zapisa iz stare pravoslavne crkve u Sarajevu.

— MUJEZINOVIĆ, MEHMED: Turski natpisi u Sarajevu iz XVI vijeka. [S 13 faksimila.] — Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom, II/1951, str. 95—114.

Tekst i prevod 23 turska natpisa iz g. 1518—1597. Sadržaj: 1. Natpis na džamiji Mustajbega Skenderpašića (924—1518). 2. Natpis na džamiji Mehmed-bega Isabegovića (926—1519/20). 3. Natpis nad glavnim ulazom u Gazi Husrevbegovu džamiju 937—1530/31). 4. Natpis na Gazi Husrevbegovoj medresi (944—1537-38). 5. Natpis na Husrevbegovom turbetu (948—1941). 6. Natpis sa nadgrobnog spomenika imama Abdulah-efendije, sina Salihova (948—1541). 7. Natpis na nadgrobnom spomeniku braće Saliha i Abasa, sinova Muhamedovih (951—1544/45). 8. Natpis nad ulazom u turbe Murad-bega Tardića (952—1545). 9. Natpis na nadgrobnom spomeniku Hasana, sina Husejnova (955—1548/49). 10. Natpis na nadgrobnom spomeniku Turalije, sina Hamzina (959—1552). 11. Natpis na nadgrobnom spomeniku Kemalbega (961—1553/54). 12. Natpis na nadgrobnom spomeniku neke Nefise (962—1555). 13. Natpis na nadgrobnom spomeniku Abdulkerima, sina Hadži Sejdija (962—1555). 14. Natpis na nadgrobnom spomeniku Ferdane, kćerke Husejnove (962—1555). 15. Natpis nad ulazom u Buzadži Hadži Hasanovu džamiju (963—1555/56). 16. Natpis na nadgrobnom spomeniku Ibrahim-bega, sina Kemalbegova (964—1557). 17. Natpis nad ulazom u Ali-pašinu džamiju (968—1560/61). 18. Natpis na Ferhadiji džamiji (969—1561/62). 19. Natpis sa kisoska na Abi Hajatu (985—1577/78). 20. Natpis na nadgrobnom spomeniku Esme, kćerke Mustafine (991—1583/84). 21. Natpis na džamiji Hadže zade (995—1586/87), 22. Natpis na Hadži Osmanovom mesdžidu (1000—1592). 23. Natpis na nadgrobnom spomeniku Hasana, sina Ahmedova (1005—1597).

— MUJEZINOVIĆ, MEHMED: Nekoliko nevjerodostojnih turskih natpisa u Sarajevu. [S 5 slika.] — Naše starine, II/1954, str. 217—220.

Sadržaj: 1. Natpis na nadgrobnom spomeniku Haseći Have. 2. Natpisi na nišanima Ajni-dedeta i Šemsi-dedeta. 3. Natpis nad ulazom u Jakub-pašin mesdžid.

— MÜLER, DAV[ID] HEINR[ICH] und Julius v. Schlosser: Die Haggadah von Sarajevo. Eine spanisch-jüdische Bilderhandschrift des Mittelalters. Von —. Nebst einem Anhange von Prof. Dr. D. Kaufmann. Wien Hölder, 1898. 4°. Tafelbilider. 35 tabla.

Prikaz u Nadi, V/1899, br. 1, str. 14.

— SERGEJEVSKIJ, DIMITRIJE: Numizmatičke beleške. Napisao —. Kleine numismatische Beitrage. Von Demetrius Sergejevski. — Glasnik muzeja, XLIV/1938, sv. II, str. 23—30. [Ćir.].

Na str. 23 i 24 o nalazima rimskog novca na području Sarajeva i okoline: god. 1929 pri kopanju temelja Berze rada, god. 1931 pri kopanju temelja Srednje tehničke škole i na Gornjem Stupu [Sarajevsko polje].

— ŠIK, LAVOSLAV: Zašto skrivamo sarajevsku Hagadu? [S 1 slikom.] — Jevrejski glas, IV/1931, br. 14—15 [1 IV], str. 2—3.

— TRUHELKA, DR. ĆIRO: Zanimljiv turski novac kovan u Sarajevu. [S 2 slike.] — Glasnik Zemaljskog muzeja, I/1889, knj. 1, str. 57—59.

— TRUHELKA, DR. KIRIL: Eine türkische, in Sarajevo geprägte Münze. [S 1 slikom.] Wissenschaftliche Mrttheilungen aus Bosnienund der Hercegovina [Wien], 11/1894, str. 350—351.

Prevod članka iz Glasnika Zemaljskog muzeja, I/1889.

ING. VIKTOR RŽEHAK

ŠATOR-PLANINA I PROBLEMI NJENE ZAŠTITE

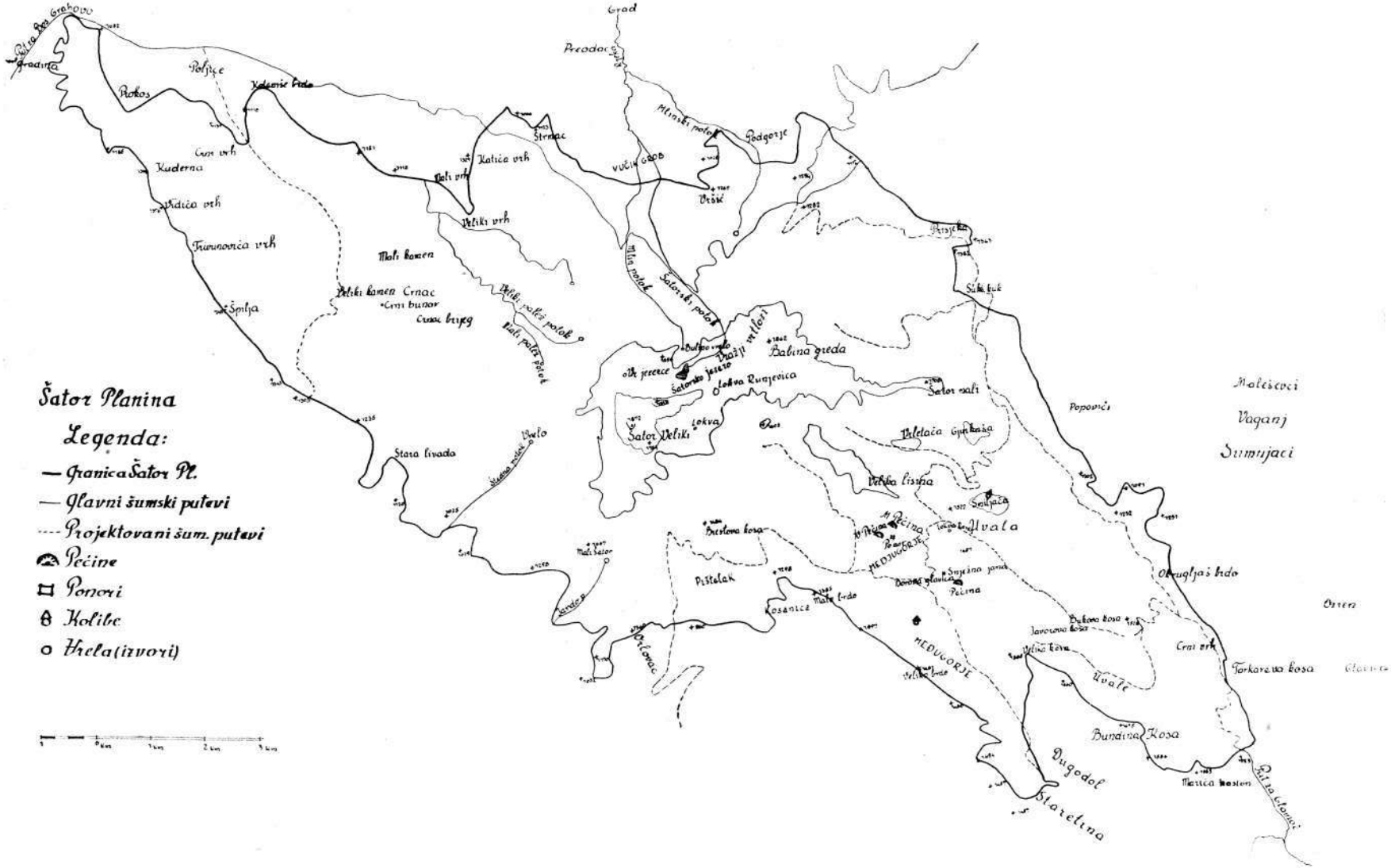
Zaštita prirode i prirodnih rijetkosti u svijetu i kod nas nastoji ne samo da sačuva prirodne objekte naučne i estetske vrijednosti, nego se taj rad zaštite proširuje na zaštitu prirodnih bogastava (proizvodnih snaga). Prema tome, zaštita prirode može se smatrati kao racionalan odnos čovjeka prema prirodi, da bi se prema mogućnostima uz iskorišćavanje prirodnih bogatstava, maksimalno sačuvale prirodne ljepote i rijetkosti.

Medu planinama zapadne Bosne Šator-Planina zauzima posebno mjesto ne samo zbog mnogih svojih prirodnih ljepota i rijetkosti kojima obiluje, nego i zbog svog položaja, specifične vegetacije, šumsko-gospodarskih prilika, ekonomskih odnosa i drugih osobina. Veoma udaljena od svih komunikacija i naselja, ova naša planina još je nepoznata većem broju posjetilaca te je dosad uglavnom sačuvala svoj prvobitni izgled. Nije bilo jačih gospodarskih zahvata, kao ni uništenja i oštećenja pojedinih predjela i objekata, pa Šator-Planina pretstavlja pravu riznicu raznih prirodnih fenomena u živoj prirodi. Šator-Planina, s obzirom na svoje veliko prirodno bogatstvo u drvetu, pretstavlja u ekonomskom pogledu znatan izvor sirovina za našu privredu. S obzirom da će se u najskorije vrijeme početi s iskorišćavanjem drveta u Šator-Planini, čime će se umnogom poremetiti prirodni uslovi razvića, nameće se potreba što racionalnijeg korišćenja prirodnog bogatstva, kako uopće ne bi došlo do uništenja prirodnih rijetkosti u pojedinim predjelima i objektima. Potrebno je samo iskorišćavanje tako podesiti da se maksimalno sačuvaju prirodne značajke i rijetkosti na ovoj planini. Ova naša planina pretstavlja ogromno blago u prirodi, te je od osobite važnosti ne samo za privredu nego ona ima ogroman kulturno-historijski, zdravstveni i estetski značaj za cijelu zajednicu kao objekat duševnog i tjelesnog odmora radnog čovjeka.

U daljem izlaganju nastojaću da iznesem glavne osobine i odlike, problematiku zaštite prirodnih rijetkosti, kao i mogućnosti usklađivanja eventualnog budućeg iskorišćavanja prirodnih bogatstava sa zaštitnim principima na ovoj planini.

Pogled sa Smiljače prema Javorovoj Kosi, u pozadini se vidi vrh Malog Šatora. Fotoslužba Zavoda

Šator Planina
Legenda:
— Granica Šator Pl.
— Glavni šumski putevi
---- Projektovani šum. putevi
Pećine
Ponori
Kolibe
Vrela (izvori)
Grad
Predor
Mlinski potok
Podgorje
Vučiji dol
Štrpac
Katića vrh
Veliki vrh
Mali vrh
Kuderna
Katića vrh
Trnovnica vrh
Špilja
Mali kamen
Veliki kamen
Crni bunar
Crni brijeg
Veliki vrelski potok
Mali vrelski potok
Stara livada
Vrelo
Mali šator
Veliki šator
Šatorsko jezero
Mlin potok
Šatorski potok
Babina greda
Lokva Runjevica
Lokva
Vrelo
Vrelaća
Velika lisina
Pećina
Uvala
Medvuđa jama
Pećina
Bukova kosa
Pištelak
Kosanica
Medvuđe
Javorova kosa
Bukova kosa
Crni vrh
Uvale
Torkarova kosa
Bunarina kosa
Dugodol
Starelina
Maleševci
Vaganj
Šumnjaci
Popovići
Okruglja bida
Oreen
Ošlja Glamija

GEOGRAFSKI POLOŽAJ, GEOMORFOLOŠKA SLIKA I GEOLOŠKA GRADA ŠATOR-PLANINE

Šator-planina leži na sjeverozapadu od Glamoča u udaljenosti cca 30 kilometara a na jugoistoku od Bosanskog Grahova u udaljenosti od cca 40 kilometara. Prema Cvijiću ova planina je dobila ime zbog svog piramidalnog oblika, a i zbog bjeline krečnjačkih krševa. Proteže se između 44°5'44" i 44°13'36" sjeverne geografske širine i 34°7'23" i 34°23'53" istočne geografske dužine po Feru. Pravac pružanja je paralelan s ostalim planinama Dinarskog sistema, odnosno sa obalom Jadranskog Mora od sjeverozapada prema jugoistoku. U odnosu na susjedne planine, Šator se nalazi južno od Jadovnik-Planine na koju se veže kod Tičeva a sjeverozapadno od Staretine Golije na koju se nadovezuje kod Bunduše (Bundina kosa). Sa zapada je Šator ograničen Bosansko-Grahovskim i Livanjskim poljem, sa istoka Glamočkim poljem. Od ovih polja najveće je Livanjsko sa površinom od 280 km^2.

Prema Cvijiću, između Skopljanske Kotline (dolina rijeke Vrbasa) i Dinare izdvajaju se tri glavna karsna bila i to:

I. Bilo Raduše (1956 m) između Skopljanske Kotline i Kupreškog, Vrbovskog i Ravnog Polja. U njemu su glavne planine Stožer (1758 m) i Plazenica (1766 m).

II. Bilo Vitoroga (1907 m) između prethodnog niza od polja i Glamočkog sa Duvnom i Rakitnim na jugu, te su glavne planine: Vran (2074 m), Ljubuša (1800 m), Cincar (2006 m), Malovan (1826 m), Crna Gora (1650 m) i Crvljivica (1960 m).

III. Bilo Šatora je između prethodnog niza i polja: Grahova, Pašića i Livanjskog sa Buškim Blatom. U njemu su glavne planine: Tušnica (1700 m), Golija (1890 m), Čatrnja (1634 m), Staretina (1490 m), Šator (1870 m) i Vijenac (1540 m). Bilo Šatora je uže od Vitoroškog i skoro u sredini se diže jedan glavni kršan greben s oštrim vrhovima, vrlo strmim i golim stranama kojima se spušta u Livanjsko polje; blaža je glamočka strana, sastavljena od trijaskog pješčara, krečnjaka i dolomita.

Cvijić ubraja Šator-Planinu u primorsko područje (zapadnobosanska vapnena visoravan) zajedno sa planinama Cincarom, Vitorogom, Radušom, Osječenicom, Klekovačom, Grmečom, Prenjom, Veležom i još nekim.

Po građi i po površinskom obliku Šator-Planina je najtipičniji odjeljak Dinarskih planina; nju umnogom pretstavlja tipični dinarski krš, često sa pustim, golim i bezvodnim predjelima, te se uveliko vide gromade i litice krečnjačkih slojeva.

Ispod najvišeg vrha Velikog Šatora (1827 m) leži poznato Šatorsko Jezero glečarskog porijekla. Pored Velikog Šatora ističu se Babina Greda (1862 m), Mali Šator (1768) i Velika Lisina (1701 m).

Geološka, geografska i geomorfološka istraživanja vršili su na Šatoru Cvijić, Borivoje Milojević i drugi ispitujući sastav, položaj i građu ove planine. Do 1890 godine vjerovalo se da na Balkanskom Poluostrvu nema tragova glečera, pa, prema tome, ni na Šator-Planini. Te godine pronađeni su cirkovi na nekim našim planinama kao znaci starih lednika. Godine 1896 Cvijić je pronašao morene na Rilo-Planini u Bugarskoj, a godine 1897 pronašao je, među ostalim planinama, glacijalne tragove i na Šator-Planini. Šatorsko Jezero zagađeno je ovim morenama, koje su sastavljene od gline, prožete pijeskom i oblucima. Glečerski tragovi na Šatoru poznati su iz rada Alfreda Grunda. On je utvrdio da su na toj planini postojala četiri cirka i tri kratka dolinska glečera.

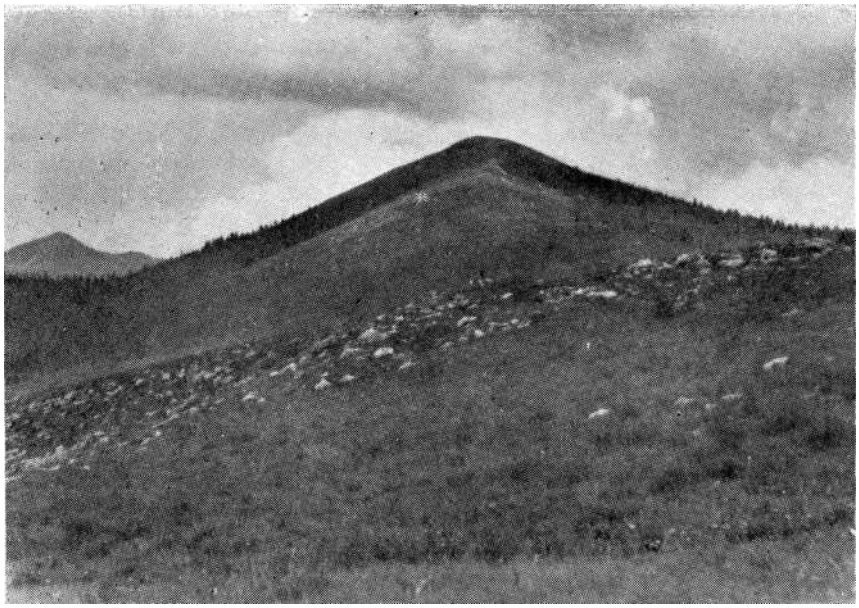
Prema B. Milojeviću, značajna su ona tri cirka odakle su prolazili kratki dolinski glečeri, i to:

Na sjeveroistočnom kraju Šatora je veliki cirk, a sjeverozapadno ispod cirka su morenski bedemi. Od njih nastaje dolina Šatorskog Potoka sa strmim koritom. Na izlazu ove doline je Preodačko polje, gde je velika glacijalna plavina.

Jugozapadno od Šatora je cirk Šatorskog Jezera. Jugoistočni, dolomitski okvir cirka izbrazdan je jarugama, u dnu kojih su na obali jezera stalożene kupe od nanosa. Južno od jezera ima uglačanih krečnjačkih blokova. Jezerski bazen je u dolomitu, a nivo jezera je na apsolutnoj visini od 1488 metara. Oblik jezera je potpuno nepravilan.

U udaljenosti od cca 500 metara od jezera nalazi se Bulino Vrelo od kojeg nastaje Mlin Potok, koji se više Preodca spaja sa Šatorskim Potokom, a ovaj Šatorski Potok niže Preodca spaja se sa Mlinskim Potokom odakle teče dalje kao izvorišni krak rijeke Unca. Kako se vidi, rijeka Unac je u direktnoj vezi sa Šator-Planinom, jer najveći dio vode prima sa obronka ove planine. Kod Drvarske zavale Unac ulazi u klanac i dalje teče kroz veoma romantične klisure i doline do Martin-Broda, gdje uvire u Unu. Unac protiče kroz kanjonsku dolinu od Župe do blizu Martin-Broda u dužini od blizu 20 km. Najveća dubina ove kanjonske doline iznosi preko 400 m. Ovaj kanjon potsjeca na tipske kanjone Pive i Tare i na cijeloj dužini je dublji od 350 m.

Pred Očijevskim Lukama Unac ponire, te se pojavljuje docnije kao snažno vrelo udno klanca kao takozvani Crni Izvor, na oko 2 km uzvodno od Martin-Broda. Ovaj izvor pretstavlja vanrednu ljepotu i interesantnost za čitavo područje. On daje ljeti najveću količinu vode Uncu, koji u gornjem dijelu ljeti nekada i presuši. U Martin-Bro-

Pogled na Veliku Lisinu sa Međugorja, u pozadini se vidi vrh Velikog Šatora. Fotoslužba Zavoda

du nalaze se poznati slapovi na Uni sa jezerima na velikim naslagama sedre.

Na podnožju sjevernih strmih visova Velikog Šatora postoje tri vrela, koja se zovu Jezerce i koja tvore potok Mali Palež, koji također dolazi sa sjevernih obronaka Velikog Šatora. Poslije toka od pola kilometra izgube se ove vode u ponoru koji leži u jednoj visokoj ravni.

Jugozapadno od cirka Šatorskog Jezera leži treći cirk; to je bazen dug, u pravcu sjeveroistoka ka jugozapadu, oko 200 metara, a širok oko 100 metara. Sjeverozapadno je usječena dolina, koja vodi u polje Malo Tičevo.

Jugozapadno od Jezera su dva izvora u dolomitu, koji ističu za jedan metar u visini iznad jezera i grade potočić dug oko 6 metara. Sjeveroistočno od jezera nastaje dolina Mlinskog Potoka, izvorišnog kraka rijeke Unca.

U horizotalnom pogledu Šator je najduži od mjesta zvanog Ružića Draga kod Tičeva do Marića Naslona kod Staretine u dužini od 26 km, a najširi je u centralnom dijelu između Peulja i Rora u širini od 11 km. Najniža tačka je 920 m i nalazi se u Preodcu.

U sjevernom dijelu Šatora nalazi se dosta izvorske vode, ali ni nje nije dovoljno za vrijeme ljeta, a južni dio planine potpuno je bez izvora. Bliže sela Rore na ivici šume nalazi se Rorsko Vrelo, koje je kaptirano. Postoji Crni Bunar na Crncu, vrelo potoka Štedre, te bezimeno vrelo u

Prašumsko područje u Smiljevačkoj Uvali. Fotoslužba Zavoda

šumi kod Borovog Polja. Šatorski Potok i Rijeka imaju dovoljno vode preko cijele godine, a svi ostali potoci imaju vode samo za vrijeme otapanja snijega i većih kiša, dok u ljetnoj sezoni presuše (Štedra Potok, Mali i Veliki Palež i Mlinski Potok). U Južnom dijelu Šatora nalazi se vode u podzemnim sniježnicama za koje znaju okolni stanovnici. Postoji lokva Runjavica na planinskom pašnjaku između Velikog Šatora i Babine Grede, zatim Rovanj Lokva u Međugorju.

GRANICE I PRILAZI ŠATOR-PLANINI

Današnja granica Šator-Planine, prema najnovijim radovima na terenu, polazi od zapada od krajnje tačke izgrađene ceste Bos. Grahovo-Ružića Draga na kotu 1082, odakle skreće na Prokos, lomeći se dolazi na Poljice pored kote 1131 i 1118 i dolazi na Kateniše brdo. Od ovog mjesta granica ide na istok pored kote 1151, 1118 pored Malog Vrha do Velikog Vrha, odakle skreće pored kota 1327, 1066 i 1123 na Strmac. Od Strmca se obara pored Vučina groba do Vršića, kota 1269, i pored kote 1028 izlazi na Mlinski Potok. Od Mlinskog Potoka se lomi pored kota 1294, 1282 i 1112 do Prisjeke i pored kota 1343, 1382 izbija na Suhi Kuk. Od Suhog Kuka obara se jugoistoku do kote 1202, zatim, lomeći se pored kota 1252, 1091 i 1251, izbija na Okrugljaš brdo. Odatle pored Crnog Vrha, Tartareve Kose, pored kota 1223, 1563 i 1586 skreće u pravcu juga do Bundine Kose, ide pored kota 1661, 1585, skreće na jug pored kote 1437, te dalje na zapad pored kota 1457, 1454, 1450 dolazi na Veliko Brdo, kota 1481, Međugorje 1497 i Malo Brdo, kota 1385. Od Malog Brda pored kote 1293 obara se prema jugu i pored kota 960, 1360, 1052, 1170 izbija na Jardo Potok. Dalje, prema zapadu više Malog Šatora i kota 1298, 1029, 1025 i 1121 dolazi na Staru Livadu. Od Stare Livade granica ide na sjeverozapad pored kota 1235, 1303, 1343 i izbija na Špilju, kota 1457, Trivunovića Vrh, Nidića Vrh i Kuderu, kota 1304. Pored kote 1185 i Gradine ponovo izbija na početak puta Bos. Grahovo - Ružića Draga.

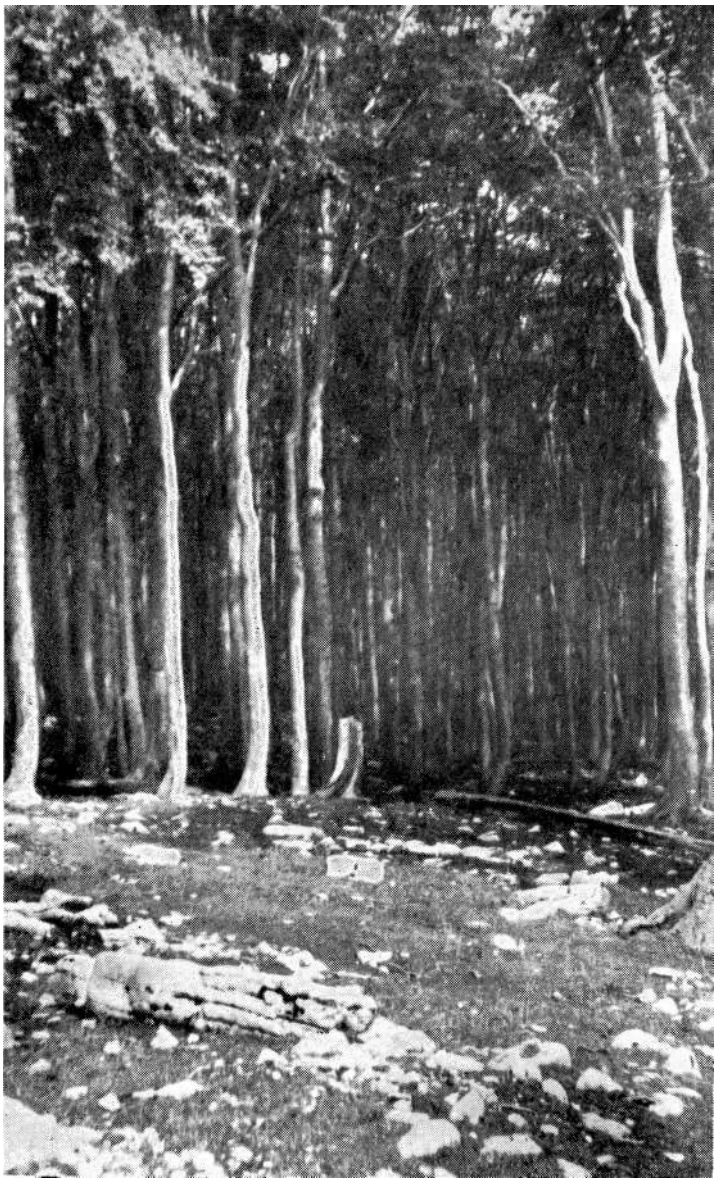
Postoji nekoliko prirodnih prilaza Šator-Planini i svaki prilaz ima nešto specifično, što će posjetioce oduševiti. Jasno je da se uvijek biraju najugodniji i najprivlačniji putevi s okolinom, jer se oko odmara na pojedinim prirodnim ljepotama. Smatram da je najprivlačniji prilaz Šatoru iz sela Popovići, a s obzirom da na Šatoru nema zgrada ni mogućnosti smještaja, ovaj se put i najviše koristi. Put vodi iz sela najprije preko livada i jednog potoka, te se ubrzo dođe povrh drage, zvane Ploča, koja se već nalazi u prvim predjelima Šatora sa šikarastim oblicima vegetacije. Malo poslije dolazi se već u visoke šume kroz područje Suhog Kuka i Dolova. Na prve planinske livade dolazi se u područje zvano Smiljača, odakle je prekrasan pogled na okolne vrhove i krajeve specijalno na mali Šator, Vijenac i Vrletaču, kao i na Javorovu, Bukovu i Međugorsku Kosu. Sa Smiljače put vodi kroz prašumsko područje Smiljačke i Međugorske Uvale do prvih livada i pašnjaka u Međugorju, na koje se odmah nadovezuje Borovo Polje. Od mnogih izrazitijih vrhova u polju naročito je poznat vrh Borova Glavica, odakle je vanredan pogled na najvažnije vrhove Šator-planine, a to su: Veliki Šator, Babina Greda, Velika Lisina, Mali Šator, Međugorska, Javorova i Bundina Kosa (narod je zove Bunduša). Od Borove Kose put vodi preko livada i pašnjaka Borovog Polja i Međugorja, zatim vijencem Šatora do Runjavice i preko jednog grebena dođe se napokon do Šatorskog Jezera, koje se smatra centralnim područjem planine. Pogled sa jezera na okolne vrhove Velikog Šatora i Babine Grede veoma je impresivan, a naročito na t. zv. Vražje Vrtloge, dijelove klisure više samog jezera koji pripadaju Babinoj: Gredi.

Zasada je, bez sumnje, najlakši prilaz Šatoru iz Glamoča, i to najprije kamionskom cestom preko Glamočkog Polja i Halapića, pa kroz jedan dio šume Staretine Golije, kada se dođe već do prvih područja šume Šatora. Od ovog mjesta put vodi kroz naročito interesantna prašumska područja Dugog Dola do Borovog Polja, gdje zasada ima jedna baraka za smještaj radnika i odavde dalje do samog jezera.

Vrlo je značajan i interesantan put, ali nešto duži od prethodnih, onaj što vodi iz Martin-Broda jednim dijelom dolinom rijeke Unca, a zatim većim dijelom povrh kanjona ove rijeke. U tom području su najljepši krajevi sa mnoštvom prirodnih fenomena, te se dođe do Preodca sa sjevera kroz blagu padinu Šatora i gustu šumu četinara do samog jezera. Veoma je interesantan put od Bos. Grahova preko Tičeva na Crnac, pa potokom Veliki Palež, odnosno rubom šume više potoka na Bulino Vrelo i na samo jezero.

Na cesti Bosansko Grahovo—Livno nalazi se selo Grkovci, odakle se isto tako ide na Šator. Zapravo, polazi se od šumskog rasadnika na selo Gornje Peulje, zatim potokom Štedra, padinama Velikog i Malog Šatora kroz bukovu i jelovu šumu; idući tako izbija se na Crnac i dalje na jezero.

Svaki od ovih puteva ima svojih intersantnosti i zanimljivosti; sa svih istaknutijih tačaka pružaju se široki vidici na sve okolne predjele i planine.

Pretplaninska zona bukve više Mulinog vrela.
Fotoslužba Zavoda

ŠUMSKO-GOSPODARSKE PRILIKE

Prvi radovi na premjeru šuma u Šator-Planini izvršeni su 1879 godine, dakle, godinu dana nakon ulaska Austrije u Bosnu. Ove je radove izvodio šumarski savjetnik Ritter von Guttenberg. On među ostalim navodi da je jelova šuma na Šatoru neosporno jedna od najljepših i najbolje sačuvanih šuma u Bosni. Sa Šatorom je bila obuhvaćena i planina Jadovnik, pa je ukupna površina iznosila 12.000 ha sa 3,600.000 m^3 tehničkog i ogrevnog drveta. U daljem se radu bavi pitanjem eventualnog izvoza drveta iz Šatora preko Glamoča, Livna, zatim Bos, Novog i Knina.

Međutim, prvi operat uređenja šuma na Šatoru u užem smislu bez Prokosa izradio je 1900 godine H. Brettschneider, ovlašćeni civilni inženjer iz Beča. Područje Šatora bilo je razdijeljeno u šumarskom pogledu na 66 odjeljenja, a ovaj plan je važio za 10 godina.

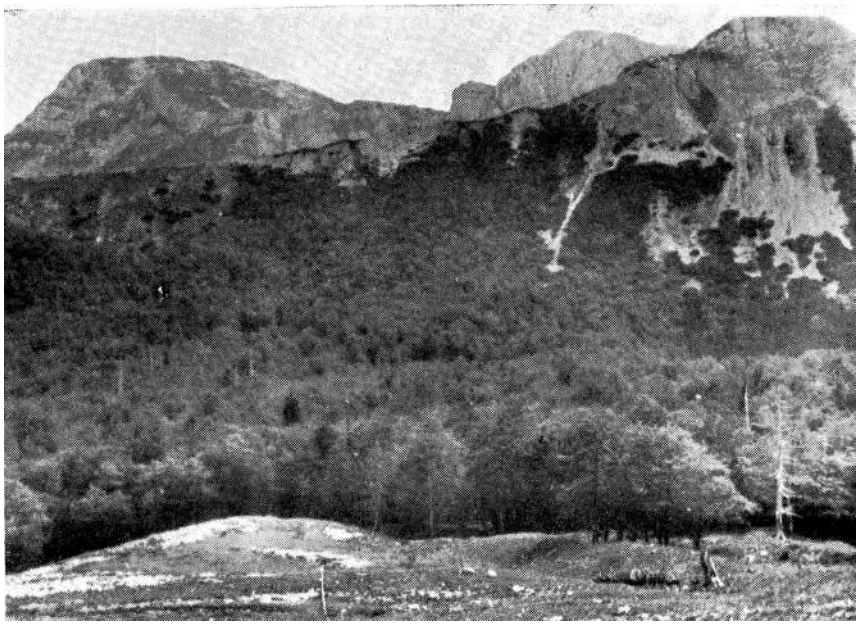
Prvi elaborat za uređenje šuma za Šator-Planinu dovršen je 1939 godine, po kome je ovo područje kao gospodarska jedinica podijeljeno na 3 slivna područja: bosansko-grahovsko, glamočko i područje Unca, sa ukupno 100 odjeljenja. Naročito su bila razrađena pitanja snabdjevanja okolnih sela drvetom; to su, u prvom redu, sela Tičevo, Preodac, Crnac, Glavice, Popovići, Rore, zatim Maleševići, Marinkovci, Peulje, Nuglašica, Sumnjaci i Vaganj.

Projektantsko preduzeće »Šumaprojekt« iz Sarajeva izradilo je 1953 godine Program otvaranja šumskog područja Šator. Iste te godine započela je na ovom području redovita eksploatacija drvnih masa. Prema ovom planu Šator je podijeljen na dva eksploataciono-gravitaciona područja s 10 slivova i 100 šumskih odjela. Područja su Bos. Grahovo i Glamočko Polje, a slivovi su Unac, Palež, Prokos, Štedra Potok, Brestova Kosa, Međugorje-Dugi Do, Javorova Kosa-Bundina Kosa, Lisina-Mali Šator, Šatorak-Bukova-Tartareva Kosa i Mala Planina-Kopaonica.

Površina Šator-Planine iznosi ukupno 10.559.25 ha, i to 9.622.75 ha pod šumom, a 936.50 ha zauzimaju razne planinske livade, pašnjaci, vrtače, ponori i goli krš. Prema ovom planu trebalo bi posjeći znatne drvne mase u narednim godinama, te bi to bio veliki doprinos našoj zajednici iz Šator-Planine.

Prema najnovijoj raspodjeli naših šumskih područja i planina, postoji kod nas sedam ekonomskih cjelina u koje su svrstane sve naše šume. Šator pripada prvoj cjelini, takozvanoj bihaćkoj oblasti, u bosanskograhovskom privrednom području. Predviđa se osnivanje šumskog gazdinstva u Livnu, koje bi imalo pod svojom upravom Šator-Planinu, među ostalim šumskim područjima, te će se donijeti propisi o najracionalnijem iskorištavanju drveta nakon završetka svih radova premjera na Šatoru, koji su još u toku.

U svim našim planinama poklanja se u posljednje vrijeme veoma velika pažnja lovu kao važnoj grani privrede. Iako se stanje divljači u Šator-Planini popravilo, životni su uvjeti na ovoj planini smetnja da se razvijaju i žive različite vrste životinjskog svijeta. Pomanjkanje dovoljne količine vode u najšumovitijim predjelima ove planine ne dopušta razvitak i opstanak mnogobrojnih vrsta faune. Od zaštićene dlakave divljači ima srna i zečeva, a od pernate tetrebova gluhana; od nezaštićene dlakave divljači ima lisica, kuna zlatica, kuna bjelica, vjeverica i puhova. Od zvjeradi ima vukova.

Veliki Šator sa klekovinom bora u podnožju. Fotoslužba Zavoda

VEGETACIJA NA ŠATORU I OKOLINI

Botanička istraživanja na Šatoru vršili su i naši i strani istraživači, pa imamo dosta podataka o flori ove naše planine. Odmah se mora napomenuti da su osnovne i glavne šumske vrste na Šatoru: jela, smrča i bukva. Šator ima značajke vegetacije ostalih Dinarskih planina, pa se sa visinskim razlikama mijenja slika vegetacije. Na vlažnim predjelima kod Bastasia na podnožju Šator-Planine nalaze se vrbe (Salix alba), johe (Alnus glutinosa) i bijeli jasen (Fraxinus excelsior). Na visini od 750 metara nalazi se cer (Quercus cerris), hrast medunac (Quercus lanuginosa), crni grab (Ostria Carpinifolia), grabić (Carpinus orientalis), crni jasen (Fraxinus ornus), klen (Acer campestre) i dr.

Na Šatoru je pronađen runolist (Leontopodium alpinus), i to na sjevernoj strani Velikog i Malog Šatora i Babine Grede. Ovaj krasni srebrenobijeli cvijet uspijeva na visokim planinama, pa ga zovu biljka planinka. Ranije je smatrano da raste samo na visokim Alpama, Karpatima i nekim drugim visokim planinama, međutim i kod nas je nađen prvi put 1886 godine. U 1933 godini navodi se i Šator-Planina kao nalazište runolista, pored mnogih drugih naših planina.

Veoma su značajna floristička istraživanja vegetacije sa Šatora koju je odredio Bek, te je on o tome napisao niz članaka u Glasniku Zemaljskog muzeja. Više partije ove planine bogate su klekovinom bora (Pinus mughus), a naročito sjeverozapadne padine Velikog i Malog Šatora kao i Babine Grede. Nažalost, ovaj naš bor veoma je stradao od šumskih požara u 1947 godini, kada su čitave sastojine ispod Malog Šatora do temelja izgorjele.

Među mnogim vrstama flore koje Bek navodi za Šator, ja ću ovdje pomenuti nekoliko, od kojih su neke važne kao veoma rijetke: Thesium alpinum, Thesium Parnassi Polygonum viviparum, Cerastium grandiflorum, C. arifolius, Heliosparma piusillum, Cardamine savensis, Linum capitatum, Sedum cepaea i druge.

Specijalna istraživanja flore alga vršio je na Šatoru Protić. On navodi preko 90 vrsta alga koje je pronašao u jezeru, okolnim potocima i jamama. Ovdje bih naveo samo neke, koje karakterišu Šator i njegovu okolinu: Hildebrantia rivularis, Chantransia chalybea, Lemanea fluviatilis, Chara foetida, Ulotrix zonata, Microspora floccosa, Conferva bonbycina, Cladophora fracta, Closterium striolatum, Cosmarium granatum, Cymbella lanceolata, Navicula nobilis, Synedra ulna, Nostoc muscorum (nova vrsta), Lyngbya lateritia, Batrachospernum moniliforme i druge.

Na Šatoru je nađena jedna istočnoalpska biljka koja uspijeva na kršu krečnjačkih planinskih rudina, a veoma je rijetka u jugoistočnoj Evropi. To je Ranunculus hybridus (R. pthora) koju je pronašao Handel Mazzetti.

Isto tako na Šatoru je našao jednu rijetku vrstu Bucalović, a opisao ju je i otkrio kao novu vrstu Karlo Maly, te je ova biljka dobila naziv Ranunculus bosniacus K. Maly.

U 1955 godini vršili su fitocenološka istraživanja na Šatoru dr. Fukarek i ing. Stefanović, te se iz njihove još nedovršene vegetacijske karte vidi slijedeće: Osnovne zajednice su: sastojine bukve i jele, sastojina smrče se javlja u posebnim zajed-

nicama na području vrtača i u mrazištima, ali i dosta obilno u sastojinama bukve i jele. Zajednice bijelog bora ima nešto više u području Preodca i u području potoka Štedre, zatim u Dugom Dolu i nešto kod Tičeva. U slivu potoka Štedre ima osim bijelog i nešto crnog bora. U pojasu više sela Grkovca nalazi se bijeli grab (Carpinus orijentalis) i crni grab (Ostria carpinifolia). Bukva se spušta dosta nisko. Klekovina bora (Pinus mughus) spušta se do jezera (1488 m), a na pašnjacima, gde je klekovina potisnuta, javlja se omelika (Genista radiata). Sjeveroistočne strane padine Šatora najvećim dijelom su šikare graba i klena, manje javora i jasena.

ŠATORSKO JEZERO

Najznačajniji objekat prirodnih ljepota na Šatoru je, bez ikakve sumnje, Šatorsko Jezero, po kome je ova naša planina najviše i poznata. Mjerenja najveće dužine jezera razlikuju se od mjerenja koja sam ja izvršio u avgustu 1955 godine. Ranije najveća dužina jezera od sjeveroistoka prema jugozapadu iznosila je 300 metara, a 1955 godine 337 m. Isto tako ranije izmjerene najveće širine na jugozapadnom dijelu iznosile su 100 i 120 m., a 1955 god. 127 m. U godini 1955 bilo je veoma mnogo kiše, te je vjerovatno godina bila s maksimalno vode u jezeru u to doba godine. Prema ranijim mjerenjima, najveća dubina jezera je 8, a prema drugim samo 5 metara, međutim u najnovije vrijeme nije vršeno mjerenje dubine jezera.

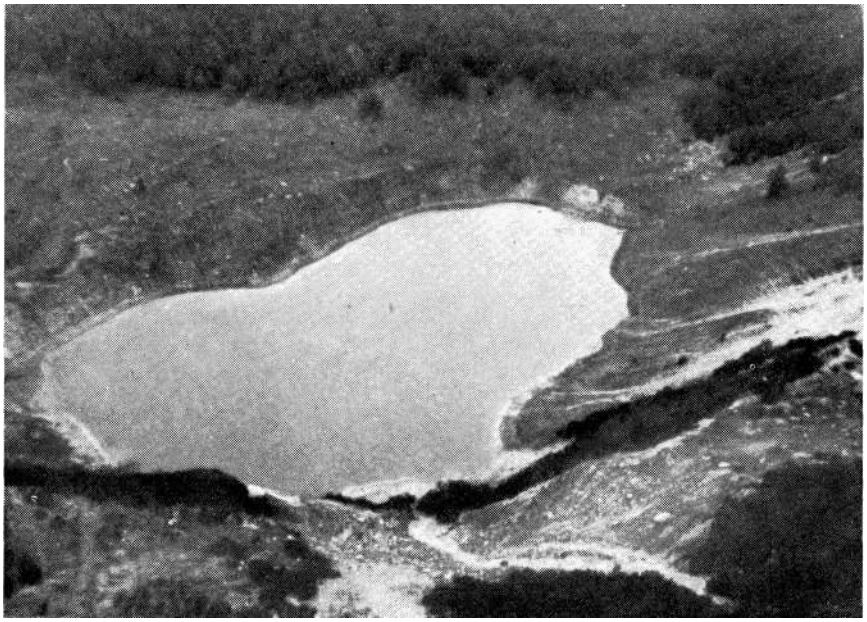
Najveći broj posjetilaca ove planine uglavnom je došao samo do jezera, a drugi dijelovi planine su im ostajali nepoznati. Zato je i razumljivo da je najveći broj istraživača osobitu pažnju posvetio ispitivanju flore i faune samog jezera i njegovih osobina. Međutim, najveće i najznačajnije je radove na ispitivanju svih odlika jezera isvršio Protić. Veoma su značajna i istraživanja Borivoja Milojevića. Ovo jezero ima sve odlike naših planinskih jezera, ali je s obzirom na svoj položaj, svoju okolinu i veličinu, jedno od najljepših naših planinskih jezera. Prema Protiću, dno jezera pokrivaju vodene biljke vrste Potamogeton, što daje vodi ugasito-zelenu boju s velikom providnošću do 4 metra, te se dno u čitavom jezeru vidi, osim u najdubljim dijelovima. Jezero leži na znatnoj nadmorskoj visini, te je zimi, od decembra do kraja aprila, zaleđeno. Na krečnjačkoj obali jezera nalaze se biljne zajednice vrste Festucetum pungentis, a podvodne biljke uzdižu se do površine vode i stvaraju čitavu podjezersku šumu.

U mulju sa dna jezera nađene su bacilariaceje Synedra ulna, Cyclotella meneghinina, Cymbella Cymbiformis i druge.

Od kičmenjaka nalaze se u jezeru vodozemci žaba (Rana fusca) i vodeni gušter (Triton alpestris) u velikom mnoštvu.

Mikroskopskih i polumikroskopskih životinja ima sljedećih: Rhizopoda (Difflugia globulosa), Ciliata (Frontonia lurida), Rotatoria (Philodonia roseola), Copepoda (vrste Cyclopsa) Cladocerae (Sida crystallina) i dr.

Od mikrofitnog planktona koji je karakterističan za Šatorsko Jezero nalazi se među ostalim: Schyzophyceae (Chroococcus limneticus), Flagelatae (Dindryon cylindricum), Dinoflagellatae (Ceratium cornutum), Bacillariaceae (Cumbella alpina),

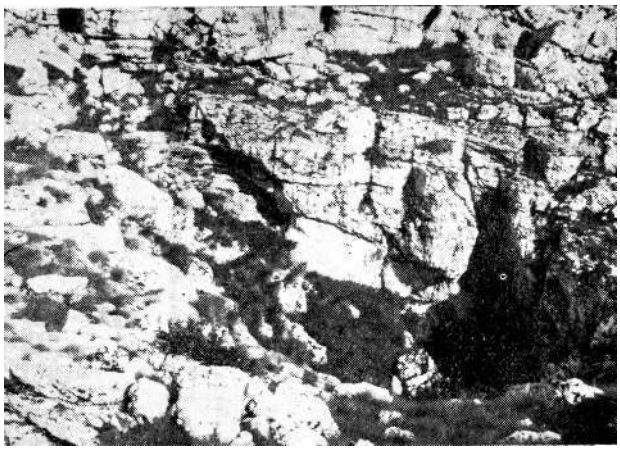

Šatorsko jezero sa klekovinom bora u podnožju. Fotoslužba Zavoda

Conjugatae (Cosmarium botrytis), Zygnemataceae (Zygnema stellinum), Chlorophyceae (Pediastrum boryanum).

Od Zooplanktona ima među ostalim: Ciliata (Trichodinia pediculus), Rotatoria (Anurea cochlearis), Crustacea Cladocerae (Daphnia hyalina), Copepoda (Cyclops strenuus) Amphipoda (Gamarus pulex).

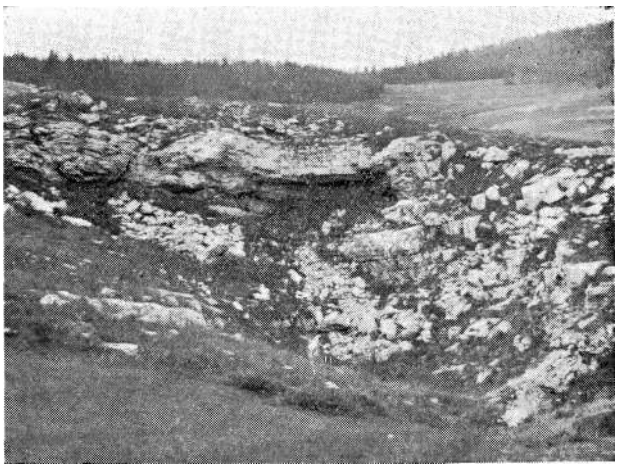
Jezero je opkoljeno sa sjeverne, istočne i južne strane padinama i vrhovima Velikog i Malog Šatora i Babine Grede, te se vanredno impresivne klisure dižu od samog jezera sa visinskom razlikom od preko 400 metara. Naročitu sliku pružaju takozvani Vražji Vrtlovi na Babinoj Gredi. Sve su ove padine obrasle klekovinom bora, a, kako je ranije napomenuto, na sjevernim ekspozicijama nalazi se runolist. Sve to povećava interesantnost čitavog područja.

Ulaz u Međugorsku pećinu sa nadsvodom od tipičnih paralelnih krečnjačkih slojeva. Fotoslužba Zavoda

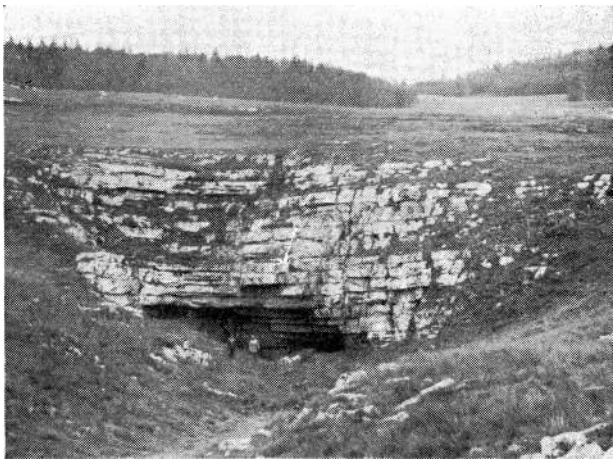
OSTALE PRIRODNE LJEPOTE ŠATOR-PLANINE

Sa vrha Velikog Šatora prekrasni su vidici na sve okolne planine i vrhove. Tako se na sjeveru vide planine: Klekovača, Lunjevača, Javor i Srnetica. Prema zapadu se vidi Dinara; na jugu se vidi dio Livanjskog Polja, a na istoku, preko Glamočkog Polja, vide se Slovini sa Hrbljinama, Vitorozima i Cincarom. Isto tako je sa Velikog Šatora vanredan pogled na sve planinske pašnjake i livade Muđugorja i Borovog Polja, bogatih vrtačama, ponorima, kotlinama, uvalama i drugim fenomenima krša.

Jedna od mnogobrojnih vrtača u Međugorju. Fotoslužba Zavoda

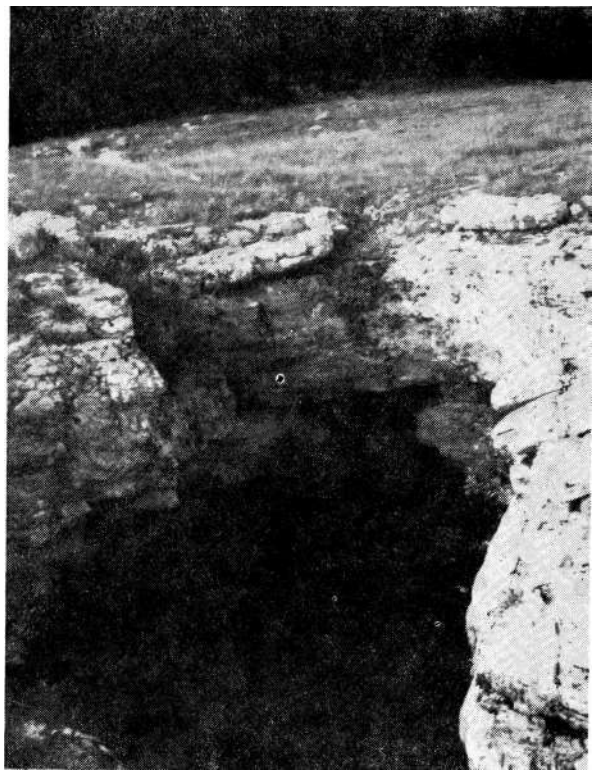
Međugorje i Borovo Polje pretstavljaju tip karsne zatvorene kotline, na kojoj su izraziti mnogi brežuljci od jurskih krečnjaka sa paralelno poredanim slojevima krečnjaka prema jugoistoku. Prema Cvijiću, ova su polja nastala salomima velikih pećinskih tavana, dok su vrtače, kojih ima veoma mnogo, u većini slučajeva erozioni oblici i veoma mali broj je nastao salomom pećina. Jedna od rjetkih pećina, koja je preostala nakon slijeganja i saloma u Međugorju jeste takozvana Međugorska Pećina s tipičnim paralelnim slojevima krečnjaka i s velikom vrtačom pred samom pećinom. U ovu pećinu ulazi se sa istoka pa se najprije dolazi u veoma široki nadsvod, koji je isturen oko 15 metara, a širok je oko 30 m. U samu pećinu se može ući u dužini od 8 m; na lijevoj strani nalazi se manja prostorija dužine 5 m, a širine 3 m. Visina je oko 6 m i prostor se sužava prema vrhu u obliku nepravilnog tornja. Proces lomljenja i otkidanja kamena i dalje se nastavlja, pa se vidi u okolini mnoštvo izlomljenog krečnjaka nepravilnog oblika. U nadsvodu pećine vide se dva otvora, koji sada služe kao gnijezda golubova; isto tako u unutrašnjosti pećine postoje otvori, koji bi, bez sumnje, odveli u podzemne, još neispitane dijelove pećine.

Velika Vrtača sa ulazom u Pećinu u Borovu Polju. Fotoslužba Zavoda

Ulaz u pećinu u Borovom Polju sa paralelnim krečnjačkim slojevima, Fotoslužba Zavoda

Bezdan u Borovom Polju nastao slomom krečnjačkih slojeva. Fotoslužba Zavoda

U udaljenosti od cca 300 m. nalazi se veoma interesantna Mala Pećina u Međugorju. Vidi se jedan veći otvor, ali je pristup nemoguć bez naročite opreme. Nikakva speleološka istraživanja nisu dosada vršena u ovim pećinama. Na istočnom dijelu Međugorskog Polja u udaljenosti od cca 700 m od ovih pećina nalazi se jedna veća uvala s otvorom u jedan ponor. Otvor se nalazi cca 30 m niže od oboda uvale; na istočnoj strani nalazi se jedna okomita stijena sa paralelno poređanim slojevima krečnjaka.

Samo Borovo Polje koje se nastavlja u pravcu istoka na Međugorje kudikamo je bogatije raznim fenomenima krša, pećinama, ponorima, vrtačama i uvalama. U centralnom dijelu Borovog Polja nalazi se jedna veća uvala; na sjevernoj strani ulazi se u još neispitanu pećinu, u koju je pristup isto tako nemoguć bez naročite opreme. Obod uvale je oblika nepravilnog trokuta, dužine oko 10 m; sama uvala je duboka oko 8 m.

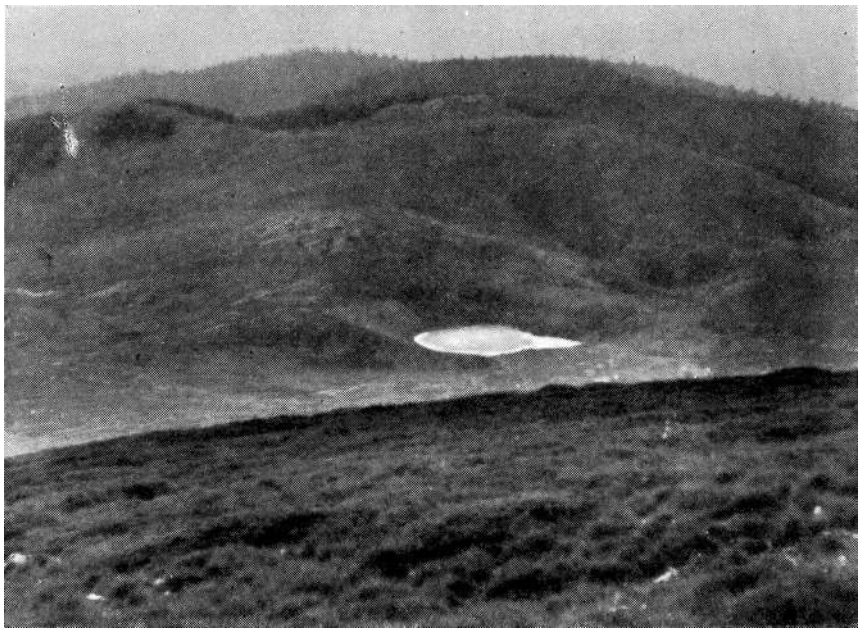
Bez sumnje je najinteresantniji prirodni fenomen u ovom dijelu veliki ponor, Bezdan, kojem se može približiti s južne strane preko jedne uvale sa veoma bogatom vegetacijom zeljastog bilja. Ponor je vjerovatno dubok 30 i više metara, a pored njega su potpuno okomite stijene krečnjaka.

S okolnih livada se u ovaj ponor slijeva mnogo vode za vrijeme velikih kiša. Voda odlazi nepoznatim kanalima i bez ikakvog zadržavanja. Otvor ponora je toliko velik da može primiti svu vodu.

U polju se nalazi veliki broj vrtača kao posljedice slijeganja krečnjačkih slojeva, od kojih su neke veoma izrazite i većinom sa stranama veoma bogatim vegetacijom.

Posebno mjesto zauzimaju snježnice; to su često veoma duboke jame, u kojima se snijeg zadržava skoro preko cijele godine. Za vrijeme velikih suša vade okolni stanovnici, koji dolaze na ova polja radi poljoprivrednih radova, često snijeg iz ovih snježnica, tope ga te vodu upotrebljavaju najviše za napajanje stoke.

U istočnom dijelu Šator-Planine nalazi se još prašumskih područja sa glavnim vrstama: jelom, bukvom i smrčom; u ovim predjelima nije još dosada vršena nikakva sječa ni bilo kakva eksploatacija. Ovi predjeli spadaju u najinteresantnije, a specijalno u turističkom smislu pretstavljaju najimpresivnije dijelove Šatora, naročito zbog svoje ljepote i divljine. Ovakvih područja naročito ima u Dugom Dolu, gdje su pojedina stabla u promjeru debela blizu 2 metra, vrlo su visoka, pravi šumski orijaši. Gusti sklop ovih gorostasnih stabala pruža mogućnost razvitka posebnoj flori i fauni, koje u ovim prašumama imaju najbolju zaštitu.

Velika Lokva na Runjavici sa okolnim vrhovima. Fotoslužba Zavoda

PROBLEMI ZAŠTITE

Šatorsko Jezero je dosada potpuno sačuvano u svoj svojoj prirodnoj ljepoti i dosada nije bilo nikakvih zahvata koji bi poremetili prirodne uslove razvića živog svijeta u jezeru i okolini. Kako je poznato, u jezeru nema riba. Ranije su neki istraživači jezera predlagali da bi bilo veoma korisno za našu privredu da se u sva ovakva planinska jezera naseli odgovarajuća vrsta riba, pa i u ovo Šatorsko Jezero. Tom prilikom je naglašavano da hrane ima dovoljno u jezeru za ishranu riba, ali bi bilo potrebno posredovanje čovjeka da se riba nastani odnosno da se unesu određene vrste. Navodno, ni nadmorska visina jezera ne bi bila uzrok što u jezeru nema riba, jer u Alpama ima jezera s većom nadmorskom visinom, a u njima ima riba, premda su duže zaleđena nego naše Jezero. Potrebno je ovo pitanje raspraviti sa stanovišta zaštite prirode i prirodnih rijetkosti. Danas je jezero još uvijek nedovoljno ispitano i proučeno, a naročito biljni i životinjski svijet u njemu. Nije isključeno da će se u daljem radu naići na neke endemne vrste flore i faune, koje je neophodno potrebno, u prvom redu u interesu nauke sačuvati, a zatim, kao prirodne rijetkosti, staviti pod zaštitu.

Unošenjem riba u Šatorsko Jezero povećala bi se korist od njega, ukoliko bi ribe mogle opstati, ali je na svaki način potrebno uskladiti ekonomska pitanja sa zaštitom prirode, odnosno potrebno je sačuvati prirodne rijetkosti. Nauci je svejedno da 11 je neka životinjska vrsta korisna ili štetna čovjeku, odnosno ne mora biti ni jedno ni drugo, važno je naučno značenje te vrste. Cilj zoološke zaštite prirode je očuvanje životinjskog svijeta i njegovih životnih zajednica, ukoliko je to spojivo sa ljudskim kulturnim radom. Na svaki način je jasno da bi unesene ribe uništile neke sadašnje stanovnike jezera, čime bi se poremetili prirodni uslovi razvića. Posljedica bi bila oboljenje jezera, pa bi ono izgubilo svoje odlike ljepote i rijetkosti. Drugo je pitanje da li bi ribe i uspijevale u jezeru, jer pastrmke traže hladne vode, ali tekuće, a ne stajaće kao u jezeru. Druge vrste riba ne bi podnijele zaleđivanje jezera, odnosno tako niske temperature.

Osnovni princip hidrološke zaštite prirode i prirodnih rijetkosti je da se osigura dovoljna količina zdrave vode u pojedinim jezerima, vodotocima, slapovima, jer, pored svjetla i toplote, voda igra sa supstancama, koje su u njoj rastavljene (hranljive soli, kisik i dr.) najvažniju ulogu u životu bilja i životinja. Na svaki način je jasno da sadašnja količina vode u Šatorskom Jezeru ne bi bila dovoljna za sadašnje stanovnike u njemu i eventualno nove, koji bi pridošli. Unošenjem riba u jezero izvršili bismo floristično i faunistično onečišćavanje jezera. Prema tome, ako želimo u jezeru provoditi hidrološke zakone zaštite prirode, moramo održavati uslove za zdrav režim voda i, prema tome, sačuvati neke hidrološke rijetkosti, kojima prijeti opasnost potpunog istrebljenja.

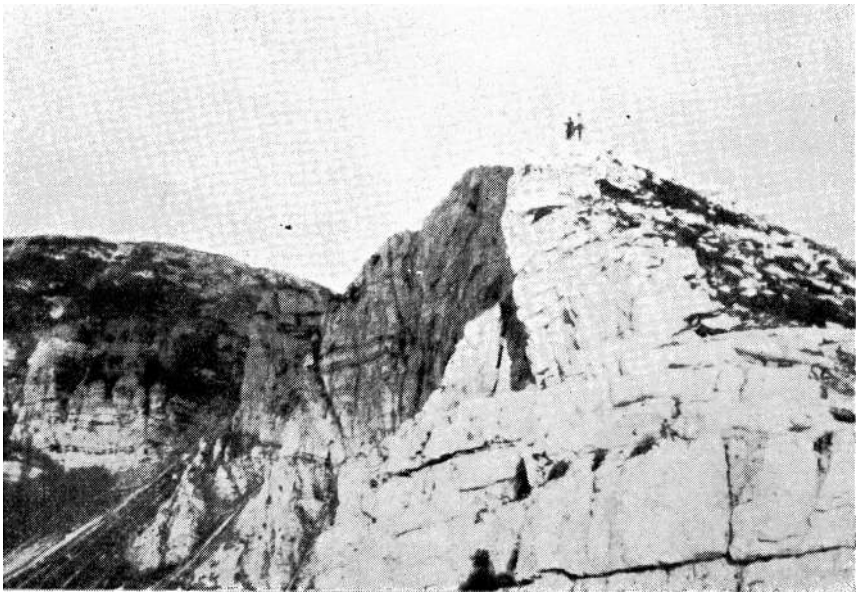
Zbog svega toga ne bi se smjeli dozvoliti bilo kakvi zahvati u jezeru od strane čovjeka; potrebno je sav život u njemu prepustiti i dalje prirodnom djelovanju.

Okolni vrhovi Malog i Velikog Šatora i Babine Grede sa svojim klisurama, veoma slikovitim geološkim formacijama i sa specifičnom vegetacijom, vanredno pojačavaju ljepotu i interesantnost čitavog područja, odnosno čine jedan prirodni okvir jezeru. Sva okolna vrela, izvori potoka, livade i pašnjaci su sastavni dio jezera i čine s njim jednu nerazdvojnu cjelinu.

Međutim, baš u ovom području postoje veoma važni problemi zaštite, koje je potrebno hitno riješiti. Kako je ranije naglašeno, više jezera dolazi ogroman broj ovaca koje su velika opasnost za svo rijetko bilje u okolini, a naročito za područja gdje je požar uništio klekovinu bora. U okolnim partijama terena ostalo je nešto stabala ovog bora, odakle se vrši prirodno naplođavanje sjemenom površina na kojima je požar uništio šumu. Te nagorjele površine pružaju s preostalim stabalcima izvjesnu zaštitu mladim biljkama bora, koje se tu pojavljuju. Mnogobrojne ovce, koje dolaze na pašu u ova područja, pasući i gazeći biljke, pričinjavaju znatne štete, odnosno sprečavaju svaku regeneraciju mladih biljaka. Potrebno je zbog toga u ovakvim područjima zabraniti svaku pašu. Ovo neće biti teško provesti i zbog toga, što i Zakon o šumama zabranjuje svaku pašu na površinama uništenim požarom, te se ovakve šume proglašavaju strogo zaštitnim. Osim toga stočari već niz godina izlaze na ovu planinu neovlašteno i koriste pašnjake za ispašu većinom trgovačke stoke na koju bi morali plaćati mnogo veći iznos pašarine.

Velika opasnost prijeti i runolistu na svim njegovim staništima oko samog jezera. Ne samo da mnogi planinari (upravo svaki koji dođe na planinu smatra za najveće zadovoljstvo da ubere po nekoliko ovih cvjetova), nego i mnogi čobani i prolaznici često uništavaju veliku količinu runolista. Nedavno je jedan radnik koji je radio na Šatoru s jednom sekcijom Zavoda za uređenje šuma donio punu vreću runolista, vjerujući da će biti pohvaljen ili možda i nagrađen za to. Nije ni slutio da je izvršio pravo pljačkanje i uništavanje prirode, za što bi trebalo da bude kažnjen. Otvaranjem Šatora ove će se opasnosti za runolist povećati, te bi on mogao biti potpuno uništen, ukoliko se ne bi preduzele mjere najstrožije zaštite.

Šator-Planina sa svojim šumama, kako je već ranije naglašeno, pretstavlja u ekonomskom pogledu veoma važan izvor sirovina za našu privredu. Eksploatacija ovog šumskog bogatstva počeće uskoro, te će se izgraditi putevi, ceste, žičare, razne zgrade i ostali objekti za rad u šumi. Ne može biti nikakve sumnje da su ovi ekonomski momenti itekako važni, jer je sasvim razumljivo da se šumsko bogatstvo ne može pustiti da propada, nego ga treba racionalno iskoriščavati. Čitav ovaj rad na iskorišćavanju šuma uništiće ili u znatnoj mjeri oštetiti mnoge prirodne fenomene i rijetkosti, a naročito u šumi će se osnovna slika potpuno promijeniti i nestaće preduslova za dalji prirodni razvitak šumske zajednice. Da bi se, ipak, sačuvao prirodni razvitak, nesmetan od bilo kakvog uticaja i zahvata čovjeka bar u jednom dijelu, nameće se potreba izdvajanja i stavljanja pod zaštitu jednog prašumskog rezervata, koji se odlikuje množinom raznog drveća, uopće specifičnom vegetacijom, a obiluje vanrednim prirodnim ljepotama. Ovaj rezervat bi u prvom redu služio kao objekat za studij šumskoj nauci, botanici i biljnoj geografiji, a u drugom redu kao poticaj, duševna okrepa i pouka ljubiteljima prirode, turistima, umjetnicima, planinarima i svim drugim posjetiocima. Ovakav rezervat može se ubuduće sačuvati u prirodnom stanju samo tako ako se ubuduće potpuno isključi svaki ljudski

Vrh Velikog Šatora.
Foto ing. V. Stefanović

zahvat u njemu. U prvom redu u ovom šumskom rezervatu bi bila isključena svaka sječa i iskorišćavanje šuma. Isto tako se mora u rezervatu strogo zabraniti svim prolaznicima da zasjecaju stabla, da ma što urezuju u koru stabla, da krešu grane ili da vrše ma kakve radnje, koje bi i najmanje mijenjale izgled prašumskog područja. Iz ovog rezervata ne bi se moglo vršiti iskorišćavanje nikakvih sporednih šumskih proizvoda kao, napr., sakupljanje listinca za stoku, paša u šumi, sabiranje gljiva, kupina, jagoda kao i svih ostalih divljih plodova i ljekovitog bilja, te vršenje bilo kakvog lova. Bilo kakva logorovanja u rezervatu ili u njegovoj blizini treba potpuno zabraniti. Ovaj rezervat bi se na terenu vidno označio postavljanjem tabli, bojenjem mednih znakova, prosijecanjem i ostalim znacima za jasno razlikovanje kod ostalog dijela šume. Površina ovog rezervata bila bi otprilike jedno odjeljenje od 80—100 ha sa zaštitnim pojasom od 20 metara. Smatram da bi ovo prašumsko područje trebalo u prvom redu izdvojiti u Dugom Dolu ili eventualno u Međugorskoj Uvali.

Kako je ranije naglašeno, u Međugorju i Borovom Polju kao i oko samog jezera postoji mnoštvo vrtača, pećina, ponora i ostalih kraških fenomena i objekata raznih geoloških oblika i formacija. Dosada na ovim objektima nisu vršena nikakva ispitivanja. Nameće se potreba da se od ovih objekata najznačajniji svakako zaštite i sačuvaju i od uništenja, a i od eventualnog oštećenja. Planirani putevi će neke ovakve objekte svakako uništiti, jer se ne će moći naći neko drugo tehničko rješenje pri gradnji. Na svaki način biće potrebno ponovo prostudirati plan izgradnje puteva i drugih komunikacija za ovo područje, kako bi se pojedini objekti prirodnih rijetkosti što više sačuvali.

Napokon, nešto bih napomenuo ovdje o građenju raznih objekata, zgrada za stanovanje, smještaji i ostalo za posjetioce Šator-Planine. Prema principima zaštite prirode danas se u svijetu smatra da je sve izgradnje potrebno podesiti ambijentu okoline, da se ne narušava veličina prirode i njenih stvaranja. Potrebno je birati tipove arhitekture koji će odgovarati prirodnom izgledu predjela i okoline. Ovako izrađeni objekti mogu imati sav potreban komfor za smještaj, ali ne smiju nikako svojom ogromnošću, izgledom i ostalim da umanje vrijednost okolne prirode i prirodnih ljepota. Prema tome, eventualne izgradnje na Šatoru ne bi smjele biti blizu samoga jezera, nego negdje oko Bulinog Vrela ispod zone pretplaninske šume bukve. Jasno je, da ovi turistički objekti ne bi smjeli biti neke velebne zgrade prema najnovijim dostignućima građevinske djelatnosti, nego zgrade koje bi sa okolnom šumom ili vodama činile jedan prirodni sklad i harmoniju. Baš sa pomenutog mjesta pruža se prekrasan pogled na jezero i sve okolne vrhove.

ZAKLJUČAK

Šator-Planina sa svim svojim prirodnim ljepotama i rijetkostima zauzima jedno sasvim specifično mjesto u problematici zaštite. Kako smo iz prednjeg vidjeli, izgradnjom raznih objekata za iskorišćavanje šuma, odnosno otvaranjem ove planine, pojaviće se brojni problemi, koje će trebati riješiti sporazumno, na obostrano zadovoljstvo. Zaštita prirodnih rijetkosti svakako će podnijeti znatne žrtve, ali je zato potrebno učiniti maksimalne napore da se što više prirodnih rijetkosti sačuva. Biće potrebno da se i zaštita na Šatoru podesi prema datim prilikama. U jednom dijelu, a to je Šatorsko Jezero sa svom bližom okolinom i buduće prašumsko područje koje će se izdvojiti, biče strogi rezervati, takozvana zakloništa prirode, gde se neće smjeti vršiti nikakvi zahvati koji bi poremetili djelovanje prirodnih faktora. Sva eventualna izgradnja oko jezera mora se prilagoditi okolnim predjelima. U prašumskom području ne može se voditi nikakvo gospodarenje, a ono će služiti za turizam i za razna šumarska istraživanja. Ostale objekte prirodnih rijetkosti potrebno je staviti pod specijalnu zaštitu, s tim da se preduzmu određene mjere za njihovu trajnu zaštitu i sprečavanje svih uništenja i oštećenja. Ovdje dolaze u obzir u prvom redu svi objekti u Međugorju i Borovom Polju, kao pećine, ponori i dr., zatim razni izvori, potoci, rijetke vrste vegitacije i dr.

Da bi se uspješno proveli izneseni zadaci na području zaštite, potrebno je obrazovati jednu komisiju u koju bi ušli pretstavnici Biološkog, Šumarskog i Ribarskog instituta, Turističkog, Planinarskog i Lovačkog saveza, Glavne uprave za Šumarstvo, Narodnog odbora sreza Livno, Narodnog odbora općine Glamoč i Bos. Grahovo i pretstavnik Zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH. Zadatak bi ove komisije bio da se u prvom redu propiše pravilnik o upravljanju, odnosno da se odredi kome će se predati pojedini objekti na upravu. Zatim bi bilo potrebno izraditi osnovu za sve eventualne gradnje na Šatoru u smislu zaštitnih principa u određenom periodu vremena. Potrebno je odmah propisati i sve potrebne mjere za zaštitu u prvom redu ugroženih objekata, regulisati pitanje paše, eventualne sječe u blizini strogih rezervata i riješiti sva druga pitanja, kao postavljanje čuvara, markiranja puteva, pojedinih prilaza i dr.

Kako je već naprijed naglašeno, mnogi su istraživači vršili razna proučavanja na ovoj našoj planini, ali je ostalo još veoma mnogo objekata i predjela neispitano i nepoznato. I ubuduće će mnogi naši stručnjaci i naučni radnici posjećivati Šator-Planinu u cilju proučavanja raznih pitanja i problema, a naročito sa stanovišta zaštite prirode. Tako je potrebno provesti dalje istraživanje jezera i svih uslova prirodnog razvića i života stanovnika u njemu, razna speleološka istraživanja u pećinama, ponorima i drugim objektima, razna geološka istraživanja i dr.

Na taj način upoznaće se sa ljepotama i rijetkostima Šator-Planine i naši i inostrani naučni radnici i ljubitelji prirodnih ljepota, a ova planina zaslužuje da bude detaljno proučena i ispitana, te će se time i najviše pridonijeti efikasnoj zaštiti svih njenih rijetkosti.

LITERATURA

1. *Bajić D., Bjelčić Ž., Popović S,:* Prilog poznavanju flore i vegetacije doline reke Unca. Godišnjak Biološkog instituta, Sarajevo, za god. 1952.
2. *Beck G.:* Flora Bosne i Hercegovine i novopazarskog Sandžaka. — Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, God. 1905—1920.
3. *Blečić V.:* Nova nalazišta Leontopodium alpinum Cass u kanjonu Tare i Pive. — Godišnjak Biološkog instituta, Sarajevo, za god. 1952.
4. *Bošnjak K.:* Runolist — Priroda, Zagreb, god. XXIV (1934), broj 7.
5. *Cvijić J.:* Geomorfologija, Beograd 1924.
6. *Cvijić J.:* Glacijalne i morfološke studije o planinama Bosne i Hercegovine i Crne Gore, Beograd 1899.
7. *Cvijić J.:* Karsna polja zapadne Bosne i Hercegovine. — Glas srpske kraljevske Akademije, LIX, god. 1900, Beograd.
8. *Doležal E.:* Razvode između Pontusa i Adrije u jednom dijelu Bosne. — Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1897.
9. Ergebnisse der Forstexpertise in Bosnien und Hercegovina. Wien 1879.
10. *Fiala F.:* Bosanski runolist — Glasnik Zemaljskog muzeja 1892.
11. *Grund A.:* Nene Eiszeitspuren aus Bosnien und der Hercegovina. — Globus 1902.
12. *Djukić* D.: Nacionalni park. »Plitvička jezera«. — Šumarski list, Zagreb, 1952, broj 12.
13. *Horvat J.:* Nauka o biljnim zajednicama, Zagreb 1949.
14. *Horvat J.:* Obrazloženje prijedloga za proglašenje Risnjaka narodnim parkom. — Glasnik Biološke sekcije, Zagreb 1953.
15. *Horvat J.:* Prilog poznavanju raširenja nekih planinskih biljaka u jugoistočnoj Evropi. — Godišnjak Biološkog instituta, Sarajevo, za god. 1952.
16. *Kacer F.:* Geologija Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1926.
17. *Marković J.:* O dimenzijama naših kanjonskih dolina. — Glasnik Srpskog geološkog društva, god. 1953, sveska XXXIII, broj 2.
18. *Milojević B. Z.:* Beleške o glečerskim tragovima na Raduši, Cincaru, Šatoru, Troglavu i Velebitu. — Glasnik Geografskog društva, sves. 7/8, god. 1922.
19. *Pilar Đ.*: Geološka opažanja u Zapadnoj Bosni. Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, sv. 61, god. 1879.
20. *Popović J.:* Kroz planine Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1935.
21. *Protić Đ.:* Hidrobiološke i plankton studije na jezerima Bosne i Hercegovine. — Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1926.
22. *Protić Đ.* Prilozi k poznavanju flore resina (alge) Bosne i Hercegovine. — Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1901, 1907, 1908.
23. Privredni privremeni plan područja »Šator« po procjeni iz 1934/35 god. — Ministarstvo šumarstva, Beograd 1939 god.
24. *Richter E.:* Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine. — Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1905.
25. *Šumaprojekt:* Šator planina, program investicione izgradnje za otvaranje šumskog područja, Sarajevo 1953.

RÉSUMÉ

LE MONT SATOR ET LES PROBLÈMES QUE POSE SA PROTECTION

Dans l'introduction de cet article, l'auteur expose ses observations générales sur la montagne elle-même, ainsi que les éléments et les principes de base de la protection de la nature et des curiosités naturelles en général, dans le monde et dans notre pays. Il souligne la nécessité de sauvegarder cette montagne et ses curiosités au égard à ses qualités spécifiques.

Il énonce les particularités géologiques, géographiques et géomorphologiques du Mont Sator, la distance qui le sépare des principales localités environnantes, la façon dont il est reliée aux routes, chemins et autres voies de communication, ainsi que les limites de cette montagne. Celle-ci fait partie du système Dinarique, à base calcaire et aux terrains sans eau. Au-dessous du sommet le plus élevé, le Grand Sator (1827 im), s'étend le célèbre lac Satorsko, de formation glaciaire. En 1897 Jovan Cvijic decouvrit sur ce mont des dépôts morainiques composés d'argile mêlée de sable et de gravier. Outre le Grand Sator, il faut encore citer entre autres Babina Greda (1862 m.) le Petit Sator (1786 m.) et Velika Lisina (1701 m.).

Du point de vue de l'économie forestière, cette montagne est très importante en tant que source considérable de bois: mais ces ressources forestières n'ont pas encore été utilisées, la montagne n'ayant pas encore été livrée à l'exploitation.

En ce qui concerne la flore, le Mont Sator est très intéressant car on y trouve bien des espèces rares, entre autres le »runolist« (Leontopodium alpinum L), et également, autour du lac même, le »Thesium alpinum«, le »Thesium Parnassi, le »Cerastium grandiflorum«, le »Cardamine saveusis«. le »Sedum sepela« et d'autres encore.

Des recherches phytoecologiques ont été effectuées sur cette montagne, et la carte de végétation du Mont Sator va être publiée sous peu.

Le point le plus remarquable de cette montagne eu égard aux beautés et curiosités naturelles est le lac Satorsko, long de 337 et large de 130 mètres, bordé au sud-est d'une forêt de pins rampants (Pinus mughus). Le fond du lac est recouvert de plantes aquatiques de l'espèce Potamogeton, qui donnent à l'eau une teinte vert foncée d'une grande transparence. Les rochers qui surplombent le lac forment un tableau très impressionant, et du haut du Grand Sator l'on jouit d'une vue magnifique sur les mont environnants de Klekovaca, Javor, Srnetica et bien d'autres.

Les plateaux montagneux calcaires de Medjugorje et de Borovo polje sont très riches en différents phénomènes crétacés tels que grottes, failles, puits et gouffres.

Certaines régions boisées de cette montagne présentent un caractère de forêt-vierge, aucune activité humaine ne s'y étant encore jamais exercée; c'est le cas en particulier de la région de Dugi Dol.

Il a été proposé de peupler le lac de truites, ce qui selon l'auteur serait nuisible, étant préjudiciable à la pureté de la flore et de la faune du lac.

L'auteur demande, dans son article, que toute la région avoisinant le lac soit déclarée région placée sous sauvegarde, et étroitement contrôlée. Il serait alors defendu de rien entreprendre autour du lac lui-même, et toute construction éventuelle serait rigoureusement soumise aux principes de la sauvegarde de la nature et des curiosités naturelles. Il serait défendu de mener paître les troupeaux dans cette région, en vue de protéger les espèces rares de sa flore, et surtout pour permettre la régénérescence naturelle du pin rampant sur les étendues dévastées par le feu. Il serait particulièrement nécessaire de protéger et d'entourer d'une ceinture de protection une certaine étendue de forêt-vierge présentant un intérêt touristique, et qui ferait également l'objet de recherches scientifique.

Pour les travaux à venir, l'auteur estime qu'il sera nécessaire de former un groupe d'amis de la nature, pour la région en question, groupe qui mettra en pratique la protection tant de chaque élément particulier que d'étendues entières de cette magnifique montagne.

PROF. DR. I. PEVALEK i ING. VIKTOR RŽEHAK

SEDRENO PODRUČJE UNE U MARTIN-BRODU I PITANJE NJEGOVE ZAŠTITE

UVOD

Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH izaslao nas je u Martin-Brod da izvidimo sedreno područje i vodotoke rijeke Une unutar tog područja s naročitim zadatkom da izvijestimo o stanju tog sedrenog područja i o radovima koji su u njemu izvršeni u neposrednoj prošlosti. Stavljeno nam je u dužnost da učinimo prijedloge o zaštiti toga područja kao i o razvoju turizma u njemu.

U tu svrhu boravili smo u Martin-Brodu nekoliko dana početkom mjeseca oktobra 1955. god. Za vrijeme našeg boravka obišli smo čitavo sedreno područje, kao i njegovu neposrednu okolinu. Ova naša posjeta Martin-Brodu pala je u vrijeme velikih poplava u donjem toku Une i Sane, te je i naš rad bio obiljem vode u gornjem toku Une veoma otežan. Zato smatramo ovaj izvještaj prethodnim izvještajem, koji ćemo, svakako, jedamput kasnije za mirnijeg vodostaja moći nadopuniti. Zasada podnosimo evo ovaj izvještaj.

Pogled na Martin-Brod, dio Donjeg Slapa. Fotoslužba Zavoda.

RASPROSTRANJENJE SEDRE U MARTIN-BRODU

Rijeka Una izvire kod Suhaje i nakon kratkog toka ulazi u kanjon koji čine sa zapadne strane Medveđak, a sa istočne strane Veliki Cvetnič, probijajući se kroz visoke klisure dolomita i vapnenca. Tako teče Una kroz daljih osam kilometara do svog izlaza iz kanjona koji se nalazi između Vojvodina brda i Lutca. Nenadano se tok Une proširuje. Una biva plića te dolazi u sedreno područje.

Sedreno područje seže odavde pa sve do sastavaka, tj. do ušća Unca u Unu. U tom sedrenom području čini brojne slapove koji su još i danas aktivni, a osim toga to sedreno područje obuhvata veliki dio zemljišta koje je nekoć Una plavila i na kojem je stvarala sedru. Ovo čitavo sedreno područje možemo danas podijeliti u dva dijela, i to u gornji dio, koji i danas plavi Una, i donji dio, koji je danas suh, a koji pokazuje sve forme nekadašnjeg vodenog režima. Oba područja nalaze se u nadmorskoj visini između 400 i 300 m, te izgledaju kao oaze u okolnom kršu. Izlazeći iz kanjona Una se proširuje u dio koji se zove Jezero, te čini četiri niska otoka, a dalje se korito Une dijeli u veći desni krak i dva manja (srednji i lijevi krak). Između srednjeg i lijevog kraka Une nalazi se Mala Otoka, a između srednjeg i desnog kraka Une nalazi se Velika Otoka. Obadvije otoke su sedrene. Lijevi tok Une razdvaja se u Jalak i Donji tok. Jalak se ruši Jalačkim Bukom koji je ujedno i najsjeverniji buk. Srednji tok čini Srednji Buk. Najdesniji i glavni tok Une pada Milančevim Bukom (Veliki Buk), koji je ujedno i najljepši dio Martin-Broda. Desni tok Une nakon Milančevog Buka prima najprije vodu iz Srednjeg Buka, zatim iz Donjeg Buka i napokon iz Jalka, pa nakon kratkog toka prolazi ispod mosta glavne ceste. Dijelovi između pojedinih bukova su sedreni i obrasli prilično gusto šikarom i drvećem. S desnu stranu desnog i glavnog toka Une je također sedreno područje, a na njemu je izgrađeno nekoliko primitivnih objekata kao Reljićev mlin, Kneževićev mlin, te mlinovi Ilije i Deve Reljića i kuće Mike Kljaić. Neposredno niže Milančevog Buka skreće Una zapadu, jer su joj put zatvorile velike naslage sedre. Među ostalim stoji i veliki sedreni blok do kojeg vode neukusno izvedene stube do jednog neukusnog belvedera. Na sjever od toga, a u vezi s obalom na drugoj strani glavnog toka Une, sagrađen je nedavno viseći most, koji omogućuje bolje razgledanje Milančeva Buka, a ujedno čini pristup sedrenom području između Milančeva i Srednjeg Buka. U vrijeme kad smo bili u Martin-Brodu nije se moglo preći preko toga visećeg mosta, jer je drvena građa bila demontirana. Između glavne ceste i toka Une između Milančeva Buka i mosta na glavnoj cesti čitavo je područje sedreno, te ono seže na istok nešto dalje od sadašnje općinske zgrade. Od glavne ceste odvaja se dosta strm put urezan sasvim u sedru, koji vodi do kuće Saje Medića, odakle se pruža najljepši pogled na Milančev Buk. Nešto istočnije od te kuće urezan je u sedru puteljak koji vodi do jednog belvedera, a i taj belveder ograđen je neukusnom drvenom ogradom. Duž glavne ceste od mosta prema općini sagrađena je u novije doba čitaonica, urezana u sedru i građena od sedre. Isto tako malo dalje od čitaonice sagrađena je nova kuća Bože Reljića. Nešto prije općine otvoreni su ulazi u sedrene špilje koji su ograđeni. Špilje su u svojim prednjim dijelovima pristupačne, dok će se ostali dijelovi morati ubuduće proučiti i odrediti mjere za eventualno otvaranje špilje. Niže mosta, s lijeve strane Une dolazi još jedan tok Une, koji se odvaja od Jalka. Ovo područje prema njegovoj nadmorskoj visini zovemo gornjim područjem, a ono je karakterizovano obiljem sedrotvornih mahovina i alga. Ti organizmi su i danas aktivni i neprestano izgrađuju sedru. U tom području mogli smo konstatovati nekoliko lomova. Tako jedan lom koji se ovaj čas zbiva više kuće Ilije Reljića, nadalje lom kojim je odlomljen onaj veliki sedreni blok na kojem se nalazi belveder; u daljem toku Une pa sve do mosta ima velik broj odlomljenih komada sedre, koji su se dokotrljali s desne ili s lijeve strane. Isto tako sedreni greben, koji od kuće Saje Medić seže prema zapadu, pokazuje sumnjive šupljine koje pretskazuju dalje lomove. Duž puta koji od kuće Saje Medić vodi na glavnu cestu otvorena je unutrašnjost sedre i pokazuje mnoge interesantnosti. Istočno od kuće Saje Medić lomljene su svojevremeno veće količine sedre, valjda u namjeri da se na tom mjestu učini dosta prostora za razgledanje Milančevog Buka.

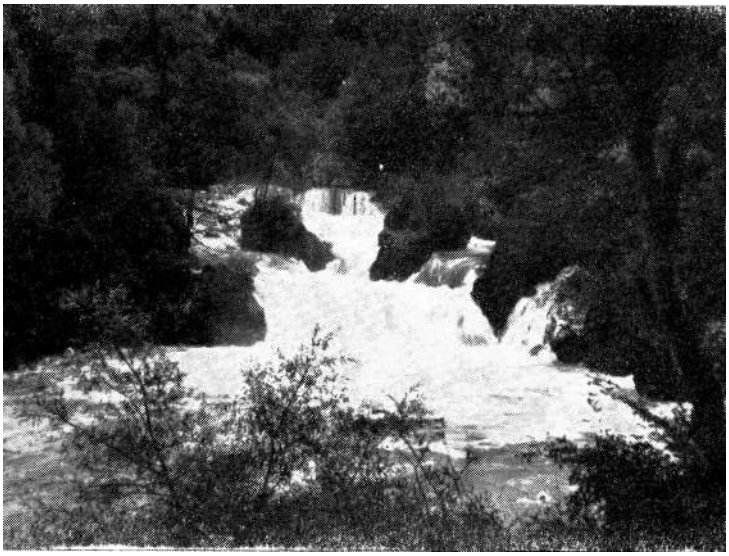
Sedreno područje sjeverno od glavne ceste pa sve do Unca i do Sastavaka, t. j. do njegovoga ušća u Unu, građeno je u terasama isto onako kao što su položena Plitvička Jezera. Svakako su te terase nastale u doba koje je daleko više obilovalo oborinama, nego što je to danas slučaj. Granicu između susjednih terasa čine sedrene barijere, a na samim terasama nalaze se polja. Svojevremeno su tekli tim barijerama slapovi, dok su terase bile ispunjene jezercima. Ovaj donji dio sedrenog područja Martin-Broda možemo uporediti s rastokama u Slunju, odnosno sa Prošćanskom barijerom (Labudovac) na Plitvičkim Jezerima. Na tom području nalazi se i stara rimska gradina t. zv. Milančeva Kula, kojoj su i vanjski i unutarnji zidovi bili građeni iz sedre, dok je unutrašnjost zidova bila ispunjena čvrstim materijalom. Sedrena površina te gradine u višim dijelovima je dobro sačuvana. Više je nego sigurno da se taj sedreni materijal kopao u neposrednoj blizini gradine. U ratu srušeni manastir Rmanj nalazi se na periferiji sedrenog područja, te je

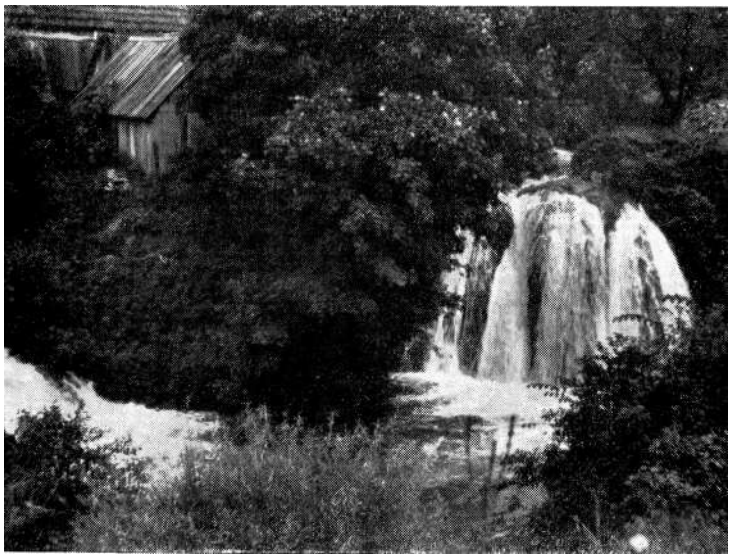
veoma vjerovatno da je također bio građen iz sedre koja je vađena u neposrednoj blizini. Donje sedreno područje seže u terasama do obala Unca odnosno Une (niže željezničke stanice).

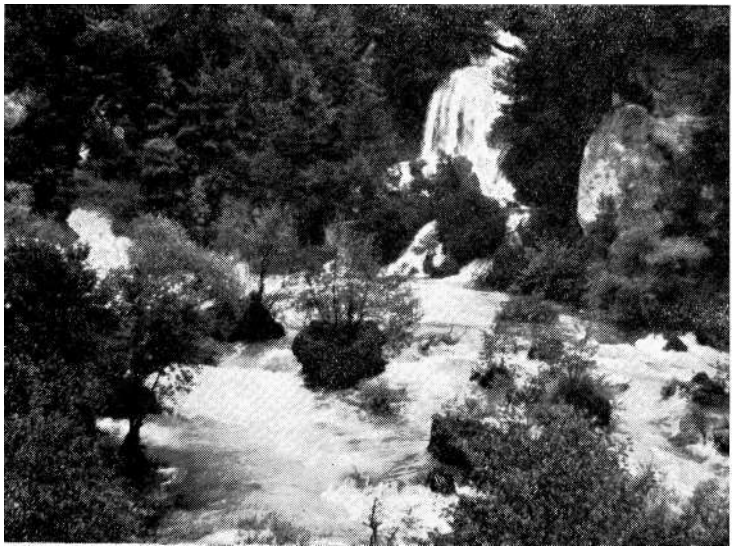
Teško je reći kako je i kada počela tvorba sedre na Martin-Brodu. Veoma vjerojatno se sedra počela stvarati nekako u isto vrijeme, kad se počela stvarati sedra na Plivi, na Plitvicama i u Slunju. Iako se sedra dosta brzo stvara, mi ipak držimo da je tvorba te sedre počela prije stotinu i više hiljada godina, zaključujući po velikim naslagama sedre u tom području. Ova sedra čini u području Martin-Broda dojam mlade sedre; onaj brežuljak koji se nalazi više sadašnje pošte također je građen iz sredre, ali ta sedra čini nesumnjivo stariji dojam i ostavljamo da se daljim istraživanjem o toj sedri donese konačan sud.

GEOMORFOLOŠKI OBLICI MARTINBRODSKE SEDRE

Prema mjestima na kojima je sedra rezana te je slobodan uvid, jasno je da je veliki dio sedre u Martin-Brodu stvoren djelovanjem mahovine cratoneurona. Osim toga vide se i sedrene tvorevine koje je stvorio cratoneuron: brade, žlijebovi i cijevi. U martinbrodskim slapovima živi i danas cratoneuron, ali će trebati provesti dalja istraživanja da se ustanovi da li su spomenuti oblici sedre stvoreni samo djelovanjem cratoneurona ili uz sudjelovanje i drugih mahovina. Drugi tip sedre, tj. briumski, nismo mogli za svog kratkog boravka a i usljed velike vode konstatovati za Martin-Brod. No po svemu je sigurno da i tamo mahovine vrše povisivanje dna. Međutim, treba prepustiti daljim istraživanjima da se ustanovi koje mahovine to čine. Osim spomenuta dva tipa sedre koji su opisani po primjercima sa Plitvičkih Jezera, a od kojih kratoneuronski tip dolazi i u Plivi, nalazili smo i drugih tipova sedre, koje onaj čas nije bilo moguće odgonetnuti. Tako, naprimjer nalazi se na uronjenim predmetima jedna korasta sedra koju su nesumnjivo stvorile neke alge, ali je ta sedra drukčija i čvršća nego na Plitvicama. Osim toga nalazili smo bubrežaste komade sedre koji su u svom središtu veoma porozni. Ni tu sedru nismo mogli dosad rastumačiti s obzirom na njen postanak. Kako u spomenutom sedrenom području nismo dosada uspjeli ustanoviti Shizothrix lacustris, to ne možemo ovaj čas ni kazati od koje

Kaskade niže Srednjeg Slapa s aktivnim sedrotvorcima. Fotoslužba Zavoda

Mali Slap niže mosta s aktivnim sedrotvorcima. Fotoslužba Zavoda

Srednji Slap s okolnom bogatom vegetacijom. Fotoslužba Zavoda

biljke potječe praškasta sedra, pa i to valja prepustiti kasnijim istraživanjima. Veoma je jasna u sedrenom području tvorba sedrenih barijera, koja je i ovdje mogla nastajati trajnim prelaganjem vodotoka. I tu pojavu će trebati naknadno proučiti. Sedrene barijere u donjem sedrenom području uzrokovale su i ovdje tvorbu jezeraca iako se ta jezerca nisu dosada zadržala. Biće interesantno, svakako, kopanjem ustanoviti dubinu tih vodenih bazena i istražiti jezersku kredu te proučiti njihovu sačuvanu faunu i floru. Jedno je svakako jasno da je postanak martinbrodskog sedrenog područja uzrokovan biodinamikom, ali je ta biodinamika nešto malo drugačija od biodinamike Plitvica, pa bi je trebalo istražiti. Bezuvjetno je potrebno da se ta biodinamika održi svuda tamo gdje je sedra živa. Kod toga valja posebno uzeti u obzir da svako sputavanje vodotoka i svako oduzimanje vode sprečava normalno, trajno i dostatno prelaganje vodotoka, kojim se jedino može održati biodinamika.

OSJETLJIVOST MRTVE SEDRE

Martinbrodska sedra pokazuje špilje različitih veličina, nastale djelovanjem kratoneurona, ali dakako većina njih nije pristupačna ili je veoma teško pristupačna. Osim toga, ta sedra pokazuje i najrazličitije inkluzne šupljine. A kako u toj sedri ima i bubrežastih sedri sa mekanom jezgrom, to sve doprinosi da možemo ustvrditi da je i martinbrodska sedra veoma osjetljiva. Svako vađenje sedre u gornjem sedrenom području, a i neposredno ispod njega veoma je opasno, jer sistem špilja i inkluznih šupljina može dovesti do velikih iznenađenja.

TURISTIČKA VRIJEDNOST SEDRENOG PODRUČJA

Pokušaj da se gornji dio sedrenog područja učini pristupnim ne može se nikako smatrati uspjelim. Postavljanje visećeg mosta zahtijevalo je zabijanje čvrstih pilota u sedru jedne i druge obale. Svaki takav pilot dolazi i do šupljina inkluza i špilja, te time izaziva prije ili kasnije pucanje i odlamanje sedre. Naročito opterećenje mosta većim brojem posjetilaca izaziva nova još jača oštećenja. Svakako bi trebalo zapadnu obalu do koje dopire most učiniti pristupačnom, ali mišljenja smo da bi i čitavo područje trebalo učiniti pristupačnim polaganjem dobro prostudiranih puteljaka ikoji bi se mogli provesti zapadnom obalom glavnoga toka. Viseći most je sagrađen godine 1955, a da nije za to pitan Zavod za zaštitu, te Zavod nije imao prilike da stavi svoje primjedbe.

Stube koje vode na sedreni blok ispred Milančevog Buka veoma su neukusno izvedene i ne služe svojoj svrsi, jer ih neprekidno kvasi voda. Usljed toga prekrivene su kliskim živim algama, koje čine pristup opasnim. Navrh spomenutog sedrenog bloka postavljena je niska drvena ograda, koja djeluje neozbiljno. Ta ograda priječi pogled iz viših tačaka i nagrđuje izgled na taj slap. Do odnošenja velikih količina sedre u blizini kuće Saje Medić nije smjelo doći. Daleko bolje bi bilo da se prije pomislilo na pristupačnost čitavog područja, a ne da se forsira skupljanje mase turista samo na jednoj tački. Za ogradu na sedrenoj stijeni, koja se nalazi povrh Milančevog Buka, vrijedi ono isto što je rečeno za ogradu na sedrenom bloku.

Sedrotvorci rade samo u čistoj vodi koja nije zagađena, te držimo da se ubuduće ne bi smjelo logorovanje dopuštati u gornjem sedrenom području. Zagađena voda će prije ili kasnije umrtviti sedrotvorce i time stvoriti mrtvu neotpornu sedru. Poseban problem čini kanalizacija onih stambenih i gospodarskih objekata, kao i mlinova, koji se nalaze na dijelu gornjeg sedrenog područja. Trebaće prostudirati na koji način će se uklanjati otpadne vode koje sadržavaju urin i fekalije, a da te vode ne dođu u doticaj sa živim sedrotvorcima. Najbolje bi bilo pustiti spomenute objekte da dotraju, a da se izatoga ne grade na tim mjestima naknadni objekti. To će biti tim lakše, što niže mosta, kojim prolazi cesta, postoje uslovi za smještaj potrebnih objekata. Bezuvjetno bi bilo potrebno da se objekti koji se nalaze više Milančevog Slapa uklone što prije, tim više što ne pružaju više nikakav interesantan folklorni ili etnografski izgled. Naročito je nespretno smještena kuća Deve Reljić, jer uzvodno od te kuće lom sedre je već u toku, te će opet prije ili kasnije zahvatiti i sedru na kojoj stoji ta kuća.

TURISTIČKE MOGUĆNOSTI

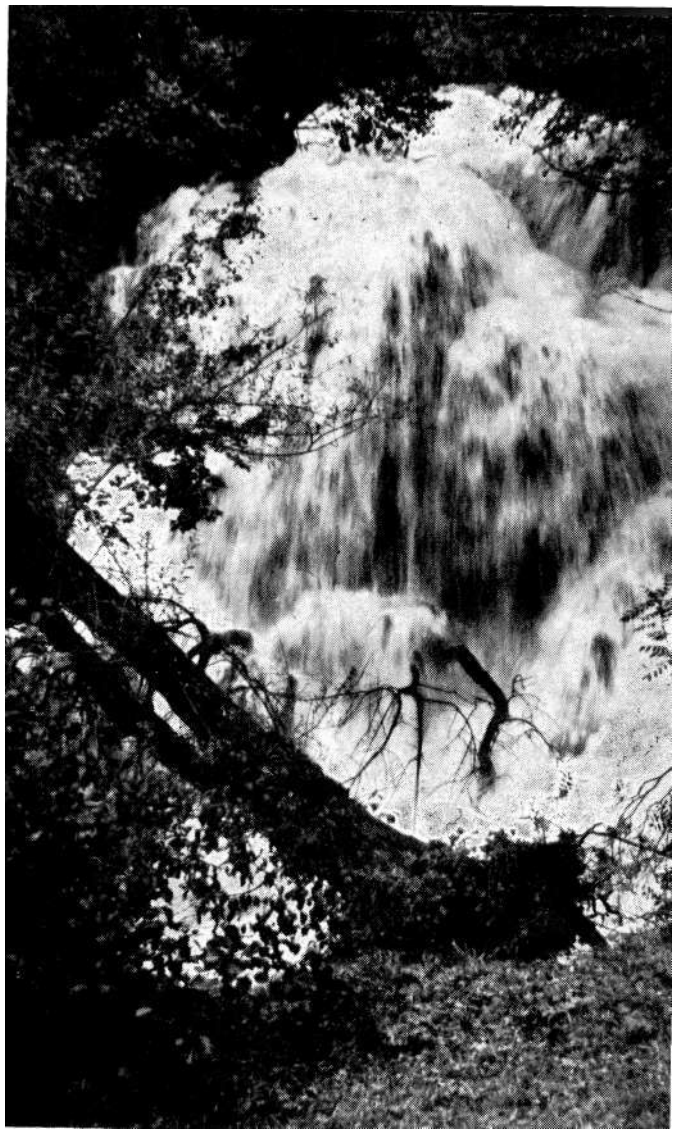
Sedreno područje Martin-Broda spada medu najljepša mjesta u Bosni. Ono je ne samo interesanto za nauku nego je interesantno i kao pejsaž. Ono nimalo ne zaostaje za sedrenim područjem u Plitvicama ni za nekadašnjim izgledom sedrenog područja Plive i Krke. Pošto su ova dva posljednja područja znatno izmijenila svoj izgled, potrebno je da se pobrinemo što prije za turističko otvaranje Martin-Broda. Gornje sedreno područje ističe se vanredno lijepim pejsažima i kad oni budu učinjeni pristupačnim, može se očekivati veliki priliv turista. Danas, nažalost, nema u Martin-Brodu nikakvih mogućnosti ni za konačenje ni za opskrbu ma i najskromnijeg turiste. Općina u Kulen-Vakufu spremna je da od bivše općine adaptira mali hotel. Svakako će već i time biti turizam povećan, dakako pod pretpostavkom da bi taj objekat bio seriozno voden. Međutim, ljepota i interesantnost tog područja i njegova ljepota, a pogotovo njegov smještaj na glavnoj pruzi Sunja-Bosanski Novi-Knin traži da se već i sada počinje pomišljati na to da bi trebalo taj kraj turistički prostudirati i obratiti pritom naročitu pažnju na njegovu laganu scensku i dinamičku uništivost, te donijeti prijedlog ne samo za smještaj prolaznih turista, nego za smještaj trajnog turizma izvan sedrenog područja, ali nadomak sedrenog područja. Iz takvog naselja bio bi omogućen i ribolov kao i mnogi drugi vidovi turizma.

Paralelno sa zaštitom sedrenog područja, te sa uređenjem turističkog naselja izvan njega, trebalo bi pomišljati i na uređenje neposredne okoline Martin-Broda, a to znači u prvom redu čuvanjem šuma na pristrancima i obroncima okolišnih brda martinbrodskog bazena. Tom prilikom valjalo bi da upozorimo na dvije nagrde koje bi bilo relativno lako ukloniti. Trebalo bi maskirati vegetacijom onu kosu šumsku cestu koja se vije povrh kuća, a koja romantični izgled znatno nagrđuje. Osim toga trebalo bi i obronke niže željezničke stanice, a koji su gradnjom pruge nasipani svježim materijalom, što prije ozeleniti.

Milančevu kulu bi bilo potrebno u sporazumu sa historičarima i konzervatorima spasti od daljeg propadanja. To isto vrijedi i za ostatke manastira Rmanj.

Kako se turizam danas ne obavlja samo željeznicom već i automobilima, treba kod projektiranja cesta u području Kulen-Vakuf - Lapac - Martin-Brod - Drvar vodili računa o tom, da područje Martin-Brod bude pristupačno i automobilima.

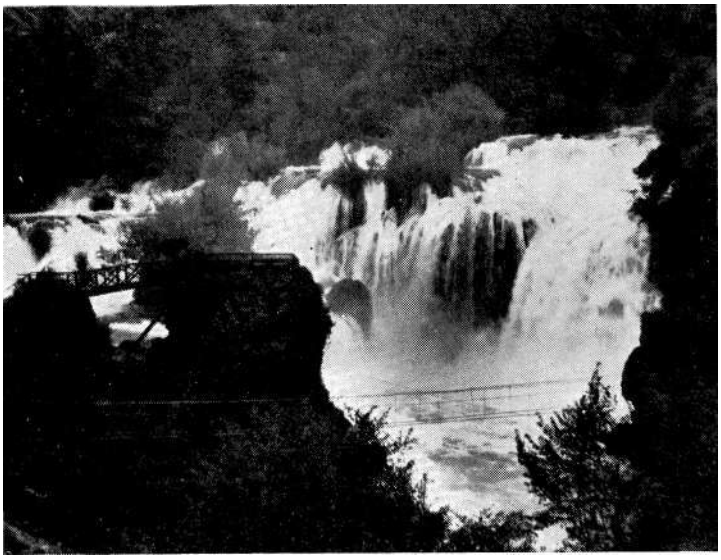
Mi dosada nismo iscrpno pregledali svu literaturu koja postoji o Martin-Brodu i to zbog kratkoće vremena. Ali dužnost nam je ovdje da upozorimo na nekoliko radova u kojim se iznose

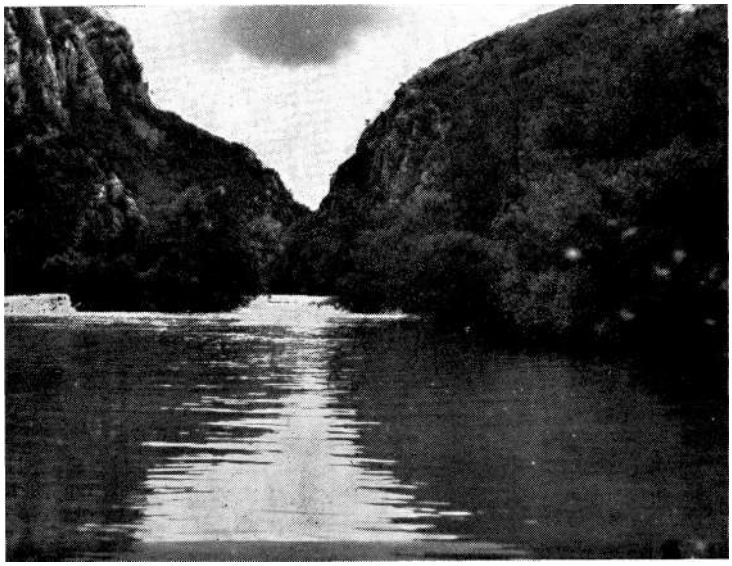
Pogled na Srednji Slap iz Male Špilje sa susjednog brijega. Fotoslužba Zavoda

podaci o Martin-Brodu. Godine 1905. izašla je u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu radnja sarajevskog geologa i geografa E. Rihtera pod naslovom Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine. Iz te radnje donosimo iz poglavlja »Una« onaj dio koji se neposredno tiče Martin-Broda:

»Una izbija 56 km poviš bihaćke zavale iz velikog kraškog vrela, na lijevoj (hrvatskoj) strani prilično širokog dolinskog dna s neznatno strmim stranama, a uleglo se u verfenske škriljevce. Ovdje se sa sviju strana stječu nadzemni žlijebovi; tek ondje, gdje kraški pokrov zastire provalu gustog kamenja, zalazi rijeka u Sutjesku, sličnu kanjonu, koja se je jedno 200 metara duboko ubrazdila u kraškoj ravni. Rijeka teče mirno i bezglasno s neznatnim slapom i ostavlja s desna i lijeva malene i svježe livadne krajeve. Nakon 7 km suzuje se dolina do neprohodne jaruge, pa onda ulazi rijeka u proširenu dolinu, u kojoj je izgradila najveći i najljepši sigasti čunj (rtanj), što se dade naći i koji nadmašuje slične gradnje

kao slapove kod Jajca, Tivolia ili Ternia svojom prostranošću, premda po visini zaostaje za ovim obim posljednjima. Dolina se proširuje od ishodišta čunja, naime od spomenute jaruge, koja je tek nekoliko desetaka metara široka na 700 m. Ova luka leži neko 1¼ km niže jaruge. Prostor taj pun je sigastih terasa, plosnog zdjelastog obličja, koje u tavanima slijede jedna iza druge. Okrajci tavanica obrasli su grmljem, a zavale su pokrivene poljima; tako se može cijela gradnja sličnih tačaka tačno razaznati. Podsjeća na poznati pogled sedrenih dijela, koje su tavanasto jedna nad drugom građene, kako je poznato u Yelowstone parku, u gorskim područjima Novog Zeelanda (Rotomahana) ali i u bunarskoj špilji kod S. Kanziana (Skocijanska jama). Ipak su ovdje mjere sasvim druge. Razlika u visini između najviše i najniže tačke cijele ove gradnje iznosi dakako samo 40 do 50 m. Una se ruši preko plosnog čunja u lijepim slapovima, koji, kao svi ovi sedrasti slapovi gotovo nestaju u najbujnijoj vegetaciji stabalja i šikarja. Sedra je veoma mekana i porozna i lako se raspada. Brojni mlinovi nalaze se osobito na lijevoj, hrvatskoj obali.

Neposredno na donjem kraju ovog osebujnog mjesta utječe s desna Unac, o kojem će trebati napose govoriti. Pruga Unina tijeka, koji iza toga slijedi, doduše je također ravna, prilično uska dolina, ali nema više izraziti kanjonski karakter. To sigurno dolazi od tuda, što je umetnuta snažna konglomeratna masa, a njeni su ostaci sačuvani kao tornjevi i bastioni. Oni su raščlanjeni kišnim jarugama i oduzimaju okolini Kulen-Vakufa kraški karakter, koji odaje samo jedno snažno vrelo, što neposredno tik malenog otočnog grada izlijeva hladnu vodu u Unu.«

Ovo je jedan od prvih naučnih radova o području Martin-Broda.

U radnji koju su napisali Bajić Dafina, Bijelčić Željka i Popović Stanimirka pod naslovom »Prilog poznavanju flore i vegetacije doline rijeke Unca« koja je izašla u izdanju Biološkog instituta u Sarajevu za god. 1952., spominje se također područje Martin-Broda, pa i iz te radnje donosimo ovdje ono što se tiče toga područja: »Svojim brzim i snažnim tokom prokrčio je Unac sebi put između Očigrije i Malog Očijeva da se u Martinbrodskoj dolini sjedini sa Unom. Ovdje visoke i okomite stene grade kanjon koji se po ljepoti može uporediti sa kanjonima svetskoga glasa. Malo dalje od Martin-Broda kod željezničkog mo-

Veliki Milančev Buk sa belvederom i visećim mostom. Fotoslužba Zavoda

Veliki Milančev Buk za vrijeme velikih voda. Fotoslužba Zavoda

Jezero više slapova sa klisurom na lijevoj strani, Fotoslužba Zavoda

sta prolazi Una kroz isto tako veličanstven klanac i izlazeći iz njega pada velikim vodopadima preko grebena od bigra. To je po Rihteru jedan od najvećih i najljepših grebena, koji se mogu naći i koji nadmašuju svojom prostranošću slične tvorevine kod Jajca i Tivolia, premda po visini zaostaje za njima. Dolina se dalje proširuje na 700 metara, a sva je puna terasa od bigra radi kojih se zadržava voda u nekoliko jezera. Količina atmosferskog taloga u ovim krajevima iznosi preko 1000 mm godišnje.

Zadržavana terasama bigra, Una gradi jezera unaokolo obrasla vrbama i johama, a kroz mirnu i bistru vodu vidi se gusta vodena vegetacija. Pored mahovina kojima su pokrivene naslage bigra kao vodena šuma razvija se Hippuris vulgaris sa vodenim ljutićem (Ranunculus flacidus), Potamogeton cripus i P. pectinatis i dr.«

Godine 1955. podnio je 2. IV. ing. Viktor Ržehak izvještaj sa svog službenog puta u Bihać. Budući da je taj izvještaj početak specijalnog interesiranja za sedreno područje Martin-Broda, to iz toga izvještaja donosimo one dijelove koji se tiču Martin-Broda: »Čitavo područje sliva Une od samog izvora pa do Bosanske Krupe pretstavlja vanrednu ljepotu i interesantnost. Od Bosanske Krupe do Bihaća postoje manje kaskade i bukovi, te su tri manja slapa već uništena izgradnjom hidrocentrale kod Kostela, gdje se, međutim, zimi ponovo javljaju bukovi usljed većih voda.

Između Bihaća i Ripača nalaze se manji t. zv. Ripački slapovi, a između Ripača i Loskuna nalaze se kaskade Dvoslap i Troslap. Između Loskuna i Kestenovca nalazi se uz samu prugu jedan, možda, od najljepših slapova u ovom području; to je Strbački Buk, koji je visok oko 10 m, a širok oko 20 m, vanredno impozantan.

Više samog Martin-Broda, uzvodno otprilike 400 m, Una izlazi iz klisure i na tom mjestu počinje da se račva u dva ogranka gdje je poznato jezero na Uni, te odatle ide desni krak koji pravi veliki slap. Ovaj veliki slap bez sumnje je najljepši i najinteresantniji od svih slapova i objekata te vrste u ovom području. Voda se ruši sa visine od preko 20 m preko raznih sedrenih prečaga, stvarajući vanredno impresivnu sliku. Slap je širok preko 30 m i čitava dolina je od sedre. S desne strane pri dnu samoga slapa izgrađena je kuća s mlinom, što donekle umanjuje prirodnost i ljepotu samog slapa. Isto tako na gornjoj ivici slapa izgrađene su kuće za stanovanje i gospodarske zgrade, što također umanjuje ljepotu kraja. Potrebno je odmah primijetiti da se u čitavom ovom području sedra upotrebljava kao građevni materijal, što se veoma nepovoljno odrazilo na samom slapu. Kod kuće sa gornje strane gdje voda počinje da se ruši i stvara slap, nastalo je obrušavanje obale, koja je sva od sedre. Od jedne velike odvaljene gromade prijeti velika opasnost i samom slapu, jer bi se pri velikim vodama mogao ovaj veliki dio obale da sruši niz slap, čime bi se otisnuli i uništili pojedini dijelovi sedre koji su uvjetovali stvaranje slapa. Jasno da bi pritom nastalo uništenje sedrotvoraca, algi i mahovina, te bi se time i čitav slap doveo u pitanje.

Na svaki način, kod svih slapova u ovom dijelu potrebno je prestati sa svakim vađenjem sedre. Blizu slapova na cesti sada se vadi sedra za neke stambene zgrade koje namjerava graditi općina, a na taj način bi moglo doći do stvaranja odnosno otvaranja kaverni u sedri, te bi voda prolazila kroz donje dijelove ispod sedre i čitav teren bi postao nestabilan. Potrebno je i ovdje sedru staviti pod zaštitu i ne dozvoliti dalje vađenje za građevne i druge svrhe.

Od glavnog slapa na lijevoj strani Une nalaze se još tri manja slapa koje stvara lijevi krak Une pri izlasku iz klisure, te se preko sedrenih prečaga ruši sa 20—30 m visine i pruža vanredno slikovite prizore. Čitavo ovo područje široko je ovdje preko 150 m i slapovi se tvore preko sedrenih prečaga, kaskada, te su dobili naziv »Kaskade na Uni«, dok ih okolni stanovnici zovu Veliki Slap i Bukovi na Uni. S obzirom da su između pojedinih slapova izgrađene seoske kuće, to je rad sedrotvoraca doveden u pitanje, jer za stvaranje sedre potrebna je potpuno čista voda. Ovo je jedno veoma važno pitanje i bilo bi potrebno ove kuće premjestiti na neka druga mjesta.

Od Martin-Broda jedan kilometar nizvodno uliva se s desne strane u Unu rijeka Unac, koja izvire više Drvara. Od utoka Unca u Unu 2 km uzvodno uz Unac nalazi se t.zv. »Crni Izvor« koji daje preko polovine količine vode Uncu, a sam

Dolina Unca po izlasku iz klisura više bivšeg Rmanj manastira. Fotoslužba Zavoda

ovaj izvor pretstavlja ljepotu i prirodni fenomen u ovom kraju.

Od Martin-Broda uzvodno Una prolazi kroz klisure i na mnogo mjesta čini manje kaskade, a sam izvor Une pretstavlja vanrednu ljepotu i rijetkost. Čitavo ovo područje Une i Unca od izvora do Bosanskog Novog je bogato ribom, i to u donjem dijelu su mladice, štuke, sve vrste ciprinida, nešto lipena, a od Kostela uzvodno sve vrste ciprinida, lipena, pastrmke, klena, crvenooke i gagice. Ovo je mjesto posjećeno ne samo zbog svojih prirodnih ljepota nego i zbog bogatog ribolova. Sadašnja zgrada općine mogla bi se nakon osnivanja i početka rada komune da pretvori u manji hotel. Ovdje je, međutim, potrebno svakako izgraditi jedan veći hotel, te bi se turizam veoma povoljno razvijao. Više samog Martin-Broda s desne strane Une nalaze se na gornjem platou krasne šume, bogate divljači, kao što su srne, medvjedi, divlje svinje, kune i druge, te bi s te strane ovo područje bilo vrlo interesantno.

Zasada Martin-Brod pripada još srezu Drvar, ali osnivanjem komuna srez će biti u Bihaću za ovo cijelo područje, te će se nametnuti za rješavanje veoma važni problemi turizma, koji bi mogao biti primarna grana privrede u ovom području.

Kada se uzmu u obzir dobre saobraćajne veze s Bihaćem, Kninom i Zagrebom, zatim veliko bogatstvo ribe u ovom području, pa rijetke prirodne ljepote, razumljivo je da već sada vlada veliki interes kod mnogih posjetilaca za ove krajeve. Međutim, zasada ne postoje mogućnosti razvitka turizma, jer i sam Bihać nema jedan dobar hotel za smještaj, pa se nameće potreba što skorije izgradnje jednog prvorazrednog objekta za sve posjetioce. Ovo tim prije, što su Plitvička Jezera udaljena svega 38 km od Bihaća, a postoje dobre ceste. Zato mnogi posjetioci idu na Plitvice preko Bihaća.

Kod same općine ima jedna pećina, koja nema za turizam zasada neki veći značaj, ali je potrebno nju ispitati, te je potrebno u tu svrhu pozvati nekog speleologa.«

Konačno držimo da bi Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR BiH trebalo da preuzme inicijativu za naučna istraživanja toga interesantnog područja kao i da odredi shodne mjere za čuvanje toga kraja, a dakako i za njegov turistički razvitak. Zaštita toga kraja ne sprečava turističko iskorišćavanje, ali se to iskorišćavanje mora vršiti vodeći računa o čuvanju tih prirodnih ljepota i naučnih zanimljivosti.

RÉSUMÉ

LE TERRITOIRE DE TRAVERTIN DE L'UNA A MARTIN BROD ET LES PROBLÈMES QUE POSE SA PROTECTION

Institut pour la Protection des Monuments culturels et des Curiosités Naturelles de la République Populaire de Bosnie et Herzégovine a délégué les auteurs de cet article dans d'endroit nommé pour l'étudier et donner les informations sur l'état et les traveaux menés autrefois et pour proposer les moyens éventuels du tourisme dans cet endroit. Cet article représente le compte - rendue sur le territoire nommé et les moyens éventuels de sa protection.

La rivière de l'Una se jette, a quelques kilomètres de sa source, dans un cagnon et c'est à la sortie de ce cagnon que se trouve le territoire de travertin, qui s'étend sur plusieurs kilomètres jusqu'au confluent de l'Unac et de l'Una. Dans cet endroit l'Una forme des cascades actives jusqu'aujourd'hui. Les auteurs divisent ce territoire de travertin en deux parties: la partie supérieure, aujourd'hui encore temporairement inondée par Una et la partie inférieure, aujourd' hui asséché. Ils les ont nommé: le territoire de travertin supérieure et le territoire de travertin inférieur.

En sortant de cagnon l'Una s'élargie dans un lac avec quatre îles assez bas. A partir de ce lac l'Una se divise en deux bras. Le bras gauche se jette en forment les cascades nommées: Jalacki et Donji Buk, pendant que le bras droit forme les cascades: Srednji et Milancev Buk (Veliki buk). Les auteurs supposent que le travertin c'était commencé à former il y a une centaines milles d'années. Le travertin se forme en collaboration de mousses Cratoneuron et on a trouvé aussi du travertin en forme d'écorce formé en collaboration des algues. Il est certain que l'origine du travertin de Martin Brod est biodynamique, mais il se diffère de la biodynamique de Plitvice. Il est nécessaire de l'explorer.

Il est question maintenant d'ouvrir cet endroit au point de vue touristique, puisque il n'y a ni d'hôtels ni d'autres objets touristique. Il faudrait étudier cet endroit au point de vue urbanistique, en faisant attention à la détruition de sa scène lente, mais dinamique. Il serait mieux de localiser les objets touristiques au dehors, mais quand même en voisinage du territoire de travertin.

Une attention spéciale mérite la pêcherie puisque ces eaux sont abondantes par les salmonidés et d'autres poissons.

Les auteurs proposent surtout de rélier Martin Brod par les routes à l'entour pour qu'il soit approchable aux automobiles. Ces explorations seront continuées.

DR. ING. PAVLE FUKAREK

TISA (TAXUS BACCATA L.), NJENA NALAZIŠTA U BOSNI I HERCEGOVINI I NJIHOVA ZAŠTITA

UVOD

Tisa (Taxus baccata L.) je četinarsko drvo koje se u Evropi javlja u bukovim i mješovitim bukovim i jelovim šumama. Ona je dosta rijetka i prema podacima iz raznih krajeva, danas je znatno suzila svoj areal usljed različitih okolnosti, među koje na prvo mjesto dolazi čovjek i njegova privredna djelatnost.

Tisa je drvo srednje visine iz porodice Taxaceae reda Coniferae. Sa svojim najbližim srodnicima — evropska tisa sačinjava rod koji broji ukupno nešto oko 7 vrsta, odnosno podvrsta ili geografskih rasa. Većina botaničara—sistematičara smatraju svojte ovog roda posebnim vrstama, dok ih neki u novije vrijeme svrstavaju kao podvrste, odnosno geografske rase jedne skupne vrste Taxus baccata L. sensu latiore. Prema tome, evropska tisa bi bila podvrsta Taxus baccata L. ssp. eu-baccata Pilger, dok bi ostale svojte kao što su: T. canadensis Marsch. iz istočnog dijela Sjeverne Amerike; T. brevifolia Nutt. iz zapadnog dijela Sjeverne Amerike; T. Wallichiana Zucc. iz Nepala, sa Himalaja i iz Kine; T. cuspidata Sieb. et Zucc. iz Japana, T. globosa Schlechtd. iz južnog Meksika i T. floridana Chapm. iz jugoistočnih predjela Sjeverne Amerike, trebalo smatrati kao podvrste Taxusbaccata L. istog naziva. Ovakva podjela opravdana je zbog toga što postoje zaista vrlo male razlike između pojedinih »vrsta«, tako široko rasprostranjenih po cijeloj sjevernoj hemisferi. Mi ćemo se u daljim izlaganjima ograničiti samo na evropsku tisu Taxus baccata L. ssp. eu-baccata Pilger, iako joj naziv »evropska« ne pripada sa punim pravom, jer je raširena i u jugozapadnoj Aziji i u sjeverozapadnoj Africi.

U Evropi tisa se javlja u mješovitim šumama kao pojedinačno stablo ili u manjim grupama. Nigdje ne stvara čiste sastojine, osim u južnoj Engleskoj, gdje se vjeruje da su i tamošnje čiste sastojine iskonski bile donji sprat nekadašnjih bukovih šuma koje su posječene i nisu se mogle obnoviti zbog divljih kunića i druge divljači.

Mi ćemo ovdje izostaviti detaljni opis tise, jer se ovaj može naći u svakoj dendrologiji. Naglasićemo samo činjenicu, da je ona dvodomna vrsta, to jest vrsta koja ima posebna muška, a posebna ženska stabla, pa se zbog toga teže razmnožava spolnim putem. Ona se obnavlja i iz posječenih panjeva, širi se od debla zakorijenjavajući grane, a nije isključeno da se i njene odlomljene grančice mogu zakorijeniti pod povoljnim okolnostima. Njene grančice, iglice i same sjemenke (sa izuzetkom crvenog ovoja-arilusa — koji obuhvata sjemenku) sadrže alkaloid taxin, koji je vrlo otrovan, i za mnoge, naročito domaće životinje, smrtonosan. Njeno drvo je vrlo fine građe, sa uskim, jedva milimetar ili dva širokim godovima usljed vrlo sporog rasta, koji joj je jedna od glavnih osobina. Drvo je osim toga vrlo tvrdo i neobično trajno, pa je u velikoj mjeri bilo cijenjeno i upotrebljavano već u prvim danima naseljavanja evropskog kopna. Nađeno je već u građi prethistoriskih sojenica; u Starom vijeku upotrebljavano je za lukove i kao otporno i elastično drvo za grudne štitove, našlo je, nadalje, veliku upotrebu u građevinama Srednjeg vijeka, pa i na početku Novog doba i kasnije kao drvo koje se ugrađivalo u lukobrane pristaništa na Sjevernom Moru. Postoje podaci iz XIV vijeka na osnovu kojih se može utvrditi živa trgovina tisovim drvetom u alpskim krajevima Njemačke i Austrije, koja je znatno pridonijela nestajanju tise iz tih krajeva. Računa se da je tada prosječno godišnje posječeno oko 10.000 stabala tise u tim i u krajevima Istočne Njemačke, Poljske i Litve. To se drvo stjecalo u nekoliko sjevernonjemačkih lučkih gradova, čija je trgovina konkurisala tada

Engleskoj, koja je također nemilice sjekla svoje zalihe tisovog drveta. Ono je i još donedavno, dok ga je bilo više i po našim šumama, služilo za izradu raznih sitnijih predmeta za trajniju upotrebu. Smatra se da je posljednjih godina prošlog stoljeća najviše tisovog drveta otišlo za slavine na vinskim i drugim bačvama.

Već su stari narodi poznavali otrovnost tise. Iz Cezarovog djela »O Galskom ratu« znamo da su narodi Galije vjerovali u neku natprirodnu moć tisovog drveta znajući za njegovu otrovnost. Iz ovog saznanja razvio se poseban kult drveta kod mnogih naroda. Tako imamo i kod naših naroda brojne primjere obožavanja i praznovjerice pevazane sa tisom i njenim drvetom. L. P e ć o (20a) navodi da se u Bosni često nalazi »u kojeg starog pobožnog težaka koji komad luča, a radije tisovine u sanduku (kovčegu), i čuva ih često kao neku svetinju«. Nadalje »narod vjeruje da se vile sakupljaju gdje ima tisovine, a tisovina opet da raste samo na čistom mjestu«. (P e ć o 1. c.)

U mnogim krajevima seljaci i varošlije niske prosvijećenosti sijeku ili kupuju drvo od tisovine jedino zbog toga da od njega izrezbaru krstiće koje ušivaju svojoj djeci u košulje (djevojke ih nose u kosi!), usvrdlaju u rogove govedima ili smještaju negdje na vidnom mjestu u kući, kako bi se očuvali od uroka, spriječili »zlim očima« da izazovu bolest ili smrt djece, slabost i ugibanje stoke, odnosno, da bi time odbili svaku nesreću koja može navratiti na njihovo imanje. U Birču nose seljaci u odijelu amajlije — male krstiće iz tisovine. U župi kod Višegrada, osim toga, meću krstić iz tisovine u bešiku djetetu pod glavu, a zabilježeno je da i oko Sarajeva tisovinu drže kod sebe kao amajliju i to »makar i najmanji komadić bez stalna oblika«. (P e ć o 1. c.)

Prema podacima koje je crpio iz nekih radova, koji su kod nas objavljeni još za vrijeme austrijske okupacije, Marsell (19 a) je istakao, »da se u Bosni sasvim osobito cijeni tisa i od tamošnjeg muslimanskog stanovništva«. Navodeći običaj da se na Glasincu mogu naći križići ili komadići drveta tise u odjeći žena i djece, da ih ono čuva od uroka, ističe, dalje, da se u Foči od tisovine izrađuju korice noževa »jer takvim noževima ne može ništa naškoditi, ni vrag, ni vještice«.

»Osobata je dragocjenost imati štap od tisovine, a najveći opet ponos i tvrdo uzdanje u napredak svakom težaku imati teljig od tisovine« (P e ć o 1. c). Prema kazivanju ing. M. P e r č i ć a, koji je prije prošlog rata radio na uređivanju šuma u okolici Bugojna, nije niko mogao zaustaviti i odvratiti šumske radnike koji su naišli na jedno manje stablo tise — da se bezobzirce, otimajući ga jedan od drugog, bace na isjecanje komada, za koje su bili uvjereni da će im biti odlični i »neurokljivi« teljizi na volovima. Nije to izuzetan slučaj. U mnogim krajevima nalazimo ostatke tisovih posječenih panjeva iz kojih izbijaju izbojci u velikom broju, a i ovi će biti posječeni čim nešto odebljaju. Zbog toga gotovo svi izvještaji govore o nalazima tise kao kržljavim zaostalim grmovima! Jedino tamo gdje je tisa uzgojena na nečijem imanju i uz koju je povezana suprotna praznovjerica, tj. da će kuća i imanje vlasnika stradati ako se stablo posiječe, nalazimo njezina normalno razvijena stabla.

Porijeklo ovih praznovjerica treba dovesti u vezu upravo s tim otrovnim grančicama od kojih strada stoka koja pase po šumama. Ako se drvo posiječe, onda nema opasnosti za stoku, pa vjerovatno ni za čobane koji su, možda, katkada stradali jedući kiselkaste tisine plodove.

S jedene strane, dakle, ove praznovjerice, a, s druge, samo tisovo drvo koje se vrlo rado koristi za izradu čutura, bukara, zatim za kašike, kutije i druge predmete, jedan su od razloga zbog kojih tisa nestaje iz naših šuma. U selu Drežnici (prema saopštenju ing. R. K n e ž e v i ć a) bilo je nekoliko odrina izrađenih od tisovine, a u planinskom katunu Stubica ispod Maglića našli smo komade tisovog drveta koji su ostali nakon izrade sitnih daščica za kutije.

Zbog svega toga tise je nestajalo već odavna iz naših krajeva. Mi nemamo nikakve sigurne podatke o tome koliko su u Srednjem vijeku i u našim krajevima sjekli tisu radi drveta za brodogradnju i za druge potrebe, koliko su tisovih stabala posjekli naši feudalci za gradnju svojih čardaka, koliko su prvi trgovci drvetom iz naših šuma izvukli njenog dragocjenog drveta za srednjoevropsko i mediteransko tržište, no sve to nije toliko važno koliko činjenica, da mi danas još u našim šumama imamo samo tu i tamo, na velikim udaljenostima pokoje stablo ili grm tise. Ona su, bez svake sumnje, ostaci nekadašnje šire raširenosti tise u našim krajevima. Zbog toga moraćemo i mi poduzeti neke efikasnije mjere za zaštitu tise, kao što su to učinili i drugi narodi kod kojih je tisa također ugrožena.

PROŠLOST I SADAŠNJOST TISE U EVROPSKIM ŠUMAMA

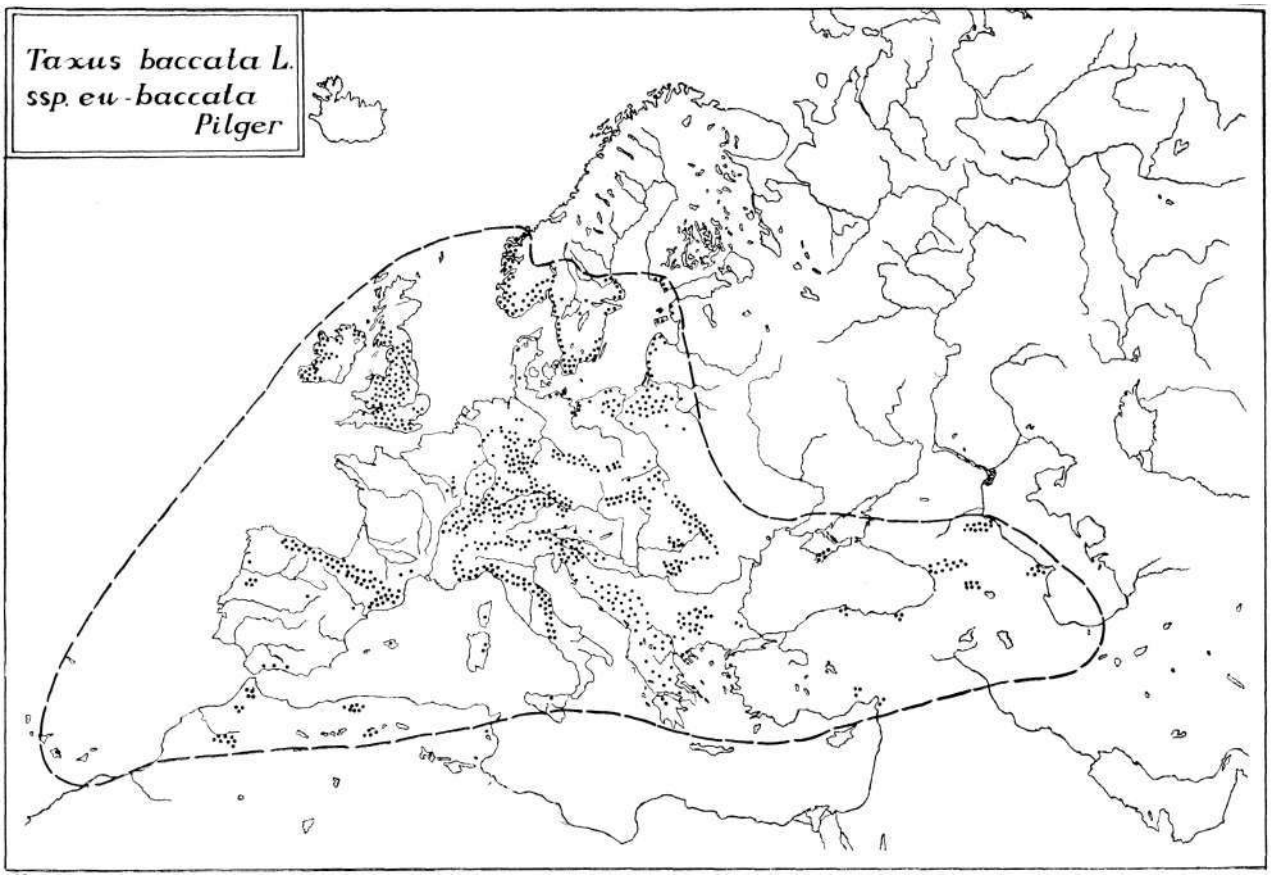
Prošlost areala tise na našem kopnu vrlo je teško rekonstruirati. Iz polenanalize brojnih tresetišta sjeverne i srednje Evrope imamo vrlo oskudne podatke, jer, kako ističe F i r b a s (10a), njen polen ima tanke opne koje u vodi brzo raspuknu i zbog toga se teško može dokazati njegova prisutnost u materijalu bušotina. Tek kod nalaza sjemena, iglica ili drveta može se sa većom sigurnošću govoriti o prisustvu tise u ovom ili onom sloju prošlosti.

F i r b a s (1. c), koji pregledno navodi sve do danas poznate nalaze tise u slojevima tresetišta sjevernih krajeva, ističe da se iz toga ne mogu povući neki zaključci. On smatra da se veći broj nalaza tisovog drveta u slojevima tresetišta sjeveronjemačke nizine ima zahvaliti velikoj trajnosti i boljoj sposobnosti konzerviranja drveta, nego tome što je ova vrsta bila tu u prošlosti obilnije zastupljena, nego možda u planinskim i južnijim krajevima. Prema tome, jedino je bitno to »da je tisa u sjeverozapadnoj Njemačkoj nizini postojala najkasnije na prelazu između srednjeg i kasnog toplog doba, kada bukve još nije bilo ili je nastupala samo u vrlo malom broju«. Postoji samo jedan nalaz iz brončanog doba, koji ne može potvrditi mišljenje (B e r t s c h) da je tisa naselila neke predjele prije bukve. Za Švajcarsku postoji nekoliko nalaza iz Neolitika (iz sojenica tog doba), o kojima se F i r b a s ne izjašnjava određenije, nego zaključuje da »koliko se god tisa može dobro primijeniti kao pokazatelj klime, toliko su još oskudna naša poznavanja prošlosti širenja njenog areala, pa tim i naše mogućnosti da iz toga izvodimo zaključke o klimi«.

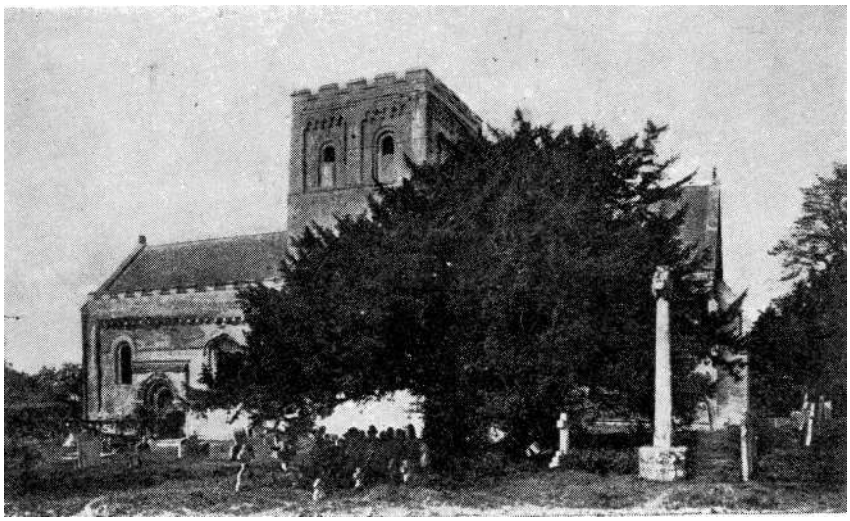
Naši krajevi su u posljednim decenijama također u priličnoj mjeri istraženi metodama polenanalize. Iako manje prikladni, zbog nepostojanja brojnih tresetišta, izuzev nešto više u Sloveniji i Srbiji, u našim krajevima pokazale su neke bušotine također i prisutnost polena tise. Na tresetištima planine Oštrozub u Srbiji našli su G i g o v i N i k o l i ć (11a.) polen tise i došli do zaključka da je u toku razvoja šumskih faza, koje su prethodile današnjoj (dakle, u fazama dominiranja jele, dominiranja bukve-jele-bora, te u fazi dominiranja bukve), postojao u našim šumama i poseban sprat u kojem je uz zeleniče *(Laurocerasus officinalis* Roem) bila razvijena i tisa.

I tisu, kao i mnoge druge vrste četinara potisnula je bukva i na planinama Balkanskog Poluotoka. G i g o v i N i k o l i ć (lc) navode za to primjer planine Tare gdje se, prema mjesnim nazivima (Tisovo Brdo iznad Mitrovca) kao i prema sjećanju mještana na nekadašnje veće šume tise od kojih danas tamo više nema ni traga, taj proces potiskivanja četinara, posebno tise, prodornijom bukvom, odigrao u nedavnoj prošlosti (ali po našem mišljenju i uz veliku pomoć ljudskih nastojanja da se domognu vrijednog tisovog drveta). Smjene tise bukvom u novijoj istoriji šuma spominju, međutim, i drugi autori za razne evropske predjele.

Prema Rikliju (R i c k l i, 22 a) tisa je borealno-mediteransko-orijentalna vrsta, čija je karakteri-

K a r t a 1. Areal evropske tise (Taxus baccata L. s. str.). Izrađeno prema Meusel-u 1943 i dopunjeno novim podacima

Sl. 1. Najstarija tisa u Engleskoj (Oxford-Iffley Church)

stika u tome, da joj je »glavni areal u sjevernom euroazijskom prostoru sa više manje jakim prodiranjem u Mediteran i djelomice na Orient, pa čak do centralnog, visokog i dalekog Istoka«. To je isključivo nordijska vrsta sa velikom ekspanzivnošću, kojoj istočno i južno područje stepa i pustinja ne pretstavlja nepremostivu prepreku u prodiranju.

Kod M e u s e l - a (20.) evropska tisa *(Taxus baccata* L. s. str.) je među brojnim elementima evropskih bukovih šuma jedna »južnoevropsko-montano-srednjoevropska vrsta« sa subatlantskom tendencijom rasprostiranja. Ako se ona shvati kao skupna vrsta *(Taxus baccata* L. s. lat.) i ako se obuhvate njene svojte u istočnoj Aziji i Sjevernoj Americi, onda bi je trebalo uzeti kao »amfiboreo-meridionalno-(sub)montano-oceansku vrstu«. Tip njenog rasprostranjenja u Euraziji odgovara tipu skupne vrste *Hedera.*

Mi danas imamo dosta rijetko gdje zabilježene podatke o cjelokupnom arealu rasprostranjenja tise, i, ukoliko su ti podaci negdje i objavljeni, oni se, naročito za naše krajeve, odlikuju znatnom netačnošću. To, naravno, nije nikakav izuzetak kod tise, jer se i kod podataka o arealu drugog drveća u našim krajevima susrećemo sa sličnim netačnostima koje vode svoj korijen iz nedostataka sigurnih i provjerenih podataka.

Za tisu imamo zasada jedinu dobru arealkartu kod M e u s e l - a (1 c. I. S. 26), na kojoj je prikazano njeno rasprostiranje u Evropi, Kavkazu, Maloj Aziji i u Sjevernoj Africi. Iz ove arealkarte, koja velikim tamnim površinama prikazuje područja u kojima je tisa obilno raširena, a tačkama gdje je nađena samo pojedinačno ili u malim grupama, vidimo da se ona najobilnije širi po atlantskom dijelu zapadne Evrope i da joj istočna granica ne silazi sa Karpata u Rusiju (termička granica!), pa se tek opet javlja južnije (odnosno, istočnije) na Krimu i Kavkazu. Međutim, uz obale Jadranskog Mora unesena je tu velika crna površina koja pokriva područje približno od Zadra i Banja Luke na sjeveru, pa sve uz obalu i kopnom preko Sarajeva do Prokletija i dalje do Sjeverne Grčke. Takav prikaz areala tise u našim krajevima dozvoljavao bi pretpostaku, da se ona tu nalazi raširena jednako tako kao i na Britanskim otocima, na južnim obalama Skandinavije ili u Pirenejima, a svakako više nego u Alpama ili u Sjevernoj Njemačkoj! Međutim, stvarnost je sasvim drugačija, kako ćemo vidjeti iz daljeg izlaganja. Mi smo tu kartu preradili i dopunili, odnosno ispravili prema podacima koje ćemo za ostale evropsko-azisko-afričke predjele ukratko iznijeti, a za naše krajeve, specijalno za Bosnu i Hercegovinu, prikazati detaljnijim izlaganjima. (Vidi kartu areala, br. 1.).

AREAL EVROPSKE TISE

Na osnovu svega onoga što su paleobotaničari i fitogeografi Utvrdili za prošlost i sadašnjost rasprostiranja tise dade se sada izvesti i konačan pogled u njezin areal na auroazijskoafričkom kopnu.

Ako počnemo od sjevera, vidimo da je tisa raširena obilno u priobalnom pojasu skandinavskih planina. U Švedskoj i Norveškoj tisa se nalazi u području u kojem dopire uticaj atlantske klime, a to su južni dijelovi okrenuti Atlantskom Okeanu, Danskoj, a dobrim dijelom i Sjevernom Moru. U unutrašnjosti Južne Švedske nalazimo je i u području velikih jezera. Najsjevernija tačka njenog dopiranja nalazi se u priobalnom pojasu Norveške kod 63° sjeverne širine.

U Finskoj poznata su njena rijetka staništa samo na krajnjem jugozapadu poluotoka. Iz toga se područja njen areal dalje širi, u srazmjerno uskom pojasu uz obale Sjevernog Mora, obuhvatajući njena staništa u nekadašnjim sovjetskim republikama Letoniji, Estoniji i Litvi. Tu se sjeveroistočna granica areala poklapa sa pružanjem januarske izoterme od —5° C, pa se tisa može smatrati da se u sjevernim krajevima Evrope ponaša kao i bukva.

U Danskoj je zasada poznato samo jedno nalazište tise..

U Njemačkoj te na području današnje Poljske, naročito u nekadašnjoj Pruskoj, tisa je vrlo česta vrsta koja mjestimično stvara i veće grupe u šumskim sastojinama. Za predratnu Njemačku postoje detaljni podaci i arealkarta kod Schoenichen-a (26), iz koje se vidi da tisa tu nastava tri odijeljena područja. Jedno od ovih vezano je na atlantsko-sjevernomorski pojas sjevernog dijela kopna, drugo u najjužnijem alpskom području gornjeg Rajnlanda, Crne Šume i Bavarske, a treće u području oko rijeke Vezer, koje se preko Harca vezuju na Sudete i Karpate spram istoka. Osim toga tisa je u centralnoj Njemačkoj rasuta pojedinačno i u grupama na većem broju mjesta, za koje je karakteristično da se nalaze izvan pojasa podzoliranih tala u sjeverozapadnom dijelu zemlje.

Na području Poljske tisa dolazi na visoravni središnjih dijela zemlje, zatim obilno i u Voloniji i Podoliji. Zabilježena je i u prašumi Bialoveži. Istočno od Radomska opisano je područje u kojem se nalazi 6000 primjeraka tise. U južnijim dijelovima zemlje vezuje se na staništa u Karpatima. U nekadašnjoj Potkarpatskoj Rusiji poznata su njena staništa u prašumama oko Jasinja, Trebušna itd. Prema Kliki (Klika 15.a) tisa je na cijelom području današnje Čehoslovačke »razbacana« kao potstojno drvo u sastojinama jele i bukve, najčešće kao »stijene ljubeće« stablo, pojedinačno, a nikada ne stvarajući čiste sastojine. Izostavljajući nabrajanje pojedinih lokaliteta koje navodi Klika (l.c), treba istaknuti da dolazi u Lužičkim Gorama, u srednjoj Češkoj (u srezu krivoklatskom 5000 primjeraka prema Svobodi!) na Terešovskim Gorama kao i Šumavi. Isto tako raširena je na području Moravske (Moravski Kras!), zatim na Beskidima i po Karpatima. Unutrašnji planinski položaji Tatre i Karpata, zbog svoje izrazito kontinentalne klime, nisu pogodna staništa za tisu, pa je tu vrlo rijetka ili je uopće nema.

U Slovačkoj, kod Banske Bistrice, nalazi se u Evropi najznačajnije stanište tise. Tu se, prema podacima Tschermak-a (32), na južnim padinama ogranaka Karpata, do kojih dolazi još do izražaja klimatski uticaj Jadrana! (oceanska modificirana klima), nalazi u sastojinama jele i bukve, u nadmorskoj visini od 450 do 1250 m (u gradskim šumama Banske Bistrice), na oko 3000 hektara — ukupno preko 300.000! (nije greška: tristotine hiljada) stabala tise. Prije toga se smatralo da je u Evropi najbogatije nalazište tise u Mađarskoj, na području Bakonjske Šume. Tu opisuje Gayer (10) u nadmorskoj visini između 300—460 m »u sjeni bukve, običnog graba, katkad i hrasta kitnjaka ili šikare ljeske, katkad u masama, katkad pojedinačno rasuta, u društvu sa vrstom *Daphne Laureola«* — 48.179 primjeraka tise! Osim toga u Bakonjskoj Šumi nađena su još dva odvojena nalazišta tise.

Na padinama Karpata, na području Rumunije, tisa se prema karti Antonescu-a kod Schoeniche-a (l.c str. 6) nalazi na istočnim padinama, u gornjim tokovima rijeka Pruta i Sereta, zatim uz brojne dunavske pritoke, pa i uz sam Dunav kod Oršave. U gornjem toku svih pritoka rijeke Tise, koji izviru u Karpatima, nalazimo također brojna nalazišta tise.

U Bugarskoj, prama Stefanov-u (Stefanoff B. 28), javlja se tisa tu i tamo na padinama planina Rile, Vitoše, Bjelasice, Pirina, Ali-Botuša, te na zapadnim i centralnim Rodopama, kao i sasvim istočno na padinama Strandže. Na svim tim planinama, a osobito na Strandži »rijetko se sreta tisa« i ona je i tu vrsta velike rijetkosti. Jedino na Vitoši, u jednoj dolini rijeke Marice, nalazi se nešto veće nalazište a I tu svega 50 do 60 primjeraka, od kojih su neki visoki 5 do 6 metara i imaju do 2 m u promjeru debla.

Istočnije tisa ima samo još potpuno izdvojena i ograničena nalazišta na južnom dijelu poluotoka Krima, zatim uz Kaspijsko More, sjeverno od Kavkaza i na južnim padinama ove planine, na dijelovima okrnutim Kaspiskom i Crnom Moru. Tu. uz obalu Kaspiskog Mora nalaze se krajnje istočna staništa evropske tise.

Na kopnu Male Azije staništa tise su vrlo rijetka. Nalazimo ih samo na nekoliko mjesta u planinama uz Crno More blizu Trapezunta, zatim na južnom kraju, na Ciliciskom Taurusu i na granici Turske i Sirije. Njena nalazišta zabilježena su i u planinama južno od Dardanela.

Da li ima evropske tise u planinama Sjeverne Perzije (oko Kaspiskog Mora), i da li se tu nalaze njena najistočnija staništa, kako tvrde neki autori (Schoenichen l.c. i drugi), nije utvrđeno sa potpunom sigurnošću.

U južnom dijelu Balkanskog Poluotoka tisa se, kao veoma rijetko drvo u šumama bukve i grčke jele *(Abies cephalonica),* nalazi na nekoliko mjesta na Peloponezu, u srednjoj i sjevernoj Grčkoj, te na poluotoku Halkidici, gdje je vjerovatno umjetno naseljena. Prema Halacsy-u, (Conspectus Florae Graecae Vol. III Lipsiae 1904 S. 458—459) tise ima u Grčkoj: »u šumama brdske i subalpinske regije, soliterno«; u Tesaliji: kod Kastanije u Pindu, na planinama Olimpu, Eti; u Euritaniji: kod Karoplesi, na brdu Tymphrestus,

brdu Parnasu blizu Karkarije; na otoku Eubeji: kod Kumija, na brdu Dirphys; u Aheji: na brdu Kyllene, na Chelmosu; u Arkadiji kod Kapse i u Lakoniji na brdu Malevo.

U Albaniji nalazimo tisu na nekoliko mjesta u Prokletijama, kako to proizlazi iz Košaninove karte rasprostranjenja drveća, a prema istraživanjima Markgrafa (34) na planini Mokra, u gornjem Skuminu, južno od Lange, na 1500 m nadmorske visine u jelovoj šumi.

U Centralnoj Evropi tisa se susreće vrlo obilno i na sjevernim i na južnim ogranicima Alpi. U Švajcarskoj, Bavarskoj, Zapadnoj Austriji i Sjevernoj Italiji postoje brojna njena nalazišta, koja bi bilo teško nabrajati. U Švajcarskim šumama poznata je posebna zajednica bukve i tise *(Taxeto-Fagetum),* koja se javlja na strmim padinama, gdje se ne može potpuno razviti bukova brdska šuma. Ona je »specijalist« za hladne strme padine vapnenih laporaca.

U Centralnim Alpama, isto tako kao i u Centralnim Karpatima, tisa je rijetka zbog kontinentalne klime tih staništa.

U zapadnoj Evropi nalazi se tisa u velikom mnoštvu u Engleskoj i na zapadnim obalama Irske. Ovdje je u izrazito oceanskoj klimi tisa vrlo obično šumsko drvo, koje dolazi u potstojnom spratu bukovih sastojina ili mjestimice u čistim sastojinama, za koje se ipak smatra da su svojevremeno bile samo donja etaža posječenih bukovih sastojina, (koje se iz raznih razloga nisu mogle obnoviti prirodnim putem). U Engleskoj se nalazi najveći primjerak tise (na groblju »Estry-Calvados«), čiji obujam debla iznosi 10 metara, visina 12 m, a starost 1450 godina.

U Holandiji, Belgiji, zatim na velikom prostoru Sjeverne, Zapadne i Centralne Franuske tisa nije nađena u prirodi. Tu, vjerovatno usljed pomanjkanja krečnjačke podloge i zbog drugih okolnosti, tisa je samo poznata kao drvo parkova i groblja. Prema podacima Flore Abe Kosta (Abbé Coste Flore de France Tom. III. 1937. S. 280) tisa je u Francuskoj raširena »po stijenama i u planinskim šumama« samo »istočnog južnog i jugozapadnog područja«. Nalazimo je u Vogezima, na padinama Jure, u Alpama, na Sevenama, na Korbieru, te na sjevernim padinama Pireneja. Naročito su poznata njena stara i debela stabla na planini Sent-Bom sjeveroistočno od Marseja u departmanu Var. Također su vrlo značajna njena nalazišta u oblasti departmana Ero, zapadno od Monpeliea, gdje se u jednom zaštićenom šumskom rezervatu ispod planine Karu, može naći uz bukvu, crniku *(Quercus ilex),* božikovina *(Ilex aquifolium)* i nekoliko stabala tise.

U sjevernoj Španiji tisa se širi po vijencu Pireneja uz Biskajski Zaliv sve do blizu krajnjih atlantskih obala. Na južnim padinama ide sve do blizu obala Sredozemnog Mora. Poznata su još i neka njena usamljena staništa u centralnoj i južnoj Španiji. U Portugalu (prema Amaral do Franko 2.) tisa se javlja spontano samo na planini Serras do Noste, ali se izvan tih nalazišta susreće u parkovima i u nekim šumskim kulturama.

U sjevernoj Africi tisa je poznata sa niza staništa u planinskom masivu Atlasa i sa drugih mjesta; tako sa područja Rifa i u planinama Babor. Prema Embergeru (7) tamo tisa nikad ne stvara šume, ali se tu i tamo susreću veće grupe ili pojedini primjerci u višim, vlažnijim planinskim predjelima. Nalazimo je u sastojinama atlantskog cedra na Malom Atlasu, u centralnom zapadnom gorju Rifa, gdje prelazi i nadmorske visine od 2000 metara. U vlažnim područjima planina oko Ceute nalazimo je i na 500 metara nadmorske visine. Na Velikom Atlasu nije dosada nađena, ali je zato poznata i iz planina Alžira.

Najzapadnije njeno dopiranje nalazi se na otocima Azorima u Atlantskom Oceanu (Madeira).

Na otocima Sredozemnog Mora raste, prema Knoche-u (16), i na Balearima, i to na planini »Mont del Teix«, koja je baš po tisi i dobila svoje ime, kao i još na dva lokaliteta otoka Majorke.

Na Korzici tisu spominju francuski botaničari sa nekoliko planinskih šumskih staništa (»Monte Terribile«). Isto tako se navodi i za Sardiniju i Siciliju, na ovom posljednjem otoku samo u sjeveroistočnom planinskom dijelu.

Za Sardiniju navodi Fiori (9) njena staništa na »Monti Ogliastri, Ogliena, Gennargento i Puli« Na Siciliji dolazi kod »S. Fratello Tassita« (naziv prema tisi!), u šumama »Caronija, Nistrete, Montesoro« kao i na padinama Etne. Fioriju također navodi za otok Elbu na području »Monte Capanne«

Na Apeninskom Poluotoku staništa tise se sa padina Zapadnih i Centralnih Alpa pružaju na jug u jednom dvostrukom luku, koji počinje u planinama oko Đenovskog Zaljeva i drži se centralnog lanca Apenina. Prema Fioriu (1. c.) u Italiji se tisa našla, osim na području Alpi i u Liguriju, u Apuanskim Alpama, na područjima »Volterrano, Monte Amiata i Casantno«. Prema Bertoloni-u (kod Fiori-a 1. c. 9) postojalo je u Maceratese stanište »Tassaneta«, koje govori o nekadašnjem većem prisustvu tise; danas je tu u nestajanju (»ubi olim erat silva ingens et adhuc remanent reliquiae ejus«). Također postoje podaci za neka nalazišta tise u Abrucima, na »Gran Sasso« i na poluotoku Gargano u šumi Umbra, gdje se nalaze vrlo stari primjerci.

Tako su ukratko navedeni svi važniji podaci o rasprostranjenju tise na području njenog euroazisko-afričkog areala, izuzev podataka o njenom rasprostranjenju u Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini, o kojima ćemo sada govoriti nešto detaljnije.

RASPROSTRANJENJE TISE NA PODRUČJU JUGOSLAVIJE

Prema podacima literature, izgleda da najviše tise ima kod nas u sjevernim alpskim krajevima i da se ona sve više gubi iz naših šuma idući prema jugu. Tu, u našim južnim predjelima nalazimo ju zato često i izvan sklopljenih šumskih sastojina, na otvorenim mjestima i u strmim klancima pojedinih većih rijeka. Ta njena staništa izgledaju kao neka skloništa — pribježišta, koja navode na pomisao da se tisa, kao i mnoge druge vrste s njom, tu sačuvala za vrijeme glacijacija i da se otuda i dalje širila zajedno sa drugim novonaseljenim drvećem po sadašnjim šumama.

Da je tisa danas zaista rijetka u našim južnim krajevima, možemo se uvjeriti i iz pisanja mnogih botaničara. Pančić (26) za nju kaže da je u Srbiji »obično vrlo malo ima«. Također navodi i Hirc (13) da »tisa pripada među drveta kojih nestaje«. U Hrvatskoj nje je »nekoć bilo na Tisovcu kod Mrzle Vodice, na Tisovcu kod Gerova i na Tisovcu kod Delnica. Još prošlog vijeka bijaše na Čabarskom kotaru toliko tise, da su od nje pravili šindru i pokrivali krov župne crkve u Prezidu. Da je bijaše nekoć i u Slavoniji, svjedoči brijeg Tisovac kod Orahovice.« Rornmüller (4) navodi, da se »tisa ubraja u Makedoniji već u najrjeđe vrste četinarskog drveća«. Također i Bošnjak (6) naglašava da je tisa najrjeđa vrsta među šumskim drvećem koje se susreće na podnožju Prokletije.

U Sloveniji, prema Šivicu (30), tisa se susreće pojedinačno i u većim i manjim skupinama na Gorenjskom: oko i između Mojstrane i Martuljka na lijevoj strani Belice, u Krmi, u dolini Vrata, u dolini Radolne, na sjev. strani Lisca kod Bohinja i u dolini potoka Ribnice, na zap. i sjev. padinama Jelovice iznad Sotonske, zatim na Dobercu i Begunjčici u »Planšaku«, na pećinama Dražgošani. Nadalje je ima u području Kokre (šume Korito, Vobence, Suhodol itd.), te u području Jezersko na sjev. padinama Storžića i Kriške Gore kao i na susjednim brdima. U kamniškom kraju ima je u predjelu Bisteršica, u ljubljanskom kraju u predjelima St. Jošt, Kozjuh, Zaplana, Stara Vrhnika i Verd. U logarskom kraju nalazi se obilno i u šumama na podnožju Javornika i Snježnika (predjeli Dolenja Vas, Otok, Dane, Podcerkev, Podlesk, Kozarše, Vrh, Babino Polje) zatim po stijenama Račne Gore, Bloščeka, Zupanščeka (predjeli Igavas, Poljane, Knežja Njiva, Loč, Metulji i Topol). U kočevskom kraju ima ukupno između 500 do 700 primjeraka koji se nalaze razasuti po raznim predjelima koje Šivic (l.c) i posebno navodi. U črnomeljskom kraju ima je veći broj na pašnjaku Mirna Peč kod Novog Mesta. U krškom kraju ima mnogo primjeraka tise u bukovim šumama. U šumi »Markov hrid« izgleda, međutim, da se je naselila iz obližnjeg parka.

Najljepša tisa u Sloveniji nalazi se u Zgornji Lipnici nedaleko ruševina Pustega Grada. Taj primjerak bio je star preko 500 godina, a u prsnom promjeru mjerio je oko 80 cm. Starih tisa ima i na sjevernim padinama planine Nanos. Jedna znamenita tisa nalazi se u Solčani.

U Štajerskoj ima tise manje nego u Kranjskoj. U celskom i konjičkom kraju nalazimo je još pojedinačno po šumama. U mariborskom kraju tise ima u većoj množini na sjevernim padinama Po-orja, a tu je nje ranije bilo mnogo više, dok se nije počela jače sjeći i iskorišćavati.

Tise ima također i na nekoliko mjesta u Istri.

Prema Schloser-Vukotinoviću (24), u Hrvatskoj se tisa nalazi »in sylvis montanis et subalpini«, a posebno na Vratima kod Kalnika, na vijencu planine Ivančice kod Zlatara, u šumama na planinama okolice Zagreba i Samobora, na Kleku kod Ogulina, zatim na Velebitu. Na Velebitu tisu navodi Visiani (33) u Paklenici i na Svetom Brdu. Hirc (13) ju navodi na brojnim lokalitetima, i to na Zagrebačkoj Gori (u Kaptolskoj šumi, kod Gračana, kod Vidovca, na Maglenki i Vitelnici, u Bistranskoj Gori itd.) na Ivančici (u šumama Velike Ivančice, oko Vidovca), zatim u Gorskom Kotaru: u Markovom Brlogu ispod Risnjaka, na Bijelim Stijenama kod Crnog Luga, na Tisovom Hribu kod Tršća, te kod Čabra. U Lici tise ima na Velikoj Kapeli, na Bijelim Stijenama kod Jasenka (»Pod Tisom«), između Modrušana i Drežnice u ponikvi Lopači, na Tisovcu kod Plaškog, zatim u okolini Plitvičkih Jezera »po pećinama oko donjih jezera«, a posebno kod špilje Golubnjače »a ima na jezerima i jedna šumica, u kojoj je poraslo do 100 stabalaca«.

Na planini Plješivici, na današnjoj njenoj bosanskoj strani, ima također pokoja tisa, prema saopštenju ing. B. Džepine. Isto tako je ima i u Maloj Kapeli u šumama Čirkove Uvale, Prijeke Kose i Visibabe. Uostalom, već su i mađarski šumari Fekete i Blattny navodili 11 nalazišta tise na području Hrvatske.

Prema Pančiću (26), tisa raste u Srbiji »po krševima: na Štrpcu u Krajinskoj, Mučaju i Torniku u Užičkoj«. Ima je i na planini Tari, osobito u šumama koje se pružaju spram strmog klanca rijeke Drine.

Isti se podaci nalaze u Pančićevoj Flori (1874) bez novih nalazišta. U razbacanim podacima literature nalazi se tu i tamo još koji podatak o tisi u Srbiji, ali oni nisu nigdje skupljeni na jednom mjestu. Možda bi to bio zahvalan zadatak za jednog dentrologa, jer nije isključeno da se i tu nađu neka još (bar kroz literaturu) nepoznata nalazišta.

Za Crnu Goru spominje je Rohlena (23) na sjevernim padinama Lovčena (ovdje v. *ericoides* Carr. sa mnogo užim, usiljenim listićima).

Nadalje Rohlena (23) navodi tisu prema svojim i podacima starijih autora, još i na slijedećim lokalitetima: »po krševitim šumama Durmitora (Pantoczek, Pančić) na Komovima (Pantoczek, Horak) u dolini Skrobotuše na području Kuči (Szyszylovicz) na Lovčenu, Vojniku, (Rohlena) oko Andrijevice i Šavnika. (Rohlena) Međutim, to je sigurno samo jedan mali dio nalazišta koja postoje u Crnoj Gori.

Također i Muravjev (35) navodi tisu u strmim i nepristupačnim liticama kanjona rijeke Tare — blizu Levertare — i podvlači da samo ta nepristupačnost lokaliteta objašnjava činjenicu da se tu uspjela sačuvati ova naša rijetka vrsta drveća.

Na području današnjeg Kosmeta tisu navodi Petrović (l c S. 485) na Ošljaku iznad sela Sevca kod Prizrena, te u gornjem toku rijeke Ibra »negdje kod sela Resnika«. Ovo posljednje nalazište biće vjerovatno isti lokalitet koji navodi Bošnjak (6) na području: »od Majstira dalje gore prema Ibrovoj Glavi, od 750 do 1500 m«.

U Makedoniji navode se dosta malobrojna nalazišta tise. Košanin (17) navodi tisu na Belasici kod Strumice, na Galičici kod Ohridskog Jezera i na Prokletijama kod Gusinja. Adamović (1) je navodi na Kajmakčalanu, a Bornmüller (4) u Demir-Kapiji: nekoliko starih stabala na strmim stjenovitim padinama Krušte, na Dudici — Planini, na vrhu Dve Uži, te u dolini Ljesnice, sjeverno od Nidže Planine. Prema D. Petroviću (21), najznačajnije je nalazište u klisuri Demir-Kapije oko sela Klisure, kod mjesta Studene Vode, gdje se nalaze »32 drveta«, a južno od sedla na Preodcu još 3 stabla od kojih je jedno imalo 6 m visine i 58 cm u promjeru. Drugo nalazište je u masivu planine Nidže »u izvornom dijelu Bele Vode između Staninog Visa i Belog Grotla«, gdje se nalazi nekoliko, 2—3 m visokih primjeraka u mješovitoj šumi bukve i bora, a treće je na albanskoj granici kod Dešata u potoku Vrtače više sela Rostuše, ispod V. Krčina »u gustoj staroj bukovoj šumi«.

Prema Košaninu (17), a to navodi i Bornmüller (l.c 4), tise nema na Korabu, a ni na Šar-Planini. Međutim, D. Petrović (22), na osnovu nalaza ing. Rugole i Šinkoveca, navodi na Šar-Planini jedan tisov grm »na suvatu Lešnica u gornjopološkom srezu«.

Kitanov (15) navodi tisu na albanskom području blizu naše granice, i to: na Meginskom Grebenu u bukovoj šumi, na 1650 m, na zap. ekspoziciji.

TISA I NJENA NALAZIŠTA NA PODRUČJU BOSNE I HERCEGOVINE

U brojnim radovima o flori i vegetaciji Bosne i Hercegovine nalazimo srazmjerno malo podataka o lokalitetima na kojima raste tisa. Ti podaci osim toga obično i ne govore o broju primjeraka koji su nađeni na izvjesnom mjestu, nego navode prosto lokalitet i ništa više. Zbog toga je naročito čudno kako je moglo doći i do toga, da su neki strani biljni geografi označili zapadne dijelove Balkanskog Poluotoka kao područje masovnog rasprostranjenja tise. Oskudni podaci u literaturi ne bi to mogli opravdati.

Prvi podatak za tisu u Bosni i Hercegovini dao je Fiala za Klekovaču Planinu. U Beckovoj Flori Bosne (5a) govori se o tisi kao vrsti drveća koja se sresreće »pojedince po šumama u regijama povišh brda i predalpa«. On navodi osim Klekovače, i slijedeća nalazišta u Bosni (sa navedenim autorima): »iznad Drinića (Beck), Šiša pl. (Beck), iznad Ovčareva na Vlašiću (Freyn i Brandis), oko Vareša: kod Osoja, Potoci, Pobrin Han (Protić), na Kamešnici (Beck)«, zatim u Hercegovini: »na Malinovcu kod Prologa (Protić), (samo što je ovaj lokalitet također u Bosni. Napomena P. F.), na Prenju, naročito u gornjoj dolini Idbara u pravcu prema Tisovici (Beck), kod Grabovice (Fiala), u Bijeloj Gori (po Pantoczeku)«.

Kasnije nalazimo još nekoliko podataka o lokalitetima, zabilježenim kod Maly-a (18) i to za Hercegovinu: »Prenj Planina: Na obronku Glogova spram Neretve. Navodno također u Vučjoj Bari i u Vukovom Podu iznad Javorak Vrela na južnoj strani Babe«, (zatim Maly 19), »u »Tisovom Kršu« na jugoistočnoj strani Bjelašnice kod Gacka (J. Čadek — usmeno)«, te kod K. Bošnjaka (5) za planinu Čvrsnicu u Hercegovini (»po kazivanju mojeg vjerodostojnog pratioca Hasana Šehića iz sela Grabovice«) lokaliteti »u Međuplasi ovdje-ondje- sasvim malo u Privratima, više u Kozilima, Zakamenju, Borju i Osoju«. Kod Čajniča na brdu Cicelju navodi Muravjev (36) među ostalim biljem i stabla tise.

Ove podatke možemo nadopuniti i nekim lokalitetima prema »ešantijonima« koji se nalaze u herbaru Sarajevskog muzeja. Tu se (osim nekih koji su već naprijed spomenuti kao publicirani u literaturi) nalaze grančice od primjeraka sa slijedećih lokaliteta: Grmeč Pl. cca 1200 m (Fiala 1891 g.); u klancu rijeke Prače u rogatičkom srezu (Čurčić 1897); padine Banje Stijene spram Prače, nedaleko Rusanovića u rogatičkom srezu cca 800 m (Fiala 1897 — možda isti lokalitet kao i prednji!); iza vrela Ljubovčići u jelovoj šumi kod Pazarića (H. Ritter 1937); Čvrsnica Planina:

K a r t a 2. Rasprostranjenje tise (Taxus baccata s. str.) u Bosni i Hercegovini. Pojedini krugovi označuju pojedinačna stabla ili manje grupe, a dva do tri kruga zajedno, veće i brojnije nalazište. Križići označuju mjesta gdje je tisa uzgojena kao ukrasno drvo u seoskim ili gradskim vrtovima. Kursivom su upisani značajniji mjesni nazivi koji vode porijeklo od tise

Tisovac cca 1450 m (F i a l a 1896. ♀); Plasa Planina: iznad vrela Javorka (M a l y 1926.). Tu nisu navedeni herbarski »ešantijoni« koji potječu sa uzgojenih stabala (u selu Ljubovčići (H. R i t t e r); na Trebeviću ispod šumarske kuće (Maly); Pepeljari kod Begovog Hana (L o s c h n i g g).

Osim ovih, kao što se vidi, vrlo oskudnih podataka o lokalitetima tise u Bosni i Hercegovini, raspolagali smo i sa izvjesnim brojem ešantijona i sa bilješkama o novim staništima koje smo utvrdili i našli za vrijeme naših vegetaciskih istraživanja bosansko-hercegovačkih šuma. Tako za Trebević, Treskavicu, Goliju i druge planine, o kojima ćemo govoriti kasnije.

Da bismo provjerili i dopunili sve te raspoložive podatke o nalazištima tise u Bosni i Hercegovini, zamolili smo sve šumske uprave u B. i H. da nam dostave izvještaje o lokalitetima tise u šumama. Zamolili smo uprave da te podatke provjere i kod terenskog lugarskog osoblja koje bi moralo biti najbolje upoznato s onim što se nalazi u našim šumama. Veći broj šumskih uprava poslao nam je izvještaje da na njihovim područjima nema tise. Neke šumske uprave javile su nam lokalitete već poznatih nalazišta s izvjesnim podacima koji su nam korisno poslužili kao dopuna, ali mnoge šumske uprave poslale su nam nove, dosada nepoznate podatke o nalazištima tise, sa kojima smo mogli dopuniti spisak i izraditi priloženu preglednu kartu.

Nadalje, raspitali smo se za podatke o poznatim nalazištima tise i kod mnogih šumarskih inžinjera koji se često kreću po terenu, te tako smatramo da smo, dopunjujući literaturu i vlastita zapažanja, prikupili gotovo sve podatke o postojećim nalazištima tise u Bosni i Hercegovini. Dozvoljavamo da nam je i promaklo koje nalazište, i to samo neko od takvih, koja su ili teže pristupačna ili još nepoznata i šumarskom osoblju na terenu. Takvih, po našoj pretpostavci, može biti samo u šumama i klisurama rijeke Drine i u nekim zabačenim predjelima Srednje Bosne.

Prelazimo sada na izlaganja skupljenih podataka o nalazištima tise, koja su jednovremeno prikazana i u priloženoj geografskoj karti.

Prelazeći sa područja susjedne Like, tisa se kod nas javlja već u sjeverozapadnoj Bosni na području oko Bihaća, već na padinama Plješivice Planine. Tu ima, prema izvještaju šumske uprave u Bihaću (drug C. K r a s o j e v i ć), u odjelu 32 (gosp. jed. »Plješivica«), u visokoj jelovo-bukovoj šumi 3 grmolika stabla, i u odjelu 21, također u visokoj jelovo-bukovoj šumi, 4 grmolika, vrlo slaba stabla. Na području iste šumske uprave nalazi se još 4 grmolika stabla u gospodarskoj jedini »Kestenovac« (u odjelu 4), u predjelu zvanom Debeljača, iznad sela Dobrenice (ovdje »u već poodrasloj šikari raznih listaća«), te u gospodarskoj jedinici »Gata« (odjel 7), iznad izvora potoka »Klokot«, također jedno grmoliko stablo.

Na području Grmeča (prema izvještaju šumske uprave u Bos. Petrovcu — M. P e t r o v i ć) ima »poneki primjerak tise kao izbojak iz panja u odjelima 191, 192 i 219, a odraslih stabala ili kakovih sastojina nema«. Prema saopštenju ing. B. D ž e p i n e na Grmeču ima tise i u Bjelajskoj Uvali, te od Hrgarske Uvale u predjelu spram Bihaća.

Na planini Grmeču (prema podacima ing. P a n o v a) nalaze se još i dva lijepa, ali svega 1 m visoka stabla tise u blizini sjemenske sastojine »Razboj« (iznad sela Janjila), na južnoj i jugozapadnoj ekspoziciji, a sastojini bukve, smrče i jele (odjel 244 gospodarske jedinice »Grmeč«).

Za tisu na području planine Kozare postojale su izvjesne pretpostavke, koje nam je potvrdio i ing. B. D ž e p i n a, a prema izvještaju šumske uprave u Bosanskoj Dubici (ing. F o r s t i n g e r) postoji tamo jedno stabalce (u gospodarskoj jedinici »Kozara — Mlećanica«, odjel 27), u nadmorskoj visini od svega 320 m. To stabalce nalazi se na sjevernoj ekspoziciji, visoko je 3 metra, a u visini grudi ima promjer debalca oko 8 cm. I ovdje je tisa u sastavu jelovo-bukove šume, a ovaj njezin jedini preostali primjerak govori da je nekada bila mnogo jače raširena i na Kozari.

Šumska uprava u Banjoj Luci (prema podacima ing. T. M a j i ć a) daje podatke o manjem broju kržljavih, niskih primjeraka koji se nalaze u strmim stijenama klanca rijeke Vrbas, na mjestu zvanom »Tijesno« (na cesti Banja Luka — Jajce, oko 10 km južno od Banje Luke).

Na području šumske uprave u Ključu poznato je u šumama ukupno 1 stablo i 6 grmova tise (prema izvještaju ing. I. I s a j e v a). Ona rastu pojedinačno u bukovo-jelovim sastojima gospod. jedinice »Šiša-Palež« (odjel 23-predjel Sokolovača, odjel 47 i 73) i gospodarske jedinice »Klekovača« (odjel 391, 63 i 41).

Na području šumskog predjela Klekovača-Osječenica kod Drvara (prema podacima šefa šumske uprave u Drvaru ing. M e r c v a j l e r - a) tisa se nalazi na 8 mjesta, i to, kako izlazi iz izvještaja: predjel Oštrelj, u sastojini bukve i smrče (oko 1200 m, na NW ekspoziciji) — jedno stablo grmolikog oblika; predjel Tisov vrh, u sastojini bukve, jele i smrče (oko 1300 m, na NW — W ekspoziciji) — jedno stablo grmolikog oblika; predjel Komarova Kosa, u sastojini bukve, jele i smrče (oko 1100 m, na NO ekspoziciji) 5 grmolikih primjeraka (za ova stabla dobili smo podatke i od ing. A. P a n o v a); predjel Cjepalo u sastojini bukve i jele (oko 1150 m, na NO ekspoziciji) — 20 vrlo slabih, grmolikih stabala (do 2 m visine i do 8 cm promjera); predjel Studeni, u sastojini bukve i jele (oko 1150 m, na NO ekspoziciji) —3 vrlo slaba grmolika stabla; predjel Javor, u sa-

stojini bukve, jele i smrče (oko 1500 m, na NO ekspoziciji) — 6 grmolikih stabala u gustom sklopu; predjel Muselinovac, u sastojini bukve, jele i smrče (oko 1200 m, na NO ekspoziciji) — 1 primjerak lošeg izgleda; predjel Lunjevača, »Sljeme«, u sastojini bukve, jele i smrče (oko 1000 m, na NO ekspoziciji) — 1 primjerak grmolikog oblika.

Na Osječenici iznad Bosanskog Petrovca ima tise u Javorovoj Kosi, Crvaljevom Dolu i na Markanovom Vrhu (prema saopštenju ing. B. Džepine).

Prema saopštenju P. Vidovića tise je bilo, a vjerovatno je ima još i danas, na padinama Jadovnika kod Drvara. Tu su seljaci izrađivali kašike i bukare od tisovine, pa su je, možda, i iskorijenili.

Na području šumske uprave Glamoč, u gospodarskoj, jedinici »Staretina—Golija«, postoji i predjel zvan Tisovac (južno od mjesta Glamoča). Ovdje ima sada još samo jedan jedini, oko 4 metra visoki primjerak (u odjelu broj 8 — ispod kote 1491) u sastojim bukve, jele i smrče. (Izvještaj šumske uprave — drug Mitrović.) Na rubu Glamočkog Polja, u predjelu Carevac, bilo je nekada nekoliko primjeraka tise prema saopštenju S. Andžića.

Na jugozapadnoj strani grebena Velike Golije — u šumi Zakopanik (na livanjskom području) našli smo 1955 godine u bukovo-jelovoj šumi dvije skupine mladih izbojaka i kržljavih stabalaca tise, izraslih iz posječenih panjeva.

Tisu nalazimo također i na graničnim dalmatinskim planinama zapadno od Livna. Prema izvještaju šumske uprave u Livnu (ing. Marković) »pojedini primjerci tise susreću se u vidu grmova u gospodarskoj jedinici »Troglav«, na nadmorskoj visini od cca 1000 m, u odjelu 23. zv. »Fratarska Draga«. Ovdje su to također niski, jedva do 2 metra visoki primjerci, koji su nastali od izbojaka iz panjeva nekad posjećenih starih stabala. Tu ih nalazimo i u sklopu jelovo-bukove šume i van šumskih sastojina.

Ovdje treba dodati i ona nalazišta koja se u literaturi spominju na Kamešnici (Beck) i Prologu (Protić).

Na planini Malovanu kod Kupresa, ispod Gole Kose (na granici odjela 127 i 128 nove gospodarske jedinice »Malovan - Kujača«) uz šumski put, nalaze se 3 mlada primjerka tise (prema saopštenju ing. Ljevaka). Isto tako se i u predjelu Babina Glava (na planini Kujači — sjeverno od Cincara) kod jedinog vrela, koje se nalazi u tom predjelu, nalazi i jedno stablo tise. (Saopštenje ing. Ljevaka).

U gospodarskoj jedinici »Škrta - Nišan« zapadno od Bugojna, postojalo je do 1937 godine jedno oveće tisovo stablo koje su, prema saopštenju ing. Perčića, posjekli šumski radnici.

Prema izjavi ing. Džepine tise ima i u području rijeke Vrbanje između Skender-Vakufa i Šipraga.

Na području šumske uprave Mrkonjić-Grad (prema izvještaju ing. A. Selmanovića), postoji jedna grupa od oko 20 tisovih stabalaca, visine od 50—60 cm, u jelovo-bukovoj sastojini, odjelenja 5. u gospodarskoj jedinici »Ovčara«. Ta se stabalca nalaze u nadmorskoj visini od kojih 1000 m. Na području iste uprave nalazi se još jedan niski grm (»očigledno izdanak iz korijena«) u prorijeđenoj jelovo-bukovo-smrčevoj sastojini odjela 1, gospodarske jedinice »Pliva«. Taj primjerak raste također na krečnjačkoj, podlozi, u nadmorskoj visini od oko 1300 m, na jednoj zaravni koju je sa južne strane zaštićena jednim planinskim ogrankom (Kurozeb).

Na području šumske uprave u Zavidovićima (prema izvještaju ing. S. Đerzića) grmolike tise ima u gospodarskoj jedinici »Gostović«, na granici odjela 64 i 168. Također su nekada bila 3 primjerka (mladice) tise u odjelu 435 gosp. jedinice »Donja Krivaja«, ali su ona uništena prilikom šumskih radova. U jednoj privatnoj šumi kod sela Stojčići nalazi se također jedno tisovo stabalce.

U području oko gornjeg toka rijeke Krivaje kod Olova postoji nekoliko nalazišta tise. Osim orijaške tise u selu Bukov Dol, o kojoj će biti kasnije više rečeno, tu se nalazi i jedna manja sastojina tise na površini od oko 2 ha iznad sela Azinovića (prema saopštenju ing. A. Postnikova). To će biti vjerovatno ista sastojina o kojoj govori izvještaj šumske uprave u Olovu (ing. S. Ilić), koja se nalazi u odjelu 249 gospodarske jedinice »Kaljina-Bioštica«. Tu ima pedeset do šezdeset »sitnih, račvastih« primjeraka tise u sastojini bukve, jele i smrče na nadmorskoj visini od oko 850 m, a na istočnoj ekspoziciji i krečnjačkoj podlozi.

Osim ove sastojine, prema izvještaju iste šumske uprave, nalaze se još dva, 6—7 m visoka i 12 do 14 cm debela primjerka u odjelu 245 gospodarske jedinice »Donja Krivaja« u nadmorskoj visini od oko 900 m na zapadnoj ekspoziciji, a također u sastojini bukve, jele i smrče. Ovdje je, navodno, temeljna podloga pješčar.

Na području šumske uprave Nemila nalaze se već spomenute dvije prastare tise u selu Pepeljari. Prema podacima ing. Đulepe, i u okolnim šumama mogu se pojedinačno naći mladi primjerci. Prof. ing. Begović navodi da se šumski predjel kraj Pepelara u kojem se nalaze mlade tise i zove Tisovac. Šumska uprava nam je dostavila izvještaj (bez pobližih podataka) da tise ima na području i u Bistričaku, (to će biti jedno, oko 4 m visoko stablo koje se nalazi iznad potoka, kraj jedne osamljene seoske kuće i izgleda da je tu doneseno iz šume), u Šeričkom Potoku, te u području potoka Ograjne.

Prema podacima prof. ing. Begovića tisova stabalca u području potoka Ograjne (pritoke Bistričaka) nalaze se u predjelu zvanom Tisovac Brdo. Osim toga, on nam je saopštio podatke za dva nova nalazišta tise na tom području. Jedno je u području Starinske Rijeke, pokraj sela Starine, odnosno Bistrice, na južnim padinama grebena Palašnice. Drugo nalazište, također na padinama Palašnice, ali na sjeveroistočnim, nalazi se u gornjem toku Željezne Rijeke (kod sela Željeznog Polja). Ovdje ima izvjestan veći broj mladih primjeraka, a nekada je bilo i starih većih stabala. Preduzetnici Hodžić i Sonenfeld su ovdje posjekli, jedne predratne godine nekoliko stabala, medu kojima je bilo i preko 60 cm debelih trupaca!

Na području šumske uprave u Travniku (prema izvještaju ing. J. Markunovića) nalazi se 6 stabalaca tise, visokih oko 1 m, u jelovo-bukovo-smrčevoj šumi odjela 129 (predjel Galica - Bunarić) gospodarske jedinice »Gornji Ugar«, zatim 2 stabalca iste visine u predjelu Tisovac gospodarske jedinice »Goleš-Radalje« (odjel 99), također u jelovo-bukovo-smrčevoj šumi, te još dva manja stabla u bukovoj šikari odjela 99 i 100 iste gospodarske jedinice.

Na području šumske uprave u Busovači (prema podacima ing. D. Stipca) postoje tri stabalca, odnosno tri grma tise, svatri u jelovo-bukovim šumama, u gospodarskoj jedinici »Busovača«. Jedno od ovih nalazi se u 174 odjelu, u nadmorskoj visini od 1330 m, na sjevernoj ekspoziciji, drugo u 109 odjelu, u nadmorskoj visini od 1410 m, na sjevernoj ekspoziciji, a treće u 105 odjelu, u nadmorskoj visini od oko 1100 m, na sjeverozapadnoj ekspoziciji. Svatri stabalca su lošeg izgleda, jako su razgranjena, tako da se može pretpostaviti, da su nekad posječena, pa da su to sada izbojci koji su izrasli iz panjeva.

Na području šumske uprave u Fojnici (prema izvještaju ing. S. Vukovića) nalazi se »100—150 većih grmova i pojedinačnih stabala debljine 8—18 cm, dobrog izgleda i zdravstvenog stanja« u gospodarskoj jedinici »Fojnica« (odjel 77), u predjelu zvanom Lejnjača (oko 1150 m nadmorske visine), u smrčevo-bukovoj sastojini. Taj se predio (odnosno odjel) nalazi južno od potoka Jezernice, na sjevernim padinama masiva Vranica — Matorac ispod vrha Tikva. Na području iste šumske uprave, u gospodarskoj jedinici »Pogorelica - Garež«, koja se nalazi uz vododjelnicu zapadno od Kreševa, nalazi se oko 30 komada, 5—15 cm debelih stabala tise, u sastojini bukve i jele, u predjelu »Gradac« (odjeli 31 i 32). Nadmorska visina je tu oko 1.200 m. Vjerovatno je to isti lokalitet, koji se nalazi u blizini sela Deževice, za koga nam je tamošnji reonski lugar govorio o postojanju tise u bukovim sastojinama.

Na području šumske uprave Vareš ima mnogo više tise nego što to navodi Beck, prema Protiću (l. c. 5a). Prema izvještaju šumske uprave (ing. O. Hamza), na području gospodarske jedinice »Gornja Stavnja« rastu: u odjelu 284, u nadmorskoj visini od oko 1200 m — dva 5—6 cm debela stabalca; u odjelu 300, u nadmorskoj visini od oko 1192 m — jedno stabalce promjera 5 cm, a u odjelu 224 bilo je nekada 4 do 5 manjih stabala koja se sada nisu mogla pronaći, pa ni ustanoviti da li su uništena. Nadalje, postoji još jedno stabalce istih dimenzija u odjelu 11 gospodarske jedinice »Bukovica«, u nadmorskoj visini od oko 1100 m. Sva ta stabalca nalaze se u potstojnom spratu mješovitih jelovo-bukovih sastojina na sjevernim padinama.

Na području šumske uprave u Srednjem kod Sarajeva (prema podacima ing. M. Sisojevića) nalazi se u gospodarskoj jedinici »Ljubina-Visojevica«, u predjelu Stojna Stijena (između sela Jelica i Razdalje) jedna manja sastojina bukve, jele i tise. Ova, za naše prilike rijetka sastojina stavljena je na inicijativu Zavoda za zaštitu spomenika u Sarajevu pod zaštitu. Prema podacima ing. Ržehaka, to su manje grupe i skupine 6 do 8 m visokih tisa na NW ekspoziciji i u nadmorskoj visini od kojih 1000 m.

I na strmim padinama Trebevića kod Sarajeva (ispod t. zv. Bijelih Stijena) nalazi se jedna skupina od desetak srednjedobnih tisovih stabala. Ta se stabla nalaze u prilično devastiranoj bukovo-jelovoj šumi u nadmorskoj visini od oko 1350 m, a na sjevernoj padini planine. Na toj planini postoji i predjel »Tisovača«, bar tako proizlazi iz starih topografskih karata, ali u njemu nije nađen nijedan primjerak tise.

Na području planine Treskavice kod Trnova našli smo jedno omanje, razgranjeno stabalce tise, na gornjem rubu šume, pokraj stijena i točila ispod visa Zupci. Ovo osamljeno stabalce visoko je svega 2 m i na njemu se vidi da je ranije bilo često sječeno i kršeno. U okolnim šumama, po pripovijedanju seljaka, nalazi se još nekoliko manjih stabalaca, ali ih mi nismo mogli pronaći.

Tise ima također i u predjelima oko rijeke Drine. Sa područja šumske uprave u Srebrenici nije primljen nikakav izvještaj, ali, poznavajući te krajeve, možemo pretpostaviti da se i tu nalazi tu i tamo pokoje stablo ili manja grupa tisovih stabala u jelovo-bukovim šumama, koje tu imaju mjestimice još uvijek prašumski izgled.[1]

[1] Naknadno primljeni izvještaj šumske uprave u Srebrenici (ing. Sulejmanović) govori o dva, do sada još nezabilježena nalazišta tise na području oko rijeke Drine. Jedno nalazište se nalazi u gospodarskoj jedinici »Luka« (odjel 61), na mjestu zvanom Podcerni Vrh, a drugo u predjelu Dubrave. Na prvom lokalitetu nalaze se dva, na drugom pet primjeraka, približne debljine od oko 10 cm i visine između 1,2 do 2,5 m. I na jednom i na drugom mjestu nije moguć pristup

Na području šumske uprave u Višegradu (prema izvještaju ing. S. Krese) tise ima blizu sela Bjegojevići u šumskom prejelu Vihra (odjel 152, gospodarske jedinice »Višegrad«), u nadmorskoj visini između 850 i 1000 m. Lokalni naziv ovog predjela je »Iza Kolibina u Vlasenju«. Tu »s obe strane potoka, na dužini od oko 400 metara ima oko 60 stabala (podmlatka) visine do 0,5 m«. Ovo nalazište je vrlo zanimljivo, jer po izvještaju šumske uprave proizlazi da je temeljna podloga serpentin, a sastojina, pod kojom se nalaze ta brojna stabalca i podmladak tise sastavljena je od crnog bora.

Na području šumske uprave Goražde kod Foče (prema podacima ing. Rapajića) nalazi se u gospodarskoj jedinici »Kovač-Štakorina«, u predjelu Cicelj iznad Čajniča, u nadmorskoj visni od oko 900 m, na sjevernim padinama, a u sastojini jele i smrče — jedna grupica tisovih, oko 3 m visokih stabalaca. Ovu sastojinu, koju već ranije kao nalazište tise spominje Muravjev, trebalo bi staviti pod zaštitu, tim više, što se tu u blizini nalazi i rijetka jagljika (»smilje« — Daphne Blagayana Frey.), koja će, zbog neograničenog branja cvjetova vrlo brzo nestati iz ovog predjela.

Sa područja šumske uprave u Foči nismo, nažalost, dobili traženi izvještaj, ali smatramo da tu ima veći broj zanimljivih lokaliteta na kojima raste tisa. Jedno stablo tise postojalo je još prije rata na području prašume Peručice, u jelovo-bukovoj šumi u predjelu blizu Prijevora. To stablo je, nažalost, posječeno. Isto tako posječeno je nedavno i jedno poveće stablo tise u području šuma na Zelengori. Šumska uprava je zaplijenila od nekog seljaka usječene trupce i jedan od ovih stigao je i u zbirku Šumarskog fakulteta u Sarajevu. Ovo je moralo biti jedno dosta staro, odraslo stablo za koje postoji vjerovatnost da će se omladiti iz panja, jednako tako kao i ono posječeno u Peručici. Na tom području ima, sigurno, još dosta tisovih stabala, pa, ukoliko dođemo kasnije do podataka, opisaćemo ih posebno.

Prema saopštenju ing. D. Terzića, manja skupine pojedinačno razbacanih tisovih stabala nalazila se i na sjevernim padinama Volujaka, na kamenjarima koji se ruše spram Suhe. Tu je 1947 godine šumski požar uništio veliki dio sastojine, pa vjerovatno i ova stabalca tise.

*

U Hercegovini izgleda u prvi mah da tise ima nešto manje nego u Bosni, ali je ipak nalazimo vrlo često na nizu planina, osobito na njihovim šumovitim sjevernim padinama. Posebno je zanimljivo i to da na planinama Čvrsnici, Prenju i Visočici tisa ide dosta nisko, pa i na kamenita otvorena staništa, te tako potvrđuje pretpostavku da je taj Neretvin klanac, od Rame, odnosno Jablanice do Solakovca[2] (sjeverno od Mostara), jedno značajno pribježište planinske vegetacije, izbjegle za vrijeme diluvijalnih glacijacija. Ovo potvrđuje i pretpostavku da je tisa kod nas morala biti raširena i prije glacijacije, jer se isto tako nalazi u naprijed već spomenutim refugijama rijeke Vrbasa i Prače.

Prve podatke o tisi u Hercegovini nalazimo već kod Beck-a (5a). On navodi dolinu bujice Idbar, u sklopu planine Prenj, kao stanište tise. Iznad ovog nalazišta pruža se u Prenju velika lednička dolina Tisovica, nazvana sigurno po kojem tisovom stablu koje se tu nalazi. Jedna grančica koju je ubrao Beck-a, nalazi se u herbaru Sarajevskog muzeja i nosi oznaku nalazišta »Tisovica — Prenj Planina«.

Mlade primjerke tise našli smo i na kamenitim nanosima u bukovoj šumi ispod Rakovog Laza kod Bijele. Tamošnji čuvar lova Bogdan Kalem pokazao nam je i teže pristupačan predio ispod Crvene Zemlje u kojem se nalazi i nekoliko odraslih primjeraka.

Nadalje tise ima na nekoliko mjesta i u dolini Boračke Drage. Jedno nisko, često čupano i ranije sječeno stabalce nalazi se ispod staze koja, kroz strmo točilo vodi na Vodeni Kuk (Crvene Stijene, odjel 28, gospodarske jedinice »Crna Gora — Borašnica — Rakov Laz«) i u šumu zvanu Jelovina. Putem kroz Dragu za Crno Polje nalazi se još nekoliko manjih stabala u jelovo-bukovoj sastojini. Prema mišljenju šumske uprave u Konjicu, tu je ranije moralo biti više primjeraka tise.

Osim ovih, već iz literature poznatih primjeraka tise, šumska uprava u Konjicu (ing. S. Behmen) javlja da tise ima u većem mnoštvu u gospodarskoj jedinici »Vis-Tranjine«, i to oko Karaule Lipete, u odjelu 27, u nadmorskoj visini od oko 1100 m. Tu se nalazi razasuto oko 150 komada, sa prsnim promjerom do 30 cm i visinom do 5 m, u jelovo-bukovoj šumi na sjevernim padinama. Također i na području gospodarske jedinice »Slatina-Račica«, koja se pruža po zapadnim padinama planine Visočice, u predjelima Hum, Humac i Bijele Stijene, ima ukupno oko 300 primjeraka tise, od čega su najmanje 40 primjeraka stabla do 5 m visine i do 30 cm debela u prsnom promjeru. Ona se nalaze u jelovo-bukovim i bukovim sastojinama.

---

stablima, jer se ona nalaze u strmim, sjeveroistoku ili istoku okrenutim stijenama dubokog kanjona rijeke Drine, koji je tu usječen u krečnjački masiv za gotovo 1000 m.

[2] Tu osim tise nalazimo i značajni atlantski šumski elemenat — božikovinu *(Ilex aquifolium* L.), koja se nalazi uz same obale rijeke, izmiješana s nizom (kasnije prodrlih) termofilnih mediteranskih elemenata.

Što se tiče onih tisa koje je već Beck navodio za okolinu potoka Idbara, prema izvještaju šumske uprave, od njih ima danas još 11 primjeraka, visokih 10 m i u promjeru do 40 cm, u predjelima Bukovica Laz i Duboki Potok (gospod. jedinica »Idbar« odjel 9 i 16), u nadmorskoj visini od oko 1300 m. Ta su stabla u sastojini bukve sa nešto munike.

Nadalje, na području gospod. jedinice »Rečica-Prenj-Glogovo«, u predjelu Sirova Gora (odjel 10) nalazi se 10 slabih, zakržljalih stabalaca tise, u jelovo-bukovoj sastojini, u nadmorskoj visini od oko 1400 m.

Jedan primjerak tise nalazi se u strmim stijenama neretvanskog kanjona u blizini željezničke stanice Prenj u nadmorskoj visini od oko 150 m. Tu je tisa na sjevernoj strani strme stijene izrasla iz jedne pukotine, a zadržala se tu zbog nepristupačnosti mjesta. S njom u društvu nalazimo neobične pratioce, kao što su crni jasen, crni grab, pa i *Moltkia petraea*.

Na planini Prenju mora postojati još jedno nalazište tise, negdje u predjelu oko Bijelih Voda (na južnim ograncima planine), jer smo tu jednom prilikom našli otkinutu grančicu koju su odbacili prolaznici, ali stablo nismo mogli pronaći. Maly (18) navodi tisu i »na obronku Glogova spram Neretve«, ali to bi bilo suviše udaljeno nalazište od predjela, gdje smo mi našli otkinutu grančicu.

Za planinu Čvrsnicu, gdje se u dolini Dive Grabovice jedan predjel zove »Tise«, imamo vrlo tačne podatke kod Bošnjaka (5), koje je on zabilježio po kazivanju njegovog vjerodostojnog pratioca Hasana Šehića, lovca, mještanina iz Grabovice. Tu tisa dolazi »u Međuplasi ovdje, ondje, sasvim malo u Privratima, više u Kozilima, Zakamenju, Borju i Osoju«. Tu imamo slučaj sa pojedinim osamljenim stablima (»ovdje, ondje«) i sa manjim, rasutim grupicama koje su prema mjesnim oznakama unesene u priloženu kartu.

U Čvrsnici postoji također lokalitet nazvan Tisovica, i u njemu, na oko 1450 m jedan (ili više) primjerak tise — sudeći po grančici u herbaru Sarajevskog muzeja, koju je sabrao F. Fiala.

Na području šumske uprave u Nevesinju (drug R. Miljak) tise ima pojedinačno po visokim šumama, i to: u gospodarskoj jedinici »Crvanj-Polje«, u predjelu Đuraš (odjel 7) oštećena 3 primjerka, visine oko 3 m i sa prsnim promjerom od 11 do 14 cm; zatim u gospodarskoj jedinici »Velež«, u predjelu Mala Poljica (odjel 22) — jedan oštećeni, 2.5 m visoki i 15 cm debeli primjerak, te u istoj gospodarskoj jedinici u predjelu Jarac Kuk (odjel 32) — 2 manja, oko 3 m visoka i 15—17 cm debela primjerka.

Jedno stablo postojalo je nekada i u Kondžilu, na padinama južnog vrha Veleži. Isto tako na jugu okrenutim padinama Crvnja mogli su se naći grmoliki ostaci stabala tise u kraškim štrapama, koje su ih sačuvale od potpunog uništenja.

Na gatačkom području naveo je već Maly (19) tisu na južnim padinama Babe i Bjelasice Planine. Od šumske uprave u Gacku dobili smo detaljne podatke o 3 nalazišta tise, od kojih se, vjerovatno, jedno odnosi na već poznato sa Bjelasice-Planine, a ostala dva su nova. Podaci se odnose na nalazište u Vranjevini (gospodarska jedinica broj 3, odjel 10 a), gdje postoji nekoliko, 2 do 3 metra visokih, grmolikih primjeraka, zatim na predjel Tisovi Kom (ista gosp. jedinica, odjel 4a), gdje postoji 1.5 do 2 m visoki grmovi, te na predjel Kuk (gosp. jedinica br. 2, odjel 50), gdje se također nalazi 1.5 m visoki grmovi. Sva ta nalazišta su u nadmorskoj visini između 1300 i 1600 m, na sjeveroistočnoj ekspoziciji i u jelovo-bukovim sastojinama.

Tise ima i u Podveležju istočno od Mostara, u predjelu zvanom »Tise« (odjel 19 neuređene gospodarske jedinice »Podveležje«), na jugozapadnoj (!) ekspoziciji, u nadmorskoj visini od kojih 900 m. Prema izvještaju šumske uprave u Mostaru (drug J. Blažević) tu ima 21 stabalce, u starosti od kojih 20 do 50 godina, slabog uzrasta. Izgleda da je ovdje tisa izvan današnjih šumskih sastojina, na otvorenom položaju, a to govori u prilog tvrdnji da su i na hercegovačkom kršu bile nekada (i to ne baš tako davno) bukove šume šireg raspostranjenja nego danas .

Prema izvještaju šumske uprave u Trebinju nije se mogao potvrditi navod Pantoczeka, da na planini Bijeloj Gori raste tisa, u što je već Beck posumnjao, navodeći ovo nalazište sa znakom pitanja.

* * *

Vrlo je zanimljiva činjenica da imamo i brojne primjerke tise uzgojene po našim selima. To je posljedica praznovjerja koje je, kako smo vidjeli, s jedne strane imalo za posljedicu uništavanje i nestanak brojinih primjeraka koji su rasli po našim šumama, a evo, u ovim i sličnim slučajevima, i očuvanje pojedinih, iz šume prenesenih stabala. Među tim primjercima, koji se danas nalaze izvan svojih prirodnih nalazišta, nalazimo i one najveće i svakako (na Balkanu vjerovatno) najstarije primjerke u selu Pepelari kod Begova Hana u Centralnoj Bosni. To su dva orijaška stabla o kojima je već svojevremeno pisao K. Maly (18a), zalažući se za njihovo stavljanje pod zaštitu. O njima je rečeno dovoljno i kod generalnog prikaza svih prirodnih rijetkosti u Bosni i Hercegovini. Godine 1929, dakle prije više od 25 godina, jedna od ovih dviju tisa, i to ženski primjerak, koji se nalazio »kod džamije u muslimanskom selu Pepeljari kod Han Begova u nadmorskoj visini od 606 m« imao je u prsnoj visini opseg debla 3.42 m, a drugi, na imanju tadašnjeg vlasnika

Sl. 2. Orijaška tisa u Bukovom Dolu kod Olova. Fotoslužba Zavoda

Bajre Zuke, bio je visok 15 m, sa krošnjom širokom 10—12 m, a sa opsegom debla od 2.80 m.

Orijačka tisa u selu Bukovi Dol kod Soluna, u srezu Kladanj, o kojoj piše M a l y (18 a) i za koju ističe da je »najljepše, pravilno građeno drvo (te vrste! Napomena P. F.) u Bosni, muški primjerak čija kruna mjeri u promjeru 17 m (!!)«, spada također među primjerke koje je, zahvaljujući narodnom vjerovanju, dospjelo iz šume na imanje izvjesnog Mušana Ejubovića (kasnije, nasljednika Rašida), koji je to drvo čuvao, vjerujući sigurno da mu donosi »berićeta« i odgoni zlo od kuće i kućišta. Ta tisa bila je 1911 godine (prema podacima kod K. M a l y 1. c.) oko 14 m visoka sa promjerom debla oko 1,77 m. Za ovaj primjerak pisao je K. M a l y da ga »kao najljepši prirodni spomenik Bosne« treba sačuvati od uništenja i postaviti nad njim »zakonsku zaštitu«.[3]

U selu Ferhatlije kod Pazarića, zapadno od Sarajeva, nalaze se također dvije stare tise, ali ne tako velike, kao što su ove naprijed opisane. One su izrasle po seoskim dvorištima oko kuća, i svakako su nekada, kao mlade biljke donesene iz nešto južnijeg, pod planinom Bjelašnicom ležećeg predjela, gdje raste veća skupina divljih primjeraka.

U selu Dusini kod Kreševa postoji također jedna stara tisa vrlo zanimljivog uzrasta (vidi fotografiju), a koja je također bila nekada davno zasađena i sada se nalazi u voćnjaku iznad jedne seoske kuće. Njene grane su okrenute uvis i zbog toga je krošnja uska i odgovarala bi varijetetu *fastigiata* Loud.

Prema izvještaju šumske uprave u Bihaću, »jedno vrlo lijepo razvijeno stablo prsnog promjera 20 cm i visine oko 5 m« nalazi se u selu Veliki Skočaj, u dvorištu pred kućom Baričević Martina. U selu Grabež ima jedno stablo promjera oko 12 cm i visine oko 4 m, te u selu Bos. Doljani jedno lijepo razvijeno stablo, sa prsnim promjerom oko 22 cm i visinom od oko 10 m.

U samom gradu Bihaću nalaze se 3 stabla tise od kojih dva imaju po dva debla. Promjer im je 24/28; 23/25 i 18 cm, a visina prosječno oko 7 m.

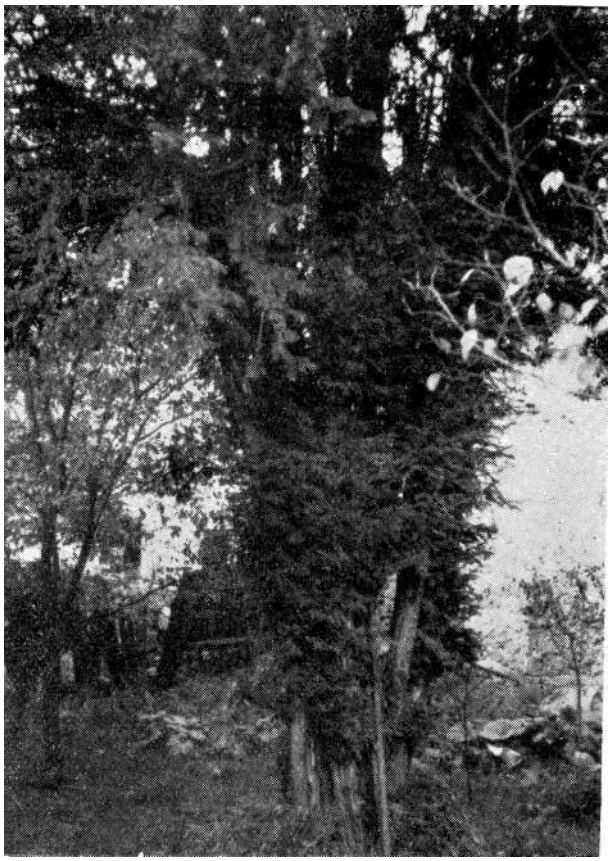
Prema saopštenju ing. P. Z a r i ć a, ima jedno tisovo stablo, koje mjeri u promjeru oko 60 em, u selu Bjelobučje blizu Teslića. I ovo se nalazi izvan šume, u selu blizu kuća.

I u Bistričaku, sjeverozapadno od Zenice našli smo jedno manje stablo tise tik uz jednu usamljenu seosku kuću. I ono je tu bilo zasađeno prije nekoliko decenija, a danas ga domaćin čuva i njeguje.

U okolici Travnika, u selu Paklarevu, ima tisovih stabala po privatnim imanjima. Jedno od tih je 6 m visoko, a u prsnom promjeru ima 14 cm, dok su ostala visoka 1 do 3 metra. U selu Potkraj blizu Turbeta ima jedno tisovo stablo visine od oko 5 m, a u promjeru ima 23 cm.

[3] Prema izvještaju šumske uprave u Olovu (ing. S. Ilić) ova tisa nalazi se i danas tu »pred kućom Ejubović Ahme« i njeno stablo je razgranjeno u vidu gnijezda sa oko 20 izbojaka«. Nadmorska visina lokaliteta iznosi oko 800 m, ekspozicija je istočna, a podloga krečnjak. Prema uređajnom elaboratu gospodarske jedinice »Donja Krivaja« ovaj predio (selo Bukov Do) nalazi se kraj 155 odjela, u kojem su bukove sastojine.

U samom gradu Travniku ima u jednom privatnom vrtu 5 m visoko stablo sa promjerom od 12 cm.

Na području šumske uprave u Vitezu kod Travnika (prema podacima ing. D u r n-a) nalazi se, u gospodarskoj jedinici »Kruščica«, u predjelu Vranjska Rijeka, jedno, 14 m visoko i 45 cm debelo, staro stablo tise, u blizini jedne seoske kuće. Ovo stablo je šumska uprava stavila pod zaštitu.

U okolici Ključa rastu tisova stabla u selu Donji Ribnik, i jedno stablo u selu Vaganac, ali su nam nepoznate njihove dimenzije, jer one nisu bile navedene u izvještaju šumske uprave.

I u selima oko Vareša može se tu i tamo naći pokoje uzgojeno stablo tise »u dvorištu katoličkog življa, porijeklom Sasa, koji su ovo još i ranije masovnije uzgajali, a po predanju uzgajanje, odnosno kultiviranje je vršeno, jer su tise smatrane »svetim poštovanim« drvetom.« (Sela Potoci i Pogari — prema izvještaju šumske uprave).

Šumska uprava u Visokom (ing. D o k m a n o v i ć) također nas obavještava o dvjema tisama na svom području. One se nalaze u voćnjacima, odnosno, izvan šumskih sastojina. Jedna od tih, stara oko 60 godina, nalazi se u selu Dumancu, a druga, stara oko 30 godina, u selu Stagošići kod Kaknja.

Na kraju treba navesti i stablo, navodno, kultivirane tise na donjim padinama Trebevića, za koje je K. M a l y, uz herbarski primjerak (HMS) zabilježio da se nalazi »niže donje šumske kuće, uz jedan potok«.

Na kraju treba istaći da i u parkovima glavnog grada Republike — Sarajeva imamo desetak lijepih primjeraka tise. Većinom su to mlađi grmovi. Osobito se ističe jedno, oko 6 m visoko, sastavljeno, krošnjato stablo u parku vojne bolnice, te isto takvo u parku pred Izvršnim vijećem. Ova stabla izgleda da su starija nego drveće u njihovoj okolici, pa se može pretpostaviti, da su tu rasla još za vrijeme turske uprave. I po privatnim baštama i dvorištima može se tu naći pokoje lijepo razvijeno tisovo stablo. Jedno od takvih nalazi se i u gornjem dijelu Soukbunara, u dvorištu jedne stare bosanske kuće.

* * *

Iz svih naprijed izloženih podataka vidimo da tisa i kod nas raste gotovo uvijek samo na podlozi krečnjačkog kamenja, a najčešće i na plitkoj, kamenoj podlozi. Gotovo je uvijek u donjem sloju gustih jelovo-bukovih sastojina, dakle, u zajednici A b i e t o - F a g e t u m, a izuzetno u bukovim

Sl. 3. Staro tisovo stablo u selu Dusina kod Kreševa

Sl. 4. Donji dijelovi razgranjenog stabla tise u jednom parku u Travniku. Fotoslužba Zavoda

brdskim šumama ili u šikarama koje su iz njih nastale. Nikada je nećemo naći u smrčevim sastojinama na kiselom tlu, niti u sastojinama termofilnog drveća i grmlja, pa ni u šumama graba i kitnjaka. Prema tome, ona je kod nas usko vezana za jednu određenu šumsku zajednicu za koju se može smatrati karakterističnom vrstom. Da li bi se i na našem području moglo naći nastojina u kojim se tisa može uzeti kao diferencijalna vrsta za jednu određenu, ekološki izraženu, subsocijaciju bukovo-jelove šume, pokazaće naša buduća istraživanja.

Svakako je bilo vrijedno truda sabrati sve te podatke o postojanju pojedinih primjeraka tise u našim šumama. Za nju smo iz ranijih podataka smatrali da je ne samo izuzetno rijetka, nego i gotovo nestala iz naših šuma. Međutim, iako smo mogli ustanoviti čitav niz novih, dosada još nezabilježenih nalazišta, ipak se ne bi smjeli zanijeti mišlju da to vrijedno drvo u našim šumama ne traži zaštitu i više njege i uzgoja. Vidjeli smo da su gotovo svi njeni primjerci niski grmovi ili stabalca najviše 2 do 3 m visoka, većinom izbojci iz panjeva ranije prosječenih stabala. Samo njena sposobnost vegatativnog razmnožavanja i sposobnost da se razvija u zasjeni gustih krošanja šumskih stabala, pomogla joj je da se održi u našim šumama, pošto je bila stalno na udarcu sjekire i zbog svog vrijednog drveta i zbog praznovjerica koje su sa njom povezane u našem narodu. Možda će vremenom i nestati ovih praznovjerica, ali dok one potpuno ne iščeznu, treba tisu zaštititi i sačuvati bar na onim mjestima gdje su još preostala pojedina njena stabla ili grmovi.

Prema tome, možda ne baš na prvo mjesto, ali svakako, među ugrožene vrste drveća u Bosni i Hercegovini treba uvrstiti i tisu.

LITERATURA

1. *Adamović L.:* Vegetationsverhältnisse der Balkan-Länder. Leipzig 1909 (Vidi i Ö. B. Z. 1908. S. 487.)
2. *Amaral do Franco:* Dendrologia florestal. Lisboa, 1943. S. 7—8
3. *Arnaudov N.:* Tist na Vitoša — Godišnik fiz. mat. fak. Univer. Sofia, 1921 S. 1—8
4. *Bornmiiller: J.:* Beitrage zur Flora Mazedonien-Engler's Bot. Jahrb. LXI. 1928. Beibl. 146. S. 184
5. *Bošnjak K.:* Iz Hercegovačke flore — Glasnik Hrv. prirodosl. dr. XLI — XLVIII Zagreb, 1936. S. 23

5.a *Beck* G.: Flora Bosne i Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka I. — G. Z. M. Sarajevo, 1903

6. *Bošnjak K.:* Botanička ekskurzija u Prokletije — Priroda XXVI. Zagreb, 1937 Nr. 7
7. *Emberger L,:* Les arbres des Maroc. — Paris, 1938. S. 27—30
8. *Ettinger J.:* Naša tisovina — Šumarski list, 1882. S. 348—349
9. *Flori A.:* Il tasso *(Taxus baccata* L.) — »L'Alpe«. XVIII. 1931. Nr. 1. S. 95—96

9.a *Fukarek P.:* Nestajanje tise u našim krajevima. — Priroda. XXVI. Zagreb, 1936. Str. 15.

10. *Gayer J.:* Die Eibe im Bakonyer Wald. — Mitteil. d. Deut. Gesell. 1930. S. 353—355.

10.a *Firbas F.:* Waldgeschichte Mitteleuropas. Bd. I. Jena, 1949. S. 270—271

11. *Goll W.: Taxus baccata.* — Mittheill, d. Krain. küstl. Forstver. Wien, 1890. P. 38—41

11.*a Gigov A.* i *Nikolič V.:* Rezultati analize polena na tresavama planine Ostrozub. — Arh. bioloških nauka, VI. Beograd, 1954. Sv. 1—2. S. 115.

12. *Heinrich J.:* Die Eibe *(Taxus baccata* L.). — Gebirgsforst 24. Wien, 1942. S. 191—192.
13. *Hirc D.:* Revizija Hrvatske flore I. dio. — »Rad« Jugosl. Akad. Zagreb, S. 188
14. *Kacsanovszky J.: A* tiszafa a Velebit-bei. — Erdesseti Lapok, 39. (1900) S. 765—768
15. *Kitanov B.:* Prinos kon izučavanje florata na istočna Albanija. — Godiš. Zbornik Filoz. fak. na Univ. Skopje, Kn. I. Prir. mat, oddel, 1948. S. 187

15.a *Klika J.:* Lesni drevini. Ed. II. Pisek 1947 S. 112 —114.

17. *Košanin.:* Die Verbreitung der Waldkoniferen auf Šar-Planina und Korab. — Österr. Botan. Zeitschr. 1912 S. 209
16. *Knoche H.:* Flora Balearica. Tom I. 1921. S. 269.
18. *Maly* K.: Prilozi flori B. i H. X. — G. Z. M. Sarajevo, 1928. S. 161

18.a *Maly K.:* Znamenito drveće naše zemlje u riječi i slici. — G. Z. M. Sarajevo, 1930. S. 128—132

19. *Maly K.:* Notizen zur Flora von Bosnien-Hercegovina. — G. Z. M. Sarajevo, 1940. S. 45

19.a *Marsell H.:* Die deuaschen Bäume in der Volkskunde. — Mitt. d. Deut. Dendr. Gess. 1928. S. 109

20. *Meusel H.:* Vergleichende Arealkunde. — Berlin-Zehlendorf, 1943. S. 26

20.a *Pećo Lj:* Običaji i verovanja iz Bosne — Etnografski zbornik. Knj. 32. Srp. Akad. Nauka. Beograd, 1925. S. 376—377.

20.b *Pančić J.*: Šumsko drveće i šiblje u Srbiji. — Glasnik Srp. učenog društva. Beograd, 1871. Str. 288.

21. *Petrović D.:* Tisa na području uprave u Gjevgjeliji. — Šumarski list, 1923. S. 217—218.

22.a *Rikli M.:* Das Pflanzenkleid der Mittelmeerländer. Bd. II, Bern, 1946. S. 973

23. *Rohlena J.:* Conspectus Florae Montenegrinae. — »Preslia« XX—XXI. Praha, 1942. S. 13
24. *Schlosser-Vukotinović:* Flora Croatica. Zagabria. 1889. S. 1938

25. *Schollmayer:* Monographischer Beitrag zur Kenntniss der Rotheibe (Taxus baccata L.). — Mitheil. d. Krain. küstl. Forstverein. Wien, 1890. S. 53—70

26. *Seidl L.:* Tis *(Taxus baccata* L.) v Gorjancih. — Glasnik Muzej, društ. za Sloveniju II/III. Ljubljana, 1925. S. 63—64.

28. *Stefanoff B.:* Dendrologija. — Univerzitetska biblioteka Nr. 44 Sofija, 1934. S. 361—365

29. *Svoboda P.:* O tisech ve strednich Čechach. — Krasa naši domova. Praha, 1941. S. 134—156

30. *Šivic A.:* Tisa in njena nahališta u Sloveniji. — Šumarski list Zagreb, 1923. S. 3—10.

31. *Tschermak L.:* Einiges über die Eibe in Österreich einst und jetzt. — Wiener Allg. Forst-u Jagd. Ztg. 1932

32. *Tschermak L.:* Die Eibe im städtisehen Forstamt Neusohl, Slowakei, das grösste der bisher bekannten Eibenvorkommen in Europa-Forstwissenschaf. Centralblatt. 68 Heft. 1. S. 4—11

33. *Visiani R.:* Flora Dalmatica. Lipsiae, 1842. S. 205

34. *Markgraf F.:* An den Grenzen des Mittelmeergebiets. — Fedde. Repertorium, Beiheft. XLV (1927) S. 167

RÉSUMÉ

RÉPARTITION DU TAXUS BACCATA L. EN BOSNIE-HERZÉGOVINE ET LA PROTECTION DE SES STATIONS

L'auteur expose à grands traits la répartition de l'If d'Europe (Taxus baccata ssp. eubaccata Pilger) et en présente la carte corrigée et complétée de nouvelles données. Il énonce les raisons pour lesquelles l'if d'Europe est menacé dans les forêts: il faut chercher ces raisons non seulement dans la très grande valeur de son bois, mais aussi dans les superstitions attachées à ses aiguilles, qui soit-disant renferment du poison.

Sur le territoire yougoslave, c'est surtout dans les régions nord que l'on rencontre l'if d'Europe, celui-ci se faisant de plus en plus rare lorsqu'on descend vers le sud. En Bosnie-Herzégovine on le rencontre çà et là en groupes peu importants, ou bien isolé dans des forêts de sapins et de hêtres, mais certains noms de lieux donnent à croire qu'il était jadis beaucoup plus répandu. Dans la seule région entourant la rivière Neretva, et en Bosnie près de Srednje, il existe des groupements comprenant un plus grand nombre de spécimens, mais ceux-ci ne dépassent cependant jamais 100 spécimens dans une seule région.

Se servant de données fournies par la littérature, de spécimens d'herbiers, de rapports établis par certains services de la Direction des Forêts, l'auteur donne un aperçu général de tous les lieux en Bosnie Herzégovine où l'on a remarqué la présence de l'if d'Europe. Il résulte de cet aperçu que celui-ci ne représente plus dans la flore des Balkans qu'une espèce en voie de disparition. En outre, la plupart des spécimens trouvés dans les forêts ne sont que des taillis de petite taille ou des arbustes qui ont poussé sur les souches d'arbres jadis abattus. C'est pourquoi il faut ranger l'if d'Europe parmi les espèces d'arbres et de taillis qui doivent être protégés.

Pour terminer, l'auteur parle de toute une série de spécimens d'ifs d'Europe plantés dans les villes et les villages. Parmi eux se trouvent les vieux ifs géants des villages de Pepeljari et de Bukovo, dont les troncs atteignent plus de deux mètres de diamètre.

HILDA RITER-STUDNIČKA

DOLOMITNA FLORA OKOLINE KONJICA

U krečnjačkim masivima se često pojavljuju dolomiti, koji ponekad sami izgrađuju čitave komplekse planina, ili su razvijeni na manje ili više ograničenim površinama usred krečnjačkog gorja.

Dolomit je kalcijev i magnezijev karbonat (Ca Mg $[C0_3]_2$) koji se po hemiskim i fizičkim osobinama razlikuje od krečnjaka. On se znatno teže topi od ovog kamenja i ne izaziva reakciju sa sonom kiselinom kod obične temperature, već tek pri zagrijavanju. Zbog svoje zrnate strukture i manje kompaktnosti od krečnjaka, on se srazmjerno brzo fizikalno troši pri čemu se raspada u bijeli, oštrobridni pijesak.

Na dolomitima razvijena je interesantna, posebna flora, koja umnogome liči onoj na krečnjaku, a osim toga ima dosta zajedničkih crta sa florom serpentinskog stijenja kao i svojstvenih elemenata, koji su, dakle, vezani za dolomitsku podlogu. Da li je osobitost dolomitske flore uvjetovana magnezijem ili se više zasniva na drugim fizičkim osobinama zemljišta, nije još poznato.

Kako mnogi biljni elementi, koji su svojstveni dolomitu, pripadaju reliktima, to je njegova flora oduvijek naročito privlačila botaničare.

U Bosni i Hercegovini nalaze se dolomiti raz-bacani svuda između krečnjačkih stijena, dok su veliki kompleksi dosta rijetki. Najveći kompleks se nalazi u okolini Konjica, koji u složenom arealu obuhvata područje doline Trešanice od Podorašca do Konjica s lijeve i desne strane, te se dalje proteže preko cijelog masiva Zlatara do doline Ljute. U okolini ovog složenog kompleksa se dolomiti još češće pojavljuju dalje prema jugu, s desne i lijeve strane Neretve, tako kod Špiljana, na Borcima, kod Pričepa na obroncima Visočice iznad Pribilja (1100 m) i kod Glavatičeva.

Zapadno od Konjica dolomiti brzo nestaju te se sve rjeđe pojavljuju, i to samo na malim površinama.

Na ovome velikom kompleksu dolomita razvijena je neobično interesantna flora, koja se odlikuje ne samo svojstvenim elementima ovog područja, već i velikim bogatstvom endema. Osim toga, na njemu se spuštaju mnogi planinski elementi do na 300 m nadmorske visine, što je u ovom predjelu naročito značajno zbog jakog upliva mediteranske klime.

Tako se na bijelim padinama oko Konjica nailazi na mješavinu planinskih i mediteranskih elemenata, svojstvenih vrsta i mnogih endema, kao i na rijetke biljke koje se ovdje pojavljuju na izoliranom nalazištu što sve skupa ovoj flori daje njeno posebno obilježje i njen poseban čar.

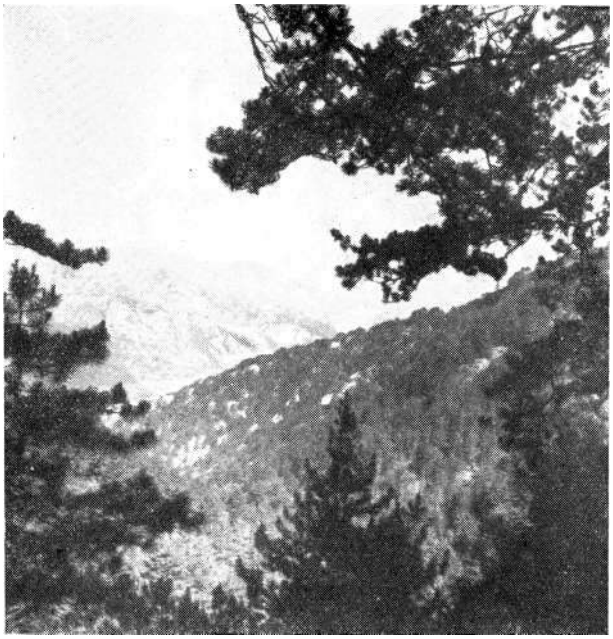
Od endemnih vrsta svojstvene su ovom području Alyssum Moellendorfianum Aschers., Satureja orontia Maly, Thymusaureo-punctatus (Beck) Maly, i Centaurea Triumfetti All. var. pseudomontana Maly.

S izuzetkom posljednje vrste sve ove biljke se nalaze obilno samo na ogolićenom dolomitu, tj. na bijelim, pjeskovitim siparima, koji su tipični za dolomitska područja.

Među najznačajnije vrste spada svakako Alyssum Moellendorfianum Aschers, koji je gusto pokriven bijelim, pločastim dlačicama, te se naročito u suhom stanju odlikuje lijepim, srebrnastim sjajem. Pod povećalom se razabire gusti pokrov dlačica koje su razvijene u vidu zdjelastih pločica, izgledaju kao mali kristali.

Satureja orontia Maly razlikuje se od vrste Satureja alpina, koja je raširena na planinskim pašnjacima, uglavnom širim, skoro okruglastim lišćem i velikim, jako dlakavim cvjetovima blijede, ljubičaste boje. Ove osobine ne mijenjaju se ni u kulturi. Autor ove vrste, K. Maly, koji ima najveće zasluge za istraživanje flore ovog područja, smatra da se kod ove vrste radi o svojti, koja je nastala prilagođivanjem na edafske i klimatske prilike okoline.

Thymus aureo-punctatus (Beck) Maly je zasebna vrsta koja se odlikuje mesnatim lišćem, čiji nervi ne dodiruju rub lista. Na lišću kao i na cvijetnim dijelovima gusto su razasute zlatnožute žlijezde.

Sl. 1. Suhi Dol kod Konjica. Pogled na dio dolomitnog kompleksa predviđenog za zaštitno područje. U pozadini dolina Neretve. — Suhi Dol — das trockene Tal — bei Konjic. Blick auf einen Teil des Dolomit-komplexes, welcher unter Naturschutz gestellt werden soli.

Sl. 2. Među pionirskom vegetacijom na otvorenim siparima nalazimo svojstvene vrste dolomita. U sredini: Reichardia macrophylla Vis. et Panč. — Unter der Pionirvegetation offener Rohböden sind die Dolomitspezialisten zu finden. In der Mitte des Bildes: Reichardia macrophylla Vis. et Panč

Centaurea Triumfetti All. f. pseudomontana K. Maly je naročito čest na Vrtaljici, gdje raste na boljim, humusom nešto bogatijim staništima. Kako iz naziva proizlazi, ova vrsta liči po habitusu na svojtu Centaurea montana. Lišće je široko, krupno, te vremenom u potpunosti gubi paučinastu navlaku.

Osim ovih vrsta, koje su isključivo svojstvene konjičkim dolomitima, pojavljuju se ovdje još mnogi ilirski ili balkanski endemi, kao i drugi stanovnici dolomita, koji su pronađeni i na drugim kompleksima ovog kamenja. Od njih je najinteresantniji endem Euphorbia Barrelieri Savi var. hercegovina (Beck) Maly, koja je još pronađena na dolomitskom kompleksu kod Lastve, na Leotaru kod Trebinja i u Crnoj Gori kod Njeguša.

Reichardia macrophylla Vis. et Panč. poznata je na području BiH još sa dolomitske podloge kod Lastve i Vučjeg Zuba, kod Suhe u Sutjesci, kod Ljubinja i na Čabulji planini, te u okolini Dobruna. Areal rasprostranjenosti ove biljke je mnogo veći od prethodne, te se pojavljuje i u Srbiji, Crnoj Gori, Dalmaciji i Albaniji.

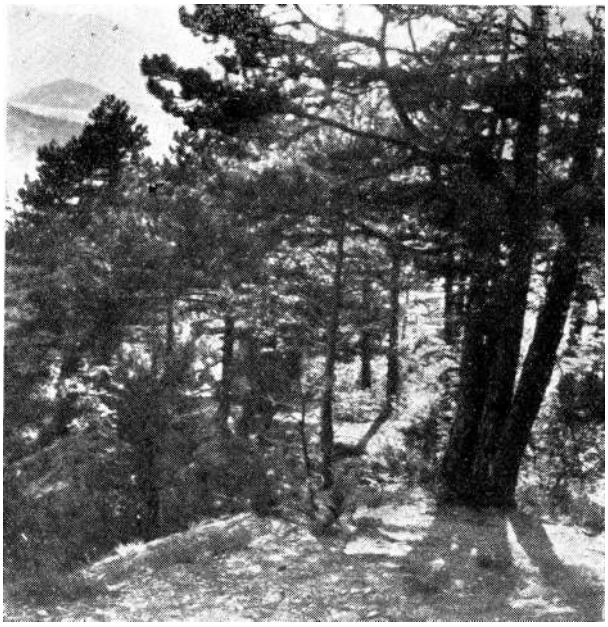
Od endema, koji se pojavljuju na konjičkim dolomitima najznačajnije su sljedeće vrste: Dianthus prenjus Beck, Lathyrus Friedrichsthalii (Gris) Maly, Knautia Travnicensis (Beck) Szabo var. crassifolia Szabo, a možda još i Bromus Moellendorfianus (A. et G.) Hay.

Dianthus prenjus Beck je endemna biljka hercegovačkih planina koja je dosada ustanovljena na planinama Prenju, Čvrsnici i Prislapu kod Jablanice, na Porim-Planini kod Mostara i na Lovnici kod Umoljana. Ova biljka je na konjičkim dolomitima vrlo raširena, gdje se pojavljuje do na 300 m visine.

Lathyrus Friedrichsthalii (Gris) K. Maly poznat je do danas sa područja BiH samo sa planine Čvrsnice. Kod Konjica dolazi češće na Vrtaljici u neposrednoj blizini varoši. Ovaj balkanski endem zabilježen je u Bugarskoj, Makedoniji i Albaniji.

Upadljiva, lijepa endemna vrsta Knautia Travnicensis (Beck) Szabo var. crassifolia Szabo, uglavnom je raširena od Travnika sjeverozapadnim pravcem prema Hrvatskoj i Dalmaciji. U Hercegovini se jedino osamljeno nalazište ove biljke nalazi na Zlataru, gdje dolazi na sjevernim padinama do na Vrtaljicu iznad Konjica.

Tako je kod Konjica i jedino nalazište vrste Hypochoeris maculata L. var. pinnatifida Uechtr, koja je naročito česta na padinama Zlatara prema Suhome Dolu. Ova vrsta,

Sl. 3. Zlatar kod Konjica. Svijetle borove sastojine ne sprečavaju razvoj zeljastog bilja u prizemnom sloju. — Zlatar bei Konjic. Die lichten Schwarzkieferbestände behindern die Entwicklung der Krautschicht nicht

Sl. 4. Na kraju Suhog Dola kod Konjica. Tipična slika erozije na dolomitu. — Am Ende des Suhi Dol bei Konjic. Typisches Erosionsbild auf Dolomit

doduše, nije endemna, ali do danas nije pronađena na drugom lokalitetu u BiH.

Kako je Konjic opkoljen visokim planinama, to su se otporni planinski elementi lako spuštali u dolinu, gdje su se, vjerovatno, mogli održavati iz toga razloga, što su dolomiti nepovoljna, ekstremna staništa, koja biljke teško naseljavaju, ali zato ih i druge vrste ne mogu više potisnuti sa ove podloge.

Dolinom Neretve prodrli su, opet, mnogi mediteranski elementi do Konjica, koji su na toplim, suhim staništima dolomita našli povoljne uslove života, te su se ovdje razmnožili, dok njihov glavni areal raširenosti počinje tek na početku Mostarskog odnosno Bijelog Polja, gdje Neretva napušta uski klanac između planina vododjelnice, gdje ujedno počinje i submediteranska klimatska zona Hercegovine.

Od mediteranskih pretstavnika nalaze se na konjičkim dolomitima, među ostalim, sljedeće vrste: Centaurea divergens Vis., Convolvulus cantabricus L., Scleropoa rigida Girs., Chrysanthemum cinerarifolium Vis. (vrlo rijetko), zatim montani mediteranski elemenat Scabiosa graminifolia L., i Juniperus oxycedrus L., koji se pojedinačno javlja oko Konjica, gdje se kod Vrbljana popeo do na 800 m, a kod Koznika do 880 m nadmorske visine.

Od endema koji su rjeđe zapaženi na teritoriji BiH, pojavljuju se ovdje sljedeće vrste: Peucedanum Neumayeri (Vis.) Rchb., Silene Reichenbachii Vis., Euphrasia dinarica (Beck) Murb. i Edraianthus tenuifolius (WK) DC, a od raširenijih vrsta Genista dalmatica (Bartl.) Lindb. var. dinarica Janch., Satureja croatica Briqu., Satureja subspicata Vis. i Veronica orbiculata (Kern.) Maly f. div. i druge.

Poput vrste Dianthus prenjus Beck spuštaju se i druge planinske vrste na dolomitima u niske nadmorske visine. Tako su u okolini Konjica ustanovljene sljedeće biljke: Biscutella laevigata, L., Potentilla caulescens Torn. Ranunculus Thora L., Chrysanthemum croaticum Horvatić var. illyricum H-ić, Stachys anisochila Vis. et Panč. f. Sendtneri (Beck) Hay. i druge. Interesantno je da su neke od ovih planinskih vrsta na niskim nadmorskim visinama nađene jedino na dolomitskoj podlozi. Tako je, naprimjer, Aster Bellidiastrum (L.) Scop. u BiH nađena na dolomitima u okolini Lastve i u dolini Roduklije kod Drvara. Ista pojava je zapažena kod endemne vrste Amphoricarpus Neumayeri Vis., i Gentiana dinarica Beck. Ova biljka vi-

Sl. 5. Vrtaljica kod Konjica. Živopisne grupe biljaka ukrašavaju buduće zaštitno područje. Crveni karanfil Dianthus nodosus u cvatu. Sprijeda Jurinea mollis. — Vrtaljica bei Konjic. Malerische Pflanzengruppen verschonern das künftige Naturschutzgebiet. Rote Nelken — Dinathus nodosus — in Blüte. Im Vordergrund Jurinea mollis

sokoplaninskih pašnjaka zabilježena je kod Pirića iznad Podorošca kod 880 m i na Boru kod Pazarića na 1000 m visine.

Imajući u vidu sve osobitosti ovog naročito interesantnog područja BiH., samo se po sebi razumije da se bar jedan dio mora održavati u svom prvobitnom obliku za budućnost te ga treba staviti pod zaštitu.

Prilikom pregleda ovog dolomitnog kompleksa ustanovljeno je da bi za ovu svrhu najbolje odgovarale sjeverozapadne padine Zlatara, na čijem neposrednom podnožju leži sama varoš Konjic.

Granica bi morala početi nedaleko od prvog mosta, koji vodi preko Trešanice, dalje do Suhog Dola, i to tako da obuhvata niži vrh Zlatara iz nad Konjica. Suhim Dolom bi se vratila u Konjic, idući odmah iza posljednjih kuća podnožjem Zlatara do mosta preko Trešanice.

Ovaj kompleks odgovara najbolje za zaštitu iz više razloga:

1. Na njemu su okupljeni u cijelosti svi biljni elementi, koji karakterišu floru konjičkih dolomita; zatim se na ovome predjelu nalaze ne samo dolomitski sipari, već i sastojine crnog bora, tako da se mogu promatrati oba tipa vegetacije i njihov razvoj, te bi mogle služiti u svrhu proučavanja.

2. Zaštita je tehnički lako izvediva i njome nije povrijeđen ničiji interes. Na ovom području ne nalazi se nijedna kuća, niti su u blizini sela; ovo područje se isključivo sastoji od besplodnih površina. Zbog opasnosti od erozije, šuma stoji pod zaštitom te je zabranjena paša.

3. Pošto se ovaj predio nalazi u neposrednoj pozadini Konjica, on bi mogao da služi kao prirodni park i botanički vrt konjičkih specijaliteta, za čije uređenje je potrebno samo podizanje ukusno sprovedenih puteva za šetnju, kao što je danas djelomično izvršeno na Vrtaljici.

Za ukrašavanje toga predjela brinula se priroda, koja pruža ne samo krasne poglede na Konjic i njegovu okolinu već i na lijepe grupe bilja, koje šarenilom boja pokrivaju padine ovog područja od ranog proljeća. Među jastucima crvene vresine (Erica carnea) razvijaju se u proljeće azurnoplavi zvončići Muscari-a, kasnije se naročito ističu crvenom bojom karanfili (Dianthus nodosus), Polygala nicaensis i Iberis umbellata, plavom divlji lan (Linum austriacum) i Veronica orbiculata, žutom Onosma i nježna Fumaria, a još nešto kasnije razvije iz gustog spleta igličastog lišća prenjski karanfil (Dianthus prenjus) svoje lijepe cvjetove. Zrak je zasićen mirisom eteričnog ulja mnogobrojnih vrsta Satureja, Thymus i Teucrium-a, kao i mirisom samih borovih šuma.

Njega ovog predjela, koji je predviđen za zaštitu, mora da se sastoji u održavanju današnjih uslova života za floru dolomita.

Pošto dolomitna flora zahtijeva neposrednu vezu sa dolomitskim supstratom, to se ne smije dopustiti da se nad njim razviju deblji slojevi humusa, koji se brzo stvaraju u gustim sastojinama šuma. Tada bi dolomitna flora brzo nestala, a na njezinom mjestu razvijao bi se tip vegetacije, koji ne bi imao više ništa zajedničkog s njom. Zato ovdje nikada ne smiju guste, mlade sastojine pokrivati površine, a isto tako moraju umjereni sipari ostati sačuvani, kao, naprimjer, u Suhom Dolu, gdje su ovi razvijeni među kompaktnim stijenama, koje ne dopuštaju eroziju većeg razmjera. Na mjestima gdje postoji opasnost od erozije, može se ona spriječiti sadnjom rijetkih sastojina crnog bora, možda u terasama, tako da korijenje učvršćuje rahlo tlo, a da se pritom ne uništava stanište naših dolomitnih specijaliteta.

Pri pošumljavanju, ukoliko je ono uopšte još potrebno na tome predjelu, mora se ovo imati u vidu, a treba da se izvede vrstama koje su u skladu sa prirodnom florom. Nipošto se ovdje ne smiju saditi druge vrste drveća, a pogotovo ne strani elementi, kao što je drača (Robinia pseudacacia) i pajasen (Ailanthus glandulosa), što je, nažalost, mjestimično učinjeno.

ZUSAMMENPASSUNG

DIE DOLOMITFLORA DER UMGEBUNG VON KONJIC

Im Geblete von Bosnien und der Hercegovina sind ausgedehntere Dolomitkomplexe selten und befindet sich der grösste in der nachsten Umgebung von Konjic in der Hercegovina. Derselbe erstreckt sich von Podorosac bis Konjic zu beiden Seiten des Tresanicatales und umfasst noch weiter gegen Süden das ganze Zlatarmassiv bis in das Ljutatal. Südlich von diesen geschlossenen Komplex treten noch häufig Dolomite langs des Neretvaflusses zu Tage, so bei Spiljani, Borci, Pricepa, Pribilje und Glavaticevo.

Dieser grosse Dolomitkomplex beherbergt eine hochinteressante Flora, welche von dem verstorbenen Kustos *K. Maly* eingehend untersucht wurde.

Neben einigen ara dieses Gebiet gebundene Dolomitspezialisten zeichnen» sich diese Dolomite duren besonderen Reichtum an illyrischen und Balkanendemen aus. Ferner ist in diesem Gebiet das tiefe Herabgehen von Hochgebirgspflanzen bemerkenswert, was um so sonderbarer anmutet, da dieselben mit mediterranen Elementen zusammenstossen, welche Neretvaaufwarts hier einwanderten und sich dank der warmen und trockenen Dolomitunterlage sowie den örtlichen Verhältnissen von Konjic, wo der Einfluss des mediterranen Klimas fühlbar ist, stark ausbreiteten.

Diesem Gebiet sind folgende Dolomitpflanzen eigen: Alyssum Moellendorfianum Aschers., Satureja orontia Maly, Thymus aureo-punctatus (Beck) K. Maly, und Centaurea Triumfetti All. f. pseudomontana K. Maly. Ferner treten hier folgende Dolomitpflanzen auf: Euphorbia Barrelieri Savi var. hercegovina (Beek) Maly, welche noch in dem Dolomitgebiet bei Trebinje und an einemi Standort in Montenegro aufgefunden wurde, sowie Reichardia macrophylla Vis. et Panc., welche ein grösseres Verbreitungsareal auf der westlichen Balkanhalbinsel besitzt.

Von Gebirgarten finden sich hier oftmals folgede Arten ein: Biscutella laevigata L., Potentilla caulescens Torn., Ranunculus Thora L., Chrysanthemum croaticum Horvatic var. illyrica Horvatic, Stachys anisochilus Vis. et Panc. f. Sendtneri (Beck) Maly. Amphoricarpus Neumayeri Vis., Aster Bellidiastrum (L) Scop., und Gentiana dinarica Beck. Die drei letztgenannten Arten sind im Gebiet von Bosnien und der Hercegovina ausschliesslich auf Dolomit in tieferen Lagen beobachtet worden. In Konjic mengen sle sich mit mediterranen Arten, von welchen follgende erwahnenswert! sind: *Centaurea divergens, Convolvulus cantabricus* L., *Scabiosa graminifolia* sowie *Juniperus oxycedrus*, weieher an den südwestlich exponierten Dolomithangen des Koznik bis 880 m Seehöhe emporsteigt.

Es vurde vorgeschlagen, wenigstens einen Teil dieses so interessanten Gebietes unter Naturschutz zu stellen, zu welchem Zwecke sich die nordwestlichen Hänge des Zlatar am besten eignen.

Dieses Schutzgebiet soll vom Suhi Dol, einer Linie von daselbst zur Brüche über die Tresanica und den Fuss des Zlatar selbst über den letzten Hausern von Konjic begrenzt sein.

Dieses Gebiet wurde aus mehreren Gründen ausersehen.

1. Weil es alle für dieses Gebiet bedeutsamen Florenelemente enthalt, sowie offenes Dolomitgeröll und Schwarzföhrenbestande aufweist, also die charakteristischen Vegetationstypen auf Dolomit beherbergt.
2. Weil hier der Naturschutz am leichtesten durchführbar ist, da es ausschliesslich aus unfruchtbaren Land besteht und wegen Erosionsgefahr die Weide verboten wurde .
3. Wegen der Nahe des Ortes Konjic, deren Bewohnern dieses Gebiet als Naturpark dienen könnte, da es sich durch prachtvolle Ausblicke in die Umgebung und selten schöne Pflanzengruppen auszeichnet.

Din Pflege dieses Naturschutzgebietes nätte darin zu bestehen, dass den Dolomitpflanzen ihre heutigen Lebensmöglichkeiten bewahrt bleiben, welche zu ihrem Gedeihen rohe, offene Dolomitböden beanspruchen. Sobald dieselben durch Humusschichten bedeckt werden, gehen ihre spezifischen Eigenschaften verloren, was das Schwinden ihrer Flora zur Folge hat.

Die zum Schutze der Erosion notwendigen Aufforstungen haben daher mit viel Verständnis für die Natur zu erfolgen. Es mussen lichte Kiefernbestande angestrebt werden und niemals dichter Jungwald, auch mussen offene Dolomitstellen wo nur irgend möglich erhalten bleiben wie z. B. im Suhi Dol, wo dieselben von kompakten Felsmassen unterbrochen sind, so dass keine Erosionsgefahr grösseren Ausmasses besteht. Wo eine solche auftritt, wären Kiefern nur insoweit zu pflanzen, als es zur Festigung des Bodens notwendig ist, wobei darauf zu achten wäre, dass roher Dolomitboden erhalten bleibt.

Bei der Aufforstung dürfen nur Arten verwendet werden, welche dem Vegetationstypus entsprechen, in diesem Falie also die Schwarzkiefer, und keine fremden Gehölze, wie z. B. *Robinia pseudacacia*, was leider in der Vergangenheit stellenweise geschah.

HILDA RITER-STUDNIČKA

NALAZIŠTE PAPRATI ADIANTUM CAPILLUS VENERIS L. U GORNJEM ŠEHERU KOD BANJE LUKE

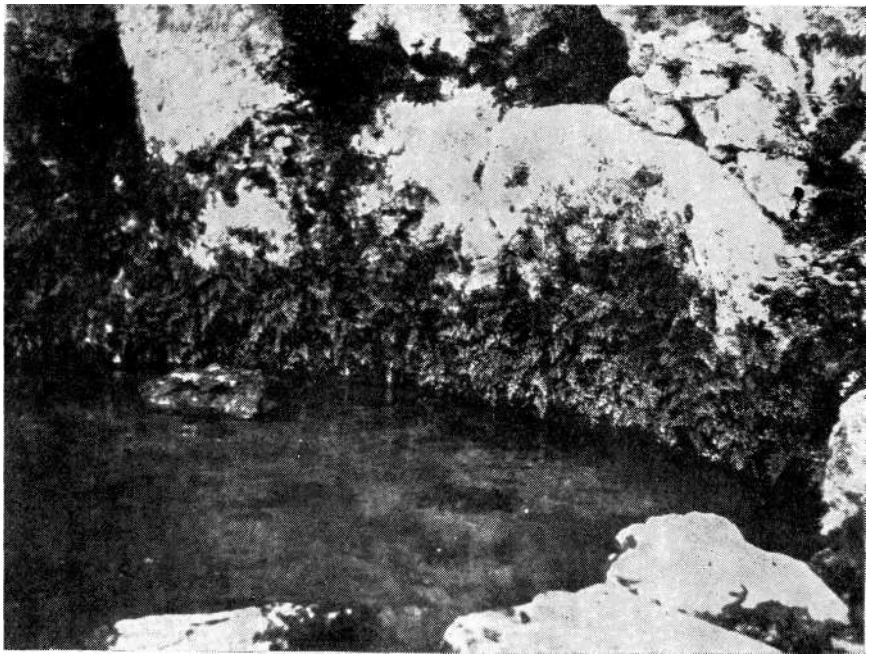
Vodena paprat — Adiantum capillus Veneris — raširena je u tropskom i suptropskom pojasu starog i novog svijeta, gdje naseljava sjenovita i stalno vlažna mjesta. Na takvim staništima pojavljuje se i na području mediteranske flore, te je susrećemo i u Makedoniji, Dalmaciji, kao i u toplim predjelima Hercegovine pored sjenovitih obala rijeka, kraj vodenih basena, u sedrenim pećinama nad izvorima itd.

Sa ovog složenog, južnog areala rasprostranjenosti prodire ova vrsta na pogodnim, toplim područjima prema sjeveru, kao u južnim dolinama Alpa, a tako i obalom Atlanskog Okeana do ostrva Man, gdje, zahvaljujući uticaju golfske struje, uspijevaju i palme.

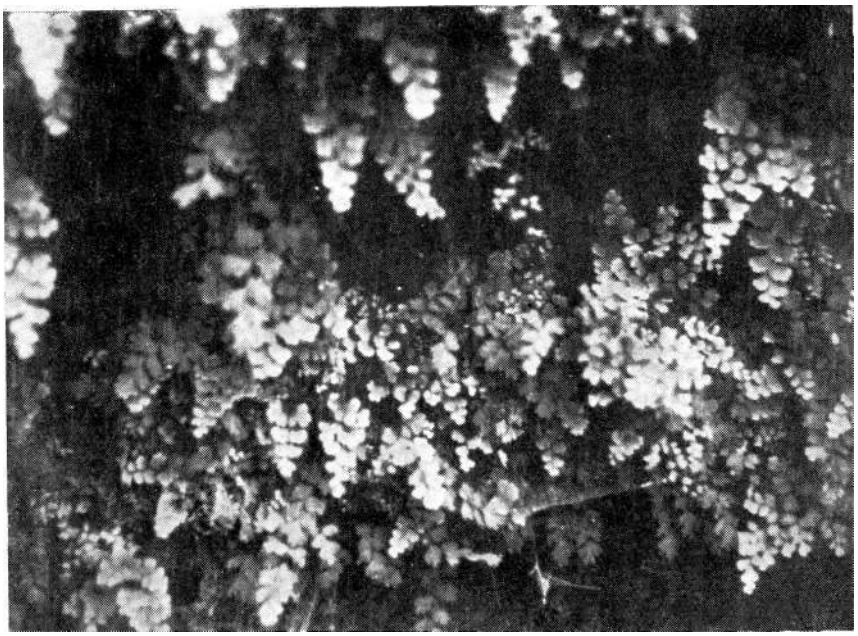
Izvan ove zone oštre zime sprečavaju opstanak ove vrste, pošto hladne temperature daleko više ograničavaju seobu biljaka iz toplih predjela prema sjeveru, nego što bi to činilo pomanjkanje visokih temperatura ljeti, koje bi im ovdje nedostajale.

Već odavno je ustanovljeno da se termična granica za uspijevanje mediteranskih sastojina nalazi u predjelima, u kojima srednja mjesečna temperatura najhladnijeg mjeseca u godini, to jest januara iznosi + 3° C. Tako kontinentalni predjeli nepogoduju uspijevanju vodene paprati. U tim područjima je nalazimo na vrlo malome broju nalazišta, i to isključivo u neposrednoj blizini termalnih izvora, koji svojom toplinom zaštićuju zimi ovu osjetljivu biljku od smrzavanja.

Ova nalazišta su izrazito reliktnog karaktera te su, naravno, od naročitog interesa, a do danas ih je poznato nekoliko na Balkanskom Poluostrvu a jedno na Apeninskom. Na čuvenom nalazištu Bormio u Italiji popela se ova vrsta do na 1500

Sl. 1. Gornji Šeher kod Banja Luke. Vodena paprat u neposrednoj blizini vode iznad plitkog, prirodnog basena. — Das Venushaar wächst unmittelbar über dem Wasserspiegel des natürlichen Bassains

Sl. 2. Adiantum capillus Veneris pokriva u gustome sagu zidove pojedinih pećina u Gornjem Šeheru kod Banje Luke. — Adiantum capillus Veneris überzieht als dichter Teppich die Wände einiger Felsnischen im Tuffgestein. Gornji Šeher bei Banja Luka

m. nadmorske visine, gdje obrasta stalno zagrijane sedrene stijene velikih termalnih izvora kod Bagni vecchi.

Na Balkanskom Poluostrvu je takvo jedno nalazište ustanovljeno u Rodopskom masivu u Bugarskoj, a u Jugoslaviji kod Spodnje Pirniče nedaleko od Ljubljane, kod termalnog izvora u Podsusedu kraj Zagreba, odakle je ova paprat, nažalost, nestala, i to nepažnjom čovjeka, jer je na samome njenome staništu sagrađena betonska pregrada, i kod sumpornih izvora u Gornjem Šeheru kod Banje Luke.

Staro naselje Gornji Šeher leži na desnoj, strmoj obali Vrbasa, u čijim sedrenim stijenama izvire splet sumpornih izvora, od kojih se najveći dio nalazi u privatnom vlasništvu. Sumporna vrela su kaptirana i uvedena u kuće, te služe kao prirodne, tople banje, koje se izdaju na upotrebu posjetiocima. Oko jednog izvora sagrađena je veća, javna banja dok voda sa cijelog spleta vrela otiče u Vrbas. Na tome putu prolaze kraj manjih udubina i većih pećina, na čijim zidovima se mjestimično nalazi vodena paprat, a naročito mnogo je ima na teško pristupačnim mjestima iznad Vrbasa.

Ovo interesantno nalazište otkrio je 1878. godine botaničar F. H o f m a n n, koji je s austriskim okupacionim trupama preko Stare Gradiške dospio u Banja Luku. On je na ovu paprat naišao u decembru mjesecu, te je o ovome kao i o drugim nalazima bosanskog bilja izvještavao u bečkom botaničkom časopisu »Oesterreichische Botanische Zeitschrift« (2 i 3). Za nalazište je tačno označio da je »na desnoj obali Vrbasa odmah kod mosta na stijenama«, dok je naziv mjesta iz nepoznavanja jezika zabilježio kao »Gornisher«.

Zanimljivim okolnostima ekološke sredine ovog nalazišta nije obratio pažnju, jer to nije bilo uobičajeno kod botaničara onog doba, kojima je sama vrsta bila cilj njihovih istraživanja, niti je mogao biti toga svjestan da je otkrio nešto posebno, jer je tada flora Bosne i Hercegovine bila odveć slabo poznata, da se ovo moglo pretpostaviti.

39 godina kasnije, 1917 godine, kada je čuveni botaničar G. B e c k - M a n n a g e t t a počeo s objavljivanjem flore Bosne i Hercegovine (1), spomenuo je i H o f m a n n - o v o nalazište vodene paprati kod Gornjeg Šehera, iako se sumnjalo u njegovu vjerodostojnost. Kao odlični poznavalac klimatskih i florističkih prilika našeg područja, B e c k je znao da pojava ove paprati nije moguća pod normalnim okolnostima, a pogotovo ne u decembru mjesecu, kada je H o f m a n n navodno naišao na ovu vrstu. Njemu nije bilo poznato da se tamo nalaze topli, sumporni izvori, i tako se ovo nalazište dugo vremena smatralo nesigurnim.

1937 godine, 20 godina kasnije, potvrdio je ovo rijetko nalazište akademik prof. Dr. V. V o u k, (4), koji je u okviru svojih radova oko biologije termalnih vrela posjetio i ovo mjesto. Tom prilikom objašnjene su i posebne okolnosti pod kojim se ova nježna paprat mogla održavati daleko od svog prirodnog areala.

Ovaj autor je opisao samo jedno nalazište ove paprati, i to na stijenama sedrene špilje iznad vrela Ilidže, koje se nalazi 1 m. iznad ljetnog vodostaja rijeke, a osim toga je još spomenuo nekoliko busenova paprati na kanalu, kojim otiče voda sa gornjih vrela.

Ova biljka raste, međutim, na većem broju mjesta pored odliva toplih vrela. Većina njih je teško pristupačna, pošto se nalaze na okomitim stijenama kao i u pećinama na strmoj obali Vrbasa, a pri većem vodostaju su neka od ovih nalazišta potopljena. Za vrijeme nižeg vodostaja mogu se lijepo promatrati s druge obale Vrbasa, kada se prelazi most koji vodi banjalučkom cestom do Gornjeg Šehera.

Koja je od ovih nalazišta ispitivao V o u k prilikom svoje posjete, danas se više ne može utvrditi, pošto se nije mogao pronaći ni jedan lokalitet koji bi odgovarao detaljnom opisu autora.

Vjerovatno se mijenja tok odliva vode pa i sama vrela, što se lako može desiti zahvaljujući prirodi ove vode kao i šupljikavosti sedre, a s tim u vezi se mijenja i mjesto naseljavanja ili nestajanja paprati na pojedinim njenim skloništima što bi tačno moglo ustanoviti samo lice koje iz godine u godinu prati eventualno nastale promjene na ovom zanimljivom lokalitetu.

Po svoj prilici se radilo o nalazištu, koje je prikazano na našoj slici br. 1. Na njoj se jasno može primijetiti da paprat raste na zidovima pećine samo do izvjesne visine iznad razine vode, do koje, bez sumnje, dopire uticaj njezine toplote, Temperatura vode u malome basenu, koji dobiva svoje vode samo iz jednog termalnog izvora, iznosi 29° C, a u neposrednoj blizini izvora 30° C. Kao svi topli izvori ovog lokaliteta, i ovaj se zove Ilidža, a pored toga ima još svoj posebni naziv: »Mostić«.

Samo se po sebi razumije da se ovo interesantno nalazište kod Gornjeg Šehera mora staviti pod zaštitu, i to ne samo zbog jedinstvenosti ove pojave, već i zbog opasnosti koja prijeti lokalitetima ove naravi, gdje se u vezi s izgradnjom banje ili njenim preuređivanjem, kao i kaptiranjem pojedinih izvora može dovesti u pitanje opstanak ove biljke. Zato se na vrijeme moraju poduzeti mjere predostrožnosti da se ne bi ponovio slučaj kao kod Podsuseda kraj Zagreba.

Sl. 3. Gornji Šeher kod Banje Luke. Bujno razvijena divlja smokva — Ficus carica — pod uticajem termalne vode. — Ueppig entwickelte wilde Feigen unter dem Einfluss der Thermalquellen in Gornji Šeher bei Banja Luka

Zaštitu je ovdje lako provesti, te bi se sa malo dobre volje mogao osigurati opstanak ove nježne paprati i za buduća vremena kao živi svjedok jedne prošle geološke epohe i za ukras i posebnu atrakciju ovog rijetko živopisnog predjela.

LITERATURA

1) *Beck-Mannagetta* G. — Flora Bosne, Hercegovine i Novopazarskog Sandžaka, Glasnik Zemaljskog Muzeja, Sarajevo, 1917.

2) *Hofmann F.* — Correspondenzen, Oesterr. Bot. Zeitschrist, p. 169 Wien 1879.

3) *Hofmann F.* — Beitrag zur Kenntnis der Flora von Bosnien. Oesterr. Bot. Zeitschrift, p. 76 i 256. Wien 1882.

4) *Vouk V.* — Prilog morfologiji, ekologiji i horologiji paprati Adiantum capillus Veneris u Jugoslaviji. Rad Jugosl. akad. zn. i umjetnosti, knjiga 267. 1940. g.

ZUSAMMENFASSUNG

DER FUNDORT DES VENUSHAARES-ADIANTUM CAPILLUS VENERIS L. IN GORNJI SEHER BEI BANJA LUKA

Das Venushaar ist bekanntlich ein Bewohner der tropischen wie subtropischen Zone der alten und neuen Welt, wo es an schattigen und feuchten Standorten auftritt. An entsprechenden Orten dringt es auch weiter gegen Norden vor, wie z. B. in manche südlich exponierte Alpentäler und längs der Küste des atlantischen Oceans bis zur Insel Man. lm kontinentalen Binnenlande vermag diese Pflanze nicht die starken Frosttemperaturen zu überdauern, und ist sie daher nur an wenigen Fundorten festgestellt worden, wo sie interessanterweise an Thermalquellen gebunden ist. Einer derselben befindet sich in 1500 m Höhe bei den grossen Thermen der Bagni vecchi von Bormio in Italien, wo die standig durchwärmten Tuffgesteine das Vorkommen des Venushaares ermöglichen. Einige andere Fundorte sind auch auf der Balkanhalbinsel bekannt geworden, wo dieses Farnkraut ebenso im Schutze von Thermalquellen im Rhodopegebirge in Bulgarien, sowie in Jugoslawien bei Ljubljana, Zagreb und Bania Luka wächst.

Aus Podsused bei Zagreb ist diese Pflanze leider verschwunden, da sein unmittelbarer Standort durch eine Betoneinfassung vernichtet wurde.

Der Fundort in Gornji Seher bei Banja Luka wurde bereits im Jahre 1878 von dem Botaniker F. *Hofmann* entdeckt, welcher mit den österreichischen Okkupationstruppen nach Bosnien gelangte, doch wurde diesem Funde keine besondere Bedeutung beigelegt, da zu jener Zeit die Flora von Bosnien und der Hercegovina noch nicht genügend bekannt war und demnach das hiesige Vorkommen des Venushaares auch nicht mit dem warmenden Einfluss der Schwefelquellen in Zusammenhang gebracht wurde. Daher ist dieser Fundort von *Beek* in seiner Flora Bosne (1) angezweifelt worden, jedoch von Prof. Dr. V. *Vouk* im Jahre 1937 bestatigt und untersucht.

Derselbe fand das Venushaar an den Wanden einer kleinen Höhle an deren Grund die Schwefelquelle Ilidza entspringt, welche eine Temperatur von 28-38° C aufweist. Diese Höhle befindet sich 1 m über dem sommerlichen Wasserstand des Vrbas. Ferner wurde es noch stellenweise längs des Abflusskanales der höher liegenden Quellen festgestellt.

In den Tuffelsen von Gornji Seher befindet sich namlich ein ganzes Netz von Quellen, welche die erfinderische Bevölkerung in ihre Häuser leitete und sich auf diese Art mit einer natürlichen Warmwasserleitung versorgte, und sind diese Privatbader gegen Entgelt benützbar. Nur ein grösseres Bassin, welches sich unter städtischer Leitung befindet, ist als Bad eingerichtet.

Der Ausfluss samtlicher Quellen erfolgt in den Vrbas, und bietet derselbe auf seinem Wege dem Venushaar stellenweise gunstige Standorte. Dieselben sind meist schwer zugänglich, da sie sich an senkrecht abfallenden Stellen sowie in Felsnischen des steilen Ufers befinden, doch sind sie vom gegenüberliegenden Ufer gut sichtbar. Manche dieser Standorte sind bei höherem Wasserstand überflutet.

Abb. 1 zeigt einen Standort des Venushaares, an welenen es die Wände einer Felsnische bis zu einer bestimmten Höhe überzieht, bis zu welcher jedenfalls der wärmende Schutz des darunterliegenden Wasserbassins reicht. Dasselbe wird von einer Thermalquelle gespeist. welche Ilidza oder Mostic genannt wird.

Ob dieser Standort mit jenem identisch ist, weichen *Vouk* 1937 besichrieb, ist heute nicht mehr festzustellen, da die detaillierten Angaben des Fundortes dem heutigen Zustand nicht mehr entsprechen.

Es ist sehr wahrscheinlich, dass sich die Schwefelquellen welche die eigenen Gange durch Mineralabsonderungen leicht verstopfen, im porösen Tuffgestein neue Wege finden und damit im Zusammenhang das Venushaar an neuen Standorten auftaucht oder verschwindet.

Zum Schluss wird vorgeschlagen, den interessanten Fundort dieses Farnkrautes bei Gornji Seher unter Naturschutz zu stellen, um das Bestehen dieses lebenden Zeugen vergangener Erdepochen für die Zukunft zu sichern.

AUTOGRAM EVLIJE ČELEBIJE U TRIJEMU DŽAMIJE ALADŽE U FOČI

Trijem Aladže džamije u Foči mogli bismo nazvati nekom vrstom spomen-knjige, jer se na njegovoj fasadi, s desnu i lijevu stranu ulaza u džamiju, kao i na mramornim stupovima koji drže kupolice toga trijema, nalazi više zapisa posjetilaca ovom poznatom objektu. Uz neke zapise postoje i imena njihovih autora kao i datumi njihova nastanka.

Među ovim zapisima svakako je najinteresantniji zapis poznatog turskog putopisca, svjetskog putnika Evlije Čelebije na koji ćemo se ovdje opširnije osvrnuti, a potom se dotaknuti i ostalih zapisa.

Zarzycki je još 1891 godine u Glasniku Zemaljskog muzeja,[1] citirajući natpise sa Aladže džamije, spomenuo, kako je neki putnik Perzijanac prije jedno dvije stotine godina zabilježio na spoljašnjem zidu džamije, ispod tetime slijedeće riječi: »Sefer kerdem beher šehri residem, velakin enčunan đaji nedidem«. Nedavno je i ing. Alija Bejtić u uvodu svoje radnje »Povijest i umjetnost Foče na Drini«,[2] a na osnovu gornje zabilježke Zarzyckog, objavio spomenuti zapis u prevodu, da bi time ukazao na estetski sud starijeg doba o Foči kao cjelini i u pojedinim sastavnim dijelovima toga grada.

Međutim, nijedan od spomenutih dvojice autora nisu spomenuli čiji je navedeni zapis, jer im to nije bilo ni poznato. Zarzyckom je, kako se vidi, bio poznat datum nastanka ovoga zapisa. Nadalje, on je na osnovu toga što je zapis napisan na perzijskom jeziku zaključio da mu je autor neki Perzijanac. Zarzycki je u potpisu ispod ovoga zapisa prešao preko riječi Evlija, vjerovatno, ne smatrajući je vlastitim imenom. Ovakvo zaključivanje Zarzyckog biće nam potpuno jasno tek onda, ako imamo u vidu da je Evlija Čelebija tek nekoliko decenija kasnije postao predmetom naučnog ispitivanja. Za Evliju se kod nas tada nije ništa znalo, a u svijetu samo toliko koliko je o njemu rekao orijentalista Hammer. Tek je 1896 godine pronađen u Uskudaru prvi potpun rukopis Evlijina putopisa.

A. Bejtiću pogotovu nije mogao biti poznat autor spomenutog zapisa na Aladži, jer je u to vrijeme ovaj zapis bio prekriven krečom. Istina, Bejtić je nešto oprezniji u pitanju autora zapisa, pa zato on kaže samo toliko da zapis potječe od nekog istočnjačkog putnika, kojega je ovaj zapisao negdje u minulim vjekovima.

Danas smo, međutim, u mogućnosti da kažemo ko je autor spomenutog zapisa, zatim da utvrdimo tačan datum njegova nastanka i da na osnovu toga ukažemo na njegov značaj i važnost.

1955 godine radila je jedna Komisija Zavoda za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine na ispitivanju prvobitne ornamentalne dekoracije Aladže džamije u Foči i tom prilikom je ustanovila da se ispod sadanjeg krečnog namaza na zidu trijema ove džamije nalaze neki zapisi ispisani arapskim pismom. Daljnjim skidanjem toga krečnog premaza konačno sam pronašao i otkrio spomenuti zapis na perziskom jeziku, koji u potpunosti glasi: »Sefer kerdem beher šehri residem veliken inçunan cayi nedidem« što u prevodu znači: »Putovao sam i u mnoge gradove dohodio, ali ovakvo mjesto još nisam vidio«. Ove riječi su ispisane sasvim krupnim i neobično lijepim talikom na zidu trijema, desno od ulaza u džamiju i to na prostoru između prozora i zida portala, a na visini od 1,5 m od poda sofa. Zapis zauzima prostor od 75 cm, a visina slova je 20 cm. Zapis je ispisan murećefom (crnim mastilom) na bijeloj, podlozi. Ispod ovog zapisa nalazimo u tri reda ispisane sitnijim nesh pismom, a na prostoru od 21X10 cm još i ove riječi:

»Alahu avni ve la siv .. . (ovdje je tekst oštećen)
Ketebehu .. . (de/duhu) Evlija
Sene 1074«

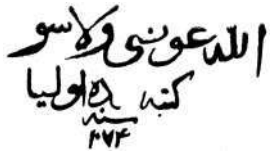
što u prevodu glasi:

»Alah mi je pomoćnik i nema drugog (pomoćnika)
Ovo je napisao rob (božji) Evlija
Godine 1074« (= 1664).

U zapisu je, kako to vidimo iz kopije koju ovdje donosimo, riječ »nedidem« napisana sitnim slovima, a to je učinjeno radi toga što autor nije imao više prostora da produži pisanje u istoj veličini slova, jer iza riječi »cayi« nastaje zid portala. U prvom redku kod potpisa oštećeno je par riječi koje se danas ne daju više pročitati. I u drugom retku je oštećena druga riječ, ali prema sačuvanom dijelu te riječi zaključujemo da je

[1] Sv. III, str. 115
[2] Naše starine III, Sarajevo 1956, str. 23

ovdje moglo biti napisano »bende« (rob) ili »abduhu« (božji rob). Brojka 4 u datumu ima stariji oblik ove brojke, a takav se oblik ovoga broja upotrebljavao i u 17 vijeku. Do oštećivanja spomenutih riječi u potpisu moralo je doći prije krečenja zida trijema. Ime Evlija i godina zapisa posve su jasni i neoštećeni.

Potpis sa datumom jasno nam govori o tome da spomenuti zapis na perziskom jeziku potječe iz pera poznatog turskog putopisca Evlije Čelebije, koji je upravo 1664 godine boravio u Foči na svom drugom putovanju kroz Bosnu i Hercegovinu. Iz njegova putopisa saznajemo da je on 23 ramazana 1074 (20 aprila 1664) pošao iz Beograda za Hercegovinu.[3]

Da je Evlija Čelebija imao običaj stavljati zapise na pojedine značajnije spomenike i objekte koje bi posjetio nalazimo za to potvrdu i u samom njegovom putopisu. Tako je na pr. on u jednom selu u Anadolu posjetio džamiju sultana Hasana i na njezinim vratima ispisao jedan zapis, za kojeg kaže da ga je napisao dželi pismom.[4] Prilikom posjete grobu šejha Hazreti Džan Memije u Tibrizu Evlija je spjevao kronogram u šest stihova na turskom jeziku i te je stihove, kako sam kaže, ispisao na nadgrobnom spomeniku navedenog šejha. U zadnjem stihu, zapravo kronostihu, Evlija spominje i svoje ime.[5] Na zidu Halid Ibni-Velidove džamije u Dijari Bekru zapisao je Evlija jedan dvostih na turskom jeziku kojeg je spjevao u pohvalu osnivača ove džamije.[6] U istom mjestu na nadgrobnom spomeniku Hamza-babe Evlija je zabilježio jedan dvostih.[7] I na zidu turbeta derviša Sultan Uvejska zapisao je Evlija jedan dvostih na turskom jeziku.[8]

Evlija Čelebin zapis u trijemu Aladže džamije u Foči ima višestruki značaj. Prije svega Evlija nam ovim zapisom daje svoj sud o Aladži, a time ujedno i o Foči, a njegov sud nam je mjerodavan, jer je Evlija eminentan svjetski putnik, koji je mnogo proputovao i dosta toga vidio. Nadalje iz zapisa vidimo da je Evlija Čelebija zaista bio dobar kaligraf. Začudo je da on ovaj zapis ne spominje u svom putopisu ili ga je možda redakcija ispustila kao što je i mnogo toga u njegovim štampanim djelima ispušteno.

A sada da vidimo ostale zapise na stupovima i zidu trijema ove džamije. Tu se nalazilo mnoštvo zapisa, ali sa žaljenjem moramo konstatovati da su mnogi od njih oštećeni u tolikoj mjeri da se danas više ne mogu čitati, nego se tek naziru njihovi ostaci. Zapisi na zidu trijema oštećeni su i usljed premazivanja zida krečom, a oni na stupovima stradali su posve ili dobrim dijelom oštećeni djelovanjem atmosferilija.

Na zidu trijema razabiremo danas još ove zapise:

1. Jedan dvostih na perziskom jeziku, lirskog sadržaja, ispisan je krupnijim i lijepim nesh pismom. Ispod toga zapisa je sitno napisano ovo: »Ketebehu Husein Ulogi, esohta, sene 1026«, t.j. »Ovo je napisao učenik medrese Husejin, iz Uloga, godine 1026« (1617).

2. Jedan dvostih na turskom jeziku, čiji prvi stih glasi: »Seharde bulbul sordum niçin afigan...« (Upitao sam slavuja u zoru na što se tuži i jadikuje...). Drugi stih je oštećen i od njega se razabire samo par riječi. Ispod ovog dvostiha napisana je slovima godina 1084 (1673).

3. Neki Muhamed, učenik medrese, napisao je još 1015 (1606/607) godine sljedeći dvostih na turskom jeziku:

[3] Sijahatnama, sv. VI, str. 413, Istanbul 1318
[4] Isto, sv. IV, str. 7
[5] Isto, sv. II, str. 205
[6] Isto, sv. IV, str. 53
[7] Isto, sv. IV, str. 55
[8] Isto, sv. IV, str. 80

»Nari firkatle seraser jandi cismi canimiz
Kildi varile diriga hašredek hicranimiz«
što u prevodu glasi:

Vatra rastanka je spržila naše tijelo i dušu,
I zbog toga rastanka s dragom žalićemo do proživljenja«.

Među postojećim datiranim zapisima to je najstariji zapis.

4. Ispod jednog nečitkog i oštećenog zapisa čitamo potpis Zulfikara iz Foče, iz hercegovačke live.

5. Neki Derviš Abdulah Baki napisao je 1035 (1625/26) u petak u doba ručanice (mjesec i dan nisu označeni) sljedeće riječi: »Men ki reftem der gurbeti kes nedani hali men ...« (Moje stanje u tuđini niko ne zna...). Tekst je dalje oštećen.

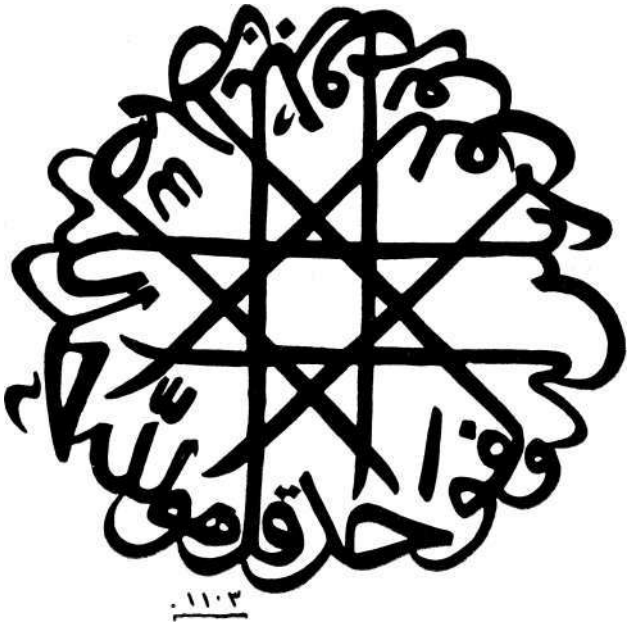
6. Jedan učenik medrese, Mostarac, napisao je 1052 (1642/43) sljedeći tekst: »Iza kadalahu liabdin en jemute bierdin ceale lehu ilejha haçeten« (Kada bog dosudi nekom da umre u izvjesnoj zemlji (mjestu), odredi mu neki posao u toj. zemlji).

7. Neki od posjetilaca ispisao je lijepim nesh pismom sljedeće riječi u dva reda:

»Ilahi bu mekamin sahibi daim seid olsun.
Girup cenet sarayine cehenemden beid olsun«
(Bože! Dobrotvor ovog mjesta (građevine) neka je vječno sretan.
Neka uniđe u dvorce raja i od pakla neka je daleko).

Ispod ovog zapisa, koji se svakako odnosi na Aladžu, nema nikakvog potpisa ni datuma.

8. Godine 1103 (1691/92) ispisao je nepoznati kaligraf 112. poglavlje iz Kurana. Tekst je dat u obliku kružnice. Krakovi slova sačinjavaju u sredini kružnice Salamanov pečat. Kaligraf se nije potpisao, ali kako se to vidi i iz priložene kopije, ovaj rad pretstavlja jedan neobično lijep kaligrafski ornamenat i djelo je vješte ruke.

9. Učenik medrese Husein, iz Taslidže (Plevlja) zabilježio je 1092 (1681) jedan dvostih na turskom jeziku. Tekst je oštećen, ali se iz neoštećenih dijelova razumije to da se učeni ljudi ne trebaju žalostiti zbog toga što ih neznalice napadaju, jer se niko ne baca na stablo koje ploda ne daje. Tekst je ispisan lijepim nesh pismom.

10. Među zapisima nalazimo ispisane nesh pismom riječi:

Kušati bad bedevlet hemiše in dergah, behakki ešhedu en la ilahe ilalah«
(tj. Neka je ova bogomolja otvorena u ime boga). Ni kod ovog zapisa nema potpisa ni datuma autora.

Zapisi od rednog broja 6—10 nalaze se na stupovima trijema, a i među ovima se, kako vidimo, nalazi zapisa koji imaju istorisku ili umjetničku vrijednost.

M. MUJEZINOVIĆ

RÉSUMÉ

L'AUTOGRAMME D'EVLIJA CELEBIJA DANS LE VESTIBULE DE LA MOSQUÉE D'ALADZA À FOCA

Sur la façade et les colonnes en pierre dans le vestibule de la mosquée d'Aladza à Foca on trouve quelques légats avec les souscriptions de ses visiteurs. Parmis ces souscriptions chaulées fût trouvée celle d'Evlija Celebija-célèbre écrivaint des relations de voyage et voyageur mondial. Pendant sa visite à Foca en 1664 il a écrit sur le mur du vestibule, à droite de l'entrée de la mosquée des très belles et grandes »talik« lettres en langue perse, qui en traduction signifient: »J'ai voyagé beaucoup et j'ai visité plusieures villes, mais un tel pays je n'ai jamais vu. Alan est mon aide et il n'y a pas d'autre aide, Cela a écrit l'esclave (de Dieu) Evlija en 1074.«

L'auteur souligne la gravité de cette souscription et présente sa copie. Ensuite il a citéquelques autre souscriptions qui sont sauvgardées sur les murs et les colonnes de la mosquée.

DŽAMIJA I ČESMA NA KLISU

Vrlo mali broj spomenika turske arhitekture sačuvao se do danas u Dalmaciji. Koliko je meni poznato, imamo još džamiju s minaretom u Drnišu, džamiju (bez minareta) i česmu na Klisu te ostatke velikog hana u Vrani. O spomenicima turske arhitekture u Dalmaciji, gde ih je u prijašnje vreme bilo mnogo više, pisano je malo, a ito što je pisano nepotpuno je: malo je obrađivana njihova arhitektura, a nisu uopšte donošeni arhitektonski snimci, važan materijal, bez kojeg se arhitektonski objekt ne može tačno ni kako treba razumeti.

Razni su uzroci propadanja turskih spomenika u Dalmaciji: u prvome redu »zub vremena« (ostavljeni, svakako, da sami od sebe propadaju), a ponajviše netrpeljivost prema osvajačima Turcima, zbog čega se želilo da se tragovi sećanja na njih što pre i što više otstrane. Ipak i ono što se danas sačuvalo jasno ukazuje na stepen turske kulture i civilizacije, na njihovu moć i veličinu kao i na njihovo bogatstvo. I pored toga što ti sačuvani objekti nisu naročito reprezentativni ni bogati, oni dostojno prezentiraju tursku arhitekturu i pokazuju sva njena i dobra i loša svojstva.

Stari Klis s najglavnijim svojim objektom tvrđavom koja je vekovima dominirala glavnom pristupnicom iz unutrašnjosti Balkana prema srednjem Jadranu ima veliku i sjajnu prošlost. Prvi se put spominje u poznatim izvorima kao naselje još god. 852. U Srednjem veku bio je središte starohrvatske primorske župe i, kasnije sedište moćne hrvatske vlastele Nelipića i Šubića. Branio se ispod navale Turaka sve do god. 1537, a tada je pao Turcima u ruke, postao važno vojno uporište i dao ime t. zv. Kliškom sandžaku koji je obuhvatao srednju Dalmaciju i zapadnu Bosnu, iako sandžakbeg nije uvek sedeo u samome Klisu, nego, koliko se zna, obično u Livnu. Klis je kao takav ostao u turskim rukama više od jednog stoleća, upravo do god. 1648. Kroz to vreme Turci su tu izgradili, svakako, niz objekata za potrebe građana u podgrađu i za vojnu posadu, a među svima tim objektima bila je, dakako, najvažnija sama tvrđava u kojoj je sedela jaka posada i kojoj se zbog toga posvećivala u građevnom smislu velika pažnja. Mletačkim bombardovanjem god. 1648 nestalo je gotovo te turske tvrđave, i na njezinim temeljima izgrađena je nova, mletačka, po zapadnoevropskom fortifikacionom sistemu. Zidanje je vršeno kamenjem uzetim iz solinskih ruševina, i tvrđava je potpuno osposobljena za odbranu od vatrenog oružja koje je u ono vreme bilo uveliko u upotrebi.

O prošlosti i građevnim karakteristikama Klisa i kliške tvrđave postoje u našoj naučnoj literaturi tri dobra rada, ito od dr-a Ljube Karamana, dr-a Marka Perojevića i dr-a Cvite Fiskovića, i zbog toga se ovde neću više zadržavati na toj problematici.[1] Napominjem samo to, da je za naše daljnje razmatranje osobito vredna studija M. Perojevića koja ocrtava Klis i klišku tvrđavu baš u vreme iz kojeg potiču spomenici koje ovde obrađujem.

DŽAMIJA u kliškoj tvrđavi. Taj objekt, kao i svi drugi te vrste u drugim turskim tvrđama, služio je gotovo isključivo vojničkim potrebama, bio je po svojoj nameni, dakle, neka vrsta kapele za tursku vojnu posadu koja nije smela napuštati tvrđavu ni za potrebe zajedničke molitve. Zbog takve uske, upravo interne namene ne bi trebalo očekivati na tome objektu neku sjajnu, reprezentativnu arhitekturu kakvu vidimo kod mnogih drugih varoških džamija turskoga doba. Pa ipak ovde jasno naziremo izvesne pretenzije za monumentalnošću i karakteristike sjajne klasične turske arhitekture na našem tlu. Kad imamo to na umu, onda taj objekt ima za nas u umetnič-

[1] *Dr. Ljubo Karaman,* Oko drevne Kliske tvrđave. Posebno izdanje »Biaća« Hrvatskog društva za istraživanje domaće povijesti u Splitu, Zagreb 1933. — *Dr. Marko Perojević,* Klis u turskoj vlasti. Napredak, Sarajevo, i poseban otisak. — *Dr. Cvito Fisković,* Doprinos upoznavanju Kliške tvrđave. Kalendar Napredak (Sarajevo) za god. 1939.

kom smislu još veću vrednost. Objekt je sagrađen, svakako, ubrzo posle pada Klisa, dakle u vreme kad je turska arhitektura bila u punome cvatu. Padom pak Klisa u mletačku vlast džamija je pretvorena u crkvu i dato joj ime sv. Vida. Osnovna koncepcija i konstrukcija toga objekta ostala je, međutim, i dalje ista i sačuvala se do danas, osim što više nema minareta, koje su, verovatno, porušili Mlečići prilikom samog pretvaranja objekta u crkvu.

Zgrada prvobitne džamije građena je od kamena manjih dimenzija, spolja nešto dotesanog, ali uglavnom od nepravilnog, više okruglog nego četvrtastog oblika. Između većih komada kamenova ubačeni su sitniji komadi radi popune šupljina između njih i radi izravnanja samih slojeva. Zidovi su dosta debeli (oko jedan i više od jednog metra) i nisu svuda iste debljine.

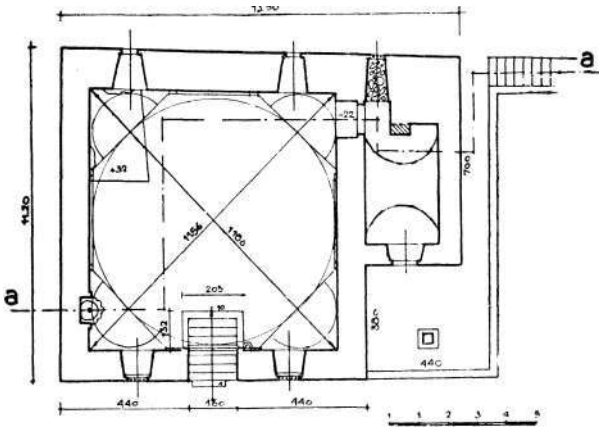
Sam izgled građevine jednostavan je i stoji u uskoj vezi s onom njenom internom namenom. Na kvadratnoj osnovi uzdiže se osmougaoni, jedva vidljivi tambur, a zatim okrugli tambur kupole koja je spolja prekrivena osmostranim krovom. Kupola ima oblik poluloptastog svoda i bez prozora je jer je tambur na kome leži kupola nizak, te stoga nisu mogli u njemu da se otvore prozori. Zbog toga se svetlost u unutrašnjost probija jedino kroz četiri mala četvrtasta prozora: dva na severnoj i dva na južnoj strani četverougaone osnove.

Zbog niskog tambura bez prozora i zbog jednostavne obrade fasada spoljni izgled ne ostavlja tako snažan utisak kao unutrašnji. U unutrašnjost se ulazi s južne strane preko većeg broja stepenica (deset), jer je razlika između spoljnog nivoa terena i unutrašnje kote poda oko 1,80 m. Osam plitkih lukova, poduprtih konzolama u obliku stalaktita, tipičnih u turskoj arhitekturi, izvija se ispod niske i pravilne kupole. Prelaz iz kvadratične osnove u krug kupole postignut je ugaonim nišana, trompama. Unutrašnja visina nije velika, čak se može reći da je vrlo mala: svega 7,30 m, od poda do unutrašnjeg poluloptastog svoda.

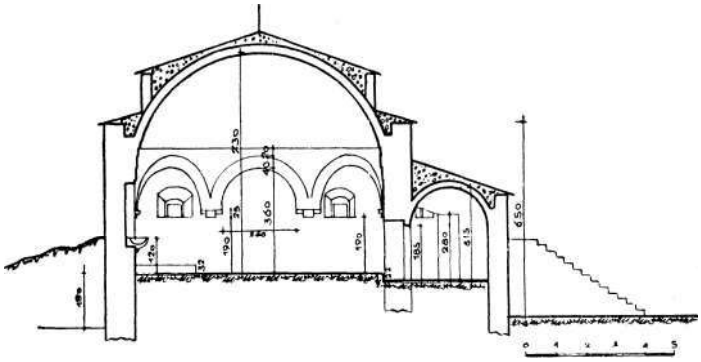
Kružni tambur kubeta omalterisan je spolja, a takođe je i cela unutrašnjost omalterisana te u novije vreme još isprskana u svetložutom tonu. Pod je od kamenih ploča, kvadratičnog oblika, svakako iz novijeg vremena.

Nekoliko detalja jasno govori da je prvobitna džamija, po ugledu na onu u Drnišu, bila pretvorena u crkvu. Uz nju su Mlečani podigli sakristiju, zasvedenu poluobličastim svodom, a spojenu s džamijom (crkvom) jednim vratima u uglu istočnog zida.

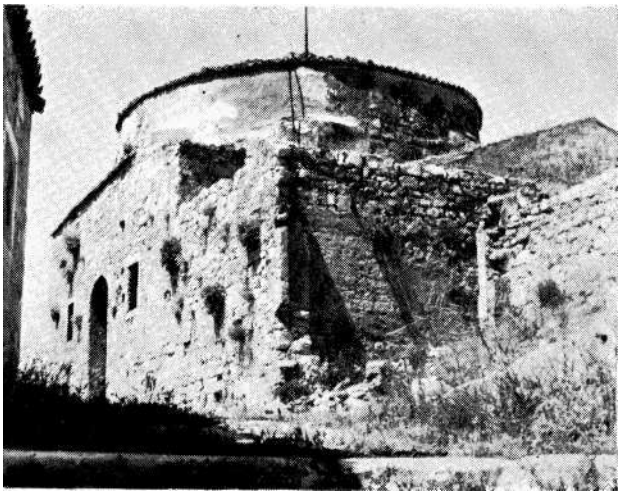
Na zapadnom zidu, bliže južnom uglu, nalazi se pravougaona niša odnosno kameni umivaonik, ubačen tu docnije, svakako za vreme Mlečana. Oivičen je kamenim okvirom, ukrašenim preplетom, i vencem od kamena iznad njega, a dolje je završen školjkastim ispadom, takođe od kamena.

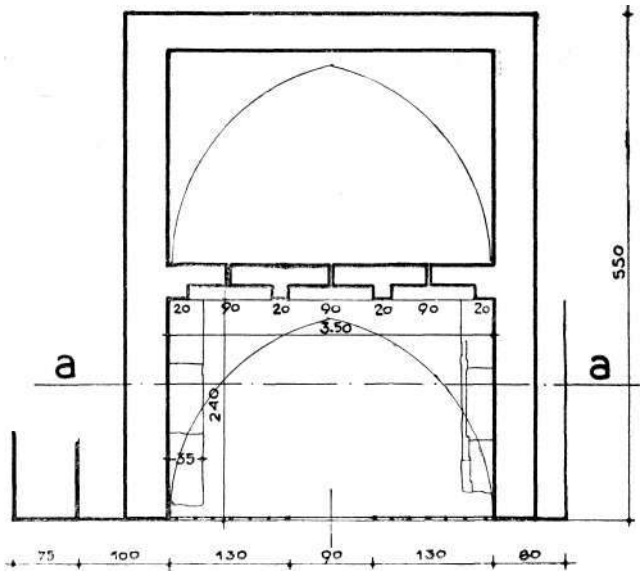
Džamija u Klisu, tlocrt

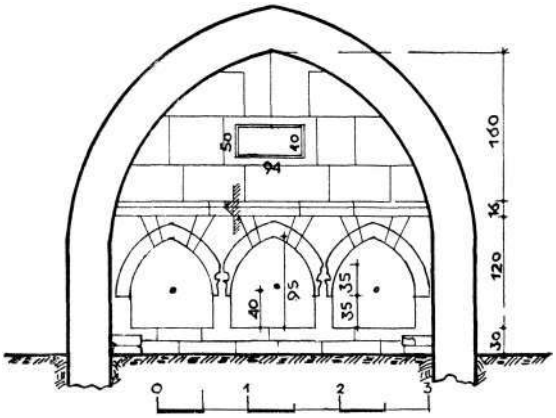
Džamija u Klisu, presek a- a

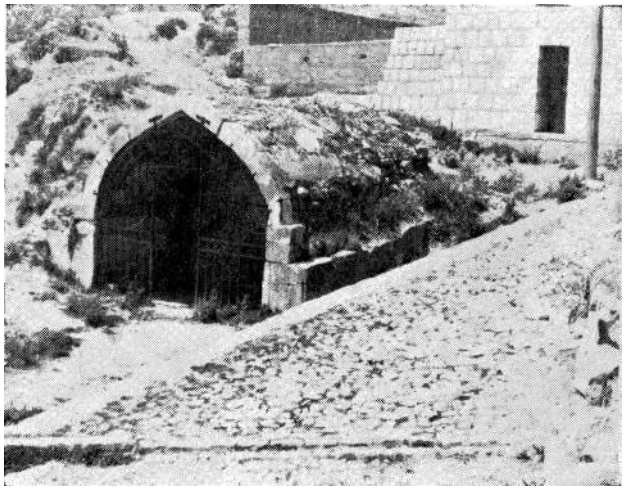
Klis — džamija u tvrđavi

Česma u Klisu, tlocrt

Česma u Klisu, presek a-a

Česma u Klisu, pogled na ulazni deo

Na stubiću koji se nalazi uz sam ulaz i koji je služio za svetu vodu zabeležena je godina 1619, a nad vratima s unutrašnje strane nalazi se kamena ploča s ovim natpisom:

MDCCXLIII
QVOD INSTAVRAVIT PIETAS
PIETAS
TVEATUR

To u prevodu znači: »1743. Što je pobožnost sagradila, pobožnost će i da čuva.«

U levom uglu crkve odnosno prvobitne džamije nalazi se jedan plato (+ 0,32 m) u obliku razvučenog pravougaonika, na kome je verovatno bio mali oltar posle pretvaranja džamije u crkvu.

Cela građevina prekrivena je danas ćeramidom, i to kako samo kube, tako i postolje na kome ono leži. Na glavnoj fasadi prozori imaju gvozdene rešetke. Desno ispred sakristije, na uzvišenom platou, nalazi se cisterna.

Ulaz je, očigledno, pretrpeo najviše promena i to ne samo iznutra, već pogotovu spolja. Danas je bez ikakvih vrata, visok, polukružno završen. Obzirom na te pojave i na činjenicu, da se taj ulaz uvek nalazi u južnom zidu objekta, a turske džamije imaju ulaz uvek u zapadnom zidu, čini se, da taj ulaz ne stoji na mestu prvobitnog ulaza i da je isključivo djelo Mlečama.

Trebalo bi ispitati unutrašnje slojeve maltera u unutrašnjosti džamije, jer bi se, moguće je, ispod sadašnjeg, jednobojnog, naišlo na stari u boji. Minare je, izgleda, bilo sa severne strane, ali to ne može danas da se utvrdi sa sigurnošću bez prethodnih arheoloških iskopavanja i arhitektonskih ispitivanja. Treba, međutim, pretpostaviti i mogućnost, da ono nije bilo uz tu džamiju nikad ni izgrađeno iz jednostavnih razloga, što je džamija služila samo internim potrebama i što bi samo minare po svojoj visini bilo odlična meta neprijateljskim topovima u isturenom kraju, u kojem se tvrđava nalazi.

ČESMA. Taj objekt nalazi se izvan kliške tvrđave, upravo u klancu među Grebenom i Klisom, a po svojoj arhitekturi i tehničkoj obradi jasno kazuje, da pripada istom vremenu, u kojem je nastala i sama džamija u tvrđavi. Tu česmu karakteriše zasvedeni kameni trem i po tome se izdvaja iz niza uobičajenog oblika česama turskoga doba u našim krajevima. Objekt kasnije Santini naziva Česmom Triju kraljeva, a F. Divnić tu pripadnost tumači ovako: »Najbliža je česma Triju kraljeva, gde je prije bio samostan Konventualaca sa crkvom posvećenom Trima kraljevima.[2]

Česma je građena u obliku cisterne, ima dužinu 5,50, a širinu 4,50 m. Čista unutrašnja njena

[2] Fisković o. c. p. 21

širina iznosa 3,50 m. Prednji deo je otvoren u vidu trema i zasveden tipičnim orijentalnim svodom na šiljak. Sada ima gvozdenu ogradu s otvorom za ulaz na sredini. U zasvedenom tremu nalaze se tri plitke niše, svaka s po jednom lulom za vodu. Iznad tih niša je kameni, jednostavno profilirani venac, a iznad njega uokvirena kamena ravna površina — ploča bez ikakva natpisa. Sa strane su kamene niske klupe. Trem je dubok 2,40 m. Spoljni luk trema građen je od kamena u pravilno tesanim komadima, a takođe i cela unutrašnjost trema je od kvadera. Pod je od kamenih ploča.

Svod je od kamena i na čitavoj dužini takođe na šiljak. Česma je spolja po krivini svoda bila omalterisana. Tragovi starog maltera zadržali su se gdegde još i danas.

Danas je celi objekat dosta oronuo, te bi ga, stoga, trebalo što pre konzervirati kao vrlo vredan spomenik.

O toj česmi donosi izvesne daljnje podatke i dr. C. Fisković, i njima završava svoj rad: »Sagrađena je u čisto islamskom stilu: to je tip t. zv. učlije, česme sa tri pipka, koji su uzidani u tri slijepa luka, lijepo rezana mihraba, nad kojima je ploča za natpis, koji nije napisan. Uz korito stoje niske kamene kupe. Česma je natkrita elegantnom nišom šiljastog arapskog luka, prekrivenog tufom, da se ljudi, dok piju, i žene, kad peru, sklone od sunčane žege kamenog predjela, prema tome je to pravi tip mihrab česme.«[3]

[3] Ibidem.

ARH. IVAN M. ZDRAVKOVIĆ

RÉSUMÉ

MOSQUÉE ET FONTAINE DE KLIS

Il ne subsiste en Dalimatie qu'un très petit nombre de monuments d'architecture turque. Cependant ceux qui existent encore de nos jours témoignent du degré de culture et de civilisation turques, de la puissance, de la grandeur et de la richesse de ces dernières.

Les deux monuments d'architecture turque de Klis, bien qu'ils ne soient ni particulièrement représentatifs ni particulièrement riches, illustrent cependant honorablement l'architecture turque, et soulignent toutes ses qualités, bonnes et mauvaises.

Klis et sa forteresse s'élèvent sur une hauteur abrupte et rocailleuse, qui surplombe le défilé s'allongeant entre Mosora et Kozjak, seul passage menant de Solin et Split vers l'intérieur de la Dalmatie et la Bosnie.

Les Turcs, qui demeurèrent à Klis plus d'un siècle, en aménagèrent progressivement la forteresse. Il reste de cette période deux belles constructions, caractéristiques des contrées où vécurent les Turcs: une mosquée au sommet de la forteresse, et une fontaine auprès de cette dernière.

La mosquée est construite en pierres de petites dimensions, grossièrement taillées vers l'extérieur, mais d'une façon générale de forme irrégulière, plutôt rondes que carrées. La construction est d'un aspect très simple. Sur une basse carrée s'élève un tambour octogonal à peine apparent, surmonté lui-même du tambour rond de la coupole, celle-ci étant extérieurement couverte d'un toit octogonal. La coupole présente une voûte hémisphérique, sans fenêtres, car le tambour sur lequel elle repose est bas. Le passage de la fondation octogonale au cercle de la coupole est obtenu par des niches d'angles, ou trompes. Le minaret, qui devait se dresser du côté nord, n'existe plus aujourd'hui.

Dans la gorge qui se trouve entre Greben et Klis, les Turcs, toujours à la recherche d'eau potable, construisirent une fontaine que les gens du pays appellent aujourd'hui la fontaine des »Trois Rois«. C'est une construction de pierre en forme de citerne, dont la partie antérieure est ouverte en forme de vestibule terminé par une voûte terminée en pointe, à la turque. Ce vestibule abrite trois niches peu profondes, chacune étant munie d'un bec par lequel coule l'eau. La partie supérieure de la fontaine est en pierre, et également de forme pointue, jadis blanchie à la chaux. Par sa forme, cette fontaine représente le vrai type de la fontaine dite »mihrab«.

STARA RAVNILA POZNATA POD IMENOM »TEREZIJE«

Ravnilom se utvrđuje ili proverava vodoravan (horizontalan) položaj neke prave.[1] Ima raznih tipova ravnila. Do uvođenja ravnila sa vodenim mehurom (libelom), funkcionisanje ravnila zasnivalo se pretežno na posrednoj ulozi viska prema nekom njemu upravnom elementu i tako se konačno utvrđivao vodoravan položaj prave, povučene kroz neku unapred određenu tačku. Na sl. 1 i na sl. 2 prikazana su dva tucana rešetkasta ravnila, u narodu i danas još poznata pod turskim imenom »terezije«.[2] Ona su izrađena u vidu jednakokrakog trougla iste visine i nejednake širine, u različitoj zanatskoj obradi. Ravnilo sa sl. 1 pronađeno je 1944 god. u ruševinama jedne zgrade u Kosovskoj ulici u Beogradu, a ravnilo sa sl. 2 potiče iz Kruševa.[3] Ovim ravnilima su se služili naši građevinari na području koje je bilo pod turskom vlašću; u nekim zabačenijim krajevima Makedonije ovakva ravnila su i danas još u upotrebi. Obrada beogradskog ravnila sprovedena je dekorativnim isticanjem uglova sa po tri kružna razreza i prelaznim profilacijama u pravcu strana trougla; obrada kruševskog ravnila, međutim, jednostavna je i bez ikakvih ukrasa. Oba ravnila su snabdevena po kraćoj strani dvema razmaknutim kukama. Na sredini ove strane beogradsko ravnilo ima učvršćenu alku s donje strane, a kruševsko vertikalni kružni razrez; alka i razrez služili su, u oba slučaja, za učvršćivanje viska. Poseban zarez dat je kod oba ravnila po njihovoj osi simetrije kao pokazivač pravilnog položaja ravnila u odnosu na visak, tj. na vodoravan položaj kraće strane ravnila.

Korišćenje ravnila prikazano je na sl. 3. Troуglom MNS pretstavljeno je ravnilo, a točkom P (na sredini strane trougla MN) tačka vešanja viska PQ. Kanapom AMNB = AMNB' = AMNB", uz uslov AM = NB = NB' = NB", sa fiksiranjem kanapa u tačkama M i N, omogućeno je, pri datom položaju tačke A, utvrđivanje tačaka B, B' i B" na sledeći način: posle fiksiranja jednog kraja kanapa (na kome je pričvršćeno ravnilo) treba podići njegov drugi kraj dotle dok se visina ravnila PS ne poklopi sa viskom PQ; tada će se tačka B, B' i B", u odnosu na polaznu tačku A, nalaziti zajedno sa njom u vodoravnom položaju. Princip rukovanja ovim ravnilom — a što jasno sledi iz sl. 3 — zasnovan je na jednakosti strana AM = = NB = NB' = NB" jednakokrakih trapeza AMNB, AMNB' i AMNB". Tačke B, B' i B" pretstavljaju tri među bezbrojno mogućnim tačkama na horizontali kroz datu tačku A.

Dalje je, kod prikazana dva ravnila, zanimljiva njihova zajednička visina od 12,85 cm koja, prevedena na tursku meru, iznosi, sa neznatnim otstupanjem, 4 parmaka = 48 hata = $^1/_6$ aršina.[4]

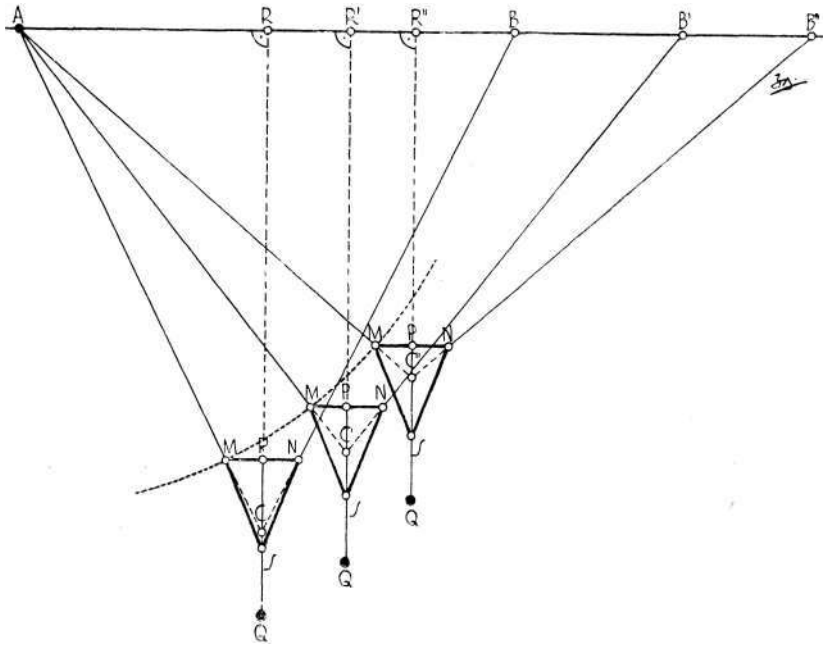
---

[1] Ravnilo — instrumenat kojim se proverava ispravnost vodoravnosti nečega: zida koji se zida, itd. (Lujo Bakotić, Rečnik srpskohrvatskog jezika, Beograd, 1936, 991).

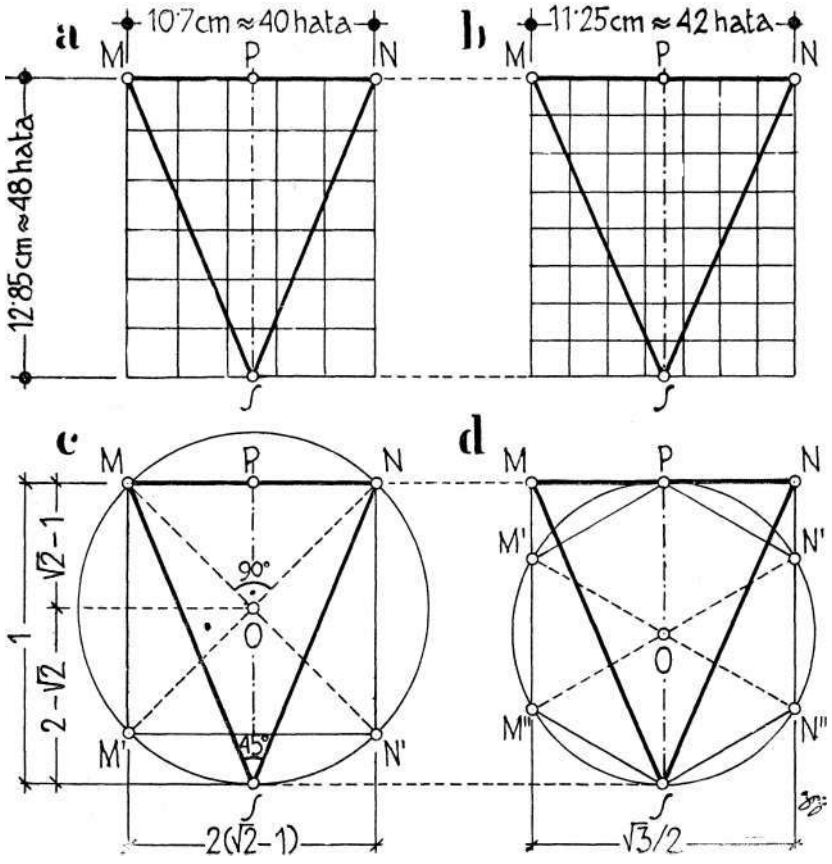
[2] terèzije, terèzijâ, f. pl. die Schalwage, libra (Vuk Stef. Karadžić, Srpski rječnik, 3 izd., Beograd, 1898, 760). — Da su prikazana ravnila nazivana »terezije«, potvrdili su mi arhitekti Stanko Mandić (iz Prizrena) i Milorad Dimitrijević (iz Crne Trave) kao i još nekoliko starih majstora građevinara iz naših južnih krajeva.

[3] Oba ravnila se nalaze u piščevoj zbirci starog građevinarskog pribora za razmeravanje i ravnanje; pokloni su — prvo od arhitekte Vojislava Gatalovića iz Beograda, a drugo od Petra Damčevića-Ilindenca, građevinara iz Kruševa.

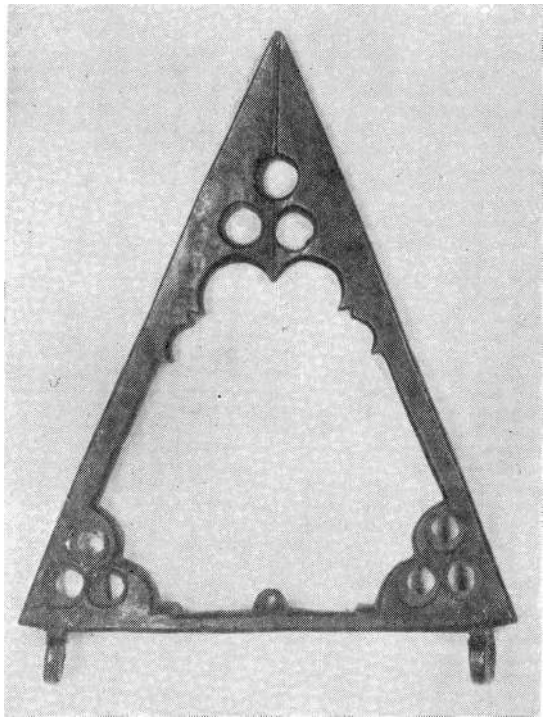
[4] Reč je o neimarskom, dunđerskom, majstorskom, graditeljskom ili građevinarskom aršinu čija je dužina bila izrazito veća od dužine abadžiskog i čaršiskog aršina. Neimarski aršin delio se na 24 parmaka, a parmak na 12 hata. Dužina neimarskog aršina kretala se od 75 do 76 cm, pa možda i nešto više; ona iznosi 75 cm prema turskoj odredbi za Bosnu iz 1863 god.; 76 cm prema tablici mera u Srbiji iz 1914 god.; 75,8 cm prema Službenim novinama u Jugoslaviji iz 1933 god. (Ove podatke dugujem dr Milanu Vlajincu, prof. Univ.). — Karakteristično je da se i Le Corbusier, prilikom svog poslednjeg putovanja po Turskoj, raspitivao za staru tursku meru koja je iznosila: Un Zira architectural = 24 Parmaks (pouces) = 24 • 12 Hats (lignes) = 288 • 2 Noktas (points) = 0,75774 m (vidi: Le Modulor, Boulogne, 1950, 198). Kao što se vidi, mera koja je ovde izneta, poklapa se sa ranijom i može se smatrati, usled većeg broja decimala, tačnijom; netačna je, međutim, podela hata na nokte: 1 hat = 12 nokata, a ne: 1 hat = 2 nokta (opet po podacima prof. Vlajinca).

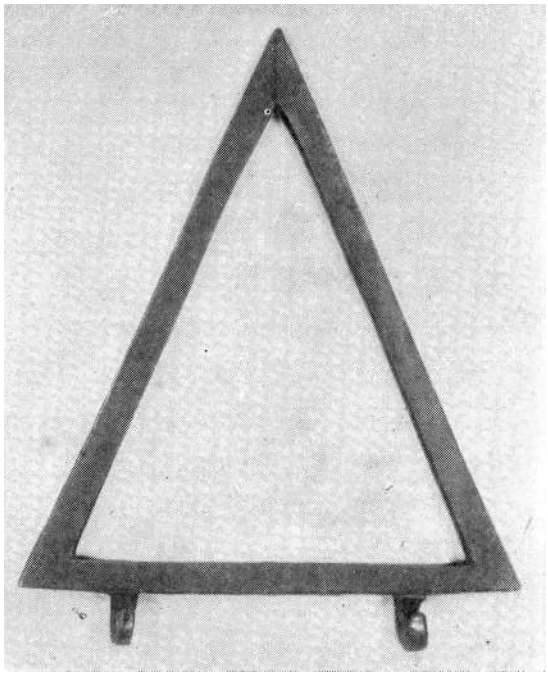
Sl. 3. Šematski prikaz funkcionisanja ravnila u tri, među bezbrojno mogućim slučajevima

Sl. 4. a) beogradsko ravnilo:
merni broj 6/5 (48 : 40 hata)
b) kruševsko ravnilo:
merni broj 8/7 (48 : 42 hata)
c) transponovanje mernog broja beogradskog ravnila u sistem kvadrature
d) transponovanje mernog broja kruševskih ravnila u sistem triangulature

Sl. 1. Tucano ravnilo dekorativne izrade, pronađeno 1944 god. u Beogradu

Sl. 2. Tučano ravnilo jednostavne izrade iz Kruševa

Moglo bi se pretpostaviti, s izvesnom opreznošću, da su ova ravnila služila — koristeći njihovu visinu — kao merilo za dužinu, tj. 6.4 parmaka = = 1 aršin. Nije isključeno, s druge strane, da je visina ravnila od 4 parmaka = 12,629 cm odgovarala veličini nekadašnjeg neimarskog modula.

Odnos visine prema osnovici jednakokrakog trougla, koliko u jednom toliko i u drugom primeru, nije svakako proizvoljan. Ako taj odnos obeležimo sa k_1 u beogradskom, sa k_2 u kruševskom ravnilu, imaćemo:

prema s $k_1 = \frac{48 \text{ hata}}{40 \text{ hata}} = \frac{6}{5} = 1{,}200$ ili $\frac{12.85 \text{ cm}}{10{,}7 \text{ cm}} = 1{,}201$;

prema sl 4b: $k_2 = \frac{48 \text{ hata}}{42 \text{ hata}} = \frac{8}{7} = 1{,}143$ ili $\frac{12{,}85 \text{ cm}}{11{,}25 \text{ cm}} = 1{,}142$

Oduzimanjem osnovice ravnila od njegove visine (koristeći opet ravnilo kao merilo za dužinu) preostaje:

— kod prvog primera: 48—40 = 8 hata = $^2/_3$ parmaka;

— kod drugog primera: 48—42 = 6 hata = $^1/_2$ parmaka,

a što je nesumnjivo moglo biti od važnosti, pogotovo kod prvog primera, gde se na taj način postizala trojna podela parmaka.

Memi brojevi jednakokrakih trouglova k1 = $= \frac{6}{5}$ i $k_2 = \frac{8}{7}$ imaju svoj dublji koren; prvi u proporciskom sistemu kvadrature ($\sqrt{2} = 7/5$), drugi u proporciskom sistemu triangulature ($\sqrt{3} = 7/4$)

Uzimajući visinu ravnila u oba slučaja za neodređenu jedinicu mere, imaćemo:

— prema sl. 4c:

$k_1 = \frac{1}{2(\sqrt{2}-1)} = \frac{\sqrt{2}+1}{2} \approx \frac{7+5}{10} = \frac{12}{10} = \frac{6}{5}$;

— prema sl. 4d: $k_2 = \frac{2}{\sqrt{3}} \approx \frac{2 \cdot 4}{10} = \frac{8}{7}$

čime je dokazana posredna pripadnost racionalnih razmera $^6/_5$ i $^8/_7$ iracionalnim sistemima, prve sistemu $\sqrt{2}$ druge sistemu $\sqrt{3}$

*

Da su prikazanim ravnilima bile zamišljene i osobine pomoćnog instrumenta za merenje dužina, nije izvesno, ali nije ni isključeno. Kada se uzme u obzir duhoviti način rukovanja ovim ravnilima kao i njihova jednaka visina podređena kurentnom sistemu mera, onda svakako neće biti teško pretpostaviti da su ova ravnila, u posebnim prilikama, korišćena i za merenje kraćih dužina.

Daljim istraživanjima u oblasti građevinarstva na područjima nekadašnje turske carevine doći će se, više nego verovatno, do značajnih saznanja. Ona će nesumnjivo omogućiti objektivniji stav prema starim majstorima i njihovom iskustvu u građenju tradicionalnim sredstvima.

MILAN ZLOKOVIĆ

PRILOG ZA POZNAVANJE LIVANJSKOGA GRADA

Operacije austro-ugarske vojske prema zapadnoj Bosni u doba okupacije 1878 zahtijevale su poznavanje centara otpora među kojima je Livno zauzimalo prvo mjesto. U Livnu je dat vrlo jak otpor okupatorskoj vojsci koja ga je morala osvajati i iz centralne Bosne; zauzela ga je 28 septembra 1878. Austro-ugarska obavještajna služba došla je do detaljnog opisa položaja odbranbenih pozicija u samom gradu i u njegovoj neposrednoj okolini, zatim do podataka o vođama otpora, o raspoloženju u gradu i, najzad, o slabostima utvrđenja, kojima se pri napadu trebalo koristiti. U konfidentskim izvještajima 13 armiskog korpusa nađen je opis livanjskog grada koji je napisan prema datim uputstvima austro-ugarske obavještajne službe. Još iz Bugojna, 19 septembra 1878, poslat je u Livno čovjek, s preporukom mjesnog župnika Jerka Barbarića, koji je imao da prikupi podatke o odbranbenoj situaciji u livanjskom gradu i da ih sredi prema datom upitniku.[1] Podaci su prikupljeni preko katoličkog samostana u Livnu, a dao ih je dobro obaviješten čovjek, vjerovatno neki livanjski građanin koji je održavao veze s austriskim vlastima u Dalmaciji ili vicekonzulom u Livnu. Izvještaj je bio realan, jer su podaci imali da se koriste u toku samih operacija.

Ovaj opis ima izvjesne vrijednosti, jer daje podatke o livanjskom gradu u času kad se na njega spremala austro-ugarska vojska i kad se nalazio u potpuno očuvanom stanju. Iz toga razloga mislim da će ovaj prilog biti od koristi za bolje poznavanje starog livanjskog grada, jer inače nema njegova opisa iz XVIII i XIX vijeka. Evlija Čelebija je dao »Opis Hlivanjske tvrđave i zemlje« 1661, ne ulazeći u detalje objekata koji su tu tvrđavu sačinjavali. Evlija kaže da je tvrđava sagrađena pred brdom Runo (Krug), planinom na crvenim liticama (brdo Crljenica) od tesanca kamena.[2] U ovom prilogu se spominju i Krug i Crvenice.

Podaci koji se nalaze u ovom prilogu mogli su u prvom redu da interesuju austro-ugarsku armiju, te oni zato sadrže i čitav niz priloga koji su u datom momentu imali neobično veliku važnost, jer su pružali situaciju grada koji se spremao za odbranu. Iz tih razloga su podaci o gradu — tvrđavi — izmiješani s ostalim materijalom. Pa, i pored tih elemenata, koji su dragocjeni za istoriju okupacije ovoga grada, ovi podaci o livanjskom gradu imaju vrijednost za taj grad kao spomenik kulture. Opis livanjskog grada onakav kakav se sačuvao u Ratnom arhivu u Beču donosim u cijelosti.[3]

»Iz lista Vašeg razumilismo da želi znati gospodin Vojskovođa[4] tamošnji opis grada našeg s kojim smo obznanili i gd. đenerala Prološkoga[5] na 21 IX tekućega.

OPIS GRADA

1. Što se tiče snage vojnikah nezna se čisto, dosada koliko doznati možemo nejma polovica i to sve Bašibozukah (neredovni); a redoviti militar neće biti se, vanda bude silom primoran, kao i nas sve krštene duše su popisali, ali ne mislimo iz kuća naših izlaziti; kada bude vrijeme ako Bog da od sretnog po nas rata, nego branićemo se od

[1] Ratni arhiv u Beču, Feld Akten, Okkupation Bosniens und der Hercegovina, 1878, 13 Armee Corps, Expedition gegen Livno, Kundschaftsnachrichten, f. 9, br. 405.

[2] Kemura, Iz sejahatname Evlije Čelebije, Glasnik Zem. muzeja, XX, str. 183—201, 286; Vj. Klaić, Građa za topografiju Hlivanjske župe, Vjesnik Hrv. arh. društva, 1929; Pero Borić identifikuje Krug i Crvenice, te piše: »Lijevno opkoljavaju gola i krševita brda i to sa sjeverne strane »Kruči ili Crvenice« na kojima se nalazi znamenita voda »Bašjakovac«. (Pero Borić, Opis Lijevna, Bos. vila, 1888, III, br. 21, str. 330—332).

3 RAB, FA, f. 9, br. 405/10.

[4] Komandant glavnih austro-ugarskih snaga koje su operisale od Travnika i Jajca bio je vojvoda od Virtemberga.

[5] Komandant austro-ugarske vojske koja je operisala iz Dalmacije preko Prologa bio je general Čikoš.

krštenog neprijatelja, ako bi slučajno ko god usudio se protiv naši kuća napasti, a nadamo se u milost Božiju da će se o sebi zabaviti i da vremena neće imati nama kakvo zlo učiniti. Mi jim puno zafaljujemo, kad su nam dozvolili oružje nositi, jer se manje bojimo dnevnoga napadaja i pokolja.

Do danas što tajnim načinom možemo doznati sami grad i kule po vrh grada što se spremaju za otpor, a ispod grada ne misli nitko; istina jest, da je zavjera učinjena od prvijenacah zanešenjakah ko ne podje u boj da se imade ubiti, porobiti i kuće mu popaliti. Za taj uzrok ne smije nitko reći da se neće biti, već samu zgodu izčekuju kad vide u blizosti vojsku Nj. Veličanstva, a našeg osloboditelja.

2. Topovah nalazi se 15 u sve tj..[6]

7 topovah od novog sistema,

3 katur topa mala

4 velika topa starinska, mislim da svaki tegli po okah 2500 cirka.

1 top mali Despotoviću[7] oteti. 15 topovah sa 20 pravih topčijah, a imade još ovdašnji do 40 koji su učili se oko njih raditi.

3. Osim bedema imade u gradu, i prema Monastirom i tabija, zove se Atlagića i pod njom se nalazi ćemer u zemlji gdje i municije imade, povrh rečene, u Crvenicam imade kula,[8] zove se »Klanac« a na Crvenicama imadu 4 kule, na kojima ima na svakoj po 1 top, sa prilično municije različite, po vrh isti kula na Debelom brdu imadu 3 obkopa, po stotinu ljudi na svaku mećali su od neki danah, a noću nebi u njima nitko bio, isti su bez topovah. A kad se kule zauzmu lako je grad odozgor osvojiti.

4. Ratovati ne misle koji su izvan grada, a pod gradom stanuju tj. prvaci Bećir-beg, Amzalaj-beg, Mahmud-beg Firdus, Aliaga Čizmić, i kajmekam ovdješnji.

5. Četovodje jesu Mahmut-beg Bošatlija, Derviš-beg Bošatlija, Muhamed-beg Bošatlija, Hadži-Sali Čizmić, Muharem-aga Čizmić, Abdul-Latif Muhtić, Muhamed Muhtić, Djul-aga Brkić, Mujaga Šeremet, Arif Feimović i sin mu Derviš, Suljo Mulić, Adem Cacan, Ali-beg Bošatlija, Ago Terzić i ostali.

6. Ako dosta vojnikah dodje, i kad budu vidjeli da se je dobro spremno tada i još manje biće ih za boja, samo oni ljudi neće se predati, koji će odgovarati za svako zlo dosadašnje.

7. Treba odsjeći Glamoč od Lievna tj. Koričnu, Bukvu i Strmac, da nebi s ledja lopovi zašli, jer ih imade i ondje hrdjavih i nepoštenih.

8. Ako bi se po slučaju s početka boja podigle bijele zastave tj. s kula ili grada, nemojte odma povjerovat jer su nevjerni.

9. Koliko se nama čini najbolje je uhvatiti put s Kruga po vrhu kula, tj. Žiškin gaj od Gradca podjavši Livnu, povrh Krša, i odande najlakše je gadjati Atlagića Tabiju i kulu povrh nje. A odavde malo naprijed na vrh Crvenicah jesu 2 kule t. j. Evren kula i Veiz kula, iste su dosta tvrde i starinske a druge 2 kule što se nalaze na Crvenicama jesu dosti slabe, rečene najlakše je osvojiti s topovima od našega groblja t. j. iz Zastinja sa brjegova, i odande najlakše je u grad biti jer se i vojnici mogu zakloniti za brjegove i stijenje, od ovdješnji topovah. A spolja sa Rapovina, Orlovače povrh Monastira. I kako snaga sva gubi se njihova ne znajući kud će na koju stranu gadjati.

10. Kad ako Bog da sretno udjete, čuvajte se da nebi ko usudio se opaliti oružje na Vas ili vojnike, budući je bilo i takih dogovora medju njima.

11. Nalaze se 4 topa na gradu kod Bošatlijine kuće. Nalaze se 2 topa više vode Dumana na Glavici. Kod gore rečena 4 na Glavici ima dosti municije u džamiji.

Nalaze se 2 topa više veliki vrata.
Nalaze se 2 topa na Atlagića tabiji.
Nalaze se 4 topa na kulama.
Nalazi se 1 top ne znam dje im je.
15 topovah

12. Nalazi se za boja ovde do 1500 Turaka medju kojima bilo je u askeru redovitom do 300. U predstraže zarad špijunluka šalju do sela Šuice, koji otimaju što mogu i zla čine.

HAMDIJA KAPIDŽIĆ

[8] Prema izvještaju iz Livna od 29 septembra 1878, zaplijenjeno je u tvrđavi 14 topova raznih kalibara (RAB, FA, f. 9, br. 418/1878). Prema drugom izvještaju iz Livna od 11 februara 1880, u livanjskoj tvrđavi bila su 4 topa iz tursko-austriskog rata, vjerovatno Bečkog (1683—1699), 10 turskih topova, RAB, FA, br. 420(5).

[7] Despotovića top je mogao biti zapljenjen u bici između ustanika i turske vojske u Crnim Potocima, na Sedlu, 4 avgusta 1877. U toj bici je zarobljena sva ustanička municija.

[8] Pero Borić (Opis Lijevna) piše da se na Crvenicama nalaze ruševine kula ili fortica: »Klanjac, Salakula, Efcel i Polevača sa kojih su se Muhamedanci uporno više dana branili u vrijeme okupacije.«

DOLOMYS MARAKOVIĆI, BOLKAY

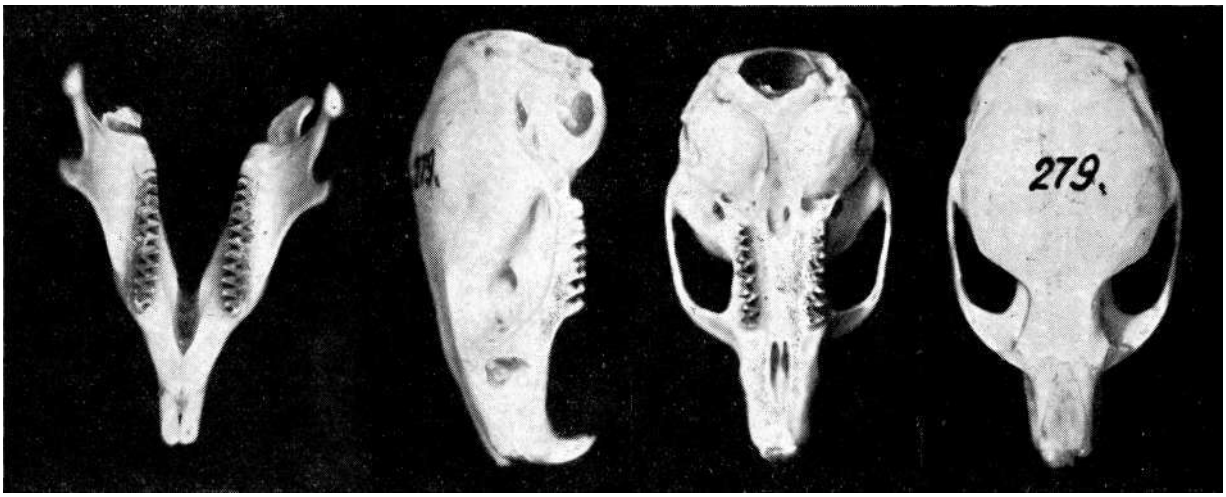
Godine 1926 objavio je naš poznati naučnik dr. St. I. Bolkay svoj rad: »Additions to the Mammalian Fauna of the Balkan Peninsula« u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, br. XXXVIII, str. 159—179, u kome je, između ostalog, opisao u familiju Murida i novu vrstu Dolomys Marakovići, Bolkay koji je bio ulovljen na Bjelašnici Planini (2067 m) 29 septembra 1923, a predao mu ga je prof. dr. Milan Maraković. — Godine 1929 ponovo je objavio Bolkay rad: »Some further Notes on Dolomys Marakovići, Bolkay«, u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu, br. XLI, str. 79—81. — Zatim je godine 1948 objavio K. Martino svoj rad pod naslovom: »Prilog poznavanju recentnih voluharica roda Dolomyis« u Godišnjaku Biološkog instituta u Sarajevu, god. 1/2, str. 71—78. Iste godine štampao je J. Martino svoj rad: »Prilog poznavanja biologije recentnih voluharica roda Dolomys« u istom Godišnjaku na str. 83—88. — Godine 1954 su profesor Beogradskog univerziteta dr. Br. Vlatković, dr. M. Gligić, i dr. R. Milin preuzeli zadatak da ispitaju biologiju i anatomsku građu dolomisa, jer su se ukazale neke odlike koje nisu zapazili dosadašnji autori.

Prilikom istraživačkih radova primijetilo se da je Dolomys veoma rijedak oblik naše faune, a pošto su se za njega zainteresovali i neki strani naučnici, ukazala se opasnost da bude potpuno uništen, te su autori predložili da bude zaštićen kao rijetki prirodni spomenik, što je i učinjeno.

Prvi recentni pretstavnici roda Dolomys otkriveni su 1921 u okolini Cetinja, a zatim su slijedila otkrića na Bjelašnici i drugim najbližim visokim planinama. Ulovljeni primjerci pokazivali su prilično međusobnu sličnost u pogledu plastičnih osobina i dimenzija, osim što je unekoliko varirala boja dlake; jedni su bili tamniji a drugi svjetliji. Dolomys živi u pukotinama između stijena, ispod većih kamenica, a nađen je i u ruševinama vojnih bunkera na planinskim vrhovima. Otvori ulaza imali su prečnik od 10—15 cm. Dolomys gradi gnijezdo u vidu kolonija; na pašu izlazi samo noću, iako je bilo slučajeva da su ga na Bjelašnici vidjeli i po danu. Zimu ne prespava. Hrani se travom: Festuca ovina, Agropyrum repens, Veronica, Potentilla spec, Convolvulus arvensis, Ajuga reptans.

Parenje se odigrava, po svoj prilici, dvaput godišnje: u martu i junu.

DR. MILUTIN GLIGIĆ

Skelet lobanje dolomisa u raznim položajima

RAD ZEMALJSKOG ZAVODA ZA ZAŠTITU SPOMENIKA KULTURE I PRIRODNIH RIJETKOSTI U BOSNI I HERCEGOVINI U 1955 GODINI

Zavod u svom godišnjaku donosi poseban izvještaj o djelatnosti ustanove u protekloj godini, tako da ovaj po redu četvrti izvještaj pretstavlja ustvari logičan nastavak ranijih izvještaja i prema tome njegov sadržaj ograničiće se na rezultate rada postignute u 1955 godini. Namjera je naša da čitaocima godišnjaka »Naše starine« pružimo uvid o stanju zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u našoj Republici, o stvarnim rezultatima postignutim u tom periodu tj. o našim uspjesima i teškoćama na koje nailazimo u vršenju poslova. Zainteresovani čitaoci mogu da sagledaju nedostatke sadašnjeg metoda u radu službe zaštite i eventualno predlože mjere za njeno unapređenje.

Pored upoznavanja s organizacijom Zavoda i njegovim opštim poslovima izvještaj će obuhvatiti, radi lakše preglednosti, konkretne podatke o djelatnosti Zavoda razdijeljene po sektorima rada, upravo onako kako se to u praksi provodi.

ORGANIZACIJA ZAVODA

Najozbiljniji problem pred kojim se Zavod nalazio od samog početka svoga djelovanja bilo je pitanje njegovog stručnog kadra. Od 1947 godine, kada je Zavod imao samo jednog službenika (direktor), to se pitanje postepeno rješavalo tako da mi danas imamo priličan broj ljudi sa odgovarajućim stručnim kvalifikacijama, dovoljno sposobnih da mogu vršiti postavljene im zadatke. Istina taj broj nije tako velik da ga ne bi trebalo proširiti i tako upotpuniti, ali je toliki i takav da može obavljati sve poslove u sadašnjoj fazi djelovanja Zavoda. Naravno, u bližoj i daljoj budućnosti pretstoji nužno proširenje postojećeg kadra kako u pogledu kvantiteta tako isto i primanja u službu onih stručnjaka čije specijalnosti nisu dosada zastupljene (etnograf, biolog i dr.). Ovo iz razloga što se poslovi na kojima rade stručnjaci Zavoda sve više granaju u takvim pravcima koji zahtijevaju angažovanje odgovarajućih eksperata. Zavod je tako na putu da iz ovih početnih oblika zaštite (evidencija, pravna zaštita i sl.) izraste u ustanovu koja će moći da po savremenim principima konzervatorske službe priđe efikasnoj zaštiti spomenika kulture na svom teritoriju.

U pogledu obezbjeđenja stručnog kadra 1955 godina je značila pozitivan korak u rješavanju tog nadasve nužnog problema. Prvog juna 1955 stupio je na dužnost jedan stalni arhitekt kojeg je Zavod stipendirao pri kraju njegovog studija. Krajem godine namjesto honorarnog tehničara postavljen je kao stalan službenik jedan građevinski tehničar. Kada ovome dodamo da imamo i jednog honorarnog arhitekta sa skraćenim radnim vremenom onda proističe činjenica da sa tri lica Arhitektonsko-konzervatorski otsjek može da obavlja najnužnije radove u sadašnjoj fazi zaštite spomenika kulture u našoj Republici.

Sadašnji sastav Arhitektonsko-konzervatorskog otsjeka izgleda ovako: 1 stalan arhitekt, 1 stalan građevinski tehničar i 1 honorarni arhitekt sa skraćenim radnim vremenom.

Polovinom prošle godine na dužnost u Likovno-konzervatorskom otsjeku stupio je jedan svršeni đak Srednje škole za primijenjenu umjetnost, koji obavlja najnužnije poslove u radionici za konzervaciju slika (čišćenje, kopiranje i sl.). Na taj način ovaj otsjek ima tri stručnjaka: 1 akademski slikar, jedan istoričar umjetnosti i jedan preparator. Za referat NOB spomenika, umjesto učitelja koji se ranije bavio ovim poslovima, a koji je prešao u drugu ustanovu, dobili smo stalnog službenika, jednog nastavnika (diplomiranog studenta VPŠ — istoričara). Tokom godine iz Zavoda je prešao u drugu ustanovu pravnik, koji je pored poslova pravne zaštite vršio dužnost sekretara Zavoda. Za sekretara je nakon toga došao jedan administrativni službenik s punom srednjom školom. U sekretarijat je došao i jedan penzioner-honorarni službenik sa skraćenim radnim vremenom, koji vrši dužnost ekonoma. Pred kraj godine dobili smo i jednog učitelja za referenta stručne biblioteke a u perspektivi i za poslove zaštite knjiga. Zavod još uvijek nema stalnog fotografa, etnografa niti je proširio Otsjek za zaštitu prirode u kome sve poslove obavlja samo jedno lice, a ta činjenica ne daje sigurnu garanciju za uspješno obavljanje poslova određenih sektora. Osjeća se naime i gubitak pravnika koji bi trebao da vrši poslove pravne zaštite i koji bi prema tome trebao da bude stalan namještenik Zavoda. U ostalim otsjecima nije bilo nikakovih promjena koje bi mogli pokazati u odnosu na izvještaj o radu Zavoda u 1954 godini.

Prema kvalifikacijama, ne računajući ovdje administrativno osoblje, Zavod na kraju 1955 godine ima sljedeći broj stručnih službenika: 9 visokokvalificiranih stručnjaka — stalnih službenika i 3 stalna službenika sa srednjom stručnom školom. U službi Zavoda se nalaze i dva honorarna visokokvalificirana službenika. Među spomenutim stručnjacima imamo dva naučna i dva stručna saradnika.

EVIDENCIJA SPOMENIKA

Smatrajući da je evidencija spomenika kulture jedan od prvih i najvažnijih naših zadataka, Zavod je ranijih godina najveću pažnju obraćao tom poslu angažujući na evidenciji skoro sve svoje stručnjake i vanjske saradnike sposobne za rad na terenu: Ovaj metod bio je nužan prije svega zato da se dobije bar približna slika našeg kulturno-umjetničkog blaga, a da se nakon toga pristupi odgovarajućim zahvatima zaštite najugroženijih objekata. I kada je veliki dio tih poslova završen pristupilo se, paralelno s tim a i kasnije, sistematizaciji materijala i njegovoj naučnoj obradi. Uporedo s tim vršeni su i konkretni konzervatorski zahvati. Prošle godine Zavod je evidentirao velik broj spomenika i izdao manji broj rješenja o njihovoj formalnoj zaštiti.

Paralelno sa evidencijom spomenika vršeno je i tehničko snimanje i fotografisanje koje su vršili najviše službenici Zavoda. Krajem godine planoteka se upotpunila na 730 tehničkih snimaka i skica. Dalje, u godini 1955 snimljeno je 160 objekata tako da fototeka krajem 1955 godine posjeduje 2349 fotografija raznih veličina. Broj negativa je skoro upola manji iz razloga što su mnoge fotografije kupljene ili su od pojedinaca poklonjene Zavodu. Njihov broj na kraju 1955 iznosi 1194. Zavod posjeduje i zbirku od 385 klišeja, koji se uglavnom odnose na dosad izašle publikacije Zavoda. Posredstvom Zemaljskog muzeja u Sarajevu Zavod je dobio i 130 komada kopija dokumenata dubrovačkog arhiva koji se odnose na prošlost Bosne i Hercegovine. Posebno se vodi evidencija fotografija, negativa i klišeja za Otsjek zaštite prirodnih rijetkosti. U toj grupi nalazi se 105 kopija s isto tolikim brojem negativa.

KONZERVATORSKI RADOVI NA ARHITEKTONSKIM SPOMENICIMA

Za godinu 1955 Zavod je planirao niz konzervatorsko-restauratorskih radova i drugih zahvata u vezi s tim radovima, ali je usljed pomanjkanja materijalnih sredstava koja su trebali, prema ranijem stavu Izvršnog vijeća NR BiH, osiguravati narodni odbori, na čijem se teritoriju nalaze ugroženi spomenici, samo jedan dio toga plana izvršen u toku godine. U tome vremenu izvršen je i niz drugih zahvata, koji nisu bili planirani, ali su zahtijevali hitnu intervenciju Zavoda, koji je davao pomoć i u materijalnim sredstvima. Pregled svih tih radova i problematike, koja se pojavljivala u vezi s tim radovima, dajemo po mjestima.

BANJA LUKA. U toku godine najakutnije probleme u tome mjestu pretstavljali su trijem džamije Ferhadije i šadrvan pred tom džamijom. Četiri kamena stupa, koji nose snažnu kamenu konstrukciju s kupolicama predvorja džamije, usljed fizičkih i kemijskih promjena u materijalu u znatnoj su mjeri dotrajali i popucali u vertikalnom pravcu u velikim dužinama, i tako je nastala latentna opasnost, da dođe do loma čitave konstrukcije, koju nose ti stupovi. Pukotine su bile uočljive i ranijih godina, ali su ove godine postale još uočljivije. Na tu opasnost Zavod je upozorio Narodni odbor opštine u Banjoj Luci, ali sredstava nije bilo ni za postavu drvene podupore koja treba u slučaju popuštanja stupova prenositi težinu konstrukcije na tlo. Pretpostavljajući, da može doći do loma prije osiguranja sredstava u idućim godinama, Zavod je prikupio svu potrebnu dokumentaciju, po kojoj bi se moglo pristupiti restauraciji: izvršio je tehničko snimanje i cjeline i detalja, a paralelno s tim i foto-snimanje svih dijelova ugrožene konstrukcije.

Šadrvan pred džamijom, koji pretstavlja bitan akcenat u urbanističkom ansamblu okoline, već je niz godina u takvu stanju, da ne počiva uopće na vlastitim stupovima (istruli su i dotrajali uslijed atmosferilija), nego na provizornom drvenom podupiraču. NOO u Banjoj Luci bio je obećao i planirao sredstva (389.000.— Din.) za radove na tome objektu, ali su ta sredstva u posljednji čas iz posebnih razloga povučena, i tako ni u god. 1955 nije došlo do opravka. Zavod je sa svoje strane prikupio potrebnu tehničku i foto-dokumentaciju i dao opis potrebnih konzervatorskih zahvata za spašavanje toga objekta. U toku priprema za radove, kad su materijalna sredstva bila u izgledu, nametalo se pitanje na koji način spasiti taj objekt i kao spomenik sam za sebe i kao sastavni dio urbanističkog kompleksa. Mišljenja stručnjaka i zainteresiranih osoba bila su podijeljena: rušiti postojeću konstrukciju (jer je dobrim dijelom dotrajala) i izvesti novu u istom obliku, rušiti postojeći šadrvan i graditi novi u obliku koji će biti bliži oblicima okolnih objekata (jer postojeći ima oblik koji je jednim dijelom proizašao iz austrijskog baroka), dalje rušiti sadašnji objekt i ne graditi uopće novi, nego konzervirati samo kameni bazen, čiji je originalitet iz 16. vijeka potpuno očuvan (to se mišljenje baziralo na činjenici, što sadašnji i svaki drugi sličan objekt jednim dijelom zaklanja pogled na džamiju kao glavni spomenik) i, na kraju, ne rušiti današnji objekt uopće, nego ga spašavati tako, da mu se izmijene svi dotrajali konstruktivni dijelovi u istome materijalu i obliku prema postojećoj analogiji, samo mu visinu smanjiti (putem skraćivanja stupova) za cca 40 cm, kako bi se u pogledu visine što bolje vizuelno povezao s okolnim starijim objektima. Zavod je* konačno ostao pri tom posljednjem mišljenju, dakle opravljati postojeću konstrukciju, a ne restaurirati je niti rušiti, iako će troškovi takvog opravka stajati isto toliko, koliko i u slučaju potpune obnove spomenika. Nema dokumentacije, a niti bilo kakve druge sigurne pretstave o arhitekturi onog starijeg, prvobitnog šadrvana, i svaka gradnja novog šadrvana u drugom kojem obliku bila bi historijski neautentična i izlazila bi iz okvira konzervatorske i spomeničke politike. Tačno je, da današnja konstrukcija potječe nešto iza god. 1878 (građa djelomično strugana i upotreba tvorničkih čavala), ali je ona jedini dokumenat koji imamo danas pred očima o tome šadrvanu, i logično je da s konzervatorskog stanovišta treba polaziti od postojeće kao jedino sigurno poznate konstrukcije i u prvome redu to spašavati. Dosljedno tome treba u najvećoj mjeri sačuvati i konstrukciju, koja već postoji, jer samo u tome slučaju možemo reći da je konzervirani šadrvan historijski i arhitektonski identičan onome, kojeg nam je prošlost predala. To su bili razlozi zbog kojih je Zavod ostao na principu stroge konzervacije toga spomenika.

ČAJNIČE. Tu su u dva maha obavljani naknadni krovopokrivački radovi na velikoj kupoli Sinan-begove džamije u ukupnoj vrijednosti od 25.000.— dinara. Glavnina pokrivačkih radova na tome spomeniku izvršena je god. 1954, ali se i u toku god. 1955 ukazala potreba, da se izmijene još neki dotrajali dijelovi olovnog lima, a to je i izvedeno novim pocinčanim limom. Radove su izveli dvojica limara, jedan iz Sarajeva, a drugi iz Čajniča.

GORA kod Livna. Limeni pokrov na crkvi uz franjevački samostan u tome mjestu bio je dotrajao, i usljed prodiranja kiše počela je stradavati krovna konstrukcija i donji dijelovi objekta. Spasavalački zahvat bio je u tome, što se izmijenio pokrov novim pocinčanim limom, a u to je utrošeno 500.000.— dinara iz sredstava NOO Livno.

MOSTAR. Uprava za čuvanje i održavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti grada i sreza u Mostaru izvela je niz značajnih konzervatorskih i restauratorskih radova i priprema za te radove u ukupnoj vrijednosti od oko 15,500.000.— dinara, od čega je NOS Mostar dao 4,000.000.— dinara, a ostalu svotu Izvršno vijeće NR BiH.

Najvažniji radovi obavljali su se u vezi sa poznatim Starim mostom preko Neretve. Materijal u njegovoj konstrukciji je prilično dotrajao, i time se ukazala opasnost, da jednog dana može doći do loma vrijednog spomenika. Na putu pronalaženja metoda za konstruktivnu konsolidaciju objekta konzultiran je niz stručnjaka u zemlji i jedan iz inostranstva, koji su davali svoja mišljenja bilo radom u institutima i laboratorijima ili pak neposrednim studijom stanja objekta na samom terenu. U sastavu takvoga rada izvršeni su i sljedeći važni poslovi na samome objektu: sondiranje uporišta, ispitivanje materijala ugrađenog u most i onog u kamenolomu, iz kojeg se dobivao taj materijal, a to ispitivanje vršilo se u tri naša Zavoda za ispitivanje građevnog materijala, potom detaljni tehnički snimci mosta i izrada nacrta dotrajalih dijelova, zatim snimanje profila Neretve (20 m uzvodno i nizvodno), ispitivanje temelja mosta (rad s ronilačkom ekipom), foto-snimanje detalja mosta, fotogrametrijsko snimanje mosta, snimanje filmske dokumentacije o radovima na mostu, uzimanje gipsanih odljeva natpisa pod mostom te izrada planova za asanaciju spomenika. Rezultate svih tih radova proučavala je u dva maha posebna komisija za pitanje Starog mosta u samome mjestu, ali se obzirom na delikatnost radova nije moglo još doći do jedne sigurne metode, kojom bi se most mogao spasiti uz maksimalno čuvanje postojeće konstrukcije i njenoga oblika. Iznesena su mišljenja, koja su imala jake zagovorače, da bi u tu svrhu najprikladnije bilo izraditi tanki armirano-betonski svod na čitavoj unutrašnjoj liniji mosta, koji bi u datom momentu mogao prenositi težinu čitave konstrukcije na uporišta, ali se u vezi s tim pojavilo drugo, također važno pitanje: kako izgraditi taj armirano-betonski svod, a da se očuva prvobitni izgled mosta. Iako su izvršeni gore izneseni važni pripremni radovi, rješenje spašavanja mosta ne će se moći dobiti po gotovo općenitom mišljenju komisije, dok se ne ispita sama utroba mosta i dok se ne vidi stanje materijala u tome dijelu objekta. Glavni radovi na utvrđivanju objekta otpočeće, nadamo se, iduće, 1956 godine, a za njih treba osigurati znatna materijalna sredstva, jer se radi o zamašnim poslovima na objektu, čije značenje prelazi i izvan naših državnih granica.

Uporedo s pripremnim radovima na mostu vršio se niz radova i u neposrednoj okolini koja čini ograničnu i urbanističku cjelinu s mostom i koju kao takvu valja pod svaku cijenu očuvati, jer tek u takvom ambijentu kamena masa mosta dobiva pravi izraz. Prije svega napravljene su četiri urbanističke i arhitektonske paralele skica za konzervaciju i restauraciju toga dijela grada, a uporedo s tim i, djelomično na osnovi prikupljene dokumentacije, a djelomično na temelju gornjih skica, restauriran je u starome obliku niz dućana i magaza u čaršiji Kujundžiluku, koja se nadovezuje neposredno na most na lijevoj strani Neretve. Dalje, skinut je nasip na lijevom čelu mosta u Hendeku i ispod njega otkrivena originalna kaldrma iz 16. vijeka, a istodobno i snižen nivo ulice (prilaza k mostu). Taj nasip potječe, vjerovatno, iz novijeg, austrijskog doba, i kad je on bio napravljen, ulazi i etaže okolnih dućana i magaza morale su biti povišene. Danas, kad se nasip uklonio, ulazi i etaže na tim objektima ponovo su vraćeni u svoj stari položaj.

Sastavnu čest historijskog, arhitektonskog i urbanističkog kompleksa oko Staroga mosta sačinjava i dio neposredno uz most na desnoj obali Neretve. I taj će dio valjati konzervirati, a djelomično i restaurirati u starom stilu. U okviru tih planova dosada, upravo u godini 1955 je djelomično konzervirana, a djelomično restaurirana t a b h a n a, stara turska radionica za štavljenje kože, koja će se moći privesti korisnoj suvremenoj namjeni. Ti radovi, koji su bili pretežno restauraterskog karaktera, odnosili su se na izradu uređaja za stupu i bačve valjarice, zatim na uređenje i zidanje kanala za tabačke naprave, zidanje ugaonog objekta uz stupu i džamiju Tabačicu te na izradu_stepenica i brvana za prelaz preko spomenutog kanala. — Pored tih zahvata, u tome dijelu vršeni su radovi još u samoj č a r š i j i, gdje su obnovljeni kanati na nekim ćefencima i nanovo prekriveni dućani, te na obližnjem turskom k u p a t i l u (hamamu), na kojem su izrađeni i ugrađeni novi vijenci od sedre.

Radovi na navedenom historijskom kompleksu nastavljaju se i idućih godina.

Ostali konzervatorsko-restauraterski radovi Uprave, kojih je također bio dobar broj, odnose se na pojedine objekte u Mostaru i izvan toga grada. U samome mjestu vršeni su radovi na sljedećim objektima, koji stoje pod zaštitom: K a j t a z o v a k u ć a: obnova krovne konstrukcije i pokrivanje pločom iznad selamluka i haremluka. O b j e k t i i s p r e d p o z o r i š t a: rušenje starih zidova i prenos detalja sa dućana na ulici, rušenje novootkrivenog zabata jedne stare turske građevine, vjerovatno hana, i pekare uz tu građevinu te prenos detalja s tih novootkrivenih objekata. Ć o r o v i ć a k u ć a: prekrivanje novom pločom i uređenje magaze za maketarnicu. Š e h j u j i n a k u ć a: izmjena 50% krovne konstrukcije, prekrivanje novom pločom i zidanje podzida nad Neretvom. S t a r a p r a v o s l a v n a c r k v a: iskop rova do temelja oko crkve, postavljanje betonskog temelja ispod vanjskih zidova cijelog spomenika, izrada horizontalne i vertikalne izolacije i drenažnog kanala oko objekta. V u č i j a k o v i ć a d ž a m i j a: restauracija polupanog minbera. K o s k i n a d ž a m i j a popravak olovnog krova, izolacija prozora od vlage. D ž a m i j a u P o d h u m u: zidanje dijelova ogradnog zida. K u l a uz most na desnoj obali Neretve: uvođenje elektro-instalacija, ponovno prekrivanje pločom, instalacija vodovoda, zahoda i umivaonika, uređenje podova, krečenje i postava sećija. K r e s i n a d ž a m i j a: izrada jednog perforiranog kamenog prozora te izrada i ostaklenje ostalih prozora.

Izvan Mostara Uprava je u svome radu intervenisala u dva mjesta: u Blagaju i Žitomisliću. U prvom mjestu izmijenjena je krovna konstrukcija i izveden pokrov novom pločom na K o l a k o v i ć a k u ć i, vrijednom spomeniku stare stambene arhitek-

ture Hercegovine, a u drugom mjestu izvršeno je geodetsko snimanje starog naselja oko crkve.

OSTROŽAC kod Cazina. Radovi, koji su izvođeni u toku god. 1955. na opravku srednjevjekovne i turske tvrđave te neogotičkog zamka u toj tvrđavi u Ostrošcu pretstavljaju samo jednu etapu u zahvatima, koji su vršeni prijašnjih godina i koji će se obavljati još nekoliko građevnih sezona. U okviru iznosa od šest milijuna dinara, što ga je kreditiralo Izvršno vijeće NR BiH isključivo za taj spomenički kompleks u god. 1955, izvršeni su zamašniji konzervatorski radovi. Na samome zamku izmijenjeni su svi dotrajali dijelovi krovne konstrukcije nad glavnom tavanskom prostorijom i izvedeno ponovno prekrivanje zapadne plohe toga krovišta novom šimlom. Osjeća se potreba izmjene i istočne plohe, ali to ove godine nije moglo doći u obzir. Dalje — popravljena je južna terasa i obodna kamena ograda, izmijenjena stropna konstrukcija u površini od cca 25 m^2 te pročišćeni i osposobljeni dimnjaci i kanalizacija u samome objektu. No, najveći dio zahvata izveden je na konzervaciji a djelomično i restauriranju građevnih elemenata same tvrđave: opravljene su plohe dviju tabija (bastiona), vanjska ploha okrugle srednjevjekovne kule, bedemi na manjim površinama, ulazna kapija, zid i ćelije u malome dvorištu srednjevjekovne jezgre, svodovi u spomenutim ćelijama, zatim restaurirano kameno stubište uz tabiju i ekonomske (novije) objekte te izveden snažan potporni stup pod t. zv. razglednim tornjićem uz sam zamak.

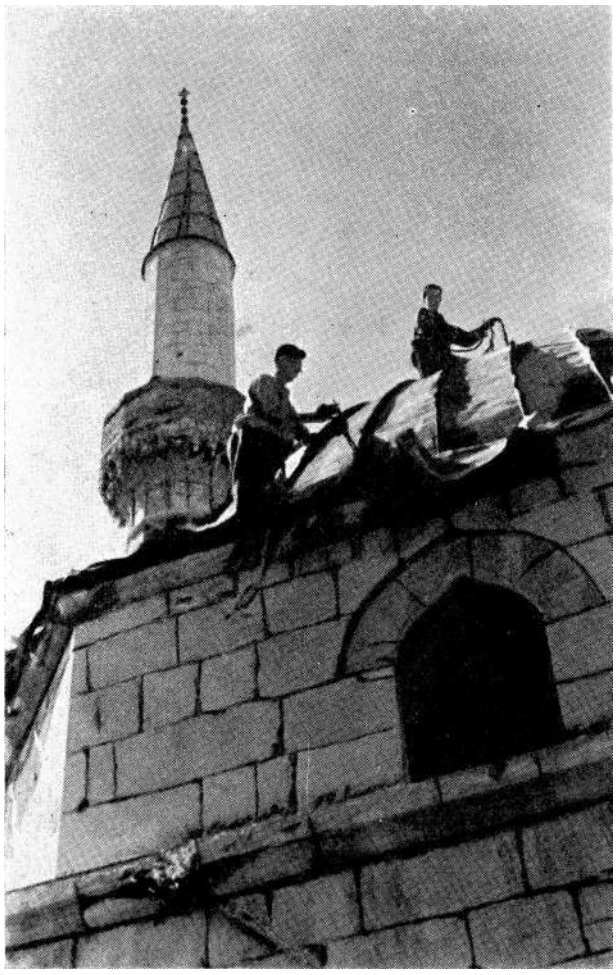
Kod ovogodišnjih opsežnijih konzervatorskih radova na tome kompleksu pojavila su se dva delikatna problema: prvi je bilo pitanje načina odnosno strukture zidanja novih ploha u odnosu na stare. Naime, problem je bio u tome kako odvojiti današnji opravak od starijeg zidanja, jer je to u historiskom smislu neobično važno. Da li unotrijebiti drugačiju strukturu zidanja i drugačije oblike kamenova ili to postići na koji drugi način? Put je konačno nađen: primijenjena je potpuno ista, stara struktura zidanja te isti oblici i vrsta kamena (krečnjak i sedra), a svo razlikovanje u opravci ističe se u drugačijoj žbuci; umjesto običnog krečnog maltera s dodatkom pijeska uzet je cementni malter s pijeskom koji s jedne strane, pretstavlja mnogo jače vezno sredstvo, a, s druge strane patinu zida u izvjesnom smislu prikazuje u drugoj nijansi. Kad su na taj način bili izvedeni ti radovi, efekat je bio zadovoljavajući. To razlikovanje u patini novih dijelova u odnosu na stare uopće ne udara u oči običnim posmatračima, i ta dva dijela, novi i stari, imaju dojam iskonske cjeline, a taj nam je momenat neobično važan, ali i stručno oko odmah može baš po toj vrsti žbuke i njenoj patini prepoznati šta je staro a šta novo.

Drugi problem bio je konstruktivne i statičke naravi: kako spriječiti lom razglednog tornjića i time spasiti jedan neobično lijep atraktivni elemenat neogotičkog zamka. Tvrđavni bedem na kojem tornjić leži pukao je, a razgledni tornjić, štaviše, konzolno je isturen preko toga bedema i tako stvara vrlo opasan statički momenat koji se približava maksimumu. Ispitivanjem na terenu utvrdilo se da je pomak konstrukcije nastao usljed bočnog hidrostatskog tlaka na bedem (kanali za odvod vode s terase bili su začepljeni, i voda se akumulirala s unutrašnje strane bedema), a statičkim računom u Zavodu utvrdilo se da su statičke vrijednosti bočnog pritiska tla i momenta od konzole blizu maksimuma i da bi prvi jači zemljotres doveo do poremećaja masa i katastrofe. Za spasavalački zahvat bile su pred konzervatorom dvije alternative: ili povezati čeličnim uzetima (sajlama) razgledni tornjić za zidove zamka i time spriječiti njegov pomak na suprotnu stranu pa onda demontirati taj tornjić i utvrditi temeljni zid (bedem), ili pak ispod razglednog tornjića izvesti kosi kameni potporni stup, kontrafor, uz sami bedem, koji će poduhvatiti konzolu i teret prenositi novim pravcem na tlo u slučaju popuštanja gornje konstrukcije. Prva metoda nije obećavala sigurnost za objekat i živote radnika pa se pribjeglo onoj drugoj, iako znatno skupljoj. No, ni to nije bilo jednostavno i posve sigurno izvođenje: nosivo tlo za temelj kontrafora nalazi se dva metra ispod dna snažnog bedema i tornjića nad njim, a to znači da valja potkopavati sam bedem za čitava dva metra dubine, a četiri metra dužine (u liniji bedema), i baš se tu krila druga opasnost, naime najmanji pomak tla ispod bedema prema iskopanoj jami doveo bi do loma konstrukcije i do sigurne pogibije čitave ekipe radnika. Tome se doskočilo na drugi način: temeljna jama za podnožje stupa nije se odmah kopala na čitavoj dužini zida, nego u naizmjeničnim lamelama od svega pola metra širine, ito okomito na zid a u razmacima od pola metra jednu od druge. Kad su te lamele bile iskopane, odmah se pristupilo i zidanju na tim dijelovima s nabijanjem betona u plohi koja veže tlo ispod bedema i zidanu masu, kako ne bi došlo do eventualnih parcijalnih pomaka tla, a kad je to bilo sve gotovo, doiznad podnožja bedema, pristupilo se iskopu i zidanju drugih lamela između već iskopanih i zazidanih. Metoda se pokazala sigurnom i, prema tome, ispravnom. Kad smo tako osigurali pomak tornjića i bedema ispod njega, sad se bez opasnosti može pristupiti demontaži i ponovnoj izgradnji razglednog tornjića te liječenju pukotina u bedemu na kojem leži taj tornjić.

PAPRAĆA. Na Srpsko-pravoslavnom manastiru izvršen je opravak krovišta u vrijednosti od 100.000 dinara, koju je svotu na obrazloženje Zavoda dao Sreski narodni odbor u Zvorniku. Izmijenjeni su dotrajali dijelovi krovne konstrukcije, trule i polomljene letve te prekićen pokrov novim, a djelomično i starim biber-crijepom. Prilikom tih opravaka izvršeno je i tehničko snimanje toga spomenika za potrebe naše planoteke.

POČITELJ. U ljeto god. 1955 vršeni su daljnji radovi na džamiji u Počitelju, vrlo vrijednom spomeniku 16. vijeka. Ovoga puta obavljeno je prepokrivanje velike kupole, kupolica i svih vijenaca novim olovnim limom debljine 1.5 mm. Taj posao izvršila je limarska radnja Dževada Kovačevića iz Sarajeva. Cio taj posao, t. j. skidanje staroga olova, iznošenje olovnih svrtaka u težini od 100 kg po komadu do na vrh kupole te novo prepokrivanje s dvostrukim preklopima izvršeno je bez ikakvih stalnih, fiksnih skela. Stari željezni lanac koji je bio već i otprije pričvršćen za tjemeni kamen kupole i t. zv. štrik-lotre bila su jedina pomoćna sredstva u radu. Ta metoda rada moći će se, prema tome, primijeniti i ubuduće kod sličnih radova bez izgradnje i postave drvenih skela, koje i odugovlače i znatno poskupljuju radove. Kompariranjem tačno premjerenih površina, koje su se trebale pokriti, te kvadrature utrošenog novog materijala došlo se do važne konstatacije, da dvostruki šavovi (preklopi) olovnih ploča i odresci (otpaci) kod krojenja povećavaju kvadraturu olova tačno za 20% od ukupno stvarno potrebne površine, a taj nam je podatak važan kod narudžbe i prevoza olova, jer je taj materijal dosta skup.

Istoga ljeta organizirano je i izvršeno sistematsko snimanje i fotografisanje stare arhitekture u tome mjestu. Napravljeni su svi potrebni tehnički snimci sedamnaest objekata, a među njima su najznačajniji pretstavnici fortifikacije, stambene arhitekture i drugih vrsta građevina.

Džamija u Počitelju, rad na falcovanju novog olovnog pokrova.

PRAČA. Na Mahalskoj džamiji, spomeniku iz 16. vijeka vršeni su veći opravci iz sredstava, koje je dala tamošnja vjerska zajednica. Opravljena je i nanovo prekrivena krovna konstrukcija, izvršeno novo žbukanje unutrašnjosti i vanjštine i izvedena drvena konstrukcija trijema. Zavod je sa svoje strane dao stručna uputstva i naknadnu pomoć od Din. 12.500.— za opravak šerefe na munari i za prevlačenje limom sastava krovne konstrukcije s munarom, jer je na tome sastavu postojala mogućnost propuštanja vode i upropaštavanja podnožja munare.

SARAJEVO. Opravak i održavanje spomenika u Sarajevu bili su u brizi Muzeja grada Sarajeva, no, mi nemamo pri ruci podataka o izvršenim konzervatorskim zahvatima i visini sredstava, koja su u to ime uložena, jer te podatke nismo dobili od Muzeja, iako smo ih izričito tražili. Zna se samo to, da je izvršen opravak jedne tabije na staroj vratničkoj tvrđavi i prepokrivanje novim olovnim limom medrese Kuršumlije. I Zavod je sa svoje strane izvršio dva zahvata u tome mjestu: naknadni (dopunski) stolarski i staklarski radovi na musafirhani (tekiji) na Bembaši i opravak konstrukcije i pet soba Morića hana, u kojem je Zavod smjestio jedan dio svojih uredskih prostorija. Na tome važnom spomeniku bilo je i radova koje su plaćali za svoje potrebe i drugi investitori. Naime, u toku godine tri sarajevska projektantska preduzeća uzeli su po niz soba na katu za svoje uredske prostorije i primili se opravka tih soba. Radovi nisu u potpunosti završeni u godini 1955.

SOPOTNICA. Na crkvi Hercega Stjepana bili su planirani opravci i napravljeni potrebni opisi konzervatorskih radova u visini od Din 316.980.— Radovi su, međutim, zbog nestašice materijalnih sredstava izvedeni u iznosu od Din 136.000.—, od čega je dao SNO Goražde Din 100.000—, a ostatak Srpsko-pravoslavna crkvena opština u Goraždu. U okviru toga iznosa obavljeni su slijedeći radovi: preziđavanje vanjskog nosivog zida na dvorišnoj zgradi prizemnici (dužina 9,00 m) s postavom starih vrata, izrada pregradnog zida u istoj zgradi, zidanje kamenih stuba pred tom zgradom i izravnanje krovne i stropne konstrukcije na tome objektu u dvorištu te ugradba dvokrilnih vrata na izlazu u groblje i daljnji sitni radovi.

SREBRNIK. Stari srednjevjekovni i turski grad istoga imena, jedan od najočuvanijih spomenika te vrste u Bosni, već dugo godina čeka na konzervatorske radove. Kao i god. 1954, i u sljedećoj su godini vršeni pripremni radovi za opravak toga spomenika: u okviru iznosa od Din 280.000- što ga je dao NOS-a u Tuzli, izvršen je opravak zidova jedne stambene zgrade, ali radovi nisu dovršeni zbog pomanjkanja sredstava. Zavod je sa svoje strane dao pak napraviti tehničke snimke glavne kule i stambene zgrade u tome kompleksu, a tlocrt grada napravljen je još prošle, 1954 godine.

STOLAC. U tome mjestu u toku godine nisu vršeni nikakvi konzervatorski zahvati, ali je organizirano i izvedeno tehničko snimanje najznačajnijih objekata orijentalne arhitekture te kršćanskih nadgrobnih spomenika sa zanimljivom ornamentikom i simbolikom iz prošloga vijeka. Napravljeni su svi potrebni tehnički snimci zajedno s detaljima, šesnaest objekata (ukupno 48 listova), među kojim su u najvećem broju zastupljene stambene zgrade.

LIKOVNO-KONZERVATORSKI RADOVI

Rad Likovno-konzervatorskog otsjeka kao i svih ostalih sektora ovog Zavoda, zasnivao se na temelju unaprijed sačinjenog godišnjeg plana rada, razdijeljenog po mjesecima. Cjelokupna djelatnost ovoga otsjeka odvijala se u sljedećim disciplinama: evidencija spomenika i njihovo proučavanje; komisijski pregled značajnijih objekata, čišćenje i kopiranje zidnih slika; zaštitne mjere na slikama, na pločama i tablama; propaganda i agitacija.

Evidentiranje spomenika vršeno je prema iskustvima iz prošlih godina s tim što se u zimskim mjesecima vršilo u krajevima sa toplijom klimom a u ljetnim u krajevima sa hladnijim podnebljem.

Evidencijom spomenika u Trebinju i njegovoj okolini ustanovljeno je, mimo očekivanja, da se u crkvama i kapelama nalazi veoma mali broj predmeta koji posjeduju umjetničku vrijednost. Ovo se osobito odnosi na slike na tablama, na ikone, a tako i na predmete umjetnog obrta. Istina, nekoliko enterijera manastirskih crkava ukrašeno je zidnim slikama koje su, nažalost, u vrlo rđavom stanju. Uočivši to Zavod je formirao nekoliko komisija sastavljenih od svojih stručnjaka i vanjskih saradnika koji su izvršili komisijski pregled manastira Duži, Dobrićeva i crkve sv. Klimenta u Mostaćima kod Trebinja i sv. Arandela pod Klobukom. Od ikona vrijedne su spomena

relativno dobro očuvane »Poklonstvo kraljeva« i »Sv. Pavle sa legendom« u posjedu pravoslavne crkve u Trebinju. Prva slika je rad majstora dubrovačke škole vjerovatno s početka XVI stoljeća, dok je druga poznogrčki rad s početka prošlog vijeka. Vrijedna pažnje je jedna diploma iz XVII vijeka, pisana na pergameni sa velikom lijepo oslikanom vinjetom, koju je mletački dužd uputio 1696 svom zapovjedniku i kaluđerima manastira Tvrdoša u vezi s uspješnim borbama s Turcima, potvrđujući im pravo na ranija imanja. Diploma se nalazi u parohijskom domu u Trebinju. Komisije koje su izvršile pregled naprijed spomenutih crkava ustanovile su da su zidne slike manastirske crvke u Dužima potpuno upropaštene i da im nema pomoći, dok slike u ostale tri spomenute crkve zahtijevaju hitnu intervenciju konzervatora, naravno uz prethodan pregled jedne šire komisije. Ovo se osobito odnosi na manastir Dobrićevo koji će, vjerovatno, doći pod vodu, prema projektu za izgradnju hidrocentrale na Trebišnjici. U ovim crkvama, zbog prokišnjavanja, voda je nanijela toliko sedre i stvorila toliko salitre po zidnim slikama, da taj nanos pravi čitave kore po slikama, debele na mjestima i do 1 cm. Na taj način nastao je jedan ozbiljan konzervatorski problem kojim će se, u bliskoj budućnosti, morati da pozabave i stručnjaci izvan našeg Zavoda. Crkva sv. Aranđela kod Lastve leži usred jedne srednjevjekovne nekropole. U njenim temeljima uzidani su stećci a na jednom mjestu i komad nadgrobnog spomenika župana Krnja (kasnijeg monaha Teodozija). Nedaleko ove crkve nalazi se i stari grad Klobuk koji suvereno dominira okolicom.

Pravoslavna crkva u Stocu posjeduje niz dobrih slika na ikonostasu. One su dobro pričvršćene i teško da se mogu skinuti bez oštećenja. Slike su u relativno slabom stanju očuvanosti. U toj crkvi nedavno je otkrivena i jedna mala slika Bogorodice, rad poznatog vojvođanskog slikara Pavla Sirnića iz 1867 g. Prilikom posjete franjevačkom samostanu u Humcu kod Ljubuškog ustanovljeno je da ovaj samostan ne posjeduje nikakve umjetničke slike kako se to pretpostavljalo, budući zidove samostanske crkve ukrašavaju slike koje pokazuju tvorničku proizvodnju. Evidencijom spomenika u Mostaru utvrđeno je da se u posjedu Stare pravoslavne crkve nalazi veći broj ikona. Dvije od njih fotografisane su u cjelini i u detaljima. To su: Ikona sv. Jovana Krstitelja koja se pripisuje mletačkoj školi XV vijeka i ikona »Bogorodica Faneromeni«, rad majstora italokritske škole, koja vjerovatno potječe iz Mletaka i pripada XVI stoljeću. Obje su ikone oštećene pa su u svrhu konzervacije prenesene u radionicu našeg Zavoda.

Evidentiranjem spomenika u sjeveroistočnoj Bosni (Bijeljina, Brčko, Tuzla i njihova okolica) ustanovljeno je da se rimokatolička crkva u Tuzli — makar i periferno — nalazi u oblasti slijeganja terena, zbog čega su došle u opasnost zidne slike crkve koje je radio slikar J. Pellarini. Neke su freske uslijed slijeganja popucale, zbog čega je zaključeno da jedna šira komisija stručnjaka izvrši pregled crkve početkom 1956 godine. U spremnici srpsko-pravoslavne crkve u Brčkom nađeno je 6 portreta koje je slikao Stevo Todorović, slikar iz Beograda. Slike su bile smještene na nepodesnom mjestu. Portreti pretstavljaju dobrotvore crkve (uništene u ratu kada je s njom propao ikonostas). Intervencijom našeg službenika slike su prenesene u kancelariju pravoslavne parohije u Brčkom. Južno od Brčkog u selu Mačkovcu, gdje su se pred rat nalazile četiri velike slike na platnu s kraja XVIII vijeka, ustanovljeno je da su za vrijeme rata tri potpuno uništene a da je od četvrte ostalo tek nekoliko fragmenata. Međutim, u crkvi je nađena veoma vrijedna slika Madone sa Isusom i sv. Ivanom. Slika je velikih dimenzija rađena temperom na dasci — venecijanski rad XVI ili XVII stoljeća. Na poleđini daske nalazi se etiketa i broj neke venecijanske institucije. Zbog ugroženosti slika je, intervencijom Zavoda, prenesena u Srpsko-pravoslavnu parohiju u Tuzli. U Puračiću kod Tuzle, u pravoslavnoj crkvi, pronađena je jedna veća vrlo vrijedna ikona Bogorodice, rad venecijanskog majstora XVI ili XVII vijeka. Uz nju je nađena i jedna kvalitetno dobra ikona manjih dimenzija, rad domaćeg majstora, sa temom »Uznesenje Hristovo«.

Prilikom evidencije spomenika u Bosanskoj Krajini ustanovljeno je da su neke klesarske radionice radile ornamentirane nadgrobne spomenike za čitavu Krajinu. Njihova ornamentika je plastična, sastavljena od biljnih, geometrijskih i fantastičnih oblika, kompoziciono lijepo složenih i većinom lijeno obojenih. Pored ranije otkrivenih autora (Zulići) pronađeno je jedno novo ime s početka prošlog vijeka iz porodice Veselići. U Banjoj Luci su, u pravoslavnoj kapeli, pored nekih ikona domaćih majstora, pronađeni i kartoni pok. slikara Pere Popovića na temelju kojih su svojevremeno izrađeni u Italiji mozaici za novu pravoslavnu crkvu u Banjoj Luci koja je razorena početkom prošlog rata. U Bos. Kostajnici u pravoslavnoj kapeli sačuvane su neke ikone, rad domaćeg majstora Steve Subana, a u Bos. Dubici, u katoličkoj crkvi, lijepa slika na platnu koja prikazuje Uzašašće Marijino.

Evidencijom spomenika u okolici Sarajeva (Hadžići, Pazarić, Prača, Ilijaš, Pale) otkrivene su u Pazariću, pored drugih vrijednih slika, ikona Bogorodice, lijep rad majstora kritske škole, dok je u Hadžićima nađena slika Bogorodice s malim Isusom, rad nepoznatog majstora italijanske škole XV ili XVI vijeka, rađena tempera bojama na dasci za koju bi se moglo reći da je jedna od najljepših slika te vrste u našoj Republici. Na obje gore spomenute slike izvedena je preventivna konzervacija i čišćenje. U Ilijašu nađene su dvije slike našeg poznatog slikara Špire Bocarića.

Proučavanje spomenika vršeno je u obje pravoslavne crkve u Mostaru o čemu će izići posebna studija, a zatim i umjetničkih predmeta u posjedu franjevačkog samostana u Fojnici o čemu imamo zaseban članak u ovom broju »Naših starina«.

Tokom godine posvećena je posebna briga proučavanju spomenika islamske ornamentike, kako na spomenicima arhitekture tako isto i na spomenicima sepulkralne arhitekture u BiH. Zavod je uz pomoć vanjskih saradnika izvršio temeljitije proučavanje najstarije turske ornamentike na spoljašnjim zidovima Šarene džamije u Travniku, koja je u dva tri maha kasnije prebojavana. Ustanovljeno je pokusima da se skidanjem kasnijih slojeva koji su od atmosferilija jako oštećeni može dobiti jasna slika starih dekoracija, za čiju je restauraciju predložen plan. Proučavanjem turske slikane ornamentike ustanovljeno je da su se slikari služili, i pored jake upotrebe orijentalnih motiva domaćim motivima, koji su negdje obilno upotrebljeni (Dizdareva džamija u Jajcu). Prilikom proučavanja slikanih dekoracija na zidovima Aladžadžamije u Foči utvrđeno je da su sve unutrašnje zidne slikarije mehanički rad novijeg vremena i da će ih trebati skinuti na više mjesta kako bi se došlo do tragova prvobitne ornamentike od koje su ostali vidni detalji na spoljašnjem zidu džamije u predvorju. Tako bi se, prema otkrivenim dijelovima, mogle izvesti studije za oživljavanje stare ornamentike ili za ponovno dekorisanje na temelju starog. Prilikom proučavanja zidnih slikarija u Aladži otkriveno je da je prvobitni temelj na kome je slikar izvodio svoje djelo imao dva sloja, donji, sastavljen od kreča i sjeckane kudjelje ili pamuka. Studije turske ornamentike prenesene su i na druge objekte u Bosni i Hercegovini i odvijaju se prema predviđenom planu (Mostar, Livno, Bihać, Gradačac).

Zbog delikatnog problema konzervacije nekih spomenika tokom godine su radile i neke komisije stručnjaka koje su izvršile pregled nekoliko važnijih spomenika i predložile Zavodu mjere koje treba preduzeti za zaštitu ugroženih objekata. Pored komisija o kojima smo već govorili a koje su izvršile pregled nekoliko sakralnih spomenika u okolini Trebinja formirana je i jedna komisija u kojoj je učestvovao i stručnjak Restauratorske radionice Jugoslavenske akademije iz Zagreba, a koja je pregledala stare slike u Kreševu. Druga jedna komisija u kojoj su učestvovali stručnjaci Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture iz Beograda, radila je na pregledu ranije konzerviranih ikona u Lomnici i Staroj pravoslavnoj crkvi u Sarajevu, koje su počele da dobivaju krakolure na površini. Komisija je utvrdila da je potrebno da se na ugroženim ikonama izvrši ponovna konzervacija, budući da se raniji metod pokazao pogrešan. Paralelno s tim komisija je pregledala i zidne slike u Sinanovoj tekiji u Sarajevu i predložila njihovu konzervaciju. Posebno je bila formirana komisija koju su isključivo sačinjavali stručnjaci Zavoda a koja je izvršila pregled stanja poznate biblioteke franjevačkog samostana u Kreševu i predložila mjere da se to stanje popravi.

I ove godine nastavljeno je čišćenje i kopiranje fresaka u crkvi Lomnici kod Vlasenice. Ovaj rad obavljen je uz pomoć vanjskih saradnika. I pored rđavih atmosferskih prilika (neprekidno je padala kiša) u roku od 14 dana očišćeno je 68,5 m^2 slikanog zida. Kopiranje fresaka vršeno je u dobrunskoj crkvi kod Višegrada. Tako je kopirana i završena kopija Ktitorske freske na kojoj je prikazan u naravnoj veličini župan Pribil i njegova dva sina. Napravljena je također i kopija freske Bogorodice u crkvi manastiru Zavale.

Tokom godine održavani su na terenu stručni savjeti s vlasnicima spomenika, koje su stručnjaci Zavoda upoznavali o vrijednosti spomenika i načinu njihova čuvanja. Naročito su bili korisni sastanci s čuvarima sakralnih spomenika a također i s visokim vjerskim funkcionerima u vezi s konzervacijom spomenika. Putem štampe i radija a također i putem većeg broja predavanja otsjek je učestvovao u propagandi za zaštitu spomenika kulture.

Studijskih putovanja u inostranstvo nije bilo, mada. je drug Tihić putovao u Beč da učestvuje kao posmatrač na sastanku komisije ICOM-a.

I ove godine odjeljenje se pozabavilo s prikupljanjem tehničkog materijala i opreme za konzervatorsku radionicu. Uz manje zahvate na ikonama vršila se i potpunija konzervacija nekoliko spomenutih ikona. Osnovni zahvat sastojao se u sastavljanju prepuklih dasaka, skidanju kasnijih premaza boje i proste pozlate, u kitovanju i zalepljivanju nabreklih mjesta te skidanju čađi i pocrnjelog laka.

Uz redovnu administraciju uredski poslovi ovog odjeljenja obuhvatali su: nošenje novozaštićenih spomenika sa svom njihovom dokumentacijom, vođenje evidencije o izvršenju plana rada, pribilježavanju podataka o radu na terenu i evidenciji o kretanju potrošnog materijala u radionici i na terenu u vezi s konzervacijom.

Da bi se poslovi ovog odjeljenja obavljali što uspješnije bilo bi potrebno osigurati niz tehničkih pomagala kao što su na pr. fotoaparat za blisko snimanje (detalji), pribor za osvjetljivanje enterijera i omogućavanje rada u njemu (lampa), zatim skele i ljestve a posebno problem prostorija za radionicu sa savremenim tehničkim inventarom za konzervaciju, osobito umjetničkih slika. Pri radu odjeljenja ima i drugih poteškoća kao što je napr. ograničeno radno vrijeme vanjskih suradnika, udaljenost mnogih spomenika od glavnih saobraćajnih linija i nedostatak prevoznih sredstava. To su sve objektivne poteškoće s kojima se stručnjaci ovoga odjeljenja bore u radu i koje u mnogome otežavaju da uspjesi otsjeka budu veći.

ARHEOLOŠKI RADOVI

Ove godine je konačno ispitano arheološko nalazište na Crkvini poviše ušća Usore kod Doboja. U centru pažnje nalazi se najdublji arheološki sloj s ostacima naselja koje se, vjerovatno, može datirati u starije kameno doba. Nalazište je potpuno istraženo, dok se materijal nalazi u obradi. Ovim iskopavanjem je konačno riješeno pitanje arheoloških ostataka kod ušća Usore, koji su bili stalno ugroženi zbog eksploatacije kamenoloma.

U Gornjoj Orahovici kod Gračanice načeta je jedna nekropola iz brončanog doba. Intervencijom arheologa Zemaljskog muzeja istražen je oštećeni dio nalazišta, dok je ostatak stavljen pod zaštitu države, i time osigurana njegova dalja egzistencija.

U Sanskom Mostu došlo je do otkrića novih ilirskih grobova iz željeznog doba. Nakon rada F. Fiale u blizini tog mjesta, početkom ovog vijeka, vladalo je uvjerenje da je nekropola potpuno istražena. U njenoj blizini započeta je sada izgradnja novog naselja, a kopanjem temelja za te kuće naišlo se na nove netaknute grobove. Lokalitet je privremeno zaštićen. U planu je da se tokom narednih godina istraži ugroženi teren.

Ove godine došlo je do slučajnog otkrića jedne neolitske naseobine u špilji Zelena Peć poviše vrela Bune u Blagaju kod Mostara. Materijal je iskopan. Istraženi su samo arheološki slojevi dok će geološko-paleontološka istraživanja biti provedena tokom 1956 godine.

U okolici Bihaća izvršeno je na nekoliko mjesta sistematsko istraživanje antičkih lokaliteta. Iskopavanja su dala vrlo dobre rezultate.

Isto tako dobili smo odličan materijal iskopavanjem na nekropoli u Butilama kod Rajlovca. Vremenski raspon ovog grobišta je vrlo širok. Pored grobova s predmetima tipično rimskog porijekla nalazi se nižu sve do XIII i (XIV stoljeća. Do otkrivanja nekropole došlo je slučajno građevinskim radovima. Sistematsko otkopavanje je počelo nakon što je jedan dio nalazišta bio već razoren. Kod Brodca u istočnoj Posavini izvršeno je reviziono iskopavanje na već poznatom nalazištu iliro-rimskih grobova. Odatle su potjecali i neki predmeti ranoslovenskog porijekla. Ovogodišnjim iskopavanjem nije se dobio nikakav novi materijal. Nekropola je, prema tome, već ranije uglavnom prekopana, pa se tako moramo zadovoljiti dosadašnjim rezultatima. Iskopavanjem jedne rimske zgrade u blizini Brodca dobiven je prosječni materijal, tipičan za ovakva nalazišta.

U Višićima kod Čapljine izvršeno je pokusno iskopavanje na ostacima jedne vrlo velike rimske vile rustike. Iskopavanje će potrajati nekoliko godina, budući da je kompleks ruševina vrlo velik.

Na Ilidži kod Sarajeva nastavljeno je sistematsko istraživanje antičkog naselja. Iskopavanje je imalo donekle revizioni karakter s obzirom da su ovdje već u više navrata vršena iskopavanja od nestručnih, odnosno nedovoljno stručnih ljudi. Iskopavanja će se nastaviti u okviru radnih zadataka Muzeja grada Sarajeva.

U Grborezima kod Livna vršeno je zaštitno istraživanje srednjevjekovne nekropole. Nalazište je bilo ugroženo usljed eksploatacije pržine na tom mjestu. Prvo istraživanje dalo je odlične rezultate, tako da će biti potrebno i dalje sistematsko istraživanje.

Konzervatorski radovi na ostacima rimske vile IV vijeka n. e. na Mogorjelu kod Čapljine izvedeni su u ovoj godini u mnogo manjem opsegu nego je to bilo predviđeno. Novčana sredstva koja je u tu svrhu stavio na raspolaganje Narodni odbor sreza Čapljinskog, a djelomično i Zavod, bila su vrlo skromna, u svemu oko 200.000 dinara, tako da je izvršeno samo učvršćivanje zidova oko 70 metara dužine.

O okviru ovogodišnjih akcija na rekognosciranju terena izvršen je pregled Posavine između Bos. Šamca, Brčkog i Gračanice. Ove godine završen je sistematski pregled okolice Kalinovika.

Osim spomenutih istraživanja, pregledano je i šire područje Glasinca, da bi se ustanovila raširenost glasinačkih ilirskih nekropola.

U svim ovim akcijama uglavnom su učestvovali stručnjaci Zemaljskog muzeja iz Sarajeva. U nekim zahvatima učestvovao je i arheolog Zavoda, dok je neke radove Zavod izveo samostalno.

U domeni arheoloških spomenika kulture broj prekršaja Zakona bio je tokom 1955, u odnosu na prošle godine, vrlo malen. Možemo zapravo govoriti o jednom jedinom ozbiljnom prekršaju, samo s tom napomenom da je njime izgubljeno jedno cijelo neolitsko naselje, sa, vjerovatno, vrlo bogatim kulturnim inventarom. Slučaj se dogodio u selu Zubčići na desnoj obali rijeke Drine kod Fabrike azota (dušika) u Vitkovcima (Goražde). Na kritičnom mjestu industrija je planirala svoje objekte, tako da je buldožerom raznesen sav kulturni sloj velikog nalazišta. Obavijest o uništenju stigla je nakon što je sve bilo gotovo. Potraga za krivcem nije dala željeni rezultat. Nešto kulturna nezainteresovanost, a u izvjesnoj mjeri nedovoljna naobrazba svjedoka ovog uništenja doveli su do ovako teškog delikta, koji nam je ipak bilo nemoguće sudski progoniti.

Manje uništavanje jednog neolitskog naselja dogodilo se izgradnjom industrijskog preduzeća »Pobjeda« u Goraždu. Samo sticajem okolnosti ovdje je došlo do manjeg razaranja perifernog dijela arheološkog nalazišta.

STEĆCI

I ove godine se radilo na evidenciji, obradi i zaštiti stećaka. Jedna ekipa Zavoda dovršila je prikupljanje podataka na većem području oko Kalinovika i planine Treskavice. Prikupljeni podaci se sređuju i proučavaju. Građa o stećcima sa područja Čvrsnice i Vran-planine već je pripremljena za štampu.

U toku 1955-te godine dogodio se jedan drastičan slučaj uništavanja jedne nekropole stećaka u Klotijevcu kod Srebrenice, što smo spomenuli u prošlogodišnjem izvještaju. Slučaj je ispitan i ustanovljeno je da je zaista znatan broj ukrašenih stećaka, nažalost, uz odobrenje funkcionera narodne vlasti, upotrijebljen kao građevni-materijal za školsku zgradu. Zavod je preduzeo odgovarajuće mjere da se krivci privedu pred zakonsku odgovornost.

ZAŠTITA SPOMENIKA NARODNO OSLOBODILAČKE BORBE

Krajem septembra prošle godine Zavod je dobio stalnog službenika (diplomiranog studenta VPŠ — grupa istorija) kao referenta za zaštitu spomenika NOB-e. Od tog dana počelo je nešto intenzivnije prikupljanje podataka na terenu. Referent je za kraće vrijeme obišao teren sljedećih opština i srezova: Bihać, Bos. Novi, Prijedor, Sanski Most, Lušci Palanka, Drvar, Mostar i Trebinje. Ovaj način prikupljanja podataka o spomenicima NOR-a pokazao se kao najpouzdaniji i najbrži, budući su pismeni izvještaji koje smo dobivali od nekih srezova ili opština često nepotpuni i nesigurni. S druge strane referent je u mogućnosti da sagleda tehničko stanje spomenika i kasnije predloži mjere u cilju njihove zaštite. Nakon što su prikupljeni podaci prilazi se proučavanju spomenika i njihovoj sistematizaciji i predlažu mjere za zaštitu.

Zavod se, osim toga, bavio proučavanjem samog zadatka zaštite spomenika NOB-e, sugerirao saradnju i koordinaciju zainteresovanih ustanova na tom poslu (Muzeja Narodne revolucije, Saveza boraca, Istoriskog odjeljenja CKSK BiH) i zajedničko rješenje nekih osnovnih pitanja. U Zavodu je u tom smislu izrađen referat koji je bio predmet diskusije na jednoj konferenciji koju je sazvao Savjet za prosvjetu, nauku i kultura NR BiH. Nažalost, konferencija je bila okupirana problemom Muzeja tako da se pitanje zaštite spomenika NOB-e samo nagovijestilo. U tom referatu Zavod je postavio pitanje definicije spomenika NOB-e (da li pod spomenicima NOB-e podrazumijevati spomenike Revolucije, tj. da li tu obuhvatiti i one spomenike koji su vezani za važnije događaje prije 1941 g kao i one koji se odnose na poslјeratnu izgradnju). Baš u vezi definicije spomenika NOB-e iskrsavaju različite poteškoće i mišljenja stručnjaka se često dijametralno razlikuju o tome što bi sve trebalo zaštititi (da li sve kuće narodnih heroja, neprijatelja uporišta, spomenike skulpture i slikarstva podignute poslije rata), kako da se izvrši podjela rada i uloga, a tako i prikupljenog materijala; da li postojeće pravne propise o zaštiti spomenika kulture jednostavno protegnuti i na spomenike NOB-e, ili ići na posebne zakonske propise?

Smatramo da je evidencija ovih spomenika zasada najvažniji posao da bi mogli dobiti neku predodžbu o tome kakav je fond i koliko je spomenika NOB-e do danas sačuvano. Na temelju tako prikupljenih podataka moći ćemo izvršiti selekciju vrijednijih spomenika i staviti ih pod specijalnu zaštitu. Paralelno s tim mogli bi da napravimo program zaštitnih mjera koje bismo morali pružiti ugroženim spomenicima u našoj Republici, a takvih je velik broj. Za izradu zajedničkog stava po najvažnijim osnovnim pitanjima predložili smo formiranje jedne komisije od pretstavnika Istoriskog odjeljenja CK, Muzeja Revolucije, Saveza boraca i Zavoda. Komisija je formirana, što je svakako dobar početak za organizovan rad na ovoj, za nas važnoj grani spomenika iz naše prošlosti obzirom na njihovu ugroženost.

Zavod je izvodio konzervatorske radove na dvorcu u Ostrošcu kod Bihaća u kojem je god. 1942 boravio Vrhovni štab NOV-e i POJ-e. Pobliže podatke o tim radovima sadrži izvještaj Arhitektonsko-konzervatorskog otsjeka. Zatim je Zavod imao uvida u izgradnju i uređenje partizanskih groblja u Krajini, a koji su radovi obavljani na inicijativu sreskih organizacija saveza boraca NOR-a,

ORIJENTALNA EPIGRAFIKA

Rad ovoga sektora u 1955 godini bio je usmjeren prvenstveno na prikupljanje i obradu natpisa. Uporedo s tim prikupljani su i potrebni podaci o nadgrobnim spomenicima, a naročito onim iz starijeg doba, tzv. »šehitskim nišanima«. Tako su u ovoj godini obrađena neka dosada još neispitana groblja u Sarajevu i spomenici u Tešnju. Zatim su ispitane šehitske nekropole u Butmiru, Glavogodini, Hadžićima, Pazariću, Ilijašu i Stupu. Završena je i obrada jedne veće nekropole u Hrasnici, gdje se nalazi oko 50 nišana iz starijeg doba. Ovaj lokalitet predviđen je za izgradnju, pa će njegovi spomenici biti preneseni i postavljeni na praznom prostoru u bližoj okolini nekropole. Obrada nekropole u Hrasnici obavljena je zajedno s referentom Zavoda za srednjevjekovne nadgrobne spomenike.

U svrhu prikupljanja natpisa i podataka o nadgrobnim spomenicima korišteno je ekipno rekognosciranje terena. Tako je jedna ekipa, pored ostalog, prikupila podatke i o navedenim spomenicima u kalinovičkom srezu. Ekipa je obišla: Kalinovik, Krbljane, Jažiće, Jelašca, Obalj, Tmuše, Romane, Kute, Sočane, Kutine, Hotovlje, Luko, Vrhovine, Hreljiće i Ulog.

Na izvjesnim spomenicima turske arhitekture, naročito onim sakralnog karaktera, nalaze se kaligrafski zapisi, ispisani na krečnom malteru, a koji često služe kao dekoracija zidova. Među ovima ima i takvih koji pretstavljaju lijepe uzorke klasične arapske kaligrafije. Ovi zapisi ponekad imaju i potpise majstora-kaligrafa. Kao vrlo interesantan i važan primjer kaligrafskih ornamenata spomenuti nam je onaj u Hadži Sinanovoj tekiji u Sarajevu. Kako su ovi zapisi u dosta slabom stanju, a osobito velika rozeta na dvorišnom zidu kod simahane, to je Zavod pristupio pripremnim radovima za njihovu konzervaciju. U tu svrhu izvršeno je kopiranje ornamenata, osim velike rozete, jer je postojala opasnost da se ona kopiranjem ne bi oštetila, a na nekim mjestima i upropastila. Naime, krečni malter ispod rozete odvojio se od svoje podloge - zida. Zato je velika rozeta samo detaljno fotografisana.

U vezi s radom jedne komisije Zavoda, koja se bavila ispitivanjem dekoracije unutrašnjosti Dizdareve džamije u Jajcu, kopirani su i kaligrafski ornamenti ove džamije, koji se tekstualno razlikuju od uobičajenih zapisa u drugim džamijama.

Za potrebe restauracije šadrvana Ferhadije džamije u Banjoj Luci kopirani su kaligrafski ornamenti sa unutrašnjosti kupole ovog objekta. Tu su u šest elipsastih polja veoma uspjelo ispisani citati iz Kurana o ritualnom pranju.

Koncem ove godine izvršeno je kopiranje ugroženih kaligrafskih ornamenata više prozora i vrata Husrev-begove džamije u Sarajevu. Ovi ornamenti su rad poznatog sarajevskog kaligrafa Islamovića, a rađeni su 80-tih godina prošlog stoljeća.

Na fasadi trijema Aladže džamije u Foči pronađeni su pod krečnim namazom potpisi nekolicine posjetnika ovom objektu, a među njima i potpis sa datumom poznatog turskog putopisca Evlija Čelebije.

Zavod je ove godine poslao svoga referenta za orijentalnu epigrafiku u Tursku u svrhu uvida u tursku epigrafiku i upoznavanje spomenika u Turskoj, o čemu donosimo posebnu bilješku u ovoj svesci našega godišnjaka.

ZAŠTITA KNJIGA

U pogledu zaštite knjiškog materijala nije učinjeno ništa što već nije spomenuto u izvještaju o radu Zavoda u 1954-oj godini. Izuzetno je jedna komisija učestvovala pri pregledu smještaja knjiga u franjevačkoj biblioteci u Kreševu. Iz izvještaja komisije vidi se da je prostor sadašnje franjevačke biblioteke u Kreševu veoma malen za smještaj velikog broja knjiga i trebalo bi da se preduzmu konkretne mjere kako bi se proširio prostor za potrebe knjižnice, unutar samostanske zgrade.

Zavod ima u planu da u saradnji sa zainteresovanim ustanovama u Sarajevu osposobi jedno lice koje bi moglo da vrši konzervaciju isključivo knjiškog materijala.

Obilaskom terena naši su stručnjaci pronašli i dva veoma vrijedna evanđelja iz XVI st. Jedno se nalazi u posjedu Srpsko-pravoslavne episkopije u Mostaru i ima orginalan okvir, također iz XVI. st., dok je drugo pronađeno u pravoslavnoj crkvi u Stocu, na kome je upisano i ime njegova pisara. To je Jovan Dijak. U 1956 god. ova evanđelja biće stavljena pod zaštitu države.

ZAŠTITA PRIRODNIH RIJETKOSTI

U 1955 godini Zavod je nastavio s istraživanjima na ugroženim objektima prirodnih rijetkosti, te su u tu svrhu izvršeni komisiski uviđaji na terenu sa vanjskim saradnicima. Nema sumnje, da je u sadašnje vrijeme našu najveću brigu pretstavljao problem eventualnog održanja vodopada u Jajcu. Štetni zahvati koji su u prošlosti vršeni na samom vodopadu, njegovoj okolini, a naročito u dolini Plive, te na Velikom i Malom jezeru, doveli su ga u veoma teško stanje. Profesor Pevalek iz Zagreba sarađuje sa Zavodom na proučavanju Jajca i okoline. Novija istraživanja samo su potvrdila ranije pretpostavke, da je vodopad kao prirodna ljepota, specijalno u svom prvobitnom izgledu, izgubljen i da je potrebno sačuvati neophodnu dokumentaciju za ovaj dragocjeni objekat. U tom smislu Zavod bi izdao i jednu publikaciju, gdje bi se objasnili uzroci propadanja vodopada. Kao saradnici na toj publikaciji sudjelovali bi naši poznati stručnjaci.

Zavod je ispitao mogućnost izgradnje novog željezničkog mosta preko rijeke Plive za Srneticu i Drvar prema planu Transportnog preduzeća u Sarajevu. Kako je navedeni plan predviđao izgradnju mosta sa postavljanjem dva potpornja u koritu rijeke gdje je sedra, što bi dovelo do daljeg i jačeg erozionog dejstva vode odnosno ranjavanja njenog korita sa sedrom, to je predloženo da se izgradnja mosta izvodi na način kako bi se spriječila takva oštećivanja. Ovo tim više što bi planirana izgradnja mosta dovela taj objekat u teško stanje radi podlokvanja vode u dijelovima oko potpornja u sedri, te bi za kratko vrijeme bilo potrebno ponovo graditi most sa jačim obalnim utvrđenjima i potpornjima. Stručnjaci iz navedenog preduzeća složili su se sa istaknutim

mišljenjem, te će se plan građenja prilagoditi prirodi terena.

Posjećeno je i područje rijeke Janja sa vodopadima, klisurama, sedrenim područjem, kao i područje izvora rijeke Plive, kada je konstatovano da su ova područja, vanredne prirodne ljepote, zasada veoma sačuvane, te da im je potrebno posvetiti odgovarajuću pažnju. Kako su sedrena područja pronađena u slivu rijeke Janja, a nema ih od utoka Janja u Plivu do izvora Plive, to će se daljnja istraživanja vršiti u tom pravcu, da se ustanovi odakle dolaze glavni sedrotvorci za čitavo ovo područje sliva Plive i Janja. Važno je napomenuti da se u ovoj oblasti nalazi mnogo prirodnih rijetkosti i fenomena od kojih treba napomenuti Oličko i Dragnić jezero, vodopad pod Bukvom i niže Sokoline, Klisure u Janju i druge.

Zavod je u 1955 godini organizovao također posjet u sedreno područje sa slapovima na Uni kod Martin Broda, te je konstatovano tom prilikom da je čitavo ovo područje još sačuvano, bez nekih zahvata u prošlosti, koji bi ugrozili pojedine slapove i kaskade. S obzirom da su u blizini slapova kuće okolnih stanovnika, to je ipak moralo doći do pojedinih otkidanja sedrenih blokova, a djelomice je sedra upotrebljavana kao građevni materijal. Međutim sve to nije nimalo umanjilo ljepotu pojedinih objekata i područja, niti je dovelo u pitanje rad sedrotvoraca. Važno je napomenuti da se u blizini ovog područja nalazi poznata »Milančeva kula« izgrađena od sedre kao i ostaci zidina manastira »Rmanj«, koje bi objekte trebalo podesnim konzervatorskim zahvatima restaurirati ili priložiti potrebnu dokumentaciju.

Važno područje djelatnosti službe zaštite prirodnih rijetkosti jest rad na spriječavanju štetnog djelovanja bujica i atmosferilija, odnosno zaštita tla, naročito na područjima s rijetkim geološkim oblicima i florom. Takav jedan teritorij nalazi se više samog Konjica, zove se Vrtaljica, dolomitno područje, s rijetkom florom. Zavod je pozvao na saradnju u tome pitanju službenike Biološkog instituta, te je područje posjećeno i prikupljen je materijal za proučavanje u cilju njegovog trajnog zaštićivanja.

Zavod je preduzeo i konkretne korake u cilju stvaranja prvih nacionalnih parkova u našoj Republici, pa je sa Upravom gradskih parkova i šuma organizirao posjet području Jahorine i Trebevića. Postoje preduslovi da se ove dvije planine, koje su već stavljene pod zaštitu kao prirodne ljepote, proglase nacionalnim parkom. Da bi se upoznali s organizacijom i izvršenim radovima u drugim republikama na problemu nacionalnih parkova, naš je stručnjak u ovoj godini posjetio nacionalni park Risnjak u Hrvatskoj kod Delnica, koji je poznat daleko i izvan naših granica naročito sa rijetkom florom i mnoštvom kraških fenomena.

Mogorjelo kao spomenik kulture iz rimskog doba značajan je i kao objekat prirodnih rijetkosti obzirom na rijetke vrste flore, koja se nalazi u tom području. Da bi se historijski objekti što više istakli i ukrasili određenom florom, a isto tako da bi se uklonile neke nepotrebne vrste koje štetno djeluju na same objekte, Zavod je u saradnji sa Institutom za šumarska istraživanja u Mostaru organizovao posjet Mogorjelu, te su doneseni zaključci za dalji rad. Tom prilikom razmotrena je mogućnost osnivanja dendrološke odnosno botaničke bašte na ovom mjestu.

Prema planu za 1955 godinu Zavod je proučio pojedine objekte na terenu u cilju njihove trajne zaštite i čuvanja. Na osnovu izvršenog terenskog rada i nakon konzultovanja sa svima zainteresiranim ustanovama, društvima i preduzećima, nakon odobrenja Komisije za prirodne rijetkosti stavio je pod zaštitu države slijedeće objekte:

1 Staru tisu u Bukovom Dolu, općina Olovo, srez Tuzla,

2 Dvije stare tise u Pepelarima, srez Zenica,

3 Staru orijašku krušku na Širokači, Sarajevo,

4 Veliku Koščelu u selu Orašju u Popovom Polju, srez Trebinje,

5 Oličko i Dragnić jezero u Jajcu,

6 Vodopad pod Sokolinom i vodopad kod Bukve u Janju, srez Jajce,

7 Izvor Plive, srez Jajce,

8 Izvor rijeke Žuće u šumskom području Žuća-Ribnica, srez Zenica,

9 Slapove kod Martin-Broda i Štrbački buk kod Kestenovca, srez Bihać,

10 Crni izvor na rijeci Uncu kod Martin Broda, srez Bihać,

11 Izvor Paljanske Miljacke kod Pala, Sarajevo,

12 Pećinu u Brateljevićima kod Kladnja, Titovu pećinu kod sela Plahovića, Kladanj, pećinu kod Martin-Broda,

13 Klisuru Čude kod Olova, klisuru Ujča kod Kladnja, klisure na Miljacki kod Dovlića, klisuru u Janju, klisuru Tijesno između Jajca i Banjaluke,

14 Kameni svod na Miljacki kod Dovlića.

U svemu je u ovoj godini stavljeno pod zaštitu 25 objekata. Riješenja o zaštiti dostavljena su svim zainteresovanim strankama.

Naš Zavod najintenzivnije sarađuje sa svima šumarskim organizacijama, a naši objekti su u najužoj vezi sa šumarstvom. Održano je u Društvu inženjera i tehničara šumara predavanje sa temom: »Zaštita prirodnih rijetkosti i šumarstvo«, sa projekcijama, gdje su problemi zaštite prirodnih rijetkosti tretirani sa stanovišta šumarstva.

Zavod je i u 1955 godini sarađivao sa drugim zavodima u zemlji, specijalno sa zavodima Srbije i Hrvatske na zaštiti ljekovitog bilja koje je usljed pretjeranog sakupljanja ugroženo i prijeti mu opasnost da ga nestane sa nekih područja, zatim o pitanju novog Zakona o zaštiti prirodnih rijetkosti, stvaranja eventualnih zajedničkih rezervata, ostvarenja međurepubličkog savjetovanja i drugih problema.

Isto tako Zavod je sarađivao u pitanju zaštite Pančićeve omorike sa Institutom za šumarska istraživanja u Sarajevu, sa Biološkim institutom u Sarajevu i zainteresovanim šumskim upravama. Uslijed znatne potražnje sjemena Pančićeve omorike iz inostranstva dolazi, prilikom ubiranja šišarica sa stojećih stabala, do velikih oštećenja te vrste omorike, te je eventualno ubiranje šišala potrebno ubuduće vršiti pod najstrožijim stručnim nadzorom. U pitanju izdvajanja objekata za zaštitu u Kozari planini i Plješivici Zavod je sarađivao sa Direkcijom šuma u Banjaluci i sa Šumarskim institutom u Zagrebu.

Prilikom posjete našeg društva Beču Zavod je uspostavio saradnju sa tamošnjim ustanovama za zaštitu prirodnih rijetkosti, te će se obostrana iskustva koristiti u idućem radu na rješavanju problema zaštite, a vjerujemo da će doći i do razmjene stručnjaka između dvije zemlje u cilju proučavanja metoda rada i dosada provedene organizacije. Isto tako ostvarena je pismena saradnja sa zavodima u Salzburgu i sa Zavodom u Bonu.

Potrebno je specijalno naglasiti da je Zavod i u 1955 godini najuže sarađivao sa svima šumskim upravama i šumarskim ustanovama, preduzećima i društvima, kod kojih je naišao na odziv.

ZAŠTITA SPOMENIKA KULTURE I NARODNI ODBORI

U vezi s reorganizacijom oblika narodne vlasti, tj. prelazom na sistem komuna, zaštita spomenika kulture i prirodnih rijetkosti našla se pred novim zadacima. Trebalo je, naime, u novonastaloj situaciji preduzeti brze korake u cilju efikasnije zaštite našeg kulturno-umjetničkog nasleđa. Zavod je radi toga prikupio raspoložive podatke o spomenicima na teritoriju NR BiH i nakon toga razaslao svoje službenike na teren. Uz rad na terenu upućeni službenici imali su i zadatak da upoznaju odgovorne rukovodioce novoformiranih srezova o kulturno-umjetničkom blagu i prirodnim rijetkostima na teritoriju sreza, o tehničkom stanju spomenika i mjerama koje bi trebalo preduzeti u cilju njihovog održanja. Rukovodioci većeg broja srezova pokazali su interes za stanje spomenika kulture i za prirodne rijetkosti i izrazili spremnost za njihovo održanje. Naravno, pritom nije izostalo ni uvjerenje da će se u budžetskim predračunima osigurati i sredstva za konzervaciju ili restauraciju značajnijih spomenika kulture. Tako je npr. Narodni odbor opštine Mostar osigurao u svom budžetu iznos od 4 miliona, Livno 500.000, Sarajevo 700.000, Goražde 100.000, Tuzla 280.000 i Zvornik 100.000. Kako se vidi, veoma su rijetki odbori koji su odvojili materijalna sredstva za održavanje spomenika kulture na svom području. Čak i sume koje su planirali veoma su male i nisu bile dovoljne ni za najnužnije zahvate na ugroženim objektima (izuzev Mostara). Ova činjenica zabrinjava kada se ima na umu da svi spomenici kulture na teritoriju naše Republike, u pogledu obezbjeđenja materijalnih sredstava za njihovo održavanje, stoje u isključivoj brizi narodnih odbora, zbog čega u budžetu Zavoda u tu svrhu nisu odobravana nikakva materijalna sredstva.

No, teško stanje objekata diktiralo je da se tokom 1955 g. moraju izdvojiti izvjesna materijalna sredstva za njihovu zaštitu. Tako je Izvršno vijeće BiH na obrazložene prijedloge Zavoda naknadno iz svojih budžetskih rezervi odobrilo 10 miliona dinara za studisko-konzervatorske radove na Starom mostu u Mostaru i 6 miliona dinara za nastavak konzervatorskih radova na srednjevjekovnom gradu i neogotičkom dvorcu u Ostrošcu kod Bihaća.

Zavod je kod nadležnih organa tražio da se za 1956 g. i pored kredita koji će se odobriti u budžetima narodnih odbora predvide izvjesna sredstva iz centra za hitne i nepredviđene spasavalačke akcije i najznačajnije konzervatorske zahvate u Republici.

Polovicom godine jedna veća komisija, formirana rješenjem republičkog Savjeta za prosvjetu, nauku i kulturu, proučavala je dosadašnji rad i problematiku službe zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u BiH i pored ostalog zauzela stanovište da bi u interesu poboljšanja službe trebalo u svim savjetima za kulturu novoformiranih srezova uspostaviti referat zaštite spomenika kulture, a u mjestima sa brojnijim i značajnijim spomenicima da bi trebalo formirati uprave ili biroe za zaštitu (Sarajevo, Banja Luka, Jajce, Foča).

AGITACIJA, PROPAGANDA I PUBLICISTIČKA DJELATNOST

Polazeći od stanovišta da je popularisanje spomenika kulture jedan od vidova njihove zaštite, Zavod je učinio dalji napor na području agitacije i propagande. Službenici Zavoda održali su tokom godine niz javnih predavanja na narodnim i radničkim univerzitetima u Sarajevu i unutrašnjosti, zatim raznim kolektivima, a tako i preko radio službe u našoj Republici. Usto su napisali veći broj članaka u dnevnoj i stručnoj štampi. Treba također istaći učešće Zavoda i u organizaciji »Nedjelje muzeja, zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti«. Ovog puta otsjek za zaštitu prirodnih rijetkosti otvorio je lijep izlog u centru grada, dok je nekoliko službenika dalo svoje priloge za štampu i radio. Na izložbi »Desetgodišnjice prosvjete i kulture u BiH« služba zaštite bila je zastupljena s jednim lijepo aranžiranim panoom. Za službu popularizacije spomenika kulture i prirodnih rijetkosti i njihove zaštite na terenu Zavod je i ove, kao i prošle godine koristio manji broj kratkometražnih filmova strane proizvodnje.

Krajem godine stručnjaci Zavoda i njegovi saradnici pripremili su sav materijal potreban za štampanje četvrtog broja svog godišnjaka »Naše starine«.

Usprkos svih spomenutih uspjeha ipak se ne bi moglo reći da smo u cijelosti zadovoljili, niti je ova služba imala karakter nekog planski predviđenog programa. Ona se odvijala više spontano, rukovođena ili našim željama, ili stvarnim potrebama u datim situacijama. Ovo iz razloga što još uvijek nisu stvorene mogućnosti za jedan viši i organizovaniji oblik agitacije. Zavod, naime, za ove poslove nema posebnog službenika niti materijalnih a ni tehničkih (projekcioni aparat, diapozitivi) sredstava.

Za interne potrebe Zavod ima priručnu biblioteku sa više od 800 inventarskih brojeva (broj knjiga je veći, jer ima brojeva koji se odnose na po nekoliko knjiga). Tokom 1955 g. sačinjen je inventar po savremenim principima bibliotekarske službe i ustrojena kartoteka po alfabetu i struci.

OSTALI POSLOVI I PROBLEMI

Tokom godine Zavod je održavao tijesne veze sa Saveznim institutom za zaštitu spomenika kulture u Beogradu, sa zavodima za zaštitu drugih republika kao i drugim sličnim stručnim naučnim ustanovama, u zemlji i inostranstvu. Ta veza se održavala putem razmjene publikacija (inostranstvo), osobito angažovanjem stručnjaka za različite komisije formirane od Zavoda. Tokom godine jedan je službenik, na bazi razmjene, boravio u Francuskoj, drugi službenik putovao je, uz materijalnu pomoć Zavoda, u Tursku u sastavu ekskurzije istoričara BiH, dok su dva stručnjaka putovala u Beč u sastavu ekskurzije Muzejsko-konzervatorskog društva BiH, od kojih je jedan, tom prilikom, prisustvovao kao posmatrač pri radu Komisije ICOM-a za konzerviranje slika. Na sastanak muzejsko-konzervatorskih radnika na spomenicima NOB-e, koji je održan u Ljubljani, išao je direktor Zavoda, dok su tri službenika prisustvovala savjetovanju konzervatora FNRJ, također, u Ljubljani.

U ovoj godini pojačana je veza sa turističkim organizacijama učešćem naših stručnjaka u odborima i organima tih organizacija.

Jedna od glavnih teškoća, koja je još uvijek ostala neotklonjena, jest problem službenih prostorija, koji čak postaje i gori kad se uzme u obzir da se broj službenika stalno povećava. Istina, Zavod je našao djelomično rješenje osposobljavanjem nekoliko manjih prostorija u Morića hanu, u kojima su smještene kancelarije stručnih referenata. No, ne može se reći da te prostorije odgovaraju svojim potrebama, ali je ovo rješenje nastalo iz nužde, mada skopčano s većim materijalnim izdacima i otezanjem u radu, budući je sada ustanova praktično podijeljena u dva dijela, udaljena 2—3 km jedan od drugog. Nema sumnje da je ovo rješenje nepovoljno i ne može zadovoljiti ni minimalne zahtjeve za smještaj savremene konzervatorske radionice ili dokumentacionog materijala.

Materijalne teškoće, smještajni uslovi, kadrovi i često nedovoljno bižan odnos narodnih vlasti i građana prema spomenicima kulture i prirodnim rijetkostima zasada su još uvijek problemi koji bacaju u zasjenak sve ostale poteškoće s kojima se Zavod susreće.

Pa i usprkos svega toga smatramo da je najteži dio puta već preden i da pretstoji daljnje poboljšanje službe zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti u našoj Republici.

bilješke

PRVO SAVJETOVANJE O NAUČNIM OSNOVAMA BORBE PROTIV EROZIJE

Akademski savet FNRJ. Savez poljoprivrednih komora FNRJ i Jugoslovensko društvo za proučavanje zemljišta organizirali su prvo savjetovanje o naučnim osnovama borbe protiv erozije koje je održano od 21 do 23 decembra 1955 u Beogradu.

U uvodnom dijelu akademik prof. dr. Siniša Stanković naglasio je da se danas erozija u mnogim zemljama smatra neprijateljem broj 1. Tako, npr. velike rijeke u Americi i Aziji odnesu godišnje preko 250.000 ha plodnog zemljišta. Razni štetni zahvati, činjeni u prošlosti, bili su uzrokom katastrofalnih posljedica kada je na svim kontinentima usljed erozije došlo do oburvavanja i odnošenja čitavih kompleksa zemljišta. Danas se nažalost taj proces nestajanja plodnog zemljišta nastavlja, te je potrebno udruženim snagama preduzeti potrebne mjere da se erozija spriječi, čime će se znatno povećati izvori proizvodnje raznih dobara.

Na savjetovanju je održan 31 referat, te ćemo navesti samo neke, gdje se pitanje zaštite od erozije tretira i sa stanovišta zaštite prirode i prirodnih rijetkosti:

Ing. Miladin Pećinar: Erozija tla. Ing. Djuro Janeković: Problemi erozije. Ing. Bogdan Jugo: Uticaj klimatskih faktora na eroziju. Ing. Ivan Soljanik: Uloga i vrsta biljnog pokrivača u borbi protiv erozije. Dr. Ing. Nikola Pavičević: Problem erozije na planinskim pašnjacima. Dr. Toma Bunuševac: Uloga šušnja (vrste organske šumske prostirke, stelje) u pojavi erozije zemljišta. Ing. Marijan Stemberger: Problemi erozije tla u N.R. Hrvatskoj s osobitim obzirom na krš. Ing. Sergije Lazarev: Erozioni procesi u užem slivnom području akumulacionog bazena HC Jablanice. Ing. Dušan Čolić: Ispitivanje uloge Juniperus communis na serpentinskim erozionim područjima. — Ing. Josip Kovačević: Prirodne i privredne prilike masiva Učke s prijedlogom zaštitnih mjera. Ing. Franjo Rajner: Problemi erozije i uređenja bujičnih područja te naša praktična iskustva. Ing. Petar Ziani: O nekim načinima borbe protiv erozije u području eocenskih lapora.

U referatu ing. Pećinara navode se prirodne pojave uslijed kojih nastaje erozija tla, kao i prirodne pojave koje djeluju protiv erozija tla. Naročito su štetne posljedice djelovanjem čovjeka na tlo raznim zahvatima, te je ubuduće potrebno usmjeriti rad čovjeka na tlu, s time da se isto zaštiti od erozije. Erozija može biti površinska i dubinska. Površinska erozija nastaje uslijed kretanja vode po tlu, radom vjetra. Dubinska erozija nastaje, ako je tlo vode propustljivo, te nastaje kretanje čestica u unutrašnjosti tla. Krajnji cilj erozije tla je njegovo izravnanje — uništenje reljefa zemljine kore. Potrebno je naglasiti da erozija djeluje negativno na cjelokupnu prirodu, izazivajući razne promjene prvobitnih prirodnih oblika i pejsaža, te zaštita tla odnosno zaštita prirode kao cjeline od erozije dobija mnogo veći značaj.

Biljni pokrivač djeluje povoljno na ublaživanje erozije i svojim nadzemnim i podzemnim organima, jer smanjuje energiju vode pri padanju odnosno svojim podzemnim organima povećava koheziju tla. Vrijednost biljnog pokrivača naročito se povećava na strmim terenima, te je naročito potrebno spriječiti svako uništavanje biljnog pokrova.

Veoma interesantan referat je bio prof. Janekovića, koji je specijalno značajan za zaštitu prirodnih rijetkosti. Pretjerano iskorištavanje planinskih pašnjaka dovelo je iste do osiromašenja, te je na mnogim takvim terenima nestalo travnog pokrova. Naročito uslijed strmenitosti terena i nestanka vegetacije pojavila se erozija, koja je ovakve pašnjake uništila kao takve. Referat je ilustrovan krasnim diapozitivima u boji sa naših najljepših i najinteresantnijih planina i to sa Bjelašnice, Visočice, Prenja, Peručice i dr.

U svom referatu ing. Soljanik se naročito zalaže za preduzimanje bioloških mjera u borbi protiv erozije, jer tehničke mjere nikako ne mogu biti dovoljne. Tehničke mjere služe za ublažavanje procesa, te prvenstvo treba dati biološkim mjerama. Više ili manje svi referenti su isticali ogromnu ulogu šume u sprječavanju erozije, a ova uloga je naročito značajna na strmim terenima.

U svom referatu ing. Kovačević daje osvrt na najvažnije ekološke faktore, koji utiču na formiranje biljnih zajednica i poljoprivredu i šumarstvo na području Učke u Istri. Predlaže, da se masiv Učke kao jedinstveni prirodni fenomen stavi pod izvjesnu zaštitu, te da se u vezi s tim uskladi i razvoj svih grana privrede, naročito poljoprivrede, šumarstva i turizma.

Po svim referatima vođena je diskusija, koja je mnoga pitanja osvijetlila sa raznih stanovišta. Veoma interesantno i značajno bilo je izlaganje prof. Vrabera iz Ljubljane o biljnim zajednicama, fitocenozama, o razvojnoj dinamici biljnog pokrivača, te o ogromnoj ulozi fitocenoza za zaštitu tla od erozije,

Vrlo interesantna diskusija se vodila oko pitanja saniranja terena oko Jablaničke hidrocentrale, te se naročito istakla potreba izgradnje raznih tehničkih objekata istovremeno s pošumljavanjem i zatravljivanjem slivnog područja oko jezera i rijeke Neretve i njenih pritoka. Veoma je značajna bila diskusija o pitanju regulisanja bujica u Grdeličkoj klisuri u Srbiji, gdje naša zemlja trpi svake godine ogromne štete od nanosa bujica.

Akademik Stanković je naročito naglasio potrebu organizovane saradnje na polju rješavanja ovog važnog problema, te smatra da će ovo savjetovanje dati vrlo dobre rezultate. Na polju rješenja ovog važnog pitanja ne može se ništa učiniti bez dobre naučne osnove, te se izučavanju svih problema u vezi sa erozijom mora pokloniti najveća pažnja.

Za vrijeme savjetovanja prikazana su tri filma i to: o bujicama u Srbiji, specijalno u Grdeličkoj klisuri, zatim 2 američka filma o odronjavanju tla i o poplavama sa svim negativnim posljedicama za vrijeme velikih kiša. Veliki broj diapozitiva, koji su pri-

kazani prilikom referata i diskusije vanredno su pripomogli da se pitanje erozije osvijetli sa raznih stanovišta, te je znatno pridonijelo uspjehu savjetovanja.

Na koncu savjetovanja doneseni su zaključci koji su nakon diskusije prihvaćeni od svih učesnika. Naglašeno je da se pitanju erozije mora pokloniti najveća pažnja kao primarnom i političkom i privrednom i društvenom problemu. Da bi se ubuduće mogle sprovoditi potrebne mjere za zaštitu od erozije, odnosno uklanjanje posljedica erozije, doneseni su slijedeći zaključci:

1. Potrebno je ubuduće organizovati zasebnu unificiranu službu za eroziju za čitavo naše područje.
2. Najhitnije donijeti okvirni Savezni zakon o zaštiti tla od erozije, a isto tako na osnovu Saveznog donijeti republičke zakone.
3. Za finansiranje osnovati poseban fond za sve naučne, operativne, istražne i ostale radove.
4. Da se upoznaju najšire mase sa problemom erozije, putem društvene propagande, publikacija i dr., te da se unesu u programe škola pitanja o eroziji.
5. Da se u odgovarajućim školama omogući specijalizacija kadrova za borbu protiv erozije.
6. Da se na naučnoj osnovi pristupi proučavanju uzroka i posljedica od erozije.
7. Da se razradi metodika borbe protiv erozije, te da se izmijene stečena iskustva.
8. Da se obrazuje koordinaciono tijelo za usklađivanje radova, gdje bi bile zastupljene sve struke: šumari, agronomi, pedolozi, fitocenolozi, geolozi, geografi, hidrolozi, hidrotehničari, meteorolozi, građevinari, geodeti, bujičari i ostali zainteresovani.

Na koncu je zaključeno da će do osnivanja koordinacionog tijela poslove oko nekih konkretnih problema voditi Akademski savjet FNRJ.

Premda je ovo savjetovanje organizovano u cilju unapređenja naše cjelokupne privrede, ono ima vanredan značaj i za zaštitu prirode i prirodnih rijetkosti. Jasno je da će se sprečavanjem erozije sačuvati mnogo važni prirodni oblici i ljepote naših krajeva, odnosno u izvjesnim ugroženim područjima sačuvaće se neke prirodne rijetkosti od potpunog uništenja, ukoliko se povoljno riješe problemi nastali djelovanjem erozije.

Ing. V. Ržehak

PRVI PLENUM SPELEOLOŠKOG SAVEZA JUGOSLAVIJE

Na prvom Speleološkom kongresu koji je održan u januaru 1954 u Postojni zaključeno je među ostalim, da će se što je prije moguće osnovati Speleološki savez Jugoslavije. Nakon odobrenja statuta održan je prvi plenum Speleološkog saveza Jugoslavije na 15 i 16 januara 1956 u Sarajevu. Na plenumu su održali referate dr. Roman Savnik i prof. France Habe, u kojima je naročito naglašena potreba osnivanja Speleološkog saveza Jugoslavije pored ostalog i radi toga da bi se ostvarile naše veze s inostranstvom. Danas se smatra Francuska kao zemlja gdje se najviše radi na speleološkim istraživanjima, te je u septembru 1953 godine tamo održan prvi međunarodni kongres speleologa. U 1954 godini naša je zemlja već znatno uspostavila veze s ovom zemljom, te su francuski speleolozi boravili u našoj zemlji i obratno. Zatim se mnogo radi na speleologiji u Italiji, čiji speleolozi su pisali djela i o našim pećinama. Zatim bi došle zemlje Austrija, Njemačka, Švajcarska, Engleska i Amerika. U 1957 godini održaće se drugi međunarodni kongres speleologa u Italiji, a u 1961 godini mogao bi se eventualno održali II međunarodni kongres u našoj zemlji s obzirom na veliko bogatstvo pećina i mnoštvo problema krša.

Iz izvještaja pojedinih delegata vidjelo se je da se od kongresa mnogo radilo na proučavanju pećina u našoj zemlji. U Srbiji je naročito bio aktivan Planinarski savez sa svima svojim sekcijama, gdje je mnoštvo pećina ispitano i stavljeno pod zaštitu države kao prirodne rijetkosti. A s obzirom na stručni kadar i ranija iskustva i Slovenija je veoma mnogo učinila na polju speleologije od kongresa.

Na kraju je izabran izvršni odbor Speleološkog saveza u koji su ušli dr. Valter Bohinec kao pretsjednik, dr. Roman Savnik kao sekretar i prof. France Habe kao blagajnik. Sjedište Saveza biće Ljubljana, a na narednom plenumu će se odrediti sjedište redakcije saveznog časopisa kao i sve ostalo u vezi sa izlaženjem istog.

Doneseni su zaključci koji se mogu ukratko iznijeti u slijedećem: Osnovni zadatak speleoloških organizacija jest izrada katastra kraških pojava te sakupljanje bibliografije i terminologije. Naročitu pažnju potrebno je obratiti usklađivanju speleoloških zadataka s potrebama privrede i zemaljske odbrane.

Plenum predlaže da se u okviru republika pozovu svi interesenti za kras i preporučuje se da se u okviru Republike kao centralnoj radnoj zajednici osnivaju speleološka društva, gdje još ne postoje.

Speleološkom savezu stavljeno je u zadatak da organizuje izdavanje časopisa, kao i da posreduje oko razmjene speleološke literature, diapozitiva i izložbenog kraškog materijala između članova Saveza kao i sa inostranstvom.

Prilikom plenuma prikazan je za građanstvo film »Ljepote našeg podzemlja« kao i diapozitivi iz Slovenije sa predavanjima dra Savnika i prof. Habea; ljepote naše Postojne, Škocijana i drugih interesantnosti slovenskog krša, očarale su sve prisutne i ostavile snažan dojam.

U Bosni i Hercegovini posljedne dvije godine dosta je urađeno na zaštiti pećina kao prirodnih rijetkosti, a isto tako poduzete su mjere da se neke od najpoznatijih i urede, izgrade pojedini objekti, te na taj način učine pristupačnim širem krugu posjetilaca. Održani plenum u Sarajevu znatno je pridonio nastojanju našeg Zavoda da se čitavo pitanje oko zaštite i proučavanja unaprijedi.

Ing. V. Ržehak

POSJETA ČLANOVA UDRUŽENJA ISTORIČARA BOSNE I HERCEGOVINE PRIJATELJSKOJ TURSKOJ

Uprava Udruženja istoričara Bosne i Hercegovine u Sarajevu i uprava Udruženja nastavnika (Mualimler cemiyeti) u Istanbulu sporazumili su se da izvrše uzajamne posjete svojih članova, a u svrhu produbljivanja kulturnih i naučnih veza između FNR Jugoslavije i Turske. Tako je u ljetu 1955 godine jedna grupa članova spomenutog Udruženja iz Bosne i Hercegovine gostovala u Turskoj. Ovu ekskurziju, koja je brojila 30 članova, predvodio je drug Fuad Slipičević, profesor Više pedagoške škole u Sarajevu. Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture Narodne Republike Bosne i Hercegovine omogućio je potpisanom kao svome referentu za orijentalnu epigrafiku da sa ovom grupom posjeti Tursku.

Zahvaljujući susretljivosti i pažnji na koju smo naišli od strane Mualimler cemiyeti, čiji smo bili gosti, naš je boravak u Turskoj racionalno iskorišten i odvijao se po unaprijed zajednički pripremljenom planu. Članovi ekskurzije naročitu zahvalnost duguju pretsjedniku spomenutog udruženja profesoru Orhan bay-u Tüte, zatim Selim bay-u Duru-u, šefu Turističkog biroa. Pored Istanbula posjetili smo Brusu i Ankaru gdje smo obišli znamenitosti i pojedine ustanove spomenutih turskih centara.

Pri polasku ekskurzije iz Turske Ministarstvo prosvjete u Ankari poklonilo nam je izvjestan broj knjiga koje su po povratku u Domovinu razdijeljene nekim naučnim ustanovama. Tako je i zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu dobio 22 komada. Među ovim knjigama pored onih čisto istoriskog sadržaja ima i takvih koje se odnose na staru tursku arhitekturu, zatim na arheologiju i t. d.

Potpisani se naročito interesirao za spomenike memorijalne arhitekture i epigrafske spomenike, jer su muslimanski spomenici spomenutih vrsta turskih perioda u Bosni i Hercegovini u uskoj vezi sa istim spomenicima u Turskoj. Iz jednog letimičnog pregleda mogao se dobiti samo jedan opšti uvid u navedene vrste spomenika Turske. Međutim se i na osnovu toga opšteg uvida može donijeti i uočiti slika koliko su spomenici odnosnih vrsta u Bosni i Hercegovini pod direktnim uticajem tadašnjih centara osmanske imperije, a koliko opet imaju nečega svoga specijalnoga.

M. Mujezinović

knjige i časopisi

GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU Nova serija, sveska 10: Istorija i etnografija. Sarajevo, 1955, str. 290.

U grupi »članci i rasprave« ova sveska donosi samo četiri priloga, raznovrsna po sadržini i vrednosti. *Razvitak seoskog naselja Jasike, Srez rasinski* od Božidara Milića-Krivodoljanina (str. 5—29) pretstavlja pokušaj novog prilaženja proučavanju naselja. Jasika kod Kruševca u Srbiji je naselje koje je u svom razvitku prolazilo kroz razne faze: bivalo selo i palanka, bivalo na granici i daleko u unutrašnjosti zemlje, ostajalo pusto i obnavljano, i pisac je nastojao da izloži taj razvitak kao i da prikaže kako je sam proces naseljavanja i smeštanja doseljenika uticao na razvitak naselja. Piscu nedostaje potrebna stručna sprema (on nije ni geograf ni istoričar) za takvu vrstu proučavanja, za koju sama dobra volja ipak nije dovoljna, pa mu je spis ustvari razvučena deskripcija sa preteranim oslanjanjem na narodno predanje. Članak *Fragmenti persiskih ćilima iz XVII veka* od Cv. Popovića (str. 31—50) pretstavlja doprinos koji će biti od šireg interesa: decenijama je u Zemaljskom muzeju u Sarajevu bio izložen jedan veliki persiski ćilim, koji nije bio proučen. Autor je utvrdio da to nije jedan čilim nego da se radi o sastavljenim fragmentima od velikih persiskih ćilima iz 1637 i 1656 i još jednog iz XVII veka, koji su svi verovatno rađeni u istoj radionici, pošto imaju mnoga zajednička obeležja. Pripadaju tipu tzv. vaza-ćilima. U članku *Iz ciganske onomastike. Plemenska imena i narječja Cigana* (str. 51—71) Rade Uhlik iznosi niz ciganskih etnika, koja su zastupljena među Ciganima na teritoriji FNRJ. Pisac se tu javlja kao marljiv skupljač građe: ne uzima u obzir ciganska etnika koja su skupili drugi istraživači (Tih. R. Đorđević i dr.). Uzgred da dodam da je i u Bosni veoma poznat naziv Bugari za Cigane, a naziv Gabelji u upotrebi ne samo u Crnoj Gori nego i u Kosovsko-Metohiskoj Oblasti. Đoko Mazalić objavljuje u ovoj svesci samo prvi deo obimnijeg rada *Zvonik (Zvornik), stari grad na Drini* (str. 73—116) kao »prilog bosanskoj arhitekturi srednjeg veka i turskog vremena«. Posle prikaza položaja Zvornika, u ovom delu su izneti hronološkim redom razni podaci iz pisanih izvora počevši od 14 veka pa do naših dana.

U drugom delu sveske su »Novi naučni prilozi«, ustvari naučna građa: *Beleške o narodnom životu i običajima na Glasincu* od d-ra Mil. S. Filipovića (str. 117—136); *Bosanske i humske povelje srednjega vijeka (Dopuna)* od d-ra Gregora Čremošnika (str. 137—147), gde autor svoja ranija istraživanja, objavljena u Glasniku Zem. muzeja 1948—1952, dopunjuje nekim naknadnim obaveštenjima i opisima dveju povelja kralja Dabiše iz 1395; Cv. Popović i Z. Marković u prilogu *Stočari »balije« kod Čapljine i Ljubuškog* (str. 147—159) daju kratak prikaz male grupe stočara, s naročitim obzirom na njihovu nošnju; *Izrada češljeva, čibuka i svirala u Goduši kod Visokog* od Zorislave Marković (str. 161—173) je opis tih seoskih zanata uz dosta ilustracija; pod naslovom *Politička zapažanja o stanju u Bosni 1834 godine* (str. 181—185) dr. Hajrudin Ćurić objavljuje jedno pismo fra Mije Dujića i izveštaj d-ra Jakova Markokija o prilikama u Bosni 1834; Marko Vego objavljuje pod naslovom *Pisma o hercegovačkom ustanku 1875 god.* (str. 187—214) 41 pismo od raznih lica, nađeno u Arhivu u Zadru.

Sveska donosi *»Prikaze i beleške«* (str. 215—218) i završetak obimne bibliografije koju je izradio d-r Mafija Lopac: *Bibliografski podaci o historijskim radovima o Bosni i Hercegovini* (str. 219—286). Na kraju su izveštaji o radu Istoriskog i Etnografskog odeljenja i biblioteke Muzeja (str. 287—289) i nekrolog pok. Milanu Karanoviću (str. 290).

Mil. S. Filipović

MUZEJI, Muzeološko-konzervatorski časopis, br. 9, Zagreb 1954, str. 255. **Izdaje Savez muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ. Uredio redakcijski odbor. Glavni i odgovorni urednik Vladimir Tkalčić. Štampano latinicom i ćirilicom naizmjenično.**

Impozantan broj saradnika (41) koji su dali priloge za ovaj broj Muzeja sam po sebi svjedoči o uspjehu časopisa da na zajedničkom poslu okupi muzejske radnike iz gotovo svih dijelova zemlje. Ovako velik broj saradnika pruža mogućnost da se upoznaju glavni problemi s kojima se bore naši muzeji i da se uoče osnovni pravci razvoja naše savremene muzeologije.

Listajući časopis, čovjek opaža živo kretanje koje rad naših muzeologa usmjeruje u nekoliko glavnih pravaca.

Ekstenzivno širenje muzejske mreže, osnivanje novih, većinom kompleksnih muzeja po raznim manjim i većim mjestima, učinilo je veliku uslugu našem kulturnom životu uopće. Na taj način su se sačuvali mnogi ostaci naše prošlosti, a mnoge tekovine nauke približene su širokom krugu muzejskih posjetilaca. Međutim, s osnivanjem novih muzeja pojavili su se i problemi koji gotovo redovno prate rađanje novih ustanova ovakve vrste. Tu su u prvom redu problemi stručnih kadrova, muzejske prostorije, finansiska sredstva, prilagođivanje tematske strukture muzejskih izložbi posebnim uslovima pojedinih mjesta i krajeva itd. Ovom vrstom muzejske problematike bave se direktno ili indirektno radovi Perside Tomić i Ivana Kovačevića, te izvještaji B. Plešea, A. Kozine, S. Lozića, I. Zdravkovića i drugih.

Savremeni načini izlaganja muzejskog materijala i njegovog približavanja gledaocu na što neposredniji način provode se kako u novim muzejima tako i u muzejskim ustanovama sa dugom tradicijom. U tom pogledu naročito su od koristi: rad Olge Klobučar (Kako postavljati muzeje primijenjene umjetnosti) i članak Fr. Planine (Pereči problemi Prirodoslovneg Muzeja v Ljubljani). Sa dostignućima Zemaljskog muzeja donje Austrije u Beču i Zemaljskog muzeja Porajnja u Bonu upoznaje nas dr. Zdravko Vinski.

Odnos između muzejskog kustosa i njegove izložbe raspravlja rad dr. Franje Baša. Pored ostalih interesantnih zaključaka i prijedloga autor pledira za društvenu afirmaciju kustosa kao naučnog radnika. U vezi s tim autor izlaže i dokazuje kako muzejska

izložba pretstavlja jedan od oblika u kojemu se naučna dostignuća saopćavaju javnosti. Prema tome, izložba ide u isti red sa štampom, predavanjem i filmom.

Muzej je škola — glasi princip na kome leži poenta savremene muzeologije. I to škola koja radi sa učenicima najraznovrsnijih kategorija, počev od zaostalih gorštaka iz zabačenih planinskih sela do hiperkulturnih svjetskih putnika i usko specijaliziranih stručnjaka iz svih mogućih područja ljudske djelatnosti. Muzej nije više samo sistematski pregled naučne dokumentacije niti je to zbirka atrakcija egzotičnog ili estetskog karaktera. Traženje puteva kojima treba ići u stvaranju i usavršavanju te nove vrste škole pretstavlja jedan od glavnih napora naše muzeologije. U tu svrhu stvaraju se posebna pedagoška odjeljenja u većim muzejima, sistematski se izučava i ostvaruje saradnja muzeja i škole, pripremaju se povremene i specijalne izložbe koje ilustriraju uže, određene teme itd. Treba naročito ukazati na povremene izložbe unutar muzeja i van njih kao na vrlo uspio i pogodan instrumenat moderne muzeologije. Tim instrumentom se naši muzeji počinju služiti u sve većim razmjerima. Radovi V. Nenadović: Saradnja muzeja i škole i N. Gollner: Neke pedagoške upute za rad muzeja sa učenicima, te izvještaji N. Andrejević-Kuna, dr. Lj. Dobronića, V. Terzića, J. Šobića, I. Vrbanića, A. Kozine i dr. S. Čanadžije o povremenim, uglavnom prigodnim, izložbama u raznim krajevima zemlje jasno ilustriraju nastojanja naših muzeja u tome pravcu.

Zanimljivo je pregledati građu za historijat naših muzeja koju donosi ovaj broj časopisa. Iako se radi o fragmentarnim podacima, tu vidimo nastojanja dubrovačkih kolekcionara iz porodice Aletić u XVIII vijeku (V. Han), saznajemo da je stvarni utemeljitelj hrvatskih narodnih muzeja »Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo« (Mladen Vukmir), upoznajemo se sa idejama Baltazara Bogišića o osnivanju sveslavenskog muzeja, te o naporima patriota za čuvanje i evidenciju umjetničkih spomenika na Hrvatskom Primorju u drugoj polovini XIX stoljeća.

Razvoj školskih muzeja u Jugoslaviji sa kratkim osvrtom na povijest nastanka ovakvih muzeja u Evropi razmatra France Ostanek u radu: Šolski muzeji v FNRJ.

U vezi sa iznošenjem građe za povijest muzeja potrebno je naročito ukazati na rad dr. I. Baha: Zbirke spomenika za povijest muzejsko-konzervatorske i restauratorske službe u Jugoslaviji. Troše se ogromni intelektualni napori i veliki broj institucija radi na rasvjetljavanju naše prošlosti. I neznatni detalji te prošlosti često su dragocjeni. Najveći dio muzejske djelatnosti kreće se u pravcu čuvanja, proučavanja i objavljivanja ostataka te prošlosti. Stoga bi neoprostiva greška bila kada bi dokumentacija o muzejsko-konzervatorskoj i restauratorskoj službi kod nas ostala prepuštena stihiji. A takva stihija, bar što se tiče čuvanja dokumentarnog materijala novijeh vremena, postala je gotovo karakteristična za nas u Jugoslaviji. Žalosno je, ali u više slučajeva istinito, da ćemo često naći bolju dokumentaciju za jednu pojavu iz vremena austro-ugarske okupacije, nego za događaje iz tridesetih godina ili iz 1945 i 1946. Dr. Bah ukazuje na jedno uspješno sredstvo muzeološkog karaktera kojim će se građa za povijest muzeja i sličnih ustanova sistematski prikupljati i obrađivati, a muzeologija obogatiti jednom novom formom rada: to su zbirke raznih dokumenata koje ilustriraju povijest muzejsko-konzervatorske službe i pretstavljaju sastavni dio muzejskih izložbi.

Informativnog su karaktera izvještaji o zasjedanju Alpske komisije u Insbruku od 2—4 oktobra 1954, o muzejskom tjednu u Jugoslaviji i o radu Saveza muzejsko-konzervatorskih društava FNRJ.

Usprkos ovakvog raznovrsnog sadržaja, potrebno je primijetiti da u časopisu nedostaju radovi iz konzervatorsko-restauratorske struke i službe zaštite spomenika kulture i prirodnih rijetkosti. U samom podnaslovu kaže se da su Muzeji-muzeološko-konzervatorski časopis, a izdavač je Savez muzejsko-konzervatorskih društava. Ne mijenja mnogo na stvari ni obavijest redakcije u broju 8 da će se časopis baviti pretežno muzeološkim pitanjima. Pretežno ne znači isključivo. Osim toga ni konzervatorski problemi unutar muzeja nisu dobili svoga mjesta u časopisu.

Šteta je što nema priloga koji govore o muzeološko-konzervatorskoj djelatnosti u Crnoj Gori i Vojvodini. Bosna i Hercegovina je također slabo zastupljena.

Mnogobrojne štamparske greške, izgleda, postale su pravilo kod svih naših publikacija. Osim liste grešaka u »Errata corrige« postoji veliki broj i drugih često grubih grešaka.

P. Anđelić

SCHWEIZER NATURSCHUTZ — PROTECTION DE LA NATURE. Godište XXI, Basel 1955, sv. 1 - 4.

Švajcarski časopis zaštite prirode izlazi godišnje u četiri sveske i donosi niz manjih aktuelnih članaka, prikaza i diskusija o pitanjima zaštite prirode i prirodnih rijetkosti. On je ujedno i zvanični organ Saveza zaštite prirode, koji se u toj zemlji, poznatoj po svestranoj brizi za prirodne spomenike i za prirodu uopće, savez udruženja sa dobrovoljno učlanjenim članstvom, bez nekog karaktera državne ili slične subvencionirane ustanove.

U dvadeset i prvom godištu ovog časopisa nalazimo niz vrlo zanimljivih rasprava. U prvoj svesci (za mart 1965 god.) nalazi se godišnji izvještaj o radu Saveza zaštite prirode u 1954 godini, iz kojeg se vidi da Savez broji oko 40.000 članova, većinom skromnih, radnih ljudi. Savez je od skromne organizacije koju je osnovao W. P. Sarasin narastao u snažno udruženje, koje danas raspolaže velikim materijalnim sretstvima, a ova mu omogućavaju da izvršava niz vrlo značajnih društvenih zadataka.

U toku 1954 godine, u svrhu zaštite divljači Savez je, na primjer, platio kantonu Bern 7710 švajcarskih franaka. Osim toga Savez je poduzimao razne mjere da se u švajcarske Alpe ponovno nasele nestale životinje, kao na primjer kozorozi i druge vrste. Među ostalim problemima, Savez je intervenirao i u pravcu smanjivanja lova barskih ptica na Rajni i na jezerima — u jednom ugovoru koji je u pogledu lova sklopljen između Švajcarske i susjedne, zapadnonjemačke države Wiirttemberg-Baden. U pogledu zaštite bilja date su različite subvencije za štampu i za osnivanje zbirke rijetkog, zaštićenog bilja u botaničkom vrtu u Lozani. Posebna pažnja posvećena je zaštiti prirodnih vodotoka, a naročito znamenitim rajnskim vodopadima i samoj rijeci Rajni. Tome pitanju bile su posvećene dvije sveske časopisa u 1954 godini, a u svrhu raznih akcija, referenduma i sličnog, utrošeno je tu 27.162 šv. franka.

Savez se borio i protiv podizanja jedne žičane željeznice na planini Pilatus i protiv tri takve u području Jure, jer bi takve građevine unakazile prirodu. Kod jednog takvog projekta došlo je na izborima za općinskog pretsjednika čak i do propadanja kandidata koji se je zalagao protiv podizanja žičane željeznice. Izabran je, sa svega 2 glasa većine, vlasnik hotela! Ove činjenice iznosi izvještaj o radu i aktivnosti Saveza bez ikakvog okolišavanja.

U poznatom švajcarskom Nacionalnom parku namjeravaju izvjesni kapitalistički krugovi sagraditi jednu hidrocentralu koja bi koristila vodnu snagu potoka koji presjecaju sam Park. Tu je Savez također stupio u borbu, ali nije još do tada uspio polučiti ništa konkretnog.

Izvještaj govori zatim još i o radovima u rezervatima na »Baldegger«-Jezeru i na »Lago di Muszano«. Prilikom pošumljavanja obala ovog drugog jezera šumarski organi su bili pripremili biljke topola iz Njemačke, pa je Savez uspješno intervenirao za izmjenu programa pošumljavanja. Jezero »Lago di Muszano« je 1945 godine otkupio Savez za 50.000 šv. franaka u svrhu stvaranja prirodnog rezervata, a tokom godina proširio je svoj posjed na okolnom zemljištu za 170.000 šv. franaka. Također je i još 1939 god. otkupljena močvara »Kaltbrunner Ried«, uslijed melioracija na okolnim zemljištima došla u pitanje, pa je i za razne mjere zaštite ovog objekta izdato 196.000 šv. franaka!

Vrlo je zanimljiva akcija prodaje tzv. »čokoladnih talira« u svrhu stvaranja fonda za zaštitu prirode pojedinih predjela. Iz ove akcije postignuti iznos od 20.000 šv. franaka izdat je općini Sils, koja se odrekla prihoda od iskorištavanja turizma i zimskih sportova u dolini Fex i obavezala se, da neće kroz 20 godina dozvoliti da se tu podižu bilo kakvi sportski objekti.

Izvještaj iznosi još niz akcija novčane pomoći pojedinim općinama i organizacijama u svrhu sprovođenja korisnih radova na zaštiti životinja, bilja i sličnog, za održavanje predavanja, izložbi i drugih propagandnih akcija, kao i za štampu.

U istoj svesci nalazi se kratak izvještaj o rezultatima referenduma izvršenog u svim Kantonima u vezi sa izgradnjom hidrocentrale »Rheinau«, koja bi trebala da uništi poznate Rajnske vodopade u blizini Schafhausena. To je zapravo rezultat borbe, koju je Savez za zaštitu prirode vodio niz godina. Rezultat je bio: 503.791 glasova protiv, a 229.324 za podizanje hidrocentrale. Time je, naravno, ovaj projekt propao — jednom za uvijek.

Članak »P. S.«-a O položaju na Unterze-u (»Zur Lage am Untersee«) govori o lovu pernate divljači na graničnom području između Njemačke i Švajcarske i ističe izvjesne špekulacije lovaca u nastojanju da izbjegnu ograničenja, koja su predviđena zakonskim utanačenjima između dvije države. Izlaže tu i nastojanja Saveza i drugih organizacija da se uništavanje močvarnih ptica spriječi. Ovaj problem zaštite prirode izgleda da je vrlo aktuelan, jer se provlači još kroz niz drugih članaka u časopisu.

Članak istog »P. S.«-a O zimskom hranjenju ptica grabljivica (Winterfütterung der Raubvögel«), ilustrovan sa fotografijama, govori općenito o potrebi zaštite ptica tokom zime, a posebno o zaštiti i hranjenju ptica grabljivica, što još niko ne čini, jer većina smatra to nepotrebnim ili čak štetnim. Kod toga se zaboravlja da su grabljivice vrlo korisne poljoprivredi i da su neke vrste nestale iz Švajcarske i zbog toga, što ih je zimi, u snijegom pokrivenim krajevima glad natjerala na traženje drugih povoljnijih životnih prilika. Autor vrlo detaljno opisuje vlastita iskustva koja je stekao i, završujući, apelira na pojedince da slijede njegov primjer.

I treći članak sa inicijalima »P. S.« govori o jednom širem problemu, a taj je, o strahu za bazu ishrane čovječanstva (»Die Angst um die Nahrungsgrundlage der Menschheit«). Ovaj članak, inspirisan poznatom teorijom engleskog ekonomiste Malthus-a, govori o potrebi zaštite i čuvanja prirodnih izvora ishrane čovječanstva, te navodi niz modernih studija i knjiga koje se opširno bave problemom zaštite prirodnih izvora od pljačkaških zahvata. Posebno se osvrće na knjigu poznatog amerikanskog zoologa Farfield Osborn-a »Our plunderet Planet«, koja završava rečenicom: »Čovjek mora uvidjeti da mu je nužno da sarađuje sa prirodom«. U toj knjizi iznešeni su detaljno svi historijski procesi, koji su doveli do osiromašenja i uništenja nekad najznačajnijih centara civilizacije — tako na primjer Grčke, Španije, Sjeverne Afrike i zapadnih dijelova Sjeverne Amerike. Ova knjiga bila bi vrijedna da se prikaže i kod nas — u jednom detaljnijem izvodu.

Na kraju ove sveske nalaze se još dva manja članka (M. Christem — »Un reve plein soleil« i S. Aubert — »A. propos des plantes vénéneuses«), te prikaz knjiga interesantnih sa stanovišta zaštite prirode.

Druga (junska) sveska časopisa nosi na omotnoj strani fotografiju, oko 100 m visokog vodopada potoka Geltenbach u Alpama. Tome vodopadu posvećen je i poseban članak (H. Zbinden — »Der »Geltenschuss« in Gefahr«), jer se je i tu pojavio jedan projekat hidrocentrale, koji bi ovaj lijepi vodopad, prvoklasni prirodni spomenik švajcarskih Alpi, potpuno uništio. Prema predračunu, hidrocentrala se pokazuje neekonomična, zbog skupe proizvodne KWH, pa i bez toga, što bi oduzimanjem vode dolini kroz koju danas prolazi potok izazvalo štetu za tamošnje stanovništvo, autor misli da se projekt hidrocentrale neće ostvariti.

Ovaj broj je inače posvećen izradi i izmjenama statuta Saveza. Tu je također objavljena i rezolucija koja se odnosi na lov ptica močvarica na Unterze-u i koja zagovara stvaranja zimskog rezervata za ptice močvarice na tom mjestu.

Jedan manji članak posvećen je zaštiti već dosta rijetkih biljaka švajcarskih smrčevih šuma, — vrstama roda *Lycopodium,* (K. Schlienger — »Bärlapp«), drugi, nekim općenitim pitanjima zaštite bilja (J. Tièche — »Protection de notre flore«), jedan opet zaštiti planinskog bora-klekovine u Juri (E. Rieben — »Un arbre qu'il fout protéger: le pin de montagne dans le Jura«), te na kraju jedan i o pitanju prisutnosti ili otsutnosti nekih biljaka u švajcarskim šumama (vrste: *Listera cordata, Pirola uniflora, Saxifraga* i neke *Orchidacea)* (S. Aubert — »A propos de la présense ou de l'absence de certaines plantes«). Jedan kraći prikaz referiše o novoj knjizi koja se bavi pitanjem nekadašnje raširenosti dabra u Južnoj Francuskoj (H. Delacrétas — »Les castors du Rhone en de Suisse«). Zanimljivo je i pismo rektora univerziteta u Lozani, profesora W. Boven-a, švajcarskom ambasadoru u Vašingtonu, u kojem se iznose činjenice i protestira protiv pisanja da je Švajcarska raširila virus Myxomatoze, od kojeg je nastalo strahovito uništavanje zečeva u Evropi. Također je zanimljiv i članak izvađen iz nekih novina, u kojemu jedan turista, Holanđanin upozorava Švajcarce (»Zwitsers, pas op!«) na njihove prirodne lijepote i na unakazivanje te lijepe prirode raznim turističkim atrakcijama, kao na primjer raznim »visećim stolicama«, kojima se brzo uspinje na planinu. Kroz to se u planinama često dešavaju »godišnji vašari«, koji oduzimlju svaku privlačnost, koju su te planine imale nekada. Krajem 1953 godine, prema zvaničnim podacima, postojalo je u Švajcarskoj 136 skijaških liftova, 22 lifta sa stolicama i 79 žičanih željeznica za turističke i športske svrhe. O žičnoj željeznici na planinu Pilatus (A. Ammann — »Pilatus-Schwebebahn«) kao »zlatnom teletu« za korporaciju Hergiswil, u kojoj se je referendum izjasnio za građenje ovog objekta, govori se sa velikim žaljenjem, jer tu Savez zaštite prirode nije u borbi postigao željeni rezultat.

U ovoj svesci nalaze se još kratki izvještaji o osnivanju Argauskog saveza zaštiti prirode (K. Rüedi, — »Gründung eines aargauischen Naturschutzbundes«), podaci o međunarodnim mjerama za zaštitu ptica (A. Schifferli — »Internationale Vogelschutzmassnahmen«) u kojima se ističe, da je i u Ita-

liji lov ptica za vrijeme selidbe u proljeće zabranjen, — te pregled i prikaz knjiga koje imaju interesa ili neku vezu za zaštitom prirode i prirodnih rijetkosti.

Treća (septembarska) sveska donosi izvještaj o 43. godišnjoj skupštini članova švajcarskog Saveza zaštite prirode održanoj 26. VI. 1955 u Baden-u. U programu ove skupštine važna tačka bila je i rasprava o švajcarskom Nacionalnom Parku. Među člancima nalazi se, fotografijama ilustrovana rasprava o zaštiti domaćih orhideja (K. H. Richle — »Schutz den einheimischen Orchideen!«), zatim kratak napis o kradljivcima divljeg cvijeća (R. Egli — »Blumenräuber«), dok su ostali napisi, manje više posvećeni zaštiti faune. Tu nalazimo jedan opširniji, i sa interesantnim fotografijama ilustrovani izvještaj o Krüger-ovom Nacionalnom parku u Južnoj Africi. (W. Büttilzer — »Fahrten in den Krüger-Nationalpark in Südafrika«), jednu raspravu o odnosu švajcarskog filozofa Alberta Schweitzera spram životinja (E. G. - »Albert Schweitzer und die Tiere«), zatim jednu bilješku o »palenti začinjenoj pticama pjevačicama« koja se kao »nacionalno jelo« konzumira u Tessinu (H. Müller — »Geflügelragout«), podaci o sokolima i njihovom životu (J. Mihaly — »Baumfalken in Saleggi«), te jedan interesantan prikaz o zornoj nastavi iz prirodopisa i zaštite prirode kroz promatranje i bilježenje pojava kod gnježdenja ptica u umjetnim gnijezdima (Anonimus — »Lebendiger Naturkunde- und Naturschutz-unterricht«). Vrlo je zanimljiv članak u kojem se iznose neka pitanja zaštite faune kroz dialog između zaštitnika prirode i lovca (O. M. — »Gespräch über die Jagd«). U jednom dokumentovanom kraćem članku iznosi se i problematika jednog rezervata za zaštitu faune u Francuskoj (u blizini Modane), koji bi se nadovezivao na već postojeći Nacionalni park »Grand Paradis« u Italiji (R. Varleti — »La Réserve nationale de la Vanoise sera-t-elle bientôt une réalite?«).

Na kraju nalaze se još dva članka: jedan o životu ptica u alpskom rezervatu »Ai« (H. Delacrétaz- »Vie captivante de la faune et l'avifaune protégées«) i drugi o riječi »kamen« kao čestom sastavnom dijelu pojedinih mjesnih naziva u Alpama (H. Delacrétas — »D'une pierre a l'autre dans les Alpes vaudoises«).

U svesci se nalaze još dva manja upozorenja o ugroženim objektima prirodnih ljepota Švajcarske, također u vezi sa projektovanim hidrocentralama, odnosno sa izgradnjom jedne ceste, koja je preduslov da se priđe gradnji hidrocentrale.

Četvrta (decembarska) sveska časopisa opremljena je na vanjskoj stranici sa fotografijom Nacionalnog parka, na kojoj je ucrtana skica projektovane hidrocentrale i pristupnih cesta, kako bi se moglo prosuditi, koliko bi ti objekti štetili izgledu i samoj svrsi Nacionalnog parka. I uvodni članak (A. Uehlinger — »Der projektierte Stausee Praspol inmitten des Nationalparkes«), kojeg je napisao sam pretsjednik švajcarskog Saveza zaštite prirode, govori o ovom problemu, a i slijedeći članak (»Endgadiner Kraftwerke AG. Wasserkraftnutzung des Inn und seiner Seitenbäche«) posvećen je istom pitanju, a izlaže podatke iz generalnog projekta u kojem je čak i granica Nacionalnog parka netačno prikazana,

Dva slijedeća članka, kao neka protuteža projektima hidrocentrale, obrađuju pitanje nacionalnih parkova kao takovih i njihovo porijeklo (Adank — »Von Nazionalparken und ihren Ursprung«), osvrćući se na postanak i razloge za izdvajanje poznatog »Yellowstone« — parka u Sjevernoj Americi, zatim i pitanje nastanka, izdvajanja, svrhe i zakonske osnove opstanka švajcarskog Nacionalnog parka, koji je ovaj put (nakon 40 godina svog opstanka) ugrožen od moderne civilizacije (W. Hildebrandt — »Der Schweizerische Nacionalpark, — eine öffentliche Anstalt der Eidgenossenschaft«). Sličnu namjenju ima i manji prikaz o zaštiti faune u posljednjem »velikom refugijumu« Švajcarske (P. Bopp. — »Wildfutterung an der Grenze unseres Nationalparkes«), koji dokazuje veliki porast broja divljači (u Kantonu Graubünden) u vremenu otkako je stvoren ovaj veliki rezervat.

Ostali članci u ovoj svesci govore pretežno o zaštiti švajcarske faune. Jedan od ovih govori o zaštiti žaba, koje su ugrožene tu i kao vrsta (P. B. — »Ein neuer Vorstoss zum Schutz des Frosches in der Schweiz«), pa se predviđa zakonom propisana kontrola lova žaba i za naučne svrhe. Zanimljiv je i članak o posljednjim medvjedima u Trentinu (E. Fritz — »Die letzten Bären in Trentino«), koji je ilustrovan i jednim crtežom koji prikazuje dvojicu vojnika u susretu sa »posljednjim švajcarskim medvjedom«. Također se govori još i o zaštiti tetrijeba ružovca (Bille R. P. — »Protégeons nos coqs de bruyère!«), kao i o velikom rezervatu »Camarque vaudoise« (H. Dz. — »Un site rhodanien menacé: »a Camarque vaudoise«), koji je ugrožen zbog preduzeća Sagrave S. A., koje namjerava eksploatirati pijesak na tom području.

Nekoliko manjih napisa govore još o nekim pitanjima u vezi sa podizanjem hidrocentrala, zatim o podizanju fabrike cementa »najmodernije u Evropi«, na mjestu gdje se danas nalazi jedan značajni kulturni spomenik Švajcarske, još iz III vijeka naše ere.

Time je iscrpljen sadržaj svih brojeva XXI godišta časopisa švajcarskog Saveza zaštite prirode. Kao što se vidi, sadržaj je vrlo raznolik i zanimljiv, te pokazuje veliku aktivnost koju sprovodi Savez na području zaštite prirode i prirodnih rijetkosti u Švajcarskoj.

Dr. P. Fukarek

ZAŠTITA PRIRODE KROZ NAŠE I NEKE STRANE ŠUMARSKE ČASOPISE

Veći broj šumarskih časopisa u svijetu i kod nas posvećuje prilično prostora publiciranju radova sa područja zaštite prirode. Izuzev naročito pisanih članaka, u kojima se izlaže značaj i potreba sprovođenja mjera za zaštitu prirode u cjelini ili pojedinih objekata prirodnih rijetkosti, često je tenor ili zaključak članaka u tim časopisima potpuno u skladu sa zahtjevima, koji se danas postavljaju pred naprednog privrednika — da svojim djelovanjem ne ruši i ne unakazuje prirodu i da izbjegava svaki pljačkaški zahvat koji mu se kasnije može ljuto osvetiti. I nema sumnje, da mnogi ovakvi članci, pisani neposredno onima, koji su u opasnosti da zaborave izvjesne obzire i odgovornosti, djeluju mnogo bolje i efikasnije, nego savršeno obrađene i dokumentovane studije objavljene u specijalnim, svakome nedostupačnim, publikacijama zaštite prirode. Zbog toga treba ne samo registrirati, (što mi ovdje skromno izvršavamo), nego i prihvatiti i potpomoći inicijativu pojedinih stručnih, a posebno šumarskih časopisa u pogledu davanja izvjesnog obola zaštiti prirode i zaštiti prirodnih rijetkosti.

Potrebno je ovdje upoznati i nestručnjaka sa tehničkim terminom »zaštita šuma«, jer bi inače, na osnovu njegove česte upotrebe, mogao smatrati, da je jedan dio šumarstva identičan sa zaštitom prirode. Međutim, zaštita šuma, kao stručni termin, odnosi se na suzbijanje bolesti i štetočinja šumskog drveća, šumskih sastojina (u krajnjoj liniji, na zaštitu same mrtve materije — drveta), pa također i na suzbijanje šteta koje nastaju djelovanjem elementarnih sila i čovjeka. Postoji svakako i dodirnih tačaka između zaštite prirode i takozvane »zaštite šuma« u širem smislu, a to je upravo na tom području šteta koje su nastale djelovanjem čovjeka,

Što se tiče našeg prikaza, na prvom mjestu treba registrirati naše, zasada još skromne priloge propagandi zaštite prirode i prirodnih rijetkosti. *Šumarski list,* organ Šumarskog društva NR Hrvatske, naše, a i na Balkanu najstarije stručno šumarsko glasilo, objavio je u prošlim godinama nekoliko vrijednih i zapaženih članaka o zaštiti prirode. Mi ćemo ih ovdje prikazati u najkraćim crtama, ističući opet ono, što smo već naprijed rekli, da nije dovoljno izvršiti samo registraciju!

*

Ing. D. Đukić: Nacionalni park »Plitvička Jezera«. (Problematika i uređenje). Šumarski list 1952. Sv. 10/11, str. 435—451.

U ovom opširnom izvještaju autor govori o osnovi i mjerama koje su sprovedene da se Plitvička Jezera proglase i urede kao Nacionalni park. To je zapravo referat o radu kojeg je izvršio poseban Stručni savjet za Nacionalni park »Plitvička Jezera«, koji se, u vrlo širokom sastavu stručnjaka i pretstavnika zainteresovanih ustanova, kao posebni savjetodavni organ nalazi kod Glavne uprave za šumarstvo NR Hrvatske i ima zadatak da daje mišljenja i stručne savjete u vezi zaštite i unapređenja ovog našeg, možda najljepšeg i najdragocjenijeg objekta prirodnih rijetkosti.

Autor uvodno izlaže međunarodnu nomenklaturu zaštite prirode i navodi objekte koji su obuhvaćeni kao parkovi prirode, rezervati prirode, spomenici prirode i zaštitni predjeli prirode i kojima se kao takovim u svijetu posvećuje velika pažnja.

Izlažući karakteristike nacionalnog parka »Plitvička jezera« navodi detaljna istraživanja sedre i sedrotvoraca koja je tu vršio prof. I. Pevalek, zatim istraživanja geološkog sastava predjela koja je vršio prof. A. Takšić.

Plitvička Jezera su jedan biodinamički sistem kojemu treba osigurati daljni razvoj i opstanak i zbog toga treba sprovesti zaštitu izvjesnih predjela i stvoriti rezervat prirode, jer osim jezera, prirodne rijetkosti pretstavljaju i izvori, špilje i drugi kraški fenomeni, pa i sama, prilično sačuvana šumska vegetacija na tom području. Autor izlaže detaljno sve mjere koje bi trebalo sprovesti u tom rezervatu prirode, a posebno se osvrće na mjere pravilnog iskorišćavanja šuma u širem području oko Jezera.

U nastavku govori o značaju ovog objekta za rekreaciju i turizam, a u vezi s time o nekim problemima koje bi trebalo riješiti, zatim o postojećim projektovanim saobraćajnicama i problemima koji su iskrsli s tim u vezi, te o problemima izgradnje i lociranja odgovarajućih objekata za upravnu zgradu, kao i za objekte ugostiteljstva i turizma.

Na kraju autor govori još i o današnjim problemima zaštite »Plitvičkih Jezera«, gdje ističe potrebu hitnog donošenja Zakona o održavanju Nacionalnog parka, jer postojeći Pravilnik ne može riješiti sva pitanja.

Članak je bogato ilustrovan vrlo uspjelim fotografijama i jednom preglednom kartom Nacionalnog parka.

Ing. D. Čolić: Značaj i potreba izdvajanja šumskih rezervata. Šumarski list 1952, sv. 5/6, str. 147—152.

Autor, i inače poznat po brojnim radovima iz zaštite prirode i izučavanja prirodnih rijetkosti sa područja NR Srbije, izlaže u ovom kratkom članku razliku između zaštitnih šuma, onakvih kakve ih smatra Zakon o šumama, i šumskih rezervata koji treba da služe ne samo integralnoj zaštiti prirode, nego i da omoguće daljnji razvoj prirodnih bogatstva naše zemlje. Obzirom da se je naša šumarska nauka oslanjala na dostignuća iz drugih država, potrebno je stvoriti i naučne baze koje će pružiti i »neophodno potrebno dobro poznavanje priradnih uslova naše sredine, naših šuma, kao i ekoloških svojstava naših vrsta«. Prema tome izdvajanje naročitih šumskih rezervata, u odgovarajućim predjelima i sa odgovarajućom površinom, ima u prvom redu da služi ne samo šumarskim, nego i širim biološkim naučnim istraživanjima, iz kojih treba da rezultiraju naše šumsko uzgojne i ostale privredne mjere.

U nastavku autor izlaže iskustvo i metodiku kojom se vrši i proglašuje izdvajanje šumskih rezervata po Zakonu o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti FNRJ.

D. M. Buljan: Utjecaj šume na produkciju u vodama. Šumarski list 1953, sv. 9—10, str. 394—400.

Ovaj članak, iako ne govori direktno o zaštiti prirode ili nekih prirodnih rijetkosti, značajan je zbog toga, što skreće pažnju na jedno naše važno prirodno područje, a to je iskorišćavanje naših voda, koje je u ovisnosti i neposrednoj povezanosti sa stanjem žive prirode na obalama, odnosno na kopnu. Autor izlaže detaljno značaj kojega imaju razne materije, hranjive soli i anorganski spojevi u vodama na organski život i razvoj planktona, a zatim ovisnost brojnih važnih procesa od kretanja materije sa kopna u vodu. Ovaj dio članka razrađen je vrlo detaljno sa korištenjem literature (Thienemann, Stanković) i vlastitih istraživanja.

U vodama, osobito u moru dolazi do iscrpljavanja hranjivih soli u gornjim osvijetljenim slojevima u toku ljeta, dok se u jesen slojevitost vode gubi, a vrši se tzv. homogenizacija vode. Količina hranjivih soli ne ovisi samo o sastavu dna bazena, odnosno njegovih pritoka, i o hemijskim procesima koji se tu vrše, nego u velikoj mjeri i od okoliša bazena i njegovih pritoka, te od njegove pošumljenosti. Navodeći brojne primjere nekadašnjeg bogatstva i današnje osiromašenje ribom pojedinih zaljeva i kanala na našem Jadranu, autor dovodi to u vezu sa sječom šuma i uništavanjem prirode na obalama (»tragično ogoljenje otoka Paga, a i dobrog dijela ostalih otoka, te kopna u našem sjevernom Primorju«), te zaključuje, da postoji »jasna veza između produktiviteta morskih i jezerskih bazena s jedne strane, te zelenog, poglavito šumskog pokrivača uz te bazene s druge strane«.

Prof. Lj. Štromar: Za zaštitu faune. Šumarski list 1954, sv. 5—6, str. 243—250.

U ovom članku istaknute su osobine faune naše zemlje i potreba zaštite, ne samo nekih primjeraka koji su postali rijetki ili izumiru, nego i prirodne sredine u kojoj će se živi svijet našeg kopna nesmetano razvijati.

Autorica izlaže detaljno neke momente iz prošlosti razvoja naše faune i ističe primjere i dokumente, koji nam govore, da su mnoge vrste životinja i kod nas izumrle prije kraćeg vremena (dabar), i da mnogima danas prijeti ista sudbina. »Naša fauna je ozbiljno ugrožena, te je njena zaštita vrlo aktuelna«. »Usprkos tome, što je zaštita životinjskih vrsta vrlo specifična, specifičnost ne smije i ne može izdvojiti problematiku zaštite životinjskih vrsta iz problematike zaštite opće prirode«.

U nastavku autorica izlaže istorijat i razvoj pokreta za zaštitu prirode u svijetu i kod nas, posebno na području Hrvatske. Tu ističe značaj rada pojedinih društava i ustanova za zaštitu prirode u predratnom i poslјeratnom periodu, a posebno značaj i rezultate rada Zemaljskog zavoda za zaštitu prirod-

nih rijetkosti N. R. Hrvatske koji je osnovan 1946 godine. Iz problematike toga zavoda iznosi neke momente zaštite sisara u vezi sa Zakonom o lovu i Zakonom o šumama (u kojima treba provesti izvjesne revizije »proskribovanih« vrsta!), zatim zaštite guštera i nekih insekata (posebno rusog šumskog mrava), koji su vrlo korisni, a uništavaju se bez veće potrebe. Posebno su ugrožene i naše slatkovodne ribe, a to je u zaštiti prirode još uvijek neiscrpna tema, koju niti jedan savršeni Zakon o slatkovodnom ribarstvu ne može riješiti. Jedino su ptice zaštićene relativno dobrim (u NR Hrvatskoj — najboljim!) zakonskim mjerama.

Zaključujući, autorica iznosi široku saradnju koju je stvorio Zavod za zaštitu prirodnih rijetkosti NR Hrvatske i aktuelne probleme kojim se bavio. To je pisano početkom 1954 godne. Zavod danas više ne postoji, bar ne u sastavu kakav je bio, a to je svakako za požaliti, jer je tu bila stvorena mala jezgra oduševljenih i samoprijegornih ljudi, čiji se rad možda danas nije znao procijeniti, ali bi se vidno očitovao u budućnosti i onda svakako cijenio iz drugih aspekata.

*

U inostranstvu, naročito u zemljama sa starom kulturom, gdje je priroda odavno izmijenila svoj izgled, gdje su prirodne šume svedene na male površine a zamijenile su ih prostrane »kulturne stepe« ili umjetno podignute, nekad rentabilne, a sada kronično bolesne monokulture šumskog drveća, zaštita prirode i prirodnih rijetkosti nalazi se na jednom višem razvojnom stupnju nego kod nas, koji smo još navodno bogati i lijepom prirodom i obiljem prirodnih rijetkosti. Isto tako kao što je i kod nas građanin pristupačniji pojmovima o potrebi zaštite, ne samo »egzotične« vangradske prirode, nego čak i gradskog zelenila, tako isto i narodi Evrope sa starom civilizacijom, osjećajući na svojoj koži nerazumno postupanje sa prirodom u prošlosti, pristupačniji su svim mjerama zaštite prirode, te su kod njih i forme kojima se suprostavljaju daljnjem osiromašavanju prirode ili kojima nastoje da prirodi vrate nekadašnji izgled i sadržaj, razvijenije, sadržajnije i svestranije.

Zbog toga nalazimo tu ne samo staru, ukorijenjenu tradiciju u pokretu za zaštitu prirode i prirodnih rijetkosti, koja se ogleda u specifičnim formama toga rada i nastojanja, nego i mnogovrsniju i materijalnu propagandu, koja se opet vrši kroz dnevnu štampu, brošure, knjige i časopise, a posebno, kroz časopise struka koje su u neposrednom dodiru sa prirodom i razvijanju se u skladu sa takozvanim »prirodnim bogatstvima«, odnosno sa sirovinama koje neposredno daje sama priroda. I šumarstvo je u stranim zemljama jedan »plovni put« kroz koji prolazi propaganda zaštite prirode i dopire upravo do onih, koji za tu zaštitu mogu najviše učiniti.

Tome svjedoče i pojedine sveske nekih časopisa šumarske struke o kojima ćemo ovdje reći nekoliko riječi.

*

Schweizerische Zeitschrift für Forstwesen Journal forestier suisse. Nr. 8—8, 1951.

Ovaj broj vodećeg švajcarskog šamarskog časopisa kojeg uređuje profesor uzgoja šuma na ETH u Zürichu Dr. H. Leibundgut u cijelini je posvećen temi »Zaštite prirode«. Brojni članci iz pera eminentnih šumarskih stručnjaka svjedoče o tome, koliko je u ovoj naprednoj evropskoj državi zaštita prirode sastavni dio materijalne i duhovne kulture. Dovoljno je samo navesti autore i naslove članaka u ovoj svesci, pa da se jasno vidi, da među tamošnjim šumarima nema nekih nesporazuma između nauke i prakse i da je zaštita prirode sastavni dio rada i nastojanja svakog tamošnjeg šumarskog stručnjaka.

Pokušaćemo u najkraćim crtama prikazati sadržaj najvažnijih članaka iz ove sveske.

M. Petitmermet: Šume švajcarskog Naconalnog parka (Les forêts du Parc national suisse). Str. 401—408

Poznati alpski Nacionalni park Švajcarske u Unterengadinu, koji obuhvata oko 16.000 hektara i u kojem je svaki zahvat čovjeka isključen već od unazad 40 godina, preko polovice svoje površine pokriven je šumom, koja se pruža između 1500 i 2300 m nadmorske visine. Ostale površine su livade i stijene. Šume nažalost nemaju karakter prašuma, jer su u prošlosti bile bezobzirno sječene. a vrijeme otkako je kreiran ovaj Nacionalni park nije još dovoljno dugo, da bi se one oporavile i poprimile potpuno prirodan izgled. Prema rezultatima istraživanja švajcarskog Šumarskog instituta može se dobiti uvid u promjene sastava šuma koje su nastupile nakon sprovođenja integralne zabrane. Ove promjene su vrlo spore zbog nepovoljnih prilika staništa i kratkog trajanja vegetacionog perioda.

Šume Nacionalnog parka su srazmjerno mlade i u njihovom sastavu zastupljene su slijedeće vrste: bijeli bor poznate engadinske rase *(Pinus silvestris* ssp. *endgadiensis),* planinski bor i to njegova podvrsta sa uspravnim stablom *(Pinus montana* var. *uncinata)* i polegla podvrsta *(Pinus montana var. pumilio),* zatim limba *(Pinus cembra),* ariš i smrča. Uglavnom dakle crnogorično drveće, a od bjelogoričnog zastupljene su samo breza, jarebika, jasika i grmolike vrbe, koje sve skupa nemaju naročiti značaj.

Očekivalo se je sa strahom, da će ove sastojine, čim dođu pod integralnu zaštitu, te kad se u njima prestanu sprovoditi sanitarne mjere protiv bolesti, početi naglo propadati uslijed zaraze insekata. Međutim, do danas se nije mogla primijetiti nikakva naročito opasna šteta prouzrokovana od insekata a naročito ne od ariševog prelca, koji je ranije te šume znatno uništavao. Međutim, povećale su se štete od visoke divljači, jer se je broj jelenova povećao za najmanje stotinu komada.

H. Burger: Naša šuma kao narodno dobro. (Unserer Wald als Volksgut) S. 408—415

Švajcarska je u prošlosti bila teritorija pod šumama, izuzev širokih prostranstava najviših planina iznad prirodne gornje granice šuma. Krčenje je smanjilo te površine i dovelo ih je, približno krajem XIV. stoljeća, u ono stanje u kojem se i danas još nalaze. Opasnost od poplava, erozije, klizanja terena, a osobito opasnost od usova (lavina) sa visokih planina, postala je sve veća, tako da se sa daljnjim smanjivanjem šumskih površina nije moglo više nastaviti.

Prema starim izvorima — osnivanje Švajcarske federacije usko je povezano sa gradnjom jednog drvenog mosta, a izgrađeni Svetogothardski prolaz iz 1200 godine bio je sposoban za trajnu upotrebu istom nakon 500 godina, tek kad su izgrađeni brojni drveni zakloni i zaštite od usova. To i mnogo drugih primjera pokazuje, da je razvoj švajcarske demokratije usko bio povezan sa šumom i njenim proizvodima. Danas švajcarske šume ne daju samo godišnje oko 3 miliona kubika vrijednog drveta, nego rješavaju pitanje stalnog uposlenja približno za 10.000 radnika i dalje za još 70.000 ljudi uposlenih u pogonima koji prerađuju drvo. Osim ovih neposrednih materijalnih koristi, šume imaju i ogroman upliv na smanjivanje klimatskih ekstrema, na pravilnost kretanja vode u vodoto-

cima, na sigurnost puteva i naselja od usova, koji su u Švajcarskoj naročito velika nevolja. To sve, kao i čitav niz drugih koristi koje šume daju građanima Švajcarske, čini ih neprocjenjivim narodnim imetkom.

A. U. Däniker: Šuma i zaštita prirode (Wald und Naturschutz). S. 415—424

Protiv krčenja šuma, koje je izvršeno zbog teške nužde za vrijeme posljednjeg rata, najviše su se borili zastupnici zaštite prirode i mnogi su se čudili, zbog čega to oni čine, kada više ionako u Švajcarskoj nema prirodnih šuma u većem opsegu. I stvarno, mnoge šume su izgubile svoj iskonski izgled, ali se u njima ipak ne može gledati nešto što je slično umjetnim poljoprivrednim kulturama. Mnoge šume su osiromašene ili izmijenjene u svom sastavu uplivisanjem čovjeka u vremenu od više stoljeća.

U švajcarske šume unesene su i mnoge strane vrste, koje se čine negdje kao da su autohtone. To su, na primjer, divlji kesten i orah, koji su donešeni iz sličnih ekoloških prilika u drugim predjelima. Isti je slučaj i sa smrčom u Alpama i sa pitomim kestenom u kantonu Tessin. Zbog te »izmjene prirodne garniture« švajcarskih šuma, kao i zbog izmjene u samoj njihovoj strukturi, vrlo je teško danas naći prirodne iskonske šume švajcarskog predjela.

U daljnjem izlaganju autor govori o šumskim rezervatima kojim upravlja Savez za zaštitu prirode. Ti rezervati obuhvataju glavne tipove švajcarskih prirodnih šuma i u njima se mogu jasno uočiti značajni procesi kod prirodne izmjene vrsta šumskog drveća. Zbog toga ti rezervati imaju ogromno značenje i za šumarsku nauku i za savremenu šumarsku praksu.

K. Rüedli: Savremeno gospodarstvo sa šumama i zaštita prirode. (Moderne Waldwirtschaft und Naturschutz). Str. 424—436

Autor, okružni šumarski savjetnik i istovremeno pretsjednik Argauške komisije za zaštitu prirode, izlaže značaj savremenog gospodarenja sa šumom, koje počiva na prirodnim tipovima šuma i na metodama koje odgovaraju zakonitim prirodnim razvojnim procesima. Gospodarenje sa šumom koje vodi računa o toj šumi kao o prirodnoj zajednici — biocenozi — jedino može odgovarati savremenim zahtjevima. Nekada su mnoge šumske vrste drveća ocjenjivane kao bezvrijedne, kraj drugih koje su u određenom vremenu imale konjukturni karakter. Zeljaste biljke i grmlje proglašavano je za korov itd. Savremeno šumarstvo gleda na sve to iz drugog aspekta, i savremeni šumar treba dobro da pozna prirodu i njene zakone, da bi mogao gospodariti sa šumom kao prirodnom cjelinom.

U nastavku govori o osiromašenju prirode kroz jednostrana pošumljavanja, odvodnjavanja i druge umjetno sprovedene mjere, te o nizu drugih zahvata koji se nepovoljno odrazuju na produktivnost i sastav šuma. Zagovara što intenzivniju zaštitu šuma, stvaranje mreže »malih i vrlo malih« rezervata prirode, a protivi se nepotrebnim »asaniranjima« svake močvare i jezerca, te govori i o značaju većih šumskih rezervata i zalaže se za sprovođenje svih melioracija na tlu po mogućnosti na što prirodniji način. Pitanje prirodnih spomenika, kao i zaštita ptica i životinja, isto je tako povezano za savremenim gospodarenjem sa šumama, pa među ostalim treba (i u Švajcarskoj!) sprovoditi propagandu u pravcu što potpunije zaštite prirode i prirodnih rijetkosti.

Na kraju ove sveske posvećene zaštiti prirode nalaze se i tri članka koji govore o problemima zaštite prirode u drugim zemljama.

E. Vesterinen: Zaštita prirode u Finskoj (Naturschutz in Finland). Str. 437—439

Govori o staroj tradiciji nordijskih naroda na zaštiti prirode, a posebno šuma, koje su u tim zemljama osnovno prirodno bogatstvo. U Finskoj postoje četiri Nacionalna parka, dva sa površinom od oko 70.000 ha, a dva sa površinom od 530 ha. Ti se parkovi nalaze u sjevernom dijelu Finske. U perspektivi se predviđa stvaranje 19 novih područja zaštite prirode, od čega 14 prirodnih rezervata i 5 nacionalnih parkova, sa sveukupnom površinom od 176.000 ha (što je svega oko 0,5% od ukupne površine šuma).

Biller R.: Parnas, budući grčki nacionalni park kod Atine (Parnis, der zukünftige griechische Nationalpark bei Athen). S. 439—443

U Grčkoj nije preostalo mnogo prirodnih šuma, čije je drveće nekada služilo kao obrazac stupovima starodrevnih hramova. Danas su tu pretežno šikare i goleti, obrasle tu i tamo sa po kojim čempresom ili maslinom. Jedino u planinama postoje još veće površine visokih šuma, a od ovih šume na klasičnoj planini vila i pjesnika, na Parnasu kod Atine, biće izdvojene, u površini od 21.0000 ha kao Nacionalni park. Šume su tu sastavljene u doljnjim predjelima iz halepskog bora i drugih sredozemnih vrsta, a višim predjelima iz grčke jele i niza listopadnog drveća.

H. A. Meyer: Održavanje i gospodarenje sa šumama u Sjedinjenim državama Amerike. (Erhaltung und Bewirtschaftung der Wälder in den Vereinigten Staaten von Amerika). S. 448—457

Autor izlaže istorijat razvoja šumarskih prilika u Sjedinjenim državama Amerike u razdoblju zadnjih 150 godina. Ogromne sječe drveta zbog trgovačkih ciljeva, a još više sječe i uništavanje šuma vatrom zbog dobivanja novih poljoprivrednih površina, razorile su američku prirodu do te mjere, da je današnje stanje u mnogim državama više nego kritično. U današnje vrijeme nastoji se suzbiti svako uništavanje šuma, ali još uvijek šumski požari, protiv kojih se bori svim sretstvima, gutaju hiljade i hiljade hektara vrijednih šuma. Vodi se također borba protiv šumskih štetočina (insekata i biljnih bolesti), a i metode iskorišćavanja šuma nastoje se dovesti u sklad sa šumsko-uzgojnim principima. Na kraju autor govori i o budućim zadacima šumarske administracije U. S. A. u domeni stvaranja nužnog zakonadavstva za zaštitu šuma.

H. Lamprecht: Šumski rezervat »Moos« kod Birmensdorfa (Das Waldreservat »Moos« bei Birmensdorf) S. 443—447

Autor opisuje historijat nastojanja oko izdvajanja ovog rezervata koji je osnovan 1947 godine i leži u švajcarskom sredogorju, u nadmorskoj visini od 550 do 560 m (na terenu jedne visoravni). Sastavljaju ga šume hrasta kitnjaka i običnog graba *(Querceto-Carpinetum aretosum* i *luzuletosum),* te sastojine johe sa cretnom brezom *(Cariceto elongatae-Alnetum gluti-*

nosae). U članku je data i pregledna karta šumskih zajednica kao i pregled sastava šumskog drveća u pojedinim zajednicama.

*

Revue forestière, Nanncy, Nr. 15. IV. 1955. (Numero spécial consacré **à la Protection de la Nature)**

Vodeća francuska šumarska revija koju izdaje rukovodstvo više šumarske škole (Ecole Nationale des Eaux et Forêts) u Nancy-u izdala je također posebnu svesku posvećenu zaštiti prirode.

U Francuskoj šumarske prilike u mnogome su drugačije nego u Švajcarskoj, a pogotovu nego kod nas. Tu šume imaju često mnogo veće značenje, nego prosto da služe kao izvori iz kojih se vrši podmirivanje ljudskih potreba na drvetu. Francuska ima danas svega još 18,8% svoje teritorije pod šumom, a osim toga još i 8,5% potpuno neplodnog tla. Iako je to mali procenat, na velikoj površini Francuske, ona ima ipak još oko 9,830.000 hektara šuma, međutim, na jednog stanovnika otpada svega 0,24 ha šume. Osim toga i površina šuma je različita u pojedinim departmanima, tako da ih ima i takvih, u kojima na šume otpada svega 3 do 4% od ukupne površine teritorije. Naravno, u takvim prilikama zaštita prirode i prirodnih rijetkosti ima posebnu važnost i posebno značenje. Francuske šumske uprave i nose naziv »conservation des eaux et forêts«, i u njima, ne samo da su šume logično povezane sa vodotocima, nego i pojam zaštite i čuvanja stavljen im je na čelo programnog zadatka. U tom smislu nije neobično, da francuska vodeća šumarska revija u posljednjem razdoblju izdaje vrlo često posebne sveske posvećene problemima zaštite prirode.

Uvodni članak koji u ovoj svesci govori o značenju zaštite prirode, o potrebi podizanja novih šuma i borbi protiv erozije i drugih osiromašenja prirode napisao je generalni direktor F. du *Vignaux.* Ostali članci bave se konkretnim pitanjima zaštite prirode u Francuskoj. Njihov sadržaj ćemo ukratko prikazati.

Bressou P. — Zoološki i botanički rezervat Kamarg. (La Réservé zoologique et botanique de Camarque) S. 333—346

Kamarg je područje uz desnu obalu rijeke Rhone, blizu njenog ušća u more. To je zapravo nisko, ravno, zamočvareno zemljište, koje je stvorila sama rijeka Rhona svojim nanosima. To i nije neki šumski rezervat nego rezervat močvara i prostranih površina pokrivenih visokom travom i šibljem u kojem brojne ptice močvarice nalaze svoje obitavalište. To je na prvom mjestu faunistički rezervat koji se tretira kao »integralna zaštita« za životinje koje nestaju iz kulturnih stepa Evrope.

I ovaj rezervat je imao niz uspona i padova, niz borbi za svoj opstanak. Autor izlaže historijat i današnje stanje rezervata, a članak je bogato ilustrovan vrlo dobrim fotografijama.

Oudin A. — Zaštita tla. — (Conservation des Sols). S. 347--350

U ovom članku autor, direktor Visoke šumarske škole u Nancy-u izlaže probleme zaštite tla u svjetskim razmjerima, izlažući primjere iz Sjedinjenih Država Amerike, Kine, pa iz same Francuske iz kojih se vidi koliko se godišnje gubi kroz erozivne procese u tlu. Cifarskim putem prikazuje snagu i jačinu erozije izazvane kišom na otvorenom tlu, da bi zatim istakao ulogu i značaj vegetacije, a posebno značaj šuma u procesu prirodnog sprečavanja intenziteta erozivnih procesa.

Toussaint E. — Šumovite grupe u parkovima i na šetalištima. Njihov sastav, njihov uzgoj, njihova regeneracija. (Massifs boisés de Parcs et de Promenades). S. 351—369

Ovaj članak pisan na osnovu iskustava stečenih u poznatoj pariškoj Bulonjskoj šumi i u šumi Vincen govori prvenstveno o vrtnoj arhitekturi parkova i šetališta, o uzgoju i njezi pojedinih vrsta i grupa drveća kao i o njihovoj regeneraciji. Osvrće se na štete koje su nastale tokom rata i okupacije, te iznosi također i mjere koje su sprovedene poslije rata da se te park-šume obnove i uzgoje tako da služe namijenjenoj svrsi.

Vidron F. — Uređenje šumske zone za zaštitu divljih životinja. (L'Aménagement dex zones forèstières pour la consérvation des animaux souvages). S. 370—382

Ovaj članak, koji je kao referat podnesen i na IV. Svjetskom šumarskom kongresu, govori o osnovnim principima zaštite faune. Ti principi polaze od toga, da se životinjama treba osigurati odgovarajući biotop, a u njemu voda, hrana i mirovanje. Sa osnove ova tri važna zahtjeva polazi i razmatranje uređenja šumskih zona u kojim treba pružiti zaštitu divljači. Što se tiče hrane postoje direktne i indirektne tehničke mjere. Indirektne proizlaze iz pravilnog uzgoja i njege šume, koja treba da pruži hranu, dok su direktne u posebnom zasađivanju biljaka kojim se životinje rado hrane. Za šumske zone za zaštitu divljači potrebni su posebni uređajni planovi. I ovaj članak ilustrovan je vrlo uspjelim fotografijama divljači u slobodnoj prirodi.

Lachaussée L. — Umjetnička serija »Glacière« u državnoj šumi »La Joux« (La Sérié Artistique de la »Glacière« Foret domaniale de la Joux). S. 383—385.

U ovom kratkom referatu sa vrlo uspjelim fotografijama autor govori o izdvojenom starom drveću, posebno o staroj jeli u državnoj šumi »La Joux« u Juri, gdje je zbog zaštite ovog starog drveća izdvojena zaštićena serija odjelenja, a ta zaštita upriličila je i odličan prirodni podmladak.

Dugelay A. — Zaštićeno područje Merkantur. — (La Réserve du Mercantour). S. 386—400

Zaštićeno područje Mercantour nalazi se **u** departmanu Alpes—Maritimes u jugoistočnoj Francuskoj i zauzima 8.300 hektara površine. To je planinsko područje uz italijansku granicu u kojem je lov potpuno zabranjen i divljač zaštićena od uništavanja.

Autor opisuje historijat posjedovnih odnosa na području i historijat nastojanja da se to područje izdvoji u zaštićeni faunistički rezervat. Poslije toga slijedi vrlo detaljan geografski opis područja sa priloženom geografskom kartom i fotografijom, te opis glavnih pretstavnika flore i faune (sa nizom fotografija), kao i privrednih odnosa u pogledu aktuelnog iskorišćavanja šuma i pašnjaka.

Prioton J. — Praksa zaštite prirode u Lankedok-u. (Pratique de la protection de la nature en Lanquedoc) S. 401—408

Na jugu Francuske nalaze se šumom najsiromašniji predjeli, a uz to i najznačajniji objekti turizma

i rekreacije. Tu se šumarstvo povezalo sa zaštitom prirode u tolikoj mjeri, da autor s pravom tvrdi da između tih dviju grana postoje bračni odnosi. U jednom detaljnom nizu izlaganja, autor iznosi sve momente koji su značajni za razvoj i propagandu zaštite prirode, od februara 1948 godine do danas. Specijalno se ovdje govori o šumarskom rezervatu »Heric«, koji se nalazi na rubu mediteranske oblasti, a u njemu su združeni bukva, tisa, božikovina sa zimzelenim hrastom crnikom i drugim mediteranskim vrstama.

Duplaquet L. — Rezervati »N' Dele« u Africi. — (Les Réserves de N'Délé (Oubangui-Chari) S. 409—411

Rezervati crnog nosoroga i drugih rijetkih afričkih životinja u predjelu N'Dele su tropskog karaktera. Jedan njihov uži dio (prema priloženoj karti) je područje integralnog rezervata, drugi, širi, obuhvata Nacionalni park, a izvan ovoga nalaze se još tri veće granične grupe faunističkih rezervata. Svrha ovog rezervata je da spriječi potpuno nestajanje jedne vrste afričkih crnih nosoroga, kojih danas ima možda još samo oko hiljadu primjeraka. Rezervati zauzimlju oko 2 miliona hektara površine.

Vivier E. — Zaštita kontinentalnih voda. — (La protection des eaux continentales). S. 412—430

Ovaj članak govori o značaju i važnosti zaštite jezera, močvara, potoka i sličnog, od čega u Francuskoj ima velikih površina (175.000 ha stajaćih voda i 271.500 km tekućih voda). Obzirom da se je u Francuskoj odavno povezalo šumarstvo sa vodama (kroz ono »eaux et forêts«), to je i to pitanje ovdje tretirano sa punom ozbiljnošću.

Autor govori ne samo o zaštiti voda i njihovom ponovnom oživljavanju živim svijetom, nego i o borbi protiv zagađivanja voda, protiv nepravilno sprovedenih melioracija i postavljenih električnih hidroobjekata. Posebno raspravlja o zaštiti riba, a detaljno navodi primjere industrijskog zagađivanja vodotoka i mjere koje su protiv toga poduzimate, Pitanju borbe protiv vrste *Helodea canadensis* Rich, koja se kao korov širi kanalima i rijekama i potiskuje sav ostali živi svijet u vodi, kao i protiv drugih opasnih unešenih parazita na ribama posvećena je posebna pažnja, iako se ne predlažu konkretne mjere za njihovo suzbijanje.

Hervé P. — Zaštita prirode, pitanje mikrobiocenoza. (La protection de la nature, le cas de microbiocénoses) S. 421—429

Autor govori o nizu sitnih insekata koji žive u šumskom tlu i u trulom drveću i čije prisustvo u šumi ima ogromno značenje za održavanje cjelovitosti biocenoza. To su vrste koje sprovode higijenu šume, pa prema tome treba i kod podizanja i uzgoja šuma podesiti naša nastojanja u pravcu što potpunije zaštite ovih mikrocenoza.

Joly R. — Razvoj populacije insekata i zaštita šuma. (L'Evolution des populations d'insectes et la protection des forêts). S. 430—435

Autor govori o prednostima razvijene, uravnotežene šume u pogledu sigurnosti od štetnih insekata. Sa primjerima iz borbe protiv gradacija potkornjaka, gubara i drugih »štetnih« insekata izlaže iskustva stečena sa insekticidima, koji se ne mogu upotrebljavati u svakom slučaju, jer uništavaju i ostalu »korisnu« faunu, »korisne« insekte, pa i parazite štetočinja.

*

Kao što smo mogli vidjeti, problematika zaštite prirode i prirodnih rijetkosti obilno je zastupljena u nekim vodećim stranim šumarskim časopisima, a i u našim nalazi postepeno sve više i više prostora. Poželjno bi bilo da se pitanjem zaštite prirode pozabave i drugi stručni, naročito poljoprivredni časopisi.

Dr. P. Fukarek